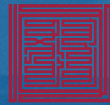

Вселенная
бурята

Буряад Юртэйдэ

Буряад Вселенная бурята Эртэмсэ

УЛААН-ҮДЭ
2021

ОРОДОЙ ХОЛБООНОЙ
УЛАСАЙ СОЁЛОЙ ЯАМАН
Министерство культуры
Российской Федерации

БУРЯД УЛАСАЙ ЗАСАГАЙ ГАЗАР
Правительство Республики Бурятия

БУРЯД УЛАСАЙ
ҮНДЭХЭТЭНЭЙ НОМОЙ САН
Национальная библиотека
Республики Бурятия

Бабурев Сергей Дамдинович,
Бальжинимаева Цыцелма Цыреновна,
Дарибазарова Цырен-Ханда Ринчиновна

БУРЯД ЮРТЭМСЭ
Зурагтай нэбтэрхэй толи
ВСЕЛЕННАЯ БУРЯТА
Энциклопедия

Монгол туургата арадуудай нэгэн болохо буряад зоной хэр угһаа яаж ажамидаржа, ёһо заншалаа сахижа, угсаатанайнгаа шүтэжэ ябаһан бурхадаа тахижа, орон дэлхэй байгаалияа сахижа, табан хушуу малаа үдхэжэ, оршон саг хүрэтэр ерзһые тодорхойлһон, зурагуудаар баталан харуулһан дэлгэмэл нэбтэрхэй толи болоно. Буряад ёһо заншалаар һонирходог залуу үетэндэ болон мүн бэшэшые зондо туһатай байха гэжэ найдагдана.

Данная книга является иллюстрированной энциклопедией жизни и быта бурят, одного из монголоязычных народов, сохранивших свои вековые устои: обычай и религию отцов, бережное отношение к природе, традиционное ведение хозяйства и разведение пяти видов скота. Надеемся, что издание будет полезным читателям, интересующимся историей и этнографией бурятского народа.

Буряад юртэмсэ /хүрб. Ц-Х. Дарибазарова ; хар. ред. Ц.Ц. Бальжинимаева. — Улаан-Үдэ : Буряад-Монгол Ном, 2021. — 256 н. : зур.

Буряад юртэмсэ. — Вселенная бурята /послел. Ц-Х. Дарибазарова ; отв. ред. Ц.Ц. Бальжинимаева. — Улан-Удэ : Буряад-Монгол Ном, 2021. — 256 с. : ил.

© БУ ГСБЭ «Буряад Уласай
Үндэһэтэнэй номой һан», 2021
© Бабурев С.Д., Бальжинимаева Ц.Ц.,
Дарибазарова Ц-Х.Р., 2021
© Буряад-Монгол Ном хэблэл, 2021

Гаршаг

I БУРЯД ЗОНОЙ ЁУУДАЛ БАЙДАЛ (ЖИЗНЬ И БЫТ БУРЯТ)

- 8 УГ УДАМ, ТҮРЭЛ САДАН (Родословная, семья)
14 ХУРИМ ТҮРЭ (Свадьба)
20 ЭХЭНЭРНҮҮДЭЙ НАРАЙЛАЛГА (Рождение детей)
27 Нарай үхибүүнэй урган хүгжэлгэ (Рост и развитие ребенка)
29 Нарай үхибүүе харууһалалга (Уход за новорожденным)
30 Бага үхибүүнэй аяг ааша (Поведение ребенка)
31 Үхибүүнэй бэеын тамирай муудалга ба тэрэниие аргалалга (Недомогание детей и их лечение)
34 ҮХИБҮҮНЭЙ УНТАРИ, ХУБСАҢАН БОЛОН БЭШЭ ХЭРГЭСЭЛНҮҮД (Постель, одежда и другие вещи для ухода за ребенком)
40 МИЛААН (Празднование по случаю первой стрижки ребенка)
42 БУРЯД ЗОНОЙ НААДАНУУД (Бурятские народные игры)
44 ШАГАЙ НААДАН (Игра в лодыжки)
48 ЗАЛУУШУУЛАЙ ЁУНИИН НААДАНУУД (Вечерний досуг молодежи)
50 ҮНДЭХЭН БУРЯД ХҮГЖЭМТЭ ЗЭМСЭГҮҮД (Бурятские народные музыкальные инструменты)
51 Үлөэдэг зэмсэгүүд (Духовые инструменты)
51 Хүбшэргэйтэ зэмсэгүүд (Струнно-смычковые инструменты)
54 ЭРЫН ГУРБАН НААДАН (Три игры мужей)
54 Мори урилдаан (Конные скачки)
56 Бүхэ барилдаан (Национальная борьба)
60 Ёур харбаан (Сурхарбан, стрельба из лука)

II ШАЖАН МҮРГЭЛЭЙ, САГААЛГАНАЙ ЁҢО ГУРИМУУД (РЕЛИГИЯ, ВЕРА, БЕЛЫЙ МЕСЯЦ, РИТУАЛЫ И ОБРЯДЫ)

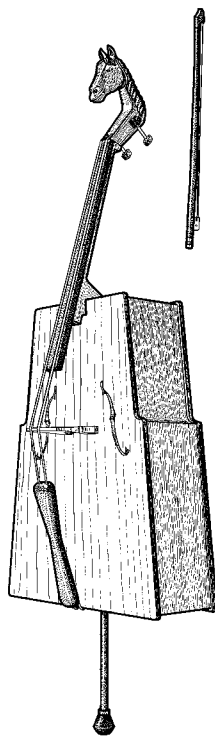
- 66 ШАЖАН МҮРГЭЛ (Религия, вера)
90 ХҮНИИЕ ХҮДӨӨЛЭЛГЫН ЁҢО ГУРИМУУД (Похоронные обряды)
92 САГААЛГАН (Новый год по восточному летоисчислению)
94 Айлшание угалга, хүндэлэлгэ, шиидхэлгэ (Встреча, угощение и проводы гостя)

III ГЭР БАЙРЫН ЯНЗАНУУД БА ХЭРЭГСЭЛНҮҮД (ДОМ, ЕГО РАЗНОВИДНОСТИ И ДОМАШНИЕ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ)

- 98 БУУСА (Зимние и летние стойбища)
100 СЭРГЭ. СЭРГЫН ЯНЗАНУУД (Коновязь и ее разновидности)
102 ГЭР БАЙРА (Жилище)
105 Ёзее гэрэй хубинууд (Части войлочной юрты)
105 Ёзее гэрэй хана (Стенной каркас войлочной юрты)
106 Тоонын хубинууд (Части верхнего круга юрты)
107 Уняя болон унаяда хабаатай үгэнүүд (Стропила юрты)
107 Ёзее гэрэй үүдэн, тэрэнэй янзанууд болон хубинууд (Дверь войлочной юрты, виды дверей и ее части)
108 Гэр доторхие гэрэлтүүлхэ арганууд (Способы освещения юрты)
108 Ёзее гэрэй Ёзеегээр бүтээгдэһэн хубинуудай нэрэнүүд (Названия частей войлочного покрытия юрты)
109 Ёзее гэрэй хилгааһан ооһорнууд (Волосяные веревки юрты)
109 Ёзее гэртэ хабаатай бусад нэрэнүүд (Другие названия, относящиеся к войлочной юрте)

Гаршаг

- 110 Хэрэглэмжын бусад гэрнүүд (Другие виды подсобных помещений)
110 Саг зуура байрладаг байранууд (Временные жилища)
110 Гуламта (Очаг)
112 Гал гаргалга (Разведение огня)
112 Гал түлихэдэ хэрэглэдэг хэрэгсэлнүүд (Предметы, применяемые для разведения огня)
113 Түлишэ (Топливо)
114 Гэр шадархи хэрэглэмжын барилганууд ба түхээрлэгнүүд (Подсобные помещения и строения)
115 Ёзее гэр соохи талмайн хубаари ба бараанай байрын нэрэнүүд (Названия пространств и местоположений мебели в юрте)
116 Гэр соохи бараан (Мебель)
125 УНТАРИ (Постель)
127 АМҢАРТА (Посуда и утварь)
132 Модон амһартануудые зүбөөр эдлэлгэ (Уход за деревянной посудой)
133 Гэр байдалда, аянда хэрэглэгдэдэг арһан ба Ёзее амһартанууд (Тара для хранения вещей, применявшаяся в хозяйстве)

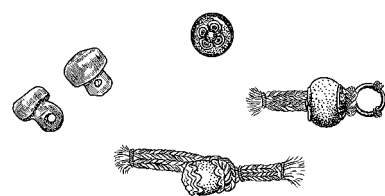
IV ЭДЕЭ ХООЛ (ПИЩА БУРЯТ)

- 136 ЁУН БОЛОН УРГАМАЛААР БҮЙЛУУЛАГДАҢАН ЭДЕЭН (Продукты питания молочного и растительного происхождения)
137 Ёун (Молоко)
137 Ёүүөр буйлуулһан хоол (Молочные продукты)
141 Ундан (Напитки)
142 Тогоо нэрэлгэ (Перегонка молочной водки)
142 Тогоо нэрэхэдэ хэрэглэгдэдэг түхээрлэгнүүд (Аппарат для перегонки молочной водки)
144 Ургамалай эдеэн (Растительная пища)
146 Талхаар буйлуулһан эдеэ хоол (Мучные изделия)
147 МЯХАН, МЯХААР БЭЛДЭГДЭХЭН ХООЛ (Мясо, мясные блюда)
149 Эмдэгдэһэн урда хүлэй (ха) мяханай нэрэнүүд (Названия разделанной передней части туши)
150 Гаргаһан малай нэрэһээ дулдыдаһан мяханай нэрэнүүд (Названия мяса в зависимости от заколотого животного)
151 Мяхаар бэлдэгдэһэн хоол (Мясная пища)
154 Малай гэдэһэ дотор, тэрэниие сэбэрлэлгэ ба эдеэн болгон бэлдэлгэ (Названия внутренностей, их обработка, блюда из внутренностей)
158 Адууһанай мяхан (Конина)
158 Адууһанай дотороор бэлдэгдэһэн хоол (Блюда из конских внутренностей)
159 Татаһан мяхаар, элдэһэн талхаар бэлдэгдэһэн хоол (Мясные блюда в тесте)

V БУРЯД ХУБСАҢАНАЙ ЯНЗАНУУД БА ХУБИНУУД (БУРЯТСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ОДЕЖДА, ЕЕ РАЗНОВИДНОСТИ И ЧАСТИ)

- 162 ХУБСАҢАН (Одежда)
165 Бүһэтэй хүнэй дэгэл, тэрэнэй хубинууд ба зэмсэгүүд (Мужская шуба, ее части и отделка)
166 Бүһэ, бүһэнүүдэй янзанууд (Пояса, разновидности поясов)
167 Ёамган дэгэл, тэрэнэй хубинууд ба зэмсэгүүд (Шуба замужней женщины и ее отделка)
170 Саг сагай дэгэлнүүд ба оёгдоһон эдһээн дулдыдаһан нэрэнүүд (Названия бурятских дэгэлов по сезонам года и материалу)
171 Арһан дотортой дэгэлнүүдэй арһанайһ үһэнэй ута богониһоо дулдыдаһан илгарал (Названия шуб в зависимости от длины ворса)
173 Буряад дэгэлнүүдэй гадарлаһан эдһээн дулдыдаһан нэрэнүүд (Названия шуб по покрывному материалу)

- 174 Тобшо, тобшонуудай хэгдэһэн эдһээнй дулдыдаһан нэрэнүүд
(Пуговицы и виды пуговиц по материалу)
- 175 Дэгэл дээгүүр үмдэдэг дабхасанууд
(Одежда, надеваемая на верхнюю одежду в непогоду)
- 176 Гадар хубсаһан доро үмдэдэг дабхасанууд
(Безрукавки и другие виды одежды, надеваемые под шубой)
- 177 Дэгэл доро үмдэдэг хубсаһан (Нательная одежда)
- 178 МАЛГАЙНУУД (Разновидности шапок)
- 182 ГУТАЛНУУД (Виды обуви)
- 185 ОЁДОЛ, АРҢА, НООҢО ХЭРЭГЛЭЛГЭ (Шитье, обработка шкур и шерсти)
- 187 Дэгэл хубсаһа оёлгодо хабаатай үгэнүүд
(Слова, связанные с шитьем одежды)
- 190 Арһа элдэлгэ, арһа элдэхэдээ хэрэглэдэг зэмсэгүүд
(Выделка кожи, приспособления для выделки кожи)
- 195 Нооһо хайшалалга, сохилго, һэеы даралга
(Стрижка, обработка шерсти и катание войлока)
- 197 ЭХЭНЭРЭЙ ЗҮҮДХЭЛНҮҮД (Женские украшения)
- 202 Буряад зоной зүүдхэл ба шэмэглэлнүүдые бүтээһэн эд
(Материалы для украшений)
- 204 Нарин дарха хэлгэдэ хабаатай үгэнүүд
(Слова, относящиеся к ювелирному ремеслу)
- 204 Нарин дарха хэхэ арганууд
(Технология изготовления ювелирных изделий)

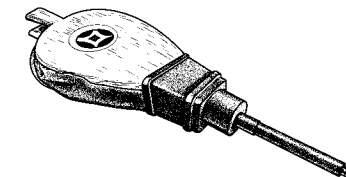

VI ТАБАН ХУШУУ МАЛ (ПЯТЬ ВИДОВ СКОТА У БУРЯТ)

- 208 ТАБАН ХУШУУ МАЛ (Пять видов скота)
- 209 АДУУҢАН (Лошадь)
- 216 Адуунай зүһэнүүд (Масти лошадей)
- 218 Мориной бэеын хубинуудай нэрэнүүд ба мори харууһалха хэрэгсэлнүүд
(Части тела лошади и предметы по уходу)
- 218 Эмээл, тэрэнэй хубинууд ба гоёлтонууд
(Седло, названия частей и украшения седла)
- 224 Унаа, тэргэ, шарга ба тэдэнэй хубинууд
(Средства передвижения, телега и сани, названия их частей)
- 224 Тэргэ, тэргын янзанууд ба хубинууд
(Телега, разновидности телег и названия ее частей)
- 227 Шарга, тэрэнэй хубинуудай нэрэнүүд (Сани, названия их частей)
- 228 ТЭМЭЭН (Верблюд)
- 231 ҮХЭР (Крупный рогатый скот)
- 234 Үхэрэй зүһэ (Масти крупного рогатого скота)
- 235 Эбэртэ бодо мал ажаллахада хэрэгтэй болодог хэрэгсэлнүүд
(Предметы для разведения крупного рогатого скота)
- 237 ХОНИН (Овцы)
- 239 ЯМААН (Коза)
- 241 МАЛ ХАРУУҢАЛАЛГА (Уход за домашними животными)
- 242 Малай ондо оролго (Зимовка скота)
- 242 Мал эдеэлүүлгэ (Кормление скота)
- 243 Мал эмнэлгэ (Лечение скота)
- 245 БЭЛШЭЭРИ, САБШАЛАНГАЙ ГАЗАР (Пастбищные и сенокосные угодья)
- 245 Бэлшээрийн газар (Пастбищные угодья)
- 246 Үбһэ сабшалга (Сенокосение)
- 248 Үбһэ абалгада хэрэглэгдэдэг зэмсэгүүд (Инструменты для уборки сена)
- 250 Гэр байдалда хэрэглэгдэдэг гар зуурын зэмсэгүүд
(Инструменты, используемые в хозяйстве)
- 251 БАЙГААЛИИН БАЙДАЛ АЖАГЛАЛГА (Наблюдения за погодой)
- 252 Байгаалиин шэнжэнүүд (Погодные приметы)

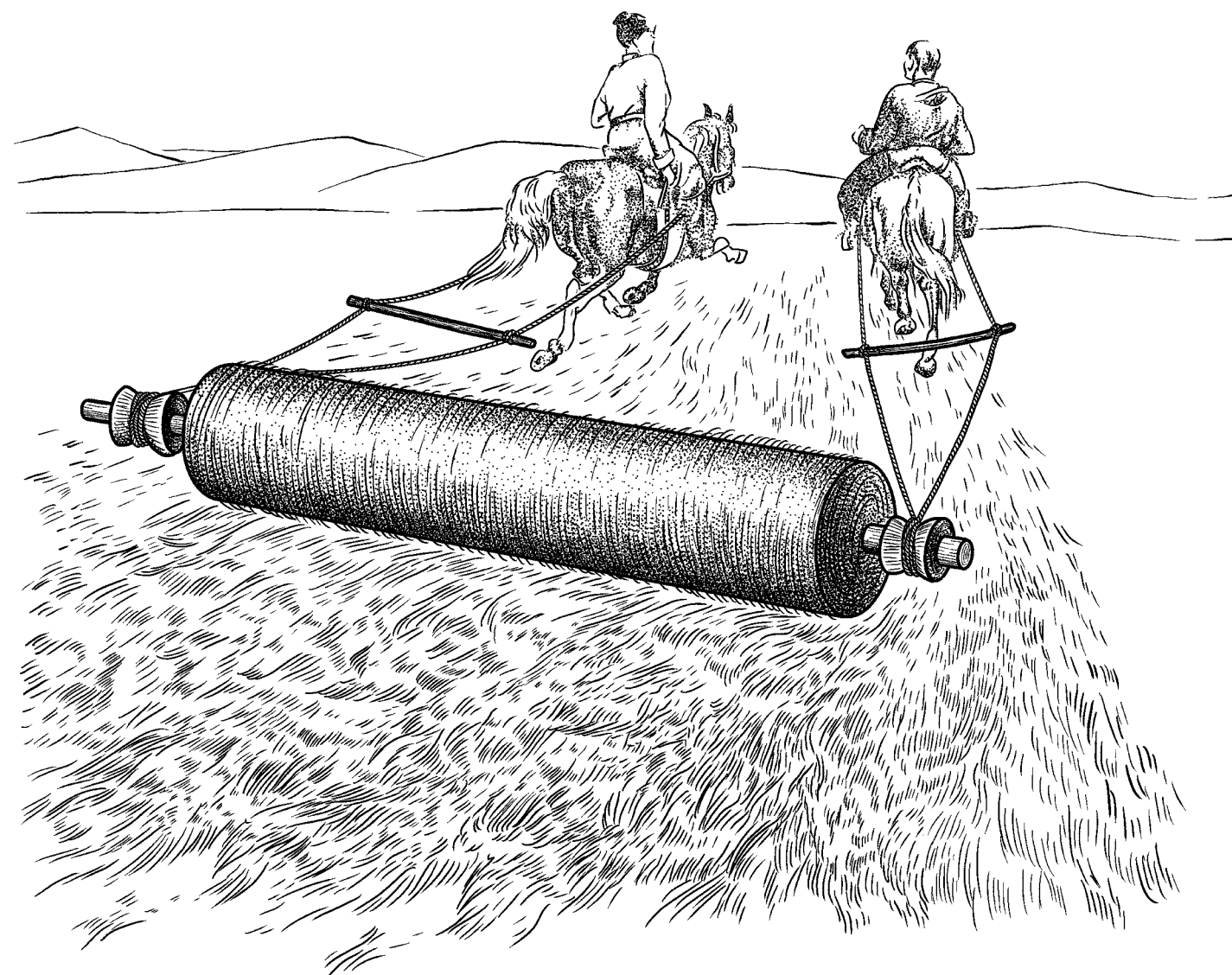

257 ҺҮҮЛДЭ ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ (ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОЕ СЛОВО)

iii ХАБСАРГАЛТА (ПРИЛОЖЕНИЯ)

- iii Буддын шажанай бурхад (Буддийские божества)
- iv Буряад нютагай дасангууд (Дацаны Бурятии)
- vi Наранай туяагай гэр соохи бараанда тудалгаар саг тодорхойлолго
(Определение времени по движению солнечных лучей внутри юрты)
- vii Хоног соохи сагай хубаари (Деление суток по часам)
- vii Нарын нэрэнүүд (Названия месяцев)
- viii Буряад тоо (Бурятские названия чисел)
- viii Тоонуудай бэлгэ тэмдэгүүд (Сакральные значения чисел)
- ix Тамга (Тамги у бурят)
- x Агнуури, зээгэтэ аба, аба хайдаг (Охота в старину и сегодня)
- xii Буряад-монгол үндэһэн үүлтэрэй нохойнууд
(Собаки аборигенной бурят-монгольской породы)
- xiii Зурагууд, гэрэл зурагууд (Рисунки, фотографии)
- xvii Үгэнүүдэй заалта (Указатель слов, приведенных в издании)
- xxix Жэшээ болгон абтаһан үгэнүүдэй эхэ зохёолнууд
(Источники примеров из художественной литературы)
- xxix Хэрэглэгдэһэн номууд (Список литературы)
- xxx Мэдээсэгшэд (Информанты)
- xxxi Нютаг хэлэнэй үгэнүүд (Диалектные слова)

Нэгэдэхү бүлэг

Буряад зоной нуудал байдал

Глава I.
Жизнь и быт бурят

Буряад зоной нуудал байдал

ЭРДЭНИЙН Г. Буряад хотон. 1920-оод онууд

Уг удам, Родословная, семья түрэл садан

АБА (ЭСЭГЭ) — баабай, түрэнэн аба (отец). «Аба гээшэ айлай, гэрэй хүр хүлдэ болодог. Аба болоһон хүндэ табан иимэ шэнжэ байха ёһотой:

1. Бүхы юумэндэ анхаралаа хандуулха, хожом холые бодохо ухаатай байха;
2. Эрхим зан заншалаараа жэшээ харуулха;
3. Түбшэн даруу, нам номгон, хүлисэнгы сэдхэлтэй байха, эб найрамдал баримталха;
4. Ажабайдалаа хангаха дүй дүршэлтэй, ажалша бэрхэ байха;
5. Үри хүүгэдээ үндылгэн хургажа, хүнэй зэргэдэ хүргэхэ зорилготой байха» — гээд Б-Х. Цырендоржиева бэшээ нэн. *Абаһаа гээгдэнэн үншүүдэйм, Абынгаа тухай болоорой даа!* (Х. Намсараев).

ЭЖЫ — түрэнэн эхэ (мать). «Гэрэй эзэн эхэнэр, хүүгэдэй эжы хүн уулын нэмэридэ байһан мэтэ эрэ нүхэрөө түшэжэ нуудаг гээшэ» (Б-Х. Цырендоржиева). *Эжымни хонишон байгаа* (Д. Улзытуев).

ҮБГЭН АБА — абын эсэгэ (дедушка по отцу). *Үбгэн абамни наһа дүүрэхэ дээрээ намдаа гаралхидтаа бусаарай гэжэ захиһан юм* (Х. Намсараев).

ХҮГШЭН ЭЖЫ — эсэгийн эхэ (бабушка по отцу). *Тэдэнэй гэрһээ гарахаяа байхадань, хүгшэн эжынь иигэжэ хэлэбэ: — Эдэмнай умдаа хүрэхэ байха* (Б-Б. Намсарайн).

АБГА — эсэгийн аха гү, али дүү эрэшүүл (дядя по отцу). *Бадма абгайн түрэлхи абгын хүбүүн ха юм* (Х. Намсараев).

АБГА АБГАЙ / АБГА ЭГЭШЭ — түрэнэн эсэгийн эгэшэ (сестра отца, тетя по отцовской линии). *Абга абгай дасан ошобо.*

НАГАСА, НАГАСА АХАЙ — эхын аха гү, али дүү (дядя по матери). *Нагаса, та югээ хэлэжэ байна гээшэбта* (Х. Намсараев).

НАГАСА АБГАЙ — түрэнэн эхын эгэшэ гү, али дүү басаган (сестра матери, тетя по матери). — *Нагаса абгай манайда ерэбэ.*

НАГАСА АБА — эжын аба (дедушка по матери). *Тиигэжэ ябатараа, Бата нагаса абадаа дүтэлэн, хургаяа харуулба: — Адаһан хургамни үбдэнэ* (Б-Б. Намсарайн).

НАГАСА ЭЖЫ — эжын эжы (бабушка по матери). *Нагаса эжынь Батада хүхэ тансаран гадартай, улаахан тамһан үлгэбшэтэй, хурьганай арһан дотортой бээлэй оёбо* (Б-Б. Намсарайн).

АША — хүбүүнэй үхибүүн (внук, ребенок сына). *Аша хүбүүн амтатай гүүлэжэ ябааб* (Х. Намсараев).

ГУША — ашаһаа гараһан үхибүүн (правнук, ребенок внука). *Арбаад хүрэжэ ябаһан гушань Сэдэб* (М. Батоин).

ДҮШЭ — гушаһаа түрэнэн үхибүүн (праправнук, ребенок правнука).

ЗЭЭ — басаганай үхибүүн (внук, ребенок дочери). *Мүн түрэнэн эгэшэ болон аха дүүнэрэй үхибүүд нагаса талынхидтаа зээ болодог. Нагасын уг зээдэ гэдэг бэлэй* (Ц. Номтоев).

БҮЛЭ ЗЭЭ — түрэнэн эгэшэ дүүгэй үхибүүн (ребенок родных сестер). *Бүлэ зээмнай айлшалжа ерээ.*

ЗЭЭНСЭР — зээгэй гү, али бүлэ зээгэй үхибүүн (сын или дочь внука). — *Ай, бурхан зайлуул, манай зээнсэр болохо хүн гээшэ хаямта!* (Х. Намсараев).

АҺААНСАР — зээнсэрһээ гараһан үхибүүн (ребенок внучки).

БҮЛЭНСЭР — зээнсэрэй үхибүүн (ребенок правнука). *Энэ манай бүлэнсэр хүбүүн.*

АХА — нэгэ эхэ, эсэгийн үхибүүдэй дунда хэн нэгэнһэнь дээгүүр наһатай хүбүүн (старший брат). Олон хүбүүдтэй айлай хүбүүд тус тустаа өөрын нэрэтэй байхаһаа гадна гараһан хубаряагаараа иимэнүүд нэрэтэй байдаг нэн: ахай, баабай, дунда ахай (дундхай), баахан ахай (баханхай), одхон ахай (одхонхай) г.м. *Хула мориёо унажа, хоёр ахаяа дахаа нэм* (Х. Намсараев).

ЭГЭШЭ — нэгэ эхэ эсэгийн үхибүүдэй дунда дээгүүр наһатай басаган (старшая сестра). *Эгэшэ дүү хоёр газаагаа ерэн буужа...* (Х. Намсараев).

ДҮҮ — нэгэ эхэ эсэгийн үхибүүдэй дунда хэн нэгэнһэнь доогуур наһатай үхибүүн (младший брат или младшая сестра). *Сагаадай мэргэн хүбүүнинь дүү түрэнэн ёһоороо хубарин хойнонь һундалдаад...* (Х. Намсараев).

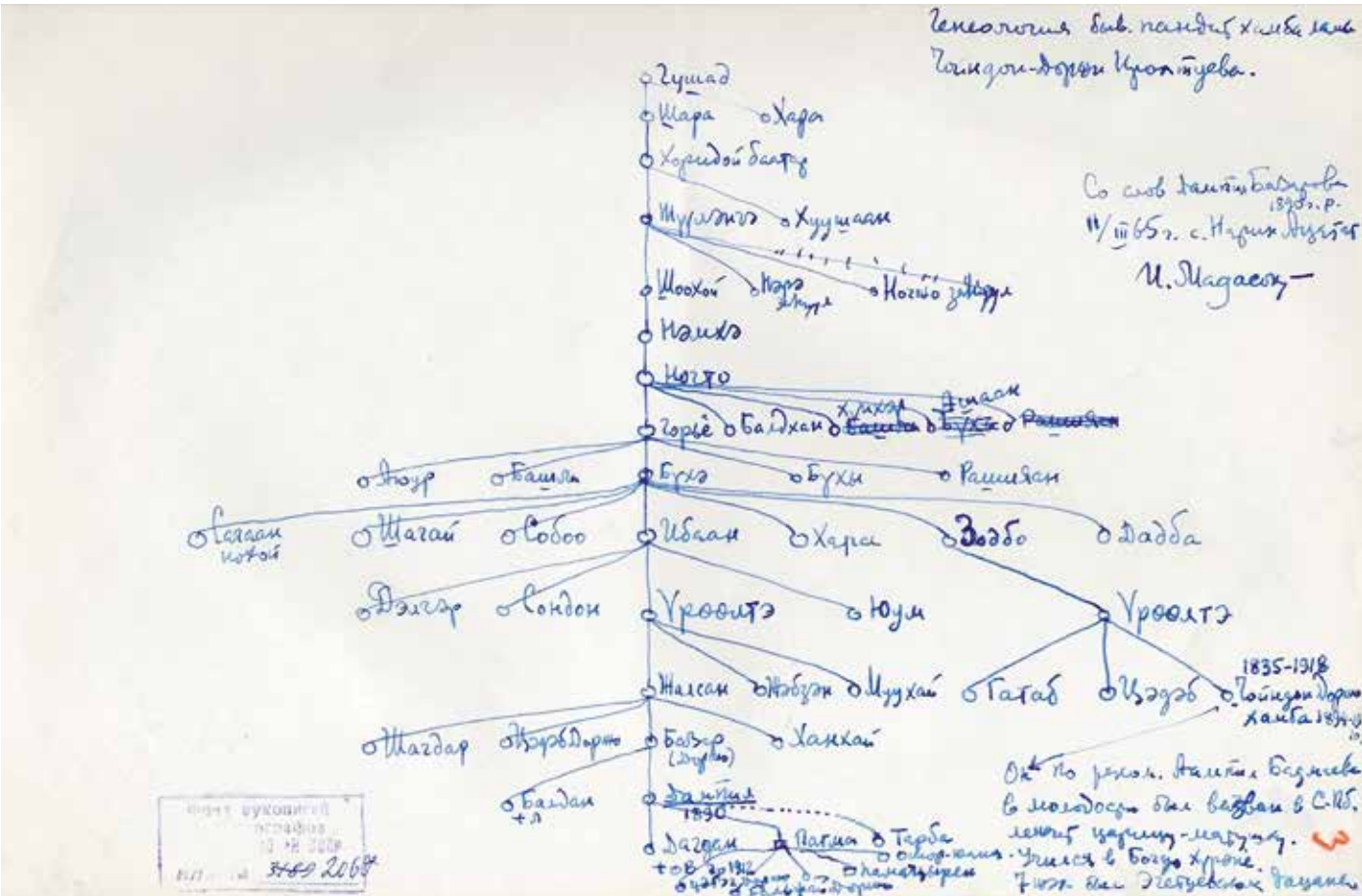
АБЬҺААЛИН — аха дүү эрэшүүлэй һамгад (жены родных братьев). *Абьһаалингууд ерэбэ.*

УУГАН — айлай ехэ үри бэе (старший из детей). *Аглаз тэнюун Аса-Шэбэр буусадаа Аандиин ууган хүбүүн бусажа ерэбэ гээшэ* (Ц-Ж. Жимбиев).

ТЭЭЛИ — айлай хүүгэдэй дундахинь (средний из детей). *Хаан Хурмаста тэнгэриин улаан тээли хүбүүн* (Абай Гэсэр хүбүүн).

ОДХОН — айлай үхибүүдэй эгээн багань (младший из детей). *Эрхэ одхон хүбүүгээ модошо дарханай зэмсэгтэ дадхаана* (М. Батоин).

ҮРГЭМЭЛ ҮХИБҮҮН — ондоо хүнһөө үргэгдэжэ абтаһан үхибүүн (приемный ребенок, пасынок). *Үргэмэл хүбүүтэй айлайхи.*

Иролтүев Чойнзон-Доржо (1843–1918) Хамбын угай бэшэ. Дурна зүгэй гар бэшэмэл ба модон барай номой түб

ДАХУУЛ ҮХИБҮҮН — эхэ эсэгын хуулита ёһоор гэр болохын урда түрэхэн үхибүүн (внебрачный ребенок).

ХОЙТО ЭСЭГЭ — түрэхэн эсэгын түлөө эсэгэ болоһон хүн (отчим). *Тэдэ хүүгэдтэ хойто эсэгэнь болоо һэн.*

ХОЙТО ЭХЭ — түрэхэн эхын түлөө эхэ болоһон эхэнэр (мачеха). *Тоонто нютаг — түрэхэн эхэ, харишн дайда — хойто эхэ.*

БҮЛЭ — түрэхэн эгэшэ дүү басагадай үхибүүд, тэдэнэр бэе бээ бүлэ аха, бүлэ эгэшэ, бүлэ дүү гэдэг (двоюродный брат или сестра по материнской линии). *Бүлэ зон бөөрэхөө хүйтэн* (оньһ. ү.).

БҮЛӨӨЛИНСЭР — бүлэнэрхөө гараһан үхибүүд (троюродные братья или сестры по материнской линии).

ҮЕ — нэгэ элинсэг хулинсагтай бүлэг зон, нэгэ зэргэ түрэлэй зон (поколение, родственники одной степени родства). *Үни холын сагһаа үе дамжан, угаймнай домогууд ерээл.*

ҮЕЭЛЭ — түрэхэн аха дүү хүбүүдэй үри хүүгэд (двоюродные дети по отцовской линии). — *Даббаа үеэлэ арсахагүй байха* (Г. Ленхобоев).

ХУРЯАХАЙ — эгэшингээ нүхэрынь дүүнэрынь иигэжэ нэрлэдэг (муж старшей сестры). *Эгэшэ хуряахайдаа хэлээд: — Айха ядаха сагтам арга хурга юун бэлэй, — гэжэ...* (Х. Намсараев).

ХҮРЬГЭН — түрэхэн басаганай гү, али дүү басаганай үбгэн (зять). — *Шиниш хайн хайхан хурьгэнишнэ эндэ байна гү?* (Х. Намсараев).

БЭРИ — түрэхэн хүбүүнэй гү, али дүү хүбүүнэй һамган (невестка, жена сына). *Дэжэд гэжэ зохидхон бэритэй болоо бэлэйб* (Ц-Д. Дамдинжапов).

БЭРГЭН / БЭРИГЭН — ахынгаа һамгыё дүүнэрынь иигэжэ нэрлэдэг (жена старшего брата). *Ахын бэргэн бэлэйлби* (Хүхэ мүнхэ тэнгэри).

БАЗА — эгэшэ дүү басагадай үбгэд (свояки, мужья родных сестер). *Базатнай ерээб гэжэ бардам янзаар мэндэшлээд, баруун таладань ошоод нуушаб* (Х. Намсараев).

ХАЯАЛА — эсэгын хүбүүдэй хүбүүд дүрбэдэхи үеһөө саашадаа долоон үе хүрэтэр хаяала болодог (троюродные брат или сестра по отцовской линии). *Абганар, үеэлэнэр, хаяаланар айлшадыё хүндэлхэ ёһотой* (Г. Ленхобоев).

ХУДА — хүбүү, басагаяа айл болгоһон абанар бэе бээдээ худа болодог (сват, кум). — *Ошожо худа бологты. Даббаа үеэлэ арсахагүй байха гэхэдэнь, Ханда ехэ ханамжатай зүбишөөбэ* (Г. Ленхобоев).

ХУДАГЫ — хүбүү, басагаяа айл болгоһон эжынэр бэе бээдээ худагы болодог (сватья, кума). — *Худагымнай шангахан байхаяа һанабал даа* (Х. Намсараев).

УРАГ — басагаяа хадамда хүргэжэ ерэхэн зониие урагууд гэжэ нэрлэдэг (представители свадебного поезда со стороны невесты). *Урагуудай мори абажа, хэдэн хүбүүд угтаба* (Г. Ленхобоев).

ХАДАМ — һамганай гү, али үбгэнэй түрэл хүн (родственник жены или мужа). *Бальжан хатан харишн хадам хаашуулаар таарангүй...* (Ц-Ж. Жимбиев).

ТҮРХЭМ — хадамда гараһан басаганай абын талынхид (родственники жены со стороны отца). Түрхэм гээшэ энэ дэлхэй дээрэ хүнэй бэе олгоһон хүн гэхэн удхатай. *Энэ үедэнь ноёной хатан түрхэмдөө айлшалжа ошоһон байба* (Х. Намсараев).

УГ — хүнэй гарбал унги, эхин (происхождение, род, первоначало рода). *«Би юун гэхэн тулюур хуби заятай хүн гээшэбиб?» — гэжэ Намсарай өөрынгөө үг удамыё дурдан һанана* (Ж. Балданжабон).

УДАМ — нэгэ уг гарбалтай, нэгэ отогой хүнүүд (происхождение, род). *Удам болохо удхатай, түрэл болохо түүхэтэй...* (Х. Намсараев).

ОТОГ — нэгэ омогой, нэгэ уг гарбалтай бүлэг зон (род, клан). — *Би, юрэдөө, отогойнгоо хүнүүдыё үбһэ ехээр сабшагты гэхэмни* (Б. Санжин).

ЯҺАН — шэг шарайгаараа, гадаада түхэлөөрөө, шэнжэ шанараараа, хэлээрээ ямар нэгэ арадта, зондо хабаатай байлга (национальность). *Тамнай ямар яһанайбта?*

ТҮРЭЛ — эсэгын угаар долоо-найман гү, али арба гаран үеын үеэлэ, хаяала, даяалингууд болоно. Эхын угаар нагасанар, бүлэ, зээ бүлэнсэр, зээнсэр гэхэ мэтэ болоно (родня). *Миниш айл аймаг, аха дүүнэр түрэл түтим ехэ олон даа* (Г. Ленхобоев).

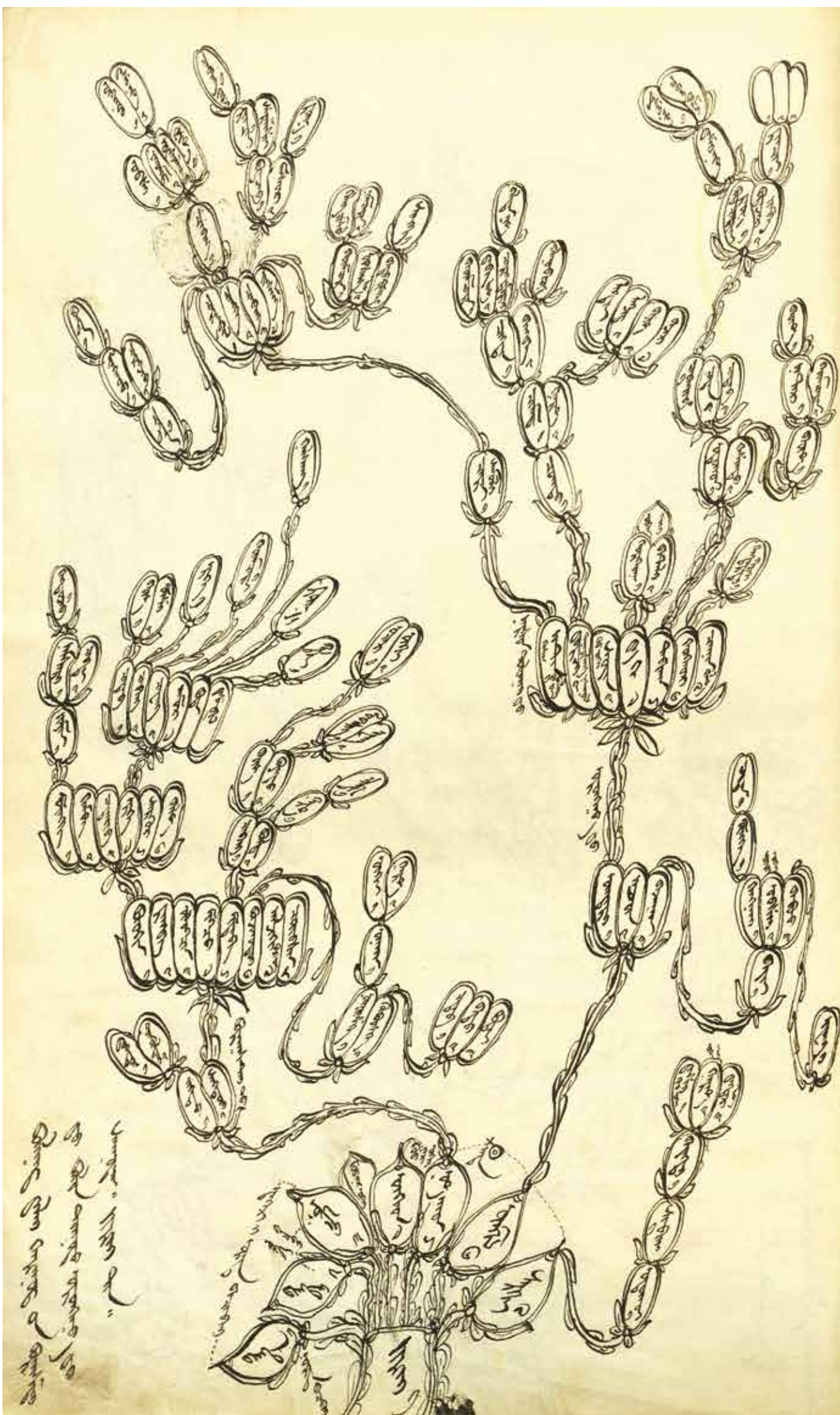
МЯХАН ТҮРЭЛ — эсэгын угаар түрэл гарал хүн (родственник по отцу). *Мяхан түрэлэймнай хүн айлшалба.*

ХУЛИНСАГ — хэдэн үеын урдахи үбгэ эсэгын угай хүн (предок, праотец). *Элинсэг хулинсагайнгаа, эхэ эсэгынгээ, өөрынгөө мүргэхэн газарһаа холодожо...* (Ц-Ж. Жимбиев).

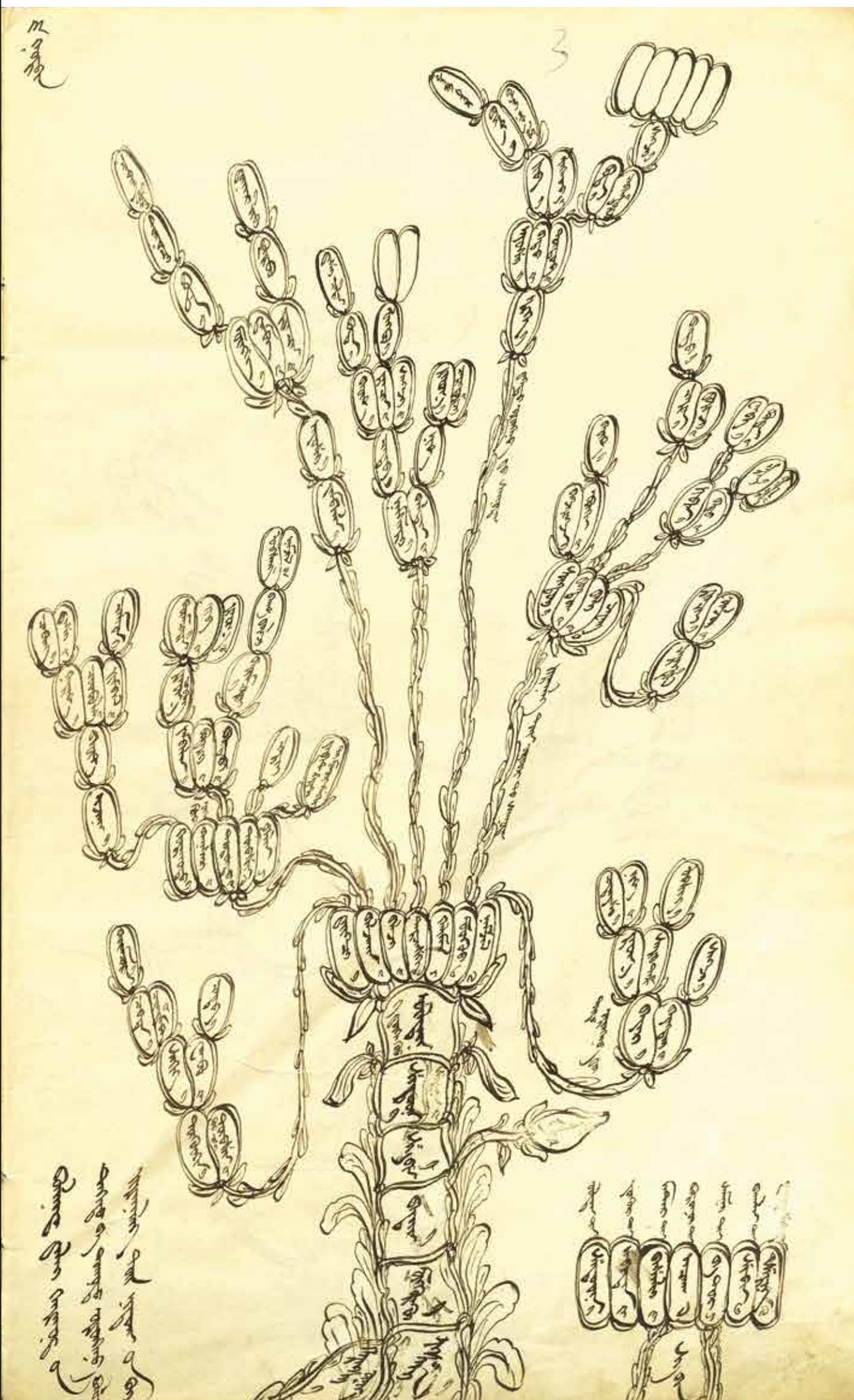
БЭЛБЭҺЭН — үбгэнөө гээһэн эхэнэр (вдова). *Энэ үедэ малай эмишэн Жамса биш боложо, залуу басагадай, бэлбэхэн эхэнэрнүүдэй һанааень хубааж, урин нюдэдэйнь хараса татажа эхилээдхёо* (Ц-Д. Хамаев).

ДУГАРОВ Д-Н. Д. III хубита зурагууд «Үнгэрхэн саг». Эхын сэдхэл. 1967 он

Дээдэ ба Доодо Оронго, Жаргаланта нютагуудай Булагад Далай харануудай угай бэшэгнээ хууданан

Дурна зүгэй гар бэшэмэл ба модон барай номой түб

Хурим түрэ

Свадьба

ОЧИРОВ Ц-Н.О. Худа оролго

БЭРИИЕ БЭДЭРЭЛГЭ — хүбүүндээ хамган болохо басагыг шэлэлгэ (выбор невесты). Урдань буриад айл бүхэн найн зантай, ажалда бэрхэ, үнэр олон болохо бэритэй болохыг хүсэдэг байгаа. Хүбүүндээ тиймэ басага олоод байхадаа, жэлнүүдээрээ таараха гээшэ гү гэжэ ламада ошоожо үзүүлдэг хэн. Хэрбээ тааража нууха байна гээ хаань, хүбүүтэй айл хадаг табижа, басагыг эридэг бэлэй.

БЭРИ БУУЛГАХА — бэритэй болохо, хүбүүндээ хамга абхуулха (брать невестку в дом). *Бэриие буулгаха хаань үнгэржэ байна гэхэдэ болохо* (Ц. Галанов).

ХАДАГ ТАБИЛГА — басагыг эрижэ, мэдээ асаран ерэлгэ (сватовство). Урдань хүбүүд басагадйнгаа гэр бүлэ бололгыг эхэ эсэгэнь шийдхэдэг байгаа, тийхэдээ бэри болохо басаганайнгаа уг узуурыг шэнжэлжэ үзэдэг хэн. Хадаг табилаяа хүбүүтэнэй зүгһөө хэлсэгдэһэн болзрто хэдэн хүнүүд эмээл морёор басагатай айлда зорижо ошодог бэлэй. *Хадаг табигшадай түрүү* боложо ерэхэн хүн гэртэ түрүүлэн ороһоор бурхандань мүргэжэ, адиста хүртөөд, хоёр гараа дэлгэжэ, амар мэндээ хэлсэдэг хэн. Тийхэдэнь басагатай айл нуулгажа хүндэлхэ. Басагатай айлдйхи сайгаа аягалаад, сагаан эдээн табгаа табин хүндэлжэ, хонин хорьмойгоо хөөрэлдэжэ байхадаа: «Айлшад, холо ойроһоо хайшаа ямар хэрэгээр зорижо ябанабта?» — гэжэ асууха. Тийхэдэнь хадаг табилаяа ерэхэн түрүү хүн нууһан зандаа:

*Танда ерэхэн ушарнай гэхэдэ:
Ганса сусал гал болохогүй,
Ганса хүн — хүн болохогүй гэдэг.*

*Үрэгээ морин болгожо,
Үригэ хүн болгожо,
Гал сусалаа нэгдүүлэбди,
Ганса нэгээ хамтаруулабди гэжэ,
Хадаг табилаяа ерэхэди», — гэхэ.*

Басаганай түрэлхид харюудань: «Зүб бэд даа», хэрбээ арсаа хаа: «Тэлее!» — гэдэг. Тийгээд худын түрүү нууриһаа бодожо, хадагаа мүнгэтэйгөөр бурхандань табяад, гэртээ байһан зондо тэбхэр сай, мүнгэн бэлэг баридаг. Нэгэ-хоёр духаряа тогтоогоод, түрэ хуримайнгаа болзор, басагатаа хүргэжэ ошоогшодой тоо гэхэ мэтыг басаганай болон хүбүүнэй талынхид хамта зүбшэн тодорхойлдог. Тийгээд хадаг табилаяа ерэхэн хүнүүд нютагаа, гэртээ мордодог хэн. *Бүтидмаагаар бэри хэхээс ханажа, Дугарай аба, Гатаб үбгэн, хадаг табижа ерэхэн юм* (Ц-Б. Бадмаев).

БАСАГА ХУДАЛДААН — басагаарнь бэри хэхэнэйнгээ түлөө тэрэнэй түрэлхидтэ үгэдэг түлбэри (торг невесты). Хадаг табилганай һүүлээр хоёр абанарынь басаганай худалдаан тухай хэлсэдэг байгаа. Хүбүүнэй эсэгын баян, шадалтай хаань, басаганай эсэгэ иимэшүү эрилтэ табидаг хэн: «Намда, хамганда унаха мори, басаганайм заһалда 20–30 толгой бодо мал, мори, сар, хони үгэхэт». Хэрбээ хүбүүнэй эсэгын дунда шадалтай хаань, тэрээндэ нэгэ мори, 5–6 толгой бодо мал, 10 хони үгэхэт гэхэн эрилтэ хэдэг бэлэй. *Басаганай худалдаан гэхэдэ 150 түхэриг мүнэ, 70 толгой мал эрихэ байнаб* (Г. Ленхобоев).

ЭНЖЭ — хадамда гараһан басагандаа эхэ эсэгын үгэдэг адуу мал болон эд зөөри (приданое невесты). *Баяшуулда худа ороо хадань энжэ үлэмжэхэн байха байгаа* (П. Малакшинов).

АНЗА — басаганайнгаа түлөө эридэг мүнэг зөөринь (выкуп за невесту). — *Юрэдөө, тэрэ анзада үгэхэн мал, мунгыемни асаржа үг гэнэ гээрэй* (Х. Намсараев).

БЭЛЭГ ТАБИЛГА — хадаг табижа, мал барюулха тухай хэлсээд, бэлэг табилга гэжэ болодог хэн (одаривание). Басаганай эхэ эсэгэ нютагайнгаа зоние болзрто үдэртөө гэртээ уридаг. Тийхэдэнь хүбүүнэй эхэ эсэгэ хэдэн хүнүүдтэй ерэдэг хэн. Хүндэлэгхэнэй табгай хуриагдаад байхада, хүбүүнэй эсэгэтэн эршүүлдэ — хадаг, эхэнэрнүүдтэ — пулаад, худагыдаа сай бариха ёһотой байгаа. Хүбүүнэй эсэгэ асарһан бэлэгүүдээ урдаа табяад, тэдэнһээ абажа, өөрынгөө талын хүнүүдээр басаганай талынхидта барюулдаг хэн. Тийхэдэнь басаганай эсэгэ бэлэгүүдыг хаража, энэ хүндэмнай тиймэ бэлэг баримаар гэжэ ханалаа хэлэжэ, хажуудань нуудаг. Хоёр худагынаршыг мүн лэ энэ мэтээр бэлэгүүдээ хубаадаг бэлэй. *Гэртэ бэлэг табилга боложо байна.*

МАЛ БАРИУЛГА — хүбүүнэй эсэгын бэри болохо басаганайнгаа эсэгыг гэртээ урижа, үгэхэ ёһотой малаа үгэлгэ (вручение скота). Басаганай эсэгэ хажуудаа хэдэн хүнүүдтэй ерэдэг хэн. Хүндэлэгын табгай үедэ хүбүүнэй эсэгэ худа урагуудайнгаа талын худын түрүүдэ хадаг барижа: «Барюулха мални: тэды морин, тэды мал, тэды хонин — хамта тэды толгой. Эдэниг тогтоожо хайрлыт», — гэхэ. Тийгээд энэ найрлалгын дүүрэхэдэ, басаганай талынхид абаһан малаа туугаад, мордодог хэн. *Урдань мал барюулга гэхэн заншал биш байгаа гэжэ үбгэд хүгшэд мүнөө хөөрэлдэн нуудаг.*

ҮМЭДХЭЛ ҮМЭДХҮҮЛГЭ — басаганай эхэ эсэгэ хоёрой худатан болохо хүнүүдтээ хубсаһа бэлэглэлгэ (наряжание сватов). Хүбүүнэй эхэ эсэгэ хоёрыг сугтань урижа ерүүлдэг хэн. Табаг мэдүүлэгдээд байхада, үмэдхэлөө үмэдхүүлжэ эхилдэг байгаа. Урдань баяшуул хүбүүнэй эхэ эсэгэ хоёрһоо гадна, дутын түрэлхидтэнь үмэдхэл үмэдхүүлдэг хэн. Торгон дэгэл, самса, уужа, гутал гэхэ мэтэ хубсаһанууд үмэдхэлдэ ородог бэлэй. *Үмэдхэл заһалайнгаа юумыг эмхилээд, эртээнһээ бэлэдхэжэ байха юм байна* (Х. Намсараев).

БАСАГАНАЙ ЗАҢАЛ — хадамда ошохо басаганай хамаг хэрэгсэлыг түхээрэлгэ иигэжэ нэрлэдэг (приготовление приданого невесты). Басаганайнгаа бишыхан байхаһаань хойшо түрэлхидын хубсаһа хунарыг, унтари хэбтэриг оёжо эхилдэг байгаа. Баяшуул басаганайнгаа заһал хубсаһыг уран гартай эхэнэрнүүдыг хүлхэлжэ оюулдаг хэн. *Басаганай хадамтай болоһон саһаа эхилжэ, заһалай хубсаһан гэжэ бэлдэдэг байгаа* (Г. Ленхобоев).

БАСАГА ЗАЙЛГАЛГА — басагандань хадаг табиг-
даад, хуримаар хүргүүлхэ үдэрһөөнь тээ урда баса-
гаяа зайлгадаг ёһон (прощальные визиты невесты).
Түрэл гаралнуудтаа айлшалжа ябаһан басагыг
зайгаашан басаган гэхэ. Иигэжэ ябаһан басаганай
хажууда нэгэ *үбгэн түрүү, түрүү* хүбүүн болон *баса-
ган* ябалсадаг байгаа. Хазаар мори унаһан тэдэнэр
басага зайлгажа, айлһаа айлда орожо, нютаг ну-
гаараа ябадаг һэн. Хүрэхэн айлнуудын тэдэниие
сайлуулаад, үбгэндэ хадаг, зайгаашан басаганда
пулаад, бэшэндэнь саахар үгөөд мордохуулдаг һэн.
Зайгаашан басагыг хонуулха айл газаагаа түүдэг
табижа, сугларһан залуушуул тэрэнииень тойроод
бүхэли хүнindөө шахуу наададаг байгаа. Энэниие
түүдэгэй наадан гэдэг һэн.
Хоноод, үглөөдэр мордохонь, тэрэ айл зайгаа-
шан басаганда хони гү, али бодо малшыг бэлэглэ-
дэг һэн. Иигэжэ басаган айлшалжа хэдэн газарта
хоноод, хүүлшынгээ хүниие эсэгынгээ гэртэ ерэгжэ
хонодог бэлэй. *Басага зайлгажа, айлшалуулан яба-
һан басагадшыг, үбгэн түрүүшыг, хүбүүн түрүүшыг* —
булта ябана (Ж. Балданжабон).

БАСАГАНАЙ НААДАН — басаганай хадамда мор-
дохын урда үдэшэ ехэ наада хэжэ, басаганай нү-
хэдыг хүндэлэлгэ (главная вечеринка). *Басаганай
нааданда* нүхэдын ерэгжэ байба.

Хурим түрэ
«Хүнжэлэй бүрээдэһэн»
гэжэ түрын ёһолол
интернет субагаар
харагты

https://youtu.be/mH978Ao_IoU

ДУГАРОВ Д-Н. Д. Басага хүргэлгэ. 1959 он

БАСАГА ХҮРГЭЛГЭ — басагаяа хадамда гараһан
нютагта гү, али гэртэ хүргэлгэ (проводы невесты).
Уг удамаараа, хүршэ айлнуудаараа, нютаг зоноо-
роо хамһажа, басагаяа гэр бүлэ болгодог ёһололыг
бурыадууд х у р и м гэдэг. Хуримда ерэхэн хүнүүд
«хуримай нэмэри» гэжэ элдэб эдээнэй зүйл, бэлэг,
алта, мүнгэ, адууһа мал зааха, хони хурьгашыг
абаад ерэдэг байгаа.
Хуримда найрлаһанай һүүлээр хэдэн хүбүүд
хүргүүлхэ басагыг урид бэлдээтэй байһан мори-
той хүндэ абаашаха ёһотой һэн. Тэрэ хүн баса-
гыг морин дээрээ дүүрэгжэ, зуугаад метр саашань
абаашаад, басагаяа өөрын мориндо мордохуулха
уялгатай бэлэй. *Хуримда табиха сагаан эдээнэй та-
багуудыг олоор бэлдэжэ хуряаба* (Г. Ленхобоев).
Басаганай талаһаа хэдэн моридыг хүлэжэ,
заһалыень ашаһан, мүн олон эмээл мори унаһан
хүнүүд түрынгөө болохо газарта ошохоо зори-
жо гарадаг һэн. Хуримшадай хойно басаганай
эд барааниинь тэргэдэ ашаатай ябаха. Энэниие
хүтэл гэдэг юм. Урдань юрэнхыдөө дүшэ-табин гү,
али зуугаад хүн басагаяа хүргэжэ ошодог байгаа.
*Тэнгэриин заяата Тэмээн улаан хаан басагаяа хүр-
гэжэ мордобо* (Х. Намсараев).

УГТАМЖА — хүбүүнэй талаһаа хэдэн моритой хүнүү-
дэй гэрһээ 4–5 модоной газарта хуримай зониие
угталга, золголго (встреча свадебного поезда).
Тиихэдээ хурим угтаашад заатагүй сагаан эдээ-
тэй, сэргэмэй архитай байха зэргэтэй. Хуримаар
ерэгжэ ябаһан зонтой түрүүн уулзахадаа, угтажа
байһан зонийн: «Хаанаһаа хайшаа зорижо яба-
һан айлшад гээшэбта?» — гээд нурадаг һэн. Үгэ
хэлээ ойлголсоһонойнгоо удаа угтаашад сагаан
эдээн табагаар, архиин дээжээр айлшадаа хүндэл-
дэг. Хуримшадай бууха газартаа хүрэгжэ ерэхэдэнь,
угтажа байгшад мори унааень абажа, сэргэдээ
хойгоод, гэртэмнай орогты гэхэ. Эгээ түрүүлэн
хүбүүтэ талын худын түрүү, удаань басагата талын
худын түрүү гэртэ ородог һэн. *Урагууднай угтамжа
дээрэмнай тулажа ерээд...* (Х. Намсараев).

ШЭНЭ ГЭР ТООРОГДОХО — хуримай болохын
урда шэнэ гэрэй гуламтада гал түлихэ ёһо зан-
шалыг агын болон ивалгын бурыадууд шэнэ гэр
тоорогдохо, харин хориин бурыадууд сахимжа гээд
нэрлэдэг байгаа (освящение новой юрты). *«Шэнэ
гэр тоорогдохонь, мяха бария», — гэлдэжэ, басагад
хүбүүд газагуурнь тойроод байба* (Г. Ленхобоев).
*Хуримай үглөө үдэр болобо. Энэ үдэрыг сахимжа үдэр
гэдэг* (Г. Ленхобоев).

БЭЛЭГ БАРИЛГА — гэр бүлэ боложо байһан залуу-
шуудта түрэ дээрэнь бэлэг үгэлгэ (преподношение
подарков). Хүбүүнэй гэртэ нэгэ-хоёр духаряа
уугаад, гэр бүлэ бологшо хүбүүн басаган хоёр-
тоо үрээл хэлэдэг, бэлэг сэлэгээ баридаг, наада
зугаа дэлгэдэг, ёохор хатардаг, дуулалдадаг һэн.
Хүбүүнэй гэртэ үнгэргэгдэдэг энэ найр наадыг
түрэ гэдэг. *Түрэ гэшиг хари халуун хоёрһоо бүридэхэ
ушартай һэн* (Г. Ленхобоев).
Түрэ дээрэ хүбүүн басаган хоёрто бэлэг барилгыг
байлгуур абаха гэжэ нэрлэдэг байгаа. *Бултандань
түрын бэлэг болгон, хори-хори сагаанай мүнгэ бэлэг
бариба* (Ц. Галанов).
Мүн бэри боложо ерэхэн басаганай үбгэнэйнгөө
гэртэ түрүүшынхиг оромсоороо, хадам эхэдээ ба-
ридаг бэлэгыг *хаялга* гэжэ нэрлэдэг.

ХОМОЙ АРХИ — түрэ боложо байһан гэртэ хү-
бүүнэй эхэ эсэгэдэ, мүн тэдэнэй хажууда ябал-
саһан хүнүүдтэ бэлэг болгон үгэдэг архи (водка,
преподносимая в качестве подарка родителям
жениха и сопровождающим лицам в доме жениха).
Хомой архи бэлэг болгон үгэхэ.

НАЛ ХАНА — бэлэг болгон баридаг нэеы гэр-
эй ханын хуби (часть стенной решетки юрты,
преподносимая в качестве подарка).

Бэриин үһэ хахалалга

АМАНАЙ МОРИН — түрэ дээрэ бэлэг болгон үгэдэг
морин (конь, преподносимый в качестве подарка).
Аманай морин сэргэдэ уягдаба.

НЭМЭРИ — түрэ бүтээжэ байһан хүбүүнэй эхэ
эсэгэдэ туһаламжа болгон үгтэдэг алта мүнгэ-
нэй, эдээ хоолой болон ууха унданай зүйлнүүд
(безвозмездная помощь, оказываемая родителям
жениха при подготовке к свадьбе). *Уряалтанарын
асарһан нэмэринүүдээ Бадмын гарта барюулна*
(Г. Ленхобоев).

ХАРИЮУ — бэлэг абаһандаа харюудань юумэ үгэлгэ
(ответный подарок). *«Харюу хурим, юһэн тэбиш!» —
гэжэ ябаад, аянгалан хашхарна* (Х. Намсараев).

ҮНЭ ХАХАЛАЛГА — басаганай болон хүбүүнэй
талаһаа нэгэ-нэгэ эхэнэр шэнэ гэр соо бэриег
абаашаад, тэрэнэй үһэ хахалан һамнаха ёһо
(переплетение косы невесты в день свадьбы).
Тиигээд эдэ эхэнэрнүүд шэнэ бэридэ эндэ түбхи-
нэжэ нуухыень үрээгээд, яагаад байха, юу бодожо
ябахыень заажэ үгэдэг бэлэй. Хонирхолтой юумэ-
ниинь гэхэдэ, урданай заншалаар шэнэ бэриин үһэ
һүхөөр хахалдаг байһан юм.

БЭРИИН МҮРГЭЛГЭ — шэнэ бэриин хадам эсэгэ-
дээ, аха дүүдэнь мүргэлгэ (поклонение невесты
родителям мужа). Энэ ёһо заншал болбол ур-
данай түрэ дээрэ хүбүүнэй гэртэ үнгэргэгдэдэг
һэн. Хүбүүнэй эсэгын гэрэй гал гуламта дээрэ сай
бусалжа байха. Тогооной саана, хойморто үбгэд
түрын хүндэдэ нууха. Бэри боложо ерэхэн басаган
хадам эсэгынгээ гэртэ орожо ерээд, галайн урда
нуужа, хормойгоо дэбдээд, хадам эсэгэдээ, аха
дүүдэнь мүргэхэ. Хожомоо тэрэ мүргэхэн зоноо
нэрээрнь хэзээшыг нэрлэдэггүй байгаа. Иигэжэ
мүргэжэ байхадань, хойморто нууһан үбгэд эр-
тээнһээ хэршэжэ бэлдэхэн хурууд, хониной һүүл
бэриин альган дээрэ табиха ёһотой. Тиихэдэнь
бэри тэдэнииень тогоон дээгүүр үбгэдэй дэгэлэй
хормой дээрэ хаядаг һэн. Газарта унангүй, тэдэ-
нэй олониинь хормой дээрэ унаа һаань, энэ бэри
саашадаа үнэр баян ажаһууха гэжэ тоологдодог бэ-
лэй. Бэриин мүргэхэнэй һүүлээр зомгооһонуудыг
тоһодоод, бэрээрээ гал руу хаяулха. Иигэжэ шэнэ
бэрээр хадам эсэгэнь галаа бадаралгадаг һэн.
Урда сагуудта эхэнэр зоной галаа манажа хонодог
саһаа эхилжэ иимэ ёһо заншал бии болоһон түү-
хэтэй. *Уданшьегүй бэриин мүргэлгэн болохо боложо...*
(Х. Намсараев).

ДЭРЭ БУЛЯАЛДАЛГА — урданай түрэ дээрэ «дэрэ буляалдаха» гэжэ нэрэтэй наадан болодог байһан юм (отнимание подголовника). Басаганай заһал заһахадаа, оронойнь дэрэ соо элдэб янзын саахар, бообо, архи, тамхи гэхэ мэтын юумэнүүдые зорюута хэжэ, шанга гэдэгээр бүрижэрхидэг байгаа. Басаганай болон хүбүүнэй талаһаа хэдэн залуушуул мого боложо хубаараад, тэрэ дэрээ буляалдадаг һэн. Басага хүргэжэ ерээшэд дэрээ буляалгахагүй гэжэ аһан шадалаараа оролдохо. Харин хүбүүнэй талаһаа байгшад дэрыень буляаж абахые эрмэлзэхэ. Хэрбээ эдэнэр басаганай талынхидһаа (урагуудһаа) дэрыень абажа шадаагүй һаа, алта мүнгэ, архи тамхи барижа байгаад гуйха ушартай һэн. Тиигэжэ үгээс ойлголсоһоной һүүлээр урагууд дэрээс худанартаа үгэдэг байгаа. *Худын түрүү Тасхада дэрээс тушаахадань, дэрэ буляалдаан дүүрбэ* (Б. Санжин).

БАРАА ТУШААЛГА — басаганай асарһан эд зөөри, бараа гэртэ оруулалга (внесение в дом приданого). *Бараа тушааха гээд басаганай талын зон ошобо.*

ОРО ЗАҢАЛГА — гэр бүлэ боложо байһан залуушуулай оро хуряалга (заправление постели молодоженов). Түрын энэ ёһо заншалые хүбүүнэй гэртэ үнгэргэдэг. Оро заһалгада хоёр талаһаа тэгшэ дүүрэн байдалтай, жаргал эдлэжэ ябаһан хоёр залуу эхэнэр хабаадсалсадаг һэн. Бэри боложо ерэхэн басаган унтари хэбтэритэй ерэдэг бэлэй. Оро заһагша эхэнэрнүүд ороной үрээл хэлэдэг байгаа.

ТӨӨЛЭЙ БАРИЛГА — худын түрүү хүндэ хониной төөлэй барилга (ритуал преподношения бараньей головы). Түрэ дээрэ бүхы айлшадтаа мяхан табагуудые табижа дүүргэмсээрээ, худын түрүүдэ хониной төөлэй баридаг. Худын түрүү төөлэй абажа, зүүн гар дээрээ баряад, баруун гараараа духа дээрэнь отолһон гурбалжаниие (хаа-яа — дүрбэлжэниие) хуу татан абажа, ара тээшэнь үргөөд, мүн шэхэн дороһоонь мяха отолжо галда үргэхыень үгэхэ, нүгөө шэхэн дороһоонь отолһоной һүүлдэ төөлэйнгөө хоёр жабжаһаа гурба-гурбан хэршэмэг мяха зүйлэн отолжо, нэгыень өөрөө ама хүрэжэ, нүгөөдүүлыень хоёр таладаа һууһан нүхэдтөө үгэдэг гуримтай. Тэрэнэй һүүлээр төөлэйе гэдэргэнь бусаадаг. Төөлэй залаадаһа абагша төөлэйнгөө уураг тархийень сабшажа гаргаад, хабһатайгаарнь худын түрүүдэ бусаажэ баридаг. *Эрхим хүндэтэ тоотой төөлэй гү, али уусаһаа айлиһанай отолхо газарнуудтань хүндэһэн байдаг* (Г. Ленхобоев).

ХУРИМАЙ МОРДОЛГО — түрэ найрай үдэшэ тээшэ дүүрэхэдэнь, хуримаар ерэхэн зоной гэр тээшэ мордолго (отъезд свадебного поезда со стороны невесты). Мордолгонойнгоо урда тээ худын түрүү шэнэ айлай гал гуламтада архи, тоһо дуһаажэ, үрээл үгэнүүдээ хэлэдэг һэн. Хэрбээ хуримай зоной холын газарһаа ерэхэн хаань, хүбүүн талынхид урагуудаа хонуулаад, үглөөдэрынь мордохууддаг байгаа.

АЛТАН ХУДА — айл бүлэ болоһон хүбүүн басаган хоёрой эсэгэнэрынь хурим түрын үедэ иигэжэ нэрлэгдэдэг (сват, кум). *Алтан худадаа хадаг бариха.*

АЛТАН ХУДАГЫ — айл гэр болоһон хүбүүн басаган хоёрой эжынерынь (сватья, кума). *Алтан худагыгаа дээдэ муртэ һуулгаха.*

ХУДЫН ТҮРҮҮ — хуримаар ябаһан эрэшүүлые ударидажа ябадаг, ёһо заншалаа мэдэхэ, нютаг нугадаа хүндэтэй, нэрэ зэргэтэй хүн (мужчина, возглавляющий мужскую половину провожающих невесту). *Сэдэн баабай, шамайе зорюута түрэдөө худын түрүү болгожо абаашахаб* (Ж. Тумунов).

ХУДАГЫН ТҮРҮҮ — хуримаар ерэхэн эхэнэрнүүдые ударидажа ябадаг, мүн лэ ёһо заншалаа мэдэхэ, хүндэтэй эхэнэр (женщина, возглавляющая женскую половину провожающих невесту). Худагын түрүүдэ хониной ууса нугарһан тээхи хажуугаарнь айлшан руу харуулжа табидаг. *Зүүн зэргын голдо худагын түрүү һууба* (Г. Ленхобоев).

ҢҮНШЭН — хурим түрэ дээрэ архи духаряа ябуулхые эмхидхэжэ байдаг хүн (виночерпий). *Галай зүүн хажууда һүншэн һуужа, духаряа хоёр аягаар дээрэ дээрэһэнь ябуулжа байна* (Х. Намсараев).

ЭБЭЛ — хуримай ёһо заншалнуудые сахихыень басаганай эхэ эсэгын зүгһөө томилогдоһон хүн (лицо, назначаемое родителями невесты для руководства свадебным обрядом). *Нэгэ хүндэтэ хүниие эбэл болгон томилдог* (Г. Ленхобоев).

БАШЛИ — хадамда мордоһон басагы хани басагадтайнь хамта үдэшэлсэжэ түрэдэ ошодог даамал хүн (лицо, назначаемое для сопровождения невесты с подружками). *Башли ябалсаха аха дүүгэй хоёр хүбүүд, Будын Дамдин Сэнгын Ошор хоёры хэлэбэ* (Г. Ленхобоев).

ТҮРҮҮШЭН — хуримай зоной дүтэлжэ ябаха тухай мэдээ дуулгадаг хүн (приезжающий на полчаса раньше свадебного поезда).

ЗОНХИЛОГШО — хурим түрын ёһо заншал сахигша, мүн ябасые ударидагша, даагша (распорядитель свадьбы, тамада).

СЭРГЭ БОДХООЛГО — түрын урда үдэр хүбүүнэй гэрэй газар гурбан сэргэ бодхоодог (ставить коновязь у дома жениха).

САМПИЛОВ Ц.С. Хори буряадай түрэ найр. Төөлэй табилга. 1943 он

Эхэндүүнэгэ рождение детей нарайлалга

ТҮРЭХЭ БОЛОХО — эхэнэр хүнэй умай соо үхи-
бүүнэй бүрилдэхэ (забеременеть). *Иимэ бүдүүн
тагалсагтай, улаан хасартай бэрээдүүд түрэхэ
болоходоол* шадмар байдаг (Ч. Цыдендамбаев,
1961).

ХЭЭЛИТЭЙ БОЛОХО — түрэхэ болохо, эхэнэрэй
зосоо үрын бүрилдэхэ (зачатие). *Хээлитэй боло-
жо, ништын газараар гүйхэ аргагүй болоходоол ишэ
ерээ!*.. (Д. Эрдынеев, 1979).

ГАРГАХА БОЛОХО — эхэнэрэй хээлитэй болохо,
үхибүү түрэхэ болохо (забеременеть). *Тезд яахабиш,
түбхинэжэ нуугаал хаа, түрэхэ гаргаха саг байха*
(Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ЖЭРМЭНЭН / ЖЭРМЭСЭН БОЛОХО — хээли-
тэй болохо, түрэхэ болохо (забеременеть). *Дабхар
бэтэй, хоёр үнээтэй, гурбан хонитой, нэгэ мори-
той — иимэ ганса жэрмэсэн эхэнэр үлэхэн хүнби*
(Ц-Д. Дамдинжапов, 1958).

АБЯАН БИИ БОЛОХО — түрэхэ болохо, хээлитэй
болохо (забеременеть). Хээлитэй болохые далда
удхатайгаар иигэжэ хэлэдэг хэн. Залуу эхэнэрэй
тархи толгойм үбдэбэ гээ хаань, абьян бии болохоо
hanaa гү гэжэ гасаалаад абадаг хэн.

ХҮЛ ХҮНДЭ БОЛОХО — түрэхэ болохо, хээлитэй
болохо (забеременеть). Хээлитэй эхэнэрые далда
удхатайгаар хэлэхэн үгэ.

БОЛСОБОВЕВ Е. А. Үглөөгүр. 2017 он

ДАБХАР БЭЭТЭЙ БОЛОХО — түрэхэ боло-
хо, гаргаха болохо (забеременеть). *Дабхар бэе-
тэй, хоёр үнээтэй, гурбан хонитой, нэгэ мори-
той — иимэ ганса жэрмэсэн эхэнэр үлэхэн хүнби*
(Ц-Д. Дамдинжапов, 1958).

ЖҮРӨӨДЭХЭ — хээлитэй болоходоо, ямар нэгэн
эдээ эдihэйб гэжэ hанаха (сильно хотеть чего-либо
во время беременности). *Басагамнай бөөрэ эдihэйб
гэжэ жүрөөдөө...* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ЭРЬЕХЭ — үхибүүтэй болохые зүгнэхэ, нарайтай
болохо хүндэ, айлда хүршэ үхибүүнэй дуратай
болохо, найшаадаг болоод, ходо ерэдэг болохо
(предчувствовать появление на свет ребенка).
*Яатараа танайда эрьсэ хүүгэд гээшэб даа, дахин на-
райтай болохыетнай зүгнөө юм аабы?* (Н. Очиров,
1968).

УМАЙ — эхэнэрэй зосоо үхибүүнэй бүрилдэн хүгжэхэ
хүнды эрхэтэн; саба (матка). *Хүндэ хайн хай-
хан юумэ хэхэгүй хаа, газар дээрэ түрэжэ, эхын-
гээ умайн улаан шуна адхаха хэрэг биш юумэ аал?*
(Ч. Цыдендамбаев, 1961); *Эхын умайһаа гараад,
нарай тулуйрхан бэээрээ газар мүргэн унаха-
даа, хүй хүндэхэ ёһотой эхэмни абабагүй гэжэ хүн
түрэлтэндэ гомдоһон юумэдэл...* (Н. Очиров, 1968).

САБА — эхэнэрэй гэдэхэн соо үрын бүрилдэн хүгжэдэг
хүнды эрхэтэн (матка). *Сабын хиш* (воспалительные
процессы в женских половых органах).

ХЭБЭЛ — эхэнэрэй зосоо үрын бии болоод, хүгжэн
томо болохо хүнды эрхэтэн (утроба, матка).
Юһэн хара хэбэл соогоо юумын гамтай шэрээш...
(Г. Чимитов, дуунай үгэнүүд болоһон шүлэгһөөнь).

ГЭДЭНЭН — эхэнэрэй саба соо бии болоһон, хүгжэжэ
байһан үхибүүн (живот у беременной). *Гэдэхэтэй
болохоо забдаһандаа Субадиш эшэдэг, гайхадаг дээ-
рэхэ зонһоо холо ябахадам, хүн обёорхогүй гэжэ
тэнэгхэн ухаандаа ойлгоһон шэнги...* (Н. Очиров,
1968).

ХЭЭЛИ — эхэнэрэй гэдэхэн соо бүрилдэн хүгжэжэ
байһан үрэ, үхибүүн (плод у беременной).
*Субадингаа хээлиш нарайхаа забдахадань, Дэмаа
хүгшэн зүрхэ алдадаг болобо ха* (Н. Очиров, 1968); ...
*Ошорхайн гэртээ ороходонь, бэринь өөһэдэнь орон
дээрэ хүдэхэн хүнжэлөөр бээс орёонхой, ехэ хээлишэ
тэбэрижэ...* (Д. Эрдынеев, 1979).

НАРАДАА ХҮРЭХЭ — эхэнэрэй үхибүү гаргаха
болзортоо хүрэхэ (дойти до срока родов). Үхибүүн
юһэн хара гэдэхэн соо байгаад, арбадахи харын
шарай харахадаа гарадаг юм. *Таба-арба хоноод
нарайлаха гэжэ байһан, һарадаа хүрэхэхэн һамган
хадаа энэ Дагзамаа амараг даа гэжэ һанахадань
яаха юм?* (Ч. Цыдендамбаев, 1956, № 1).

ХҮНГЭН ХЭЭЛИ — эхэнэрэй үхибүү гаргатарaa
ядамаргүй, үбшэлэнгүй ябалга (беременность без
патологии). *Бэримнай хүнгэн хээлишэй байба.*

ХҮНДЭ ХЭЭЛИ — хээлитэй эхэнэрэй хээлитэхэн
ушарһаа боложо үбдэлгэ (беременность с осложне-
ниями). *Иимэ хүндэ хээли Дулма үзөөгүй һэн.*

ДУНШАХА — эхэнэрэй хээлиин саһаа урид доошоо
орожо, эхэнэрэй бээын муудалга, түрэхынгөө урда
үбдэлгэ (преждевременное опущение плода). *Тэрэ
үдэш ехэ гэртэ эдээлжэ байтараа, Солонго дуншан
үбдэжэ эхилбэ* (Лодойдамба, 1972, № 2).

ДУНШАА ГАРГАХА — ямар нэгэн шалтагаанаар
саһаа урид доошоо ороһон хээлиие заһаха, аргалха
(поправлять преждевременное опущение плода).
Дуншаа гаргахдаа, хээлитэй эхэнэрые орон дээрэ
өөдэнь харуулжа хэбтүүлээд, хоёр хүлыень ороной
бүхөөг дээрэ табяад, баряаша гү, али гартаа дүйтэй
хүнөөр гэдэһыень эльбүүлдэг юм.

ДУТУУ ТҮРЭХЭ — ямар нэгэн гэмэлтэлгэхэ боложо,
эхэнэрэй түрэхэ болзортоо хүрэнгүй, үхибүү гаргаха
(родить недоношенного ребенка). — *Үрэ хүбүүниши
үхэхэн гараа һэн... Дутуу түрөөб,* — гэжэ *Жаргалма
шэшэргэнэхэн хоолойгоор дуугарба* (Ч. Цыдендамбаев,
1961).

ДУТУУ ГАРГАХА — дутуу түрэхэ, саһаа урид амигүй
үхибүү түрэхэ (выкидыш).

УУР МУНСА ХҮДЭЛГЭХЭ — дутуу түрэхэ, дутуу
гаргаха, амигүй үхибүү түрэхэ (родить мертвого
ребенка). Дутуу гаргалгыё тойруулан иигэжэ хэ-
лэдэг юм. — *Басагамни уур мунса хүдэлгэжэрхёо...*
(Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТАМГАЛХА — нарай нялхаар нүгшэхэн ба дутуу гара-
һан үхибүүе гээхынгээ урда бүхэхэн зулын хөөгөөр
тэмдэг табиха (ставить метку на теле умершего
ребенка). Тамга табихадаа, үхибүүнэй үбэр бээдэ
табидаг хэн, дахин хүн боложо түрэхэдэнь, тэрэ
тамгань үхибүүнэй ара бээдэ гараха гэжэ хэлсэдэг
хэн. *Эсэгийн Самбуу ламые залахаа ошоһон хойно
эхэнь улаа нялха хүбүүнэйнь ара нюргые бүхэхэн зулын
харахан сээсгээр тамгалһан* юм. «Хожом манайдаа
түрөөрэй даа, энэхэн тамгааршани танихабди» гэжэ
эхынгээ... (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ГЭЭХЭ — дутуу гараһан гү, али нарайгаар һаһа ба-
раһан үхибүүе хүдөө табихын орондо морин
дээрэхэ унаһан газартань гэдэргээ харангүй
унагааха (мертворожденного или невыжившего
новорожденного, не оглядываясь, уронить на ходу
лошади). «*Та ошожо, уншаха номын уншажа үгыт...*
Гээхэсэ һанаабди», — гэбэ... Мүнөө эсэгэнь үхибүүень
ганзагадаа ганзагалжа байна гээшэ... Ой соо орожо
холохон ошоод, гэдэргээ эрьежэ харангүй, гараараа
ара тээшээ тэмтэрхэ. Ганзагаяа ябуудтаа тайлаад,
гэдэргээ харангүй, саашалһаар лэ годирон бусаха юм
(Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ҮБДЭХЭ — үхибүүнэй гараха болоходо, эхэнэрэй бэеын үбдэлгэ, доторой мушхалга (предродовые схватки). *Гэртээ хэбтэжэ үнжэхэ наабзаши даа, бишни хони адуулжа ядахагүйб, хээрэ газаа ябата-раа үбдэжэшые бологошш, залуудажэ бэлээр бодоно гээбиши даа гэхэ мэтээр тэрэ Субадида хандан аргададаг байба* (Н. Очиров, 1968).

ТЭМЭЭШЭЛХЭ — үбдэжэ эхилээд, түрэхэ сагайнгаа дүтэлхэдэ, эхэнэрэй тусхай бэлдэгдэнэн хэбтэри дээрэ дүрбэн мүсөөрөө тулгалан хэбтэхэ (лежать, упершись четырьмя конечностями на специально приготовленном ложе). Түргэ түргэн үбдэжэ эхил-хэдээ, түрэхөө байһан эхэнэр ороной мухалай талада түхээрэгдэнэн тусхай хэбтэри дээрэ нэхы дэгэлээ үмдөөд, хоёр тохоногоороо ханза гү, али хайрсаг тулаад, хоёр хүлөөрөө доронь дэбдигдэнэн хохир дээрэ үбдэглөөд байдаг хэн. *Тэмээшэлээд хэбтэнэн Удамбараагай хажууда Янжама хээтэйн даншые хаа удаан бүгэрхэдэ, тэндэ байгаашиад тэ-сэжэ яадаг болобо* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ХҮҮГЭДТЭЙ БОЛОХО — үхибүү түрэхэ, үхибүүтэй болохо (рожать). *Хүршынхимнай хүүгэдтэй болоо.*

ТҮРЭХЭ — эхэнэрэй үхибүү гаргаха (родить ребенка). *...Тушаан боложо, эхир үхибүүдые түрэнэн байгааб* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1958); *Хүһөө шулуунда хүрэхэ ерэхэдэн, зумбараанай нүхэнэй амһарта обойһон шорой зөөлзөөд, Субади түрэхэрхихэн байба* (Н. Очиров, 1968).

ГЭРТЭЭ ТҮРЭХЭ — хадамда гараагүй басаганай үхибүүтэй болохо (рожать, будучи незамужем). Буряад зон басаганайнгаа хадамда гарангүй үхи-бүүтэй болоходо, зэмэлдэггүй хэн. Юундэб гэхэдэ, буряад зон үхибүүнэй хүлдэдэ шүтэдэг заншал-тай юм. Хэды тиигэбэшые, зарим хари зон гэртээ түрэнэн басагые шоо үзөөдшые абадаг байһан юм. *Хадамгүй басаганай гэртээ түрэхэдэ, хүн хээээшые шүүлэдэг, шоо үзэдэг ха юм даа* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ХҮНДӨӨР ТҮРЭХЭ — хабсаралсаһан элдэб шал-тагаанһаа дулдыдан эхэнэрэй түрэхэ ядалга, ядаралтайгаар түрэлгэ (роды с осложнениями). *Абида яаража сайгаа уугаад, морёо тэргэлжэ, энэ мэтын усалда, хүндөөр түрэлгэндэ ехэ туһалдаг Алена хүгшэнише асархаяа ород деревни мордобо* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ГАРГАХА — эхэнэрэй үхибүү түрэхэ (родить ребенка). *...Хэнһээ түрэхэ гаргахаа ханаа хүмиш гээжэ хүндэрөөд, шамда юуштэ юм гэжэ Дондог хамараа сохюулаа юм* (Ц-Ж. Жимбиев, 1967); *Бүтидэй Жигзамаа гэдэг үбгэнгүйгөөр гурбан хүүгэдые гаргаһан* *хамганай гэмэрэн дуугархада...* (Н. Очиров, 1968).

НАРАЙЛХА — үхибүү түрэхэ, нарайтай болохо (родить ребенка). *1916 оной һүүл багта нарайлхадаа, тушаан боложо эхир үхибүүдые түрэнэн байгааб* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1958).

НАРАЙТАЙ БОЛОХО — нарайлха, үхибүүтэй боло-хо (рожать). *Нарайтай болохоёо мэдэнһээ хойшо Жаргалма ганса өөрынгөө тухайда бэшэ, мүн зосоогоо ябаһан тэрээхэн улаа нялха үхибүүнэйнгээ тухайда бодолсодог болобо* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ХҮНГЭРХЭ — түрэхэ, гаргаха, нарайлха (рожать). *Нима гэжэ болморой хээлтэй гэрэгэниш хэээ хунгэрхэ байгаа хаб даа? — гэнэн бодол толгойдонь биш болобо* (И. Тугутов, 1956, № 1).

БАГАТАЙ БОЛОХО — үхибүүтэй болохо, үхибүү гар-гаха (рожать). *Баяртамнай багатай болоо; Зай, ши, Сурмаа, эжытэйм эбтэй найхан байгаарай, багатай боложо, хатуу шэрүүн сагта зүдэржэшые болохош* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

ЭХЭҢЭЭ УНАХА — үхибүүнэй эхын умайһаа га-раха, үхибүүнэй мүндэлхэ (родиться). *Энэ үедэнэ эхын умайһаа унаһан* *хүүгэнэй шашхаха абяан дуулдад, тэндэ байгаашиад нэр-мэрхэн энэлдэшэбд* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ЭХИРЛЭХЭ — хоёр гү, али хэдэн үхибүүдые түрэхэ (родить близнецов). *Урдань эхирлэнэн хамганай гар эм дом гэдэг байгаа юм* (Д. Балданова, 1920).

ХҮЙ / ХҮЙҢЭН — эхэ соогоо байһан үхибүүнэй амидарал эхэтэйн холбоһон нарай хүүгэнэй гэдэ-һэнэй хүнды нарин эрхэтэн (пуповина).

ХҮЙ ХҮНДЭХЭ — үхибүүнэй гарахада, абяа үгэ-һэн хойнонь хүйһыень таһалан халгаажа уяха (перерезать пуповину). Хүй хүндэхэдөө, сугтань томоһон шүрбэн ба улаан торгон утаһан хоёроор хүүгэнэй бөөһэнь гурбан хурга зайтайгаар хүйһы-ень хоёр газар уяжа, уялаануудайнгаа хоорондуур хайшалдаг байгаа юм. *Ошорхай нарилха сэмүүрхэые ханаха сүлөөгүй нарай нялха амитанай хүйень хүндэжэрхибэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХҮЙ ХҮНДЭХЭ ЭХЭНЭР — эхэнэрэй нарайлхада, үхибүү абахаар уригдаһан эхэнэр, хүгшэн (повивальная бабка). Хүй хүндэхэ эхэнэрые бүлөө-рөө уридшалан зүбшэжэ олоод, тэрээндээ дуулгажа зүбшөөлыень абадаг хэн. Эхэнэрэй үбдэжэ эхилхэдэ, гэртээ ерүүлдэг байгаа. *Гараһаар ганса басаганайнь хүй хүндэнэн Янжамада ядахын сагта нэгэ пумаажан нулаадшые бэлэлгэхэ аргагүй...* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ХҮЙ ХҮНДЭҢЭН ЭЖЫ — үхибүүнэй гарахада, хүйһыень хүндэжэ абаһан эхэнэр тэрэ үхибүүн-дэ эжы болоно (повивальная бабка по отношению к ребенку, называемая «мамой»). — *Хүйень хүндэжэ абаһан эхэ болмор хадаа нара үдэрын гаргажа, хүбүүндэм нэрэ үршөөхитнай гуйна гээшэб, — гэжэ эхилээд лэ, хүшэн олон табые дурдашаба* (Н. Очиров, 1968).

ХҮЙҢЭ УЯХА ООҢОР — хорин сантиметр утатай бодо малай шүрбэнэ улаан торгон утаһантай сугтань томоһон хоёр уялаа (скрученные вместе с красной шелковой нитью жилы для перевязки пупка).

ХҮЙ БҮТЭН ЭХЭНЭР — хүй хүндэхэ эхэнэ-рэй өөрын гаргаһан үхибүүдэй болон хүйень хүндэжэ абаһан үхибүүдэй бултанайнь ами-ды, элүүр мэндэ байлга (выбирали повивальную женщину по следующим параметрам: чтобы у нее родившиеся и принятые дети были все живыми). Энэ ёһо урдань үхибүүдэй тогтодоггүй дээрэнһээ са-хидаг байһан юм.

ХОЙТО — үхибүүнэй эхэ соогоо байхадаа, бүрхөөг-дөөд байһан нимгэн хальһан (послед, плацента). *Үхибүүнэй гараһанай һүүлээр хойтонь удаан болонгүй гарадаг юм. Эхэнэрэй хойтыень урид бэлдэгдэнэн һэеы тулам соо үхибүүнэй дээрэнэ унаһан хохиртойнь суглуулан абадаг байһан гээд Б. Барадин статья соогоо тэмдэглэнэн байна. ... Шицраг залуу бэеынь хубижархиһан хүбүүхэндээ ханаагаа табиха шадалгүй, зосоонь өөдөө хөөр-һэн юумэндэ амяа хаагдан алдажа, соохор мэдээтэй тамалжа хэбтэнэн Субади хойтынгоо үнгэрхэдэ, гансата сүлөө орошобо* (Н. Очиров, 1968).

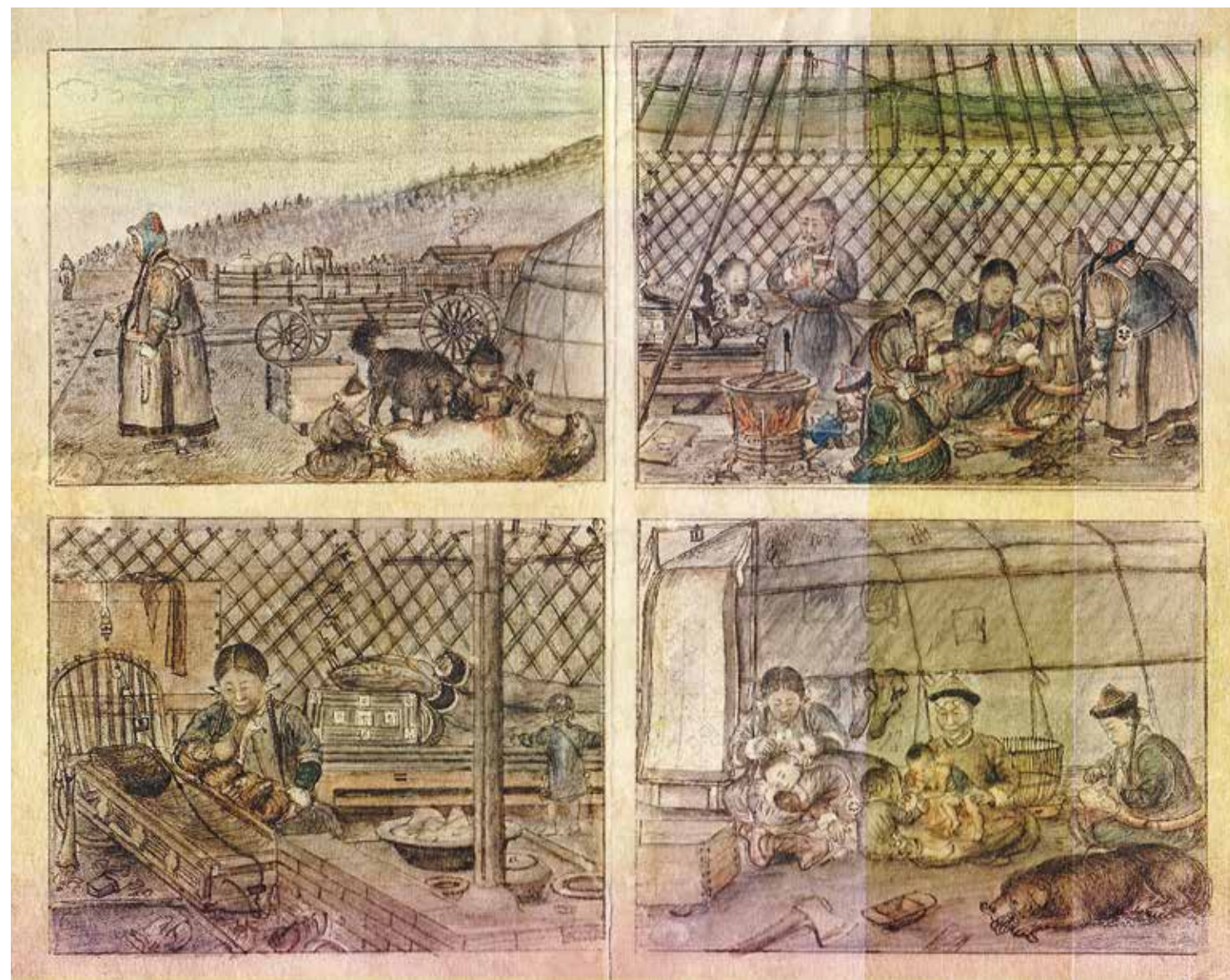
УДААЖА (аг. н. х-дэ) — хойто (послед, плацента).

ХОЙТОНЬ ҢААТАХА — ямар нэгэн ушарһаа боложо, хойтонь гаража үгэнгүй байха (задержка последа). *Нүхэнэй бэлэн болоходо: «Хойтонь һаатажа зобоогоогүй хадаа ээллээл гээшэ», — гэлдэжэ бай-гаад, мүнөөхи гэрһээ гаргагша юумээ булажархибад* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ХОХИР ДЭБДИХЭР / ХОХИР — түрэхэ эхэнэрэй үб-дэжэ эхилээд байхада, ороной мухалай талада наада тээнэ үхибүүнэй гарахадаа дээрэнэ унахын тула дэбдигдэдэг бутаруулагдаһан хуурай аргал (сухой измельченный навоз). *Хуурай зөөлэн хохир соо түрэ-һэн үрэм бэлэйлиши* (Х. Намсараев, 1958, 2).

ТУЛАМ — эхэнэрэй хойтые хэдэг, һэеыгээр оёһон тэб-хэрхэн амһарта (мешочек из войлока для последа).

ТҮРЭҢЭН ҢАМГАНАЙ ГАР ЭМ ДОМ — түрэнөөр гурба хоноогүй хамганай гар үбшэ эдэгээхэ гэдэг байгаа (руки роженицы до трех суток считались целебными). Иимэ хамганда ямар нэгэн эмгэгтэй хүн хүшэрын саанаһаа нюурыень харангүй үбшэн газараа эльбүүлдэг байгаа.

ЭРДЭНИЙН Г. Нарайлалга — шүлэнэй хони гаргалга, найрайлалга, үхибүүгээ эдеэлүүлгэ, гэрэйнгээ газаа үхибүүд гэртэхинтээ

САХАРОВСКАЯ А. Н. «Гэсэр» эпостэ зорюулһан зураг. 1966 он

ХОШХОНОГ ХАЗАХА — тоонто тайхадаа, урсын шатажа, залирха тээшэ түдхууртай мяхан сооһоо газаашаа һанжаһан хониной хошхоног амаараа хазаха ёһон (обряд откусывания вареной прямой кишки барана). Хошхоног хазахадаа, түдхуураа гурба дахин нара зүб бэе бээдээ дамжуулан хазадаг байгаа. Түдхууртай мяхан соонь хониной иимэ нэрэтэ мяханууд хэгдэдэг байгаа: хүбүүн үри түрөө һаань — баруун шагайта, басаган һаань — зүүн шагайта, эльгэн, бөөрө, нюрганууд, һүүл болон хошхоног. *Галай залирха тээшэ Янжама хээтэй хониной хошхоног гаргаад, өөрөө нэгэ дахин таһа хазаад, саашань дамжуулба. Бэшэ һамгадынь тэрэ хошхоногһоонь мүн лэ нэгэ-нэгэ хазаад, саашань дамжуулба* (И. Тугутов, 1956, № 1).

БЭЕ БЭЕЭ ХӨӨДЭХЭ — тоонтын залирһан хойно тоонто тайлсаһан һамгадай урсын хөөгөөр бэе бэеынгээ нюур будалсаха (обмазывать лицо друг друга сажей от обрядового костра). Тоонто тайлсахаа ошоһон һамгад тогоонойнгоо барюул абаад ошодог байһан юм. Б. Барадинай тэмдэглэһээр, үхибүүтэй болохы ехээр хүсэһэн һамгад тоонтын хөөгөөр гэдэһээ болон мүн бэеынгээ бусадшыё хуби будадаг байһан.

ТООНТОДО МҮРГЭЛГЭ — тоонто тайлганда хабаадалсаһан һамгадай һууһан зандаа тоонтодоо гурба дахин дохилго (троекратный поклон участниц обряда месту закапывания послета). Энэ ёһон хошхоног хазаад, бэе бэеэ хөөдэлсэһэнэй һүүлээр дүүргэгдэдэг һэн. Эхэнэрнүүд хормойнуудаа урагшань дэлгээгээд, гурба-гурба дахин газарта хүрэтэр дохин мүргэдэг һэн.

ТООНТО ГОРООЛОЛГО — тоонтодо мүргэһэнэй һүүлээр һууһан газарһаа бодожо, нара зүб гурба дахин тоонтоёо тойролго (троекратный обход места закапывания послета по солнцу).

ТООНТОДОО ХҮЛЬБЭРХЭ ЁҢОН — ямар нэгэн ушараар нютагһаа холо ажаһуудаг хүн, мүн холын аянда удаанаар ябажа ерэһэн хүн нютагаа бусахадаа, тоонтыень нюуһан газарта ошожо, газар дээгүүр мухаридаг байгаа (валяться, кувыркаться на месте захоронения послета). Энэ ёһон хадаа нютагаа һанаһан хүн эльгэлбэ, һанаа сэдхэлээ дүүрбэбэ гэһэн удхатай юм.

МИЛААНГУУД — тоонто тайһанай һүүлээр түрэлхид болон нүхэдөө урижа найрлалга (чаепитие по случаю рождения ребенка). Милаангууд гэдэгыё һанаһан соонь уг залгамжалха хүбүүтэй болоо һаа, мүн үхибүүдээр хомор айл хэдэг байгаа юм. Милаангууд мүн лэ шадалтай зон хэдэг һэн. *Энэ хүбүүнэйнгээ гарахада, эрэ гэргэн хоёр тойрожо һууһан хүн зон, айл аймагаа урижа асаржа, хүхэ ямаагаа гаргажа, милаангууд хэһэн гэхэ* (Х. Намсараев, 1959, 1).

ҮМЭДХЭЛ — үхибүүнэй хүйһэ хүндэһэн эхэнэртэ үгтэхэ бэлэг хубсаһан (подарок, предназначенный повивальной бабке).

ҮМЭДХЭЛ ҮМЭДХҮҮЛХЭ — үхибүүнэй хүйень хүндэһэн эхэнэртэ ямар нэгэн хубсаһан бэлэг үгэхэ, хубсаһа үмэдхүүлгэ (подарить что-либо из одежды повивальной бабке). Хубсаһа үмэдхүүлжэ шадаагүй һаа, шүлэндэ гэжэ гаргаһан хониной арһа уусатайгаарнь бэлэг баридаг байһан юм.

БЭЛЭГ БАРИЛГА — үхибүүтэй болоһон айлай хадаг, пулаад, мүнгэ мэтыё тоонто тайлганда сугларһан зондо үгэлгэ (одаривание подарками собравшихся на захоронение послета). *Гараһаар ганса басаганайнь хүй хүндэһэн Янжамада ядахын сагта нэгэ пумаажан пулаадыё бэлэглэхэ аргагүй, хүндэлжэ тоожо ерэһэн Радна үбгэндэ нэгэ сатишн самсаыё барюулха шадалгүй байхадаа ехэл хара буужа, Нимын зосоо барагар харанхы болошобо* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ҮХИБҮҮНДЭ БЭЛЭГ ҮГЭЛГЭ — тоонто тайлганда ерэһэн зоной нарай үхибүүндэ мүнгэ болон элдэб бэлэг үгэлгэ (одаривание собравшимися новорожденного).

МАЛ ЗААЛГА — һая гараһан үхибүүндэ дүтынь түрэлэй аха хаха зоной хурьга, эшгэгэ, тугал нэрлэн үгэлгэ (одаривание новорожденного близкими родственниками каким-нибудь животным).

Үхибүүнэй түрэхэдэ сахидаг ёһо заншалнууд (эхирэд-булагад)

интернет субагаар харагты

<https://youtu.be/RZBQna61NS8>

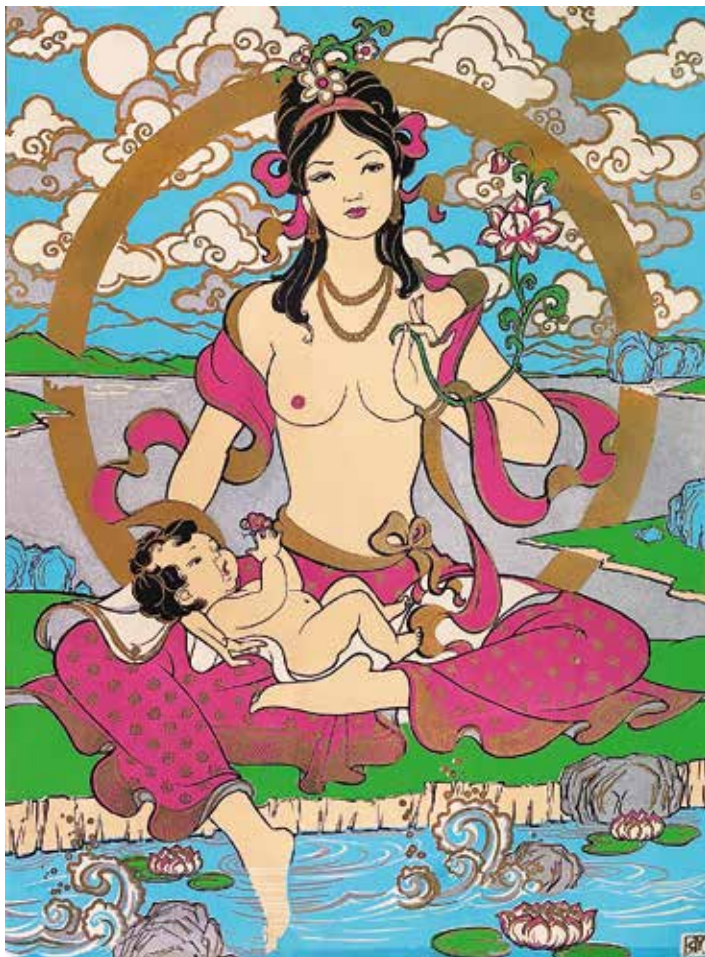
НАРАЙ ҮХИБҮҮНЭЙ УРГАН ХҮГЖЭЛГЭ (РОСТ И РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА)

ХҮЙҢЭН — нарай үхибүүнэй гэдэһэндэ эхэтээ холбогдодог байһан худалай уягдаад хатаһан үлэгдэл (пуповина). *Нарайн хүйһэнцинь унаа.*

ХҮЙҢЭНЭЙ УНАХА — хүйһэнэй уягдаһан газараараа таһаран абтаха (выпадение пуповины). Нарай үхибүүнэй хоёр-гурба хоноод хүйһэнэйн унахада, бүдтэ орёогоод, дэрынгээ досоо талаһаань оёдог байгаа. Хэды хүүгэдтэй болоноб, үхибүүн бүхэнэйнгөө хүйһыень оёдог юм.

САЙРАХА — үдэр хоног үнгэрхэ бүри нарай үхибүүнэй улаабтар үнгэтэй арһатай байһанаа сайбар үнгэтэй болон хубилхыё хэлэнэ (белеть, становится белым).

ХАГ — нарай үхибүүнэй зулайн арһанда байдаг няалдангир тоһолиг хальһан (корочка на голове новорожденного). ...*Түнтэгэр улаахан магнай дээрэхи зээг хагайнь хууран халаһаар, хүнэй дүрсэ олохо тумань зүрхэнинь уярһаар, энхэрэн эмээхэйрдэг эхын зөөлэн сэдхэл сээжэ соонь бадаран сэсэглэһэн байгаа* (Н. Очиров, 1968).

АВТОРЫНЬ ЭЛИРХЭЙ БЭШЭ. «Сагаан Дара Эхэ» тэлэг бурһанай дүрын удхаар. Бүтээгдэһэн жэлын мэдэгдэнэгүй.

ХАГАЙНЬ УНАХА — үхибүүнэй зулайдахи тоһолиг хальһанай хууран абтаха (выпадение корочки с родничка грудного ребенка).

ТАРХАА ДААХА — нарай үхибүүнэй хүнэй туһагүйгөөр толгойгоо сэхэ баряад байдаг болохо (держатъ голову).

ХӨӨРЭХЭ — нарай үхибүүнэй абяа гаража байдаг болохо (гулить).

ЭНЭЭХЭ — нарай үхибүүнэй хүнэй урдаһаа хараад мийэрхэ (улыбаться).

ТУЛГАХА/ТУЛГАЛХА — хүнэй баряад байхада, нарай үхибүүнэй хүлөөрөө гэшхээд байха (упираться ногами).

БОРО ЭДЕЭНДЭ ОРОХО — дүрбэ-таба һаратайһаа эхилжэ нарайн хүхэнэй хүнэй хажуугаар элдэб хоол эдижэ эхилэлгэ (прикорм ребенка грудного возраста разными продуктами). — *Боро эдеэндэ орожо, боргожохон торниһон хойнонь яаха хээхэ тухайгаа хэлсэнэ зүбиэнэ бээбди, — гэхэ баатай болоо һэн* (И. Тугутов, 1956, № 1).

БОРО ҮХИБҮҮН — ходо бархиржа байдаггүй, номгон үхибүүн (спокойный, неприхотливый ребенок). *Хүбүүнинь угаа боро, бархиржа байхагүй* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

БОРГОЖОХО — бага үхибүүнэй томохон боложо, боро эдээ эдидэг боложо торнихо (крепнуть, подрастать). *Боро эдеэндэ орожо, боргожохон торниһон хойнонь...* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ХҮЛӨӨРӨӨ ХАЙШАХА — бага үхибүүнэй хэбтээд, хоёр хүлөөрөө ээлжээгээр унтарияа сохихо (дрыгать ногами).

ДЭБХЭРХЭ — бага үхибүүе хүлөөрнь тулгуулан баряад байхада, хүл дээрээ бодохо, һууха (прыгать).

ШҮДЭ ГАРАХА — зургаа һаратай болоһон үхибүүнэй доодо үүдэн шүдэнэй ургаха (прорезывание зубов).

ҺУУХА — нарай үхибүүнэй хүнэй туһаламжагүйгөөр өөрөө һуужа шададаг болохо (сидеть). *Найма һаратайдаа нам һууха гэдэг байгаа.*

ҺУУМГА — һуудаг болоһон үхибүүн (умеющий самостоятельно сидеть — о ребенке). *Заримдаа, гэртэхинэйн малдаа гараһан хойно, айлай һуумга нарайхан үхибүүнээр үлөөд байхадаа...* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

МУЛХИХЭ — нарай үхибүүнэй дүрбэн мүсөө нугалаад, газар дээгүүр һолжорон ябаха (ползатъ).

РИНЧИНОВ С. Р. Тоонто (Бүлэ). 1971 он

ДАМЖАХА — үендөө хүрөөгүй үхибүүнэй хүлдэ орохын урда тээ юумэнһээ баряад ябаха (идти, держась за что-либо).

ХҮЛӨӨ ТАТАХА — үендөө хүрэхэдөө, үхибүүнэй ээлжээгээр хүлөө нэлгүүлэн ябаха нэдэлгэ хэхэ (делать попытку ходить).

ЯБАХА — үендөө хүрэхэн үхибүүнэй хүнэй туһагүйгөөр өөрөө байраһаа хүдэлхэ (ходить). *Тээ хожомхон, хэлэндэ орожо, ябадаг болоһон хойноо...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ХҮЛДЭ ОРОХО — үхибүүнэй үендөө хүрэхэ, яба-даг болохо (начинать ходить). *Хоёр багамни, бүри мантылдан, хүлдэ орожо, зосоом нара гараһан юм даа* (Ц.-Д. Дамдинжапов, 1958).

ГҮЙЖЭ ЯБАҢАН ҮХИБҮҮН — хүлдэ хайн ороһон, жэлһээ үнгэрхэн бага наһанай үхибүүн (ребенок, который уверенно ходит). *Арба гаран наһанһаа эхилээд, үлгьтэй, хүхөөр, һая гүйжэ ябаһан үхи-бүүд шимэ ехэ түрискэлдөөндэ үйг-хайг табилдажа...* (Ц. Галанов, 1975).

ЗУЛАЙНЬ БҮТЭХЭ — үендөө хүрэхэдөө, үхи-бүүнэй зулайн яһажаха (окостенение родничка у годовалого ребенка).

ХҮХЭНҢӨӨ ГАРГАХА — хүхөөр байһан үендөө хүрэхэн үхибүүе хүхөө хүхэхыень элдэб аргаар болжулха (отлучать ребенка от груди). Хүхэнһөө гаргахадаа, эхэнь хэдэн хоногто харагдангүй байдаг, мүн ондоо тээ байдаг гэртэхиндээ үхибүү-гээ абаашажа орхидог байгаа. *Тэдэнише эжнышые газаагаа угтажа байба. Жэлтэй болохо үдышые һаа, өөдэргэн томо, хүхэнһөө гараһаныше һаа, палхагар зузаан хасартай Зоригынь гар дээрэнь* (Д. Эрдыеев, 1979).

ҮЕНДӨӨ ХҮРЭХЭ — үхибүүнэй гараһаар нэгэ жэл болохо (достичь возраста одного года). *Гансал хүбүүн үендөө хүрэтэрөө амиды байба* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ҮЕН ТАРААЛГА — үхибүүнэй үендөө хүрэхэдэ, үһы-ень хайшалжа, сайлалга хэхэ (чаепитие по поводу достижения ребенком одного года).

ҮНЭ ХАЙШАЛААН — үхибүүнэй үендөө хүрэхэдэнь, үһыень хайшалаад, зониие сайлуулха (празднество в честь достижения ребенком одного года). Үхибүүнэй үнэ хайшалхадаа, тон түрүүн хүйень хүндэһэн хүн үһэндэнь хайшаар хүрэхэ, багахан багса хайшалан абадаг байгаа. Тэрэнэй һүүлээр бүхы сугларһан зон нэгэ-нэгэ дахин хайшаар үһэндэнь хүрэхэ, зорюута табигдаһан табаг дээрэ бэлэгээ табидог һэн. Тон дүтынь түрэлхид хони хурьга болон тугал буруу заадаг байгаа. *Хуһатын хүндын хонишодой даллажа байжа ооглолдоходо, ошоһомни, үхибүүнэйнь үнэ хайшалаан боложо бай-гаа* (Г.-Д. Дамбаев, 1973).

ҢАНШАГ — хүүгэдэй үнэ түрүүшынхиеэ хайшалхадаа, хоёр шэхэн дээрэнь үлөөһэн зурууд үһэн (две полоски волос, оставленные после стрижки над ушами ребенка).

ҢАМБАЙ — хүбүүн үриин үнэ хайшалхадаа, зулай дээрэнь тэбхэрхэнээр үлөөһэн үһэн (чуб, оставленный на темени при стрижке мальчиков).

ҮЕНҢӨӨ ҮНГЭРҢЭН ҮХИБҮҮН — гараһаар жэлтэй болоод, хоёрдохи үендөө ябаһан үхибүүн (годовалый ребенок, ребенок на втором году). *Үенһөө үнгэржэ ябаһан нарай үхибүү тэбэриһэн һамганишнь һүзэглэһэн номгон нюдөөрөө дасангай үүдэ шэртэнэ* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ХЭЛЭНДЭ ОРОХО — бага үхибүүнэй дуу-гаржа һураха, дуугардаг болохо (начинать говорить). *Тээ хожомхон, хэлэндэ орожо, ябадаг болоһон хойноо, тооно дээрэ мүнөөхил сүлөө-тэй хараасгайнуудайнгаа шаханалдажа нуухые харажархихадаа...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

НАРАЙ ҮХИБҮҮЕ ХАРУУҢАЛАЛГА (УХОД ЗА НОВОРОЖДЕННЫМ)

ХҮХӨӨ ХҮХҮҮЛХЭ — түрэхэн һамганай нарайдаа хүхээе үгэжэ эдеэлүүлхэ (давать грудь). *Хүүгэндээ эхынь хүхөө хүхүүлжэ байхада, яагаад орожо болохо-гүй юм?* (Ч. Цыдендамбаев, 1956, № 1).

ХҮХӨӨ ҮГЭХЭ — нарай үхибүүндээ эхынь хүхээе хү-хүүлхэ (давать грудь новорожденному). *Мансытай бэлэн хүүгээе үбэр дээрээ абажа хүхөө үгөөд, унта-һан хойнонь үлгы соонь Субадиш табиха гэхэдэ...* (Н. Очиров, 1968).

ХҮХЭНЭЙ ҢҮН — түрэхэн эхэнэрэй хүхэнүүдтэ бии болоһон, саахарай амтатай шэнгэн сагаан бодос (грудное молоко).

УУРАГ — һая түрэхэн һамганай хүхэндэ хүнэй орохын урда тээ бии болодог шарабтар үнгэтэй нилдагар бодос (молозиво).

ХҮХЭНЭЙ ҢҮ ҢААЛГАХА/ДУҢААЛГАХА — нюдээе үбдэхэн хүндэ түрэхэн һамганай хүхэнэй хү дуһаалгаха (при воспалении глаз закапывать грудным молоком).

УГЖАХА — ямар нэгэн шалтагаанаар хүхээе хүхүүлжэ тэжээхэ аргагүй ушарта, мүн хүхэндөө сададаггүй нарайда үхэрэй гү, али ондоо малай хү угжада хэхэ эдюулхэ (кормить из рожка). ... *Хүбүүнэйгээ хэбтэхэдэнь, Нима хажуудань ерэхэ, үзүүртэнь арһан хүхэлтэ уяжа тааруулһан үхэрэй эбэр угжыень барин, хү угжадаг һэн* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ХҮХӨӨР (НАРАЙ) ҮХИБҮҮН — гансал хүхэнэй хүөөр нарайе эдеэлүүлгэ (вскармливание грудью). *Манай багамнай хүхөөр.*

УГЖААР (ҮХИБҮҮН) — малай хү угжада хэхэ, үхибүүе эдеэлүүлгэ (кормление из рожка). *Эхэнь һүгүй аад, зээмнай угжаар.*

ХҮҮГЭ АБАХА — нарай үхибүү харууһалха: эдеэлүүлхэ, хуурайлха, тэбэрихэ (ухаживать за грудным ребенком). *Ниматан түрүүшын хүүгэнһээ хойшо үшөө хүбүүтэй болоһон аад, Сэсэг бишыхан дүүгээ үлгьдэхэ абахын хойноһоо бүришые ехээр жүрөөдэн...* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ХУУРАЙЛХА — үхибүүнэй дороо норгоо хаань, һуурииень нэлгүүлхэ (перепеленать, менять подстилку). *Доронь хуурайлһан хойноо хоёр хүлыень татуулан хүлээд, сээжынь таталга тайлажа, хү-бүүнэйнгээ гарынь гаргаба* (Н. Очиров, 1968).

УГААХА / ЗАЙЛАХА — нарай хүүгэнэй бэе гар дээрээ барижа, бүлээн уһа, ногоон сай мэтые балгаад, дээрэнь гоожуулан, бэеыень сэбэрлэхэ (мыть, обмывать). Шэнгэнээр эдешүүлһэн ногоон сайгаар угаахада, үхибүүнэй арһан сэбэр байха, элдэб яра шарха гарахагүй гэдэг байгаа. ...*Тэрэ хормойлжо асарһан хүбүүгээ гал дээрэ байһан гүсэ-тэй бүлэхэн уһаар халта мүлтэ зайласагаагаад...* (Н. Очиров, 1968).

ХҮХЭНЭЙ ҢҮ ҢААХА — нарай үхибүүнэй түргэн сайрахын тула нюуртань ба бүхы бээдэнь хүхэ-нэй һү түрхижэ эльбэхэ (сцеживать на лицо и тело грудное молоко и массажировать).

ТЭБЭРИХЭ — һая гараһан үхибүү гар дээрээ тол-гойень барилсажа, үргөөд байха (держать новорожденного на руках). *Хүбүүгээ тэбэрижэ гэр соогуураа ябаһан Мажигмаа Бабжишнгаа долоо һаратайдань, үшөө хүсэд нуудаггүй байхада сохюул-һан дүрынгөө урда зогсоно* (Ч. Цыдендамбаев, 1962).

ТАРШАЛУУЛХА — нарай үхибүүнэй һэрюун бай-хада, мансыень тайлажа, бэеыень амаруулха, гар хүлөө хүдэлгэхыень минин орхихо (дать ребенку свободно шевелиться, барахтаться).

ЭРХЭЛҮҮЛХЭ — үхибүүе таалаха, хөөршөөн хан-даха, хөөрэлдэхэ, наадхуулха (нежить). ...*Мүнөө һая уур сухал боложо ябаһанаа мартажархуһандал, орон дээрээ хэбтээд, хүбүүгээ эрхэлүүлжэ оробо* (Ж. Тумунов, 1956).

УНТУУЛХА — нарай үхибүүнэй үргэхөө хүрэхэ-дэнь мансылаад, унтаридаһан табиха үлгьдэхэ, унтахыень табиха (укладывать спать). ...*Дэмаа хүгшэнэй үлгы соонь угжаад унтуулхада, һэридэггүй, дуураһаар абяагүй болошодог байба* (Н. Очиров, 1968).

ХҮДЭЛГЭХЭ — нарай үхибүүе үлгы соонь табяад, сааша наашань татажа, нэгэ жэгдээр дүүжэндүүлхэ (качать). ...*Үлгынь ооһорые хүлөөрөө гшихээд, нэгэ жэгдэ аалиханаар хүдэлгэн: «Бүүбэй, бүүбэй, бүүбэйхэн», — гэгжэ байжа үгэлхэ юм* (Н. Очиров, 1968).

ҮЛГЫДЭХЭ — нарай үхибүүе үлгьдэнь хэбтүүлээд хүдэлгэхэ, дүүжэндүүлхэ (качать). ...*Сэсэг бишы-хан дүүгээ үлгьдэхэ, абахын хойноһоо бүришые ехээр жүрөөдэн, түрэхэн гэртээ ошохо дуранишнь хүрэдэг һэн* (И. Тугутов, 1956, № 2).

БҮҮБЭЙЛХЭ — нарай хүүгэдые унтуулхадаа, «бүүбэй-бүүбэй» гэжэ эрхэлүүлэн дуулажа, үлгыень хүдэлгэхэ (убаюкивать). *Хээтэймни нарай үхибүү бүүбэйлжэ, үлгын дуу үгэлэн нууна гэгжэ зүүдэлнэб* (Ш.-С. Бадлуев, 1965).

ҮЛГЫН ДУУН — үхибүү хүдэлгэжэ байхадаа, дууран унтахынь тула дууладаг аялга (колыбельная). *Шэмэрүүн хүйтэн сагаан нарын тэрэ нэгэ хүлгөөтэй хүни хониной зөөлэн хохир соо унаһан хүбүүхэн Ханда эжын үлгын дуун доро үндын тэнжэжэ...* (Д. Эрдынеев, 1979). Үлгын дуунай иимэнүүд үгэ-нүүд байдаг: *Монсон шарахан толгойхом, мойһон харахан нүдэеэ аниши, түргөөр унтыш даа, амтан маамаа хүхыш даа* (Ц. Галсанов). Угышые хаа, иимэ урданай үлгын дуун байһан юм: *«Бэгтэр тогтор хаяадаа, бүүбэйн аба хүнжэлдөө, бүүбэй, бүүбэй бүүбэйхэн...»* (ар. дуунһаа). Энэ дуунай бии боло-һон тухай иимэ үгэ байдаг. Эрэ нүхэрэйнгөө аба хайдагта гараһан хойно нэгэ эхэнэр ондоо хүн-тэй нэшхэлтэй болоод, ёһото үбгэнэйнгөө гэртээ байхадань, нэшхэлтэһэн хүнэйнгөө гэртэнь орожо ерэхэгүйн тула зорюута тэмдэг болгон дуула-һан дуун гэжэ хэлсэдэг. Теэд энэ дуун үе сагай үнгэрхэдэ, тэмдэг удхаяа гээжэ, миин лэ үлгын дуун боложо үлэһэн намтартай.

ҮЛГЫН ДУУ ДУУЛАХА — хүүгэ үлгүдэнь хэбтүү-лээд, дуу дуулажа унтуулха (петь колыбельную). *«Композитор Бачнадэшин «Үлгын дуу» ансамблиин хоор дуулахань»* (Ч. Цыдендамбаев, 1962).

ЬААТУУЛХА — бархиржа байһан үхибүүе гар дээрээ абажа, элдэб аргаар хамааруулха, тэбэрээд ябаха, бархирхыень болуулха (успокаивать).

ЬАТААРУУЛХА — бага үхибүүнэй бархирхада, эл-дэб аргаар хаатуулха, бархирхыень болуулхые оролдохо (успокаивать, отвлекать). *«Пэй, хү-бүүнишнь улаа нэлээ болошобобиш гү даа!» — гэхэ мэтээр гэмэржэ үгэлжэ байжа, хүбүүгээ нэжэрнэ, һатааруулна* (Н. Очиров, 1968).

ТОДОХО — бага үхибүү хоёр үбдэг дээрээ хэбтүү-лээд, хоёр хүлыень өөдэнь үргэжэ шээлгэхэ, баалгаха (держать ребенка на коленях лежа, чтобы опорожнялся). *Баяр, басагаяа тодо.*

АРГАМЖАХА — һуумга болоһон үхибүүе харууһагүй орхихоод, унагаахагүйн тула сээжэдэнь тааруулһан татуурга үмдэхүүлжэ, юумэнһээ уяад орхихо (привязывать ребенка). *Үлгыһөө унагаажа хэһэнһээ хойшо Дэмаа хүшэн хойморойнгоо орон дээрэ зөөлэхэн годон һуури дэбдижэ, һуури зохёо-гоод, шэнэхэн шара жолоогоор саада ханаһаань аргамжаад һуулгадаг болоо һэн* (Н. Очиров, 1968).

БАГА ҮХИБҮҮНЭЙ АЯГ ААША (ПОВЕДЕНИЕ РЕБЕНКА)

БАРХИРХА — ямар нэгэн байдалда таараагүй ушарһаа үхибүүнэй уйлаха, орилхо (плакать). *Хүбүүнэйнгээ бархирхалаар, халаадаа халбайтар үмдэнхэй ерэжэ...* (Ж. Балданжабон, 1965).

ОРИЛХО — үхибүүнэй бархирха (плакать). *Олзобойн орилхонь аали болон...* (Н. Очиров, 1968).

ГЭМЭРХЭ — бага үхибүүнэй байдалдаа таараагүй ушарһаа, ямар нэгэн юумэнтэй эбсээгүй дээрэ-һээ, мүн үбдэжэ эхилхэдэ, һулахаанаар бархирха, гонгинохо (хныкаты). *Басаганишнь юундэ гэмэрээб даа?*

ГЭГЭХЭ — үхибүүнэй хаатажа үгэнгүй, тогтонгүй удаан бархирха (плакать, не переставая). *«Борбойжо, харатай болоо хүбүүнишнь», — гэжэ байжа ээрэшөөд гэгэжэ хэбтэһэн Олзобойн хоёр хүлые халгай гараараа адхан, нишлүүлжэ баряад...* (Н. Очиров, 1968).

ШАШХАХА — үхибүүнэй юумэнһээ айһанһаа гү, али сошоһонһоо боложо, дээрэ дээрэһээнь шан-гаар бархирха (плакать, захлебываясь). *Шашхалан үхибүү үргэһэн Сандагай Лыгжимаагай шэнэ байра тээшэ ошоходонь...* (Ш-С. Бадлуев, 1965).

ЬУГШАРХА — үхибүүнэй бархирхаяа болихо тээшээ мэнэ мэнэ хоолойгоо татан абяа гара-ха (всхлипывать). *Олзобойн орилхонь аали бо-лон, һугшарһаар, эсэхэ дүтэлхэдөө тэрэ хаатан намдаба* (Н. Очиров, 1968).

АБЯА ҮГЭХЭ — бага үхибүүнэй бархирха (плакать). *Харин Балган нэрижэ, абяа үгэжэ ороо һэн* (Ж. Балданжабон, 1965).

ЭНЕЭХЭ — бага үхибүүнэй мийһэрдэг болохо (улыбаться).

ҮХИБҮҮНЭЙ БЭЕЫН ТАМИРАЙ МУУДАЛГА БА ТЭРЭНИЙЕ АРГАЛАЛГА (НЕДОМОГАНИЕ ДЕТЕЙ И ИХ ЛЕЧЕНИЕ)

ҮБДЭХЭ — үхибүүнэй бэеын тамирай муудаха, үбшэн хүрэхэ (болеть, недомогать).

ҮБШЭЛХЭ — үбшэн хүрэхэ, үбшэнһөө боложо, бэеын тамирай муудаха (болеть). *Үхибүүн халуурха үбшэл-хэ юм гэжэ тишхэдэ хэнишньһе нэжэглээгүй ябаал* (Ч. Цыдендамбаев, 1962).

ЬАГСАРХА — бага үхибүүнэй үбдэхэ, үбшэлхэ (болеть). Энэ үгөөр нарай үхибүүдэй үбдэлгые сээрлэжэ нэрлэдэг байгаа. *Түрэхэнһөө хойшо үбдэхэ, һагсарха, гэртэхинэйнгээ ханаа зобоохо яндан ами-тан байшоо хаб* (Ц-Д. Дондокова, 1995, № 3).

ХҮЛНЭХЭ — ямар нэгэн шалтагаанһаа боложо, үхи-бүүнэй үбдэхэ (болеть от чего-либо, по какой-либо причине). Жэшээлэн хэлэбэл, нарайтай айлда хэжэгтэһэн, угышые хаа холоһоо ябаһан ба огто ородоггүй хүнэй, мүн нүгшэһэн хүнэй хэрэгээр ябагшын ороһоной һүүлээр үхибүүнэй үбдэлгэ.

БУЗАРХА — нарай үхибүүндэ гэртэхинэйнь дура-гүй байтар ямар нэгэ үзэмжгүй, жэрхэхээр хүнэй дүтлөө хаань, юумэ үгөө хаань, тэрээнһээ боложо, үхибүүнэй үбдэхэ (болеть от дурного глаза).

ОБОДОЕВА Б.В. Отошо бурхан. 2011 он

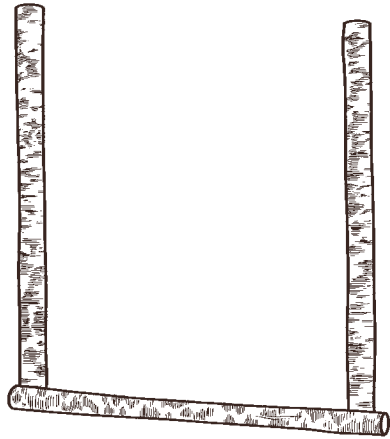
АРШААННАХА — үхибүүнэй һагсархада, лама-һаа аршаан залажа, тэрээгээрээ угааха (обмыть святой водой). Аршаанаар угаахадаа, залаһан аршаанаа боро хараанаар уһанда эдьхэжэ, үхи-бүүнэй толгойһоонь эхилээд, хоёр хуга доо-гуурнь, самидань түрхижэ дүүргээд, хэрэглэгдэһэн угаадаһан соо сагаан эдээнэй зүйл болон мяха хээд, ламын зааһан зүг руу хаяха.

АДИСААР УТАХА — үхибүүе аршаанаар угааһанайнгаа һүүлээр мүн лэ ламаһаа залаһан адис ууюулжа, бэеыень нара зүб гурба тойруулха (окуривать благовонными травами три раза по часовой стрелке).

СЭЭР ТАБИЛГА — тоонто тайһанай һүүлээр на-райтай айлда бусад зоной орохогүйн тула хуһан модоор хорюулай тэмдэг табилга (установление у дверей юрты запрещающего знака из березы). Сээр табихадаа, үүдэнэйнгээ хоёр хагсарһааа урагша метр тухай утатай хуһан модо табига, үзүүрнүүдыень мүн лэ тиимэ модоор холбодог юм. Үхибүүнэйнгээ үендөө хүрэхэдэнь, сээрээ абадаг ёһотой байгаа. Зүгөөр зарим айл хахад жэлшые болгоод абадаг байһан юм. Сээр табил-га хадаа урда сагта үхибүүдэй нарайгаар элдэб үбшөөр үбдэдэг ушартай холбоотой. Нарайтай болоһон гэрэй эзэншые хэрэгээр холын аянда ошоо хаа, гэртээ сэхэ орохоо нарилдаг байһан юм гэжэ Убаша-Цэбэг Онгодов тэмдэглэһэн байдаг. Тиимэ хүн хүршындөө хоноод, үглөөдэрынь гэртээ ерэдэг байгаа.

ҮЛЕЭЛГЭХЭ — гартаа дүйтэй, домтой хүнэй үбдэһэн газарыень үлеэхэ, аман соогоо юумэ дуугаран, хии нёлбохо (заклинать, заговаривать).

ЖАБТЫ ТАБЮУЛХА — хүндэхэн үбшэн хүрөө хаань, дасан ошожо гү, али ламые гэртээ зала-жа, уншалга уншуулжа байгаад, аршааннуулха, үлеэлгэхэ (читая молитву, исполнять обряд отпущения грехов, болезней).

Сээр

ЭЛЬБҮҮЛХЭ — бага үхйбүүе ойлгомторгүй унагааж, яһанайнь гэмэлтээ һаа, гартаа дүйтэй хүнөөр, баряашаар гэмтэһэн газарыень барюулха (вправлять, делать массаж).

НАЙЖА — нарай үхйбүүнэй элүүр энхэ үндыхын тула харалсажа ябаха хамгаалагша, нэрэ үгэһэн лама, бөө (наречитель — лама, шаман). Үхйбүүнэй үбдөө һаань, найжыень заладаг. *Найжа лама Сохоодой дооромбые дахан, Агын дасан мордоһон юм* (Ц-Ж. Жимбиев).

ЛАМА НАЙЖА — үхйбүүнэй гэртэхинэй гуйжа олоһон, нарай үхйбүүе элдэб муу юумэнһээ хамгаалжа ябаха лама (лама-опекун). *Лама найжын ямба хүндыень дааха шадалгүй байхадаа...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

БӨӨ НАЙЖА — үхйбүүнэй гэртэхинэй өөһэдынгөө хүзэгһөө боложо, үхйбүүень харалсахаар гуйһан бөө (шаман-опекун). *«Хүбүүмни бөө найжатай гээшэ бэлэйл» гэжэ һанаандаа оруулаад орхиходоо, Нимын зосоо муу шэнги болошобо* (И. Тугутов, 1956, № 2).

НАЙЖА ГҮЙХА — үхйбүүнэй үбдэхэдэ гү, али үхйбүүниинь тогтодоггүй айлай ламые гү, али бөөе үхйбүүнэй хамгаалагша, харалсагшань болохо зүбшөөл абаха (просить опекуна).

НАЙЖАЛХА — үхйбүүнэй элүүр энхэ томо болохын, торнихын тула найжаарнь уншалга уншуулжа, тусхай ёһолол бүтээхэ (совершать обряд опекуном ребенка). *Нэгэ ламасар хүндэ найжалуулжа, Базарсада гэжэ нэрэ олгобо ха* (Ц-Д. Дондокова, 1995, № 3).

«ХҮҮГЭДЭЙ МАНЗАРГАША/БАНЗАРАГША» — үхйбүүнэй һагсархада, үбдэхэдэ уншагдадаг түбэд ном (специальная книга на тибетском языке, читаемая при болезни и недомогании детей).

«ХҮҮГЭДЭЙ МАНЗАРГАША/БАНЗАРАГША» УНШУУЛХА — бага үхйбүүнэй үбдэхэдэ, эдэгэһын тула уншуулдаг бурханай ном найжаарнь гү, али ламаар уншуулха (читать книгу «Детский Манзаргаша/Банзаргаша»).

НЭРЭ ЭРИХЭ — үхйбүүнэй найжые нэрэ үгэһыень гуйха (просить опекуна дать ребенку имя). Нэрэ эрихэдэ, гэртэхиниинь үхйбүүгээ найжалуулһанайнгаа һүүлээр эридэг байгаа. Тиихэдэнь лама хүн һаа, гараһан үдэр гарагыень хараада абажа, таарама нэрэ олодог һэн.

НЭРЭДЭЭ ДААГДАХА — үхйбүүндэ үгтэһэн нэрын таараагүй байлһаһаа боложо, үхйбүүнэй үбдэлгэ (нарекать ребенка неподходящим именем). Урдань буряад зон үхйбүүнэй тогтодоггүй дээрэһээ үхйбүүндээ гоё нэрэ, элдэб томо хада уулануудай нэрэ үгэдэггүй байһан юм. Тиимэһээ үхйбүүндээ юрэнхы нэрэ, үгышые һаа, ара нэрэ үгэдэг байгаа.

НЭРЭ ҺЭЛГҮҮЛХЭ — нэрэдээ даагдажа, ехээр үбшэлһэн үхйбүүндэ ондоо нэрэ үгэхэ (менять имя). *Мун муу заяанай шүгнэхэгүйн тулада нэрыень һэлгүүлдэг һэм* (Б. Санжин, 1981).

АРА НЭРЭ — үхйбүүнэй нэрэдэ элдэб юумэнэй хорхойтохо, обтохогүйнь тула элдэб нэрэ үгэлгэ, жэшэнь: Ямаан, Адли бэшэ, Энэ бэшэ гэхэ мэтэ (охранное имя).

ГАЛ ТАЙХА — үхйбүүнэй үбдэхэдэ, боро хараанаар уляаһан сусалаар газар сохихо ёһон (обряд с огнем при болезни ребенка, заключающийся в битье горящим осиновым поленом о землю за порогом). Гал тайхадаа, боро хараанай урда зорюута уляаһан сусал галдаа хэжэ носоогоод, газар гарангүй, тэрэ-нээ хабшагаараа барижа богоһо дээгүүрээ маани уншажа байгаад, гурба дахин газар сохихо. Тэрэ сусалаа үүдэнэйнгээ хажууда үхйбүүнэйнгээ һайн болотор хэдэг байгаа.

ҺЭТЭР — һэтэрлүүлһэн малда зүүгдэдэг хадаг болон олон үнгын бүдэй үртэһэнүүд (хадаг и разноцветные ленты, навешиваемые на шею выбранного для обряда животного). *Һэтэртэй хара ямааниинь айлай газрагуур зайжа зуража ябаад...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

МАЛ ҺЭТЭРЛҮҮЛХЭ — үхйбүүнэй үбдэхэдэ, ламые гү, али бөөе залажа, тусхай ёһолол дүүргээд, ямар нэгэн мал шэлэн оложо, һэтэр зүүлгэхэ (после совершения определенного обряда повесить на шею животного хадаг и разноцветные лоскутки). Мал һэтэрлэхэ ёһон хадаа хүүгэдэй саяхуусан тэрэ һэтэрлэгдэһэн мал унаад, муу юумэнһээ үбдэһэн үхйбүүе аршалха гэһэн удхатай байгаа. *Мун һэтэрлүүлһэн малаа гаргажа эдидэггүй байгаа. Үшөө хара ямаа һэтэрлүүлхэ гэхэндэнь Нима өөрөө нюураараа ошожо, Дамбаһаа хара ямаа эриһэн байгаа* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ХҮҮГЭДЫЕ ХҮНДЭ ҮГЭХЭ — үхйбүүгүй айлда үхйбүүгээ үгэхэ (отдать в дети). Үхйбүүгүй хүнэй үхйбүү эрээ һаань, ламада таараха таарахагүйень үзүүлдэг байгаа. Урданай буряад зон үхйбүүгүй айлые үхйбүүтэй болгоходоо, дээдын ехэ буян гэжэ тоолодог дээрэһээ үхйбүүень эрихэдэнь, таараха һаань үгэдэг байгаа. Гэбэшье гурбан хүбүүтэй һаа, тэдэниие таһалдаггүй байгаа юм.

ҮРГЭЖЭ АБАХА — түрэл айлһаа, мүн хүршэ болон бэшэшье дүтын харилсаатай айлһаа үхйбүүень эрижэ абаха, абаад өөрынгөө үхйбүүн шэнгээр тэжээжэ хүмүүжүүлхэ (усыновить). *Һанаагаа зобоһон нютагайхиниинь үншэн хоёрой байдал тухай колхозойнгоо правленин суглаан дээрэ зүбиэн хэлсээд, үлгытэй хэбтэгишыень үргэжэ абаха хүнэй олдоо һаа үгэхэ, үтэлһэниинь хүнэй үргүүһэндэ оротороо байһан мүрөөрөө байна бэээ гэхэн шийдхэбэри гаргаба ха* (Н. Очиров, 1968); *Үендөө байһан хүбүүгээ холын нэгэ түрэлэйнгөө шадалгүйхэн хүнһөө Сэнгэ үргэжэ абаһан байгаа* (Б. Барадин, 1999).

Үхибүүнэй унтари, хубсаһан болон бөөд ёмёо нолго хэрэгсэдех

Постель,
одежда и другие
вещи для ухода
за ребенком

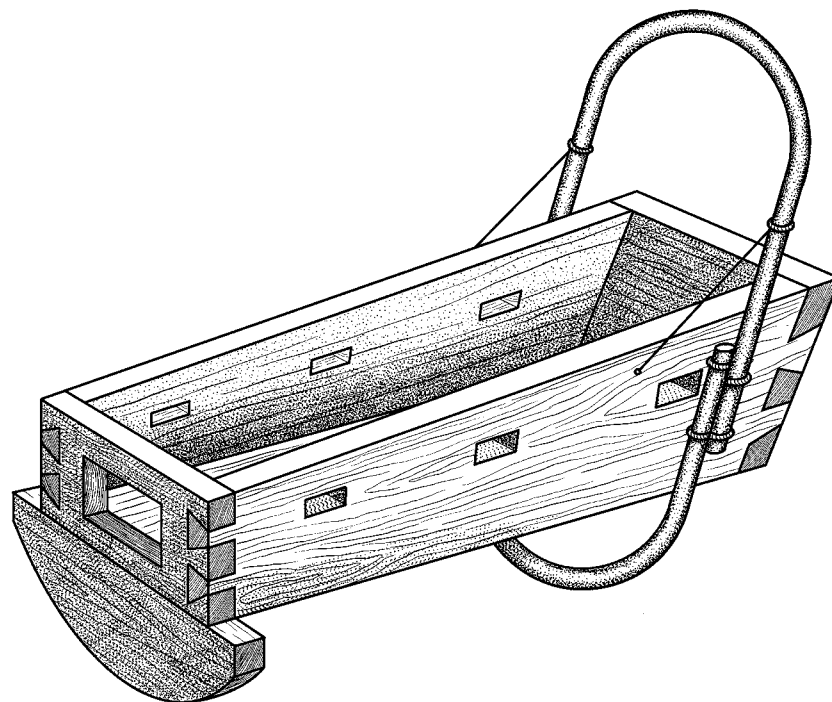

ҮЛГЫ — нарай үхибүү унтуулхадаа хэрэглэдэг, хүдэл-гэжэ байхаар түхээрэгдэһэн багахан орон, унтари (колыбель). Үлгы хэдэн янзын байдаг юм: газар дээрэ байхаар түхээрэгдэһэн хүлтэй үлгы, дээрэ-һээ үлгэдэг дүрбэн ооһортой үлгы гэхэ мэтэ. Мүн үлгынүүд элдэб эдээр бүтээгдэһэн байдаг һэн. *Гараха дээрээ тэрэ бөө һур бэһээ тайлаад, хүү-гэнэй үлгыдэ тархи тээһээнь уяжархёод ябаа һэн* (И. Тугутов, 1956, № 2).

БҮРЯД ҮЛГЫ — урдань буряад яһатанай на-рай үхибүүгээ унтуулдаг байһан багахан модон орон (колыбель). Буряад үлгы дүрбэн талаһаа хабтагайгаар хэһэн хашааһатай, толгой талань үндэрөөр, хүл талань набтараар дархалагдаһан байдаг һэн. Оёоройнь хабтагайда хоёр таладань хүдэлгэжэ байхаар түхэрээлүүлэн дархалһан хабтагай хүл хадагдадаг байгаа. *Сэсэгхэн газарай оёорто налшыһан дэншээ модон үлгы соо унтадаг* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

ОРОД ҮЛГЫ — дүрбэн модо тусхай гуримаар хоноон холбоод, зузаан бүдөөр бүрижэ, дүрбэн углуудань нүхэ гаргажа, һур ооһор оруулаад, дээрэһээ үлгэдэг үлгы (колыбель). Иимэ үлгы буряад зон ородууд-һаа халан абаһан байна. *Харин ахань агаарта һэнжэлзэжэ байдаг, номотой ород үлгы дархалба* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

ҮЙҢЭН ҮЛГЫ — хуһанай үйһэ холбожо дархалһан, газар дээрэ табигдадаг буряад үлгы (берестяная люлька). *Айлда залалаар ерэжэ, үйһэн үлгы соогоо хонин мансытай хэбтэһэн үбишэн үхибүүень хараад...* (Б. Санжин, 1981).

Буряад үлгы

ДҮҮҮЖЭН ҮЛГЫ — дээрэһээ үлгөөд байдаг ород үлгы (колыбель). Һүүлэй үедэ иимэ үлгыдэ үхибүүе дүүжэндүүлэн хүдэлгэхын тула ооһорнуудайнь ниилэһэн газарта пружина хэдэг болоо һэн.

ҮЛГЫДЭ ОРУУЛХА — тусхай гурим дүүргэжэ, үхибүүе үлгы соо унтуулдаг болохо (совершив определенный обряд, положить ребенка в люльку). У-Ц. Онгодов бэшэхэдээ, нарай үхибүүе юһэдэхи хоногтонь үлгыдэ оруулдаг байһан гээд тэмдэглэ-нэ. Үлгыдэ оруулхынгаа урда тээ нарайгаа гурба хоноһон хойнонь, һүүлээрнь — зургаа хоноһон хойно, эгээ һүүлдэ юһэдэхи хоног дээрэнь уһаар угаадаг байгаа. Үлгы соонь унтуулхынгаа урда тээ бага наһанай хүбүү ерүүлээд, үхибүүнэй эхэнь хүү-гээ гартаа абажа, хажуудань хүхэ болон хониной шагайта баряад, тэрэ хүбүүнһээ хүхэ гү, али хүүгэн гү гэжэ һураха. Тиихэдэнь тэрэ хүбүүн хүүгэн гэжэ харюусаха юм. Һүүлээрнь шагайта гү, али хүүгэн гү гэжэ асууха, тиихэдэнь хүбүүн баһа хүүгэн гэжэ харюусаха. Үшөө дахин хүхэ гү, али хүүгэн гү гэжэ һураха. Алдуугүйгөөр харюусаһан тэрэ хүбүүн шагайтын мяха эдидэг байгаа. Шагайтаяа эдижэ дүүргэхэдэнь, яһыень хүүгэнэй үлгыдэ уяад, үхи-бүүгээ унтуулдаг байгаа.

ҮЛГЫ ХҮДЭЛГЭХЭ — нарай үхибүүе үлгын ооһорһоо татажа хүдэлгэхэ (качать). *Үдэр бүри үлгы хүдэлгэжэ, жэл бүри тоонто тайгты! — гэжэ Димид юрөөбэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

ҮЛГЫДЭХЭ — үлгы соо хэбтэһэн үхибүүе хүдэл-гэхэ (качать). *Басаган гэрэй шубуудые адуула, хэнэйшьёб үхибүү үлгыдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

ХООҢОН ҮЛГЫ ХҮДЭЛГЭХЭГҮЙ — нарай үхи-бүүе үлгыһөөнь абаһан хойноо үлгы хүдэлгэжэ болохогүй ёһон (запрет качать пустую люльку).

МАНСЫ — нарай үхибүү орёохо гэхэн хониной нэхы арһан хушалга (одеяло из овчины).

*Хуурай зөөлэн хохир соо
Түрэхэн үрэм бэлэйлиш.
Хонин нэхы мансы соо
Үдхэхэн үрэм бэлэйлиш*
(Х. Намсараев, 1958, 2).

МАНСЫЛХА — нарай үхибүүе мансыгаарнь орёохо (завернуть ребенка одеялом). *Хүүгээ мансылха ба-рихадаа Субадиш өөрөө мордогор дүрэгүй аад, Дэмаа хүгшэндэ ходол булимтаруулдаг байба* (Н. Очиров, 1968).

ХУШАЛГА — үхибүүнэй гарахада орёохо гэжэ зорюута бэлдэгдэн хониной нэхы архан (одеяло из овечьей шкуры с длинным зимним ворсом). Жэлэй ямаршые сагта үхибүүнэй гарахада, нэхы хушалга соо орёодог хэн. Хушалга хэхэдээ, хониной арханай нүүл талыень үхибүүнэй толгойн хэмжүүрээр бүтүүлэн оёод, толгойдонь үмэдхүүлээд, хүзүүн талынь архаар хүлыень орёогоод, хоёр газар таталгаар уядаг хэн. Мүн хушалга үхибүүнэй нуудал талада тэбхэрхэн нүхэтэй байгаа. Тэрэ талыень хохиртой нуури дээрэ табидаг хэн. Энэнь үхибүүгээ задалангүй, нууриень нэлгүүлхэдэ зохисотой байгаа юм. *Эхын умайһаа унамсаарнь, бишыхан улаахан юумэ шашхуулаад, гэргэ хамгад нэхы гэгиын хонин хушалгада орёожорхёо бэлэй* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ТАТАЛГА — үхибүү мансылаад уядаг нэгэ үзүүртэнь багахан түмэр сахариг гү, али миин бүтүү хэ-хэн хоёр адли ооһор (ремень для перевязывания ребенка). Мансылһан үхибүүе таталгаар хоёр газар уядаг юм. Таталга нураар болон хабтагараар шэрэ-хэн бүдөөршые хэдэг хэн. *Доронь хуурайһан хойноо хоёр хүлын татуулан хүлээд, сээжынь таталга тайлажа, хүбүүнэйнгээ гарынь гаргаба* (Н. Очиров, 1968).

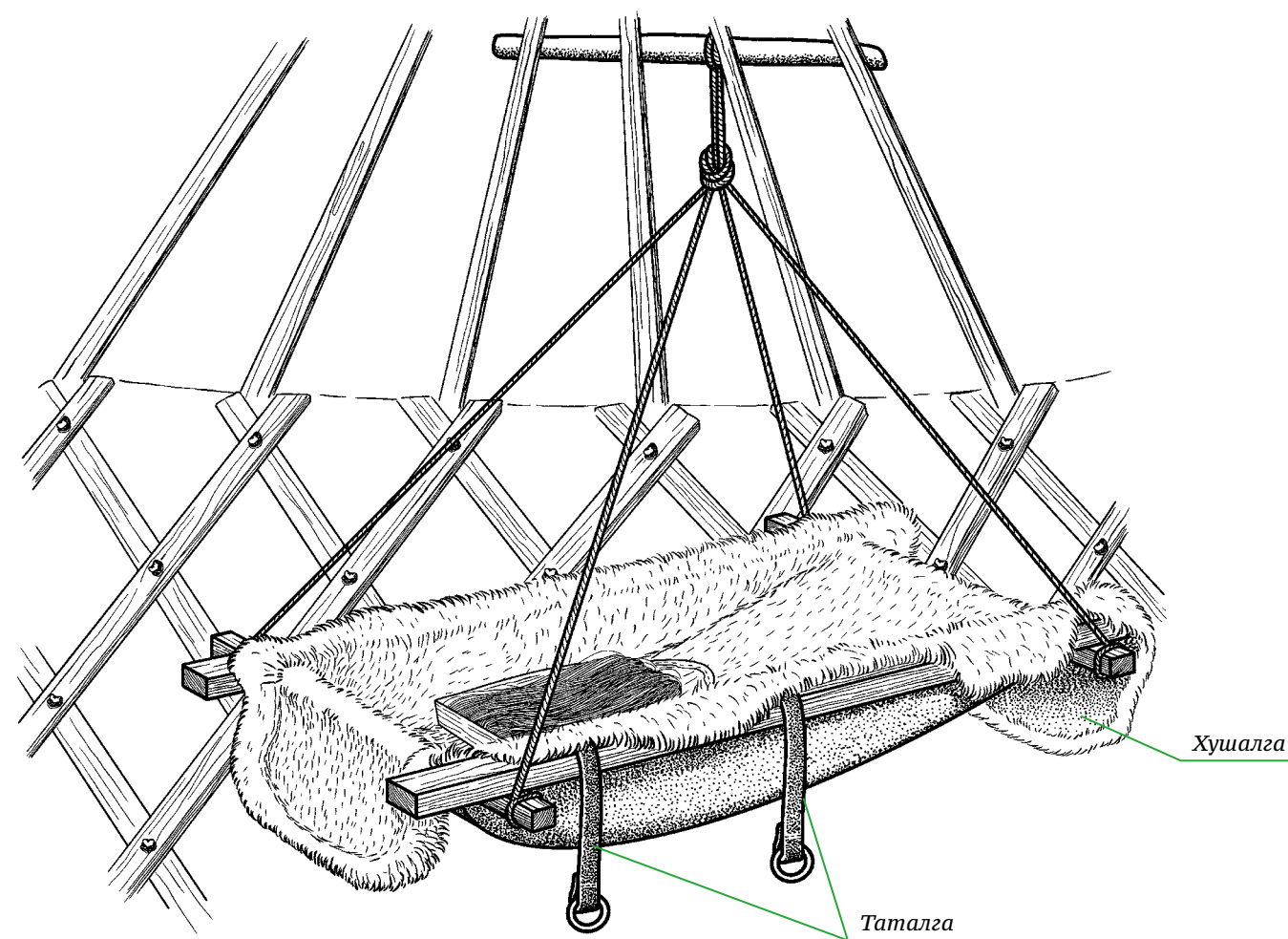
СОРГО — үхибүүнэй доро дэбдихэ хохир хэдэг үйһөөр бүтээһэн гонзогорхон гүйхэн амһарта (неглубокая берестяная коробочка для сухого навоза, подкладываемого под ребенка). Сорго хэхэдээ, үйһэнэй шара талыень зосоошонь харуулаад, хүл доро байха талыень хоёр газар углуутуулан оёод, дээдэ талыень түхэрээлүүлэн хайшалаад, бүдөөр хүбөөлдэг хэн.

ЗУЙХАМАГ — сорго (неглубокая берестяная коробка для сухого навоза).

ХОХИР — үхибүүнэй доро сорго соо хэжэ дэбдидэг, жэжэхэнээр бутарууһан үхэрэй аргал (измельченный сухой коровий навоз). Нарайтай айл урид хохир газааһаа оруулжа бутаруулаад, дулаан газарта гэртээ байлгадаг хэн. *Тишжэ ядажа байтарынь Удамбараа хамганинь ерээд, доронь нороһон хохирыень хуурайхан хохироор нэлгэжэ...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ХОХИР ҮЙРҮҮЛХЭ — хатаһан үхэрэй аргал гараараа жэжэ болотор эмирэн бутаруулха (измельчить сушеный коровий навоз).

НУУРИ — үхибүүнэй ууса доро нэлгүүлэн дэбдихэ дэбдихэр (подстилка, пеленка). нуури элдэб янзын байдаг хэн: урдань бүдэй хомор сагта хилгааһан нуури хэрэглэдэг байгаа. Нүүлээрнь бүд нуури хэрэглэдэг болоо хэн.

Ород үлгы / Дүүжэн үлгы

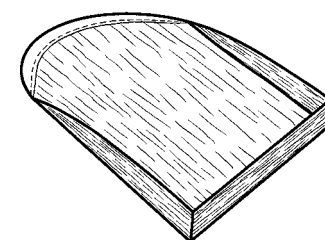
ХИЛГААҺАН НУУРИ — сорготой хохир дээрэ дэбдидэг ямаанай нооһоор хэһэн багахан дэбдихэр (подстилка из козьей шерсти). ...*Нороһон хохирыень хуурайхан хохироор нэлгэн, зөөлэхэн хилгааһан нуури дэбдээд табихадань, хүбүүнинь абяагүй болодог бэлэй* (И. Тугутов, 1956, № 2).

БҮД НУУРИ — нарай үхибүү орёоходоо, доронь дэбдидэг тэбхэр бүд (пеленка). ...*Олзобойн хоёр хүлые халгай гараараа адхан нишлүүлжэ баряад, дээрэ үргэһэн бэээрээ, баруун гараараа пезишэнэй ара тээһээ бүлээсэхынь тохонон бүд нуури абажа...* (Н. Очиров, 1968).

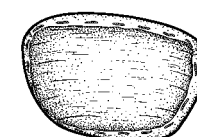
ГОДОН НУУРИ — хурьганай, мүн ангай арханай годонуудые зүйжэ хэһэн дэбдихэр (подстилка из шкур лапок зверей и домашних животных). ...*Хүбүүгээ эрхэлүүлхэ хуханахынгаа забһараар Дэмаа хүгшэн заримдаа гудон нууришынь нөөл сужалтайгаар гэнтэ дороһоонь хуга татаад...* (Н. Очиров, 1968).

ДАРЛАТА — нарай үхибүү мансылхада, хушалгынь норохогүйн тула хэрэглэдэг багахан тэбхэр үйһэн (небольшая берестяная пластина).

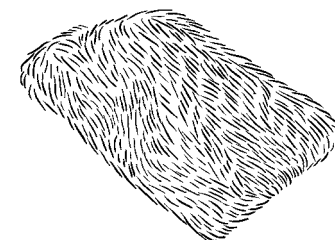
БААҺАБША — нарай үхибүүнэй нууриин муухай болохогүйн тула дээрэнь дэбдидэг багахан бүд (подгузник, лоскут ткани).

Сорго /
Зуйхамаг

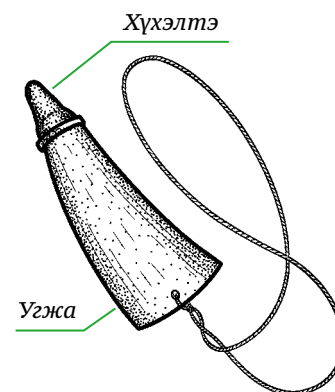
Даралта

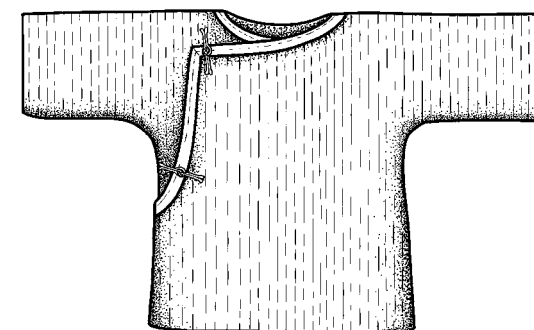
Нуури

Хохир

Угжа

Барюубша

УГЖА — нарай үхибүү малай хүөөр хооллуулхадаа хэрэглэдэг, үхэрэй эбэрээр дархалһан хүнды хэрэгсэл (рожок, соска для кормления детей грудного возраста). Угжа хэхэдээ, үхэрэй эбэрэй зосоохи шунан эбэрыень абажа сэбэрлээд, үзүүрыень тайража нүхэ гаргаад, газаа таладань хүхэлтэ уяах оноо гаргадаг хэн. *Нэеы гэрэй уняаһаа наришхан нураар шагтагалһан үлгы соо хүбүүнэйнгээ хэбтэхэдэнь, Нима хажуудань ерээжэ, үзүүртэнь архан хүхэлтэ уяжа таарууһан үхэрэй эбэр угжыень барин, нү угжадаг хэн* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ХҮХЭЛТЭ — угжын үзүүртэ углажа уяад, үхибүүе хооллуулдаг, үзүүр таладаа нарин болоһон хүнды архан (соска). Хүхэлтэ хүдэһэнэй үртэһөөр гү, али бүтүүгээр абаһан үнөөнэй хүхэнэй архаар хэдэг байгаа... *Нима хажуудань ерээжэ, үзүүртэнь архан хүхэлтэ уяжа таарууһан үхэрэй эбэр угжыень...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

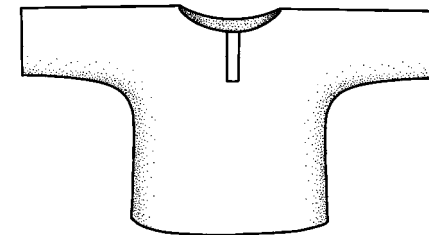
НЭЕЫ ХҮХЭЛТЭ — түрэнһэн хамганай хүхэндэ нү ороодүй байхада, хүндэ дүрөөд, нарай үхибүүнэй аманда хэдэг нэеын гонзогорхон үртэһэн (лоскуток войлока, применяемый вместо соски).

ХОНИНОЙ НУУЛ — нарай үхибүүндэ хүхөө хүхүүлээгүй байхадаа, үхибүүнэй аманда хээд байдаг хониной нүүлэй түүхэй өөхөн (сырой бараний курдюк).

БАРЮУБША — нуумга болоһон үхибүүндэ үмэдхүүлдэг хүбэнтэй богонихон дэгэл (короткая стеганая шуба, надеваемая поверх распашонки). Барюубша дэгэлһээ юугээрээ ондооб гэхэдэ, тэрэ захагүй, захынь түнхилөө миин лэ тамһалдижа оёһон байдаг хэн, мүн оодохон, үхибүүнэй гэдэһэ бүглөөд байхаар утатай.

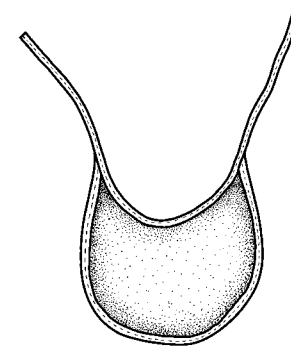

САМСА — үхибүүнэй хүйнэсөө утатай, бүдөөр оёһон захагүй дотор хубсаһан (распашонка).

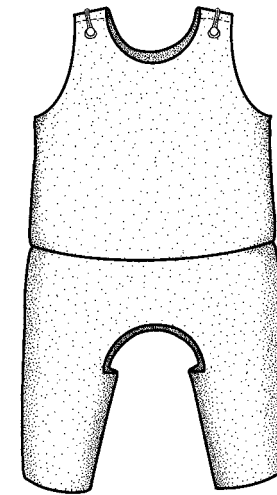

Самса

ХҮГ — хуумга үхибүүнэй шүлһөөрөө хубсаһаяа норгохогүйн тула хүзүүндэнь уядаг, дээдэ таладаа түнхилөөтэй, хоёр ооһортой түхэрээн бүд (нагрудник). *Олзобой дууһахагүй элбэг шүлһөөрөө үбсүүн дээрэхи бүд хүгөө хэзээнэйл нэбтэ норгожорхёод, үндэгэшэн-үндэгэшэн нуудаг бэлэй* (Н. Очиров, 1968).

Хүг

Алгабша үмдэн /
Һула алатай үмдэн

АЛГАБША ҮМДЭН — үхибүүнэй ала дороо түнхилөөтэй үмдэн (детские брюки с вырезом на ягодицах).

ҺУЛА АЛАТАЙ ҮМДЭН — алгабша үмдэн, аладаа түнхилөөтэй үмдэн (детские брюки со специальным вырезом на ягодицах). ...*Һула алатай, мүр дээгүүрээ татуургатай, шэрэмэл хүбэнтэйхэн үмдэ...* (Н. Очиров, 1968).

ХҮБЭНТЭЙ ҮМДЭН — үбэлэй сагта үмдэдэг, хоёр бүдэй хоорондо хүбэн табижа оёһон дулаан үмдэн (стеганые детские штаны). ...*Шэрэмэл хүбэнтэйхэн үмдэ, даалин гадартай дагагархан эшэгэн дэгэл...* (Н. Очиров, 1968).

БОЙТОГ — үхибүүндэ оёгдоһон шагайсаа хүдэһэн оймһон (меховые носки).

ОЙМҮОН — хониной, тэмээнэй ээрэһэн нооһоор, мүн ямаанай болон нохойн хөөбэрөөр гохо зүүгээр гү, али табан зүүгээр нэхэһэн шагабша (вязаные носки из шерсти или пуха домашних животных). *Шагайгаараа боолтотой зөөлэхэн нохойн хөөбэр оймһо хүлдөө углаһан...* (Н. Очиров, 1968).

ШАГАБША — богонихон түриитэй нэхэмэл оймһон (вязаные носки).

ДЭГЭЛ — үхибүүндэ үмэдхүүлдэг гадар хубсаһан (шуба). *Хурьган дотортой хүхэ торгон дэгэлэй орондо Сэсэгхэнэй арбагар бишыхан дэгэл аягын шэрээ дээрэ Затагархан табиба* (Ч. Цыдендамбаев, 1953); ...*даалин гадартай дагагархан эшэгэн дэгэл үмдэһэн Олзобой...* (Н. Очиров, 1968).

Дэгэл

НААДАНХАЙ — элдэб юумэнэй дүрсэ нажаалгажа хэһэн, үхибүүндэ барюулжа наадхуулха хэрэгсэл (игрушка). ...*Үглөөдэрынь Лыгжимаае танихашье, танихагүйшье хүнүүд нааданхайһаа эхилээд...* (Ш-С. Бадлуев, 1965).

Бойтог

Оймһон /
Шагабша

Zoriko

Милаан

Милаан: празднование по случаю первой стрижки ребенка

ШОНХОРОВ Ч. Б. Гэсэрэй түрэлгэ. 1 талаа. 1993 он

МИЛААН — үхибүүнэй үендөө хүрэхэдэ, милаан (милаангууд) гэжэ эхэнээ түрэхын үһыень хайшалалгын найр (праздник первой стрижки ребенка). Үендөө хүрэнэн үхибүүн үнэндөө 1 жэлтэй бэшэ, харин эхынгээ умай соо байһан сагтаяа 2-той болоно гээшэ. «Милаан» гэжэ үгын удха гэдэл, «милааха, мялааха» гэжэ хуушан буряад-монгол үгэһөө гарана гэхээр. «Мялаах» (монг.) — 1) шэнэ гэр байшан барижа найрлаха, 2) шэнэ хубсаһа үмдэнэн үхибүүндэ бэлэг үгэжэ баясуулха гэнэн удхатай. Мүн зарим ушарта «малаан» гэжэ үгэһөө гарана гэхэ байна, үһыень абажа, халзалха, малаан болгоно гэнэн удхатай.

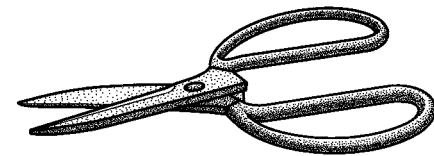
МИЛААНАЙ УДХА ШАНАР — аба эжын талын шуһан түрэлнүүдээ, зон нүхэдөө урижа, үхибүүгээ хүнүүдэй эб ниигэмдэ оруулха түрүүшын алхам (значение праздника). Ажабайдалайн замда олоной үрээлээр найхан эхин табигдана. Тиимэһээ тон гүнзэгы удхатай ёһолол гэжэ тэмдэглэхээр.

ҮДЭР ГАРГАЛГА — найраа үнгэргэхэ үдэрөө шэлэлгэ (определение даты мероприятия). Нэн түрүүн найраа үнгэргэхэ үдэрөө шэлэхэ гээшэ тон шухала. Үдэр гаргахандаа, юрэ харын үдэрнүүдые тааруулха бэшэ, харин үхибүүндэ нэрэ үгэһэн найжа ламадаа хандажа, одо мүшэдэй зурхайгаар тааруу үдэр һунгаха зэргэтэй. Гурбатайл болоһонойн һүүлээр, бэшэ зондол адли харын үдэрнүүдые хараад, таараха үдэртэн абажа эхилхэ.

НАЙРАЙ АЙЛШАД — найрта уригдаһан хүнүүд (гости мероприятия). Үхибүүнэй нагасанар, мүн бэшэ түрэл гарал, зон нүхэд суглардаг. Илангаяа үхибүүдые олоор урижа хүхэхэ, элбэг дэлбэгээр хүндэлхэ шухала.

ТҮРҮҮШЫН ҮНЭ ХАЙШАЛХА ЗАНШАЛ — үендөө хүрэнэн үхибүүнэй үнэ хайшалха гурим (правила первой стрижки волос). Нялха нарай, үендөө хүрөөгүй үхибүүнэй зулайн бүтээгүй байхада, үһыень абадаггүй. Заатагүй бүтэн жэлэй үнгэржэ, үендөө хүрэтэрн хүлээхэ зэргэтэй.

ХАЙШАЛАЛГЫН УДХА — хайшалха заншалай удха (значение стрижки). Үһыень абахада, хээли сооһоонь гаралсаһан бузарын халаха жэшээтэй. Эхэнээ түрэнэн зөөлөн шаргал үһэниинь анхан хамгаалха удхатай аад, үендөө хүрэхэдэн, тэрэ үүргээ алдана.

Хайша

ҮНЭ АБАЛГЫН ЁНО ГУРИМ — үнэ абалгын гуримай һубарил (порядок проведения ритуала постригания):

- 1) түрүүн табюур дээрэ иимэ зүйлнүүдые бэлдэхэ: уһатай амһарта, һү, хайша, хониной нооһо (значение стрижки);
- 2) хайшалхынгаа урда бүлэн уһанда һү дуһааж, тарни мэгзэм уншажа арюудхаха;
- 3) үхибүүнэй толгой уһаар халта норгохо, тиигэжэ уһан хирыень арилгажа, харин һүн бусад бузарһаань халгаана гэнэн удхатай;
- 4) хайшайа һү дуһааһан уһаар угаагаад, нооһоор аршаха;
- 5) хайшалха хүнүүд энэл уһанда гараа зайлаха;
- 6) хайшалжа эхилхэдэ, хайшайа өөрһөө саашань (от себя) ябуулжа хайшалха, энэнэ үхибүүнэй наһы утадхаха гэнэн удхатай, хонин — ута наһанай һүлдэ тэмдэг.

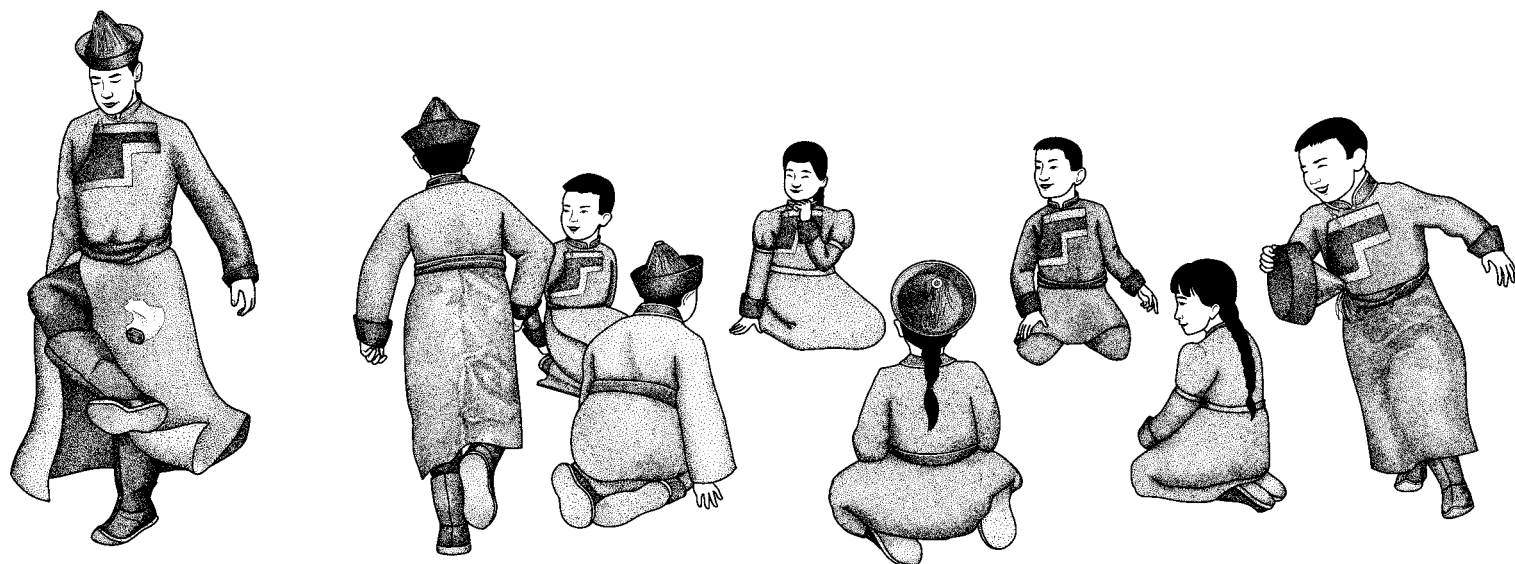
ҮНЭ ХАЙШАЛХА ҮҮРГЭТЭЙ ХҮН — үхибүүнэй толгойдо хүрэхэ хүн (человек, который первым может постричь прядку волос). Үһыень хайшалха үхибүүнэй эгээл түрүүлэн үһэндэнэ хүрэхэ хүниинь — нагасан байха ёһотой. Юундэб гэхэдэ, нагасын тала шуһан түрэл болодог. Теэд түрэнэн нагасын үгы байбал, нагасалха түрэлнүүдэйнгээ эгээл хүндэтэй аха заха хүниие һунгадаг. Тиимэһые хүнэй олдоогүй бол, эсэгынгээ, абга талаһаа яһан түрэлэйнгөө аха захатаниие һунгажа болоно.

ХҮБҮҮН БАСАГАН ХОЁРОЙ ҮНЭ АБАЛГАНАЙ ИЛГАА — хүбүүн басаган хоёрой үнэ хайшалалгын ондоонь (форма стрижки мальчиков и девочек). Үхибүүнэй үнэ хайшалхада хүбүүн гү, али басаган гү гэжэ хараада абтана. Хүбүүнэй үнэ оройһоонь эхилжэ нагасан хайшалха, удаань бэшэ түрэлхидын хоёр хажууһаань абаха. Тиихэдэе хүбүүнэй зулайн болон хоёр ханшагайн үнэ тэбхэрхэнээр орхидог. «Үлэн үһыень үлөөгты» — гэжэ хүгшэд хэлэдэг байһан ха. Харин басаганай үнэ урдаһаань эхилээд, халзан болотор абадаг.

ТҮРҮҮШЫН ҮНЭНЭЙ БУЯН — найхан сэдхэлэй арюун үйлэ (благо первых волос). Хайшалһан үһээе табюур дээрэ суглуулаад, хониной ноохонтой хамтадхан, «уран шубууд уурхайгаа заһуужаг» гэжэ хэлэжэ, хорёо харшын, модоной забһараар хабшуулха. Тиигэжэ жэгүүртэнэй дулаан уурхайда нэмэри боложо, дальбараага тэнжээхын түлөө буян үйлэдэгдэбэ гээшэ. Үнэ абалсаһан хүн бүхэн, хайшаламсаараа үхибүүндэ үрээл хэлэжэ, бэлэгэе бариха ёһотой.

Буряад зоной нааданууд

Бурятские
народные
игры

Тэбэг сохихо

Малгай нюулга

ШОНО ТАРБАГАН ХОЁР — бүлэг үхибүүдэй нэгэнийн шонго, бэшэнийн тарбаганууд болодог (игра в тарбагана и волка). Тэдээн сооһоо нэгэнийн эхэн боложо, бэшэнийн гүлгэд болоод, эхынгээ хойноһоо һубарилдан, хормой хормойһоо барисалданхай, шондо баригдахагүй гэжэ оролдодог. Урдань ябаһан эхэн үхибүүдээ хамгаалжа, хамаг шадалаараа болодог. Шонын набарта дайрагдаһан хүн баригдаһан боложо, нааданһаа гарадаг. *Цырен нургуулида хамта нурадаг хэдэн нүхэдөөрөө ногоон зүлгэ дээрэ «шоно ба тарбаган» боложо наадана* (Ж. Балданжабон).

БОТОГО БУУРАШАЛГА — наадагшад гар гараа барилсан дүхэриглэдэг. Ботогон болоһон хүн дүхэригэй досоо талада, буура болоһон хүн дүхэригэй газаа талада байдаг (игра в верблужонка и верблюда). Нааданай эхилхэдэ, буура дүхэриг соо ороод, ботогоёо бариха гэжэ оролдодог. Энээндэнь наад хэжэ, дүхэриглэһэн хүнүүд гар гараа хам барилсан, хана болоод зогсодог. Хэрбээ али нэгэн аргаар буура дүхэриг соо орожо, ботогоёо барилбал, наадан шэнээр эхилдэг. Тиэхэдээ ондоо хүнүүд буура, ботогон боложо шэлэгдэдэг.

ДААМ — 64 сагаан ба хара дүрбэлжэнһөө бүридэһэн хюлгэ дээрэ бэе бээдээ адлиханууд сагаан, хара «хүбүүдые» (түхэрээнүүдые) табижа наададаг наадан ба тэрэнэй хэрэгсэл; дойбод сохихо (шашки). *Даам табилга*.

БЭЭЛЭЙ ТУУХА — наадагшад дүхэриглэн нуугаад, бээлэй араараа бэе бээдээ дамжуулдаг юм («гнать» рукавицу). Тиигээд хэнэй гарта бээлэй ороноб, тэрэ хүн иигэжэ байгааг дууладаг: «Бээлэй, бээлэй, туу». Дүхэриг соо байһан хүн иигэжэ дуулахадаа, дуудагша тээшэ дүтэлжэ, бээлэй буляаха гэжэ оролдодог. Теэд бээлэй саашань дамжуулагдадаг. Бээлэйтэй хүн олдоо хаа, өөрөө бэдэрхэ болодог.

ШҮБГЭШЭЛГЭ — арбаад хүүгэд нааданай урда тээ өөһэдынгөө дундаһаа «эхэнэрые» ба тэрэнэй басагые шэлэдэг (поиски шила и ножниц). Бусадын бэе бээынгээ бүһэһөө баряад, хойно хойноһоо үбдэг дээрээ хэхэрэн нуудаг. Тэдэнэй нэгэндэ «эхэнэр» дүтэлөөд: «Тэмээнэй хамар соохи модоной шэртэһэ гаргахамни, намда хайша шүбгэ хоёр хэрэгтэй болоо», — гэжэ хэлэдэг. Наадагшад «эхэнэр-һээ» үбһэнэй хэдэн ногообори (хайша), модоной мүшэр (шүбгэ) нюуха ёһотой. «Эхэнэрэй» асууһан хүн «намда угы, хойгуур нууһан зонһоо нура», — гэжэ харюусадаг. Иимэ харюу дуулаһан «эхэнэр» тэрэ хүниие түлхижэ, гараарнь газар тулуулха гэжэ оролдодог. Тиигээд саашалжа бусадһаа асуудаг. Бэе бээһээ барилсаһан наадагшадай дунда басагааяа обёорһон «эхэнэр» тэрэнээ сүлөөлхэ гэжэ забдадаг. Булта хүл дээрээ бодожо, басаганай урда зогсоһон хүн гарнуудаа хажуу тээшэнь арбайлгаад, тэрэниие «эхэнэртэ» үгэхэгүй гэжэ оролдодог.

НАШАН БА НУГАҢАД — арбаад-хорёод хүүгэд наададаг. Хоёр-гурбан хүн нугаһад, нэгэ хүн нашан болодог (ястреб и утки). Хоёр-гурбан метр тухай хэмжүүртэй дүхэригһөө арбаад алхамай зайда наадагшад зогсожо, хулһа ожорһон болодог. Тэдэнһээ арбаад алхам хажуу тээ нугаһад байдаг. Мүн тэды газарай зайда нашан зогсодог. Нааданай эхилхэлээр, нашан нугаһадые барихаа забдадаг. Тэрэнһээ тэрьедэһэн нугаһад хулһа ожорһон соо гү, али нуур соо бээе нюудаг. Хэрбээ хоргодожо үрдингүй нашанда баригдабал, тэрэ нугаһан нааданһаа гарадаг. Иигэжэ нашанай бүхы нугаһадые баритар наадан үргэлжэлдэг.

ШИИЛЭ СОХИХО — наадагшад хоёр бүлэг боложо хубаардаг. Наадагша хүн бүхэн үзүүртээ годинхой нэгэ метр утатой модо баряад байдаг (игра в «хоккей»). Нааданай урда тээ ямар бүлэг модон бүмбэгээ хайшань сохин абаашаха гэжэ элирүүлһэнэй һүүлээр тэрэ бүмбэгээ газарта табидат. Тиигээд модон бүмбэгын хажууда бүлэг бүхэнэй нэгэ-нэгэ хүн ерэжэ, дохёогой дуулдахалаар, тэрэ бүмбэгээ нэгэ адли сохидог. Нэгэ бүлэгэйхид тэрэ бүмбэгэ өөрынгөө тала руу сохихые хүсэнэ, харин нүгөө бүлэгэйхид бүмбэгыень буляан абажа, өөрынгөө тала руу шэглүүлхые оролдодог.

САГААН МОДОН — зунай нара сагаан һүни наадагшад хоёр бүлэг боложо хубаардаг. Энэ нааданда 3–6 метр утатой урга, 10 сантиметр болохо сэбэрээр арилгаһан тайрадаһан модон хэрэглэгдэдэг (белое дерево). Уужам тэгшэ талмай дээрэ хоёр бүлэг наадагшад ами амяараа зогсодог. Ургаяа газарта зоодог. Тиигээд наадагшадай нэгэн модоной тайрадаһые бии шадалаараа шээдэдэг. Тиигэмсээрнь булта тэрэ модоёо бэдэржэ эхилдэг. Түрүүлэн олоһон хүн тэрэнээ өөрынгөө бүлэгэйхидтэ дамжуулдаг. Бэе бээдээ дамжуулһаар, эгээл һүүлдэ модо абаһан хүн ургада гүйжэ ошоод тоншодог. Тэрэ бүлэгэйхид болон хүбүүд илаһанда тоологдодог.

ТЭБЭГ СОХИХО — хониной гү, али ямаанай багхан арһан хэрэгтэй. Тэбхэрхэн туулганда хоёр нүхэ гаргаад, тэрэнээ энэ арһандаа оёжорхидог. Бэлэн болоһон тэбэгээ хүлөөрөө сохижо, дээшэнь агаарта хаядаг (игра в зоску). Газарта унагаангүй, хэн оло дахин хүлөөрөө сохиноб, тэрэ хүн иладаг. *Халта сүлөө гараа хаань, наадаха: шатар, даам табиха, шагай тоглохо, тэбэг сохихо* (Ц-Ж. Жимбиев).

МАЛГАЙ НЮУЛГА — наадагшад хоорондоо нэгэ метр тухай зайтайгаар дүхэриглэн нуудаг. Нэгэ хүн малгай баряад, тэрэ дүхэригые тойрожо ябатараа, хэмээхэн нэгэ хүнэй арада малгайгаа табижархёод, саашаа тойрон ошодог (прятание шапки). Бултыень тойроод, малгайгаа нюуһан хүндөө хүрэтэрнь, тэрэнь мэдэнгүй нуужа байгаа хаань, малгайгаа абажа, тэрэ хүниие бүһөөр таһа шабхададаг. Хэрбээ арадамни малгай нюугдаба гэжэ мэдээ хаа, тэрэ хүн нуга харайн бодожо, нюугша хүниие хүсэжэ, барихые оролдодог. Нюугша хүнэй хүсэгдэнгүй гүйжэ ерээд, тэрэ хүнэйнгөө нуурида нуужа үрдээ хаань, эрыюулэгшэ хүн малгайгаа нюудаг. Нууридань хүрэхэһөө урда хүсэгдэшөө хаа, бүһөөр таһа шабхадуулаад, малгайгаа дахин нюудаг.

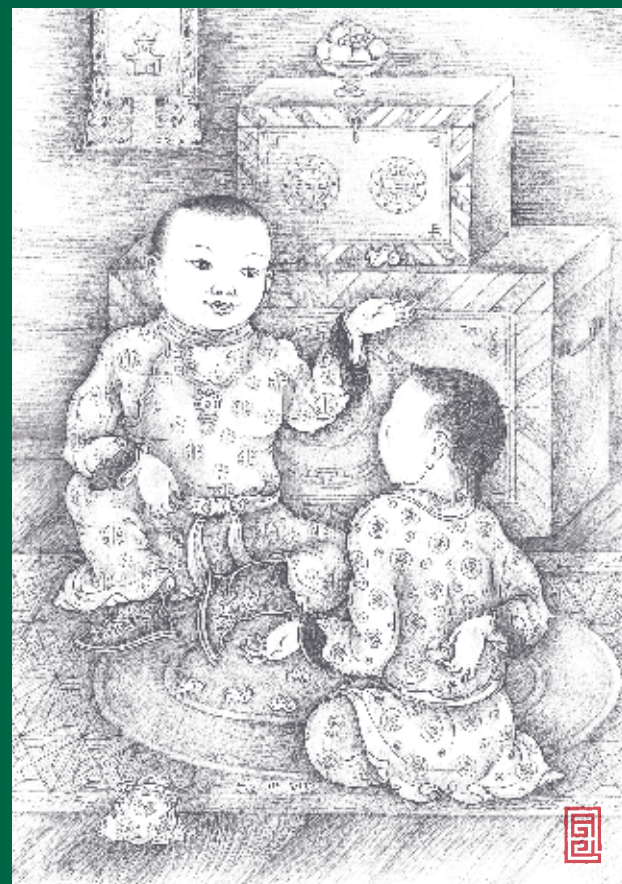
ХОРГОДОЛСООН — хоёр метр утатой хабтагай хэрэгтэй. Газарта хэбтэһэн таладань богонихон, 15 сантиметр утатой, гушан модо ябталжа табидат. Тиигээд наадагшадай нэгэн хабтагайн нүгөө үзүүр дээрэ дэбһэжэрхидэг. Тэдэ обоолоотой модод өөдөө дэгдэжэ, сасаржа унадаг. Хоргодогшодые бэдэрхэ болоһон хүнэй тэдэ мододые суглуулжа, хабтагай дээрэнь дахин обоолтор, бэшэнийн хоргодожо үрдидэг (игра в прятки). Модо обоолһон хүн тэрэнһээ холо ошонгүйхэн, хоргодогшодые бэдэрдэг. Хэрбээ бэдэрэгшын холо ошоо хаа, хоргодогшодой нэгэн хэмээхэн гүйжэ ерээд, хабтагайн сүлөө үзүүр дээрэ баһа дэбһэдэг. *Хоргодолсоон олон янза байдаг* (Г. Дашабылов).

НЭЭР ШААЛГА — урдань нээр эрэшүүл улаан гараараа шаадаг байһан юм (переламывание отростка хребтовой кости позвоночника). Үхэрэй гү, али сарай, мүн тэмээнэйшы нээр хоёр шэхэгүй байха ёһотой. Нэгэ гартаа нээр баряад, нүгөө нударгаараа уулзуулжа сохидог. Эндэ дүршэл хэрэгтэй байгаа: эршэтэйгээр сохиходо, ямаршы нээр тэнсэнгүй хухардаг һэн. Дүй дүршэлөөр баян хүнүүд нээрые ара нюргандаа баряад, шаадаг байгаа. *Эдээнэй гэртэ нээр шаалган болохонь гэлсэбэ* (Г. Ленхобоев).

ШАТАР — 64 сагаан ба хара дүрбэлжэнһөө бүридэһэн хюлгэ дээрэ сагаан, хара бодонуудые (фигурануудые) табижа наададаг наадан ба тэрэнэй хэрэгсэл (шахматы). Энэ нааданда бодонуудын өөр өөрын нэрэтэй, ондо ондоо шадалтай. Нааданайн дүрим даамда орходоо ондоо, нилээд орёо юм. *Дүүнэ хэдэн жэлдэ шатар наадажа, ехэ шадамар болобо* (ар. онт.).

Шагай наадан

Игра в лодыжки

ЦЫДЕНОВ А. Х. Шагай наадан. 2012 он

УРДАНЬ БУРЯАДУУДАЙ дунда элдэб янзын нааданууд дэлгэрэнги нэн, тэрэ тоодо *шагай наадан* (игра в альчики). Эндэ шагайн элдэб нааданууд гол түлэб Л. Линховоиной «Агын буряадуудай урданай ёһо заншалнууд» гэхэн зохёолһоо үгтэбэ.

ШАГАЙ наадан *хонхо, бүхэ түүлгэ, таалсалга, мори урилдаалга, няһалалга, хонгордоолго, дүрбэн бэрхэ, хоёр лама, хорин шүдхэр, мэлхэй, хумпараа, табаршаалга, шүүрэлгэ, харбалга* гэхэ мэтээр илгардаг.

ШАГАЙНУУД *хонхо, бүхэ, морин, үхэр, тэмээн* гэхэн ондо ондоо үзэгдэлтэй юм. *Хонхо* — коза. Шагайн бүхэтэр дээрээ хэбтээд, хонхороороо өөдөө харалга. *Бүхэ* — овца. Хонхо дээрээ хэбтээд, бүхэтэр талаараа өөдөө харалга. *Морин* — лошадь. Хажуулдижа зогсоод, бүтүү талаараа дээшээ харалга. *Үхэр* — корова. Хажуулдижа зогсоод, хонхортой талаараа дээшээ харалга. *Тэмээн* — верблюд. Ута руугаа өөдөө бодоод байлга.

ХОНХО, БҮХЭ ТҮҮЛГЭН — хоёр хүн энэ наада наададаг. Эдэнэр адли тоотой шагайнуудые шэрдэг дээрэ хаяжархиха. Тэдэнэйн зариман бүхэ, зариман хонхо боложо буудаг. Хэлсэнэйнгээ ёһоор, наадагшадай нэгэниинь бүхыень, нүгөөдэнь хонхыень абаха ёһотой (собрание альчиков). Шагайнуудые хаяхан хүн өөрынгөө шагайнуудые түүжэ абахадань, нүгөөдэ хүниинь өөрынхия абаха. Тиихэдэнь ондоо байдалтайгаар унаһан шагайнууд үлэжэл байха. Тэдэнээ дахин дахин ээлжээгээр хаяһаар байтарнь, шагайн дууһаха. Абаһан шагайнуудаа тоолоод үзэхэдэнь, нэгэнэйхинь олон, нүгөөдынхинь үсөөн байдаг. Үсөөн шагайтай хүниинь — бултыень, олон шагайтайнь — тэрэнэйн тоогоор хаяад, дахин түүхэ. Тиигэ тиигэһээр шагайгүй үлэгшэ хүн шүүгдэһэн болодог. *Урид хэлсэһэнэйнгээ ёһоор, хонхо гү, али бүхэнүүдые түүжэ, өөртөө абаха* (Ц-Б. Бадмаев).

Морин Үхэр Хонхо Бүхэ Тэмээн

ТААЛСАЛГА — хэдышые хүн наадажа болохо. Хүн бүхэн адли тоотой шагайнуудые бэе бээдээ абаад, тэрээн сооһоо хэдыхэн шагай бусадтаа харуулангүй, нюусаар гартаа адхажа, урдаа баряад байха. Тиигээд бултанай баряад байһан шагайнууд хамтадаа хэдыб гэжэ наадагшад тус тустаа таажа хэлэхэ: нэгэниинь таба гэхэ, хоёрдохинь — долоо, гурбадахинь — арба гэхэ мэтээр. Бултадаа хэлэһэн хойноо гартаа бариһан шагайнуудаа эли болгожо харуулаад, хамтыень тоолодог. Хэниинь таажа хэлэһэн байнаб, тэрэнь тэдэ шагайнуудаа бултыень абадаг. Тиигээд бултаараа дахин шагайнуудаа гартаа баридог. Хэрбээ хэнииньшые таагаагүй хаань, дахин шагайгаа таалсажа наададаг (угадывание).

МОРИ УРИЛДААН — энэ нааданда арбан шагай хойно хойноһоонь хубарюулаад табидог (конские бега). хубарюулан табихан шагайнуудһаа гадна, нэгэ-нэгэ шагайгаа морин болгожо, хубарюулан шагайнуудайнгаа түрүүшын шагайн хоёр хажууда ээргэлүүлэн табиха. Тиигээд гурбан шагай абажа, өөдэнь хаяха. Унахадаа тэдээн соонь морин буугаа хаань, хаяхан хүн өөрынгөө мориинь нэгэ алхуулжа, урдахи шагайн хажууда табиха. Хэрбээ хоёр морин буугаа хаань, гурбадахи шагайн хажууда, гурбуулаа морид буушоо хаань, дүрбэдэхи шагайн хажууда табиха ёһотой. Энэ наада хоёр лэ хүн наададаг. Хоёрдохи хүниинь хаяхадаа, баһа тиигэжэ мориё гүйлгэхэ юм. Хэды дахин хаяад байхадань, мориинь арбан шагайгаа ходо гарадаг. Хэнэй морин түрүүлжэ гаранаб, тэрэнь булиһан болодог. *Хорёогой хоёр тээгүүр тэдэ морид урилдаха* (Г. Дашабылов).

Шагай няһалалга. 2020 он

ШАГАЙ НЯҢАЛАЛГА — 3–4 хүн наадахадаа, тоогоороо тэгшэ 20–30 шагайнуудые шэрдэг дээрэ тараан хаядаг. Тэдэнь хонхо, бүхэ, морин, үхэр, тэмээн гэхэ мэтээр унаха. Тиихэдэнь наадагшадай нэгэн шагайгаа няһалан, бүхые бүхөөр, хонхые хонхоор, мориинь морёор, үхэрые үхэрөөр тудаха ёһотой (сбивание лодыжек щелчком). Няһалһан шагайн зуураа ондоо шагاية дайраа хаань, тэрэ хүн няһалхаяа болижо, ондоо хүниинь няһалхажум. Тудагдаһан шагайнышые ондоо шагай дайраха ёһогүй. Хэрбээ няһалһан шагайн оншологдоһон шагайгаа тудаа хаань, тэдэнэйнгээ али нэгые абаха. Адли шагайнуудай дууһатар саашань удаадахи хүниинь няһалхажум. Шагайнгаа дууһахада, үсөөн абагша хүнэй шагайн тоогоор дахин няһалдаг. Тиигэһээр нэгэнэйн шагай дууһадаг. *Мини би-шыхан байхада, абамни шагай няһалха наада заажа үгөө бэлэй* (С. Дашын).

ХОНГОРДООЛГО — хоёр-гурбан хүн энэ наада наададаг юм. Бүхы шагайгаа хубаажа абадаг. Хоёр талаһаа адли тоотой шагай абажа ниилүүлээд, нэгэ хүниинь тэдэнээ 15–20 сантиметр тухай дээшэнь хаяад, доошоо унахадань, альганайнгаа арые тодоод үгэдэг. Тиигээд гар дээрээ тогтоһон шагاية баһа дээшэнь хаяжа, альган дээрээ тодоод абадаг (подбрасывание вверх лодыжек). Тиигэжэ абаһан шагайн өөрын болоно. Түрүүшын хүнэй наадажа болихолоор, хоёрдохи хүниинь наадаха дүримтэй. Нүүлдэ шагайгаа тоолоходонь, нэгэниинь олые, нүгөөдэнь үсөөниинь абаһан байха. Үсөөн шагайн тоогоор дахин дээшэнь хаяжа наадаһаар, нэгэнэйн шагай дууһажа, шүүгдэһэндэ тоологдодог юм. *Хонгордоожо наададаг шулууниинь нууридаа хүдэлэнгүй хэбтэбэ* (Д. Батожабай).

ДҮРБЭН БЭРХЭ — энэ наада хоёр гү, али олон хүн наадажа болодог. Наадагшад дүрбэн лэ шагайгаар наададаг юм. Тэдэнээ ээлжээгээр шэрдэг дээрэ хаяхадань, нэгэнийнь бүхэ, хоёрдохинь хонхо, гурбадахинь морин, дүрбэдэхинь үхэр буугаа наа, дүрбэн бэрхэ бууба гээшэ (четыре трудных). Иигэжэ шагайгаа буулгаһан хүн дахин хаяжал байха юм. Теэд дүрбэн ондоогоор бууха гээшэнь ехэл хомор байдаг. Тиимэ ушарһаа энэ наадан дүрбэн бэрхэ гэжэ нэрэтэй юм. Хэлсээнэйнгээ ёһоор дүрбэн бэрхые буулгаһан хүн нүгөөдынгөө духые няһалдаг юм. Зарим хүнүүд мүнгөөршые наададаг һэн. *Бүхэ, хонхо, морин, үхэр буугаа наань, тэрэ наадаашан дүрбэн бэрхэтэй болобо гээшэ* (Ц-Б. Бадмаев).

ХОЁР ЛАМА, ХОРИН ШҮДХЭР — энэ наада 2–4 хүн наададаг. Хорин шагайнуудые бүхөөрнь өөдэнь, бэе бээдэнь тулгуулаад, түхэрээлүүлэн табиха. Эдэнь шүдхэрнүүд гээшэ. Түхэрээнэй нэгэ хажууда, шүдхэрнүүдэй дунда хабшуулаад, хоёр шагай морин болгон бодхожо табиха. Энэнь хоёр лама (двое лам, двадцать чертей). Хамтадаа 22 шагай болодог. Наадагшад али нэгэ шагайһаа тэрэ 22 шагайгаа тооложо эхилхэдээ, нэгэ, хоёр гээд, хургаараа долоо тоодо тудаһан шагайгаа түлхижэ гаргажархидаг. Тиигээд саашань нэгэ, хоёр гээд дахин тоолохо. Тиигэ тиигэһээр долоо гэхэн тоонь ошожо, хоёр ламын нэгэндэ тудашоо наань, тоолохоёо болижо, гаргаһан шагайнуудаа һөөргэнь байраданы табяад, тоолохоёо болидог. Тиихэдэнь удаадахи хүнийнь тоолодог юм. Зүб газарһаа эхилжэ тоолоо наань, хоёр ламые нэгэшые дайрангүй, харин шагайнуудаа бултыень гаргадаг юм. Тиигэжэ шадаһан хүн илаһан болодог. *Хорин шагай «бүхэ» нуудалаар табихада, шүдхэрнүүд болодог, хоёр шагай «морин» болгожо табихада — ламанар* (Ц-Б. Бадмаев).

МЭЛХЭЙ — энэ наада 2–3 үхибүүд наададаг юм. 78 шагайгаар мэлхэйн дүрсэ хэдэг (черепаха). Тэрэнь иимэнүүд хубитай: 6–6 шагайгаар 6 үе хэхэн нюргатай, 3 шагай нубарюулжа табиһан толгойтой, 4–4 шагайгаар хэхэн 4 шэлбэтэй, шэлбэ бүриин үзүүртэ 5–5 шагайгаар хэхэн хургатай, нюрганайнь хоёр хажууда гү, али дээрэнь табиһан 2 бөөрэтэй, нэгэ һүүлтэй байдаг. Наадагшадай нэгэнийнь 6 шагай гартаа абаад, тэдэнээ хаяхадань, шагайнуудынь элдэб байдалаар буудаг. Тэдээн сооһоо бүхэнүүдэйн тоогоор мэлхэйнгээ али нэгэ хубиие абадаг. Жэшээн, 6 бүхэ буугаа наань, нюрганай нэгэ үеые, 4 буугаа наань, нэгэ шэлбэ, 2 буугаа наань, бөөрэ гэхэ мэтээр абадаг. Хаяһан хүн хаяжал байдаг. Тиигэһээр байтарнь мэлхэйн бээдэ үгы болошоһон али нэгэ хубидахи шагайн тоогоор бүхэнүүд буушадаг. Жэшээн, 2 бүхын буухада, 2 бөөрыень абаад, дахин хаяхадань, 2 бүхын буугаа наань, 2 бөөрөө һөөргэнь табяад, хаяхаяа болижо, удаадахи хүнийнь хаядаг. Мэлхэйн бээдэхи шагайн дууһахада, наадан дүүрэдэг. Абаһан шагайгаа тоолоходонь, хэнэйхинь олон байнаб, тэрэ хүнийнь шүүһэн болодог. *Далан найман шагайгаар мэлхэй хэхэ* (Ц-Б. Бадмаев).

ТАБАРШААЛГА — энэ наада ехэнхидээ үхибүүд наададаг бэлэй. Табан шагай газарта хаяад, нэгыень абажа дээшэнь шэдэдэг. Тэрэнэйнгээ агаарта ябаха зуура, газарта байгааша дүрбэн шагайнуудаа нэгэ нэгээр шүүрэжэ абаха (подбрасывание и ловля в руку лодыжек). Тиигээд дүрбүүлын дахин хаяжа, хоёр-хоёроор шүүрэжэ абаха. Баһа газарта хаяад, дүрбэнэйнгөө гурбыень нэгэн доро, үлэгшэ шагайгаа гансаарын абаха. Тиигээд дүрбүүлын шүүрэхэ. Тэрэнэй һүүлээр баһа хаяжа шүүрэхэдээ, нэгэ-нэгээр абаха, зүгөөр шагайгаа баряад, дээшэнь шэдэһэн шагайнгаа буухаһаа урид дэбдиһэн шэрдэг дээгүүрээ гараа хэды дахин долгитуулан хүдэлгэдэг. Энэнь «сахилгаан» гэжэ нэрэтэй. Тиигээд нэгэ-нэгээр шүүрэхэдээ, дээшэнь шэдэһэн шагайнгаа буутар, гараараа хоёр-гурбан дахин дэбдиһэн шэрдэгээ тоншоод абадаг. Энэнь «тэнгэриин дуун» гэжэ нэрэтэй. Тэрэнэй хойно иимэнүүд шүүрэлгэ байгаа. Нэгэ шагай шүүрэхэ, тиигээд хоёр шагай дээшэнь шэдээд, мүн нэгэ шагай абадаг. Гурбан шагайгаа дээшэнь шэдээд, үлэһэн ганса шагайгаа абадаг. Иигэжэ абахадаа, шэрдэг дээрэхи шагайгаа хоёр гараараа абаха юм. Энэ шүүрэлгэ «бороо» гэжэ нэрэтэй. Тиигээд шагайнуудаа табуулыень дээшэнь хаяжа, хоёр гарайнгаа ара дээрэ тогтоодог. Тэдэнь булташые тогтожо, зариманинь унажашые болохо. Зариманайнь тогтоо наа, тэдэнээ унагаангүйгөөр гараа аалихан доошолуулжа, шэрдэг дээрэ хэбтэһэн шагайгаа һабардажа абадаг. Энэнь «бороо тогтоохо» гэжэ нэрэтэй. Тиигээд шагайнуудаа бултыень дээшэнь хаяжа, альгаяа өөдэнь харуулаад тодожо абадаг.

Мэлхэй

ХУМПАРАА — энэ наада наһаяа хүсэһэн 2–4 хүбүүд наададаг һэн. Гурбан шагай абажа, ээлжээгээр шэрдэг дээрэ хаяха. Тэдэнь гурбуулаа бүхэ буугаа наань, хумпараа буугаа гэжэ тоологдожо, хаяһан хүн шүүһэн болодог (бросание на кон). Хэрбээ нэгэнийнь гү, али хоёрын бүхэ буугаа наа, хумпараань буугаагүй гээшэ.

ШАГАЙ ШҮҮРЭЛГЭ — 2–3 хүн наадаа наа, тус тустаа, ами амияа хараад наададаг, олон хүн наа, 2–3 мого болодог (хватание лодыжек). Шала дээрэ шэрдэг дэбдээд, тэрэнээ тойрожо, ондо ондоо можынхид һэлгэлдээд нуудат. Шагайнуудаа мого бүриин адли тоотойгоор, жэшээн, можын табан шагайнуудые хубааж абаад, хүн бүхэн хэды хэды шагай шэрдэг дээрэ хамталан хаяхаяа хэлсэдэг. Хүн бүхэнэй энэ хубиие үридхы, саанань өөөһэдтэнь үлэһэн хубиийень нөөсэ гэжэ нэрлэдэг юм. Хүн бүхэн гартаа нэгэ-нэгэ шагайтай байха, тэрэнь шүүрэгшэн гэжэ нэрэтэй. Шүүрэгшэнээ сэхэ дээшэнь хаяад, тэрэнэйнгээ һөөргөө буухые үрдижэ, шэрдэг дээрэхи шагайһаа шадалайнгаа зэргээр һабардажа абаад, шагайгаа адхаһан гараа дээшэнь харуулан, шүүрэгшэнээ тодожо абадаг юм. Хэрбээ гартахы шагайгаа, мүн шүүрэгшэнээ унагаагагүй наа, абаһанда тоологдодог. Нэгэшые шагайн гү, али шүүрэгшэнэйн унаа наа, абаһан шагайгаа хамаха зуураа, амьараа байһан шагай хүндэбэл, алдаһанда тоологдожо, шагайгаа һөөргэнь хаяха ёһотой. Шүүрэгшэдэй иигэжэ аба абаһаар байтарынь, шэрдэг дээрэхи шагайн дууһахада, можонууд ами аминдаа абаһан шагайгаа тоолодог. Тиихэдээ нэгэ можынхидын хаяһан үридхыһөө олые абаһан, нүгөөдэнь үсөөниие абаһан байдаг. Олые абагшань үлүү гараһан шагайгаа нөөсэдөө хэжэ, үридхыгөө дахин хаяха, дутуе абагшань нөөсэһөө абажа, үридхыгөө хүсөөгөөд хаяха ёһотой болодог. Тиигэ тиигэһээр нэгэ можын шагайнууд бүри үсөөрхэдөө үридхыгөө хүсэхээ болижо, тэдэнэй шагайн тоогоор нүгөөдүүлын хаядаг. Тиигээд лэ хоёрдохы можонь шагайгүй боложо шүүгдэдэг юм. *Шүүрэгшэнээ дээшэнь шэдэмсээрээ, урда тээн илгагша шагайгаа адха соогоо бажуужа үрдээд, шүүрэгшэнээ дээрэнь тодожо абаха* (Ц-Б. Бадмаев).

Буряад зоной нааданууд ба тэдэнэй янзанууд

интернет субагаар харатгы

<https://youtu.be/TTtpFVvcqWc>

ШАГАЙ ХАРБАЛГА — наадагшад хоёр мого болодо, тус тустаа адли тоотой шагай абадаг. Тэрээн сооһоо таба-табан гү, али арба-арбан шагайнуудые абажа, тэдэнээ тэбхэрхэн хабтагай дээрэ бэе бээдэнь хашажа нубарюулаад зурытар табидат. Тиигээд тэдээнһээ 2–3 метр зайтай газарта нуугаад жорхоор харбадаг (стрельба по лодыжкам). *Шэб шэнэхэн һэеы гэртэ хүбүүд, басагад олоороо сугларшоод, шагай харбажа, бэхэлиг нюулсажа байба* (Ж. Тумунов).

ЁРХО (ЖОРХО) — нэгэ тээгээ хабтагар нюргатай, харбаха үзүүрын зэтэртэй, утаашаа хорёод сантиметр, үргэнийнь нэгэ сантиметр тухай гонзогорхон яһан (небольшая костяная стрела при игре в альчики). *Яһан сагаан ёрхоёо гэнтэ наһаандаа оруулжа, ара дундаа хадууһан алтан хэтэһэн гаргажа...* (Х. Намсараев).

ХАРБУУЛ — модон шугамай маягтай, утаашаа 40–50 сантиметр, үргэнийнь 4–5 сантиметр, нэгэ хажуудаа ута руугаа тобойгоод гараһан хамартай хабтагархан модон (небольшая дощечка для стрелы при игре в альчики). Ёрхо харбуул хоёроо баряад, үрөөһэн хүлөө урагшань жиижэ, шала дээрэ нуугаад, харбуулайнгаа нэгэ үзүүрые хүлэйнгөө үзүүр дээрэ табяад, дээрэнь ёрхоёо табяад, шагай тээшэ тэрэнээ шэглүүлэн, дунда хургаараа няһалдаг юм. Ёрхонь ошожо, үрээтэй шагайнуудые унагааха ёһотой. Үрээтэй шагайнгаа дууһахада, абаһан шагайнуудаа тоолоод үзэхэдэнь, хоёр можын нэгэнийнь үридхыһөө олые, нүгөөдэнь үсөөниие абаһан байдаг. Үсөөниие абагшадын өөөһэдынгөө нөөсэһөө нэмэжэ, үридхыгөө хүсөөгөөд табиха ёһотой. Хэдэн дахин иигэжэ харбаад байхадаа, нэгэ можын шагай дууһажа шүүгдэдэг. *Ута Тогоон шэнэһэн харбуулаа гуталайнгаа хамар дээрэ табяад няһалжархина* (Ж. Балданжабон).

ХОРЁО БАРИЛГА — наадагшад бүхы шагайнуудаа аб адляар хубааж абаад, тэрээгээрээ хорёо барижа, досоонь 5 хони, 6 ямаа, 7 мори, 8 үхэр, 4 тэмээ табидат (городьба). Тиигээд 5–5 шагай ээлжээгээр шэдэжэ, шагайнгаа бууһанай тоогоор сугтаа наадаһан нүхэрэйнгөө хорёо сооһоонь тэды малыень гаргажа, өөрынгөө хорёодо оруулдаг. Хорёогоор дүүрэн табан хушуу малтай бологшонь шүүһэндэ тоологдодог.

АЛТАН СЭРГЭ — сэргэ гэжэ нэгэ томо баабхай табидат (золотая коновязь). Наадагшад шагайнуудаа адляар хубааж абаад, гурбан шагай абажа, дээшэнь шэдэдэг. Унахадаа хэды морин буунаб, тэды мори сэргэдээ табидат. Тиигэ тиигэһээр сэргээ тойруулаад, олон шагай суглуулһанинь шүүдэг. *«Алтан сэргэ бууба», — гэжэ ехэ олон шагай абажа, хормойдоо хээд, урмашан нууба* (Х. Намсараев).

Залуушуулай хүнийн нааданууд

Вечерний досуг
молодежи

АЛТАЕВ И. Х. «Наадан» гэжэ гурбалжан зурагай «Ёохор». 2000 он

БЭНЭЛИГ НЮУЛГАН — 13–14 наһатайһаа эхилээд, 26–27 наһатай залуушуулай һунгагдаһан айлдаа сугларжа, хоёр анги болон хубаараад, хабсараад байһан альган соо бэһэлиг хэжэ, хэндэ ороһыень таалсажа наададаг наадан (прятание кольца). Урданай бэһэлиг нюулга тухай Л. Л. Линховоин иигэжэ тэмдэглэ-нэ: хоёр анги болоод һууһан залуушуулда тусгаар һунгагдаһан хүн нэгэ талынхинайнь нэгэ хүнэй гар соо бэһэлиг орхиходонь, нүгөө талынхидын хэндэ бэһэлиг нюугааб гэжэ тааха ёһотой болоно. Тааха талынхидайнь таажа ядажа удаараа наа, тэдэниие шогложо, дуу зохёогоод дууладаг байгаа. Тэрэниие бэһэлиг эрилгэ гэнэ. Бэһэлигэй нюугдаһан хү-ниие нүгөө талынхидай элирүүлэ наань, таагда-ша можынхид дуу дуулаха ёһотой юм. Бэһэлигэй нюугдаһан хүниие буруу таагаа наань, буруу таагша тала дуу дуулаха ёһотой байгаа. *Шэб шэнэхэн һэеы гэртэ хүбүүд, басагад олоороо суглараад, шагай хар-бажа, бэһэлиг нюулсажа байба* (Ж. Тумунов, 1949); ... *үдэшин сагта нара буляалдаан, шүүр шэдээн, бэһэлиг нюулсаан гэхэ зэргын наада энеэдэн замхадаггүй бай-ба* (И. Тугутов, 1956, 1).

ДУУ АНДАЛДААН — залуушуул хоёр мого болон урда урдаһаа хаража зогсоод, жэшээн, дүрбэн мүртэй дуун наань, хоёр мүрыень эхилэгшэ та-лын дуулахада, нүгөө хоёр мүрыень саашань нүгөө можонь дуулаха юм. Иигэжэ тогтон торонгүй дуу андалдаан үргэлжэлхэ ёһотой юм. Алдаһан можонь шүүгдэхэндэ тоологдохо. *Нютагай залуушуул үбэлэй хүнийн утада бэһэлиг нюулсахаа, дуу андалдахаа Дэлгэрэйдэ сугларжа, сэргэдэнь ошодог жэм харгыё уужам, арюун болгожо эхилбэ* (Ж. Тумунов, 1949).

АЛТА НЮУЛГАН — дүхэриг болоод һууһан залуу-шуулай гартань нэгэ тусхай һунгагдаһан хүн бэһэ-лиг нюужа дүүргэхэдэ, «Алтан наашаа!» гэхэдэнь, алттай хүн хүндэ мэдэгдэнгүй хүрэжэ гараха ёһотой. Алта нюугдаһан хүнэй урагшаа гарахагүйн тула хажуугаарнь һуугаашадын тэрэниие бариха ёһотой. Гаража шадангүй баригдаһан хүн өөрөө дуу дууладаг һэн. Мүн алта нюулгаһан хүнэй гүйжэ гарашоо наань, барижа шадаагүй хажуудань һуу-һан хүн дуу дуулаха ёһотой юм. *Багашуулай наа-данай дүүрэхэдэ, ехэшүүлэй наадан болобо, тишгээд тэдэ наада хэхэ сүлөөгүй тула алта нюулган гэжэ урданай нааданһаа бэшэ юмэ шадхагүй байба* (Ц-Ж. Жимбиев, 1976, 6).

ДОБЫН НААДАН / ГАЛБУУН — үдэшин боро хараанаар залуушуулай сугларжа, элдэб наада наадалга болон дуу дуулалдалга (молодежный вечер). *Басагад, хүбүүд добын нааданда сугларнагүй* (Ж. Тумунов, 1949).

НЭРЬЕЭН / НЭРЬЕЛГЭ — наадагшад, нааданда хабаадалсаһан залуушуул хоёр бүлэг болоод, хүн бүхэн хоёр хажуудаа ябаһан хүнэй ара талаар саа-дахи хүнтэйнь гар гараа барисалдажа бултааран холболдоод, хоёр тээшээ найгажа, бадаг бадагаар ээлжэлэн дуу дууладаг (разбившись на две группы и взявшись за руки через человека, становились шеренгой друг против друга и обменивались песнями). *Нэрьезнэй хүнүүд хоёр тала болон, бэе бээг һугадан зэргэлээд, урда урдаһаа харалсан, уһан далайда хаяһан гүбшүүр гүлмэээ татахаяа түхээр-һэн юумэдли зогсонод* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

ТҮҮДЭГЭЙ / ТҮҮДЭБШЫН НААДАН — үдэшин боро хараанаар залуушуулай суглараад, түүдэг той-рожо наадалга (игры молодежи у костра). Хүйтэнэй сагта түүдэг тойродог, харин зунай сагта тэргэ тойродог һэн. *Энээнэй һүүлээр ахмад ноёд, үбгэд хүгшэд тараад, залуушуул үдэшин түүдэгэй наадан-да хатар зугаа хэхээ үлөө һэн* (Б. Санжин, 1981).

ЁОХОР — элдэб янзаар гар гараа барилсажа, дүхэриг болоод, дуунай аялгада тааралдуулан түргэн, удаа-наар дэбхэрэн, угышыё наа, юрэ тойролдон ябажа, дуу дуулалдаха (бурятский хоровод). *Басагад, хүбүүд гар гарһаа барисалдан, ёохор хатарна* (Ж. Балданжабон, 1965).

ҺОХОР ҺАМГАШААЛГА — ехээр түхэрээлүүлэн газар зураад, нүдээ боолгоһон нэгэниинь тэрэ тү-хэрээн соохи хүнүүдыё барихыё оролдодог наадан (жмурки). Хохор һамганда баригдаһан хүн гү, али алдажа дүхэригэй газаа гараһан хүн хохор һамган болодог юм.

ШҮҮР ШЭДЭЛГЭ / СОХИЛГО — хоёр анги боло-жо, 10 сантиметр тухай утатай модо ута хургааг табигдаһан тэмдэгтэй газарһаа шадхаа зэргээ-рээ холо шэдэжэ, тэрэнээ бэдэржэ олодог наадан (бросание чурочки). Шүүр олоһон анги бэе бээдээ дамжуулан үгэлсэжэ, шүүрээрээ өөһэдынгөө талын хургаагай үзүүр тоншохо юм. Шүүр олоогүй ангийн тэрэниие нүгөө талынхидһаа буляан абажа, мүн лэ өөһэдынгөө талын үзүүр тоншохо ёһотой. Шүүр ямар нэгэн аргаар абажа шаддад, урид тоншоһон бүлэгийн шүүһэндэ тоологдодог юм. *Тэрэнииешыё бү хэлэ. Шоношыё тарбагашаанхайбди, шүүршыё шэдэнхэйбди* (Ж. Балданжабон, 1960).

БҮНЭ / МАЛГАЙ НЮУЛГА — газаа бэе бээһээ холо холохон дүхэриг боложо һуугаад, нэгэ хүнийнь малгай гү, али бүһэ мэдэгдэнгүйгөөр һууһан зо-ной нэгэнэй арада табихадань, бүһэ олоһон хүнэй нюуһан хүниие намнажа бариха ёһотой наадан (прятание пояса). Намнууһан хүн түргэн гүйжэ ошоод, бүһын нюугдаһан хүнэй һуурида ошожо һуудаг юм. Хүсөөгүй хүнийнь бүһээ нюуха.

ШОНО ТАРБАГАШААХА — багашаг түхэрээ-нүүдээр газар зураад, хэдэн «нүхэ» хэжэ, нэгэ нүхэндэнь нэгэ хүн «шоно» болоод, нү-гөө «нүхэнүүдтэнь» «тарбаганууд» байрлажа, «тарбагануудай» «нүхэнһөө» гарахадань, «шо-нын» бариха ёһотой наадан (волк и сурки). «Тарбаганууд» нүхэнһөө гүйлдэжэ гараад: «Шонын нүхэн шорой, манай нүхэн алтан» гэжэ дуулал-дан ябахадань, «шоно» тэдэниие барихыё орол-дохо. «Шонодо» баригдаһан хүн «шоно» болохо ёһотой юм. — *Шоно тарбагашаадаг бээзэт даа* (Ж. Балданжабон, 1960); *Цырен «шоно» болобо. Һэеы гэрэй һуурийн зэргэ газар түхэрээлжэ зурагданхай. Дундань Цырен зогсоно. Энэ хадаа шоно нүхэндөө байна гээшэ. Тээ саагуур хорёод алхамай газарта мүн хэдэн түхэрээн зурлаанууд биш. Тэдэ — тарба-ганай нүхэнүүд. Шонын нүхэ тойрон, «тарбаганууд» дуулалдана!* *Тэдэнэр гурба дахин тойроод, гүйлдэшэнэ. Шоношыё хойноһоонь шуумайжа ороно. Нүхэндөө орохоё ябатарнь, нэгэ «тарбага» барижа, өөрынгөө нүхэндэ асарна* (Ж. Балданжабон, 1958).

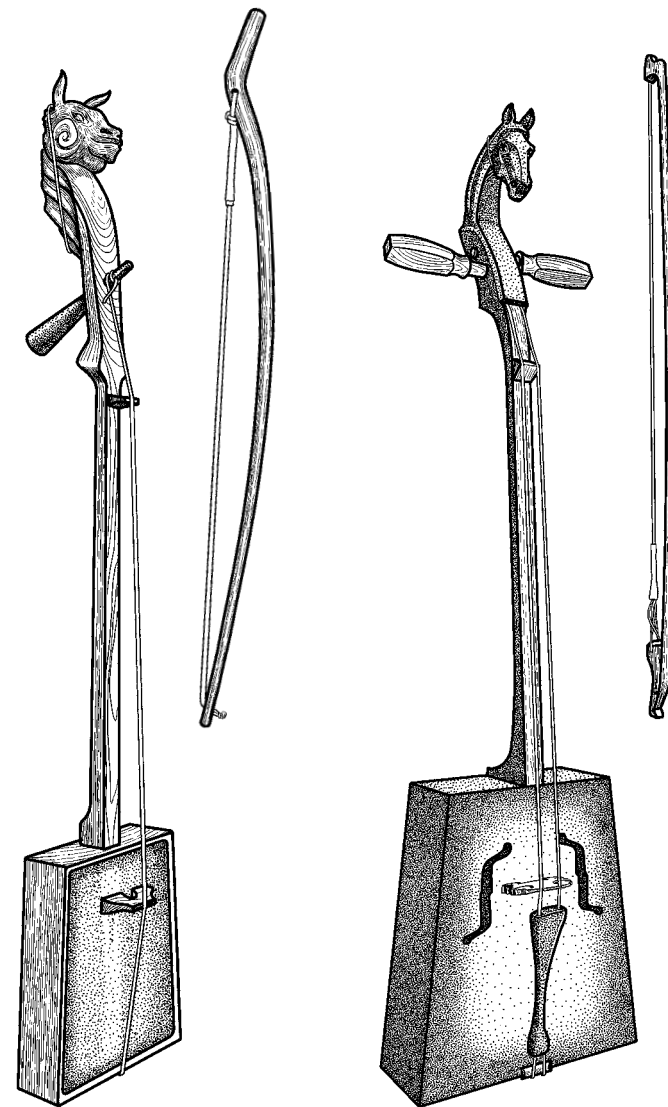
Алта нюулган

Үндэнэн буряад хүгжэмтэ зэмсэгүүд

Бурятские
народные
музыкальные
инструменты

БУРЯД АРАДАЙ ҮНДЭНЭН

ХҮГЖЭМЭЙ ЗЭМСЭГҮҮД — талын малшад малайнгаа хэшэг буйлуулан, малхаа гарахан зүйлнүүднээ эдээ хоол, хубсаахунаар, гэрэй эдлэл, ажалай хэрэгсэлнүүдые бүтээхэнээ гадна хүгжэмэйшье зэмсэгүүдые тааруулан зохёожо ябаа. Нүбэлгэн ухаатай, уран гартай хүнүүд тойроод байхан ургамал ногоон, шабар, модон, түмэр, яхан, архан, дэлхэн гэхэ мэтэ зүйлнүүдые тааруулан, янзын хүгжэм гаргах хэрэгсэлнүүдые урлан зохёодог хэн. Тиигэжэ манай арадта хүгжэмэй зэмсэгүүд саг бүри мүнделжэ, үльгэр домогоо, аялга дуугаа, магтаал солоёо дагуулан түүрээдэг, дууладаг болохон гээшэ (бурятские национальные музыкальные инструменты). Үндэнэн хүгжэмэй зэмсэгүүд хэб түхэлөөрөө гурбан янза байдаг (существует три разновидности национальных инструментов): 1) *үлээдэг* (духовые), 2) *хүбшэргэйтэ* (струнные), 3) *сохидог* (ударные).

Сууха хуур

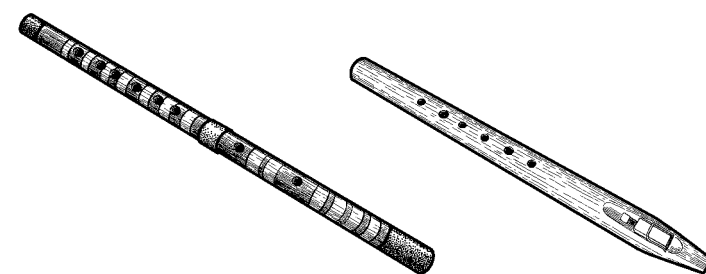
Морин хуур

ҮЛЭЭДЭГ ЗЭМСЭГҮҮД (ДУХОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ)

СУУР — энэ тон эртэ урдын хүгжэмэй зэмсэг гээшэ. Хүгжэм дуу шэнжэлдэг, соёлой дээдэ нургуулин багша, эрдэмэй доктор Д.С. Дугаровай тэмдэглэхээр, буряад арадай урда холын үлээдэг хэрэгсэл болоно. Түрүүн дотороо хүндытэй суур ургамалаар хэдэг наа, хожомын хуша, шэнэнэн модоор бүтээдэг болоо. Анхандаа модо хоёр болгожо хахалаад хүндылжэ, үлээхэ газарын нарин болгон, няажа бүтүү болгодог байгаа. Буряад суур үлээхэ дурбан амһартай. Энэ зэмсэг ангуушанай шэбшүүр нажаалган, ангуудай, шубуудай, халхитай эшхэрээ гэхэ мэтые дууража, тон өөрсэ абья гаргадаг юм. Суур Бурядай баруун аймагуудаар дэлгэрэнги, харин зүүн аймагуудта ехэнхидээ лимбээр наададаг хэн (древний духовой инструмент с четырьмя игровыми отверстиями типа свистковой флейты).

ЛИМБЭ — нархан, шэнэнэн, хасуури, хайлс (бук) модоор, ехэнхидээ хулһаар хэгдэдэг хүндэлэн үлээдэг тамхинай хорюудал (мундштук) амабшатай хэрэгсэл. Хожомой сагта, зүблэлтын үеэр лимбые зэд, алюмин, эбонит гэхэ мэтэ түмэр соргонуудаар бүтээдэг болоо. Лимбэ үлээдэг нэгэ хүхэтэй, нүгөөдэ нүхэнийн нимгэн саарһаар (бибүүрээр) бүглэгдэдэг, хургануудаараа дараха зургаан нүхэтэй, үзүүрэйнь хоёр нүхэн хүнды соохи агаар хизаарладаг. Эрдэмтэн Д.С. Дугаровай наамжаар, тус хүгжэмэй хэрэгсэл Байгалай үмэнэхи хизаар руу Хитадай хойто захын уйгар яһатан V–VI зуун жэлнүүдээр асархан байгаа хаш. Хожомын хитад-монгол наймаашад дэлгэрүүлээшье бэээ гэгдэнэ. Хулһан лимбэ утаашаа 60 см, бүдүүнээрээ 2,2 см, 12 нүхэтэй, 6 нүхэнийн 3–3 см дундаа зайтай (лимба, популярный духовой инструмент рода поперечной флейты, чаще бамбуковый).

ЖЭМБҮҮР — суур, лимбэ шэнги амабшатай, үлээдэг зургаан нүхэнүүдтэй, хатуу модоор хэгдэдэг хүгжэмэй зэмсэг. Тэрэ бишхүүртэ адли гэбэшье, дасанда хэрэглэгдэдэггүй. «Жэмбүүр» гэжэ үгөөр юрэ бүхы үлээдэг хэрэгсэлнүүдые нэрлэнэ гэлтэй (духовой инструмент, имеющий шесть игровых отверстий).

Лимбэ

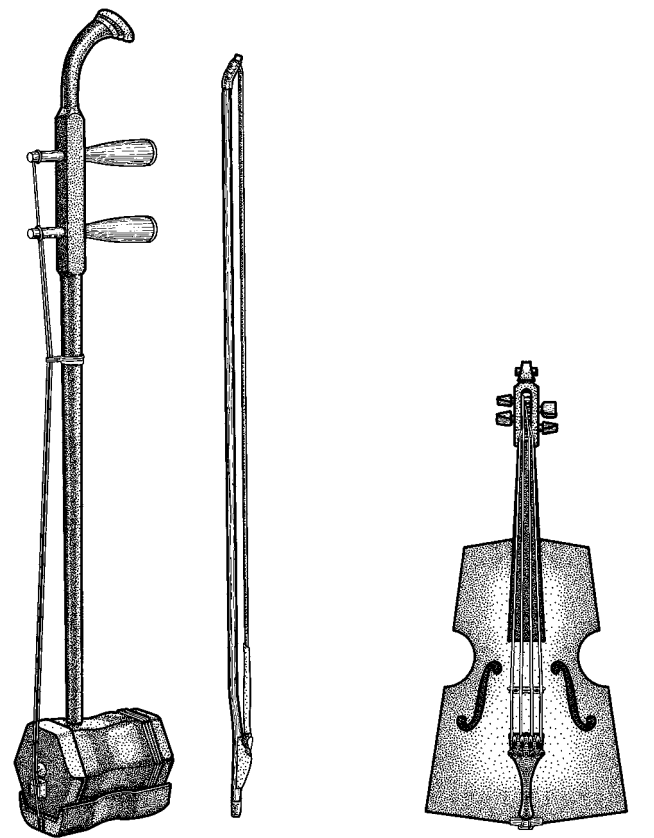
Жэмбүүр

ХҮБШЭРГЭЙТЭ ЗЭМСЭГҮҮД (СТРУННО-СМЫЧКОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ)

ХУУР — хоёр-нэгэн хүбшэргэйтэй номото зэмсэг (одно или двух струнный смычковый инструмент). Монгол туургата арадуудта тон үргэнөөр дэлгэрхэн хүгжэмэй хэрэгсэл. Торхонь хуһан, хасуури, хайл, агша модоор хэгдэдэг, ехэнхидээ трапециин түхэлтэй. Хуурай гадаада түхэлэйнь илгаа тэрэниие дархалхан дарханай хаана ямар газарта, ямар ажал хэжэ ябаһанһаань дулдыдадаг хэн. Гар доронь таарамжатай юун олдоноб, тэрээгээр лэ бүтээгдэдэг байхан ушартай бэлэй. Тиимэхээ хуурнууд олон янзын байдаг.

БОРТОГО(Н) ХУУР — модон хүнэг, хуулгын түхэлтэй торхотой (изготовленный из дерева в форме цилиндра).

СУУХА ХУУР — гурба наһатай гунан үхэрэй сууха бүрээдэнэтэй хуур (древняя скрипка, обтянутая мочевым пузырем вола). Онсолон хэлэбэл, тэрэ буряад үндэнэтэнэй тон түрүүшын хүбшэргэйтэ хүгжэмэй зэмсэг гээшэ. Сууха хуур монголой морин хуурай «ахань» гэхээр, бүри буурай холын сагта мүнделхэн юм. Тус зэмсэгэй торхонь хуһан гү, али шэнэнэн модоор хэгдэдэг, хэнэн дарханийн түхэл маягынь өөрынгөө дураар янзалдаг байхан. Тиихэдээ торхыень жагсаһан томо, гурбатай эрэ үхэрэй суухаар найса татаад, бүрижэ хатааха. Номо хүбшэргэй хоёрын найн бэлгэ тэмдэгтэй сагаан адуунай дэлхээр хэбэл, шэдитэ аянгатай, шагнагшадай сэдхэлдэ онсо найхан нүлөө үзүүлдэг абятай байха гэгдэдэг.

Бортого(н) хуур

Хучир

Сууха хуур
дархалалга

интернет субагаар
харагты

<https://youtu.be/YcHiKdiYOJU>

ШАНАГА(Н) ХУУР (ЁДОГО) — бага, ехэ шанага түхэлэй торхотой (ковшеобразный хур, делался в форме черпака для айрака).

МОРИН ХУУР — дээдэ үзүүрын (хүзүүнийн) мориной толгойн хиилүүртэй, дүрбэлжэн түхэлэй торхотой (трапециевидный смычковый инструмент с головкой коня наверху).

ЛУУ ХУУР — дээдэ таладаа луугай дүрсэ хиилэжэ хэһэн (флейта с драконом).

ЯМААН ХУУР — дээдэ үзүүрын ямаанай толгойн хиилүүртэй, дүрбэлжэн түхэлэй торхонь ямаанай арһаар бүригдэһэн (трапециевидный смычковый инструмент, корпус которого обтянут козьей кожей, на грифе с изображением головы козы).

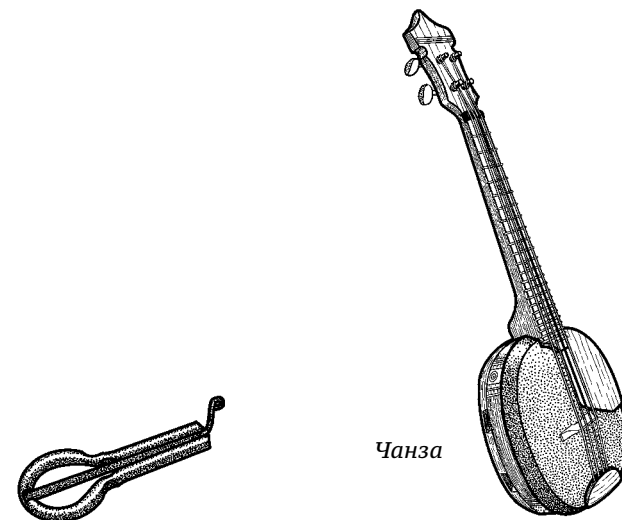
ХУЧИР — 4 хүбшэргэйн 2–2-оор зэргэлһэн, хитад-монгол гарбалтай хүгжэмэй зэмсэг. Гэбэшье зарим шэнжэлэгшэд жэнхэни монгол зэмсэг гэхэ байна, юуб гэхэдэ, хамаг хүгжэмтэ хэрэгсэлнүүдые нэрлэһэн «хуу» гэжэ үгэһөө гарана. Хитадта хучирые хойто зүгэй «зэрлигүүдэй наадхуур» гэдэг ха. Тиимэһээ жэнхэни буриадшье зэмсэг байхадаа болохо (восточная скрипка в четыре струны времен царства Юань).

ЧАНЗА — 30-аад онуудаар Монголһоо асарагдаһан хүбшэргэйтэ зэмсэг. Урданайн нэрэ — шудрага, шудархай, сохихо гэхэн удхатай. Хитадаар «саньсянь» — гурбан хүбшэргэйтэ гэжэ нэрлэгдэнэ. Торхонь унжагар цилиндрин түхэлтэй, шэшэрдэг халхань (мембрана) могойн гү, али ямаанай арһаар татагдана. 4 түмэр хүбшэргэйтэй. Тэрэнэй янзануудын: прима, альт, тенор, бас ба контрабас гээд илгарна. Буриадай хүгжэмтэ зэмсэгүүд соо өөрын онсо һуури эзэлэнхэй (струнный плекторный инструмент монгольского происхождения).

ИОЧИН — олон хүбшэргэйтэ, сохижо (ударна) наададаг зэмсэг. Хоёр хулһан модохонуудаар хүбшэргэйтэ сохижо, абьяа гаргадаг, украинска цимбалашуу түхэлтэй зэмсэг (струнный ударный инструмент трапециевидной формы).

ЯТАГА — хүбшэргэйтэ, шэмхэжэ абьяа гаргадаг хүгжэмтэ зэмсэг. «Ятыган» — «хэбтэри» гэхэн монгол үгэһөө гарбалтай. Зүүн гараараа дараад, баруун гараараа шэмхэжэ наададаг (род арфы, струнный щипковый инструмент).

ЭБЭР БҮРЭЭ — агнуурида ба сэрэгтэ хэрэглэдэг ямаанай болон бусад амитадай эбэрээр хэгдэдэг дохёогой зэмсэг (сигнальный рожок). 1962 ондо Монголой хүгжэмшэн С. Гоочий үхэрэй эбэрээр хэгдэһэн бүрээ табан эгшигтэ (пентатоник) хүгжэмэй зэмсэг болгоо. 1965 ондо хүгжэмэй зэмсэг урлагша Д. Индэрээ модон, гуулин эд хэрэглэн хубилгаад, шэнэ янзын эбэр бүрээ бүтээгээ. Эбэр бүрээ доодо амһарын шалбуурга (раструб) ба тойруунь (окружность) 12,5–13 сантиметр, гадаа таладаа найман даруултай, дотор таладаа хоёр даруултай. Арадай хүгжэмэй зэмсэгүүдтэ нэмэри абьяа үгэнэ (сигнальный рожок, сделанный из рогов животных, впоследствии модернизированный в музыкальный).

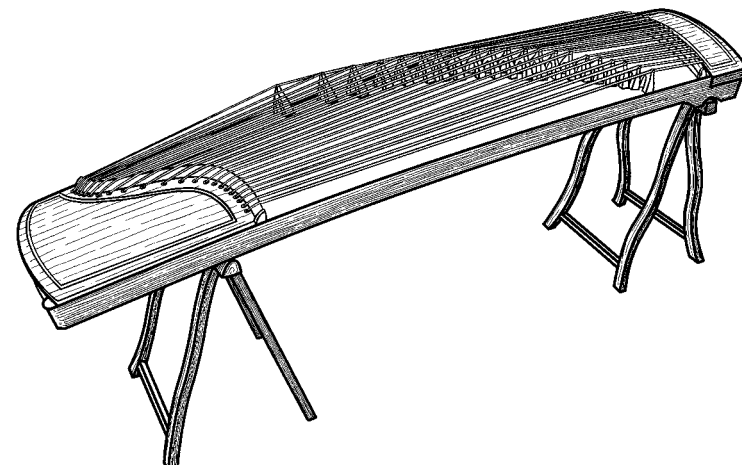

Чанза

Аман хуур

Иочин

Ятага

ЦЫДЕНОВ А. Х. Лимбэшэ хүбүүн. 2008 он

Эрнэ гурбан наадан

Три игры
мужей

Мори урилдаан. 1904 он

МОНГОЛ туургата арадуудай ажабайдал, хүгжэлтэ соёлдо эрын гурбан нааданай: барилдаан, нур хар-балга, мори урилдаан гэхэн урилдаанууд гүн удха шанартай.

МОРИ УРИЛДААН (КОННЫЕ СКАЧКИ)

МОРИ УРИЛДААН — буряад зон хүлэг мориёо табан хушуу малайнгаа үзүүр дээждэ тооложо, ажалдашыё, дайндашыё суг ябаха үнэн нүхэр гэжэ хүндэлдэг. Мориёо ганса хүдэлмэридэ ябуулаад байнгүй, бүри урданһаа хурдан хүлэгүүдээ заһажа, хойжо, үбэлдөө сагаан нарада, дулаанай сагта обоогой, нур харбаанай, дасанай найрнуудта урилдуулдаг, хабар намарай мори урилдаанай хаһын нээлтэ, хаалта гэхэ мэтэдэ ехэхэн бэлдхэл хэгдэдэг. Эндэ мориной хүсэ шадал, хурдан түргыё харахаһаа гадна, мүн хэн хоригшо мориёо эрхим найнаар бэлдээб, хэн шодоог бодомжотой бэрхээр залааб гэхэ мэтэ урилдаанай зайда элирэн тодордог байна (конные скачки).

УРИЛДААНАЙ УРДА ТЭЭХИ ЁҢОЛ — мори-дойнгоо һүүл дэлһэ боогоод, хударга, хүмэлдэргэ зүүгээд, гоё найхан эмээл тохоод, хазаар ногтыень түгэс болгохо. Удаань гэрэйнгээ үүдэндэ мориёо асараад, сагаан һэеы дээрэ зогсоохо. Гэрэй эзэн моринойнгоо толгой, ууса дээрэнь һү дуһааха. Тиигээд хүүгэд, мориндоо айраг уулгаһан шэнги боложо ёһолхо. Мори урилдаанда хүлэгөө гаргаха газарта, ендэрэй тэндэ, морин хуураар наадажа, морин тухай дуу дуулажа, баяр баясхалангай оршон байдал тогтоодог (ритуалы перед началом скачек).

МОРИ ҺОЙХО, ҺУРГАХА — мори хойхо, нургаха-даа, тэрэнэй хатарша, жороо, гүйгөөшэ, хүдөөгэй ажал жүдхэлсэхэ, ашаа зөөхэ, ута аянда ябаха гэхэ мэтэ түрэлхиинь шэнжэнүүдыень хараада абаха зэргэтэй. Эзэнэй нургаал, харууһанһаа мориной эрдэм нарижан, тухандаа хүрэдэг. Хатарша, гүйгөөшэ мориной харууһан тусгаар гуримтай байха. Иимэ эрдэмтэй моридтой саг үргэлжэ ажаллажа, тусхай гуримаар эдеэлүүлхэ, уяха, заһаха, хорихо, шалааень гаргажа ябуулха, гүйлгэхэ хэрэгтэй (подготовка, тренировка лошадей).

ГҮЙГӨӨШЭ МОРИНОЙ ШЭНЖЭНҮҮД — гүйгөөшэ, хатарша, жороо мориной шэнжэ унаган байхаһаань танижа абадаг юм. Найн гүйгөөшэ нарин хоншоортой, һүүл дэлһээр шэнгэн, үргэн сээжэтэй, хүл нюрга сэхэтэй, ходо адуунайнгаа урда ябадаг байха гэхэ. Уяа, заһабариин ашаар морин жэгдэ нарин түхэлтэй, хүл хүнгэтэй, гулдагар сээр байха ёһотой. Тэрэнэй түлөө шадамараар эдеэлүүлхэ, түхэл шанарынь һайжаруулха шухала. Хабар, зундаа хүхэ ногоондо табижа таргалуулха, моришо аргаха хүндэ хануулжа, муу шуһыень гаргаха. Гүйгөөшыё урилдаанда гарахынь урда уяжа заһаха, хэм соонь хооллуулха, урилдуулжа хорихо гурбыё тэнсүүлжэ, тусгаар мориной заа-баряар байлгахыё ёһотой (отличительные признаки бегунца).

БАЙДА БЭЛДЭХЭ АРГАНУУД — урилдаанда хабаадаха мориной уяашад хуушанай заншалаар хойхо, хориходоо хүйтэн уһанда оруулха, нара һалхинда уяха, үдэр бүри нэгэ сагта гүйлгэхэ, хэм соонь хооллуулха, умдалуулха гэхэ мэтыё хэр уһаа сахидаг. Хэзээ, хаана, хэды шэнээн саг соо уяхаб, хэды шэнээн уһа адхахаб гэхэ мэтэ тусгаар гуримтай. Урилдаанай урдахы 16 үдэрэй туршада мориной гэдһэ руунь 2 үдэрэй нэгэ дахин хүйтэн уһа гэнэдхэн сасаха, мүн нюрган дээрэнь адхажа байха. Зүгөөр урилдаанһаа 2 үдэрэй урда уһа хаяхыа болихо (виды подготовки к скачкам).

МОРИ УНАХА ШОДООГУУД — 6–13 наһанай багашуул урилдаанай мори унадаг. Шодоог болохо хүбүүнэй үмдэнэй үбдэгтэ, малгайдань, самсын ара, үбэртэ илгажа танихын тула шубуунай, эрбээхэйн дүрэ зурадаг. Шубуунай дүрэ хадаа шубуунда адли хурдан байг, эрбээхэйн дүрэ хадаа мори унагша хүбүүнэй бөө эрбээхэй шэнги хүнгэн байг гэхэн удхатай (наездники).

ШОДООГОЙ ДҮРИМ — мориёо зүбөөр гүйлгэжэ шадаха, хүсэ шадалыень алмаха, мориндоо хаалта хэхэгүй. Хэрэгтэй үедэ моринойнгоо гүйдэл шангадхаха олон аргууд бии. Шадамар шодоог бөө хүдэлгэнгүй, хүл гараа арбагануулангүй, хэрэггүйдэ мориёо сохин, нэшэнгүй ябадаг. Жолоогоо хүдэлгэхэгүй. Шуумайһан морин дээрэ урагшаа үгсын татаад һууха зэргэтэй. Моринойнгоо ама зүбөөр залаха. Тон шухала үедэ мориёо ташуураар

шэрбээд абахада болоно. Морин энэниень ойлгожо, харайсаяа түргэдхэхэ. Гүйгөөшын амжалта гансал хурдан хүлнүүдһэнь бэшэ, мүн унагшын дүрэ шадабариһаа болодог. Урилдаанай мори унаха гээшэ тон харюусалгатай даабари (правила наездника).

ЖОЛООШО — мориной эрэхэдэ, жолооёын утган абахаар зорюута табигдаһан хүн. Гүйгөөшын хүрэхэ газартаа эрэхэдэнь, утгагшад хажууһаань хасардан орожо, гүйдэл дундань жолооёын абаад, нэгэ хэды саг соо тойруулан гүйлгөөд, дүхэригтэ хүтэлэн асардаг хэн. Гүйгөөшэнүүдыё фиништэ ерэхэн шэгээрн хойно хойноһоонь һубарюулан, дүхэригтэй дунда байлгахыё ёһотой (принимающий поводья).

МОРИ УРИЛДААНАЙ ДҮРИМУУД — урилдаа үнгэргэлгын дүримөөр урилдаанай зай мориной наһанһаа дулдыдан, 7-һоо — 25 модо хүрэтэр байжа болохо (возраст лошадей и расстояние скачек). Хэдэн янзын урилдаанууд үнгэргэгдэдэг:

- үндэрөөрөө 1 м 31 см жэлтэй морид 7-һоо — 12 модондо;
- үндэрөөрөө 1 м 34 см хоёртой морид 9-һөө — 15 модондо;
- үндэрөөрөө 1 м 37 см гурбатай морид 12-һоо — 18 модондо;
- үндэрөөрөө 1 м 40 см, дүрбэтэй морид 15-һаа — 21 модондо;
- үндэрөөрөө 1 м 40 см ехэ наһанай азарганууд 25 модондо;
- үндэрөөрөө 1 м 42 см ехэ наһанай морид 18-һаа — 25 модондо.

УРИЛДААНАЙ ЗАЙ — хурдан мориной урилдаанай дүримөөр дааган — 12 км, шүдэлэн — 15 км, хизалаан — 18 км, соёолон — 21 км, ехэ наһанай морид, азарга — 25 километрэй зайда табижа урилдадаг (беговая дистанция).

УРИЛДААНАЙ МОРИДОЙ НАҢАНАЙ ИЛГАА (возраст скаковых лошадей) — бүтүү туруута адууһанай түл наһанайнгаа шатаар элдэб ондоогоор нэрлэгдэдэг: унаган, дааган, гунан, үрээ (эрэ түл), шүдэлэн (эмэ түл), ноёолон (эрэ түл), хизаалан, гүүн, азарга:

- дааган** — 1 жэлһээ 2 жэл хүрэтэр (двухлетка, лончак);
- шүдэлэн** — 2-һоо 3 наһан хүрэтэр (трехлетний жеребец);
- хизаалан** — 3-һаа 4 наһан хүрэтэр (четырёхлетняя кобылица);
- соёолон** — 4 наһанһаа 5 наһа хүрэтэр (четырёх-пятiletний жеребец);
- ехэ наһанай** — 5-һаа дээшэ наһанай морид (взрослый жеребец).

Урилдаанай урда тээ бүхы мориной тоо бүридхэжэ, зүһөөрн тэмдэглэхэхэ гадна, мориной шүдыень үзэжэ, наһанайн илгаае наринаар шалган хинажа харадаг юм.

УРИЛДААНДА ТҮРҮҮЛХЭН МОРИДТО ИИМЭ НЭРЭ СОЛО ҮГТЭДЭГ (почетные звания коней-победителей):
баярай магнай — 1-дэхи һуури эзэлхэн ехэ наһанай морин (чело радости);
жаргаланта хүлэг — 2-дохи һуурида ерэнхэн морин (счастливый конь);
наран мандал — 3-дахи һуурида гараһан морин (мандала солнца);
нашан шонхор — 4-дэхи һуурида гараһан морин (кречет/сокол);
заан хүлэг — 5-дахи һуурида гараһан морин (*досл.* слон-конь);
түмэн гүү дахуулагша — 1-дэхи һуурида ерэнхэн азарга (главарь табуна в десять тысяч кобыл);
мянган гүү дахуулагша — 2-дохи һуурида гараһан азарга (главарь табуна в тысячи кобыл);
манлай олон гүү дахуулагша — 3-дахи һуури эзэлхэн азарга (лидер множества кобыл);
эдир жэгүүр — 1-дэхи һуурида гараһан соёолон (юное крыло);
арсалан хүлэг — 1-дэхи һуурида гараһан хизаалан (лев-конь);
аргамаг хүлэг — 1-дэхи һуурида гараһан шүдэлэн (конь аргамак).

МОРИНОЙ СОЛО ДУУДАЛГА — соло дуудалга гээшэ үни холын ёһо байгаа. Соло дуудалгын удха, аянга нютаг бүхэндэ ондо ондоо байдаг. Түрүүлжэ ерэнхэн мориндо соло дуудаха хүн жолоодогшо хүнэй мориндо мордоод, гүйгөөшын жолоо хадаг хоёрые гартаа баряад, соло дуудахадаа, үгэнүүдын сээжээр, уянгалан татажа хэлэдэг байгаа. Соло дуудагша солоёо дүүргэхэдээ, моринһоо буужа, хадаг моринойнгоо жолоо хоёрые эзэндэнь үгэдэг юм (восхваление бегунца):
Хэбтэжэ түрэнхэн
Хээлитэй гүүнэй унаган,
Ханхинажа хуряаһан
Хара азаргын үрише
Хээзэнэй адуулһан хүрэгэйнгөө дундаһаа,
Энээнише хурдан гэдэгые
Эзэнишнь болоһон хүнишнь
Ажаглажа шэртэн шэнжээд,
Оложо тэрэнише мэдээд,
Олиггүй хурдан гэжэ,
Олон бүгэдын нааданда
Оншынь мэдүүлбэ... Ухай!
Алтан шара хундага барижа,
Бахатай томо дуугаар,
Баян хурса үгөөрөө
Арад олоной урда,
Асари майханай үүдэндэ
Алдар солынь дуудаба.
Алдар солоо дуудуулһан,
Айл гэртээ хайратай,
Адуун хүрэгтөө шэмэгтэй
Агтын хурдан хүлэг. . .
Аргамар хайхан хүлэг мориёо һорин урилдуулжа, түмэнэй дундаһаа түрүүлжэ шалгарһан гүйгөөшэ, хатарша, жороошо мориной соло дуудажа, бахаа ханадаг байһан юм.

ОРШОН САГТА Буряад ороной дэбисхэр дээрэ бага ехэ баяр ёһололой хэмжээнүүдээр үнгэргэгдэхэн мори урилдаануудһаа жэшээ болгон тоолобол:
Ацайн дасанай мори урилдаан — Сэлэнгын аймагай Талын Харгана. Хабарай эхин бар һарын 18-най үдэр (скачки на территории Ацайского дацана);
Майдари хуралай мори урилдаан — зунай адаг могой һарын 4-нэй үдэр (скачки на хурале (молебне) будды Майтрейи);
Этигэлэй Хамба Ламын мори урилдаан — нама-рай дунда тахья һарын 4-нэй үдэр (Этигэловские скачки, приуроченные к возвращению XII Пандито Хамбо Ламы Этигэлова);
Буряад Уласай Наадан-Сурхарбаанай мори урилдаан — Сурхарбаан, зундаа (скачки на сурхарбане Республики Бурятия);
Даага дэллээнэй найрай мори урилдаан — Яруунын аймагай Ульдэргэ нютаг, хабартаа (скачки на празднике стрижки грив лончаков);
Сэгээ нааданай мори урилдаан — Сэлэнгын аймагай Ноёхон нютаг, зундаа (скачки на празднике кумыса);
Айрагай нааданай мори урилдаан — Мухаршэбэрэй аймагай Түгнын тала, зундаа (скачки на празднике кисло-молочных напитков).

БҮХЭ БАРИЛДААН (НАЦИОНАЛЬНАЯ БОРЬБА)

БҮХЭ БАРИЛДААН — хэр угһаа шуран шадабари, хүсэ шадалаа туршалсаха тэмсээн, буряад арадай дунда тон дэлгэрэнги тамирай нэгэ янза (состязание по борьбе).

БҮХЭ БАРИЛДААШАН — бэеын тамираар мэргэжлэн хүн. Арга мэхэ, хүсэ шадал, солбон түргэнөө дүртэйгөөр хэрэглэжэ шадаха хүсэтэн (борец, силач).

БАРИЛДААНАЙ САГ — бүхэ барилдаашадай тулалдаха саг — 5 минута (время поединка). Тус саг соо илагшын тодороогүй ушарта бүхэ бүхэнөө хам барилсан шадалаа туршалсаха 3–5 минута нэмэгдэнэ (дополнительное время). Нэмэлтэ сагай туршада илагшын тодороогүй хаа, бүхэ бүхэнөө хам барилсан тулалдахын (борьба в глубоком захвате за пояс) тула саг хизаарлалтагүй (без регламента) үгтэхэ.

БҮХЭ БАРИЛДААНАЙ ДҮРИМ — тэмсээндэ 17-той залуушуулһаа дээшэ наһанай бүхэшүүл орохо аргатай. Тэмсээн 63, 75, мүн 75 килограммһаа дээшэ шэгнүүртэнэй (шэгнүүр-жэн) дунда үнгэргэгдэдэг. Тулалдаанда оролсохо тухай мэдүүлгэ шэгнэлгын шатын эхилхэхэ 10 минута урид үгтэхэ ёһотой (правила состязания по национальной борьбе).

Эрын нүбдгүг нидэ

МАЛГАЙ — угсаатанайнгаа тооробшо малгай үмдэхэ (национальная шапка).

БҮҮЭ — (пояс) ямар байхаб гэбэл:
— гол үнгэнүүдынь — хүхэ ба улаан,
— бүһэ залгалаагүй байха,
— бүһэ 2-һоо — 4–5 метр хүрэтэр ута байха.
Бүһэ уяха дүрим — бүһээ хоёр болгон эбхэжэ ху-баагаад, ала доогуураа гаргаха. Бүһын бүтүүе нэгэ гараараа урдаа адхаад, хоёр талаарнь баруун, зүүн гуяа тойруулан, бүһынгөө бүтүү соогуур гаргаха. Удаань нюрганһаа ташаа дээгүүрээ урагшань аса-раад уяха, уялаагай хоёр үзүүр 10–15 см һанжаад байха (порядок завязывания пояса борцом).

ШУУДАГ — барилдаанда үмдэдэг түриигүй үмдэн (одежда борца в виде коротких шорт). Хубсаһанай дүрим сахяагүй бүхэ тэмсээндэ орохогүй.

БҮХЭ БАРИЛДААШАНАЙ ТЭМСЭЭНДЭ
ГАРАЛГА — тулалдаанай урда жагсаал — танилсуулга үнгэргэгдэдэг. Бүхэшүүл дүхэриг соо гүйжэ гараад, гаруудийн дэбшэл гүйсэдхэдэг, удаань хоёр гуяа досоо, газар талаһаань гурба дахин ташаад абаха ёһотой. Энэнь «Эрын гурбан наада» — бүхэ барилдаа, мори урилдаа, һур харбалга тэмдэглэнэ. Барилдаашан бүхэн засуулдаа дүтлөөд, баруун гараа баруун мүртэнь хүргэжэ, шубуунай дэгдэлгые һажаан, сугларагшадые мэндэшлээд, хүл дээрээ ээрэмшээн (прыжки с ноги на ногу), нара зүб эрьелдэдэг.

ЦЫДЕНОВ А. Х. Бүхэ барилдаан. 2012 он

ЗАСУУЛ (ҮНЭЛЭН ТУҢАЛАГША) — барилдаашан гурбан алхам хээд, гараа һэлгэжэ, үнэлэн туһалагшын (заһуулай) баруун таладань зогсожо, нүгөөдэ бүхые хүлээдэг.

ЗАСУУЛАЙ (ҮНЭЛЭН ТУҢАЛАГШЫН)
ХУБСАҢАН БА ҮҮРГЭ — тэрэ заатагүй бу-ряд малгай, тэрлиг, бүһэ, гутал үмдэдэг, барилдаашание тэмсээндэ дуудажа, энэ хэн, хаанахи, ямар зэргэтэй бүхэ гарабаб гэжэ олондо мэдүүлжэ, мүн өөрынгөө дали дорохи бүхын тала харалсажа байха үүргэтэй. Барилдаанай түгэсхэлдэ илагшада зориулһан соло гүйсэдхэдэг (форма одежды, роль секунданта).

ШҮҮГШЭ, ТЭРЭНЭЙ ХУБСАҢАН — барилдаанай ябаса, үрэ дүн хинан хаража шийдхэгшэ. Шүүгшэд нэгэ түхэлэй хубсаһатай байха. Эмхидхэлэй хорооной баталалгаар шүүгшын хубсаһан засуулай хубсаһанһаа илгаатай байха ёһотой (судья, форма одежды судьи).

БҮҮЭ БҮҮЭНӨӨ ХАМ БАРИСАЛДААН — нэмэжэ үгэнхэн саг соо барилдаашадай илагшаяа тодоруулаагүй хаань, хизаарлагдахагүй (неограниченное, без регламента время) саг үгтэдэг. Бүхэшүүл бүһэ бүхэнөө хам барисалдажа тэмсэлээ үргэлжэлүүлхэ (глубокий захват пояса).

БАРУУН ТАЛЫН БАРИСАЛДААН — барилдаашан зүүн гараараа нүгөөдэ бүхынгөө урдахи баруун хажууһаа бүһыень хам бариха, тиихэдээ бахим бажууха гарын тэмсэгшынгээ баруун гар доро байха ёһотой. Баруун гараараа тэмсэгшынгээ урдахи зүүн хажууһаа хам барина, тиихэдээ бахим бажууха гарын тэмсэгшынгээ зүүн гар дээрэ байха. Нүгөөдэ тэмсэгшэнь, урда хэлэгдэхээр, гарнуудаа нольбуулжа, барилдаашанай бүһэһөөнь бариха зэргэтэй. Иимэ аргаар барилдаашад баруун хажуугай хэрээһэлэн барисалдаанда ороно (правый захват).

ЗҮҮН ТАЛЫН БАРИСАЛДААН — барилдаашан баруун гараараа нүгөөдынгөө урда зүүн хажуу-һаа бүһыень хам бариха, тиихэдээ бахим бариха гарын нүгөө барилдаашанай зүүн гар доро бай-ха. Барилдаашан зүүн гараараа нүгөө бүхынгөө нюур талын баруун хажууһаа бүһыень барихадаа, бахим бажууха гараа нүгөө бүхынгөө баруун гар дээрэ табиха. Тэрэ тэмсэгшэнь мүн лэ гарнуудаа нольбуулжа, нүгөөдынгөө бүһэһөөнь бариха зэргэ-тэй. Иимэ аргаар барилдаашад зүүн талын хэрээ-һэлэн барилсаанда ороно (левый захват).

БАРУУН ТАЛЫН ХАМ БАРИСАЛДААН — тэмсэгшэ баруун гараараа нүгөө бүхынгөө баруун хондолой дороһоо хам бариха. Энэ зуура бахим ба-риха гарын нүгөөдынгөө зүүн гар доогуур орохо. Зүүн гараараа нэгдэхинь хоёрдохиингоо баруун урда талын бүһэһөөнь бариха, тиихэдээ бахим бариха гарын нүгөө бүхын баруун гар дээрэ байха ёһотой. Иигэжэ барилдаашад баруун хажуугай хам барисалдаанда (глубокий захват справа) орохо.

ЗҮҮН ТАЛЫН ХАМ БАРИСАЛДААН — барилдаашан зүүн гараараа тэмсэгшынгээ хондолой дороһоо бүһэһөөнь хам бариха зуу-раа бахим бариха гараа нүгөөдынгөө баруун гар доогуур оруулха. Тэмсэгшынгээ урда талаһаа гарнуудаа хэрээһэлэн, барисалдаанда ороходонь, барилдаашан зүүн урдаһаань бүһыень бариха. Бахим бариха гарын нүгөө тэмсэгшын зүүн гар доро байха. Тиигэжэ барилдаашад зүүн хажуугай хам барисалдаанда (глубокий захват слева) орохо.

БҮҮНҮҮДЬЭЭ ХАМ БАРИСАЛДААН
БАРИЛДААН — нэмэлтэ саг соо бэе бэеынгээ бүһэһөө барилсажа барилдаад, илагшаяа тодо-руулжа шадаагүй хаань, тэдэндэ хизарлалтагүй саг үгтэдэг. Тиихэдээ тэмсэгшэд бүһэнүүдхээ гүнзэгыгөөр хам барисалдажа барилдаагаа үргэл-жэлүүлхэ. Түрүүлэн тааруугаар бүһэһөө бариха эрхэ жээрэбээр үгтэхэ. Жээрэбэй ёһоор тэмсээ эхилхэ эрхэтэй барилдаашан бүһэээ бариха, нүгөөдэхингээ али талын бүһэһөө барисалдаха байһанаа шүүгшэдэ харуулха. Барилдаашан нэгэ гараараа нүгөөдынгөө ташаагай ара талаһаа, тэмсэгшэнь урда талаһаань бариха, тиихэдээ зүүн, баруун талынь өөрөө шэлэхэ. Барилдаашад гар-нуудаа нольбуулан барисалдана. Барилдаашанай гурба дахин бүһэээ алдажа, тэмсэгшынгээ арга дүрэ хэхэдэнь хаалта хээ хаань, тэрэниие диилдэхэндэ тоолохо (борьба в глубоком захвате пояса).

БҮХЫН БАЙРА — барилдаашанай хүл дээрээ зогсон, тэмсээндэ оролго (стойка борца). Байра үндэр, дунда, набтар гээд илгаржа, өөр өөрын хайн талатайшыё, дутуу дундатайшыё байдаг.

Буряад бүхэ барилдаан Турын гол дээрэ. 1891 он, 6 нарын 17

БАРУУН ТАЛЫН БАЙРА — барилдаашанай ба-руун хүлөө урдаа табихан байлга (правая стойка).

ЗҮҮН ТАЛЫН БАЙРА — барилдаашанай зүүн хү-лөө урдаа табияд байлга (левая стойка).

НЭГЭ ТАЛЫН БАЙРА — барилдаашанай хоёр хү-лөө нэгэ шугам дээрэ табияд байлга (фронтальная стойка борца).

- ДИИЛДЭХЭНДЭ ТООЛОГДОХО УШАРНУУД** (факты поражения):
- нэрэ обогоо дуудуулһан аад, шалтаггүйгөөр тэмсээндэ ороогүй байбал;
 - хүл дээрээ тогтонгүй газар шудархадаа;
 - тэмсээнэй дүрим хазагайруулжа, харша ябадал гаргабал;
 - үгтэһэн саг соогоо бүһэһөөнь хам бариха уялгата эрхэхээ зориута арсабал;
 - нэмэри хизаарлагдахагүй сагта «хам барисалдаха» уялгата эрхэхээ арсаһан ушарта;
 - бэртэһэн, гэмэлтэһэн ушарһаа тэмсээгээ үргэлжэ-лүүлхэ аргагүйдэхэн байбал;
 - хайн дураараа тэмсээгээ үргэлжэлүүлхээ арсабал;
 - тэмсэгшынгээ бүһэһөөнь хам баринхай байхада, гурба дахин тэрэнэйнгээ бүһэ хам барисалдангүй табижархибал;
 - нэгэ удаа шүүгдэбэл, барилдагша хүн тэмсээнхээ гараха.

ИЛАГШЫН ДЭБШЭЛ — барилдаанда илаһан бүхын баруун гарынь үргэхэдэнь, диилдэгшэнь гар доогуурнь шурган гараха. Иигэжэ унаһан бүхэ диилдэхэнээ мэдэржэ, илагшань тэрэнэй нюрганай шорой нэгсэрэн арилгаха. Тиин Хаан Гаруудийн дэбшэл гүйсэдхэн, нара зүб тугаа той-рохо. Удаань тугтаа мүргэжэ, Ошорбаани бурханай адиста хүртэхэ ёһотой (победная поступь борца).

Гаруда

ОШОРБААНИ БУРХАН — хамаг бурхадай хүсье баригша, ошороор огтолон, нүгэл хилэнсэгһээ гэтэлгэгшэ. Монгол, Буряад, Тыва, Хальмаг оро-нуудаар ехэтэ шүтэгдэнэ. Монгол туургатанай сахюусан гэгдэн, барилдаашад, нур харбаашад, мори урилдаашадыё найжалан, шандааһанай шан-гыё, нүдэнэй хурсые, мориной хурдые үршөөдэг сахюусан гээд монгол туургатад ехэтэ этигэдэг (Ваджрапани как защитник монгольских народов, спортивных состязаний).

ХААН ГАРУУДИ ШУБУУН — хүнэй бэеын түхэлтэй, шубуунай тархи, далитай, хушуундаа хорото могой зууһан Хаан Гарууды газар, уһанай элшэ хүсэ шэнгээһэн сабдагуудай хамгаалагша гэ-дэг (царь-птица Гаруда). Тэмсээнэй дүхэригтэ гараһан барилдаашан хүсэтэ далиаа дэбээд, хёрхо харасаар оршон тойрониё шэртэхээр, Сүмбэр уулаһаа бууһан Хаан Гарууды мэтэ омог дорюун дэбшэлээр Илалта асарагша тугта дүтэлхэ. Гаруудийн дэбшэл барилдаашан бүжэглэхэдөө, далинуудайнгаа үргэн дэбисээр шуурга халхи хүдэлгэн, замдань дайралдаһан хаад торолто этэрээд, үнэн сэхэ тулалдаанда хүсэ шадал, шэн зоригтой орохоор бэлэн байһанаа харуулна (победный танец царя птиц Гаруды).

ХЭШЭГЭЙ ДАЛГА — барилдаанда илагша тэмсээнэй хүндэтэ ахамадта дүтэлэн, үндэһэн бүхэ барилдаанай заншалаар Ошорбаани бурха-най хэшэгэй далгаһаа хүртээдэг. Тиин сугларһан зонтоёо дүхэриг тойрон хубаалдахадань, тэдэнь бүхын далгада, аза талаанда хүртэбэбди гэжэ баясадаг (даяние победителя).

НУР ХАРБААН (СУРХАРБАН, СТРЕЛЬБА ИЗ ЛУКА)

НУР ХАРБААН — эрын гурбан нааданай нэгэ ян-зань болодог (состязание по стрельбе из лука). Нур харбалга өөрын онсо түүхэтэй. Бүри урда сагта номо нурша сэрэг дайнда бээ хамгаалха болон аба хайдагта элдэб ан олзолхо арга олгохо зэбсэг байһан наа, хожомой үедэ хёрхо мэргээрээ, ша-дамар дүрөөрөө урилдан тэмсэхэ наадан боложо тохорһон байна. Хори буярадай түүхэшэн Түгэлдэр Тобоевой тэмдэглэнээр, хори буярадууд хүбүүдээ арбан дүрбэ наһатайһаань номо нурша барюулжа, харбуулжа нургадаг байһан гэнэ. Урда сагта мэргэн харбажа нурахын тула нойтон нураар бүлэн шэнги юумэ монсогойлон хээд, тэрэ-нээ харбадаг байгаа. Нур харбалга гэһэн холбуулал нур сагалса харбадаг үедэ бии болоһон гэжэ тухайлхаар. Мүнөөшье наһатай зон нур харбал-гыг миин лэ нур гээд нэрлэдэг: *нурта ябаха, нур харахаа ошохо г.м.* Бүлэн гэжэ үгэ түнгүүс-манжа хэлэнүүдтэ «амитан» гэһэн удхатай байгаа ха. Тиимэһээ сагаалсаяа амитантай жэшэжэ нэрлэһэн бололтой. Номо нурша тусхай дархашуул хэдэг байһан, хуһан модо нугылгажа, үзүүр талануудынь годиилгожо матаад, досоо тээгээ байха таладаны хабтайлһан үхэрэй эбэр няажа, газгаа, монсогор таладаны, олон дабхараар малай гү, али бугын нюрганай шүрбэһэ няажа бүтээһэн орёо түхээрэлгэ юм.

НОМО — 1) хуһан модоор хэгдэжэ бэлэн болоһон нуури дээрэ досоо тээнэ байха хабтагар таладаны тэнийлгэһэн үхэрэй эбэр няагаад, газгаа тээхи монсогор таладаны үхэрэй гү, али бугын нюрганай шүрбэһэ олон дабхараар сабуудан тогтоогоод, шииг нойтонһоо хамгаалхын тула хуһанай үйһэ няажа хэһэн хүбшэтэй харбадаг зэбсэг (лук); 2) номоной утаар харбалгын зай тодорхойлдог хэмжүүр (измерение расстояния от стрелка до мишеней). Номоной утань 1,5 метр наань, хорин номо 30 метр болоно, 30 номо 45 метр болодог. Хэмжэхэдээ үригдэһэн бүлэнгүүдхээ тооложо эхилдэг.

ХУБШЭ — нурша оноолжо татахын тула адууһанай гэдэһэн талын түүхэй арһа зүһэжэ хэһэн хоёр үзүүртээ бүтүүтэй нарин ооһор (тетива).

ХУБШЭЛХЭ — номоной нэгэ үзүүрэй оноодо хүбшын нэгэ талын бүтүү оруулаад, нүгөө үзүүрынь нүгөө таладаны татажа оруулха (прилаживать тетиву). Номоёо хүбшэлөөд байхада, номоной утань хүбшэтэй талаараа 1,5 метр болодог. Нуршад номоороо хэмжэжэ харбаха зайгаа тодорхойлдог. Мэргэшүүл харбаагүй байхадаа номонойнгоо хүбшыг табяад (ходолоод орхидог). Зарим нуршад харбамсаараашье хүбшынь мулталдаг. Дахяад эрьежэ харбахадаа номоёо хүбшэлдэг юм.

ХЭШЭР — номоной оноо гаргагдаһан хоёр үзүүр (концы лука).

Эрын гурбан наадан

ОНОО — 1) номоной хоёр үзүүртэхи хүбшэ хүбшэлдэг хэршэлээ (зарубки на концах лука); 2) нуршайа хүбшэлхын тула годлиин узуурта нуулгадаг модоор, яһаар гү али түмэрөөршье бүтээгдэһэн хубинь (засурина на конце стрелы).

БАРЮУЛ — номоной годийһон газарайнь тон тэгэн дунда арһаар бүриһэн номоёо бариха газар (рукоятка).

ДАЛИ — номоной барюулһаа хоёр тээшэнхи хубинь (крылья у лука).

ТЭБХЭ — номоной хоёр талын үзүүрһэнь 9 мм зайда нуулгадаһан тэбхэрхэн модонууд. Энэ түхээрэлгэ нуршын эршэтэйгээр буухын тула хэгдэдэг (приспособление из двух деревянных кубиков для резкости стрелы).

НУРША / ГОДЛИ — 80–90 см утатай, 8–10 мм бүдүүнтэй шалажуулһан (хайнаар хатаһан) хуһан модоор хэһэн узууртаа үдэтэй, оноотой годли, булсуутай номон (стрела).

БУЛСУУ — нуршын үзүүр талада нуулгадаг модоор хэгдэһэн монсогор толгой (головка стрелы). Булсуугай нурта бууха таладаны түхээрэхэн арһа няадаг байгаа.

ҮДЭН / ДАЛИ — годлиин узуур таладаны гурбан тээһэнь 5–6 см утатай шубуунай дали тааруулан няадаг һэн (перья). Галуунай, бүргэдэй болон индүгэй үдэн хэрэглэгдэдэг.

ЗУРААХАЙ — 2 метр үргэнтэй, 4 метр утатай, богони хоёр хажууданы хобоо гаргажа малтаһан тэгшэ талмай (бороздка, обозначающая границу удержания стрелы). Зураахайн тэгэн дунданы ластии болон бүлэнгүүдые зэргэлүүлэн табидаг юм.

ЛАСТИИ — 3 см диаметртэй (үргэнтэй) түхээрэн нууритай, үндэрын 10 см, дээдэ таладаа улаан за-лаатай бүлэнгүүдэй тон дунданы табигдадаг тусхай бүлэн (название мишени при стрельбе из лука).

БҮЛЭН / НУР — 10 см утатай, хоёр таланы 8 см диаметртэй, бортого түхэлтэй арһаар оёһон туулмагхан соо гүрөөһэнэй һорһо хэжэ бүтээһэн харбажа онохо хэрэгсэл (мишени в форме цилиндра диаметром 8 см и длиной 10 см). Лодон Линховоиной бэшэһээр, ластийн хоёр хажуугаар зургаа-зургаан бүлэнгүүдые табидаг байгаа. Ластийн хоёр хажуугай хоёр-хоёр бүлэнгүүд улаан үнгэтэй байдаг, бэшэниинь шара үнгэтэй байдаг. Ластийн хоёр хажуугай хоёр-хоёр улаан бүлэнгүүд хоёр оноо, шара бүлэнгүүд 1 оноо асардаг. Мүнөө үеын буярад үндэһэн номоор харбагшадай гури-маар: ластии — 3 оноо, тэрэнэй хажуудахи хоёр-хоёр улаан бүлэнгүүд — 2 оноо, саашанхи шара бүлэнгүүд — 1 оноогоор тоологдоно.

Нур харбаан Ивалгын дасанда. 2014 он

Нур харбаан. XX зуун жэл

ҮРИХЭ — хурнуудыг (бүлэнгүүдыг) зураахайнууднаа 2 метрэй зайда дундань зурылган табиха (ставить мишени).

ШАГАЙ — мого харбахада хэрэглэгдэдэг мэргэшүүлэй хэды очкотой (оноотой) болохыг тоолодог богонихон модонууд (палочки для подсчета очков).

БАРЛАЛГА / СОЛО ДУУДАЛГА — мэргэн харбагшын тудаха бүри өөхөдын талынхиная урмынь үргэжэ, баярлуулжа магтан дуулалга (восхваление меткого стрелка):

*Тэли даа, бара-аа, бароо-оо даа!
Зэй, хүйхэрэй эмниг мэргэн,
Агар зандан номоёо
Адхан байжа табяарай-ай,
Алдартай мэргэн болохыиш
Аманай барлалгаар үргэе-еэ.
Орёо эбэр номоёо
Онын оложо табяарай-ай,
Онсогой мэргэн болохыиш
Олоной барлалгаар үргэе-еэ!*

Гур харбагша. 1904 он

ТҮНХЭ — бүри урда сагта бүлэнгүүдэй орондо харбадаг байхан сагаалса (мишень в виде круга, сделанный из обтянутого кожей войлока). Түнхэ хэхэдээ 1 метр тухай диаметртай түхэрээн хэеы арһаар бүрижэ, тэг дундань нэгэ нүхэ, дүрбэн хажуудань дүрбэн нүхэ гаргадаг байгаа. Тэдэ нүхэнүүдтэнь тодо үнгэтэй арһаар гү, али бүдөөр бүриһэн таглаадаһануудыг хуулгадаг хэн. Түнхын диаметрэй зайда хоёр гасуу зоогоод, дээдэ үзүүр-нүүдтэнь хүндэлэн модо хадаад, тэрээндээ түн-хээ үлгэжэ, мүн хоёр хажуугайн гасууда уяжа бүхэлдэг байгаа. Мэргэшүүл эдэ таглаадаһануудыг харбажа тудахыг оролдодог хэн. Дундахи гол таглаадаһыень тудаһан хүн дээдын шагнал, захын нэгыень тудахадаа, шагналай 2/3 хуби, мүн хэеы тудаһан хүн 1/3 хуби абадаг хэн (Лодон Линховоин).

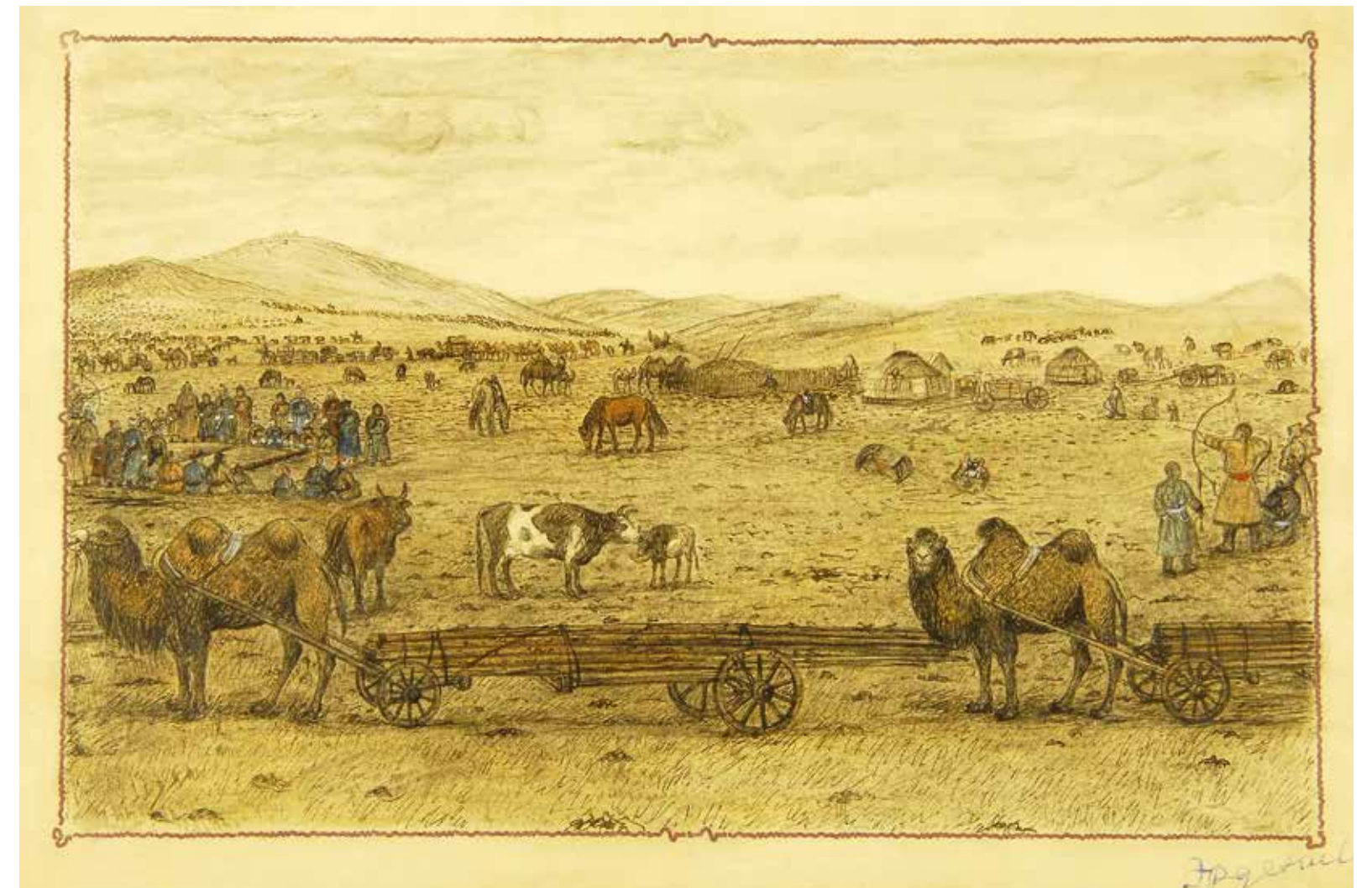
САРАМПАЙ — ондо-ондоо үнгын бүдөөр бүрижэ хэһэн арһан сахаригуудыг 5 см тухай диаметртай түхэрээн голдо дээрэ-дээрэһэнь углаһан сагаалса (мишень из обтянутой цветной тканью кожаных колец). Сарампай харбахада хуршань оногдоһон сахаригтаяа сагаалсын саада тээ унаха ёһотой. Хуршын гэдэргээ унаа хаань, 1 оноо хороодог юм. Мүнөө сагта сарампай Үбэр-Монгодо, Шэнэхээндэ харбана. Сарампай 30 метрһээ харбадаг. Сарампайн голынь онобол, 5 оноо, хажуудахиинь — 4 оноо, удаадахиинь — 3 оноо, тэрэнэй саадахиинь — 2 оноо, тон газар талын сахариг 1 оноо асарна. Голынь — улаан, сахаригуудынь — шара, ногоон, хүхэ, хара хубарилтай.

БАЙ ХАРБАЛГА — тусхай гуримаар хабтагай ханада дэгнүүл бүхэлжэ хэһэн сагаалса (мишень из кочек, прикрепленный на стене из досок). Энэ түхээрэлгэ тухай Л. Линховоин иигэжэ бэшэнэ: «Сэлэнгын, Сүхын ашабагадууд болон харануудай дунда «Бай харбалга» гэхэн нэгэ янза бии хэн. «Бай» гэхэн сагаалсань үзүүртэй гурбан модондо аргамжаар бүхэлэгдэһэн дэгнүүлээр хэгдэһэн орёо түхээрэлгэ байгаа. 2 метр үндэртэй, 1,5 метр үргэнтэй, 5–30 см зузаан хана болоно. Дээрэнь дэгнүүлээр хэгдэһэн гурбан гурбалжан табигдадаг байгаа. Энээнэйнь урда «заби» гэжэ шоройгоор хэгдэһэн эрмэг. Энэ байн тэг дунда үйһэн гү, али саарһан «ялаца» тааруулагдаха юм».

Эрын гурбан наадан

интернет субагаар харагты

<https://youtu.be/TTtpFVvcqWo?t=1013>

ЭРДЭНИЙН Г. Гур харбаан. 1935 он

Шажан
мүргэлэй,
Сагаалганай
ёһо гуримууд

Глава II.
Религия, вера, Белый месяц,
ритуалы и обряды

Шажан мүргэлэй, Сагаалганай ёһо гуримууд

ЭРДЭНИЙН Г. Сагаалган. 1935 он

Хоёрдоху бүлэг

Шажан мүргэл

Религи,
вера

Анаа дасан. 1885 он

АБАРАЛ — 1) юун болохо байһан тухайда ламын абарал шоо табяад, уридшалан хэлэлгэ (прорицание, предсказание). *Тишгээд абарал шоогоо табижа хайрлыт* (Х. Намсараев, 1959); 2) ямар нэгэн зоболонгхоо гарахын тулада ламаһаа туһаламжа айлалдалга (обращение к ламе с просьбой избавить от физических или душевных страданий). *Аандитан аймагайнгаа һахюуһанай абарал буулгаһыэ этигэнэ* (Ц-Ж. Жимбиев).

АБАРАЛАЙ ГУРБАН ЭРДЭНИ — Будда, ном, сангха гурбан (прибежище трех драгоценностей, т.е. Будда, учение, община). Абаралай гурбан эрдэни болбол энэ наһантаяа хахасаж, түрэлөө һэлгэхэ замда найдамтайгаар абардаг, аршалдаг нүхэд болоно. Абаралай сахил хүртэхэ, абаралда этигэхэ (принять обет прибежища).

АБАРАЛШАН — үзэлшэн, мэдэлшэн, түлгэлшэн, уридшалан юумэ хэлэдэг хүн (прорицатель вешун, провидец). *...ургата хубилгаанай абаралша мэргэниинь амитан зондо гайхагдаһан байгаа* (Х. Намсараев).

АБГАЛДАЙ — бөө мүргэлтэнэй тахидаг хүлдэ, хүрэг, дүрсэ, нэгэ онгон (маска, личина, изображающая шаманского божка). *Найжын абгалдай баабайдаа тахиха гэжэ хэдэн набишаһан тамхи, нэгэ гаршан хадагтайгаар абаад, гэрһээ гарана* (Х. Намсараев, 1957).

АБИДА — Аминдаба, саглашагүй гэрэлтэ. Абида бурханһаа Арьяа-Баала (Авалокитешвара) боди-сада гарбалтай, харин газар дэлхэйдэ байһан хубилгааниинь Будда Шигэмүни, гадна Баншан-лама тэрэнэй хубилгаан гэдэг. (Амитабха, один из пяти первоначальных дхьяни-будд, создатель и владыка рая Сукхавати). Буяадаар Абида гэжэ алдаршаһан бурхан юм. Зоболон эдлэжэ байгаа али бүхы хүн амитад тэрэндэ гүн сэдьхэлһээ этигэн хүгэдэбэл, оршодог Сухабаадин диваажанай орондонь түрэн, һэргэжэ шадаха гэдэг. *Энэ Абида бурханай орондо зайлашагүй түрэхын юрөөл табижа, адис абагты...* (Ц. Дон, 1988).

АБИШАГ — санаар олгуулга, һахил хүртөөлгэ, зүүлгэлгэ, арамнайлалга, арюудхалга (посвящение в сан, освящение, окропление).

АГРАМБА — ламада олгогдоһон нэрэ зэргэ (одна из ученых степеней у лам). Эрдэмэй энэ нэрэ зэргэ дасанда арбан долоон жэлдэ байжа, тарниин аймаг номнолдо мэргэжэһэн, тарниин аймагыг гүн ухаанай талаһаа шудалһан ламада олгогдодог.

АГЫН ДАСАН — түбэдөөр Даши-Лхундублинг гэдэг энэ дасан хгх зуунай эхээр баригдаһан юм (действующий буддийский монастырь в Агинском округе Забайкальского края). Энэ дасанай сахюусаниинь Жамсаран бурхан юм. Агын дасан 1930-аад онуудта хаагдажа, зарим сүмэнүүдын һандаргагдаһан, харин ехэ сүмэдэнь уушханай ханяаданай санатори байрлаа һэн. 1946 ондо Агын дасан дахин нээгдээ. *«Агын дасан ошоожо, хамбые бараалхагты!» — гэхэн үгэнүүд Агын талаар сахилгаан түргэнөөр тараба* (Д. Батожабай).

Абгалдайтай бөө. 1904 он

АДА — гол түлэб бөө мүргэлтэнэй ойлгомжоор, тэнгэринэр, хаадууд болон эзэдһээ гадна, наһа бараһан юрын хүнэй хүнэһэн болохо ада, анахай, шүдхэрнүүд дэлхэйдэ байдаг (злой дух). Тэдэ агаараар ниидэдэг, хүниие айлгадаг, үбшэ тараадаг, хүнэй сэдьхэлдэ ханашагүй элдэб шунал оруулдаг. — *Үге, ямар бардам аматай ада гээшэб? — гээд, сухалаа хүрэхэндөө Дамбые хайра гамгүйгөөр газар нэшэхээр забдан, альгаа ташасагаһаар ерэбэ* (В. Халхуев).

АДАГУУСАН — амитан, тэрэ тоодо абарга томо амитадһаа гадна, жэжэ божо хорхой шумуулнуудшые ородог (тварь, живое существо). Хүн наһа барахадаа, нүгэл буянайнгаа зэргээр адагуусаншые болоод түрэжэ болохо юм. Тиимэһээ адагуусанда хүнэһэн заяан гэжэ байдаг. Тэрэниинь гомдохоохогүй, хэлэ амагүй адагуусаниие сохиогүй, зобоохогүй, тэдэниие хайрлаха хэрэгтэй гэдэг. *Газарай яндан адагуусан Бузарай муухай шабааһаар Арюун эрьеым хушажа, Сарюун уһыем гутаабал* (Г. Дашабылов).

АДИС — шажанай ёһоной үршөөл, хайра, үлзы хутаг дамжуулга (благословение). Тиихэдэе лама гү, али гэгээн өөрынгөө гараар, үгышые наа, бурханай номоор гү, али эрхээрээ урдаа байһан хүнэй толгойдо хүрэдэг. *Адис мүргэл табижа эхилбэ* (Д. Батожабай).

АДХАГ — сэнгэхэ, жаргаха, баяжаха, нэрэ алдар олохо гэхэ мэтэ элдэб олон шунал хүсэлдэ хүнэй абталга (привязанность к мирским страстям). *Эндэхи зоной һанал сэдьхэлынь адхаг һэжэгээр урбалдан, айха жэгшүүрхэнь хэмжээгүй ехэ болоно...* (Х. Намсараев).

АЛТАН ГЭРЭЛ — бишыхан хүүгэдэй ами наһа, бэеые аршалха, хамгаалхын тулада уншагдадаг бурханай ном (молебен ради охраны жизни детей). *Гэртээ ламые залажа, «Алтан гэрэл» уншуулба.*

АНААГАЙ ДАСАН — Хориин Анаа голдо хуушан модон дасангай дэргэдэ 1808 ондо шулуун дасан баригдажа дүүрэхэн байна (Анинский дацан в Хоринском районе). *Хэдэхэн жэлэй үнгэрөөд байхада, Анаагай дасанда мянган лама биш болоһон байна* (Ц. Галанов).

АЙХА — бөө мүргэлтэнэй шүтэдэг хадата газар (сакральная шаманская гора).

АЛАЙРАЙ ДАСАН — энэ дасан 1810-аад онууд багаар Эрхүү можын Алайр нютагта нээгдээ һэн (Аларский дацан в Усть-Ордынском округе Иркутской области). Байгалай урда бөөһээ ошон ламанар, мүн нютагайшые хүнүүд шэрээтэнэр байгаа. Зүблэлтэ засагай үедэ энэ дасан хаагдаа һэн. *Аяар 1814 ондо арамнайлагдаһан Алайрай дасан болбол бөө мүргэлтэ дайдада буддын шажаниие дэлгэрүүлһэн юм* (Ц-Ж. Жимбиев).

АЛХАНЫН ОБОО — Агын Алхана уулада байдаг, Байгалай урдахи обоонуудай нэгэн (Алханайский обо в Читинской области). Энэ обоогой Алханын сүмэ Үүдэн сүмэ хоёр бурхантай нангин хабсагай гэжэ тоологдодог. Хүн үбдэхэдөө, мүн үри хүүгэдгүй байхадаа, тэндэ ошожо мүргэдэг. *Нимын энэ мори асарха гэжэ ябахадань, Алханын обоо боложо, тэрэ үбдэг соорхой харьмай үмдэтэйшье наа, Алхана гаралсаа нэн* (Ж. Тумунов).

АЛЪБАН — эди шэди, хии үзэгдэл, шүдхэр (волшебство, чары, сверхъестественная сила). — *Үшөө үни болотор альбан шүдхэрнүүднээ айха ... гээшэ гүбди?* (Ц. Галанов).

АМБАЙ — түрэл гарал болохо ламые иигэжэ нэрлэдэг (лама-родственник). *Бүдүүн гэхэн амбайнар «бүтүү шагнал» залгяа гээ* (Б. Базарон).

АМИНЗОЛИГ — ламын шажанай дасанда уншагдадаг тусхай уншалга (молебн-заклинание). Амин золиг гэдэг гүрэм уншуулха гүүлээ наа, хүзэгтэй хүн тэрээниие заатагүй бүтээлгэдэг байгаа. Юундэб гэхэдэ, хүниие үбшэлүүлдэг, үхүүлдэг ада баршадые тэрээнһээ зайсуулха гэхэн зорилготой уншалга байгаа.

АМИТАЙ — бөөгэй үмдэдэг хуяг (шаманские доспехи). *Амитай, оргой юумэниинь ходо абяа гаража ябаха* (Хүхэ мүнхэ тэнгэри).

Алханын обоо. 2009 он

АНАХАЙ — долоон наһа гүйсөөдүй хүүгэдэй ами наһые хорлодог хүнэһэн, бишыхан шүдхэр (дух-карлик, вредящий детям младше семи лет). *Анахай шүдхэр абаашаг! — гэжэ харааха.*

АРАМНАЙ/РАМНАЙ — шажанай ёһоор арюудхалга (освящение). «Арабнай» гэжэ түбэд үгэнһөө гараһан. Шэнэ дасан нээхэдэ, ламанарай хэдэг байһан тусхай уншалгые «дасанай арамнай» гэдэг. *Одоо даа, Эгэтын дасанай рамнай дээрэ хамбын ундадай хашамал хоолойе гайхаал гээшэб, оо-я!* (Х. Намсараев).

АРАМНАЙЛХА — шажанай ёһоор арюудхала (освятить). *Дасан арамнайлагдаба. Захатын бүтэхэдэ, арамнайлдаг урданай жама ёһол даа* (Ч. Цыдендамбаев).

АРАНГА — дүрбэн баханын оройдо түхээрэгдэһэн хүниие хүдөөлүүлдэг табюур (помост для захоронений). Урдань аранга дээрэ бөө, удагана-рые хүдөөлүүлдэг байһан. *Арсалан шэнги абамни аранга дээрэ хатажа, альбан шүдхэр болошоһон...* (Х. Намсараев).

АРДАХА — хүндэ ушархаяа байгаа гай тодхор болон тэрэ хүнэй хаядаа наһа барахаяа байһан тухайнь бөө, удаганарай абарал буулгаха (предвещать дурное). *Бөө муу юумэн тухай ардаба.*

АРСА — арюудхала, аргалха туһатай гэжэ монгол туургата зоной ехээр хэрэглэдэг ургамал (можжевельник). *Ута тагууд дээгүүр хангай уулым хурьган арсанууд обоолоотой* (Ц. Ж. Жимбиев).

АРХАГ — аймшагтай ехэ аюул, жэшээн, хүндэ үбшэн (смертельная опасность, например, болезнь). *Ами наһаншнн архагтай болохоёо байнал* (Х. Намсараев).

АРХАН — үльгэр домогуудта дурдагдадаг ада шүдхэр (мифологический черт). *Архан шүдхэрнүүд тухай үльгэр уншаба.*

АРШААН — 1) хада хабсагайһаа гү, али газарһаашье гаража байдаг, хүнэй бэе эмнэхэ аргатай элдэб дабһалиг холимог бодосуудтай уһан, булаг (минеральная вода, источник). Нүзэгшэд аршаан булагые эдэгээхэ шэдитэ хүсэтэй гэжэ тоолодог. Аршаанай хажууда хашарһа мүнгэ үргэдэг, бүдэй үртэнэ уядаг заншалтай юм. *Тэрэ Хара уһанай аршаан уһаар нюур гараа угаажа, саашаа аян замаа үргэлжэлүүлээ нэн* (Ц. Номтоев); 2) ламын, бөөгэй маани уншажа үлээгээд гү, али хуралай уншалгын үедэ адислагдаад, шэдитэ шанартай болоһон гэжэ тоологдодог, үнгэ, амта оруулһан элдэб холисотой шэнгэн бодос, уһан (святая вода). Заримдаа үбшэнтэниие санзайгаар арюудхажа, аршаанаар бэеын аршадаг.

АРЫН АРБАН ГУРБАН НОЁД — бөө шажантай шүтэдэг тэнгэринэр (тринадцатъ северных нойонов, шаманские божества). Арын арбан гурбан ноёдой тоодо Буха ноён, Эрдэмтэ сагаан ноён, Ама сагаан ноён болон бусад ородог байгаа. Эдэ хадаа урдань элитэ ехэ удамаршад байһан хүнүүдэй хүнэһэд болоно. Тэдэнэр Байгалые тойрожо байгаа элдэб нютагуудай гэхэ гү, али монгол туургатанай нуудаг газарай хойто хубиин — Зүлхэ, Ойхон, Эрхүү, Баргажанай, мүн Саяан уулын, Хяагтын гэхэ мэтэ нютагуудай эзэд болоһон байгаа гэдэг. *Ойхон баабайгаа дурдаһанай удаа хориин зоной агуухэ тахил болохо Арын арбан гурбан ноёдой бүлэнэртэ мургэл хэхэеэ...* (Ц. Ж. Жимбиев).

АРЬЯА-БААЛА — буддын шажантанай шүтэдэг нигүүлэсхы сэдхэлэй бурхан (бодхисаттва, выступающий как олицетворение сострадания, бог милосердия). Энэ бурхание ондоогоор үшөө Жанрайсиг, Түгшэн-Чэнбо, Хоншом гэжэ нэрлэдэг. Энэ бодисада наһа бараһанайнгаа хүүлээр нирваан болоогүй, харин шэнэ түрэлдөө богдо болоод, хүнүүдэй юртэмсэдэ үлэжэ, нирваан тээшэ ошохо замднэ тэдэндэ туһалдаг. *Амбай шэрээтэ ламамни Арьяа-Баалын хубилгаан* (Ц. Шагжин).

АРЮУЛГА — арса, ая ганга шатаажа, бүхы муу юумэнһээ арюудхалга, сэбэрлэлгэ (очищение от скверны кого-чего-либо посредством возжигания можжевельника или богородской травы). *Ая гангаар гэр байрадаа арюулга хэхэ.*

Бариса / Обоо

АСАГАДАЙ ДАСАН — энэ дасан мүнөөнэй Загарайн аймагай газар дээрэ 1825 ондо байгуулагдаһан юм (Ацагатский дацан в Заиграевском районе). Түбэд нэрэнь — Гандан Дарджалинг. Урдань Шулуутайн дасан гэжэ нэрэтэй байһан юм. 1936 ондо хаагдаад, 1992 ондо Асагадай шэнэ дасан нээгдэжэ, арамнайлагдаа нэн. *Удын город-һоо зүүлжээ үргэбишэтэй нэгэ бадаршан янзын лама Асагадай дасан шэглэжэ ошобо гэхэн шал үгэ дуулаа нэм* (Х. Намсараев).

АСУЙХАН — буряад зоной анханай эхэ удаган (мифический первопредок бурят). Асуйхан хадаа тэнгэриһээ заяагдаһан Булагад, Эхирэд, Хоридой гэжэ хүбүүдтэй байһан гэжэ домоглогдодог. *Тиигээд Асуйхан удаган хоёр хүбүүтэй болоо.*

АТАА-УЛААН ТЭНГЭРИ — бөө мүргэлтэ ага буряадууд Атаа-Улаан тэнгэриие гол бурхадай нэгэн, адуун хүрэгые харгалзагша гэжэ тоолодог байһан (небожитель, глава 44 вредных восточных тэнгриев). *Атаа-Улаан тэнгэршин эбигээлээр амин голдоо баршадгүй ябажа, үргэн үнсэг дайдын хэшэгнээ үнэр баянаар хүртэжэ бусахыень...* (Б. Санжин).

ААХУРАЙ — үргэл мүргэлэй уншалгын ёһололые дэмжэһэн үгүүлэл (возглас одобрения в конце религиозных обрядов). «Тиимэ-тиимэ», «бол-тогой», «хүсэлдэнэй даа», «зүб-зүб» гэхэ мэтын удхатай. «Аахурай» гэхэдэ, хэшэг буян, үлзы хутаг өөртөө хурылжа абаһан жэшээтэй. *Нара зүб табагуудаа эрьюулээд: — Аахурай! Аахурай! — гэжэ хүхирэлдэбэд* (Ц. Галанов).

АЮУША — ута наһа үршөөдэг бурхан (божество долголетия и бессмертия). *Ойгуурнай Аюушын, шойрын сахюусанай, шангадай, мамбын, дуйнхорой, гүнрэбэй — бусад олон дугангууд байдаг* (Ц. Ж. Жимбиев).

АЮУША ХАДАГ — ута наһа үршөөһэн хадаг (сложенная узкая шелковая ткань). *Абдар сооһоо алдын шэнээн аюуша хадаг гаргажа, ламада баримсаараа, миһэд гэжэ хэлэбэ...* (Ж. Балданжабон).

БАНДАБ — дасан соо гү, али ламанарай гэр соо байдаг модоор хэһэн түшэлггүй үргэн шэрээ (сиденье в дацанах и домах лам). Үдэрын нуури, хүниндөө унтаха орон боложо хэрэглэгдэдэг. *Асари соо урагша — хойшонь зурылган табиһан хоёр ута бандаб* (Б. Санжин).

БАНДИ — дасанда байдаг, мүн ондоо ламын хубараг болодог гү, али хүдөө нютагаар ябажа, бадараар амидардаг лама (низшая ступень буддийских монахов). *Орхимжо хэдэрһэн, ... обоодой үмдэһэн банди гэдэг бэээ* (Х. Намсараев).

БАНДИДА ХАМБА ЛАМА — Россиин буддын ша-
жантанай дээдэ толгойлогшо (пандито хамбо лама,
глава буддистов России). *Шэнэ бандида хамба лама*
хунгагдаба.

БАНЗАЛ — эхэнэрнүүдэй юбкэдэ адли түхэлтэй
ламанарай үмдэдэг ута хормой (часть ламского
одеяния, напоминающая женскую юбку). *Буряад*
арадай элитэ уран зохёолшо Хоца Намсараев өөрын-
гөө зохёолнуудта лама санаартанай банишан шасар
малгай, баабгайн арһан мигдар, орхимжо, банзал
тухай бэшэһэн байдаг.

БАНИШАН БОГДО — Далай ламын удаадахи зэргын
санаартанай нэрэ зэргэ (второй после Далай-ламы
иерарх у ламаистов). *Баруун Жуу ошожо, Банишан*
богдо ламатай бараалхаад... (Х. Намсараев).

БАР — ном хэблэхын тула хэрэглэгдэдэг тусхай мо-
дон, үгышыё хаа, шулуун хэб (клише в дацанских
печатнях). Мүн дасангуудта ном хэблэдэг
эмхинүүд иигэжэ нэрлэгдэдэг хэн (печатня).
XVII-дахи зуунай хахадта Буряадай 29 дасан
өөрын бартай болоһон байна. Буддын шажа-
най гүн ухаанай, логико, зурхайн, астрономи,
медицинэ, хэлэн болон тантрын сурталаар олон
сударнууд, мүн элдэб толи, тайлбарилай боо-гаад
номууд түбэд, монгол хэлээр барлагдаһан түүхэ-
тэй. *Буряад-Монгол уласай хэблэл барай газарта...*
(Х. Намсараев).

БАРААЛХАХА — дээгүүр зиндаатай болон үн-
дэр түрэлтэй бодисаданартай, ламанартай,
ноёдтой уулзаха (встречаться, быть на приеме
у высокопоставленного лица и получить от них
благословение). *Эсэстээ, ноябришн дүрбэндэ,*
Россиин элшэн Богдо хаанише бараалхаха болобо
(Б. Санжин).

МАРТОС А. Бурхан. 1827 он

БАРИСА — 1) ондоогоор «үргэл бариса бариха» гэдэг
(подношение от верующих за чтение молитв).
Энэнь мүнгэ алтан, мал адууһан, дэгэл хубса-
һан гэхэ мэтэ байдаг байгаа. *Хүн бүхэнһөө тон*
ехээр баалажа байжа, уншалгын үргэл барисада
гэжэ алта мүнгэ, адууһа мал хуряана, дансална
(Х. Намсараев); 2) добо болон дабаанда байр-
ладаг дайда дэлхэйн эзэдтэ, мүн бөө, удагана-
рые хүдөөлүүлһэн газарта үргэдэг үргэл (места
на горных перевалах, а также места захоронения
шаманов, где делались подношения духам-
хозяевам этих мест). Урдань барисада, обоо уулада
табиһан мүнгэ, үргэлэй юумэ абадаггүй бай-
гаа. Хүнэй үргэһэн юумэ абаа хаа, дайдын эзэн
хорлохо, тэрэ хүн үбдэхэ, үхэхэдөөшыё болохо гэдэг
һэн. *Үргэн Бададамнай обоо, бариса тахилтай га-*
зарнууд олон (Ц-Ж. Жимбиев).

БАРИШАД — хүзэгтэйшүүлэй ойлгомжоор зайла-
шагүй шоро муута ушар, гэм, аюул, осол, түйд
(неизбежный несчастный случай; препятствие,
препона; скверна, грех, испорченность). Найжа
лама энэниинь арилгадаг байгаа. *«Эхын-*
Умай» гэжэ шулуунай нүхөөр гулдиржа, баршадаа
арилгахаяа Алхана обоодо субадаг хэн (Ж. Тумунов).

БАЯГ — мүргэлэй үедэ эмхи гурим тогтоохын ту-
лада ламанарай баряад ябадаг модон таяг (жезл
у лам для наведения порядка во время молебнов).
Айхабтар дорюун хоолойтой лама хулан баягаа
няд гэтэр газар ёборжо... (Х. Намсараев).

БИСАЛГАЛ — 1) бурханай номой удхыё, тэрэнһээ
уламжалан хамаг юумэнэй шалтагааниё най-
тар шудалжа, гүн гүнзэгыдэнь хүрэжэ, бодото
дүрыень элирүүлгэ (медитация, определение или
выявление сути вопроса путем скрупулезного
анализа содержания учения Будды). *Гончог-*
Жамца ламбагай бисалгал бисалгажа нууна гэ-
һэн үгэ хүүр зоной дунда тараагаа (Б. Санжин);
2) ухаан бодолой тогтууриё ололго (нахождение
определенной установки мысли).

Модон бар

Туулган бар

БОГДО — гэгээн нангин, дээдэ зэргын, ахалагша
(святейший, верховный). Олоной дундаһаа сэсэн
ухаагаараа, эрдэмээрээ шалгарһан лама хүндэ
олгогдодог соло. — *Энэ богдо ламын заларжа ерээд*
байхада, нохойгоо хорихогүй ямар айл гээшэбта?
(Ц. Шагжин).

БОГДО ГЭГЭЭН — Монголдохи буддын шажанта-
най дээдэ толгойлогшо, хубисхалай урда Монгол
гүрэнэй толгойлогшо байһан (глава буддистов
Монголии). *Тишхэдэнь богдо гэгээн: — Энэ нютагһаа*
нэгэ үхибүүтэй, мүн нютагаа бусаһан хойноо үшөө
хоёр үхибүүдтэй болохот, — гээд айладхаһан байгаа
(С. Дашын).

БОДИСАДА — бурхан болохын хэмжээндэ хүрэбэшье,
эхэ зургаан зүйл амитанай түлөө эрьсэд лэ тү-
рэжэ байдаг дээдэ түрэлтэн (высшее существо,
уже достигшее состояния будды). *Эзэн хаан*
гээшэ бурханай хубилгаан бодисада хүн байха юм
(Х. Намсараев).

БОМБО — манай ээрын урда бии болоһон бомбын
шажанай ёһоор, гэрһээ гаража сүмэдэ нууха хүн
(последователь добуддийской секты). Хожомынь
бомбоноор буддын шажанай ёһо болон бөөгэй
ёһыё хослон баригшад гээшэбди гэдэг байгаа.
Ламын үгэдэ бомбо галзуурба гэдэгтэл байгшаб даа
(Ц-Д. Хамаев).

БООХОЛДОЙ — хүнэй наһа барахада, хүнэһэ-
ниинь боохолдой болоно гэдэг (по представлению
шаманистов, сверхъестественное существо,
дух). Шэнэ түрэлөө олонгүй загуурида төөрижэ,
боохолдой, үхэдэл, шүдхэр болоһон хүнэһыё
тусхай уншалга хэжэ баридаг, дарадаг ёһолол
байһан. *Энэхэн улаан ханзынтнай баруун-хойто*
булангай хулганын нүхөөр бузар муухай боохолдой
орожо, хилэн туулмаг соохи эдлэлээртнай наададаг
(Ц. Шагжин).

БӨӨ — харын шажанай санаартан (шаман). «Бөө» гэ-
һэн үгэ «богун» (ойлгохо, мэдэжэ абаха) гэжэ эртэ
урдын тюрк үгэһөө гараһан гэдэг. Бөөгэй шажан
галай элшэ хүсэндэ, эхэ байгаалида түшэглэдэг.
Энэнь хадаа үндэр хада уулануудай, гол нуур-
нуудай, хубшэ тайгануудай, тала дайдануудай
эзэдтэ, сабдагуудта, сахюусануудта шүтэлгэн
болоно. Байгаалин бүхы юумэнүүд амиды, өөрын
һүлдэтэй байдаг, мүн хүн, амитан, ургамал амья-
раа хүнэһэ заяатай гэхэн үзэлһөө үндэһэлдэг.
Тиимэхээ энхэ элүүрыё, амгалан байдал
үршөөхыень эдэ сабдагуудта хандажа, үргэл мүр-
гэл хэдэг, хүлисэл хайра гуйдаг. *Урда хуушан сагта*
Санхюудай гэжэ бөө байгаа хэн (Х. Намсараев).

БӨӨЛЭХЭ — бөөгэй дурдалга хэхэ (шаманить).
Балдан галайнгаа хажууда ерээд, улам галзууран
бөөлэнэ (Х. Намсараев).

БУДАН ХАТАН ИИБИИ — энэ ойрадай Тайжа
хаанай басаган. Буха ноён баабай эсэгтэй
Эхирэд Булагад хоёрой эхэ байгаа гэхэн домог-
той (согласно шаманской мифологии, Будан хатан
ибии — мать братьев Эхирита и Булагата). *Хатан эхэ*
Будан ибии бэлэй! (Хүхэ мүнхэ тэнгэри).

БУДДА — «һэрихэ» гэхэн удхатай «будх» гэжэ санск-
рит глаголноо гараһан үгэ (будда, бог). Энэ үгын
удхань болбол нойрсожо байһан бүрхэг ухаанһаа
һаруул һонор ухаан мэдэрэлдэ орожо, һэргэлгэ
болоно. Энэ шажан болбол бүхы наһаараа зүб үзэл-
тэй, һайн замаар ябажа, һайхан хэрэг үйлэдэхыень
бодомжолжо, арбан сагаан буян, арбан хара нүгэл
тухай номнол дэлгэрүүлээ. Буддын шажанай
номнолоор, хүн гээшэ үхэхэдөө, үгы болодоггүй,
һүнэһэниинь ондоо түрэл олодог. Нүгэл ехэтэй
һаа, тамада унажа, хэтэ заяандаа зобохо, буянтай
һаа, Сухабаадин орондо ссэгһээ мүндэлжэ, бур-
хан боложо түрэхэ гэхэн зарлигтай. *Зүгөөр Будда*
бурханай шабинар хэдһээшыё, юудһээшыё олон хэн
(Ц-Ж. Жимбиев).

БУДДЫН ШАЖАН — энэ шажанай номнолой
гол удхань хадаа хүн амитаниё эгүүридын
зоболонгоо гэтэлүүлжэ, сүлөөлэн гаргажа, жар-
галтай амарлингы байдалда (нирваанда) оруулха
гэхэн номнол юм (буддизм — одна из мировых
религий, наряду с христианством и исламом,
возникшая в VI веке до нашей эры в Индии). *Эдэ*
буряаднар бүгэдэ буддын шажанда шүтэдэг байха-
һаа гадна, баһа эсэгэ үбгэлһөө нааша бөөгэй мүргэлдэ
шүтэжэ... (Х. Намсараев).

БУМБА — 1) ламанарай аршаанаа хэдэг бишыхан ам-
һарта (сосуд для аршана у лам). *Ороод харахадань,*
алтан бумба түмэр амбаарай эгээ тэгэндэ табья-
тай байба (В. Тулаев); 2) субарга, дасан гэхэ мэтыё
бариха газарыё арюудхахада нюугдадаг домбо.

БУРХАН — хүзэгтэнэй ойлгомжоор, тэнгэриһээ
дэлхэй дайдыё хаража, хүтэлбэрлжэ байдаг дээ-
дын табисууртай будданар, бодисаданар, идам
һахюуһад, мүн тэдэнэй дүрсэ, хүрэгүүд — бүгэдэ
«бурхан» гэжэ нэрлэгдэдэг (тюрко-монгольский
термин, обозначающий любого бога вообще и его
иконописное или скульптурное изображение).
Хүнэй сэдэхэл һанаан гээшэ ехэ хүсэтэй, шадал-
тай, үүргэтэй юм гэжэ бурханай номдо байдаг
(Б-Х. Цырендоржиева, 2001).

БУРЖИЛ ЫАМА — үри хүүгэдыё үршөөдэг бурхан
(богиня, дарующая детей).

БУУМАЛ ШУЛУУ ОЛОҢОН БӨӨ — тэнгэри-
һээ бууһан холир шулуу олоһон бөө (шаман,
нашедший метеорит). *Буумал шулуу олоһон бөөдэ*
ошобо.

БУЯН — хүзэгтэнэй ойлгомжоор, хүн зондо ту-
һатай, хайн юумэ хэһэнэй аша, бүхы сэдхэл
бодолой дура хүсэлэй арюун сэбэр амидаралда
шэглүүлэгдэнхэй байһые тэмдэглэһэн ойлгосо
(добродетель, благодеяние). *Бурханда мүргэ-
жэ, буянтай жарга* (үрэлһээ). Мүн тусхай ёһоор
тайлбарилгадаг шажанай бүридэмэл нэрэнүүдтэ
арбан сагаан буян ородог (десять светлых
благодеяний). Эдэнь ямар бэ гэбэл: 1) ямаршые
амиды амитание хороохые хатуу сээрлэхэ;
2) юумэ үгэхээс харамнаһан хүндэ гомдохогүй,
абахыеш бодохогүй, харин өөрөө үгэхэ; 3) бу-
руу хурисал үйлэдэхгүй, зүб ёһые дагаха; 4) хоб
зөөхөгүй, амгалан сэдхэлтэй байхые хэшээхэ;
5) худалаар хэлэхгүй, ходоодоо үнэниие хэлэхэ;
6) шэрүүн хэрзэгы үгые сээрлэхэ, ходоодоо ниисэ-
тэй зөөлөнөөр дуугарха; 7) ашаг олзын хойноһоо
шунахайрхагүй, шэн сэдхэлтэй үгэ эли тодоор
хэлэдэг байха; 8) бусадтай арсалдаха, хэрэлдэхгүй,
сэдхэлдээ хоро үһөө зангидахагүй; 9) хомхой
сэдхэлээ даража, бусадые хайрлаха, үрбэдэхэ,
туһалхал гэжэ ябаха; 10) алибаа хүндэ эсэргүү ха-
раа бодол баримталхагүй, эб эетэй, хүнлиг сэдхэл
баримталха. *Энэ наһанайм хуби гү, эртын буянай
хүсэн гү?* (Х. Намсараев).

БҮРЭЭ — хорхойн гэрээр гэхэ гү, али дунгараар хэ-
һэн, үлээжэ дуугаргадаг сорго (труба, духовой
музыкальный инструмент в дацанах). *Нэгэ гэр соо
бүрээ бэшхүүр шааяжа, забһараарнь бүдүүн хоолой-
той ламанарай... абяан гарана* (Х. Намсараев).

ҮХЭР БҮРЭЭ — 2–3 метр утатай бүрээ, ехэ
хуралнуудай үедэ үхэр бүрээ дуугаргадаг.

ГААРАМБА — цаннит гэдэг тусхай дасанда шажан
болон буддын философи шудалһан лама (лама,
окончивший курс цаннита). Тэрэ гүн ухаан реалис
болон символическа гэһэн иимэ хоёр шэглэлтэй
юм. *Гайхалтай гоё габжа, гаарамбанар нуужа
байһан аад лэ, гансахан тэрээниие мүнөө хүрэтэр
ойлгоо мэдээгүй ябаа гэжэ яажа болохо юм даа!*
(Х. Намсараев).

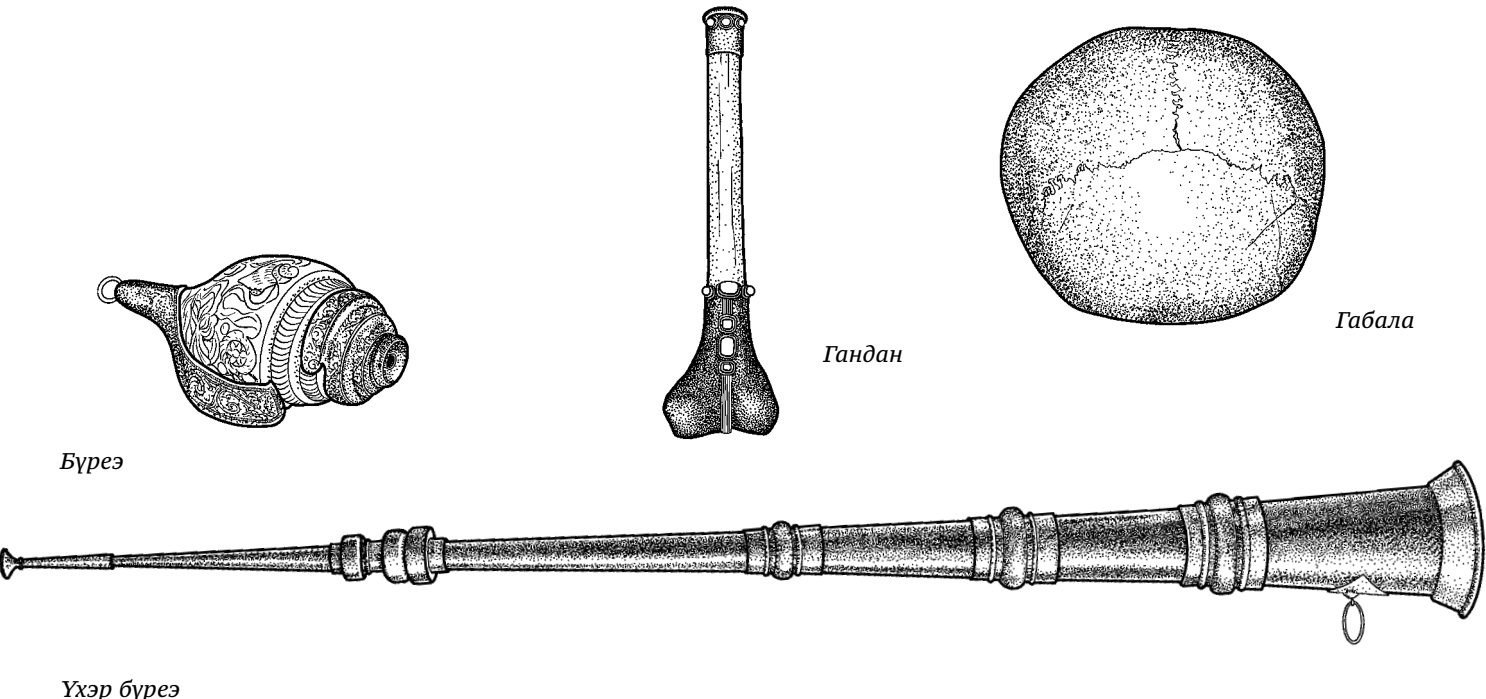
ГАБАЛА — хүнэй хохимойн дээдэ хубяар хэһэн, ла-
манарай уншалгада хэрэглэгдэдэг аяга (череп;
священный сосуд из верхней части человеческого
черепа, обделанный по краям металлом). *Табсан
дээрэнь габала байна.*

ГАБЖА — цаннит дасанда юһэн жэлэй турша-
да хураһанай һүүлээр ламада олгогдодог зэр-
гэ (третья ученая степень лам). *Энэ тэрэ габ-
жа, гэбишээрэй уншажа нуутараа һабяһаа
таһаралдажа, элдэб үнгөөр нюдөө хараһан
тухайдань хэлсэжэ энэлдэн...* (Х. Намсараев).

ГАДАГБА — дасанай нэгэ шэнжэ, зүйл (один
из атрибутов дацана).
*Агын сагаан дасанинь
Углуу бүридөө угалзатай,
Уншалгын найман гадагбатай*
(дасангай магтаалһаа).

МАХАБАД — зүүн зүгэй зурхайн болон саг тоололгын
ёһоор табан махабад би юм: гал, модон, шорой,
түмэр, уһан (стихия или элемент). Нэгэ махабад
хоёр жэлдэ эрэ, эмэ гээд үргэлжэлдэг. Жэшэнь,
1996 он — улаан хулгана жэл, 1997 он — улаагшан
үхэр жэл байгаа. Эдэнэй махабадын гал болоно.
Гал махабад жэлнүүд үнгэрбэ.

ГАЛ ТАХИЛГА — галда архи, тоһо гэхэ мэтые
дуһаажа, гал дэгжээхэ юумэ үргэдэг ёһые нэрлэнэ
(жертвоприношение огню). Монгол туургатан гал
гуламтые амидаралай үндэһэн, тон нангин зүйл
гэжэ эртэ саһаа тоолодог байһан юм. Тэдэнэй
заншалаар, эгээл бага (одхон) хүбүүниинь гэр-
тээ үлөөд, гал гуламтаяа һахижа, гэр бүлэтэй
болоод, эсэгынгээ гэрэй эзэн боложо, эд зөөри-
ень арьбадхан, гуламтаяа саашадань һайханаар
залгамжалуулан дамжуулха ёһотой байһан гээшэ.
Эсэгынгээ гэртэ гал тахилга хүүлэбэ.

Зуун гарһаа: сан, бумба, хүрдэ, голто, мандал, толи, напата. 1875 он

ГАЛТАЙН (ТҮГНЭ-ГАЛТАЙН) ДАСАН — Түгнэ
нютагай тэн хахадай зүүн тээхэнэ, Галтайн адаг-
та, Түгнэ голой хажууда 1780-яад онуудта энэ
томо дасан баригдаһан юм (Галтайский дацан
в Мухоршибирском районе). Эндэ 300-гаад ла-
манар байдаг һэн. Галтайн дасанда дээдэ зин-
даатай ламанар яһала олон байһан. Мүнөө сагта
бүхы Түгнын зон Үбэр-Хёлготоёо хамтаржа, Түгнэ
голойнгоо Харгааһата тосхон дээрэ өөһэдынгөө
дасантай болонхой. *Галтайн дасанай баруун тээ,
талын булагай хажууда, таряанай хорёогой үбэртэ
гэжэ мүнөө хэлсэдэг* (Х. Намсараев).

ГАНДАН — жоод уншахада, ламанарай үлээдэг хү-
нэй сэмгээр хэгдэһэн шэбшүүр (религиозный
музыкальный инструмент из трубчатой кости
девственника). ...*Хүнэй сэмгэн гандантай*
(Х. Намсараев).

ГАНЖАР — дасанай орой дээрэхи алталмал гоёол-
то, шэмэг (золоченое навершие на крыше дацана).
*Алтан ганжарнуудда яларуулан байһан Агын даса-
най тээ урда, зүлгэ ногоон талмай дээрэ, обоогой
найр түлэг дундаа боложо байба* (Ж. Балданжабон).

ГАНЖАРБЫН ГЭГЭЭН — Монгол орондо Долоон
нуурһаа холо бэшэ оршодог Бадгар хийд дасан-
да ажаһууһан лама. Түбэд хэлэнһээ монголдо
«Ганжуур» ном оршуулха комиссида эдэбхитэй
хүдэлһэн түүхэтэй. Тэрэнэйн түлөө Канси (Энхэ
Амгалан) император Ганжарбын гэгээн гэһэн нэрэ
зэргэ олгоһон юм (Ганчжурва-гэгэн). Энэ гэгээ-
нэй буряадай түрүүшын хубилгаан Чимит Сумаев
(1854–1887) Агын Сүүгэл дасанай хажууда ажаһуу-
һан үгытэй буряад бүлэдэ 1854 ондо түрэхэн нам-
тартай (перерожденец выдающегося религиозного
деятеля Ганчжурва-гэгэна). *Ганжарбын гэгээн 33
наһатайдаа тагаалал болоһон.*

«**ГАНЖУУР**» — 108 ботиһоо бүридэһэн буддын ша-
жанай ном («Ганчжур» — учение Будды, состоящее
из 108 томов). *Монгол хэлэн дээрэ хэблэһэн
«Ганжуурай» 108 ботише профессор Локеш Чандра
бэлэг болгон асараа һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАРАГ — долоон хоногой ээлжээтэ үдэр (день
недели). Хүн бүхэндэ хорюултай, муу гараг гү,
али шасаа гараг, мүн хайн гараг гэжэ байдаг
(неблагополучный и благополучный дни). Эдэнь
хүнэй ямар жэлдэ түрэхэнһөөнь дулдыдадаг.
Жэшэнь, могой болон морин жэлтэнэй шасаа
гараг — среда, хайн гарагуудын — вторник,
пятница гэхэ мэтэ. *Хүн муу гарагтаа хюмһаяа,
үһээг абахагүй, зөөхгүй, аянда мордохогүй.*

ГАРУУДИ — үльгэр домогто дурдагдадаг шубуудай
хаан (царь птиц, огромная мифическая птица,
вечно враждующая со змеями). Энэ ехэ шубуун
могойнуудтай ходо тэмсэжэ байдаг. *Хан Гарууди
шубуунай хэлэхээр, баруунише, зүүнише зүгтэ
айхабтар ехэ хохидол, хёмороон, дайн сэрэг боложо,
бэе бэеэ эдихын харгыда үнинэй оронхой гэлсэгшэ*
(Ц. Галанов).

ГАШАЙ — дээдэ зиндаата ламанарай зарлиг, мэ-
дүүлгэ (наставления высших лам). *Шэрээтэ лама
дасангайнгаа ламанарые суглуулжа, гашай уншаха
зуураа...* (Д. Батожабай).

ГОРОО — хүзэгтэйшүүлэй буян олохо аргуудай
нэгэн, дасан субарга нара зүб тойроод ябалга
(хождение посолонь вокруг дацана или его ограды,
один из способов накопления благодеяний,
заслуг). *Тэрэ гэрэй газагуур үбгэд хүгшэдһөө эхи-
лээд, үхибүүд хүрэтэрөө гороо мүргэл хэгшэд олон*
(Х. Намсараев).

ГУРБАН ЭРДЭНИ — эдэнь юун бэ гэбэл, Будда
бурхан, тэрэнэй хургаалын, мүн тэрэ хургаа-
лын номнон дэлгэрүүлэгшэ ламанар болоно (три
святыни — Будда, учение, сангха). *Гурбан эрдэнидээ
зальбарнаб,— гэжэ Бадмын Гүнсэн наманшалаад...*
(М. Батойн).

ГУРБАН ЭРДЭМ — эдэнь огторгой, газар, хүн боло-
но (три совершенства).

ГҮРЭМ — муу юумые зайлуулхын, дарахын тула хэг-дэдэг уншалга (ламаистский молебн, магический обряд). *Ехэ абаралай гүрэм заһал амитан зоной амгалан байдалай тулада гэжэ уншуулһамнай...* (Х. Намсараев).

ГЭБГЫ — дасанай жаяг журамые наринаар сахидаг лама (гэбгуй, блюститель порядка в дацане).

ГЭБШЭ — цаннид дасанай нургуулиин найман шата дүүргэһэн ламада олгогдодог зэргэ (средняя ученая степень лам). *Гончог гэгшэ Пигла баянай город ошохые алдангүй мэдээд...* (В. Халхуев).

ГЭГЭЭН — дээдэ түрэлтэн, амида бурхан гэгээн удхатай (гэгэн, святейшество у буддистов). *Ганжарба гэгээн алдартай болоһон багшые бураад хүзэгтэн бүгэдөөрөө омогорхон дурдадаг* (Ц-Ж. Жимбиев).

ГЭЛЭН — шажанай 253 тангаригтай һахил абан ламада олгогдодог дээдэ зэргэ (гэлюн; лама, принявший обет, состоящий из 253 пунктов). *Гэлэн хүн болбол айл бүлэ болохогүй, зөөри барихагүй, бурханай ном үзөөд лэ, гуйжа хоолойгоо тэжээгээд, эхэ зургаан зүйл хамаг амитанай туйһын түлөө ами наһаяа гамнангүй, бурханда мүргэжэ ябадаг.*

ГЭСХЫ — хуралай үедэ бүхы ёһололнуудай зүбөөр бөөлүүлэгдэхые сахиха уялгатай лама (лама, следящий во время молебна за правильным исполнением всех обрядов и ритуалов). *Арсалан гэсхы ламбагайн үүдэндэ туласа ошоһон аад...* (Ж. Балданжабон).

Далай-лама XIII. 1904–1905 онууд

ДАЛАЙ ЛАМА — Түбэд арадай шажан мүргэлэй ба политическэ ударидагша, дэлхэй дээрэхи буддын шажанай хүзэгтэниие аршалагша (титул духовного и политического правителя тибетского народа, защитника и покровителя верующих буддистов всего мира).

Оройн шэмэг Зонхобын одон доро мүнделһэн, Далай лама багшамнай дахин эрьен морилбо (Ц-Д. Дондогой).

ДАЛГА(Н) — бурханай урда табигдадаг эдеэн (жертвенная снедь). Бурханай ном уншаһанай һүүлдэ тэрэ эдеэн юрын бэшэ, харин аршаан адис болодог. *Һүүлшын үдэр тараал, далга хурылга боложо...* (Х. Намсараев).

ДАМААРИ — ламанарай хэрэглэдэг багахан барабан (ламский барабанчик, бубен). *Дамаарин абяан холоһоо дуулдана.*

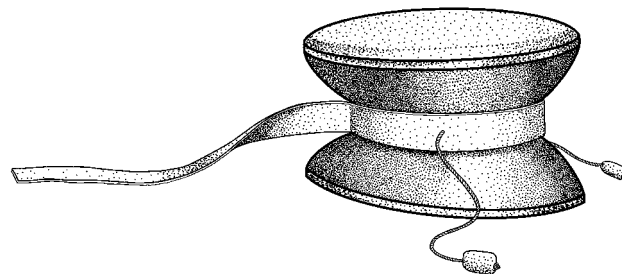
ДАМСАРАЙ — буддын шажанда харша үзэлтэн (чуждый учению буддизма). — *Зай, байза, тэрэ хара дамсарайе хайшан гэхэ, яаха бэлэйб* (Х. Намсараев).

«ДАНЖУУР» — 225 ботиһоо бүридэһэн (3427 зохёол) буддын шажанай номой тайлбари (Комментарии к учению Будды, состоящие из 225 томов). Энээндэ ухаанай табан ороной зохёолнууд оронхой. — *Зай, Рабдан, эдээнэй болотор би шамда «Данжуур» сооһоо нэгэ багахан үльгэр хэлһүүлши...* (М. Батоин).

ДАРХАН УДХА — түмэршэ дархан гарбалтай бөө хүн (шаман из рода небесных кузнецов). *Дархан удхатай бөөдэ хэрэг хүүлэхэ.*

ДАСАН — буддын шажанай мүргэлэй ордон, газар (буддийский храм, дацан). *Арюун шажан дэлгэрүүлһэн аршаан мүн мүрэн Агамнай. Аршаан Агын хойморто агуу бата дасамнай* (дасангай магтаалһаа).

ДАЯАНША — бисалгал хэжэ һууһан лама (лама-созерцатель). *Хара хүн даяаншада шүтэхэ ёһотой ха юм* (Д. Батожабай).

Дамаари

ДИВААЖАН — буддын шажанай номой ёһоор бурханай орон (страна богов, где перерождаются души умерших, рай). *Дээдын диваажанда Намсарай бурханайда айлшалжа ошоод...* (В. Халхуев).

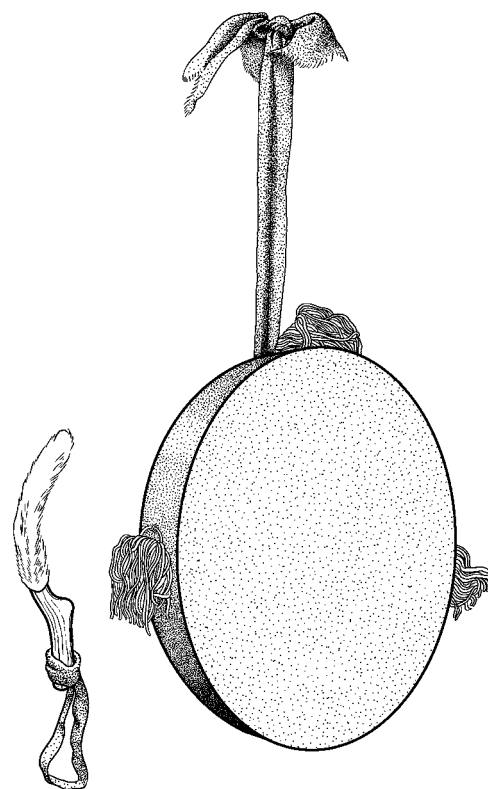
ДИД-ХАМБА — хамба ламаһаа нэгэ шата доогуур зиндаатай лама, хамба ламын орлогшо (дид-хамбо или заместитель хамбо-ламы). *Дид-хамба хуралда байгаа.*

ДОБЖООН — дасангай гол үүдэндэхи үндэр хэрэлсы (крыльцо дацана, паперть). *14-дүгээр Далай лама дасангай добжооной тэгэндэ табяатай үндэр шэрээ дээрэ дабишаланхай...* (Ц-Ж. Жимбиев).

ДОГЖУУР — муу юумэ холодуулха гэгээн ламанарай бүтээдэг заһал (способ спасения человека от беды, порчи).

ДОГШОД — буддын шажанай номнолые хамгаалагша дошхон бурхад (докшиты, хранители веры). *Дамаари хонхын дэлдээндэ Догшодой хуралда мүргэе* (дасангай магтаалһаа).

ДОЛООН ЭРДЭНИ — эдэнь хадаа хүрдэ, дээдэ за-сагай хүлдэ тэмдэг, заан, морин, гоё һайхан хатан, эрдэни шулуун, эрхим нирба, эрхим жанжан (семь драгоценностей великого монарха Чакравартин). *Дунда һайхан хургыень долоон эрдэнеэр дойбодлон...* (Х. Намсараев).

Дохюур

Хэнгэрэг

ДООРОМБО — Түбэдэй болон Амдогой дасангуудта шойро хаялсажа олгогдодог, ламанарай дээдын хэргэм (один из высших санов у лам). — *Дооромбо ламбагай, тамни намайгаа айхабтар ехээр мэхэлжэрхиһэн байналта* (Х. Намсараев).

ДОХЮУР — ламанарай хэнгэрэг сохидог модон (барабанный палочка).

ДУГАН — буддын шажанай тусхай зорюулгатай хүмэ (буддийская молитвенная). *Хүнүүд, ябыт, ябыт, шойрын дуган шатажа байнал!* (Ц. Шагжин).

ДУЙНХОР — 1) сагай хүрдэ, буддын шажанай номнолоор, хүн гээшэ олон дахин түрэл урилдаг, үе сагай эрьесэ (круговорот перерождений, колесо времени); 2) буддын шажанай шухала зүйлэй номнол (буддийская доктрина). *Дуйнхор ваанда хүртэхэ.*

ДУРДАЛГА — үршөөл хайра, аза талаан, жаргал гуйжа, бөө, удаганарай дайдын эзэдтэ хандалга (просьба-обращение шаманов о спасении, ниспослании благ, удачи, успехов и т.д.). *Энэ нангин Далай-булаг тухай эртэ урдын сагта дурдалгын найруулагдадаг байһанинь гайхалгүй* (Ц-Ж. Жимбиев).

ДУУДАЛГА — бөө, удаганарай дурдалгын эхин аялга (начало, вступительный мотив призывания духов, богов шаманами, зачин). *Бөө дуудалгаяа эхилбэ.*

ДУҢААЛГА — ая ганга шатаһанай һүүлдэ залиржа байһан гал дээрэ архи сасан адхалга (обрядовое возлияние водки путем капанья или брызганья на тлеющие угольки огня, обложенные богородской травой). *Орон хангайдаа дуһаалга хэхэ.*

Анаа дасанай Отошын дуган. 2012 он

ДҮЙСЭН ҮДЭР — монгол литээр нарын шэнын нэгэнэй, найманай, арбан табанай үдэрнүүд, (особые дни по фазам луны, которые считаются святыми днями). Эдэ үдэрнүүдтэ дасанда хуралнууд үнгэргэгдэдэг, хүдөө нютагуудта наһатайшуул айлда сугларжа, маани татадаг. Дүйсэн үдэр хэһэн ямаршые үйлэ гурба дахин хүсэтэй байдаг.

ДҮРБЭН ҮНЭН — эдэнь юун бэ гэбэл: 1) зоболон; 2) зоболон шалтагаантай; 3) зоболонгһоо гэтэлжэ болохо; 4) зоболонгһоо мултарха эрдэм мэдэсэ (четыре истины).

ДҮРШЭГ — ламанарай уншалгада хэрэглэгдэдэг талхаар хэһэн хүнэй дүрсэ (фигурки людей из теста). *Талхаар хэһэн хүнэй дүршэг тэлэһэн ламанар чойжоншын урда ерэжэ, үбдэг дээрээ нэхэрнэ* (Д. Батожабай).

ДХАРМА — Будда бурханай номнолые хүзэгтэндэ ойлгуулдаг шажанай суртал, үзэл (*санскр.* система, доктрина, религия, добродетель).

ДЭЛГЭМЭЛ БУРХАН — бүд дээрэ тоһон шэрээр зурагдаһан, сагаалганай үедэ ханада үлгэгдэдэг бурханай дүрсэ (изображение бурхана на полотне, танка). *Баруун ханадань дэлгэмэл бурхан тахигданхай.*

ДЭЭЖЭ — эдеэнһээ гү, али унданһаа нэгэшые хүнэй эдеэгүй байхада абтажа, бурханда үгтэдэг дээдэ хубинь (верхняя часть нетронутой еды или питья, преподносится богам как приношение). *Танхын дээжэ дуһаалгажа, Табагай дээжэ дүнгүүлжэ...* (Х. Намсараев).

ЖАГАН — дасангай ламанарта эдеэ бэлдэдэг тусхай гэр (кухня в дацане). *Жалмын хойноһоо дахасалдан, жаган соо биш болоодхибо* (Д. Батожабай).

ЖАДХА — хараал, муу үйлэ хэлгэ (черная магия). Харааһаншые, хараалгаһаншые — хоёр тала хоюулан гэр бүлөөрөө хоһорон, угаа таһалжа, үгы болон хосордог. *«Хариин газарһаа хаягдаһан хараал жадха байна» гэжэ хатуу ехэ харюулгын уншалга буулгаба ха* (Х. Намсараев).

ЖАЛСАН — һүмбэр уулын һүлдэ гэгдэдэг түхэрээн дүрсэтэй энэ тугые шара, улаан, хүхэ бүдүүдээр шэмэглэжэ хэдэг (штандарт, символ горы Сумеру — центра буддийского мироздания). *Нами-нами бадан жалсан надхуулһан бурханайнь урдахы шэрээ дээрэ зула носоно* (Ж. Балданжабон).

ЖАСАА — гэрэй гал гуламта сахигшада зорюулагдажа байдаг бурханай ном (ежегодный молебен хранителям своего очага). *Айл бүхэн өөр өөрынгөө сахюуса жэлдээ нэгэ дахин хуруулхадаа, жасаагаа хуруулба гэдэг.*

ЖАСААША ЛАМА — гал гуламта сахигшада зорюулагдаһан бурханай ном уншадаг лама (лама, отправляющий ритуальный молебен хранителям очага). *Гэртээ жасааша ламые залажа асарба.*

ЖОДООТО — гурбан туршалга дабаһан бөө (шаманский сан после третьего посвящения). *Басаган һүрдэшөө бишу: үмэнэнь жодоото ехэ бөө, хүндэтэ үбгэд хүгшэнэрын булта байгаа ха юм* (П. Малаксинов).

ЖООД — хүниие хүдөөлүүлдэг газарта үхэдэл, шүд-хэр дараха гэхэн һүниндөө ламын ном уншалга (молитва-заклинание, читавшаяся на кладбище ночью). *Золиг гаргажа, жоод айлдаһаар...* (Х. Намсараев).

ЖООДШО — жоод уншагша лама (лама-заклинатель). *Жоодой янзаар ханхинадаг, жоодшо лама гүүлээ нэм* (Х. Намсараев).

ЖУД ДУГАН — буддын шажанай номнолой һүүлшын хуби — жуд гэдэгые уншадаг тусхай дуган (дуган, в котором исключительно читаются молитвы, относимые к последней части буддийских молитвенников — жуд). *Жуд дуганай газгаагуур һүзэгшэд ябана.*

Зандан Жуу. 2007 он

ЖЭЛЭЭ ОРУУЛХА — хүнэй наһанда түрэхэн жэлэйн 12 жэл үнгэрөөд лэ дабталга (цикличность лет, повторяющаяся через каждые двенадцать лет). 12, 24, 36, 48, 60, 72, 84, 96 наһандаа хүн жэлээ оруулдаг. *Жэлээ оруулжа байһан хүндэ элдэб гай тодхор тудалдажа болодог.*

ЗААРИН — юһэн туршалга дабаһан бөө (шаманский сан после девятого посвящения). *Бадан Тураахиин хүбүүн заарин бөөтэйгөөр Мархын бууса, ой модо галдаа гэжэ хамаг зон хэлсэхэл* (Б. Санжин).

ЗАГУУРДИ — шажанай хургаалай ёһоор, хүнэй һүнэхэнэй түрэлөө олотороо байдаг газар (промежуточное, среднее, неведомое пространство). *Энэ үбгэнэй хойто наһандаа загүүрдин хабсагайда төөришэхэгүйень абарагша бурханда зальбарагша юумэ аалам* (М. Батоин).

ЗАЛМА — һүгэдэн зальбаржа байгаа бөө мүргэлтэ-нэй урда газарта хадхагдаһан залуухан хуһан гү, али тэрэнэй мүшэр (березовая ветка или молодая березка, воткнутая в землю перед верующими во время шаманского обряда). *Эшэгы сагаан гэрнай элдэб шэмэглэл, залма хадагуудые намилзуулһаар ямар нэгэ обоодол түхэлтэй болон, урагшаа намдуухан дабишана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЗАНГЯА — дасанда аршаанаар арюудхагдажа, лама гэгээнэрэй хүндэ заладаг хүзүүнэй торгон утаһан (шелковая нить, нашейная повязка). *Хүзүүндээ зангяа зүүһэн хүн.*

ЗАНДАН ЖУУ — зандан модоор һиилэжэ бүтээһэн Будда бурханай дүрэ (сандаловая скульптура Будды). Энэ дүрье Энэдхэг ороной Би-Шу-Гарма гэдэг шудхамалша һиилэжэ бүтээһэн гэдэг. Нэгэ дүрэнх хадаа мүнөө Бээжэн хотын буддын шажанай түб дасанда тахигдажа байдаг, нүгөөдэнь урда зуун жэлэй эхиндэ Хитадһаа Буряад ороной Эгэтын дасанда залагдажа асарагдаа бэлэй. Гурбадахи Зандан Жуугай дүрэ Түбэдэй һасада байдаг. *«Зандан Жуу бурхан Агын дасан морилхо юм» гэхэн үгэ тараахыень эльгээһэн байгаа* (Д. Батожабай).

Зонхобо

Зула

ЗАҢАЛ — муу юумые зайсуулха гэхэн удхатай ламанарай бүтээдэг арга (молебствие лам). *Танай шэрээтэ ламхайтай хамта энэ заһалые уншаа һаа, тон ехэ хэрэг бүтэсэтэй байха һэн байна даа* (Х. Намсараев).

ЗОЛИГ — шажанай ёһоор, үбшэн хүнэй орондо үгтэхэ талхаар гү, али модоор хэгдэһэн хүнэй дүрсэ (фигурка из теста или из дерева, которая, по представлениям верующих, служила «заменой», «выкупом» за душу больного). *Золиг гаргажа, жоод айладаһаар, анханайнгаа нютаг ерэхэдэм...* (Х. Намсараев).

ЗОНХОБО — түбэдэй шажан мүргэлэй элитэ мэдээжэ ажал ябуулагша, шара малгайтанай бүлгэмые байгуулагша, 1357–1419 онуудта ажаһууһан (основатель секты желтошапочников, Цзонхаве). *Богдо Зонхобо олон шабинартай байһан.*

ЗОШО — айлшанда гү, али ондоо угсаатанай хүндэ тайлган дээрэ хүртөөгдэдэг үргэлэй хуби мяхан (доля жертвенного мяса, выделяемая гостю, представителю другого рода на обряде жертвоприношения). *Айлшанда зошо хүртөөбэ.*

ЗУЛА — бурханай урда наһата соо шара тоһондо гол хээд носоодог дэн (лампада). *Бурханайнгаа урдахы тахилай дундахана байһан зулаяа үлэ мэдэг шэшэрһэн гараараа бадаруулаа һэн* (Ц.-Д. Дамдинжапов).

ЗУЛА ХУРАЛ — зүүн зүгэй литын 9-дэхи нарын 25-най үдэр мянган зула бадараагдажа, Богдо Зонхободо зорюулагдаһан хурал («праздник тысячи лампад», посвященный Цзонхаве). *Зула хуралда бүхы республикаһаа хүзэгтэн ерэжэ мүргэбэ.*

ЗУРАМ — мүргэлэй газарта модо бургааһанда уягдадаг бүдэй өөдэһэн (лоскутки, привязываемые в местах поклонений). *Номо годлиё бөө хүндэ тарнидуулаад, зурам сагаан бүд уяа хадаш арюудаха* (Б. Санжин).

ЗУРХАЙ — зурхайн номой гү, али зурхайша ламын уридшалан мэдэлгэ (астрология). Урдань буддын шажантан шухала ябадалаа зурхайн номой гү, али зурхайша ламын заабаряар үйлэдэдэг байсан. Зурхай шоо табиулхадам, ноён лэ болохо хуби заяатай түрэнхэн хүн гэшиш гэбэл (Ц. Шагжин).

ЗУРХАЙША — огторгойн одо мүшэдэй байдалаар болон тэднэй ябасаар уридшалан мэдэдэг мэргэжэлтэ лама (лама-астролог). Зурхайша лама хадаа үбгэн хамган болохо хүнүүдэй түрэнхэн он жэлын таарана гү гэжэ харадаг байгаа.

ЗҮХЭЛИ — газарта зоогдоһон ута хургагта үлгэгдэн толгой, дүрбэн мүсэ болон хүүлтэйн үбшэжэ абтаһан үргэлэй амитанай арһан (шкура жертвенного животного, снятая вместе с головой, четырьмя конечностями и хвостом и водруженная на длинном шесте). Бугынгаа арһа, тархи тагалсагыень зүб үбшэжэ, зүхэли болгожо, эндэ табиха байгаа (Ц. Номтоев).

ЗЭЭРЭМБЭ — зурхайн эрдэм түгэс шудалһан ламада олгогдодог зэргэ (дзеремба, степень ламы-астролага).

ИВАЛГЫН ДАСАН — Ивалгын аймагай Дээдэ-Ивалга нууринда 1946 ондо нээгдэнхэн дасан. Түбэд нэрэнх — Гандан Даши Чойнхорлин (Иволгинский дацан в Иволгинском районе Бурятии). Нама бурхан — нахуюһаниинь. Эдэмнай Ивалгын дасанай «суглаанһаа» бусажа ябана гэшиш (Ц.-Ж. Жимбиев).

ЛАВРАН — багша ламанарай ордон. Түбэдэй зүүн-хойто зүгтэ оршодог дасан (тиб. «Дворец учителей», буддийский монастырь на северо-востоке Тибета). Түбэд ороной Лавран хүмэ хүрэтэр ошоо нэмди (С. Дашын).

Майдариин хурал Ивалгын дасанда. 2009 он

ЛАМА — буддын шажанай санаартан, эгээ дээдэ багша гэнэн удхатай, (буддийский священнослужитель). Тэдэ хоёр Рабжаа ламын энэ нүхэнһөө шабар абажа, элдэб бурха хүүлээд, худалдадаг байһан тухайнх хөөрэлдэнэ (Б.-Д. Батоев).

ЛИТЭ — он жэлэй, үдэр хоногой үнгэрхые тоолон гаргаһан дэбтэр, саг уларилай тоолол (календарь). Мүн зурхайн литэ биш: тэндэ энэ жэлдэ хүн бэсэ ямараар абажа ябахаб гэжэ хэлэгдэдэг.

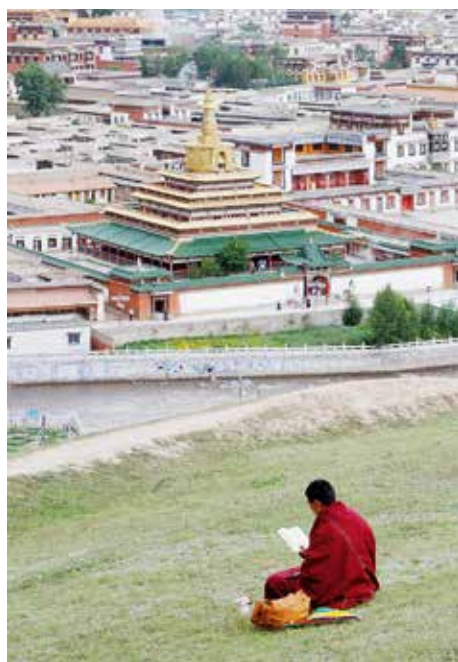
ЛУСАД — уһанай эзэн (хозяин водной стихии). Урдань буряадууд Лусадта ехэ үргэл мургэл хэжэ, сан сэржэм үргэдэг байгаа. Эгээл энэ үедэ Эзэн Лусад сухалтай (Г. Дашабылов).

ЛҮЙЖЭН — уһанай эзэдтэ зорюулһан ламын уншалга (молитва, посвященная хозяевам водной стихии). Лүйжэн табиһаар, солиг гаргажа... (Х. Намсараев).

ЛҮНДЭН — шажан мургэлэй ёһоной абарал, заабари (предсказание, пророческое писание). Энэ тэнгэриһээ бууһан лүндэн (Ж. Балданжабон).

МААНИ — буддын шажанай мургэлэй уншалга (род буддийской молитвы). Эхэ эсэгэ хоёройнгоо хүүр дээрэ нэгэтэ ошожо, маани мэгзэм уншажа нуухамни элигшэ (Ц.-Д. Дамдинжапов).

МАЙДАРИ — ерээдүй галабта эрьехэ Будда бурхан (Будда грядущего мирового периода, который наступит после окончания периода Шакьямуни). Магнай дээрэшни Майдари бурхан хараг (дасангай магтаалһаа).

Лавран дасан. 2014 он

МАЙДАРИИН ХУРАЛ — зүүн зүгэй литээр зунай хүүл нарын дүрбэнэй үдэр хурагдадаг, ерээдүйн галабта эрьехэ Будда бурханда зорюулагдаһан хурал (молебен, посвященный Будде грядущего Майтрейе). Майдариин хуралда ногоон мори залажа, дасангаа нара зүб гороолдог.

МАЙХАБША — бөөгэй түмэр дуулга дороо үмдэдэг малгай (шапка, надеваемая шаманом под железный шлем). Үбсүү сээжэһэнь хилгааһан майхабша ханжанхай (Ц.-Ж. Жимбиев).

МАМБЫН ДАСАН — түбэд эмнэлгын аргаар үбшэ аргалдаг, мүн эм домуудые бэлдэдэг дасан (медицинский дацан). Сартуул-Гэгээтэйн дасан-зуудай нэгэн мамбын дасан байһан юм.

МАНЖА — ламанарай хоол, забһарай хоол (чай для лам). Нэгэ-хоёр аяга манжа үнжэгэтэйхэнөөр, найнаар шануулаад, асарал даа! (Х. Намсараев).

МАНЗАШЭРИ — эрдэмэй номой бурхан (бог учености). Магнай дээрэмни Манзашэри бурхан мотороо табижа... (Х. Намсараев).

МАНРАМБА — эмшэ ламын зэргэ (лама-лекарь). — Манрамба, энээхэн забһарта айлдахаха хэдэн үгэ намдатнай байна (Д.-Р. Намжилон).

МАСАГ — шажан мургэлэй ёһо сахижа, нэгэ хэды саг соо мяха эдихэгүй ёһон (пост, отказ от мясной пищи). Долоон үдэр хооһоор масаг хэхэ болоод... (Д. Батожабай).

МОТОР — бурханай гү, али дээдэ зиндаата хүнүүдэй, ламанарай гар (рука, десница). Ехэ, Бага болон Сагаан Россинуудые мотортоо баригша агууехэ князь Петр Алексеевичэй нэрэнхэ (Б. Санжин).

МУНХАН — наһа бараһан ехэ санаартанай, мүн заримдаа бусадшыё хүнүүдэй шарил тэндэ хадагалагдадаг (усыпальница, четырехугольная часовня). Баһа обоо мунхан, найр наадан дээрэ ахай ноёной гүйгөөшэ түрүүлжэ ерэхэ ёһотой байна даа (Х. Намсараев).

МҮРГЭЛ — шажанай ёһо заншалаар шүтэн хүгэдэлгэ, хурал (поклонение, молебен, религиозный обряд). Али олон аюулые зайлуулхын тулада үргэл мургэл хэгдэхэнь (Ц.-Ж. Жимбиев).

МЭГЗЭМ — бурханда шүтэнхэн мургэл, маани (молитва). Тигээд яашагүй айһаар, маани мэгзэм уншаһаар гэртээ хариба ха (Ч. Цыдендамбаев).

МЭНГЭ ГОЛЛОХО — мэнгэ хүнэй наһанда юһэн жэл болоод лэ эрьен ерэхэ байдаг (девятилетняя цикличность мэнгэ). 9, 18, 27, 36, 45, 54, 63, 72 г.м. наһанда хүнэй мэнгэ голлодог. Мэнгэ голлоһон жэлдэ хүн тон нарилха, холо ябахагүй, үргэл мургэл ехээр хэхэ, мэнгын заһал хүүлэхэ ёһотой.

МЭНЗЭ — лама, бөөнэртэ үгтэдэг түлөөһэн (мзда, плата ламе или шаману за отправление религиозного обряда). Тэрэнэ урдахи бөө найжада мэнзэ барижа, гахай ябаган болошоод нууна хаямбиб (Х. Намсараев).

НАЙДАН — үри хүүгэдые үршөөдэг, үнэр баянай бурхан (бог, дарующий детей). Найдан хутагтадал үнэр болоорой (үрээлһээ).

НАМАНШАЛХА — альгаа ниилүүлжэ, урдаа бараад мургэхэ, дохихо (молиться, сложив ладони). Шэрээтэ ламхайн урда ерээд байналыи, гэмээ наманшалан мургыш, түргэн (Ц. Шагжин).

НАМСАРАЙ — санскр. Вайжравана — баян зөөриие сахигша бурхан (бог, покровитель богатства). Намсарай бурханайда айлшалжа ошоод, обоо собоо алта, мүнгэ бэлэг абажа байтарни... (В. Халхуев).

НИРВААН — хүн ажабайдалдаа бурханай заяаһан дүримүүдые шангаар сахижа, үйлын үриез найжаруулан, оло дахин түрэлгэнөө сүлөөржэ, зүб замда оробол, нирваан боложо, амаржан мүнхэрдэг (отсутствие паутины желаний, соединяющей одну жизнь с другой). Нирваан боложо, хамаг зүйлэй нүгэлһөө хажуу тээшээ гаражал шадха хүн бурхан Будадын шэнжэ олохо аргатай (М. Батоин).

НОГООН ДАРА ЭХЭ — энэрхы сэдхэлэй бурхан (Зеленая Тара, богиня милосердия). Занабазар гэгээнэй гуша гаран бүтээлнүүдэйн дунда эгээл гоёнь Ногоон Дара эхэ юм.

НОМНОЛ — шажанай нургаал, гашай табилга (учение, проповедь). Энэ номнолые ламын шажан орхёогүй тахидаг юм (Д. Батожабай).

НҮГЭЛ — шажан мургэлэй ёһо гуримые, номнолые эбдэлгэ (грех, прегрешение). Хүн арбан хара нүгэлһөө хододоо зайсажа ябаха ёһотой: амитание алаха; хулгай хэхэ; буруу хурисал үйлэдэхэ; худалаар хэлэхэ; хоб зөөхэ; шэрүүн үгэ хэлэхэ; зальхайгаар дуугарха; шалиг шууаа үүсэхэ; хорото хомхолзохо сэдхэлтэй ябаха; буруу үзэл баримталха гэдэгһээ. Би бурхан багшын шаби гэнэн санаартай хүн байһан тула арбан хара нүгэл тэбшэхэ гэнэн хатуу тангаригтай байнаб (Ц. Дон).

НЯРБА — дасанай мүнгэн сангай түлөө харюусагша лама (казначей дацана). Нярба ламын тушаал эдэг хоол баригша болохо юм (Д. Батожабай).

ОБОО — хада уулын оройдо шулуу обоолжо түхээрэгдэн мургэлэй газар (место поклонения на горе). Мургэдэг газарын гэбэл, шулуунуудай дунда хэдэн хаднагууд бүхэлэгдэжэ, хаднагуудай хоорондо ооһор татагдажа, бүдэй үртэһэнүүд, миндаханууд, мургэлшэдэй бусад үргэлнүүд тэрэндэ үлгэгдэдэг. Мүн лэ хажуудань үргэлэй зүйлнүүдые хэхэ хайрсагшуу юумэн, баһал шулуунууд байдаг. *Уһан булаг бүхэниинь аршаанууд, харьдаг уула бүхэниинь обоо тахилнууд* (Ц-Ж. Жимбиев).

ОБООДОЙ — ламын шобогор оройтой малгай (остроконечная ламская шапка). *Обоодойгоо үмдэһөөр, орхимжоёо хэдэрһээр...* (Х. Намсараев).

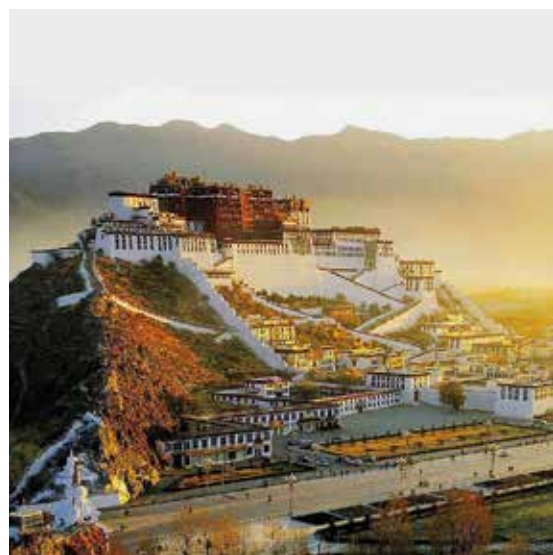
ОЛБОГ — ламын шэрээ дээрэ табяатай байдаг заахан шэрдэгүүд (тюфяки, сложенные на сиденьях, на которых сидят ламы). *Дээдэ зиндаагай баяд ноёд олбог дээгүүр жэрүлдэн нууба* (Д. Батожабай).

ОНГОН — бөө мургэлтэнэй шүтэдэг хүлдэ хүрэг, бурханай дүрсэ (идол, шаманское божество). *Бухамнай мургэдэг юм, боро тэхэмнай бабанадаг юм, онгомнай ууртай, улаан галнай ошотой юм* (Х. Намсараев).

ОРГОЙ — бөөгэй үмдэдэг, бугын эбэртэй түмэр малгай (шаманский железный головной убор с оленьими рогами). *Нами-һами болоһон зүүдхэлтэй оргойгоо үмдэнхэй, хангир-жэнгир гэһэн бүлбэнүүртэй хэсээ баринхай* (Б. Санжин).

ОРХИМЖО — ламанарай хубсаһанай нэгэ зүйл, зүүн мурэ дээгүүрээ нэмэрдэг, үргэн зурагар улаан гү, али шара үнгэтэй буд (ламское одеяние, широкая полоса красной или желтой материи, накидываемая через левое плечо). *Тэдэнэй нэгэн улаан орхимжо мурэ дээгүүрээ хиидхүүлһэн Шобдог лама болоно* (Д. Батожабай).

ОТОШО — бэеын элүүрые сахидаг бурхан (бог здоровья, врачевания). *Отошо бурханай адистай юм бэишэ аал?* (Ж. Балданжабон).

Будаала. 2016 он

ОТОШЫН ЫУГА — шажан мургэлэй ёһоор, үхэлэй зорюулга, уншалга (религиозный молебен, посвященный умершему). *Улаан хадын үбэртэ отошын ыуга табихам гэжэ заларшоол даа* (Х. Намсараев).

ОШОРБААНИ — санскр. Ваджрапани — буддын шажанай гол бурхадай нэгэн, мунхагые болон эндүүрэлгые тонилолгын хүлдэ (один из главных бодхисаттв, его главная функция в уничтожении тупости и заблуждений).

ОШОР — буддын шажанай хүр хүлдэтэ зүйл (символ буддизма, ваджра). Энэ зүйл дундуурнь барижа уяһан багса сахилгаанай дүрсэтэйгөөр зурагдадаг. Хоёр захадань табан гү, али юһэн үзүүр гаргажа, энээнээ түмэрөөр хэдэг. Мүн заримдаа энэнь хоорондоо холбоотой хоёр һиймэгэр шаар мэтэшье байдаг. Тиин шажанай ном уншахада, хонхотой хамта хэрэглэгдэдэг. Ошор гээшэ алмаз мэтэ бата бэхиие тэмдэглэнэ. Тиихэдээ буддын шажанай хүр хүлдэдэ ошор хадаа замбиин эрэ үндэһэ, нигүүлэсэл, энхэрэл, эдэбхи, харин хонхонь эхэнэр үндэһэ, сэсэн ухаа, эдэбхигүй байдал тэмдэглэдэг. «Ошор» гэжэ үгэ буддын шажанай дээдэ бурхадай нэрэ, мүн юрын зоной нэрэшье болоод байдаг. *Гартань ороһон ошороор шэдэжэрхибэ* (М. Батоин).

ПЭЛДЭН — хүзэгтэнэй ойлгомжоор, хүниие эдэгээхэ аргатай адис шэнгээһэн урил (по сугверным представлениям верующих, пилюли, приносящие исцеление от многих болезней). *Баруун Жуугай адис аршаанһаа, урил пэлдэнһээ хүртэлсэхэ һа-наатай үндэлзэһэн хүнүүд баһал ердэг байба* (Ж. Балданжабон).

ПОТАЛА / БУДААЛА — «бурхадай байрладаг орон, диваажан». Түбэд ороной ниислэл хото һасада оршодог Далай ламын ордон (санскр. «рай, где обитают боги»). *Габжа ламхай аригуун саһата Түбэд уласай ниислэл һаса хотын Потала ордонише дурсана* (Ц-Ж. Жимбиев).

Хонхо

Ошор

РАБЖАМБА — Түбэдэй болон Амдогой дасангуудта шойро хаялсажа олгогдодог, гэбшын зэргэтэй адли зэргэ (рабджамба).

РИМБҮҮШЭ — лама, санаартан ябаһан хүн хубилгаан лама боложо түрэдэг, тэрэнэй хэргэм (титул лам-перерожденцев).

САБДАГ — хада уулын, газар нютагай болон уһанай эзэн (хозяин местности). *Бурхан тэнгэри, хада уулын эзэд, лус сабдаг гэхэ зэргын адхаг гэжэгээр дарагдашаһан байдаг бэлэй* (Х. Намсараев).

САБИРА — ламанарай хубсаһанай зүүн талада зүүгдэдэг тэбхэрхэн хабтага, тэрээн соо аршаантай амхартахан байдаг, тэрэ аршаанаар амаяа зайладаг (квадратный мешочек, носимый на левом боку у лам).

САГААН ДАРА ЭХЭ — нигүүлэсхы сэдхэлһээ хүниие сэдхэн хайрладаг энэ бурхан Арьяа-Баалын нюдэнэй нёлбоһонһоо мүндэлһэн гэдэг (Белая Тара, «спасительница»). *Сагаан Дара эхэнь бэлэй гү, али Ногоон Дара эхэ гэшэнь бэлэй һэн гү, юрэдөөл, Дара эхэнүүдэй нэгэниинь һэн* (Ч. Цыдендамбаев).

САГААН МЯХАН ДАЛГА — хониной ууса, һүүл шанаад, «олзо зөөри наашалаг» гэжэ далладаг бөө мургэлтэнэй ёһон (шаманский религиозный обряд). *Сагаан мяхан далгые саана наана хурылһан...* (Х. Намсараев).

САГААН ҮБГЭН — бөө мургэлтэншье, буддын шажантаншье энэ бурханда хүгэдэдэг (белый старец, покровитель богатства и семейного счастья). Сагаан үбгэндэ шүтэлгэ бүри бөө мургэлһөө урда бии болоһон гэдэг. *Барбагар һахалтай Сагаан үбгэн тулуураа баряад һууна* (Ж. Балданжабон).

Цам Эгэтын дасанда. хх-дохи зуунай эхин

САМ / ЦАМ — ламын ёһололой хатар (буддийский танец-пантомима). *Үндэр делегациин үмэнэ сам зүжэг наадые, элдэб эсын багуудай хатарые, хүнхинэһэн, ханхинаһан, наярһан хүгжэмые хүртэйгөөр дэлгэжэ гайхуулаа* (Ц-Ж. Жимбиев).

САМНАХА — гараа хоёр тээшэнь дэрбылгээд, хүдэлгэн ябажа, буддын шажанай ёһололой хатар-ха (проводить религиозный обрядовый танец) *Үншэн үрөөлэ үбгэжөөл үндэр һаһа эдлэжэ, бөөлэжэ самнаха шадалгүй болоходоо...* (М. Осодоев).

САН — 1) бэе бэеын сохижо, абая гаргадаг, түхэрээн аад, дундаа бүлхыһэн, шудхамал нимгэн садаар хэгдэһэн хүгжэмэй хэрэгсэл (литавра, ламские музыкальные тарелки). *Хажуудаа байһан сан абая, нарьяса сохин ламатана* (Ц. Шагжин); 2) шажанай ёһоор утаа гаргажа, юумэ арюудхадаг зүйл (воскурение). *Хадын оройдо шулуун дээрэ сан табидог* (Ц. Галанов).

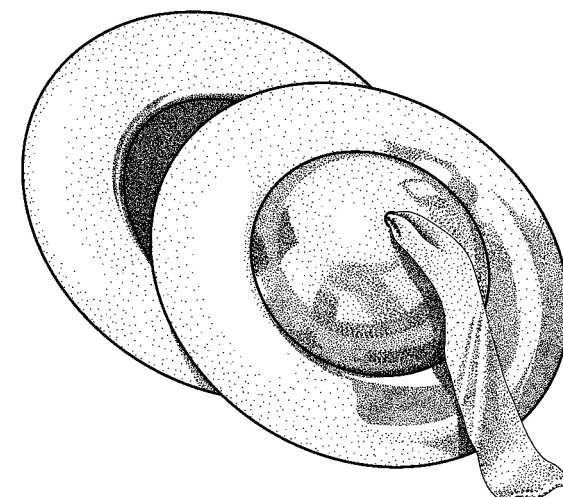
САНГАРИЛ — «бүхэли һүни» гэхэн удхатай. Энэ хадаа олоороо суглараад, бүхэли һүни маани уншадаг ёһон (молитва на всю ночь).

САНГХА — буддын шажантанай ехэ бүлгэм (санскр. община, членами которой являются монахи и монахини).

САНЗАЙ — юумэ арюудхын түлөө бэлдэгдэһэн, хатааһан, нюдэмэл арса (молотый можжевельник для воскурений). *Үдэшэ үглөөнэй мургэлэй үедэ санзайн үнэр анхилдаг* (Д. Батожабай).

САНИД — сэсэн, мэргэн (тиб. мудрый). *Агван Доржиев санид хамба лама, һаарамба гэхэн буддын шажанай эрдэмэй дээдын нэрэ зэргэнүүдтэ хүртэһэн юм.*

САНСАРА — шажанай ёһоор, хүнэй шэнэ түрэлөө оложо, оло дахин түрэдэгтэ этигэдэг ябадал (вера в перерождение человека).

Сан

САНСАРЫН ХҮРДЭ — амиды амитанай шэнэ түрэлөө оложо болохо зургаан зүйл (колесо бытия). Зургаан зүйл хамаг амитанай гэхэ гү, али тамын амитад, бэрид, адагуусан, асуури, хүн болон тэнгэринэрэй түрөөд үхэжэ, үхөөд түрэжэ байхань тоо томшоогүй оло дахин үргэлжэлдэг туладань тэрэниие эрьелдэжэ байһан тэргын мөөрэй дүрсэтэйгөөр зурадаг. Сансарын хүрдэһөө мултархын тулада хүн Будда багшын жэшээ дагаха ёһотой. *Эгээлэй хүнэй хуби заяанда сансарын хүрдын эрьесын ямар хамаан байхаб даа* (М. Батоин).

САСАЛИ — хүзэглэжэ, бурхан тэнгэридэ үргэһэн, сасаһан юумэн (окропление, брызгание). *Үнгэрэгшэ үдэр тайлганда ошоод байхадаа, тэндэ сасали барижа, бөө найжын үндэрэй буурал баабайе дурдан байха үедэнь...* (Х. Намсараев).

САХЮУСАН / ҺАХЮУҢАН — 1) шажание, хүмэ дасаниие, гэр бүлэ болон газар дайдые хамгаалжа байдаг дошхон бурхан (божество — гений-хранитель). *Хиидэй сахюусан тэрэнэй зүрхэнэй шуһа ууг!* (Х. Намсараев); 2) үбшэ хабша, уршаг аюул зайсуулха гэжэ хүзүүндээ зүүжэ ябадаг бурхан, шүтөөн (амулет, талисман). *Дүгэргаржаама гэжэ һахюуһа зүүһэн амитан бүхэн буугай һомондо даагдахагүй юм* (Х. Намсараев).

САХЮУСАН ДУГАН — шажан мургэлэй һургаалые сахижа байшадта зорюулагдаһан үглөө бүрийн хуралай үнгэргэгдэдэг дуган (дуган для молебнов, посвященных хранителям веры). *Ивалгын дасангай сахюусан дуган 1986 ондо баригдаһан юм.*

СИДДХАРТХА — Будда бурханай нэрэ (санскр. личное имя Будды). Уг зорилгоёо бээлүүлһэн хүн гэхэн удхатай. *Эртэ урда сагта Энэдхэг халуун орондо Сакья хаан баабай Сиддхартха тайжа хүбүүгээ...* (Ц-Ж. Жимбиев).

СОНГООЛ ДАСАН — 1741 ондо Хяагтын нютагта баригдаһан түрүүшын дасан (Цонгольский дацан в Бурятии).

СОРЖО — дасанда хурал мургэл түхээрэн бэлдэлсэдэг ламын тушаал (должность ламы, отвечающего за приготовление к молебну в дацане). *Пиранлай соржын хашаагай үүдэ руу шимэ һайхан эхэнэр орожо ябана һэн* (Ц. Шагжин).

СУВАРГА — буддын шажантанай байгуулһан шабар барилга (ступа). *Хармаан сооһоо зурамуудые гаргажа, эбдэрхэй субаргын тэбсэг дээрэ табиба* (Ж. Балданжабон).

СУГАНДЫ — олон дасангуудай ламанарай ехэ хурал, суглаан (собрание, съезд лам многих дацанов, собор). *Дары шэрээтэ ламхайнда нюуса суганды боложо...* (Ж. Балданжабон).

СУХАБААДИН ОРОН — Абида бурханай байгуулһан жаргаланта орон, нангин газар (счастливая страна, чистая земля, сотворенная буддой Амитабхой). *Ханда эжышни туулмагаар дүүрэн саахартай Сухабаадин оронһоо бусажа ерэхэ* (Г-Д. Дамбаев).

Яруунын Баян Дэлгэрэй субарга. 2009 он

Сэргэ бурханууд. 1773 он

СҮГСЭ — бурханда тахил үргэдэг сад гү, али зэд аяга (бронзовая или медная чашечка в виде приплюснутого бокала для подношений). *Бурханай шэрээ дээрэ ганса бишыхан сүгсэ харагдана* (Х. Намсараев).

СҮМЭ (ҺҮМЭ) — шажанай уншалга, мургэл хэдэг байшан (кумирня, буддийский храм). *Майдаршин сүмын үүдэндэ маша олоороо хамтаржа, ёһолон хүгэдэн угтана* (Х. Намсараев).

СҮҮГЭЛ ДАСАН — 1826 ондо агын буряадуудай ажа-һуудаг газар дээрэ баригдаһан дасан (Цугольский дацан в Аге). *Далай багшын зарлигаар хэдэн мянган ламанартай Сэраа хүмэдэ Сүүгэл дасанай шабинарые хургаха зүбшөөл бууһан юм* (Ц-Ж. Жимбиев).

СЭРГЭ БУРХАН — бурханай шудхамал гү, али хүрэглэһэн дүрсэ (литое или скульптурное изображение бурхана, статуэтка). *Үүдэнэй хажууда буутай солдат-харуул, сэргэ бурхан шэнги хүдэлэнгүй зогсоно* (Ж. Балданжабон).

СЭРЖЭМ — дайдын эзэдтэ бөө, ламанарай үргэдэг архи, шэнгэн зүйл (обряд возлияния богам, духам, а также общее название некоторых жидкостей — водка, молоко, чай, которыми совершается подношение). — *Газаа гараад, архяар сэргэм үргөөд орхил даа* (Х. Намсараев).

ТАГА АЛАЛ — лама гү, али үндэр түрэлтэ хүнэй наһанһаа нүгшэлгэ (кончина духовного или уважаемого лица). *Үндэр гэгээнэй тагаалал болоходо, тэрэнэй шарилай оршохо хиид гэжэ баригдаа...*

Эрхүү буряадуудай тайлган. 1905 он

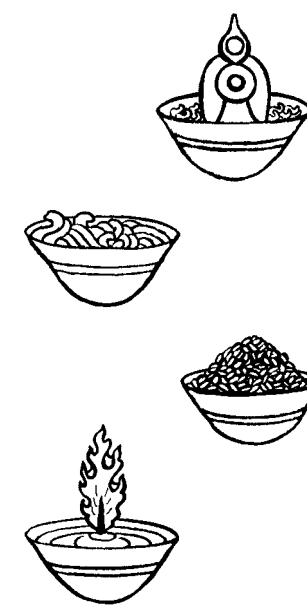
ТАЙЛГАН — бөө мургэлтэнэй хэдэг үргэл тахилга (жертвоприношение духам-покровителям у шаманистов). *Урда үдэрын тайлганда ошожо архидаад, нилээдгүй ехэхэн һогтуу ерэһыень һанажа...* (Х. Намсараев).

ТАМА — шажанай ёһондо нүгэл хэһэн хүнүүдые хэһээдэг газар (ад; место, куда отправляются души умерших грешников). Тама гэшэ мяхата бэээрээ зобохо бэшэ, харин энэнь сэдхэлэй тамалал, һэшхэл зүрхэнэй зоболон гэжэ ойлгохо хэрэгтэй гээд мүнөөнэй зарим шажан тайлбарилгад хэлэдэг. *Гэнтэ тамын зоболондо сохюулаад, шархатаад, туранхалжа үхэхэ болоод, ерэгжэшье болохо аалам* (Ц. Галанов).

ТАМЧЫН ДАСАН — Химнэ голой эрьедэ дуган баригдаад, һүүлээрнь Галуута нуурай эрьедэ урилагдажа, 1741 ондо Тамчын дасан гэжэ нэрэтэй болоһон юм (Тамчинский дацан, основан в 1741 году). Дасанай түбэд нэрэнь — Даши Гэндэн Даржалинг, сахюусаниинь — һама бурхан. *Урдань Тамчын дасанай Цогчин дуганда ерэхэн хүн бүхэн дүрбэн булантай Алтан сэргэдэ хүгэдэдэг байһан юм.*

ТАН — үбһэн эм (лекарство, приготовленное из трав). Эмдэ ородог үбһэ хатаагаад, нюдүүрээр нюдөөд, үйрхэй болгоод, эм хэдэг. *Түбэд эмнэлгын номой заабаряар, ямар үбһэнһөө хэды хуби абаха, ямар үбһэнтэй холихо гээд лэ, үбһэн эмнэхэ тан бэлдэдэг.*

ТАРИМ — үбшэ аргалхадаа, арадай боро аргатай хамта хэрэглэгдэдэг бурханай маани, шэбшэлгэ (обряд заклинания или заговора против какой-либо болезни человека, совмещаемый с использованием средств народной медицины). *Аман соогоо тарим уншана.*

Сүгсэнүүд

ТАРНИ — ямар нэгэн бурханай маани (мистическое заклинание). *Лама нүдээ анижархёод, аман соогоо тарни шэбэнэжэ байжа шагнаба* (Б. Санжин).

ТАХИЛ — бурханда хэгдэһэн үргэл (жертвоприношение). *Хэдэн залуу ламанар тахил балин түхээржэ, урда ханын хажуугаар хэдэн томоотой үбгэд зэргэ-лэн хууна* (Х. Намсараев).

ТОЛИ — түхэрээн сад, зэд түмэр (латунная тарелка). *Заахан табагай шэнээн зэд толи хүзүүндээ шагта-галаад ябадаг һэн* (Ж. Балданжабон).

ТҮҮРГЭ — тайлганай үедэ газарта хадхагдаһан хуһанай мүшэрнүүд (березовые ветки, комлем всаженные в землю во время шаманского обряда жертвоприношения). *Түмэн түүргэнүүдээ заһажа...* (Абай Гэсэр богдо хаан).

УБСАНСА — дасанай ламын һамган (супруга служителя культа). *Энэ үедэ унзад ламын убсанса хэбэртэй... һамган...* (Х. Намсараев).

УБША — буддын шажанай һахилда хүртэһэн хара хүн (мирянин, принявший ламские обеты). *Нэгэ убша гэртэ орожо ербэ.*

УГААЛГА — бөө удхатай хүндэ һахил хүртөөлгэ (теломытие шамана, шаманское посвящение). *Бөө удхатай хүн угалга хүлбэ.*

УДАГАН — эхэнэр бөө (шаманка). *Тэбхэнсэй удаганай хүбүүн болохо Ангаадай бөө гээшэл даа!* (Х. Намсараев).

УДХА — бөө, удаганарай эди шэдинь уг залгамжалан дамжадаг гэхэн нүзэгтэнэй этигэл (шаманская наследственность).

УМ МААНИ БАД МЭ ХУМ — «ум» гэхэдэ, арга бэлиг хоёрой хүсэн ниилэнэ, «ма», «ни» гэхэдэ арга нигүүлэхсы сэдхэл бии болоно, «бад», «мэ» гэхэдэ, бурханай харгые, бэлиг, нигүүлэхсы сэдхэл гурбаниие олгуулхын тула Арьяа Баала бурхан өөрөө зарларба гэхэн удхатай. «Хум» гэхэдэ, тамын зоболонһоо зайлахын тула хэлэгдэдэг (ежедневная, самая распространенная молитва, состоящая из шести тибетских букв). *Маани уншажа хууһан хүшэдэй «ум маани бад мэ хум» гэжэ оло мянга дахин аянгалан дабтаха дуулдана.*

УНЗАД — дасанда хуралай болоходо, тон түрүүн эхи татажа, ном уншадаг бардаастай шанга хоолойтой лама (канонарх, запевала). *Одоо даа, Эгэтын дасанай рамнай дээрэ хамбын унзадай хашиамал хоолойе гайхаал гээшэб, оо-я!* (Х. Намсараев).

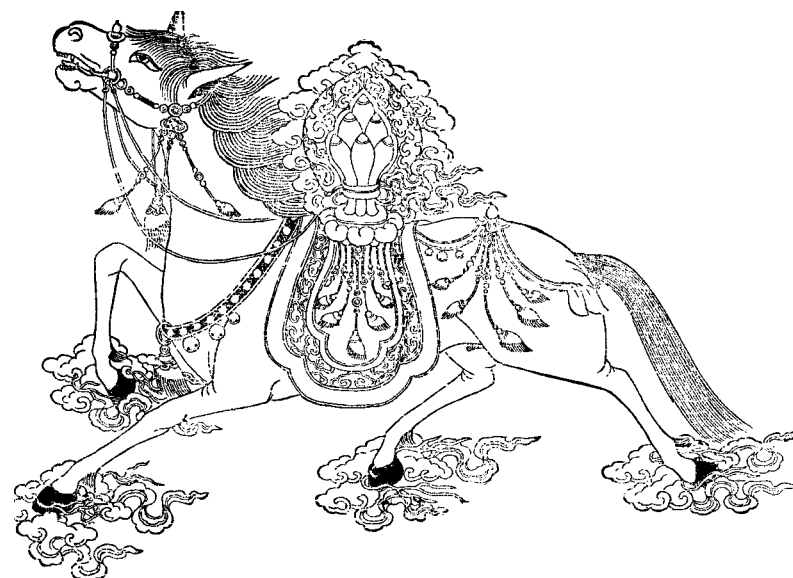
УТАЛГА — санзай, арсын утаагаар бүхы бузар, муу-хай юумэнһээ бээе, гэр байраяа болон оршон тойрониие арюудхалга (очищение окуриванием). *Гэр байрадаа уталга хэхэ.*

ҮЗЭЛШЭН — ямар нэгэн юумэнэй болохоёо байһые уридшалан таажа хэлэдэг хүн, мэдэлшэн (знахарь, гадалка). *Иимэ дээрэһэнь эндэ тэндэ-һээ элдэб зүйлэй үзэлшэн мэдэлшэн, эмишэн домшон гэхэ мэтэ лама бөөнэр айхабтар олон боложо...* (Х. Намсараев).

ҮЙЛЫН ҮРИ — энэ наһандаа, мүн урда түрэлдөө хүнэй хэһэн буян нүгэл хоёрой хамтань гэхэ гү, али сагаан, хара үйлэнүүдэйн үри болоно (карма). Хүнэй һайн гү, али муу түрэлдэ түрэхэнь үйлынь үриһөө дулдыдадаг. *Тиибэшые хаань, үйлын үридэ үсэд байжа, үзүүр хэрэгтэ зориг түгэлдэр зогсохо хэрэгтэйл* (М. Батгоин).

Эрдэнийн г. Онгондоо ороһон бөө

Хиу морин. хх-дохи зуунай эхин

ҮЛЭ — дабаанай орой дээрэ үргэл үргэхэдөө зогсодог газар (остановка на дороге в самой высокой точке горного перевала, где обычно совершали обряд жертвоприношения). *Харин лама хүн хадаа харгыдань ушарһан обоо, үлэ, барисые алдангүй...* (Ц-Ж. Жимбиев).

ХАМБА ЛАМА — дасан хийдэй хэрэг хүтэлхэ дээдын хэргэмэй лама (высший духовный сан в буддийских монастырях, настоятель дацана). *Хамба ламхай эзэн хаанайнгаа улымы бата байхын тулада мургэл хэгты гэжэ айлдаа* (Х. Намсараев).

ХАРА ЛАМА — урдандаа лама санаартан ябаһан аад, юрын хара хүн бологшо (лама, ставший мирянином, расстрига). Сагаан хаанай буриад дасангуудай ламанарай штат тогтоожо, ламанарай тоо хизаарлаһанай һүүлээр хүдөө нютагуудаар хара ламанар ехэ олон болоһон юм.

ХАС ТАМГА — бүхы бодото юумые хаража, мэдэжэ байдаг Будда бурханай һүлдэ тэмдэг (символ закона Будды, которому подвластно все сущее, свастика). *Харин дээрэнь буддын шажанай хас тамга дараатай...* (Ц-Ж. Жимбиев).

ХИИ МОРИН — мориной дарамал зурагтай, маани барлагданхай, 30–40 сантиметр үргэнтэй тэбхэр бүд (символический конь, показывающий состояние благополучия человека). Бээын элүүр энхэ, үбшэн зоболонгүй, гэр бүлэдөө ам-галан һайн, золтой жаргалтай, ажал хэрэгтэ урагшатай, солгёон ябахын тула хүн хиу мориёо хийдхүүлдэг. *Жамбал-Доржо габжа, танай хиу мориин уруугаа харахань, эндэһээ дарыхан холодогты!* (Ц-Ж. Жимбиев).

ХИИД — анхандаа буддын шажантанай гэгээнэй тагаалал болоходо, тэрэнэй шарилай оршохо хүмэ (буддийский монастырь, скит). *Һүнэһинишн хийдэй ехэ сахюусан найшан шойжондо гомдоһон байна* (Ц. Шагжин).

ХАНХАРОВ С. В. Хиу морин. 2004 он

ХУБАРАГ — ламын шаби (послушник у ламы). — *Би юншые хадаа хубараг хүн гээшэб даа...* (Х. Намсараев).

ХУБИЛГААН — дээгүүр түрэлэй лама (буддийский перерожденец, воплощенец). *Тэндэ хууһан зон бүгэдэ хубилгаан тээшэ зальбаран дохинод* (Х. Намсараев).

ХУРАЛ — дасанда ламанарай үнгэргэдэг буддын шажанай мургэл (религиозный молебен в ламаистском монастыре). *Сагаан нарынгаа хурал бүтээе гэлсээ һэн* (Ж. Балданжабон).

ХУРМАСТА — шажанай гушан гурбан тэнгэринэрэй дээдэ тэнгэри. Энэ бурханда шүтэлгэ манай ээрын VI зуун жэлһээ хожом бэшэ Түб Азида дэлгэржэ, тюрк болон монгол угсаатанай дунда тэрэ шүтэгдэдэг болоһон юм гэдэг (Ормузда — древнеперсидское божество). *Аа, харин бишни энэ муу тэнэгтэш хурмаста тэнгэришые байгаагүйдөө яахабиб даа!* (Х. Намсараев).

ХУТАГТА — ламанарай эгээ дээгүүр зиндаа (наивысший титул буддийского духовенства). *Урда саһаа хойшо Далай ламын, Үргөөгэй хутагтын, хамба ламанарай тагаалал болоходонь...* (Ц-Ж. Жимбиев).

ХҮДӨӨ ЛАМА — дасан дуганда байрлангүй, хүдөө нютагта хуудаг лама (лама, живущий вне дацана). *Хүдөө ламада ошожо, бурханай ном уншуулба.*

XXIV Хамба Лама Д. Аюшеев Майдари хуралда. 2009 он

ХҮРДЭ — буян олохын тула эрьюулэгдэдэг, досоого маанитай мөөрхэн (молитвенный барабан). *Бадма абгай аалиханаар гэртээ орожо, томо модон хүрдээс абжа, нэгэ удаа толгой дээрээ адис таби-жархёод, хэды еды хоршогиносо эрьюулжэ, нөөргэнь табина* (Х. Намсараев).

ХҮРЭЭН — буддын шажанай дасан (крупный буддийский монастырь). *Нэгэ үдэр ехэ хүрээний заха шууур дээгүүр хүн зон хөөрэлдэхэдөө, ара газар нууха гэхэн ахай ноён ай-суй морилжо ябана...* (Х. Намсараев).

ХЭЖЭНГЫН (ХУДАНАЙ) ДАСАН — Худан голой Шалсаана хадын үбэртэ модон дасан 1773–1775 онуудта баригдаһан түүхэтэй (Кижингинский, или Кодунский дацан). *Тэрэ үедэ энэ дасанда Лубсан-Шираб шэрээтэ лама байгаа. Хэжэнгын дасанда зунай хурал дүүрэхэ боложо байба* (Ц. Галанов).

ХЭНГЭРЭГ — архаар түхэрээлэн бүрижэ хэхэн, сохи-жо абяа гаргадаг хүгжэмэй хэрэгсэл (религиозный бубен, барабан). *Тэндэ нэгэ гэр соо сан хэнгэрэг дэлдэжэ, бүрээ бэххүүр шааяха... абяан гарана* (Х. Намсараев).

ХЭРШЭМЭГ САСАЛИ — хониной гэдэнэ до-тор шанаад, хэршэжэ, үргэл болгон сасалга (подношение вареными внутренностями барана). *Хэршэмэг хэрхэн сасалие дээшэ барин дээхэн...* (Х. Намсараев).

ХЭРЭГ ХҮҮЛЭХЭ — өөрынгөө гү, али бү-лынгөө түлөө бөө, удаганда үргэл мургэл үйлэдүүлхэ (частный или семейный обряд жертвоприношения). *Бөөдэ хандажа, хэрэгээ хүүлэбэбди.*

ХЭСЭ — сохижо дуугаргадаг, архаар түхэрээ-лэн бүрижэ хэхэн бөөгэй хэрэглэдэг хэрэгсэл (шаманский бубен). *Алая зантай, мангаргүйшэз хүн тэрэ бөөлөөнэй хэсэ хэнгэрэгэй дуугаар, юрэ-дөө, тэндэ ошожо дулаасангаа, хэрэгэй мяха эдихэдэ яаха юм гэжэ адуугаа залажархёод, гүйлгэжэ ерэбэ* (Х. Намсараев).

ҺААРАМБА — Түбэдэй Һасын Баруун Жуу хиид-тэ дамжаа (шалгалта) бариһан габжа (габжи, выдержавший экзамен в Лхасе). *Хэдэн жэлдэ түбэд хэлэ үзэжэ, Һаарамбын нэрэ зэргэтэй лама болохо-донь...* (Д. Батожабай).

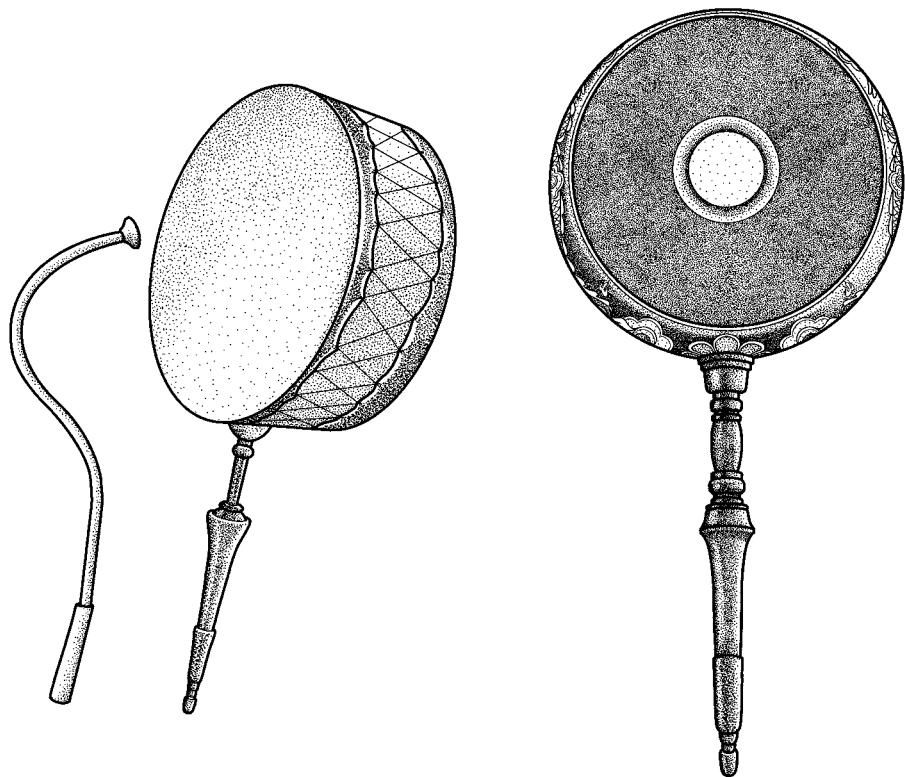
ҺАБАВ ДҮЙСЭН ХУРАЛ — намарай һүүлшын Һа-рын 22-һоо 3 үдэр уншагдадаг хурал (Лхабав-дуй-сэн, молебн, проводящийся 22-го числа послед-него осеннего месяца по лунному календарю). Энэ үдэр Будда бурхан һүмбэр уулын оройд байратай 33 бурхашуулай оронһоо газарта бууһан гэдэг. *Дасанда Һабав дүйсэн хурал эхилбэ.*

ҺАСА — бурхадай байрладаг орон, Түбэд ороной түб хото (Лхаса, тиб. «обитель богов», столица Тибета). *Буддын шажанай хойто Һалааень баримталдаг хү-ээгтэнэй түүхын, соёлой болон шажанай түб. Түбэд уласай ниислэл Һаса хотодо оршодог нангин ордон Поталаһаа...* (Ц-Ж. Жимбиев).

ҺУДАР — бурханай нангин зохёол болон ном (священное писание, священная книга, сутра). *Али лама багшатайнь хамта эдэ нангин Һу-дарые шатааха, хүнөөхэ гэхэн байгаа юм гү?* (Ц-Ж. Жимбиев).

Хүрдэ

Дахиюу ба хэнгэрэг

Хэнгэрэг

ҺҮНЭНЭН — бурханда этигэгшэдэй ёһоор, хүнэй ами наһые барижа байдаг, хүнэй нюдэндэ харагдаха-гүй хии агаар бодос (душа, эфемерное вещество). *Наһа бараһан эрэ нүхэрэймни Һүнэһые бурханай орондо зорюулжа үгэхэ гэжэ орожо ерэбэ гээшэб* (Х. Намсараев).

ҺҮНЭНЭ ДУУДАХА — ехээр айһан, сошоһонһоо хүнэй Һүнэһэн бөөһөөнэй зайлашадаг, тиихэдэнь тэрэниие дуудажэ, дахин бөөдэнь оруулха мур-гэл, уншалга (обряд призывания заблудшей души человека). Эрэ хүнэй Һүнэһээ зайлаа наань, бү-һөөр хурылжа, харин эхэнэрэй Һүнэһые ээрсэгээр хурылжа дуудадаг. *Бага хүүгэдэй Һүнэһые дуу-дахадаа, малгайень буруу харуулжа үмэдхүүлээд, Һүнэһиень нэрээрнь дуудажэ оруулдаг байгаа.*

ҺҮМЭ — шажан мургэлэй байшан (религиозный храм). *Дуйнхор Лойдон Һүмэ Шэнэхэндэ 1943 оной намар баригдаа* (С. Дашын, 2001).

ҺЭТЭР — хэтэрлүүлхэн амитанай хүзүүндэ үлгэ-дэг бүдэй үртэһэн болон хадаг (амулет, носимый на шее у козла). *Далай ламын Һэтэртэй гурбан амитан бүрин бүтэн үлөөд...* (Д. Батожабай).

СОГШОН (СОГШИН) ДУГАН — дасангай хуралай гол дуган (главный храм, место собрания общины). *Ивалгын дасангай согшин дуган 1976 ондо баригда-һан түүхэтэй.*

Зэдын аймагай Дэрэстэйн дасанда. 2012 он

ШАБГАНСА — хэдэн һахил хүртэһэн, үһээ булты-ень абхуулһан наһатай эхэнэр (пожилая женщина, принявшая некоторые из обетов). *Урдань эндэ-мнай үзэгдөөгүй шабгансын хороо байгуулагдаба* (Ц-Ж. Жимбиев).

ШАМБАЛА — Энэдхэг гүрэнэй хойто зүгтэ оршодог гэлсэдэг, үлгэр домогой орон (легендарная страна на севере Индии). *Мүн баһа Шамбалын дайн гэжэ биш...* (Ц-Ж. Жимбиев).

ШАНАР — бөө мургэлтэнэй ёһые сахижа яба-ха үүргэдэ хүртэхын тулада дабагдадаг тус-хай туршалга (обряд посвящения в шаманы). Шанар иигэжэ бүтээдэг: гансаараа нуужа удаан зобоходонь лэ, хүнэй ухаан тон һонор болодог гэжэ бөөнэр хэлэдэг. «Бөө болохынгоо урда тэрэ хүнэй байраһаа холо ошожо, агы гү, али балгаан соо эдихэ хоол, ундагүй хэдэн хоногто нуудаг. Хэдэн хоногой үнгэрһэн хойно нэгэ бага эдээ, унда тэрээндэ үгтэдэг. Тиигээд туршалгань заримдаа 30 хоног хүрэтэр үргэлжэлдэг. Тэрэ үедөө харгал-загша агууехэ заяан тухайгаал бодохо, үдэр бүрийн байдал болон хүнүүд тухай огто бодохо ёһогүй. Тиигэһээр байтарнь нэгэ унтаандань тэрэ Агууехэ заяанинь ерэжэ, шанар бүтээһэндэ тоологдодог байна» (Б. Базаров).

ШАНДАР — бөөе хадагалһан газар (место захоронения шамана). *Шара торгон дэгэлээ бэлэй, шандар дээрэ галдуулаа бэлэйш* (Хүхэ мүнхэ тэнгэ-ри).

ШАРИЛ — ламын, гэгээн хүнүүдэй бэеые галда хайлуулаад, үнэһиень бүмбэ соо хэжэ, газарта шэнгээдэг, угышые наа, тала дайдаар хиидхүүлдэг, заримдаа дээрэнь субарга баридаг (останки лам, святых). *Ивалгын дасангай хорёо соо Ширабай хам-бын шарилай дээрэ баригдаһан гоё сагаан субарга байдаг* (Л. Намжилон).

Шасар малгай

ШАСАА / ЧИСАА ГАРАГ — хүн бүхэндэ долоон хоногой туршада ушардаг муу үдэр. Жэшээн, үхэр жэлтэй хүнүүдэй шасаа гараг четверг бо-лоно (запретный день, когда по суеверным представлениям, ехать куда-либо нельзя во избежание плохих последствий).

*Шасаа гараг дэлхэй дээрэ
Шабар сооһоо түрөө гү?*
(дасангай магтаалһаа).

ШАСАР — ламын үмдэдэг шара үнгэтэ малгай (ламский головной убор). *Баншан шасар малгай-тай, баабгайн арһан мигдартай...* (Х. Намсараев).

ШОЙЖОНШО — ламын шажанда ороһон бөө (шаман ламаистического толка). *Үбшэ зоболонгы намнабди гэдэг шойжоншонор...* (Х. Намсараев).

ШОЙРО — ламанарай үгэ буляалдаан (философский диспут у лам). *Шобдог лама шойро хаялсадаг гури-маар, мүн лэ дуулан нагад, даяаншада харюусаба* (Д. Батожабай).

ШОО — ламанарай үзэл үзэдэг тэбхэрхэн яһаханууд (костяные кубики, на которых гадают ламы). *Лама үбэрһөө бишыхан түмэр баанхатай шоо хоршогонуулан гаргажа, юмэ уншана хэбэртэй* (Х. Намсараев).

ШҮХЭРТЭ (САГААН ШҮХЭРТЭ) — аюул, гэнэ оһолһоо аршалдаг бурханай нэрэ (белозонтичное божество, охраняющее человека практически от всех бед). *Сагаан шүхэртэ бурхан гартаа шүхэр бариһан түхэлтэйгөөр зураглагдадаг.*

ШЭРЭЭТЭ — дасанай толгойлогшо, хүтэлбэрилэгшэ лама (настоятель дацана). *Шэрээтэ ламымнай эди шэди хүсэтэй* (Ц. Шагжин).

ЭМШЭ ЛАМА — худаһа барижа, хүнэй үбшэ танидаг, зүүн зүгэй эмнэлгын ёһоор эм бүтээгээд, аргал-даг лама (лама-лекарь). *Эмшэ лама Чимитдоржи Дугаров хариин ороноудад ябажа, үбшэнтэн зонши аргалжа, олондо ехэ хүндэтэй болоһон юм.*

Эрхи

ЭРХИ — бурханда хүзэглэжэ, маани уншаһанаа тоолодог, утаһанда үлхөөтэй бишыхан монсогор модонууд (молитвенные четки). *Туд бүридөө эрхи барижа, маани уншан, амаа хүдэлгэн хуугаа һэн* (Х. Намсараев).

ЭТИГЭЛ — шажанай хургаалай түрүүшын үүдэн, бурханда шүтэхэ гэхэн хүн тон түрүүн бурхан-да, бурханай хургаалда этигэл бариха ёһотой (прибежище, первая дверь, ведущая в учение; вера в ламу и «Три драгоценности»: Будду, дхарму, сангху. Когда Будда узнал, что на свете есть страдания, болезни, старость и смерть, он решил найти путь избавления от мирской суеты). *Бурхан багшадаа этигэл хүзэгөө алдангүй ябаһан ушарһаа...* (Ц-Ж. Жимбиев).

ЭТИГЭЛЭЙ ХАМБА — Даша-Доржо Итыгилов (1852—1927). Буряадай 12-дугаар бандида хамба лама. 1911 онһоо 7 жэл соо Россиин буддын ша-жантанай толгойлогшо байһан (Даши-Доржи Итыгилов, пандито хамбо лама в 1911—1917 годах). *Этигэлэй хамбын бэе тахижа байха тусгаар дуган Ивалгын дасанда баригдажа эхилбэ.*

ЯНГААЖАНАЙ ДАСАН — мүнөөнэй Оронго хуу-ринай зүүн тээ 4 модоной зайда 1831 ондо бай-гуулагдаһан дасан (Янгажинский дацан, основан в 1831 году). Түбэд нэрэнь — Даши Шарбуулин. *Янгажан дасангай шэрээтээр Жүдбэ лама Шоглин Хасайн баталагдаһан байна.*

ЧИМИТОВ Б.-М. В. XII Бандида Хамба Лама Даша-Доржо Этигэлов. Мамонтын яһаар бүтээһэн хүрэг. 2012 он

ДОРЖИЕВ Л. Д. Дугар зайһанай эрээн гүрөөһэ номгодхолго. 1990 он

Похоронные
обряды

Хүнише хүдөөлөлгын ёно гуримүүд

ХҮНЭЙ НАҢА БАРАЛГА — урдань буряадууд наһа бараһан хүн тухай хэлэхэдээ, «үхөө», «үхэбэ» гэжэ үгэнүүдые хэрэглэдэггүй байгаа. Аялаа, мордоо, бурхандаа ошоо, хада гэртээ харяа, үхибүүн наань, халгаа гэдэг хэн (смерть, кончина). Лама гу, али үндэр түрэлтэ хүн тухай хэлэхэдээ, тагаалал болоо гээд хэлэдэг. Буряад литературна хэлэн дээрэ наһа бараа, наһан дүүрээ, нүгшөө гээд хэлэдэг ба бэшэдэг. *Хэдэн хоногто гал түймэр халуураад, наһаараа өөдөлөөгүй Даржаа улаан сурбануудаа гэгүүлхээр наһа бараба* (М. Батоин).

НҮГШЭЛГЭ / НАҢА БАРАЛГА — хүндэтэй, нэрэ зэргэтэй хүн тухай (кончина — об уважаемых людях).

«АЛТА(Н) ҺАБА» ТАТУУЛХА — нүгшэһэн хүнэй бэеыень хоёр саг соо хүргөөд, гэрһээ газашань гаргажа, амбаар, сээниг соо табидаг, хубсаһыень тайлажа, сагаан бүдөөр орёодог гуримтай байгаа. Тиигээд дасан дуганда ошожо, нүгшэһэн хүнэй «алта(н) наба» татуулхадаа, махабодын бодосуудай зурхайн (астрология элементов) шэнжээ ламаар татуулна. Энэ гурим бүтээлгэндэ хүнэй наһа бараһанай тодорхой саг хэрэгтэй болодог. Энэ ушарһаа «алта(н) наба» зүбөөр татагдаха, хойто наһанайнь харгы хайн байха жэшээтэй. Тиигээд лама тусхай номдо хаража, ямар гарагта, ямар үнгэтэй бүдөөр орёохоб, хушахаб, ямар жэлтэй, наһатай хүн яһыень барихаб, ямар сагта хуурсагтань хэхэб, гэрһээ али зүг руу гаргахаб, юунэй түлөө маани уншуулхаб гэхэ мэтэ хүдөөлөлгын гуримуудые хэлэжэ үгэдэг. *Бүүбэйнгээ алтан набыень татуулхаа Халзан Жамсында зорюута ошобо* (Ж. Балданжабон).

Хүүр дээрэхи маани

ТАРААЛ — наһа барагшые хүдөөлүүлхэнэй һүү-лээр тэрэнэй буянгые хэжэ, хүнүүдые сайлуулга (угощение после похорон в память умершего, поминки). *Дүшэ юһэн хоногой тараал*.

ХҮДӨӨЛХЭ ҮДЭР, САГ ГАРГУУЛХА — наһа барагшые тэрэ үдэртэнь хүдөө табидаггүй, гэртээ хоёр-гурба хонуулжа, гараг, үдэр, сагай хайниие дасанда, ламада үзүүлхэ (определить день и время похорон). Хэнэй яһыень барихые, ямар зүг тээшэ гаргахые, шажанай ямар ном уншуулхые, бэшэ-шые ёно гуримые наһа барагшын он жэлээр заажа үгтэдэг.

ЮРӨӨЛ — наһанһаа нүгшэһэн хүниие хайн түрэлөө олоорой гэжэ хойноһоонь захижа, ламын ном уншуулдаг шажан мүргэлэй ёһолол (буддийский молебен после смерти человека). *Наһанһаа нүгшэһэн үбгэнэймни тулада юрөөл табижа хайрлым!* (В. Юмсунов).

ХҮҮР — наһа бараһан хүнэй бэе гу, али тэрэниие булаһан газар (групп, могила). *Энэ үдэр хайрата үриингөө хүүр дээрэ уяржа...* (Б. Ябжанов).

ХУУРСАГ — наһа бараһан хүниие хүдөөлүүлхэдээ, бэеыень хэдэг тусхай хайрсаг (гроб). *Хуурсагһаа тээ холохоно Арабжуур дооромбо дабшаланхай, лужаганаса уншана* (М. Батоин). Урдань нүгшэһэн хүнэй бэеые агшаажа, хажуу тээшэнь харуулжа хэбтүүлээд, хуурсаг соо хэдэг хэн. Лама хүнэй тодорхойлһон яһыень бариха хүн үзүүртэй нариихан шобхо модоор нүгшэгшын бэеые гурба дахин хадхаад, «ши үхөөш» гэхэ ёһотой байһан юм. Хуурсаг богонёор хэдэг гуримтай байгаа. Гэрһээ гаргахадаа, нүгшэгшые толгойгоорнь газашань гаргадаг, хүдөө табихадаа, заабол толгойень хойшонь харуулаад табидаг гуримтай.

ХОЙЛГО — наһа барагшын хүүрые тэргэ, шаргада тээгээд, тэрэниие хээрэ абаашадаг морин (лошадь, предназначавшаяся для отвоза умершего). *Тэрэ моришень «хойлго» мориниень гэжэ нэрлэдэг* (Х. Намсараев).

ДҮШЭН ЮҢЭН ХОНОГ — дүшэн юһэн хоног соо нүгшэгшын хүнэһэниинь загүүрдийн орондо байхадаа, гэртээ эрьедэг гэхэ (в течение сорока девяти дней после смерти человека душа его не находит своего пристанища и находится дома). Энэ болзор соо нүгшэгшын хүнэһэн төөрингүй, түрэлөө олоһой гэжэ үдэр хүнигүй зула бадараажа, харгыень гэрэлтүүлхэ гэдэг. *Нэгшые удаа зэмэлжэ дуугараагүй эрэ нүхэрни эдэндэ муу боложо, наяхан наһа барашоол даа, тиигээд мүнөө үдэр дүшэ юһэн хоногынь хүсэһэн байна* (Х. Намсараев). Нүгшэһэн хүнэй юумыень энэ болзор соонь хүдэлгэхэгүй, хуушан хэбээрнь байлгадаг заншалтай. Хүнэй наһа барахада, буддын шажанай номнолоор долоон, мүн хорин нэгэдэхи хоногуудта тэрэ айлда орохогүй гэдэг.

БУЯН — хүнэй наһа дүүрэхэнэйн ямба хүдөөлүүлгые хамтын ябадал бүтээлгэ гээд хэлэдэг. Саашадаа нүгшэһэн хүнэй хамтын буян хэхэ гэжэ олоороо сугларжа, маани уншадаг (молитва за упокой души). Тиихэдээ нүгшэһэн хүнэй хүнэһэн хайн түрэл оложо, түрэхэнь болтогой гэжэ зальбардаг, мүргэл хэдэг гээшэ. *Тэрэ үбгэнэймни бурханай орондо хаадгүй түргэн түрэхын тулада буян юрөөлыень айлдажа, ямар заһал байха юм, тэрээнэиень уншажа хайрлаха болоо гээшэлта даа* (Х. Намсараев).

ҮХЭЭРИИН ГАЗАР — наһа бараһан хүниие хүдөөлүүлдэг хээрэ газар (кладбище). *Энэ полиин дээдэ захада оршоһон үхээрийн газарта туласа ерэнэн Дамнин таабай...* (Б. Ябжанов). Хүдөөлүүлхэ газарыень лама хүн харуулжа үгэдэг. Наратай, харуул аад, уһан орохогүй газар байха ёһотой. Нүхыень гүнзэгыгөөр малтажа болодоггүй хэн. Буряадууд хүүр дээрэнь һү, таряа абаашажа сасадаг заншалтай. Энэнь орооһон шэнги хайхан түрэлдэ түрэжэ, орооһон шэнги олон боложо хойто наһандаа ябаг гэхэн удхатай. Урдань мүн хүүр дээрэнь нара нарын дүрсэтэй сэргэ зоодог, зула бадараагаад, сан табидаг хэн. Эхэнэр зон хүдөөлүүлхээ ошодоггүй бэлэй: энэнь урданай заншалаар болбол, түрэхэ гэхэн табисууртай хадаа эхэнэр хүн хүүр дээрэ ошобол, бузарха гэхэн хориул болоно.

Буряадуудта үхээрийн болон хүүрэй газарнуудые сахиха, тэдэндэ шүтэхэ заншал байгаагүй юм. Юундэб гэхэдэ, хүүрые сахихада, нүгшэһэн хүнэй хүнэһэниинь төөрихэ гу, али түрэлөө олохогүй гэдэг хэн. Тиимэһээ буддын шажантан дахинаа хүүр дээрэ ошодоггүй юм.

Урда сагта газар малтахада нүгэлтэй гэдэг байгаа. Тиимэһээ наһа бараһан хүнэй ганса хүүр бэеые гу, али хуурсагтайнышые сагаан мори хүллэһэн тэргэдэ гу, али шаргада тээжэ, гэрһээ холошог ошоод гээжрхидэг байгаа. Тиигээд лэ «гээгдээ» гэхэн үгэ хэлэгдэдэг болоһон удхатай. Иигэжэ газар дээрэ орхиходоо, магад, мяхаша шүбүүд болон ойн ан арьятад нүгшэһэн хүнэй бэеые эдижэ, хүнэһыень түргэн дээшэнь дэгдээнэ гэжэ буддын шажантан бодомжолдог байгаа.

Зарим ушарта хүнэй бэе шатааха, мүн «хайлуулха гэдэг» гуримууд үзэгдэдэг хэн. Тиихэдээ хүнэһэниинь дээшээ дэгдэнэ гэжэ тоолодог бэлэй. Урдань үсөөхэн хүнүүд хүниие хүдөөлүүлхээ ошодог байһан юм. Тэдэнэрэй хээрэһээ бусажа ерэхэдэнь, гарыень аршаанаар угаалгаад, галай утаагаар, санзайгаар бэеынь арюудхадаг гуримтай хэн. Хүдөөлүүлгэндэ сугларһан зоние гэртээ оруулжа сайлуулаад, гарыень сагаалаад гаргадаг, тиихэдээ эдэ зондо архи табижа уулгадаггүй бэлэй.

Сагаалган

Новый год
по восточному
летоисчислению

ЦЫДЕНОВ А. Х. Сагаан үбгэн. 2012 он

САГААЛГАН — монгол литээр жэлэй эхин боло-
хо сагаан харын шэнын нэгэнэй хайндэр (новый
год по лунному календарю, отмечаемый среди
монголоязычных народов, исповедующих буд-
дизм). Чингис хаанай аша хүбүүн Хубилай хаан
гэгшын 1267 оной зарлигаар намар болодог бай-
хан сагаан хара (сагаалган) хабарай эхин харын
шэнэдэ шэлжүүлэгдэһэн түүхэтэй. Энэ хадаа
үбэлэй хүйтэн саг үнгэржэ, дулаан үдэрнүүд ерэбэ
гэжэ найр наадаяа хэдэг ёһо заншал. *Сагаалган*
болбол монгол угсаата арад зоной анхан урда-
най, тэнгэри заяатай, эгээ хайхан хайндэрынь мүн
(Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮГЖҮҮБЭ — сагаалганай урдахи, харын 29-нэй
һүни, дасан бүхэндэ хурал хурагдадаг юм. Тиигээд
дүгжүүбэ гаргажа, галдалган болодог (ритуальный
очищающий костер, проводящийся на 29-й
лунный день, накануне нового года, где сжигаются
символы всего отрицательного и негативного).
Дүгжүүбэ гээшэ орой дээрээ хохимой тархи шэ-
мэгтэй 16 ехэ, бага сорнууд юм. Дүгжүүбэ гаргажа,
галдахын тула дасанай хүрээгэй газраа талада хо-
лоомоор хэгдэһэн обоохой бэлдэгдэдэг, тиигээд тэ-
рээндэ гал аһаагдадаг. Галай түүдэг руу дүгжүүбын
хаягдахалаар, амьарнь табигдаһан түүдэг руу
хүнүүд саарһа, монсогойлһон талха, бүд-һад гал
руу шэдэжэ эхилдэг. Энэ хадаа жэл соо суглар-
һан бүхы муу муухай юумэн галдагдажа, хүнэй
сэдьхэл сэбэрлэгдэбэ, арьсудхагдаба гэхэн удха-
тай. Дүгжүүбэдэ 16 сорнуудые галдадаг. *Хэжэнгын*
дасанда дүгжүүбэ гаргалган боложо, үнгэржэ байһан
жэл соо нутагай зоной хэһэн элдэб нүгэлнүүд, хирэ
хилэнсэг галдуулха ношо түхээрэлгэн дүүрэхэ
дүтэлэнхэй (М. Батонин).

СОР — тэбхэр хабтагайда бүхэлэгдэһэн модон һаднаг
(символическое жертвоприношение в виде
пирамиды, которое бросают в ритуальный огонь).
Хабтагайн дүрбэн буланһаа һаднагай оройдо хүр-
тэр улаабтар үнгэтэй хабтаһан саарһан зурылдан
ошодог, тэдэ зурагарнууд дээгүүр хайшлалмал
угалзанууд гаргагданхай, тэдэнь галай дүлэнүүдые
харуулһан удхатай. Гал руу ехэ, бага сорнуудые
нэгэ нэгээр һубарюулан хаядаг, эгээл һүүлдэ ехэ
сорыень шэдэдэг. *Бурханай урда, табсан дээрэ, гур-*
балжан самсаалтай, хурса үзүүртэй сор табяатай
(Ж. Балданжабон).

Сагаалганиие
угталга

интернет субагаар
харагты

<https://youtu.be/Qc2m6dJCPgQ>

БҮТҮҮ ҮДЭШЭ / ҺҮНИ — хуушан жэлэй һүүл-
шын һүни хара харагдадаггүй, бүтүүгэй үдэшэ
(30-да) бурхан дэлгэгдэдэг («закрытая ночь»,
30-й лунный день, накануне нового года). Энэ үдэр
айлнууд гэр соохиёо сэбэрлээд, бурхандаа зула
баряад, сан табяад, мүргэл хээд, хайн хубсаһаа
үмдэжэ, сай болон бүхэли мяхаяа шанаад, хада-
галжа байһан сагаан эдээнэйнгээ дээжые, үрмэ
хурһаяа табга дээгүүр табидаг. Энэ үдэрые хүн бү-
хэн өөрынгөө гэртэ бүлэтээ үнгэргэдэг гуримтай.
Мүнөө бүтүү һүни гүб даа (Ц. Цырендоржиев).

ҺАМА САХЮУСАН — шэнын нэгэнэй үглөөгүүр
эртэ, үүрэй сайжа эхилхэдэ, һама сахюусан дээрэ-
һээ буужа, нюдэ сабшаха зуура алтан дэлхэйе гурба
дахин тойрожо, хаана, яажа хүн зон ажаһуунаб,
энхэ элүүр, амгалан хууһан зонуудта баярла-
жа, үбшэн зоболондо дайрагдаашадта туһалха
гэхэн зорилготой эрьен харадаг (приход богини-
хранительницы жизни и смерти Балдан Лхамо-
Шридеви на нашу землю на рассвете нового года
по лунному календарю). *Һама сахюусан дэлхэйе*
эрэбэ гэнэм даа (Ц. Шагжин).

БАЛИН — сагаалганай үедэ бурханай урда табидаг,
тоһондо шарагдаһан дүрбэлжэн булантай обоохой
талхан (специальные фигуры различной формы,
вылепленные из теста, используются в качестве
жертвенных подношений разным божествам).

ЗОЛГОЛГОН / ЗОЛГОЛДОХО — золгоходоо, хүл
дээрээ байгаад, хоёр гарайнгаа альгые дээшэнь
харуулжа урагшань харбайгаад, наһаараа дүү хүн
аха хүнэйнгөө гарай сарбуу, тохоног дороһоо дүн-
гэн баридаг (обряд приветствия в дни цагалгана).
Энэнь аха заха зониие хүндэлжэ, тэдэндэ туһалжа
ябаха гэхэн удхатай. *Дүү хүн аха хүниие золгоходоо,*
хоёр гарыень дүнгэн барижа мэндэшэлдэг гуримтай
юм.

Дүгжүүбэ

АЙЛШАНИИЕ УГТАЛГА, ХҮНДЭЛЭЛГЭ, ШИИДХЭЛГЭ (ВСТРЕЧА, УГОЩЕНИЕ И ПРОВОДЫ ГОСТЯ)

УГТАХА — айлда холохоо ерэнэн айлшанай гү, али аянайшые хүнэй ерэхэдэ, гэрэй эзэдэй урдаһаань золгон гараха (встретить гостя). Айлшание угтажа гарахдаа буряад ёһоор гэрэй эзэн заал хаа мал-гайгаа үмдөөд гарадаг байһан юм. *Эхэн айлшадые угтажа гараба. Арбаад гара наһатай хүбүүн буурал ханишагтай, таягтай, хара шарайтай үбгэн хоёр тэргэнэ буубад* (Ч. Цыдендамбаев).

МОРИ АБАХА — холын айлшанай гү, али аха заха зоной, мүн үбгэнэйнгөө ерэхэдэ, гэрэй эзэн эхэнэрэй, мүн залуушуулай угтан ошоод, мориень сэргэдэ абаашажа уяха (привязывать к коновязи коня гостя или старших родственников). *Айлшанай гү, али үбгэнэйнгөөшье хаань, ерээд газаа буубал, буряад эхэнэр мори абахаяа гарадаг ааб даа* (Д. Эрдынеев, 1979).

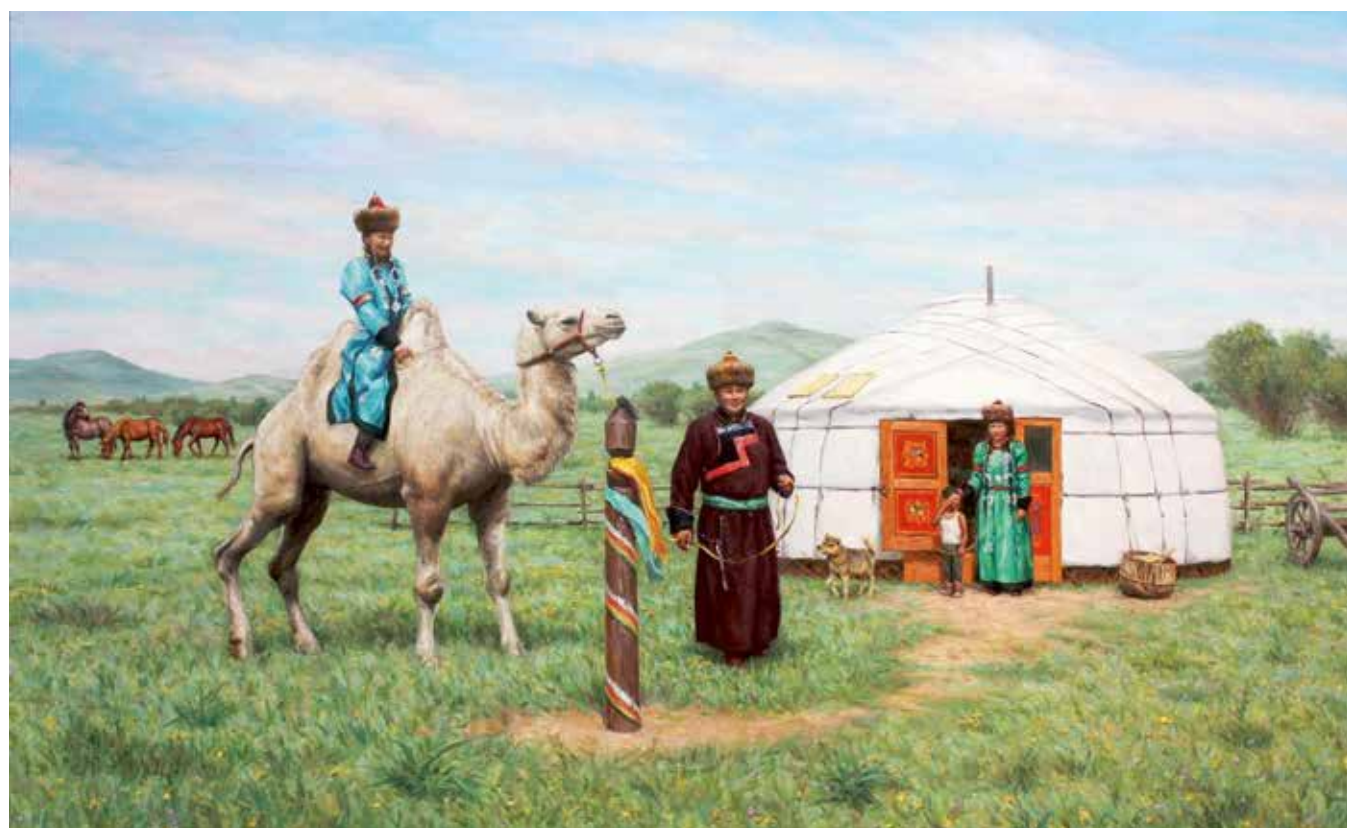
УРИХА — айлшанда гү, али аянай зондо гэртэ орохые дурадхаха (пригласить в дом). Гэртээ ороходоо, айлшан хүние урид оруулаад, гэрэй эзэн хойно-хоонь ородог юм. Ороһон хүнэй бурханда мүргэжэ байха үедэнь, гэрэй эзэн эхэнэр гуламтынгаа баруун талада жабдан дээрэ шэрдэг дэбдээд, «Дээшээ гаража нуугты!» — гэжэ хэлэдэг хэн.

ХУТАГА БУУЛГАХА — айлшан ерэнэн бүхэтэй хүнэй гэртэ орохынгоо урда тээ бүхэдөө хабшуулаатай хутагаяа бүһынгөө саанаһаа абажа, доошонь табиха (опустить нож). *«Яһан холо ябаба гэши-бибди», — гэжэ гүбэрэн, бүхэдэхи хутагаяа буулгаад, гэртэ оробо* (Д. Эрдынеев, 1979).

МЭНДЭШЭЛЭЛГЭ — ороһон айлшанай бурханда мүргэнэйнгөө хүүлээр мэндээ мэдүүлэлгэ (приветствие). Ороһон айлшан түрүүн «Мэндэ амар?» — гэдэг байгаа. Гэрэй эзэд тэрээндэнь «Мэндэ» гэжэ харюусаад, «Та мэндэ?» гэжэ асуудаг хэн. Саашань айлшан баһа «Мэндэ» гэжэ харюусаад, «Мал хүрэг мэндэ?» гэжэ асуудаг хэн. Энэ мэтээр ондоошье юмэн тухай асуулсан, мэндээ мэдэлсэдэг хэн. *«Мэндэ амар! Мал адууһан мэндэ!» — гэжэ томоотой янзаар амаршалан, дэнзэтэй малгайгаа абахадаа, харганын хушуунай зайһан Тасха Бодороогой болошобо* (Б. Санжин, 1981).

АЙЛШАНИИЕ ХҮНДЭЛЭЛГЭ — айлшанай ерэхэдэ, тон түрүүн сай аягалжа, сагаан эдеэн табигтабижа, хүүлээрнь мяха бүхэлээр шанажа, духарья ябуулга (угощение гостя). *Хүлэгээгүй үбгэнэйнгөө гэнтэ орожо ерэхэдэ бахардаһан бэри байн, байн дадажа, хуушан түхэлдөө ороод, хүндэлжэ, хүл табижа ороо хэн* (Н. Очиров, 1968).

САЙ АЯГАЛХА / ХЭХЭ — ороһон айлшание гуламынгаа баруун тээ урижа нуулгаад, урдань табигтабижа, сай аягалжа, гартань барюулха (наливать чашку чая). *Айлшандаа табигтабижа, сай хээд, хүшэн хөөргөө галайнгаа зүүн талада ошожо, хамган янзаар үрөөһэн хүлөө дороо эбхээд, сомсойн нууба* (Н. Очиров, 1968).

ЛЫКСОКОВ Б. А. Ута зун (айлшание угталга). 2015 он

ТАБАГ ТАБИХА — айлшание хүндэлжэ, сагаан эдеэн болоод мяхан табигтабижа айлшанай урда табигтабижа (угощать гостя молочными и мясными продуктами). *...дүшэ тухай наһатай тарган шара хамган газаһаа орожо мэндэшлээд, сай хэнэ, табигтабина* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ТАБАГ МЭДҮҮЛХЭ — айлшанда сай аягалжа, гартань барюулһанай хүүлээр гэдэргээ сухарижа, «Табигтабаригты» гэжэ дуугарха (приглашать пить чай). *Сайшые аягалагдаба, айлшадта табигтабаригты* (Д. Эрдынеев, 1979).

ТАБАГ БАРИХА — айлшадай хүндын табигтабижа, эдээлхэ (отведать угощение). Хэрбээ айлшад нэгэ хүн бэшэ, олон байгаа хаа, баян ноёноороо, наһанай илгаа баримталжа, хубарин нуудаг юм. Хүндэлүүлжэ байһан айлшад дүү зонинь урид наһатайшулдаа «Баригты» гэжэ дурадхаһадань, наһатайшуулын мүн лэ «Баригты» гэдэг хэн. Тэрэнэй хүүлээр табигтабижа галда үргөөд, табигтабижа эхилдэг юм. *Дээдэ захида нууһан маһагар шара үбгэн хутагын үзүүртэ тоһохо халдаагаад галда үргүүлбэ. Тишгээд хажуудаа нууһан үбгэндэ: «Баригты», — гэжэ хандаһадань, тэрэн урдаһаань мүн лэ «Баригты» гэжэ харюусаба* (И. Тугутов, 1956, № 2); *Хуримай зон табигтабаригта, ехэл хүхюутэй...* (Х. Намсараев, 1979).

ГАЛДА ҮРГЭХЭ — хүндэлүүлжэ байһан айлшанай табигтабижа хүрэхэһөө урид табигтабижа эдээнэй дээжэ-һээ галда хаяха (отдать огню из угощения).

ЦЫДЕНОВ А. Х. Сагаалганай золголго. 2012 он

ЗАЛААҢАН / ЗАЛААДАҢАН — хүндэлүүлжэ байһан айлшанай өөрөө ама хүрөөд, хүүлдэнь үхибүүдтэ үгэнэн, залаһан мяхан (угощение детей мясом). *...баһа тэдэнэй забһараар залаадаһа абаха гэнэн багашуул...* (Х. Намсараев, 1979).

АЯГА БАРИХА — сай гү, али архи аягалаад, хүндэлжэ байһан хүндэ гартань барюулха (угощать гостя чаем или горячительным напитком). *«Наашаа, хүбүүн, аяга бари», — гэжэ духарья хээд, Бадма абгайда барюулна* (Х. Намсараев, 1990, 5).

НҮНШЭН — айлшание хүндэлхэдөө, үгышые хаа, түрэнэй зориута табигтабижа, хүндын архи аягалжа, духарья ябуулха даабаритай хүн (тот, кто разливает молочную водку на торжествах, виночерпий). *Галай зүүн хажууда хүншэн нуужа, духарья хоёр аягаар дээрэ дээрэнэнь ябуулжа байна* (Х. Намсараев, 1979).

ДУХАРЯА ЯБУУЛХА / БАРИХА — духарья аягалжа, айлшанда барюулха, аягада архи хэжэ, айлшание хүндэлхэ (угощать гостя молочной водкой). *Эдээнэй түрүүндэ баһал духарья дүүрэ дүүрээр хэжэ барюулба* (Х. Намсараев, 1990, 5).

БЭЛЭГ БАРИЛГА — айлшанай мордохо болоходо, бага зэргын гарай бэлэг үгэлгэ (одаривание гостя).

МОРДОХУУЛХА — айлшанай бусаха болоходонь, газаа гаралсажа, мориндонь мордохуулалсан, саашалхадань хажуугаарнь бага зэргэ ябалсаха (проводать гостя). *«Басаган хүнэй байра айлайда, хээзэ нэгэтэ нэгэл эрье дахажа ошохо үйлэтэй болоно ха юм» гэжэ ханаагаа тэгшлээд, хоюулан айлшанайнгаа хойноһоо гаража мордохуулбад* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ШИИДХЭХЭ — үдэшэхэ, айлшанай бусахадань, гэр-һээ тээ саана болотор дахан ябалсаха (проводать гостя). *Сайлаһанай хүүлээр Готоб үбгэн Содном хоёрой ябаха хэбэртэй болоходо, Дарма хамгантаяа гаража шиидхэбэ* (Н. Очиров, 1976).

ҮДЭШЭХЭ — айлшантай газаа гаралсажа, мориндонь мордохуулан ябалсаха, шиидхэхэ (проводать гостя). *Жалма мүн лэ ламын хойноһоо гаралсажа, сэргэдэ байһан моришень абажа, айлшанаа үдэшэбэ* (Д. Батожабай, 1966, 2).

Гэр байрын
янзанууд ба
хэрэгсэлнүүд

Глава III.
Дом, его разновидности
и домашние принадлежности

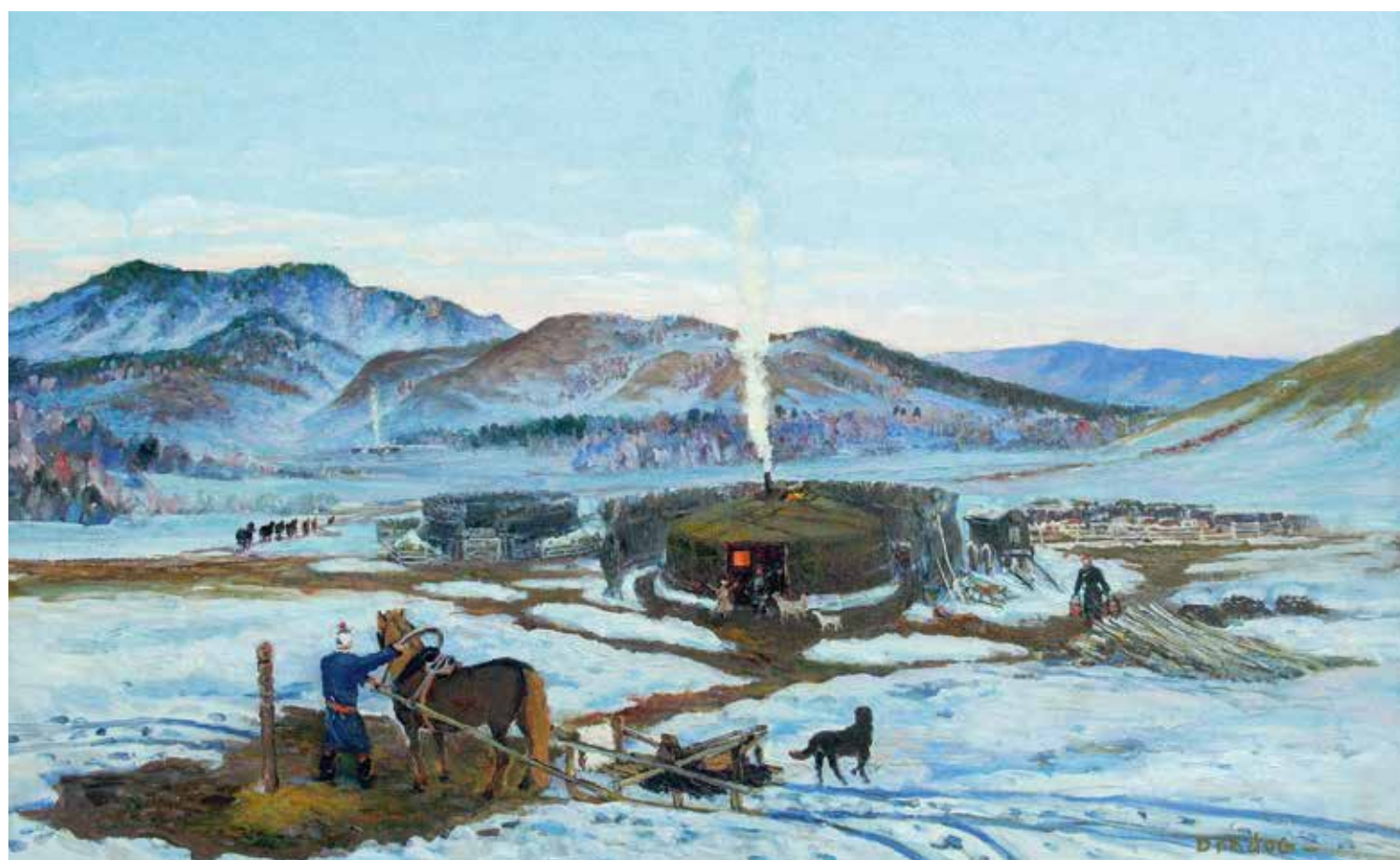
Гурбадаху бүлэг

Гэр байрын янзанууд ба хэрэгсэлнүүд

Бууса

Зимние
и летние
стойбища

ЮНДУНОВ Д. Догой (малшанай бууса). 2008 он

БУУСА УРИЛХА — малай бэлшээрийн муу болоходо, ондоо тээшээ зөөхэ, буусаяа хэлгүүлхэ (перекочевать). ...*харин танайдаа хүрэхэ гэхэдээ, энэ гэрытнай арайшые гэжэ олобоб, тамнай буусаяа урилхан байбалта* (Ц-Ж. Жимбиев, 1967); *Намар орой болоходонь, манай эндэхи хонишод буусаяа урилжа, нэмэри шэбээ газарта хуури байраяа түхээрдэг юм* (Ц-Ж. Жимбиев, 1967).

ХОТОН — дүтэ-дүтэ хуудог бүлэг айлнууд (группа юрт или домов). Нэгэ хотон боложо айлай гэр бүлэ болоһон хүбүүдынэ эхэ эсэгтээ нэгэ газарта хуудог хэн. Мүн шадал багатай айлнууд баян зоной мал хаража, хоолойгоо тэжээхын тула тэдэниие дахаж, нүүхэн газартань нүүжэ, нэгэ газарта хуудог байгаа. *Эдэ хоёр Сэсэгмаатай нэгэ хотонхой байгаа* (Ж. Тумунов, 1949).

ҮБЭЛЖӨӨН — нэмэри газарта түхээрэгдэһэн, үбэлые үнгэргэхэ бууса, байдал (зимник, зимнее местожительство). Үбэлжөөндөө талын зон нэеы гэр соо, модо элбэгтэй газарай зон байшан гэр соо үбэлжэдэг байһан юм. Ш-Н. Хобитуевай тэмдэглэһэнэй ёһоор, хориин буярадууд 1800-гаад оноор байшан гэр барижа эхилһэн байна. Үбэлжөөндэнь малайнь байра мүн лэ дулаалагдаһан байдаг хэн. *Эгээл Харганаата хүндын эхин багта Лонхо баянай үбэлжөөн байгаа* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ҮБЭЛЖЭХЭ — дулаалжа түхээрэгдэһэн бууса хорёотой газарта үбэлэй сагые үнгэргэхэ (зимовать). *Тэдэнэр колхозой центрһээ дээшэ табазургаа модонхой газарта унжагар набтархан далтай хуушан буусад үбэлжэхөө буубад* (Н. Очиров 1968); *Дэлгэр зансата обхогод гэжэ: — Би Ара-Элэс үбэлжэхөөр ошохоом, — гэбэ* (Ж. Тумунов, 1949).

ОЧИРОВ Ц-Н.О. Урданай айл

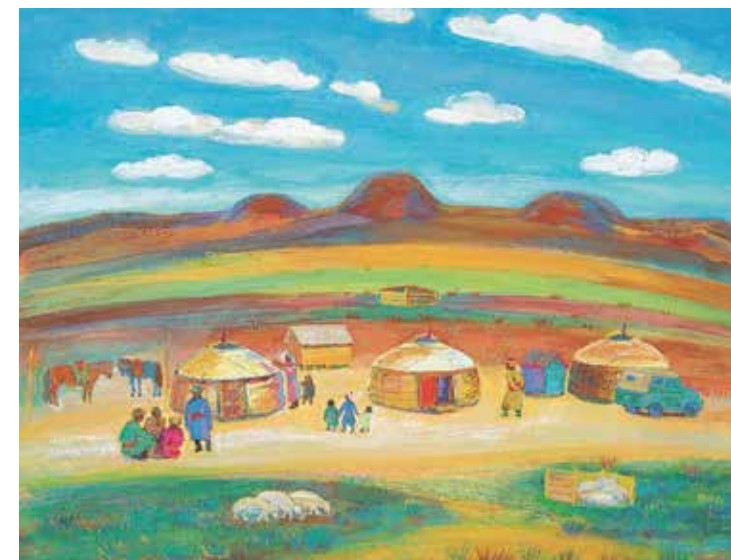
ЗУЪАЛАН — нүүдэл байдалтай буярад зоной зунһаа эхилээд намар болотор нутагладаг газар (летнее стойбище). Зуһалангай газар шэлэхэдээ, малай бэлшэхэдэ таатай, уһатай, һайн бэлшээритэй, хоно батаганын үсөөн байхаар үндэр гүбээлиг газарта тогтодог хэн. *Үбэлдөө Бүмөөдэй хонидоороо Бооридо үбэлжэдэг, зундаа Хүсөөтын зуһаланда зуһадаг юм* (Б. Мунгонов, 1960).

ЗУЪАХА — зуһаланда буужа, зуниие үнгэргэхэ (проводить лето, летовать). *Үбэл болоходо, ой модотой нэмэри дулаан газарта байрлаад, зун болоходо, үргэн тала, модогүй хадануудайнгаа бооридо нүүжэ зуһадаг бэлэй* (Ж. Тумунов, 1949).

НАМАРЖААН — мал ажалтай буярад зоной намартаа малаа таргалуулхын тула эдээлсэ һайтай газар шэлэжэ түхээрһэн саг зуурын бууса (временное стойбище скотоводов для нагула скота осенью). *Зундаа үхэр малай мүртэй бэлшээгүй, дундуурнь тунгалаг уһата горхонхой урдадаг Мойһото хүндыд намаржаанда буугаад, таба-зургаан нэеы гэрнүүдые табинхай* (Б. Санжин, 1981); *Зарим айлнууд үшөөл үбэлжөөндэ буугаадүй, намаржаандаа зандаа, үшөөл айрагаа бүлэһэн шэгтээл хууба* (Ж. Тумунов, 1949).

ХАБАРЖААН — нүүдэл байдалтай буярад зоной хабартаа малаа хагда һайтай газарта адуулхын тула түхээрэгдэһэн саг зуурын бууса (весеннее стойбище). *Һаяхан лэ хабаржаандаа бууһан Содномойдо нэгэ-нэгэ мори хүтэлһэн буу зэбсэгтэй дүрбэн хүн ерэжэ бууба* (Лодойдамба, 1972, № 2).

ХАБАРЖАХА — мал адуулхада зохистой, хагда һайтай, саһа багатай газарта хабарые үнгэргэхэ (проводить весну). *Харин Үхин тайшаагай албан хэрэгын тиимэшые гоёшоохоор бэшэ хэн, тэрэ хотон зоноо хойшо-урагшань тууха, нэгэ жэлдээ эндэ хабаржаһан аад лэ, намартаа урагшаа зөөшэһэн байха* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

САХАРОВСКАЯ А.Н. Монгол ороноор. Губи, арад. 1977 он

Сэргэ. Коновязь и ее разновидности Сэргын янзанууд

ЦЫДЕНОВ А. Х. Сэргэ. 2011 он

СЭРГЭ — буряад-монгол угсаатанай һуудал байдалда гүнзэгы удха шанартай. Сэргэ зоожо, эндэ манай хотон түбхинэбэ, энэ газар манай газар гэжэ тэмдэглэнэ. Зөөдэлшэ, малша арад үбэлжөөн, хабаржаан, зуһалан, намаржаануудтаа нүүжэ ерэмсээрээ, сэргэнүүдээ зоодог байһан (коновязь).

СЭРГЭ ЗООХО ГАЗАР — гэрэй баруун хахадын эрэшүүлэй тала гэгдэдэг хадань, сэргэ гэрэй баруун-урда зүгтэ бодхоогдодог (место коновязи).

СЭРГЭ ХЭХЭ МОДОН — сэргэ утаараа 2–2,5 метрэй, холтоһогүй мэлигэр нарһан, хүһан, шэнэһэн, хуша модоор хэгдэдэг (коновязь делают из ошкуренной березы, лиственницы и кедра).

СЭРГЭ ҮУУЛГАХА ЗАНШАЛ — сэргэ һуулгахын урда ламада хандажа, газар эриһэн хойноо, түрэл гаралаа суглуулдаг. Малтаһан нүхэн соогоо ороһоо, хониной нооһо хэдэг. Бодхоохо үедэ наранай гараха зүг руу наһатай түрүү хүн хүн сэргэм үргэжэ, сэргын дээдэ хобоодо хадаг уядаг (обычай ставить коновязь).

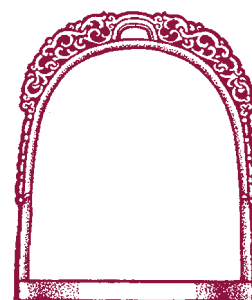
СЭРГЭ — айлшадай бууха газар — морин-эрдэниие угтан абахын тула зориута бэлдэгдэнэ; сэргэдэ түрэ нараар, сагаалганаар, алибаа ушараар бууһан айлшадай морид уягдана. Бууһан айлшадаа гэрэй эзэд малгайгаа хугадаа хабшуулан, эмээлэйн дүрөөһөө дүнгэн, жолооень абажа буулгаха. Тиин мориень сэргэдээ уяад, гэртээ уридаг һэн (коновязь — место встречи гостей).

ХҮНЭЙ НАҢАН СООХИ СЭРГЭНҮҮД — хүнэй наһанда сэргэ гурба дахин табигдадаг: 1) уг гарбалаа дамжуулха хүбүүн боложо өөрын түрэхэдэ; 2) эрэ бээе хүсэжэ, һамга абажа, түрэ хэхэдэнь; 3) үйлын үрээр наһанай илгаагүй нүгшэхэдэнь. Сэргэнүүд ута богонёороо, бүдүүн нараяраа, хэгдэһэн модоороо, хэршэлээгэйнгээ тоогоор илгардаг (три коновязи в жизни человека).

ҢАМГА АБАХАДА БОДХООХО СЭРГЭ — хүбүүнэй гэртэхин гэрэйнгээ газар шэнээр хүһан сэргэ табидог (коновязь, поставленная к женитьбе сына).

НҮГШЭХЭДЭ ЗООХО СЭРГЭ — нүгшэһэн хүнэй хүүр дээрэ сэргэшүү ута модондо маанитай бүд уяжа, толгой таладань (зарим ушарта хүл үзүүртэнь) хиидхүүлхэ (столб-коновязь на могиле после кончины человека).

ХҮВҮҮДЭЙ ТООГООР ХЭГДЭХЭ СЭРГЭ — сэргэ аилай хүбүүдэй тоогоор бодхоодог байгаа. Ямар нэгэн айл хэды хүбүүдтэйб, хүбүүдэйнгээ тоогоор сэргэ зоодог һэн (коновязи устанавливали по количеству сыновей). Хэр шадалтай баян зон бэ гэжэ газрагуурнь байһан сэргэнүүдэйн тоогоор мэдэхээр һэн. Харин дунда, бага шадалтан хүбүүдэйнгээ һамга абахада гурбанһаа дээшэ бэшэ хэршэлээ хэхэ ёһотой.

СЭРГЫН ХЭРШЭЛЭЭНҮҮД (зарубка, нарезка).

Аилай газар ехэнхи ушарта гурбан сэргэ байдаг (отличительные знаки коновязей):

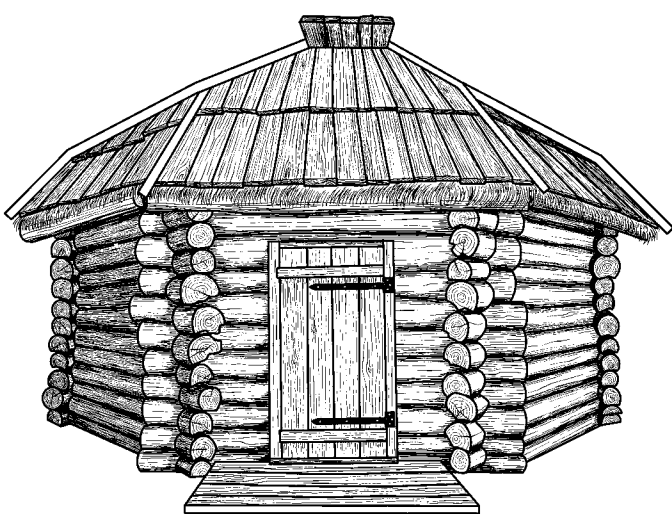
- 1) эсэрын сэргэ гэжэ үндэр, дээрээ толгойтой, хоёр хэршэлээ табсантай байха ёһотой (отцовская коновязь имеет 2 зарубки и завершие). Дээдэ хэршэлээдэнь гэрэй эзэн, эсэргэ, мүн хүндэтэй айлшад моридоо уяха эрхэтэй. Доодохи хэршэлээдэнь залуу эрэшүүл уяха, харин сэргын хэршэлээгүй гэлигэр бөөдэ эхэнэрнүүд уяжа болоно;
- 2) ууган хүбүүнэй сэргэ (коновязь старшего сына без завершия, не выше верхней зарубки отцовской коновязи) дээрээ толгойгүй, эсэрын сэргэһээ набтаршаг, эгээл дээдэ хэршэлээһэнь үндэр байхагүй;
- 3) айлда хоёрдохи бэрийн буухада бодхоодог сэргэ эсэрын, ахын сэргэнүүдһээ набтаршаг байха (ставится при женитьбе второго сына, должна быть ниже коновязей отца и старшего брата).

СЭРГЭ НАНГИН УДХАТАЙ — тиимэһээ тэрэниие ходо татажа абаха, хухалха, эмдэхэ гээшэ тон хорюултай, сэргэ өөрөөл үмхиржэ унатараа байха ёһотой (коновязь имеет сакральное значение).

СЭРГЭ БУРХАН ШАЖАНТАЙ ХОЛБООТОЙ — буддаадын шажанай ойлгосоор гурбан юртэмсые холбодог «срогшин» (срог — наһан, шин — модон) «мировое дерево, древо жизни» гэхэн удхатай. Тэрэ гурбан юртэмсын дабхарнуудые харуулһан гурбан хэршэлээтэй байдаг: нэгэдэхинь — бурхдай мориёо уяхаар; хоёрдохинь — юрын зонь, гэр бүлынхинэй; гурбадахинь — доодо юртэмсынхидэй. Харин оройдонь заатагүй шобхогор түхэл оруулагдан, тэнгэри руу эрмэлзэһэн зулын дүлэндэл дүлдэжэ, зула гэжэ нэрлэгдээ. Мүнөө сагта сэргын удха дахин һэргээгдэжэ эхилээ (коновязь — подобие мирового древа в буддизме).

Гэр байра

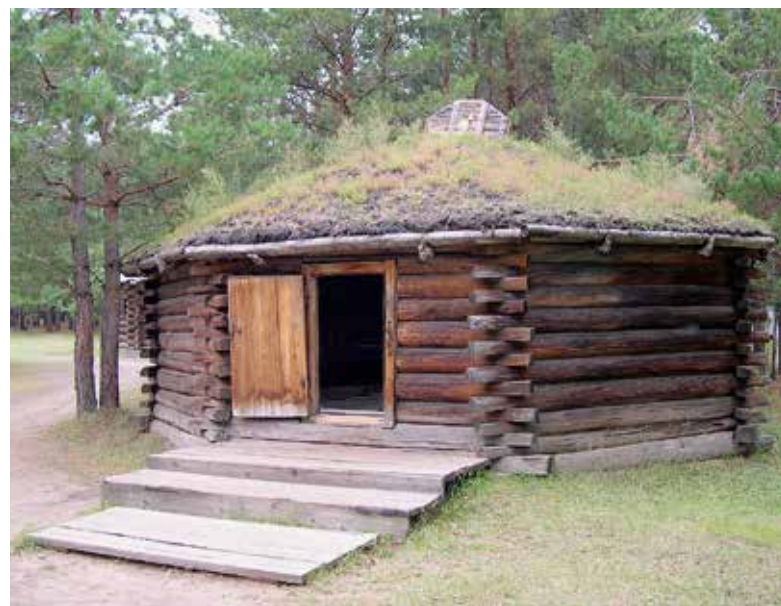
Жилище

Зунай гэр

ГЭР — хүнэй нууха байра (жилище, жилье). Сагай уларилда тааруулагдаһанһаа гү, али хэгдэһэн эдһээ дулдыдажа, гэрнүүд элдэб янзын байдаг. Урдань нүүдэл байдалтай буряад зон үбэлдөө һэеы гэр соо, зундаа зуһалангай модон гэр соо нуудаг байһан юм. Баруун буряадууд бүри үни саһаа хойшо модоор бариһан дүрбэн, зургаан, найман ханатай гэр соо нуудаг байгаа. Хориин буряадууд, Ш-Н. Хобитуевай тэмдэглэһэнэй ёһоор, 1800-гаад онһоо эхилжэ байшан гэртэ нуудаг болоһон байна. Харин агын буряадууд XIX–XX зуун жэлэй үедэ һэеы гэр соо нууһан зандаа байһан юм. Революцийн урда тээ агын буряадуудай дунда нэгэ хэды баяшуул байшан гэртэй байһан гэжэ тэмдэглэгдэдэг. Мүн буряадууд саг зуура байха элдэб түхэлэй байра түхээрдэг байгаа: урса, отог, балгаан г.м. *Нургуулин хорёо соохи гэр Майдарайда түхээрэгдэжэ байна* (Д. Эрдынеев, 1979); *Орохо гэргүй Аламжатан Намдаг баянһаа һэеы гэр урьһаар абажа, табан жэл адууень хараха зуураа, арай ёохон гэрэйнгээ сэн түлэжэ халаһан юм* (Д. Батожабай, 1966, 1).

БАЙШАН / БАЙШАН ГЭР — нарһан болон шэнэһэн модо тусхай гуримаар сабшажа бодхоһон хүнэй байха байра, барилга (бревенчатый дом, изба). *Шэнэ байшантай, хуушарантаһан гэрэй хорёотой айлай газаа ерээд тэдэнэй тогтоходонь, гэрһээ хүн гаража үгэбэгүй* (Д. Эрдынеев, 1979); *Ород зон гэз-шэмнай зохид лэ нуудалтай байна даа. Мүнөө шимэ үедэ байшан гэр соогоо шэнэһэн түлэз ничаганаса түлээд...* (Б. Санжин, 1981).

Булгааһан / балгааһан

ЗЭМЬЕЭ — үбэлэй сагта нуухын тула монсогор модоор бариһан гэр (зимовье). Буряадууд ород зонтой харилсажа эхилһэнһээ хойшо зэмьеэнүүдье барижа эхилһэн гэжэ тоологдоно. Зэмьеэнүүд байшанда орходоо багахан, газар шалатай, заахан сонхотой, урда таладаа үүдэтэй, потолоог дээрэнь дэгнүүл, шорой гэхэ мэтые хаяжа дулаалаад, дээрэһэнь холтоһоор хушаһан байдаг хэн. *Мүн хүхөөр сабшажа бүтээһэн тулюурхан модон зэмьеэнүүд би* (Б. Санжин, 1981); *Иван Хурьган хоёр мүнөөхи нутагай ангуушадай уряалаар тэдэнэй хотон ерэжэ, холтоһон хушалтатай заахан зэмьеэ соо хожулан байрлаһан юм* (Б. Санжин, 1981).

МОДОН ГЭР — утаашань хахалжа хоёр болгоһон модоор гү, үгышыё наа, 5–6 сантиметр зузаантай хабтагар модоор бариһан, зундаа байха гэр, байра (летник, летний деревянный дом, построенный из плах или распиленных надвое бревен). Зуһалангай модон гэр юрэнхыдөө газар шалатай, оройнь дараансаар гү, али холтоһоор хушагдаһан, урда хажуудаа утаанай гараха үрхэтэй байдаг. Модон гэрэй үүдэн заалһаа урда талаһаа байдаг хэн. Һүүлэй үедэ модон гэр соогоо багахан пешэз баридаг, оройдонь пешэһэнэй үрхын хажууда багахан сонхо нуулгадаг болоһон юм. *Оохолібгүй би-шыхан хара зуһалангай модон гэрэй үрхөөр нулахан хүхэ утаан ууян гарана* (Х. Намсараев, 1979); *Зунай сагта үндэр хаяатай зуһалангай модон гэртэ Намдагтан нуудаг байгаа* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ҺЭЕЫ ГЭР — нүүдэл байдалтай зондо таарамаар түхээрэгдэһэн, задалха хабсархада бэлэн, мүн ашаалаад ябахада тааруугаар зохёогдоһон хана, уняатай, дээгүүрнь һэеыгээр бүрхөөжэ баридаг хүнэй байдаг байра, эшэгы гэр (войлочная юрта). Һэеы гэр барихадаа, тон түрүүн ханануудыень түхэрээлүүлэн бодхоогоод, амануудыень бэе бэе руунь оруулжа тааруулаад, хагсарга (амалаадаһан) гэжэ нэрэтэй дээһэн уяануудаар холбон уядаг. Һүүлээрнь үүдээ тодхоод, үүдэнэй баруун модоо хадаатай түмэр сахаригһаа уягдаһан үти гэжэ нэрэтэй дээһэн ооһороор бүхы ханануудаа газаа талаһаань тархиинь доодо тээгүүр тойруулан, зүүн можодонь бүхэлэн уяна. Тэрэнэй Һүүлээр нэгэ хүн гэрэй тэг дунда үндэр юумэн дээрэ гаража, тооно баряад үгэхэдэнь, хэдэн хүн газаа талаһаань уняална. Уняагаа уняалжа дүүргээд, туургануудыё тоходог. Туургануудаа тоходоо, нэн түрүүн баруун урдахиинь, Һүүлдэнь хойгуурхи хоёрыень тоходог гуримтай байгаа. Һалхинай баруун, баруун хойноһоо ехэнхидээ буудаг ушарһаа урда талынь туургануудыё хойто талынь туургануудаар даруулан тоходог байһан бололтой. Туургануудыё дээдэ шэгшэгтэнь хадагаһан дээһэн ооһорнуудаар ханада болон уняада уядаг юм. Уняануудай дээгүүр дээбэри тоходог хэн. Дээбэринүүд хадаа хахад түхэрээн түхэлтэй, дээдэ хажуудаа тоонын түхэрэндэ тааруулагдаһан түнхээдэһэтэй хоёр һэеынүүд мүн. Дээбэри тоходоо, түрүүн урда хажуугайнь дээбэри тохоод, Һүүлдэнь хойто хажуугайнь дээбэрээр урда

хажуугайнгаа дээбэрийн захануудыё даруулан тоходог байгаа. Дулаа һайнаар барихын тула дээбэрийнгээ болон туургынгаа һайниинь хойто таладаа тоходог юм. Хойто дээбэри хоёр захадаа гурба-гурбан дээһэн ооһортой, тэдэниинь урда дээбэри дээгүүр һольбуулан татажа, ханын доодо талаһаа уядаг юм. Һэеынүүдэнь бултыень тохоод байхадаа, туургын газаа талаар хоёр дээһэн бүһэ татажа бүхэлдэг: нэгыень дээгүүр, ханын тархиин матагдан нугыһан газараар, нүгөөдыень — дундуур. Бүһэнүүдэй үзүүрнүүд үүдэнэй хоёр можодо уягдадаг. Туургануудыё газарһаа дээшэ 15–20 сантиметр зайтайгаар тоходог юм. Тэрэ зайе бүглэхын тула амьараа хаяабшанууд хэгдэдэг хэн. Хаяабшанууд 20–25 сантиметр тухай үргэнтэй, дээдэ захаараа наринаар томогдоһон дээһэ барижа оёһон, доодо захыень миин хүбэрдийн 3–4 нарин гонзогор һэеынүүд болоно. Дулаанай сагта хаяабшагүйгөөр байдаг хэн.

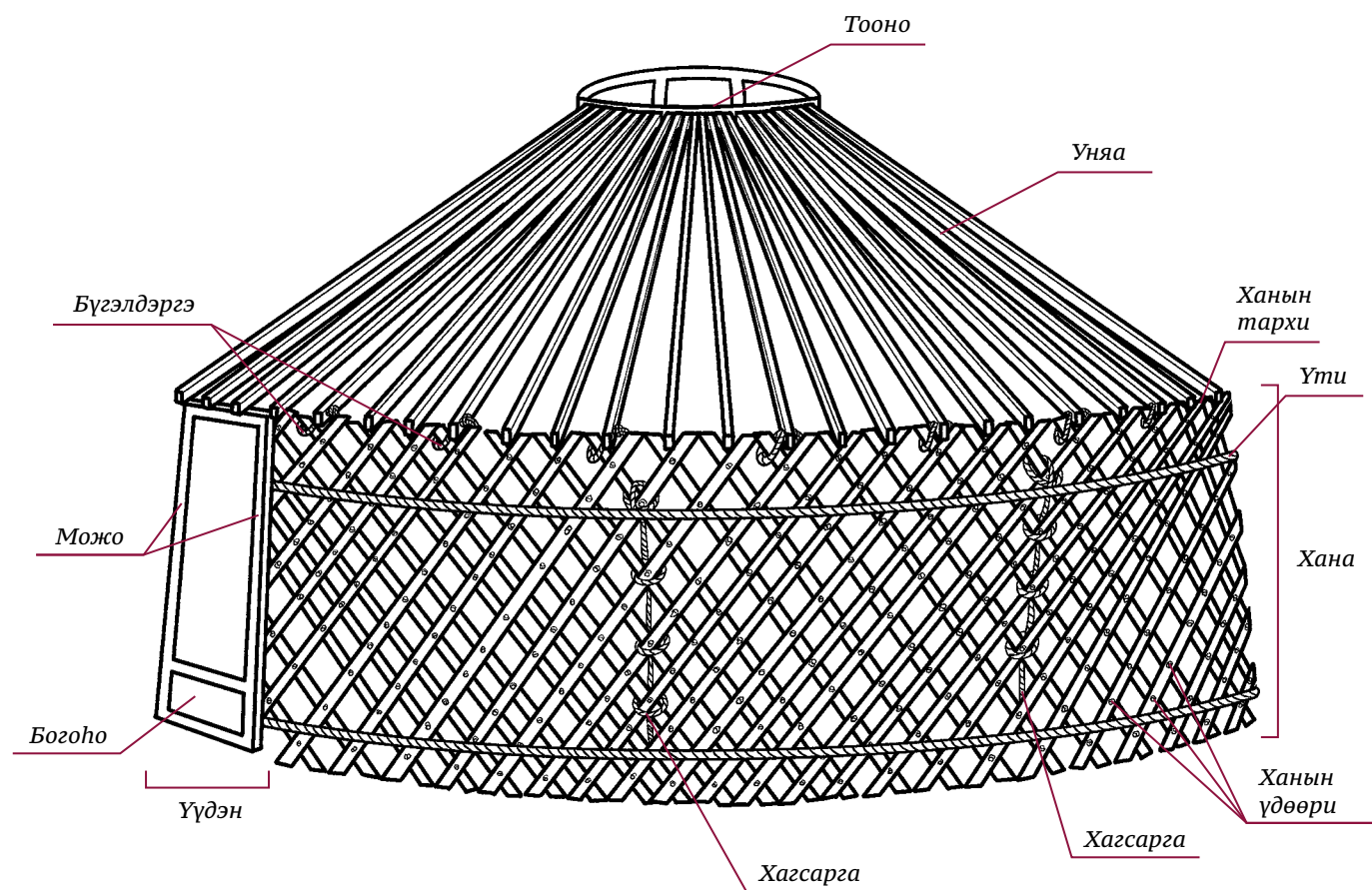
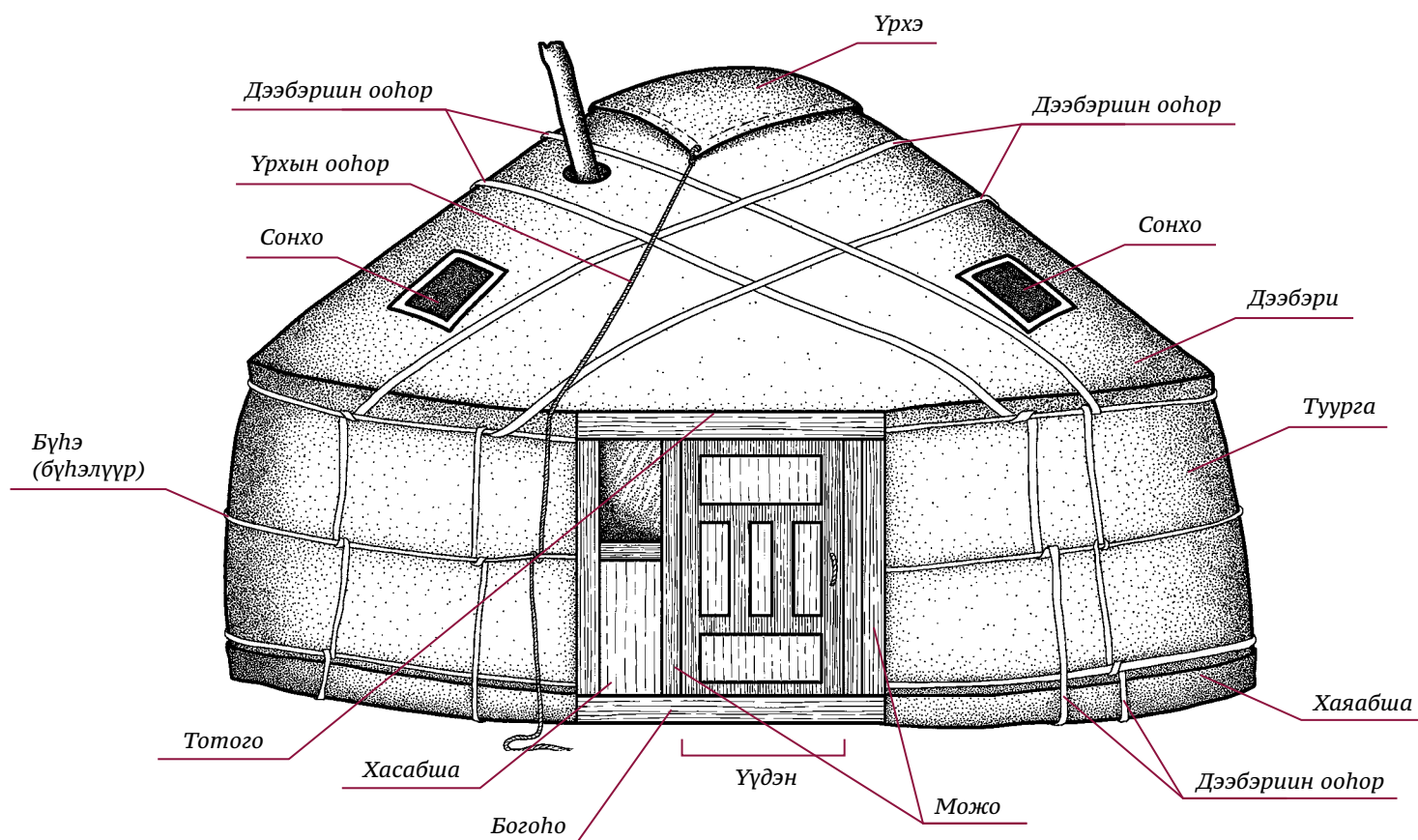
Гэрэй тоонын нүхыё бүглэхэ һэеыё үрхэ гэдэг. Үрхэ хайша хайшаа хоёр метр тухай үргэнтэй, зургаан шэгшэгтэй, шэгшэг бүридөө ута ооһорнуудтай һэеы юм. Үрхэ ооһорнуудаарнь ханын доодо талын модонуудһаа уядаг, урда хажуугайнь ооһор уядаггүй, харин тэрэһэнһээ баряад, гэрэйнгээ хойно гаража татахадань, үрхын урда хахадынь нээгдэдэг. Иигэжэ һэеы гэр соо сэбэр агаар оруулдаг ба һаруул болгодог байгаа.

Һэеы гэрнүүд ханануудайнгаа тооһоо боложо, ехэ багаараа илгардаг байгаа. Монгол туургата арадудай нуудал байдал шэнжэлһэн шэнжэлгэнүүд болон уран зохёол соо һэеы гэрнүүд дүрбэн ханатайһаа эхилээд, арбан хоёр ханатай хүрэгэр байдаг гэжэ онсологдоно. Буряадуудай дунда 6–8 ханатай гэрнүүд байһан гэжэ Л. Линховоин дэлгэрэнгыгээр бэшэһэн байдаг.

Тон бага хэмжүүрэй гэр дүрбэн ханатай байгаа. *Буусада дүрбэн ханатай гэр би* (Лодойдамба, 1965); табан ханатай гэр: *Тишгээд үсэгэлдэр хүрээндэ ерээд, сэрэгэй жасаһаа табан ханатай гэр абанхай* (Лодойдамба, 1971, № 3); зургаан ханатай гэр: *Зургаан ханатай һэеы гэр соо бүтүү хибэс дэбдээд, тэг дундань һонин гоёолтотой үргэн шэрээнүүдыё табинхай* (Лодойдамба, 1965); долоон ханатай гэр: *Хуушарад гэхэн долоон ханын һэеы гэртэнь Баданай ороходо, хойморойнгоо налшагархан орон дээрэ Жарантай саашаа хараад хэбтэжэ байба* (Б. Санжин, 1981); найман ханатай һэеы гэр ехэ гэжэ тоологдодог хэн, тиимэһээ шадалтай зон иимэ гэртэй байдаг байһан юм: *Баяндайн найман ханатай шэнэхэн һэеы гэр соо дулаахан* (Ж. Балданжабон, 1960); арбан ханатай гэр: *Тэдэнэй дунда арбан ханатай асару ехэ гэр* илгарна (Б. Санжин, 1981).

ҺЭЕЫ
ГЭР

Гэр байра, байрын янзанууд ба гэрэй хэрэгсэлнүүд

ҺЭЕЫ ГЭРЭЙ ХУВИНУУД
(ЧАСТИ ВОЙЛОЧНОЙ ЮРТЫ)

ХАНА — тусхай гуримаар матажа, хэрээһэлүүлэн үдэһэн, һэеы гэрэй туурганууды дээрэн тоходог түхээрлгэ, араг (стенной каркас войлочной юрты). Һэеы гэрэй хана тусхай ханын дархан дархалдаг һэн. Л. Линховоиной бэшэһээр, хана хэтын тула 2 метр тухай утатой нарин модо хоёр тээ-һээн сабшажа хабтагар болгоод, холтоһонһоонь һалгаагаад, дээдэ үзүүрыень матажа, бүхэтэр болгоно. Тийһэн хойноо эдэ модонуудаа хэрээ-һэлэн барижа, дабхасаһан лэ газартань үрэмөөр нүхэлжэ үдөөридэдэг юм. Тиигэжэ холбогдоһон хананууд һунахадаа 170–190 сантиметр, агшахадаа 70–80 сантиметр болоно.

ХАНЫН ДАРХАН — һэеы гэрэй хана дархалдаг дархан (мастер по изготовлению каркаса юрты). *Базартан басагаяа хүргэхэ болоходоо, ханын дарханише урижа асарба.*

ХАНЫН ТАТУУР / МАТУУР — хана хэхэ модонуудай дээдэ талыень нугылган матадаг ханын дарханай түхээрлгэ (станок для загибания верхней части реек стенового каркаса). *Манай нютагай ханын дархан Дашада ханын татуур байдаг һэн.*

ТООНО — модо дүрбэн тээһээн сабшажа тэбхэр болгоод, түхэрээн болотор матажа, хүндэлэбшэ болон дааганууды һуулгаһан, хажуу тээгүүрээ уняагай үзүүрнүүды хэхэ нүхэтэй һэеы гэрэй оройдо байха түхэрээн түхээрлгэ (верхний деревянный круг юрты). Тоонын түхэрэениинь (диаметрынь) нэгэ метр тухай юм. *«Ай, бурхан!» — гэжэ тэрэ эхэнэр аман соогоо гүбэд гээд, тооно өөдөө хараадхина* (Ж. Балданжабон, 1960).

УНЯА — хоёр метр тухай утатой, үзүүртэй хажуугаараа тоонын нүхэнүүдтэ газра талаһаань һуулгагдадаг, узуур талаһаань бүтүүгээрнь ханын тархида үлгэдэг нарин модонууд (длинные шесты, устанавливаемые острым концом в верхний круг юрты (тооно), а другим — на рогульки стенового каркаса). Дунда зэргын һэеы гэртэ 60–70 уняя байдаг юм. *...энэ дороол огторгой өөдэ ниидэиэхэзэ байһан мэтэ, хана уняань нижаганана, дээбэри туургань дэгдэлзэнэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

ҮҮДЭН — орохо гарахын тула ханада зорюута үлөөгдэһэн зай болон тэрэниие хаадаг хаалта (дверь, дверной блок). Һэеы гэрнүүд хоёр янзын үүдэтэй байһан гэжэ тэмдэглэхэ хэрэгтэй. Урда сагта гэрэй үүдэ һэеыгээрнь хэдэг байһан хаа, һүүлэй үедэ модоор хэдэг болоһон байна. Энэениие Л. Линховоин агын буряадуудай һуудал байдал тухай бэшэхэдэ, 1910–1915 онуудаар агын буряадуудай һэеы гэр һэеыгээр хэһэн һэхэгдэдэг үүдэтэй байһан гэжэ гэршэлнэ. *Һэеы гэрэй угалзатуулан гоёожо шэрдэһэн үүдэн.*

БАХАНА — һалхи шуурганда һэеы гэрэй хубинуудай сэхээр, һайнаар һуухын тула газарһаа тоонодо тулагдаһан модон тулаһан (деревянная подпорка верхнего круга юрты). *Долгор бахана тулажа үр-дээгүй хаа, унаха байба* (Лодойдамба, 1965).

ҺЭЕЫ ГЭРЭЙ ХАНА
(СТЕННОЙ КАРКАС ВОЙЛОЧНОЙ ЮРТЫ)

ХАНЫН үдөөрийн нүхэнүүд бэе бэеһээ хэды шэнээн зайтайгаар нүхэлэгдэнэб, тэрээнһээ боложо ханын арагай тэбхэр нүхэнүүдынь томо жэжэ байдаг. Томо, жэжэ, дунда зэргын зайтайгаар нүхэлэгдэһэн хананууд иимэнүүд тусхай нэрэтэй: зайдан хана, түлгэ хана, хурьган хана гэхэ мэтэ.

ЗАЙДАН ХАНА — үдөөрийн нүхэнүүды бэе бэе-һээн 14–15 сантиметр зайтайгаар нүхэлһэн хана (каркас юрты с ячейками в 14–15 сантиметров). *Зайдан ханатай, һуулгамаршадай зөөдэлдэ абажа ябадаг гэр.*

ТҮЛГЭ ХАНА — үдөөрийн нүхэнүүды бэе бэеһээн 10 сантиметр тухай зайтайгаар нүхэлһэн хана (каркас юрты с ячейками около 10 сантиметров). *Һэеы гэрнүүд ехэнхидэ түлгэ ханатай байдаг һэн.*

ХУРЬГАН ХАНА — үдөөрийн нүхэнүүды дүтэ-дүтэ 6–7 сантиметр зайтайгаар нүхэлһэн хана (каркас юрты с ячейками в 6–7 сантиметров). *Шадалтай зон хурьган ханатай гэртэ һуудаг һэн.*

ХАНЫН ТАРХИ — ханын модонуудай дээдэ таладаа хэрээһэлэн һэлгэлдээд, үдөөриһөө дээшэ үлүү гараад, бүхэтэр болгогдонгүй үлэһэн үзүүрнүүдынь (рогульки из пар скрещивающихся реек). Нэгэ ханада 13–15 хүрэтэр һэлгэлдэһэн тархинууд байдаг. *«Үдын байшанһаа ябанаб даа», — гэн, Тасха хурьган дотортой хүрмэээ тайлажа, ханын тархида үлгөөд, шэрдэг дээрэ һууба* (Б. Санжин, 1981).

ХАНЫН ҮДӨӨРИ — ханын модонууды холбоходоо үдэдэг, түүхэй арһа зүһэжэ хэһэн һур таһама (кожаные веревки для скрепления реек каркаса войлочной юрты). Ханын үдөөри хэхэдэ, һур таһамын нэгэ үзүүрыень нүхэлөөд, тэрэ нүхэн соо-гуураа нүгөө үзүүрыень гулдируулан оруулаад, ханын модонуудай нүхэнүүдээрнь зосоо талаһаань газашань гаргажа зангидана. *Ханын үдөөри иимэ таабаритай байһан юм: Шантагархан хүбүүн һалаабша табья.*

ХАНЫН АМАН — ханын модонууды холбожо үдэхэдэ, хажуу таладань һэлгэлдээд үлүү гараһан үзүүрнүүд (боковые рогульки при скреплении каркаса войлочной юрты). Хананууды холбон хагсархадаа, эдэ үзүүрнүүдыень тааруулан нии-лүүлээд, дээһэн ооһороор уядаг юм. *Ханын ама хагсаргаар холбохо.*

ХАГСАРГА — ханын амануудыг тааруулан, бэе бэетэйнь холбон уядаг дээхэн ооһор (волосная веревка, применяемая для соединения смежных секций). *Гэрэй баруун хойто хагсаргада Эрэхэнэй амитай, оргой, хэсэ, урдань шэрээ* (Б. Барадин, 1999).

АМАЛАДАҢАН — ханын амануудыг тааруулан, бэе бээдэнь холбон уядаг дээхэн ооһор, хагсарга (волосная веревка, применяемая для соединения смежных секций каркаса войлочной юрты). *Хагсаргыг зарим нутагуудта амалаадаһан гэжэ нэрлэдэг юм.*

ҮТИ — гэрэй ханануудыг холбоһон хойноо үүдэнэй баруун могоһоо эхилээд, тэдэниие газар талаарнь тойруулан бэхилжэ, үүдэнэй зүүн могодо уядаг ута дээхэн ооһор (длинная волосная веревка, закрепляющая стеной каркас снаружи). *Үти томохо; үти таһараа.*

ТООНЫН ХУВИНУУД (ЧАСТИ ВЕРХНЕГО КРУГА ЮРТЫ)

ТООНЫН ТҮХЭРЭЭН — хуһан модо орой рууны хахалжа хоёр болгоод, уһанда бусалгажа хатаагаад, тэрэнээ хэбтэ татажа, хоёр хахад түхэрээн болгоһон модон (две полукруглые дуги, составляющие верхний круг юрты). *Тоонын түхэрээниие бүтээхэ.*

ТООНЫН ГОЛ — тоонын түхэрээндэ тон тэгэн дундуурнь зүүн, баруун тээшээ шэглэлтэйгээр хоноон һуулгаһан бэхилэлтэ модон (поперечина верхнего круга юрты). *Даагануудыг тоонын голдо һуулгаха.*

ХҮНДЭЛЭБШЭ — тоонын түхэрээниие хоёр хуви болгожо хубааһан, зүүн, баруун тээшээ шэглэлтэйгээр хэгдэһэн бэхилэлтэ модон, тоонын гол (поперечина верхнего круга юрты). *Тоонын голдыг ондоогоор хүндэлэбшэ гэдэг.*

ДААГАН — тоонын түхэрээндэ голһоонь хоёр тээшэнь һуулгагдаһан модонууд (радиальные спицы верного круга юрты). Тоонын хойто хахадтань 3 дааган, урда хахадтань хоёр дааган байдаг һэн. *Бүхэли модон тоонотой, зурал зургаан даагатай* (Ц. Галанов, 1975).

ХЭРЭЭҢЭН МОДОН — тоонын түхэрээндэ голһоонь хоёр тээшэнь хоноон һуулгаһан модонууд, дааган (радиальные спицы верхнего круга юрты). *Гэр дотор байһан Галсан тоонын хэрээһэн модо хуха, хуга угзараад, сээжэдээ хүрэтэр өөдөө гарашаба* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ХАЛБАГА — тоонын түхэрээнэй хажуу таладань гаргагдаһан, уһаа угладаг нүхэнүүд (ячейки для стропил на деревянном круге юрты). *Нарин шугын хуһаар наян халбагыень бүтээһэн бүхэли модон тоонотой* (Ц. Галанов, 1975).

ЯДАМСҮРЭН. Монгол гэр

УНЬА БОЛОН УНЬАДА ХАБААТАЙ ҮГЭНҮҮД (СТРОПИЛА ЮРТЫ)

УНЬАГАЙ ҮЗҮҮР — тоонын нүхэндэ багтахар болгожо үзүүрлэһэн уһаагай дээдэ талань (острый конец стропил юрты). *Уһаада үзүүр гаргаха.*

УНЬА УНЬАЛХА — уһанануудыг тоонын нүхэнүүдтэ һуулгажа, ханын тархи бүхэнһөө үлгэхэ (устанавливать стропила к верхнему кругу юрты и прикреплять за рогульки стеного каркаса). Уһанануудыг уһаалхадаа, нэгэ хүн гэрэй тэг дунда орожо, үндэр юмэн дээрэ гараад, тооно барижа үгэхэдэнь, хэдэн хүн уһаална. *Уһаа уһаалжа дүүргэхэ.*

БҮГЭЛДЭРГЭ — уһаагай үзүүр нүхэлжэ оруулһан богонихон томоһон хилгааһан бүтүү (волосные петли на конце стропил). Мүн баһа ташуурай бүрээдэ хэгдэһэн таһама үлгэсыг бүгэлдэргэ гэжэ нэрлэдэг. *Найман ханын хагсарга бата бэхи болог. Наян уһаагай бүгэлдэргэ бүхэ бэхи болог!* (Ц. Галанов, 1975); *Гэртэ ташууртаа бүгэлдэргэ хэжэ һууһан Дэлгэр Нимыг харахадаа, «за даа, яаха гэжэ шиидээд байнабта гэжэ һурахаа ерээ ха юм»...* (Ж. Тумунов, 1949).

БҮГЭЛДЭРГЭЛХЭ — уһанануудыг тоонын нүхэндэ һуулгаһан хойноо бүгэлдэргөөрнь ханын тархида торгохо (закрепить петли стропил за рогульки стеного каркаса). *Тэдэнэйнгээ үзүүрын тоонын нүхэнүүд руу углаад, доодо узуурын ханын нэрбэгэрхэн тархида бүгэлдэргэлхэ ёһотой* (Л. Линховоин, 1999).

Тооно, бахана, уһаа

НЭЭЫ ГЭРЭЙ ҮҮДЭН, ТЭРЭНЭЙ ЯНЗАНУУД БОЛОН ХУВИНУУД (ДВЕРЬ ВОЙЛОЧНОЙ ЮРТЫ, ВИДЫ ДВЕРЕЙ И ЕЕ ЧАСТИ)

НЭЭЫ ҮҮДЭН — үүдэнэй зай бүглэхэ гэжэ хэгдэһэн, дээдэ шэгшэгүүдтээ уһаада бүхэлэн уяхын тула хадагдаһан ооһорнуудтай нэеы хаалта (войлок для прикрытия дверного проема). Нэеы үүдээ норохогүйнь тула, мүн гоёожошыг тэмээн нооһон утаһаар угалза гаргажа шэрэдэг байгаа. Захыень хара сэмбээр гү, али хилэнгээр угалза гарган хүбөөлдэг һэн. Дулаанай сагта нэеы үүдээ эбхэжэ, гэр дээрээ тохоод орхидог байгаа. *Шонын баярлаһандаа гү, али баһа айһандаа абяа үгэжэ ядаһаар байтар нэеы үүдэн хэхэгдээд, бухын толгой шэнги задаруун томо тархитай айхабтар томо хүн харагдаба* (Б. Санжин, 1981).

МОДОН ҮҮДЭН — хоёр мого модондо, дээдэ болон доодо таладань тусхай гуримаар хүндэлэн модонуудыг хоноон һуулгаад, нээгдэдэг хаагдаагаар хэһэн түхээрлэгэ, хабтагай хаалта (деревянный дверной блок). Үүдэнэй хувиинууд тус тустаа нэрэгтэй юм. *Шэрдэмэл модон үүдэтэй нэеы гэр.*

ТОТОГО — үүдэнэй хоёр могоыг холбоһон, дээдэ талын модон (притолока). *Дагбажалсан томого мүргэн тонгогод гээд, абяагүй гэртэ ороо һэн* (Н. Очиров, 1968).

БОГОҢО — үүдэнэй хоёр могоыг доодо таладань холбоһон модон (порог). Богоһын үндэрын газарһаа дээшэ 20 сантиметр тухай болодог юм. *Ихэ гэжэ огто һанаагүй Олзобой мүн лэ бахардаад, яахаяаш ойлгожо ядан, богоһоо алхаад байшоо һэн* (Н. Очиров, 1968).

МОЖО — үүдэнэй хоёр хажуугай модонууд (косяк). Үүдэнэй *можо* түшэхэ.

ЗҮБ ҮҮДЭН — гэртэ ороходо, үүдэнэй баруун гар тала, угышыг хаа гэрһээ гарахада, үүдэнэй зүүн гар тала (досл. «правильная дверь»). Урданай ёһодо, хүн гэртэ ороходоо, зүб үүдээр ородог гуримтай байгаа (по бурятскому обычаю в юрту должны были заходить через «правильную» дверь, т.е. через левую сторону дверного проема). *Ухибүүдыг зүб үүдээр орохыг нургадаг һэн.*

БУРУУ ҮҮДЭН — үүдэнэй хаалта могодонь холбоһон газар, гэрһээ газашаа гарахада, баруун гар талань (правая сторона двери при выходе из юрты). *Гэрһээ гарахадаа, буруу үүдээр гарадаг юм.*

ГЭР ДОТОРХИИЕ ГЭРЭЛТҮҮЛХЭ АРГАНУУД
(СПОСОБЫ ОСВЕЩЕНИЯ ЮРТЫ)

ҮРХЭ — 1) нэеын гэдэргэнь татагдаһан тоонын нү-
хэн (не прикрытое дымовое отверстие). Хасабша,
сонхо гэхэ мэтые хэдэг болоогүй үедэ, үдэрэй сагта
гансал үрхээз татажа, гэр соохиие гэрэлтүүлдэг
һэн. Дулаанай сагта мүн үүдэээ нээдэг байгаа.
*Үрхөөртнай ороһон наранай гэрэл элишээ сасажа
байгуужан, үүдээртнай ороһон үбгэд хүгшэд үрелээ
хэлэжэ байгуужан* (үрел); 2) тоонын нүхэ бүглэһэн
зургаан шушууртай нэеы.

ХАСАБША — нэеы гэрэй үүдэнэй баруун талада
тодхогдоһон, дээдэ хахадтань шэл нуулгагдаһан,
50–60 сантиметр үргэнтэй хабтагай түхээрэлгэ
(оконный блок, устанавливаемый по правую
сторону дверного блока). *Тэрэнь толгой дээгүүрни
шэнхинээд, нэеы гэрэй үүдэнэй ойрохи хасабша-
сонхын модые бута сохижорхёо* (Ш-С. Бадлуев,
1965); *...үүдэнэйн баруун хасабшадаху нэеы шэрдэг
дээрэ дабшалан хуунхай, һөөлдэнгишээ хоолой-
той үбгэн морин толгойтой хилгааһан хуур дээрэ
хүгжэмдэн байжа...* (Б. Санжин, 1981).

СОНХО — нэеы гэр доторхиие гэрэлтүүлхын тула
түхээрэгдэһэн, шэл нуулгаһан багахан рама
(оконце). Иимэ сонхонуудые хожомой үедэ хэдэг
болоһон гэжэ тэмдэглэгдэнэ. Нэеы гэрэй баруун
урда дээбэриие 20х30 сантиметр хэмжүүртэйгээр
нүхэлөөд, рамаяа уняя дээрэ бүхэлэн нуулгадаг һэн.
*Нэеы гэрэйн дээбэри нүхэлжэ нуулгаһан оонигор
бишыхан сонхоорнь үндын гараһан үглөөнэй наран
шагаажа, һаруул шарахан туяагаа баруун хойто
талада тулган шаран наадаха юм* (Н. Очиров, 1968).
Мүн Л. Линховоиной тэмдэглэһээр, агын буряа-
дууд 1910-аад онуудаар тоонынгоо урда хахадта
шэл нуулгаһан хабхаг-сонхо хэдэг болоһон байна.

НЭЕЫ ГЭРЭЙ НЭЕЫГЭЭР БҮТЭЭГДЭХЭН
ХУВИНУУДАЙ НЭРЭНҮҮД (НАЗВАНИЯ
ЧАСТЕЙ ВОЙЛОЧНОГО ПОКРЫТИЯ ЮРТЫ)

ТУУРГА — гурбан метр тухай утатай, дээдэ захаарнь
томоһон хилгааһан ооһор барижа оёһон, гэрэй ха-
нада тоходог тэбхэр нэеы (прямоугольный войлок
для покрытия стенного каркаса юрты). Туургын
дээдэ шэгшэгүүдтэнь хадагдаһан ооһороор тэдэ-
ниие уняануудта бүхэлэн уядаг. Туургануудые то-
хоходоо, түрүүн баруун-урда талынхиень, удаань
зүүн-урдахиень, эгээ һүүлдэ хойто талын туурга
нүгөө хоёр туургануудайнгаа захада дабхасуулан
тоходог юм. *Үүдэ хахихан харуулиан гэрэй зүүн
урдаху туурга налаад, хуумгашаа унтажа байһан
шэнги...* (Б. Санжин, 1981).

ТУУРГА ШУУХА — дулаанай сагта гэр соо һэрюу
оруулхын тула хойто ханын туурга дээшэнь үр-
гөөд, модоор тулаха (поднять и подпереть палкой
стенной войлок с северной стороны юрты для
проветривания). *Гэртэнь гал түлэстэй бүгшэм
халуунише хадаа туургань шуултатай, баруун-
хойто хаяагаарнь һэрюу даабарилна* (Б. Санжин,
1981).

ДАБХАРГА — хүйтэнэй сагта нэеы гэрэй хойто тала-
дань дабхарлан тохоһон туурга (дополнительный
стенной войлок, накидываемый с северной
стороны юрты). Дабхарга шадалтай айлнууд хэ-
дэг байһан гэжэ Л. Линховоин тэмдэглэнэ. Мүн
баһа хоёр дабхар нэеытэй гэр баридаг байһан юм.
*Шэрээтэ лама шииг абахагүй гэжэ шүргэ соогоо хоёр
дабхар нэеы гэр барюулжархиһан, үбишэн нүдээ
булагай хүйтэн уһаар хоймор дундаа жэгнэжэ* хууба
(Ж. Тумунов, 1949).

ДЭЭБЭРИ — тооно тойруулан хэһэн түнхээдхэтэй,
унаянууд дээрэ тохогдодог хахад түхэрээн
түхэлтэй хоёр нэеынүүд (две полукруглые
верхние войлочные покрытия). Дээбэри тохо-
ходоо, түрүүн урда талынхиень, һүүлдэнь хой-
то талын дээбэри урда дээбэрингээ заха дээрэ
дабхасуулан тохоод, ооһорнуудаарнь уядаг юм.
Хойто талын дээбэри хоёр захадаа гурба-гурбан
ута дээһэн ооһорнуудтай байдаг. Урид баруун
талын ооһорнуудые ханын доодо талаһаа уяад,
һүүлээрнь зүүн талын ооһорнуудые дээгүүрнь
хэрээһэлүүлэн татажа уядаг һэн. Гэрэй дулаан
байхын тула үбэлэй сагта тон хайн, зузаан дээбэ-
ри, туургануудаа хойто таладань тоходог байһан
юм. *Хэрбээ сэн-бунда баригдажа, дээбэри, туургынь
дарсайтараа хүрэнхэй бэшэ хаань, хүсэтэ халхин
тэдэнишэнь хуу татахаяа һанажа тухашаруулха,
забаг зайлхайень һэхэжэ, саһа бордоһоор шэдэлхэ
һэн* (Б. Санжин, 1981).

ҮРХЭ — 1) дүрбэн гү, али зургаан шэгшэгтэй нэеыдэ
шэгшэг бүридэнь ута ооһорнуудые хадажа, тоонын
түхэрэеэниие бүглэдэг нэеы (войлок четырех- или
шестиугольной формы для закрытия дымового
отверстия). Үрхые ооһорнуудаарнь гэрэй ханын
доодо талаһаа уядаг. Урда талын ооһор уянгүй
орхидог. Тэрэ ооһороорнь үрхэ хэрэгтэй сагтаа
татажа, буулгажа байдаг юм. *Үрхэнь буулгаатай ха-
даа гэр соо бүрэнхы* (Б. Санжин, 1981); 2) булгааһан
болон нэеы гэрэй утаанай гараха нүхэн (дымовое
отверстие деревянной и войлочной юрты);
3) пезшэнэй хоолой (печная труба).

ҮРХЭ ТАТАХА — гэр дотор гэрэл оруулхын, мүн гал
түлихэдэ гараһан утаа газаашань гаргахын тула
үрхын урда шэгшэгэй ооһорһоо татажа, үрхэ нээхэ
(открывать войлочное покрытие дымового круга).
*«Хүбүүгээ бодхоожо, үнээдтээ эльгээ... хайхан үдэр
болохонь ха», — гэжэ наришан шарьяа дуугаар хэлээд,
хойто гэр руу гүйн ошоожо, нэеы үрхыень татажа
нээбэ* (Лодойдамба, 1965).

ХАЯАБША — 20–25 сантиметр үргэнтэй, дээдэ за-
хаарнь томоһон хилгааһан ооһор барижа оёһон,
доодо захыень миин хүбэрдиһэн гонзогор нарин
нэеынүүд (узкие полосы войлока, натягиваемые
по нижней стороне стены юрты). *Базар далан до-
лоон соорхойтой, хаяабшагүй, хүйтэн нэеы гэртээ
бусажа амархаяа соёрбо* (Ж. Тумунов, 1949).

НЭЕЫ ГЭРЭЙ ХИЛГААҺАН ООҺОРНУУД
(ВОЛОСЯНЫЕ ВЕРЕВКИ ЮРТЫ)

БҮНЭ — гэрэй ханада бүхы нэеынүүдыень тохоод
байхадаа, газаа талаарнь тойруулан татадаг хоёр
ута дээһэн ооһор (опояска юрты). Бүһэнүүдэй
үзүүрнүүдынь үүдэнэй хоёр можодо хадагдаһан
сахаригуудһаа бүхэлэн уягдадаг. *...хээрэ хоноһыень
мэдээгүй Цыбаан һэнгэргүй хэлээд, нэеы гэрэй бүһэ
дамжан, арай шамай үүдэндээ хүрбэ* (Г-Д. Дамбаев,
1973).

ХОШЛОН — хэдэн нарин хилгааһан ооһорнуудые
зэргэлүүлэн холбожо, хабтагар болгоһон гэрэй
бүһэ (плоская опояска из соединенных витых
волосяных веревок). *Хошлонгой ооһорнуудые
хүбэрдихэ*.

ЗЭЭГ — гэрэй туурга, үрхэ болон дээбэрийн нэеынүү-
дэй иишэ тишээ һунахагүйн, мүн захануудайнь
ноорохогүйн тула оёгдодог хилгааһан ооһор
(волосяные бечевки, пришиваемые по краям вой-
лочных покрытий). *Зээг томохо, зээг оёхо*.

НЭЕЫ ГЭРТЭ ХАБААТАЙ БУСАД НЭРЭНҮҮД
(ДРУГИЕ НАЗВАНИЯ, ОТНОСЯЩИЕСЯ
К ВОЙЛОЧНОЙ ЮРТЕ)

ЗАБАГ — туурга дээбэри хоёрой унаянуудай узуур
талада дабхасаад байһан газар (место соединения
стенного и верхнего покрытий юрты). *Залхуу хүн
забагтаа хүрэхэгүй* (оньһ. ү.).

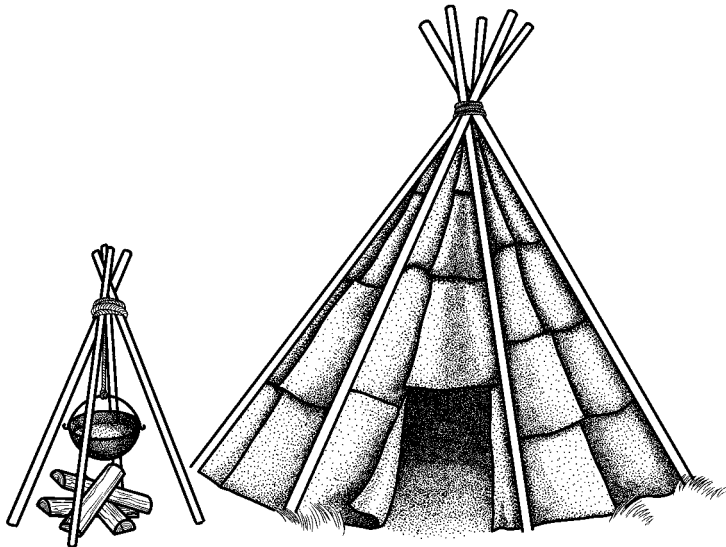
ХАЯА — газарһаа дээшэ туургын доодо заха хүрэ-
тэрхи зай (расстояние от земли до нижних краев
стенного войлока). *Гэрэйн хэхээтэй байһан хаяа
доогуур ороһон шэмэрүүн халхин тэрэнэй сэлэстэй
үбсүүе һэрюусүүлнэ* (Ж. Тумунов, 1949).

ШАЛА — нэеы гэрэй түхэрэеэниие һажаалган, хабта-
гайнуудые хүндэлэн модондо хадажа хэһэн модон
оёор (пол юрты). Хожомой үедэ агын буряадууд
иимэ шалануудые нэеы гэртэ хэдэг болоһон
байгаа. *Гэрын модон шалатай, набтархан ушааг
пезшэнтэй* (Ж. Балданжабон, 1960).

БУЛГААҺАН / БАЛГААҺАН — дүрбэн, зур-
гаан, найман ханатай монсогор модоор сабша-
жа бариһан гэр (деревянная четырех-, шести-,
восьмистенная юрта). Иимэ гэрнүүдые баруун,
захаaminaй болон түнхэнэй буряадууд баридаг
байһан юм. М. Н. Хангалавай хэлэһэнэй ёһоор,
найман ханатай гэр шадалтай зон, нютагай ба-
яшуул болон отогой аха заха зон баридаг байгаа.
Дунда шадалтай, мүн шадал багатай айлнууд зур-
гаан гү, али дүрбэн ханатай, газар шалатай гэртэ
һуудаг байгаа. *Найман ханатай булгааһа наратай
газарта тодхооройш, найман мараа хүбүүһы эхэ бо-
ложо ябаарайш* (үрел). *Тэрэ хүбүүнэйнгээ тэнжэжэ,
хүдэр һайн хүдэлмэришэн болоходонь, орохо муухан
балгааһамтай, оодон борогшо гүүтэй, айл шэнги ара-
даа томогтойхон, үбэртөө сэргэтэйхэн болоһон юм*
(Х. Намсараев, 1990, 5).

ОБООХОЙ ГЭР — хургааг модо бэе бээдэнь түхэрээ-
лүүлэн өөдэнь түшүүлээд, үзүүрнүүдыень нугалан
холбожо бүмбэгэр болгоод, дээрэһээнь нэеыгээр
хушаһан байра (шалаш, крытый войлоком). Буряад
хэлэндэ энэ үгэ арадай аман зохёолдо, мүн уран
зохёол соошье дайралдана. Иимэ гэр соо ой модо-
той газарай оротон хамнигад, мүн тэдэнээр хаяа
хадхажа хууһан ангууша буряадуудшые үбэлдөө
һуудаг байгаа гэжэ багсаахаар. *Хамтадаа гушаад
үрхэтэ айл. Олонхинь шара нэеы обоохой гэртэй, за-
риманишын холтоһон урсатай* (Б. Санжин, 1981).

УРСА — хургааг модо бэе бээдэнь үзүүр талаарнь
түшүүлэн бодхоогоод, дээрэһээнь ангай арһаар,
холтоһоор болон нэеыгээр нэмэрүүлэн хуша-
һан байра (вид переносного жилища конической
формы, накрытого шкурами, корой и войлоком).
Ой тайгаар ан олзоборилжо амидардаг ангуу-
шад урса гэр соо һуудаг байһан гэжэ багсаахаар.
*Угайһаа энэ хүгшэнэй шоронь болоходоо, нэеы
урсын хажуу талада байһан хүһэрэй модон ханза
соо нэгэ зольбо үлэгшэн түрөөд, гангинаха гишаха
гээшэнь ханаа зоборитой байгаа* (Д. Батожабай,
1966, 2).

Урса / Шоро отог

ХЭРЭГЛЭМЖЫН БУСАД ГЭРНҮҮД
(ДРУГИЕ ВИДЫ ПОДСОВНЫХ
ПОМЕЩЕНИЙ)

ТОГООНОЙ ГЭР — эдээ хоол шанадаг, мүн хү тарагаа буйлуулдаг, сагаан эдеэгээ хэдэг элдэб амһартануудаа байлдаг гэр (помещение, предназначенное для кухни). Урдань ехэнхидээ баяшуул тогооной гэртэй байдаг хэн. Тэндэ зарасанарын эзэдтээ эдээ шанадаг, мүн өөһэдөөшье эдээлдэг байгаа. Үбэлэй сагта тогоонойнь гэр һэеы гэртэ, зундаа модон гэртэ байдаг хэн. Тогооной гэр миин байдаг гэрһээ юугээрээ илгаатайб гэбэл, тэндэ гансал эдээ буйлуулдаг ба элдэб амһартануудаа хадагалдаг юм. *Уданшьегүй тогооной гэртэ Арсалан тэрэ ламынгаа хүндэдэ хууна* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЖАГАН — ламанарай эдеэгээ шанадаг гэр, тогооной гэр (летняя кухня лам при дацанах). ...*дасанай жаган тойрон үймэлдэжэ байдаг халсархай гэдэһэтэй нохойнууд, магад, хүнды хүнхи соогуур хоргодоо хаяа* (Ж. Балданжабон, 1960). Мүн аг. н. х-дэ, Агаһаа зүүн тээшэнхи нютагуудта тогооной гэрые жаган гэжэ нэрлэдэг. *Бусалжа эхилһэн уһаяа пеэшэнэйнгээ нюрган дээрэ гаргаад, Норжомо хүгшэнэй жаганынгаа үүдээр бултайхада, одоошье нэгэ юумэнэй дүтэлхэ абяан дуулдахадал гэжэ, тэрэ лаб дуулаба гэшиэ гүб гэн, шэхээ табяадхиба* (Б. Юндунов, 1979).

САГ ЗУУРА БАЙРЛАДАГ БАЙРАНУУД
(ВРЕМЕННЫЕ ЖИЛИЩА)

ОТОГ — олон һургааг түхэрээлүүлэн өөдэнь бодхоогоод, үзүүрнүүдыень холбожо, үбһөөр хушажа дулаалһан үбһэнэй үедэ байрлаха саг зуурын байра (шалаш, балаган). *Гомбожаб хажуураа отогтоо түшүүлээд: «Үбһэшнөөр зайхам», — гэжэ нүхэдтөө хэлмсээрээ, оёоргүй харанхы нүхэн уруу унаһандал, үгы болошоно* (Ж. Балданжабон, 1960); *Хэдэн зуун жэлэй саана ямар байгша һэм, тэрэл зангаараа холтоһоор хушагдаһан отогүүд, хуушан дараансаар хэгдэһэн балгаанууд, хангирхай һэеы гэрнүүд эндэ байдаг юм* (Ц.-Ж. Жимбиев, 1967).

ШОРО ОТОГ — һургааг түхэрээлүүлэн өөдэнь бодхожо, үзүүрнүүдээрнь бэе бээдэнь түшүүлээд, нугалангүй орхиһон араг дээрэ үбһэ хаяжа дулаалһан саг зуурын байра (конусообразный шалаш). Иимэ отог түхэлөөрөө урсада адли. *Сабшалангай үрөөһэн захида шоро отог соройжо бодобо* (Ж. Балданжабон, 1960).

БАЛГААН — гар доро байһан (һургааг, хабтагай, дараанса) гэхэ мэтэ юумээр бариһан, отогто орходоо уужам, олон хүнэй байхаар хараалагдаһан саг зуурын байра (балаган). *Тээд тэндэ нэгэшье үбһэшэн харагданагүй, нэгэшье балгаан тобойногүй* (Ж. Тумунов, 1949); *Гурбан тээһээ һургааг ханатай, дараанса хушалттай ехэ балгаанай хажуугаар багхан үбһэн отогүүд орбойлдоно* (Б. Мунгонов, 1960).

АСАРИ — бүдөөр дүрбэлжэн түхэлтэйгөөр оёһон олон зоной багтахаар ехэ майхан (палатка большого размера). Дээдэ зиндаагай түлөөлэгшэдые угтахадаа, мүн ондоошье ушарнуудта асари татадаг байһан. *Мүнөө бэрише буулгаха үедөө орой дээрээ шара луутай айхабтар ехэ сэнхир асари татанхай* (Б. Санжин, 1981).

ГУЛАМТА
(ОЧАГ)

ГУЛАМТА — гэр соо гал түлидэг тогтомог газар, байра, һуури (очаг). *Гал гуламта; Гуламтын хажууда үйһэн түйсэ, хилэтэй зэд тогоон...* (Б. Санжин, 1981).

ЗАДАГАЙ ГАЛ — гэрэй тэгэн дунда миин лэ газар дээрэ түлигдэһэн гал (очаг, открытый огонь). Задагай гал дээрэ эдээ шанахадаа, тогоон дороо 3–4 талаһаань шулуу үбидэг байгаа. *Үрхөөрнь саһан хүрилэн ороод, задагай галыень унтараахаяа һанахадань...* (Б. Санжин, 1981).

ДҮЛИ (ШУЛУУН) — задагай галда эдээ шанахадаа, тогоон доро 3–4 газар үбиһэн үбилтэ (каменные подпорки, на которые ставили котлы). *Үрхөөрнь саһан хүрилэн ороод, задагай галыень унтараахаяа һанахадань, гурбан дүли шулуун дээрэ дэльбэн тогоогоо табинхай...* (Б. Санжин, 1981).

ТУЛГА — задагай гал дээрэ тогоо табихын тула хэгдэһэн 3 гү, али 4 хүлтэй шудхамал түмэр (треножник). *Нэгэ хэды болоод байхада, гэр соо наяраан гаража, тулга дээрэхи тогооной хон-ён ханхинаха абяан дуулдаба* (Ж. Тумунов, 1949).

ПЕЭШЭН — гэр дулаасуулхын, мүн дээрэнь эдээ шанахын тула түмэрөөр гү, али хирпиисээр баригдаһан түхээрэлгэ (печь, печка). *Дамба хүрьгэ-нэйнгөө хүйтэнишэг байһые мэдэһэндээ нэгэ бага эбһээлд гээд, үргэһөө хүрэхэн хүндэл, пеэшэнэйнгээ амһарта дабшалжа хуушаба* (Ж. Тумунов, 1949); *Гэрэй эзэн үбгэжөөл бэриес дулааханаар бөөмэйлэн хушаад, түмэр пеэшэндээ сусал нэмэхэнэй һүүлдэ...* (Д. Эрдынеев, 1979).

УШААГ / УШААГ ПЕЭШЭН — дээрээ шэрэмтэй багахан пеэшэн (печка). *Натаршаһан үһэтэй тэрэ эхэнэр ушаагайнгаа амһар уруу толгойгоо гударха тооной галаа худхажа, үнэхэ шандаруу үрхирүүлэн үлээжэ тухашарна* (Ш.-С. Бадлуев, 1968); *Гэрынь модон шалатай, набтархан ушааг пеэшэнтэй* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЯБАГАН ПЕЭШЭН — эрьюулгэгүй, дээрээ шэрэмтэй, эдээ шанадаг набтархан пеэшэн (небольшая печь без оборотов). *Ябаган пеэшэнэй шэрэм.*

ШЭРЭМ — дээрэнь амһарта табича эдээ шанахын тула пеэшэндэ табигдаһан шудхамал зузаан түмэр (чугунное литье, плита). *Уни бутартар түлигдэһэн ушаагай хажуудахи ябаган хандайбша дээрэ хууһан һамганишын шаанаяа газарта алданхай, шэрэм дээрэхи горшоогтой уһанай шэргэжэ дууһатараа бусалхые, адхаржа дууһаха дүтэлһэн шүлэ-нэй хёрбоһо хэниүүгэй хамар сорьёхые мэдэхээ болишонхой юумэ хуумгашаа бууяна* (Ш.-С. Бадлуев, 1968).

ЮУШХЭ — ябаган пеэшэндэ табидаг нэгэ нүхэтэй тэбхэрхэн шэрэм (небольшая квадратная плита, устанавливаемая на печь). ...*шэрэм юушхэнүүдын гантаа, хажуу тээхи хабхагын һанжашоо* (Ц.-Ж. Жимбиев, 1967).

ХООЛОЙ — утаа газаань гаргахын тула нимгэн түмэр нугалжа хэһэн хүнды түхээрэлгэ (дымовая труба). *Тээд тэрэнь эндэ тэндээ эбдэрээ: хоолойнь зүйдэлөөрөө хангиран алдаа...* (Ц.-Ж. Жимбиев, 1967).

СОРГО — пеэшэнэй эрьюулгэ дээрэ тодхогдоһон, утаанай гараха хоолой (дымовая труба). *Сорго нугалха; ябаган пеэшэнэй сорго.*

ЭРЬЮУЛГЭ — пеэшэнэй дулаагаа барихын тула хэгдэһэн пеэшэн соохи годирһон хүндынүүд (обороты). *Олон эрьюулгэтэй пеэшэн.*

ХААЛТА — пеэшэнэй удаан халуугаа барихын тула хоолойдонь хэгдэһэн түмэр түхээрэлгэ (заслонка). *Пеэшэнэй хаалта хааха.*

ХООЛОЙ НУГАЛХА — нимгэн түмэр тусхай гуримаар нугалан, хүнды сорго болгохо (делать дымовую трубу из жести). *Түмэршэ дарханда хоолой нугалуулха.*

ЯНДАН (түнх. н. х-дэ) — багахан түмэр пеэшэн (буржуйка). *Янданай үүдэн.*

ЗУУХА — дээрэнь олон амһарта табихаар малтагдаһан, зосоонь гал түлихэ гонзогор нүхэн (продолговатая яма для разведения огня). *Жэрылдэһэн һэеы гэрнүүдэй арада зурытар малтагдаһан хэдэн зууха* (Б. Санжин, 1981).

Айлай гуламта. Үбэр-Байгалай угсаата арадуудай зүйн музей. 2004 он

ГАЛ ГАРГАЛГА
(РАЗВЕДЕНИЕ ОГНЯ)

ХЭТЭ САХИХА — хэтын түмэрөөр сахюур шулуу сохижо ошо гаргаад, уулада носоожо, гал гаргаха (зажечь огонь огнивом). ...*доронь обоолһон хуу-рай гэшүүһэ мүшэрэйнгөө дэргэдэ нуугаад, хэтэеэ сахижа* эхилбэ (Лодойдамба, 1965); ...*хэтэеэ шан-гаар сохиходонь*, уула ошон хоёр абалсажа аһаба (Лодойдамба, 1965).

ГАЛ НОСООХО — гал гаргажа, түлишэдэ носоохо (зажечь огонь).

ГАЛ ТҮЛИХЭ — гал гаргажа, түлишэдэ носоохо (разводить огонь). *Худхажа байтараа, нэгэ монсо-горхон галтай сог оложо, тэрээнэ нэгэ бишыхан аргал дээрэ этэржэ табяад, үлэз үлэгһээр дүлэ гар-гажа, галаа түлинэ* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ГАЛ МАНАХА — түлиһэн галаа унтараангүй, бүхэли һуни соо удаан носохо түлишэ нэмэжэ, үглөөгүүр болотор байлгаха (до утра поддерживать огонь в очаге). ...*манаатай гал дээрэнь хүнэгөөр дүүрэн уһа адхажа, гэрээр дүүрэн бурма үнэгэ бурьялуулаад, ехэл ханаагаа амарһан янзатай, Гомботой дахасалдан гаража*... (Ж. Тумунов, 1949).

ГАЛ ДЭГЖЭЭХЭ — түрүүн гал үйһэн болон зомгоолдо носоожо, дээрэнь түлишэ нэмэжэ ехэ болгохо (развести огонь). *Гэрэй эзэн мүнөөшье дэбисхэрэйнгээ забһарта хэжэ байһан үйһэндэ гал аһаагаад, зартагайда дэгжээжэ, түлишэ дээрэнь табина* (Ц-Ж. Жимбиев, 1967).

ГАЛ УДХАЛХА — гал соохи түлишын нэгэн доро дүрэхын тула худхаха (шуровать, перемешивать топливо в очаге). *Бутид миисгэйгээ хажуудаа табяад, унтаржа байһан ушааг соохи согоо удхалжа, үрхэээ хааба* (Г-Д. Дамбаев, 1973); *Хоршогор хара нюуртай, шордогор жаахан гартай, маряагүй ту-ранхай бээтэй Бальжама абгай ута хабшагаараа пезшэнэйнгээ галые удхалан* нууна (Ц-Ж. Жимбиев, 1967).

ГАЛ ҺЭРГЭЭХЭ — унтаржа байһан галда түлишэ нэмэжэ, дахяад носоохо (поддерживать огонь, подбрасывать топливо в огонь). *«Танда хэрэг-тэй хэбэртэй аад, манда юушье хэлээгүй», — гэжэ һамганинь саанаһаа унгилан хэлэжэ байжа, галаа һэргээнэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

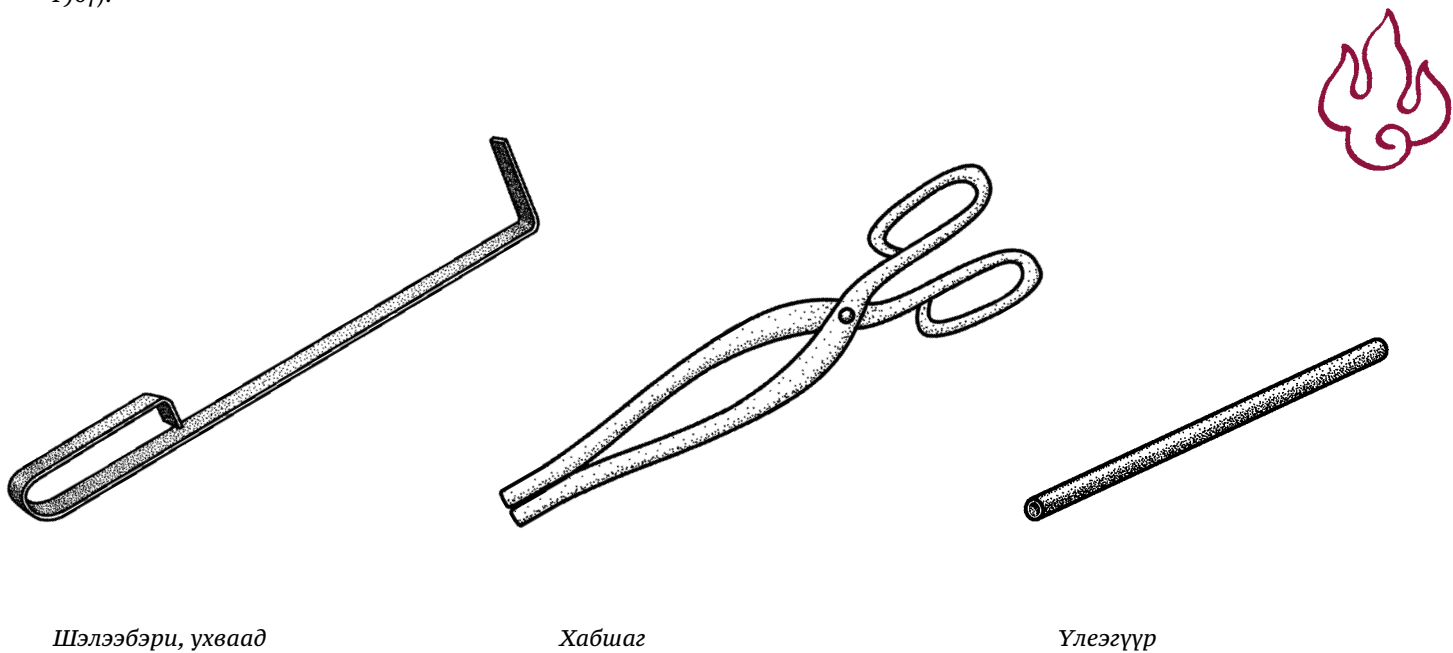
ГАЛ ШАБАДАХА — гал ехээр түлихэ (поддерживать сильный огонь в очаге). ...*сайгаа табиха гэжэ нэгэ ехэ горшоог соогоо дүүрэтэр уһа хэжэ, тулга дээрээ табяад, гал шабадажа* байна (Х. Намсараев, 1979).

ГАЛ ТҮЛИХЭДЭ ХЭРЭГЛЭГДЭДЭГ
ХЭРЭГСЭЛНҮҮД (ПРЕДМЕТЫ,
ПРИМЕНЯЕМЫЕ ДЛЯ РАЗВЕДЕНИЯ ОГНЯ)

ШЭЛЭЭБЭРИ — пезшэн худхадаг, үзүүриень годиилгоһон ута түмэр, худхуур (кочерга). *Дамба тэдэнтэй мэндэшэлэдэд, хажуугаарнь ото алхалан, пезшэнэй шэлээбэришн хажууда зогсожо байһан бүгдэгэршэ сээжэтэй ород эхэнэртэй ошо-жо гараа барилсаба* (Ж. Тумунов, 1949).

УХВААД / УХВАТ — зарим газарта шэлээбэриие иимэ абтаһан үгөөр нэрлэнэ (кочерга). *«Хосорбоб», — гэжэ Дугар хэлээд, үүдэн хоорондо ухват баряад зогсожо байһан Казановой эхэнэ-рые мухариса түлхээд, газаашаа гаража, арай шамай мориндоо аһажа, Онон тээшэ тэрьедэбэ* (Ж. Тумунов, 1949).

ХАБШАГ — гал удхалхадаа хэрэглэдэг, хоёр үргэтэй, хайшын барюулдал адли түхэлтэй барюултай зэмсэг (шипцы). *Нимые хүндэлһэндөө, Дэлгэр гал-һаа шад улаан сог хабшагаар хабшажа, тамхишень аһаалгана* (Ж. Тумунов, 1949); ...*эльгэнэй хэб-тэхэ халуун унтари улаан согоор заһаһандал, хабшагаар сог хабтайлгаад, эльгэээ дээрэнь хаяба* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ЗУУДАГ — гал түлихэдөө хэрэглэдэг түмэр зэм-сэг, хабшаг (шипцы). *«О, Колимнай ерээ», — гээд, эрэгэн сарафантай ород хүгшэн зуудагаа барин, пезшэнэйнгээ үүдэ нээнэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

ҮЛЭЭГҮҮР (аг. н. х-дэ) — һаһатай зоной галаа үлээжэ носоодог, 30–40 сантиметр утатай хүнды зэд тү-мэр (тонкая трубка из цветного металла длиной 30–40 сантиметров для раздувания огня в очаге). *Үлээгүүрээр үлээжэ, гал дэгжээхэ*.

ХҮНДЫ ЗЭД (аг. н. х-дэ) — галай носожо ядаха-дань хэрэглэдэг хүнды зэд түмэр (тонкая трубка из цветного металла для раздувания огня в очаге). Иимэ түмэр ехэнхидээ һаһатай зон хэрэглэдэг бай-гаа. *Нойтон хуһа шэхэжэрхиһэн галынь шишгэнээд, аһажа үгэнэгүй. Нарихан хүнды зэдээр дүлижэ бай-жа үлэхэдэньшье, дүрд гээд орхиногүй* (Н. Очиров, 1968).

ТҮЛИШЭ
(ТОПЛИВО)

ТҮЛИШЭ — түлихэдэ дулаа үгэдэг элдэб модон болон малай хатаһан шабааһан (топливо). Нүүдэл бай-далтай, ехэнхидээ тала газарай зон аргал, шэбхэ, хатаһан боролжо болон бургааһа, хохюур түлидэг байһан юм. *Пезшэн соонь түлээн, шулуун нүүрһэн бэшэ, харин эндэхи нютагта юунһээшье үлүү тоо-логдодог түлишэ — аргал* (Ц-Ж. Жимбиев, 1967).

АРГАЛ — үхэрэй хатаһан шабааһан түлишэ (сушеный кизяк). Модогүй газарай зон ехэнхидээ гансал ар-галаар түлишэ хэдэг һэн. *Хойноһоонь Дандаровай һамган, һойлогор хара хүгшэн, хуурай аргал хормойлоод орожо, тулгынгаа хажууда адхажархина* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХОНИНОЙ ШЭБХЭ — хониной хорёогой һууриһаа хобхолжо абаад хатааһан, гэшхэгдэжэ нягтарһан хоргоһон түлишэ (сушеный овечий кизяк). Шэбхэ түлихэдэ ульһатай, дулаа ехээр үгэдэг гэжэ модо-гүй газарай зон тоолодог байгаа. *Хониной шэбхэ ябталха*.

ТҮЛЭЭН — хуһан, нарһан, шэнэнһэн гэхэ мэтэ модо тайража, хахалаад бэлдэһэн түлишэ (дрова). *«Хүгшөө, би түлээнэй юмэ түүгээд ерэнүү», — гээд, хула мориёо шаргада оруулаад гараһан байгаа* (Н. Очиров, 1968); *Мүнөө иимэ үедэ байһан гэр соо-гоо шэнэнһэн түлээ* нижаганаса түлээд, хүлөө жишжэ, хүйһэндөө нёлбожо хэбтэнэбишье даа (Б. Санжин, 1981).

САЖАН — нойтон түлээ тайража, хахалһан хойноо дээрэ дээрэнь эмхилэн ябталжа хатааһан түлишэ (поленница). *Сажан табиха; сажан түлээн*.

СУСАЛ — тайрагдаһан модоной хахаладаһан (полено). ...*галай хажууда утаатай уляаһан сусал удхалжа байһан натагар хара хубсаһатай басаган тээ-шэ гараа ёдогонуулан... яб-яб байса зандарна* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХАХАЛДАҢАН — сусал, хахалагдаһан түлээн (полено). *Даришма гэртээ оромсоороо, галаа тү-лихэ гэжэ хаяада байһан хахалдаһануудые абаба* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЗОМГООЛ / ЗОМГООҢОН — модоной сабшадаһан, зартагай (щепки). Зунай сагта түргэн мүрөөр сай шанахын тула зомгоол түлидэг байгаа. ... *«Һайн гээшэ гүб, хэмши даа? ...Дээ, танинагүйлби», — гээд, Должод хүгшэн галда зомгоол хэжэ, гараараа һарабшалаад*... (Ж. Тумунов, 1949).

МҮШЭР — модоной хатаһан һалаанууд (ветки). Хатаад унаһан мүшэрнүүдые түлишэ болгодог байгаа. *«Мэгдэхэ болоо һаа, Тэхын газаа оруулха юм бэшэ гү», — гэжэ Жарантайн һамган Мухаан харюу-саад, галдаа мүшэр хаяба* (Б. Санжин, 1981).

ШЭЛБҮҮҢЭН, ШЭЛБЭҢЭН, ШЭЛБЭЭРИ — нар-һан, шэнэнһэн болон бэшэшье шэлбэһэтэ мо-донуудай мүшэр (хвойные ветви). Хатажа уна-һан шэлбэһэнүүдые түлишэ болгодог байгаа. *Орой болоһон хойно Рэгээд залхуугаа хүрэндэл, унтариһаа бодожо, галда шэлбээрц хэжэ, галаа үлээжэ носоогоод, Дэлгэр Сэсэгмаа хоёрто ошоожо*... (Ж. Тумунов, 1949).

ЗАРТАГАЙ — түлээнһээ, сусалһаа эритээр хуулажа абаһан модохон, лушан (лучина). *Гэрэй эзэн мүнөө-шье дэбисхэрэйнгээ забһарта хэжэ байһан үйһэндэ гал аһаагаад, зартагайда дэгжээжэ, түлишэ дээрэнь табина* (Ц-Ж. Жимбиев, 1967).

ГАЛАЙ ҺҮЛЛӨӨҢЭН — хуурай мүшэр болон зартагай (растопка). Гал түлихэдөө, түлишэ доро элдэб хатаһан мүшэр болон зартагай хээд, үйһэндэ гү, али лушанда галаа носоожо дэгжээдэг юм. *Галай һүллөөһэ хэхэ хуурай модон*.

ЛУШАН — хатаһан хахалдаһанһаа эритээр хуулажа абаад, нарииханууд болгоһон зартагай (лучина). Лушанда гал носоожо, саашань галаа дэгжээдэг. *Дулгуудай лушан гаргажа, галаа түлээд, сай-гаа табиха байхадаа, хатаагүй нюдэээ аршаад*... (Ц-Д. Хамаев, 1970).

СОГ — дүлэ гарахаяа болитороо шатаһан тили-шэ (уголек). *Нимые хүндэлһэндөө, Дэлгэр галһаа шад улаан сог хабшагаар хабшажа, тамхишень аһаалгана* (Ж. Тумунов, 1949); *Бутид миисгэйгээ ха-жуудаа табяад, унтаржа байһан ушааг соохи согоо удхалжа, үрхэээ хааба* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

ОШОН — галхаа утаантай хамта гарахан жэжэ сог (искра). *Сошорон хүгшэдэй ухаа алдан, галаб саг болоходол, галын гээнтэ соробхилон, тоо томшо-гүй ошодые сухалтайгаар шэдэлнэ* (Ж. Балданжабон, 1960); *Гал гээшэ ямар гайхамшаг эди шэдитэй гээ-шэб! Нэгээн ошон аад, юушье хэжэ шадаха байнал!* (Ж. Балданжабон, 1960).

БУРМА — хүсэд унтараагүй, халуун зандаа бай-хан үнэнхэн, түлишын үлэгдэл (горячая зола, неостывшие продукты горения топлива). *Сэрэгшэдын юу хэхээс хүрэнөөр ойлгож, гулам-та дээрэхү тогоо хэлтылгэн, бурма уруу шүлэнь адхаба* (Б. Санжин, 1981).

ҮНЭНХЭН — дүрэнхэн түлишын үлэгдэл, боробтор үнгэтэй зүйл (зола). *Энэнь утаа уняар хаяна, тортог тоохон болоно, уйгааг үнэнхэндэ дарагдана* (Ц-Ж. Жимбиев, 1967).

ШАНДАРУУ — унтаржа байһан сог дээрэ бии боло-лон сагаан уйгааг, тооһолиг сагаан бодос (белый пепел на угасающих углях). *...тогоотой сайень гал дээрэнь адхажархёод, гуламтаһаа гараһан шандаруу үрэххижэ байжа дэбһэбэ* (Ж. Тумунов, 1949).

УЙГААГ — бутархай жэжэхэн үнэнхэн, үнэнхэн дээрэ үлэнхэн сайбар үнгэтэй зүйл (пепел). *Энэнь утаа уняар хаяна, тортог тоохон болоно, уйгааг үнэнхэндэ дарагдана* (Ц-Ж. Жимбиев, 1967).

УТААН — юумэнэй дүрэхэдэ, шатахада галхаа хөөрэн гараһан шороб зүйл, уняар (дым). *Галишын гэрэй зүүн урда, гэрэйн томогой газар талада, түһэрхэн түүдэгшын гал улаабхижа, тортогтой хара утаан үе-үе ошотон орьёлно* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ЭНЭН — тортог, юумэндэ шэнгэнхэн утаан (сажа). *Дүүргэхэ болоолби даа, энэтэй зузаан нэеитэй носолдоходоо, үе мүсэмни шархиршана* (Б. Санжин, 1981).

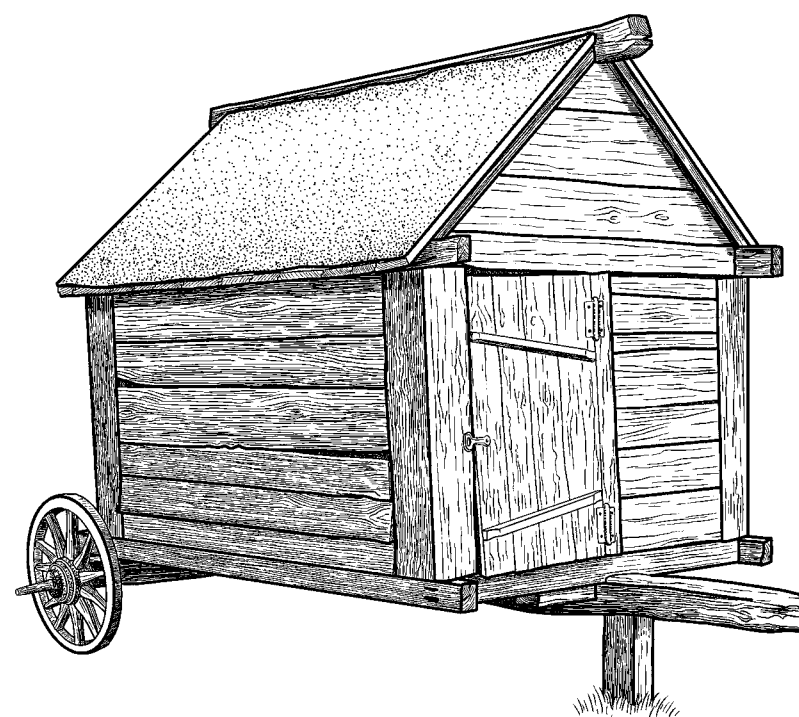
ТОРТОГ — юумэндэ тогтоһон, шэнгэнхэн утаан (копоть). *Энэ эхүүн утаан, энэ тортог болоһон хана уняа, ханада үлгөөтэй сахюур замагта — эдэ бүгэдэ Намсарай Хээтэй хоёрой сдьхэл зүрхынь баясуулна* (Ж. Балданжабон, 1960).

ГЭР ШАДАРХИ ХЭРЭГЛЭМЖЫН БАРИЛГАНУУД БА ТҮХЭЭРЭЛГЭНҮҮД (ПОДСОВНЫЕ ПОМЕЩЕНИЯ И СТРОЕНИЯ)

АМБААР — үбэлэй хубсаһа болон эдихэ хоолоо, ажаһуудалайнгаа хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг сонхогүй барилга (амбар). Шадалтай баян айл-нууд хэдэн амбаартай байдаг хэн. Үбэлжөөндөө газар дээрэ баригдаһан амбаартай байхаһаа гадна, зөөхэдөө абажа ябадаг тэргэ амбаартай байгаа. *Тэндэнь ханхагар уужам дал хорёо, хоёр хүнхигэр хүхэ модон амбаар, үшөө нэгэ дархигар байшан гэр болон эбдэрхэй тэргэ шарга... холоһоо бархайн харагдагша хэн* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ТЭРГЭ АМБААР — дүрбэн гү, али хоёр сахариг-тай араг дээрэ тодхогдоһон, зузаан хабтагайгаар дархалагдаһан, дараанса оройтой, ажаһуудалайн-гаа хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг багахан барилга (амбар на колесах). Зөөхэдөө абажа ябахын тула иимэ амбаарнуудые зорюута тэргэ дээрэ баридаг байһан юм. *Гомбо сотниингоо хүбүүдые дахуул-жа ошоод, дүтэхэн байһан айлай тэргэ амбаар шэрэжэ абаашаад, зүүн хадын энгэртэ байлгаба* (Ж. Тумунов, 1949).

МУХАЛИГ — тэргэ дээрэ тодхогдоһон, эдихэ хоол болон бусадшы хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг, хажуу таладаа багахан үүдэтэй барилга (небольшое помещение для хранения продуктов и других вещей, установленное на телеге). Зарим айлай мухалигууд газар талаһаа үргэлжэдэнь түмэрөөр хушагдаһан байдаг хэн. *Мухалигай үүдэн; мухалиг суургалха*.

Тэргэ амбаар

ХООРБО — айлнуудай үүсынгээ мяха хадагалдаг, бодо малай хүлэй эбдэгдэнгүй орохоор хэгдэһэн томо модон абдар (продолговатый большой ящик для хранения зимнего запаса мяса). Иимэ хоорбонүүдые амбаар соо гү, али гэрэйнгээ арада, хүүдэр газарта хээд байдаг хэн. *Гэрэй зүүн тээ бишыхан хоорбо, тэрээн соо эзэнишн хоолоо хадагалдаг янзатай* (Д. Эрдынеев, 1979).

САЙБА — хоорбо, үбэлдөө эдихээс хүргэнхэн мяха болон бэшэшы юумэ хадагалдаг абдар (продолговатый большой ящик для хранения продуктов и других вещей). *Тэрэ хурсахан сагаан шарайтай басаган газар гаража, гэрэй ара талада байһан сайбын хажууда ошоод, түшэжэ байтараа...* (Х. Намсараев, 1990, 5).

АРАНГА — дүрбэн ута гасуу зоожо, дээрэнь хабтагай-нуудые хадажа барихан, юумэ хатаадаг түхээрэлгэ (навес для сушки). *Нэтэртэй хара ямаанишн айлай газрагуур зайжа зуража ябаад, аранга дээрэ хатааһан айрһа хурһынь хуу түүжэрхидэг, адатай абааштай гээшэнь хэлэшэгүй мал байшоо хэн* (И. Тугутов, 1956, № 2).

САХА — үзүүртээ асатай хоёр хургаг газарта зоогоод, дээрэнь хүндэлэн хургаг табижа хэнхэн хубсаһа болон унтари хэбтэригээ хатаадаг түхээрэлгэ (перекладина для сушки одежды и постели). *Тэрэ зэрлигшэг моринишн үргэжэ гүйхэдөө, дэгэл хатаадаг саха доогуур гарашоол юм хэн ха* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ДОРЖИЕВ Л. Д. Айраг бүлэлгэ. 1983 он

НЭЭЫ ГЭР СООХИ ТАЛМАЙН ХУБААРИ БА БАРААНАЙ БАЙРЫН НЭРЭНҮҮД (НАЗВАНИЯ ПРОСТРАНСТВ И МЕСТОПОЛОЖЕНИЙ МЕБЕЛИ В ЮРТЕ)

УРДАНАЙ буряадуудай ажабайдалда гэр доторхи зай тон наринаар, тусхай гуримтайгаар хэрэглэгдэдэг байһан юм. Нэеы гэр доторхи энэ түхэрээн тал-май хүнэй ханаан соо дүрбэн адли хуби болгогдон хубаагдажа, тэрээнһээ дулдыдан гэр соохи ба-раан өөрын тусхай тогтоомол хуурунуудтай байгаа. Иигэжэ хубаарилагдаһан хубинууд өөрын тусхай тогтоомол нэрэтэй юм.

ХОЙМОР, ХОЙТО ТАЛА — нэеы гэрэй үүдэ-нэй тушаа хойто талын, баруун-хойноһоо зүүн-хойно хүрэтэрхи гуламтада туласа зай, хуби (пространство в юрте напротив двери — между северо-западом и северо-востоком). Гэрэй хой-мор тала тон хүндэтэй дээрэ тоологдодог, тэндэ бурханаа, үнэтэй эдлэлнүүдээ хадагалдаг ханзаяа, ороёо табидаг байһан юм. Гэрэй эзэн хүн хоймор-тоо, хойморойнгоо ханзын наада талада, хуудаг байһан юм. *Дэлгэр хоймортгоо гэрэй эзэн янзаар маһайн хуугаад, Сэсэгмаагай аялалхан сайе түбшэн зохидоор уужа хуухадаа, тон ехээр баярлажа байба* (Ж. Тумунов, 1949).

БАРУУН ТАЛА, ГАЛАЙ БАРУУН ТАЛА — гэрэй баруун-хойноого баруун-урда хүрэтэр гуламтада туласа ерэнэн зай (пространство в юрте между северо-западом и юго-западом до очага). Галай баруун талада айлшаниие угтан абадаг, хүндэлдэг байхан юм. *Жарантайн намган, эхэнэр хүн айлшаниие малгайгүйгөөр угтахагүй гэхэн буяад заншалай ёхоор, бушуу түргэн малгайгаа үмдөөд, галайнгаа баруун тээ шэрэмэл сагаан нэеы шэрдэг дэбдибэ* (Б. Санжин, 1981).

ЗҮҮН ТАЛА / ГАЛАЙ ЗҮҮН ТАЛА — зүүн-хойноого зүүн-урда хүрэтэр галай зүүгээрхи тала (пространство в юрте между северо-востоком слева от очага). Галай зүүн тала эхэнэр хүнэй тала гэжэ тоологдодог байхан юм. Энэ талада эдеэнэй үхэг болон элдэб хаба хуулганууд табигдадаг, мүн эндэ гэрэй эзэн эхэнэр эдегээ буйлуулдаг байхан юм. *Айлиандаа табак түхээр-жэ табяад, сай хээд, хүгшэн нөөргөө галайнгаа зүүн талада ошоожо, намган янзаар үрөөнэн хүлөө дорoo эбхээд, сомсойн хууба* (Н. Очиров, 1968).

УРДА ТАЛА — гэрэй баруун-урдахаа зүүн-урда хүрэтэрхи тала (пространство в юрте между юго-западом и юго-востоком). Энэ тала голлон нэеы гэрэй үүдэн, үүдэнэй баруун талада эмээлэй үхэг, үүдэнэй зүүн талаар эргэнэг, наада талаарнь элдэб амхартанууд табяатай байдаг хэн. *Нэеы гэр заал-наа урда таладаа үүдэтэй байдаг юм.* Нэеы гэр соохи бараан өөрын тусхай тогтомол хубаряагаар нэеы гэрэй түхээрэнии дахуулан табяатай байдаг юм. Тиймэнхээ буяад айлай гэртэ байдаг тон хүндэтэй, тон нангин юумэнхээ — бурханай шэрээхээ эхилээд, хоёр тээшээ зайнууд тусхай нэрэтэй юм. Мүн баһа бараанай хоёр тала болон нюур тала онсо элрхэйлхэн нэрэтэй юм.

БУРХАНАЙ БАРУУН ТАЛА — бурханһаа баруун гар талын зай, бурханһаа баруун гар талаар доо-шоо зай (правая сторона от божницы). *Янжаман гансата бархирхаа болижо, Нимада дүтэлөөд, бурханай баруун тээгүүр заана* (Ж. Тумунов, 1949).

БУРХАНАЙ ДООДО ТАЛА — бурханай удаадахи, баруун гар талын зай (пространство по правую сторону от божницы). Бурханһаа доошонхи энэ зайда ханын захаар ханза табигдаг хэн. *Бурханай доодо ханза соо бообор халюун малгай биш. Бообор халюун малгайемни Богдын хүрэндэ үргөөрэйгты* (Ар. дуунһаа).

БУРХАНАЙ УРДА ТАЛА — бурханай шэрээхээ эхилээд гуламта хүрэтэрхи зай (пространство от божницы до очага). *Бурханай урдаху шэрээ дээрэ жаахан табхар лаампа носоно* (Ж. Тумунов, 1949).

ҮҮДЭН ХООРОНДО — гэрэй үүдэндэ, үүдэн тушаа (в дверях). *Тэрэ мэгдүү янзатай, малгайгаа хугадаа хабшуулаад, Тохотын шэг шарайе адуулан, тэрээндэ айнгяар дохёод, үүдэн хоорондо зогсоно* (Ж. Тумунов, 1949).

ГЭР СООХИ БАРААН (МЕБЕЛЬ)

БАРААН — хүнэй гэр соо табигдадаг, ажаһуудалда ходо хэрэглэгдэжэ байдаг томо хэмжээнэй эдлэлнүүд (мебель). Урдандаа гэр соохи бараан тусхай тогтомол байратай байхан юм. Жэшэнь, нэеы гэр соо гуламтын баруун-хойно бурханай шэрээ, тэрэнэй зүүн тээ ханза, ханзын доодо тээ орон, ороной мухалай таладань эхэнэрэй эмээлэй үхэг, тэрэнэй доодо талада, үүдэнэй зүүн тээ эдеэнэй үхэг, үхэгэй хажууда эргэнэг табигдадаг байгаа. Бурханай шэрээхээ доошо, гуламтын баруун талаар ханза, шадалтай айлда үшөө нэгэ ханза, баруун-урда таладань, үүдэнэй баруун тээ эрэ хүнэй эмээлэй үхэг байдаг хэн. Олон бараа табиха арга мүн лэ нэеы гэрэй ехэ багаһаа дүлдыхаа ушартай байгаа. Гуламта тойруулан, бараанай наада талаар набтархан хууринууд табигдадаг байгаа. Тэдэн мүн лэ тусхай байратай хэн: хойморой ханзын наада талада, ороной урда тээ, баруун ханзануудай наада талада табигдадаг юм. Тэдэ хууринууд газар газарта элдэб нэрэтэй: жабдан, бандаб, харбаад г.м. *Доржо үбгэн бэриингээ асарһан бараае адаглан хаража, бүтүүхэн доохонуур хэлбэриинь шанарые үзэжэ байхадаа, «бараг худынхитай болоо байнаб» гэжэ шэбишэнэ* (Ж. Тумунов, 1949).

БУРХАН — буддын шажантай буяад зоной нангин шүтөөн (бог, божество). Айл бүхэн заалһаа бурханай байдаг ёһотой хэн. Айлай бурхан гэр соо өөрын онсо тогтомол байратай юм. Бурханаа гэрэйнгээ тон хүндэтэй, гуламтаһаа баруун-хойто талада, гунгарбаа соо гү, али сүмэ соо хэжэ, шэрээ дээрэ табигдаг байгаа. Айл бүхэн хүзэглэлэйнгөө ээргээр бурхандаа шүтэдэг, шадалайнгаа ээргээр бурханда хабаатай юумыень хүсэд байлгахые оролдодог ба бурханаа гоёодог хэн. *Нээлтэтэй байһан үүдээр хүнгэхэн хүлтэй нэгэ хүн нохойһоо айжа годигшон орожо ерээд, Бадма абгай намган хоёр тээшэ мирһагад гэжэ, бурханда хэдэн удаа харшага-һоршого мүргөөд, мэндэшлэжэ, толгойгоо эльбэсэгээн...* (Х. Намсараев, 1979).

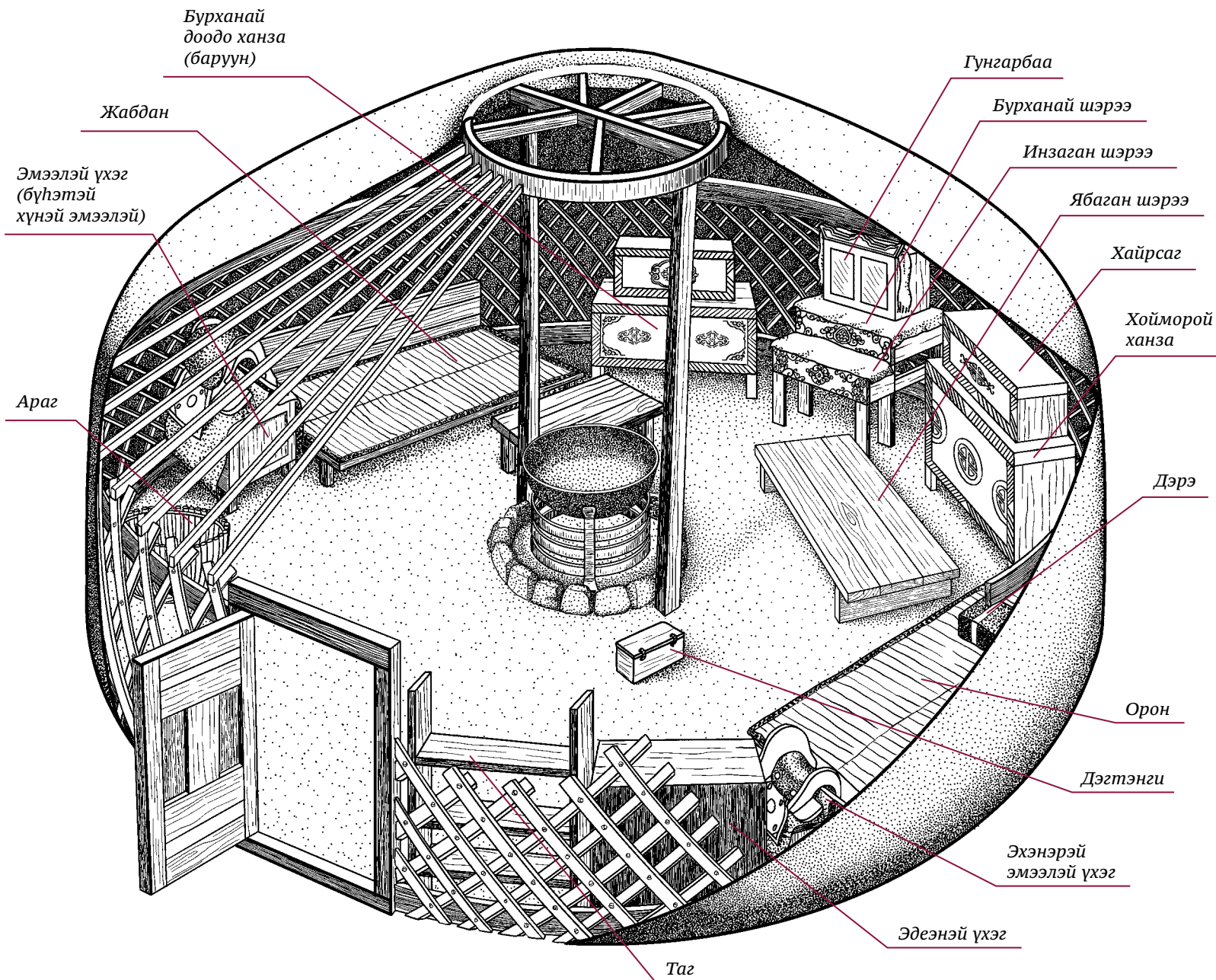
БУРХАНАЙ ШЭРЭЭ — бурхан болон бурханда хабаатай хэрэгсэлнүүдые табяад байдаг, хэдэн хубинуудые табсантуулан суглуулһан түхээрэлгэ (специальная мебель из нескольких ступеней для содержания божков и других принадлежностей). Л. Линховоиной тэмдэглэлхэнэй ёһоор, бурханай шэрээ гурбан хубиһаа бүридэнэ: хугалга, дабжад, гунгарбаа. Бурханай шэрээ суглуулагдахадаа, тон түрүүн хугалга табигдана, хугалгын ара талада табсантай талаараа тулгуулан хоёр хүлтэй дабжад табигдана, дабжад дээрэ — гунгарбаа. Ихэдээ бурханай шэрээ зургаан хүлтэй орёо түхээрэлгэ болоно. *Зургаан хүлтэй шэрээдэ, зулын туяа бадарна* (ар. дуун); *Эдэ зүнтэгүүд архья бурханайнгаа шэрээ-гэй саана нюугаад байгаал* (Ж. Тумунов, 1949).

ГУНГАРБАА — бурханай шэрээгэй тон дээдэ талын хуби болодог, зосоонь бурханай дүрэнүүдые, мүн бурханай бэшэшье хэрэгсэлнүүдые табигдаг, үндэрын 60–70 сантиметр, шэллэгдэлхэн үүдэнүүдтэй шкаф (божница, киот — оstenкленная рама или шкафчик для икон). *...гунгарбаа доторнь алта шарһан гурбан ехэнүүд сэргэ бурхан бодол-годо хаташаһан юм шэнги, тобойлдожо хууна* (Х. Намсараев, 1979).

ХУГАЛГА — бурханай шэрээгэй урда таладань табигдадаг, нарин гонзогор шэрээ, ондоогоор хэлэбэл, инзаган шэрээ (узкий продолговатый столик на четырех ножках с выдвижным ящиком или дверцей). Хугалга соо туулмагтай санзай, нэбюур, аршуул гэхэ мэтын хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг, мүн дээрэн бойпуур, хүрдэ табяатай байдаг юм. *Хугалга соо хадагалха; хугалгын үүдэн.*

ИНЗАГАН ШЭРЭЭ — бурханай шэрээгэй эгээн доодо шатань болохо нарин гонзогор шэрээ, хугалга (узкий продолговатый столик на четырех ножках с выдвижным ящиком или дверцей). *Ламын урда инзаган шэрээ табигдаба.*

ДАБЖАД — дээрэн гунгарбаа табихын тула түхээрэгдэлхэн, саада таладаа хоёр хүлтэй, урда талань гунгарбааһаа табсантай үлүү гараад, хугалгын саада эрмэг дээрэ табигдаад байдаг түхээрэлгэ (подставка под божницу на двух ножках, опирающаяся передним выступом о край столика). *Дабжадай хүл; үндэр дабжад; дабжад дээрэхи сүгсэ соо сай үргэхэ.*

Гэр соохи бараанай тогтомол байра

СҮМЭ / ҮМЭ — 1) нүүдэл байдалтай буряад зоной хэрэглэхэд таарамжатай, бурхан болон бурханай хэрэгсэлнүүдые, мүн бурханай ном хадагалдаг, 70–80 сантиметр утатай, 30–40 сантиметр үндэртэй, дээд талаһаа хабхаглагдадаг гонзогор хобто, хайрсаг (продолговатый ящик для хранения божков и других реалий). Гунгарбаагүй айл иимэ сүмэнүүдые хэрэглэдэг байһан юм; 2) гунгарбаае мүн лэ сүмэ гэжэ нэрлэдэг юм (божница); 3) дарамал гү, али шабараар бүтээгдэһэн бурханай дүрэ зосоонь тааруулан хуулгажа, гунгарбаа соо табяад байдаг, нюур таладаа шэлтэй багахан хайрсаг (небольшой ящик с застекленной дверцей для содержания небольших танок и статуэток). *Тиигээд Дулма сүмөө уудалжа, торгон жаншатай «Жадамбаа» гаргажа, хэбтэжэ байһан үбгэнэйнгөө сохо дээрэнэ судараа табижа, хэды дахин адислана* (Б. Барадин, 1999); *Эжынгээ байдаг модон ороной байрада сүмэтэй томо бурхан Балжад абгайн оруулжа табиба* (Ц. Галанов, 1957); *Гэрэй баруун хойто углууда үндэр дабхар сүмэтэй бурхан табяатай байба* (Ц. Галанов, 1975).

БАДАН ЖАЛСАН — гунгарбаа тушаа гэрэй үһээдэ үлгэдэг, дүрбэн талаһаань доошоо ханжаад байхаар хараалагдаһан, 20–25 сантиметр үргэнтэй торгон бүд залгаһан, углуу бүхэндэнь табан үнгын торгоор оёгдоһон гоёолтонуудые бүхэлһэн тэбхэр торгон шэмэг (сшитая из разноцветной ткани рама, окаймленная по краям ниспадающими завесами, к четырем углам которой прикрепляются украшения в виде полосок и цилиндров из пяти разноцветных тканей). Хана таладань байһан углуунуудһаань табан үнгын: хүхэ, сагаан, улаан, шара болон ногоон торгоор оёгдоһон хоёр хабтагар гоёолто, урда талын хоёр углууһаа мүн лэ табан үнгын торгоор оёһон бортого түхэлтэй гоёолтонууд үлгэгдэдэг хэн. *Нами-нами бадан жалсан надхуулһан бурханайн урда, шэрээ дээрэ зула носоно* (Ж. Балданжабон, 1982).

БУРХАН ДЭЛГЭЭХЭ — бүтүү үдэшэ бурхан тахилаа аршажа, захатай бурхануудаа дэлгээн үлгэхэ (развесить танки). *«Бурхан дэлгээһэн үдэр ха юм», — гэжэ шэлтэй архи асаржа, хоорондонь табина* (Ж. Тумунов, 1949).

СЭРГЭ БУРХАН — зэд, сад, хүрэл гэхэ мэтэ үнгэтэ түмэрөөр, мүн шабараар бүтээгдэһэн, хуугаад, зогсоод байһан бурханай дүрэ (статуэтка божка). ... *гунгарбаа доторнь алта шараһан гурбан ехэнүүд сэргэ бурхан... тобойлдожо хууна* (Х. Намсараев, 1979).

ЗАГАЛИ БУРХАН — рама соо хуулгагдаһан багахан зурамал бурхан (небольшая танка в застекленной рамке). ... *Галиа үбгэн хард бодожо, хара эһэн болошоһон шэрээтэй загали бишыхан бурханайнгаа урда зэд наһата соо зула бадаргана* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ЗАХАТАЙ БУРХАН — бүд дээрэ зуража бүтээһэн бурханай дүрэдэ шара, улаан үнгэтэй торгоор заха оёжо гоёһон бурхан, бурханай хүрэг (танка). Дээдэ талын хүбөөе үргэнөөр эмхиржэ, нариихан модо гулдируулжа, ооһор хээд үлгэдэг юм. Захатай бурханаа хуйлажа, гунгарбаа соохи табсантаһан хүнды соо хадагалдаг байгаа. Сагаалганай урда, бүтүү үдэшэ захатай бурханаа дэлгээжэ, гунгарбаагайнгаа хоёр хажуугаар үлгэдэг хэн. *Захатай бурхануудые сүмэ соо хадагалха; захатай бурхануудые хуйлаха*.

ШАГСА БУРХАН — шабараар бүтээһэн, гуу соо хуулгажа хүзүүндэ зүүдэг, угышые наа, гунгарбаа соо табяад байдаг бурханай заахан дүрэ (маленькая статуэтка, вставленная в амулет). ... *Аламжа гуулин гуутай шагса бурханаа Агын гол уруу шэдэжэрхибэ* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ТАХИЛ — гунгарбаа соо, бурхануудай урда зосоонь орооһо, уһа гэхэ мэтэ хээд табидаг, үнгэтэ түмэрөөр шудхажэ бүтээһэн, хүлтэй набтархан амһартанууд (невысокие чашечки из цветного металла). *Тахил аршажа; тахилай уһа хэлгүүлхэ*.

УҢАН ТАХИЛ — бурханай урда табиһан, уһаар дүүргэгдэһэн тахил (чашечки, наполненные водой). Бурханай урда долоон тахил табяатай наань, гурбанин уһаар дүүргэгдэһэн байдаг хэн. *Тахил аршажа, уһатай тахилай уһыень хэлгүүлхэ*.

Шэрээ

ОРООҢОТОЙ ТАХИЛ — бурханай урда табиһан, шэниисын таряагаар гү, али барайгараар дүүргэгдэһэн тахилнууд (чашечки, заполненные зерном). Тахилнуудай хубаряа иимэ байгаа: зүүн гарһаа эхилээд баруун гар тээшээ — орооһотой тахил, удаань уһатай тахил, удаань голто, хоёр уһатай тахил, хоёр орооһотой тахилнууд. Орооһотой тахилнууд дээрэ печени, саахар үргэдэг хэн.

ТАХИЛ АРШАХА — бурханай тахилнуудые арилгажа, шэнэ уһа, орооһо хэхэ (чистить жертвенные чашечки, менять воду и зерно). ... *тахилаа аршажа, бусалһан сайнгаа дээжэһээ газар гэртэ үргэдэг...* (Н. Очиров, 1968).

ГОЛТО — хубариһан хоёр тахилай удаа табигдадаг, үндэр хүлтэй тахил (чашечка на высоких ножках). Голтын наһатаһаа хэмжүүрээрээ ехэ хадань, зарим ушарта, жэшэнь, хүнэй нүгшэхэдэ, удаан носохын тула голто соо зула бадараадаг байһан юм. *Тэрэнэй бурханииньшые, Ханда хүгшэнэй ядуухан тулюур байдал шэнги, баһал үрсгээрхэн, урдань миин лэ нэгэ голто соо орооһо табиһан байгаа бэлэй* (Ж. Балданжабон, 1982).

НАҢАТА — бурханай урда зула бадараахадэ хэрэглэгдэдэг, дундаа гол хоноохо нүхэтэй, багахан үнгэтэ түмэр амһарта (чашечка для лампы). *Бурханай урда наһата соо зула бадарна*.

СҮГСЭ — бурханай урда орооһо, уһа хэжэ табидаг багаханууд аад, хүлгүй үнгэтэ түмэр амһартанууд (чашечки для зерна и воды). *Уни заяанай арилгадаагүй сүгсэнүүд гуламтын үнэһөөр үргэдэжэ, түхэл шарайгаа сэлмэнхэй, эдээнэй дээжээр билтарна* (М. Батоин, 1988).

РАБЖАЕВА В.Ф. Мандал бүтээлгэ. 2016 он

БУМБА / БҮМБЭ — бурханай урдахи дабжад дээрэ табяад байдаг, зосоонь аршаан хээд, бурханаа арюулжа байхаар хэрэглэгдэдэг, гоё хэлбэритэй домбодо адли хоолойтой амһарта (сосуд для хранения аршана). *Бумбатай аршаанаар бурханаа сүршэхэ*.

ТОЛИ — гунгарбаа соо, бурханай наада талада, тахилнуудай саана баруун гар талаһаа табяад байдаг, шара садаар бүтээһэн, ара таладаа хэнжэтэй, хэнжэдэнь хадаг уягдаһан түхэрээн ялагар түмэр (бронзовое зеркало). *Ялагар шара толи; толиин хэнжэ г.м. Таһа аршаһан улаан зэд толи шэнги малагар түхэрээн хара...* (Б. Мунгонов, 1965).

МАНДАЛ — 1) толидо адли түхэрээн аад, тэгэн дундаа табсантаһан тэбхэр шобогортой, захань гүбэрюүтэһэн хүбөөтэй, уруугаа харан табг шэнги түхэлтэй, түхэрээн шудхамал сад, зэд хэрэгсэл (бронзовое зеркало с ободком и возвышением посередине, мандала); 2) орооһоор дүүргэгдэһэн, дээрэнь мүнгэ алта үргэдэг, мүн лэ зэд садаар шудхажэ бүтээгдэһэн түхэрээн томо табг (широкая медная чаша для преподношений). *Мандалда үргэхэ; мандалай орооһон; Мандалай орооһон соо энээн шэнги обоо онги зэд суглараад байдаг гэшэ хэн бээ?* (Ж. Балданжабон, 1988, 2).

ХОНХО — шажанай ном уншахадаа, абяа гаргадаг, досогоо хэлэтэй, гоё хэлбэритэй барюултай, үнгэтэ түмэр хэрэгсэл (колокольчик). *Энэ үедэ гэнэтэ Санданай арада хонхо дамааршин абяан гараад, санзайн хүншүүгэй үнэр гутаад орхибо* (Ц. Галанов, 1963).

ОШОР — уншалга уншахадаа ламын хэрэглэдэг шудхамал сад хэрэгсэл (ваджра). ... *өөрынгөө бэшэ хоолойгоор шашхаад, шэрээ дээрэхи ошортой хонхоороо Арабжуурые шэдэбэ* (М. Батоин, 1988).

ХҮРДЭ — голыень эрьюулжэ маани уншадаг, зосоонь хуйлан хуулгаһан бурханай номтой, мүнгөөр болон зэд садаар бүтээһэн бүтүү амһарта (молитвенный цилиндр). *Самба хээтэйн бурханай ойроһоо бишыхан хүрдэ абаад, Жаргалмаагай ойро ерэжэ хуугаад, альган дээрэ табижа эрьюулнэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1961). Хүрдэ хэдэн янзын байдаг хэн. Модон гол дээрэ хуулгажа эрьюулдэг, мүн баһа зосоогоо номтой хабтагар хүрдэ байдаг юм. Иимэ хүрдэ голһоо амьяараа байдаг. Маани уншаха болоходоо, тэрэниие голойн шодогор түмэртэ хуулгажа эрьюулдэг юм.

БОЙПУУР — бурханаа аршаанаар сүршөөд, хүүлдэнь санзайгаар утажа арюулхадаа, зосоонь санзай хэжэ ууулдаг, элдэб гоёор угалзатуулан бүтээһэн амһарта (курильница, кадило). *Тэрэ хамбаанда Дэмаа хүгшэн бурханайнгаа урда зула носоогоод, бойпуур соогоо сог хэжэ, санзай уукулба* (Н. Очиров, 1968).

ШАЛСАЙ — 1) зүүн гархаа түрүүшын тахил дээрэ талхаар бажуужа хэһэн тахилай гоёолто, дүр-сэ (фигура из теста на первой слева чашечке); 2) шалсайн орондо түрүүшын тахил дээрэ дабхасуулан табиһан сагаан эдеэн, печени гэхэ мэтэ (угощение на первой чашечке из молочных продуктов). *Байсын үндэрэй баржангууд — Бажууһан талхан шалсайнууд. Хутагай үбэрэй баржангууд — Худхаһан талхан шалсайнууд* (Ц-Д. Дондокова, 1986).

ҺЭБЮУР — унага дааганай һүүл богонихон модон эшэдэ орёожо оёһон, бурханай тооһо арилгаха хэрэгсэл (кисть из хвоста жеребенка для смахивания пыли со статуэток). *Унаганай һүүл һэбюур; шубуунай далаар хэһэн һэбюур.*

ХҮШЭГЭ — гунгарбаагай саана ханада татагдадаг улаан, шара үнгэтэй бүд (занавес, натягиваемый за божницей на стене). *Дамбын гэртэ сагаалганай бэлэдхэл түхээрэдэнхэй: баруун ханаарнь хилэн хү-бөөтэй шара торгон хүшэгын дундуур... элдэб олон бурхан татаатай* (Ж. Тумунов, 1949).

ТАХИЛАЙ АРШУУЛ — тахил аршадаг бүд (тряпка для протирания жертвенных чашек). Тахилай аршуул болон һэбюур хугалга соо хадагалгадаг һэн. Тэрэниие бурханһаа холо хадагалжа боло-хогүй байгаа. Бурханай юумэн арюун газарта байлгагдаха ёһотой һэн. Энэ ёһо буряад зон тон наринаар сахидаг байһан юм. *Тахилай аршуул, зула бадараахадаа хэрэглэдэг хилгана, хүбэн болон бэшшье хэрэгсэлнүүдые хугалга соо хадагалаад бай-даг һэн.*

БОРТОГО — зула бадараахада дүлдэхэгүйн тула хэрэглэдэг дээдэ, доодо талаһаа нула халхабша (полый цилиндр для защиты лампы от ветра). *Шэл бортото; үйһэн бортото.*

САНЗАЙ — арса, ая ганга, хүһанай буурсаг, шэнэһэ-нэй шэлбэһэ, тэрэнгийн сэсэг гэхэ мэтые хатаагаад нюдэжэ буйлуулһан, бурханай урда сан табидаг бутархай зүйл (специально приготовленный состав из благовонных трав для окуривания помещения). *Санзайгаар утагтылиш даа. Бузарһанишье байжа болохот* (Ж. Балданжабон, 1960).

АДИС — ламаһаа залаһан арса жодоогоор хэгдэһэн, тусхай уншалгада оруулагдаһан, хүнэй бэе утаха, арюудхаха хангал үнэртэй зүйл (благовонная трава для окуривания людей).

АДИСААР УТАХА — аршаанаар угаһан хойноо бээе нара зүб гурба тойруулан дасанһаа залаһан арсаар утаха, утааень ама хамараараа хорохо (окуривать благовонной травой). *...адис санзайгаар Субадиш хүбүүхэн хоёроо утан байдаг болоо һэн* (Н. Очиров, 1968).

АРШААН — ламаһаа залагдаһан, мүн хуралай үедэ тусхай уншалгада оруулагдаһан уһан (святая вода). *Аршаан залаха; аршаанаар угааха; аршаан хүртэхэ.*

АРШААННАХА, АРШААНААР УГААХА — залагдаһан аршаан гурба дахин балгажа, амаа зайлаад, толгойдоо, һуга доогуураа, амидаа түрхихэ (обмываться святой водой). *Үбшэн хүниие аршааннаха; жабтын аршаанаар угааха.*

ХҮЖЭ — ууюулаад гэр болон дасан соохиие утадаг, ута гонзогороор дараһан, хайхан хангалтай ногоон (благовонные палочки). *Дасан руу ороходо, олон тоо-то ламанар хурал хуража, бүрээ бэшхүүр ханхинажа, хүжэ габрын үнэр анхилан...* (С. Эрдэнэ, 1976, № 3).

САБДУУР — бурханда аршаан сүршэхэ, хабтагар модон болон хилгана (кропило). *Сабдуураар сабдаха.*

САБДАХА — бурханаа тооһо шоройһоонь арилгаһан хойноо тахилаа аршаад, аршаан сүршэжэ арюулха (окроплять, опрыскивать аршаном божества). *Аман соогоо маани шэбэнэжэ байгаад, Дулма хүгшэн бурханаа сабдана.*

САН ТАБИХА — санзай ууюулха (окуривать благовон-ной травой). *Зула барина, хүжэ бадаруулна, сан табина* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1971).

ЗУЛА — наһата соо хилганые хүбэнгөөр орёогоод гол хэһэн, дээрэһээнэ хайлуулһан шара тоһо эюулһэн, дүйсэн үдэрнүүдтэ носоохо түхээрэлгэ (лампада). *Урдань тахил табяатай, мүнгэн наһата соо зула бадарна...* (Б. Санжин, 1981).

ЗУЛА БАДАРААХА/БАРИХА — бурханай урда зулада гал носоохо (зажечь лампаду). *Тэрэ бур-хандаа зула барюулжа, гурба удаа мүргөөд...* (Ж. Балданжабон, 1960); *Самбуу лама бурханайнь урда байһан томо голто соо дүүрэн шара тоһо хэжэ, зула бадарааха зуураа...* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ЗУЛЫН ГОЛ ТОМОХО / ХЭХЭ — богонихон хилга-на хүбэнгөөр орёогоод эмэрихэ (скручивать фитиль для лампы). *Хилганыень хүбэнгөөр орёожо гол хээд, томо голто соонь зула бадарааһан бэээрээ, Жалма ошожо мүргэнэ* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ЗУЛЫН ТОҬОН — зула бадараахын тула зорюута дэбэр соо хэжэ бэлдэгдэһэн шара тоһон (топленое масло, предназначенное для лампадки). *Гайхалтай, хээээнэй шимэ хүзэгтэй болоһон юм? Эжыһээ зу-лын тоһо харамнажа байдаг һэмнэй! — гэжэ энэгбэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

ШЭГЭДХҮҮР — наһатын оёорто байдаг багахан нүхэн соо зулын гол шэгэдхэжэ хуулгахын тула хэрэглэдэг, үзүүртэй хабтагар модон, хулһан (острая плоская палочка). *Хулһан шэгэдхүүр.*

ТАЛХАН НАҬАТА — зуураһан талха бажуужа, наһатын түхэлтэй болгоһон амһарта (чашечка для лампы из теста). Хүниие хүдөө табихадаа, субаргада талхан наһата соо зула бадараагаад ор-хидог байгаа. *Талхан nahama соо зула бадарааха.*

БҮХЭХЭ — зулын носожо дууһаад унтарха (гаснуть — о лампадке). *Эсэгын Самбуу ламые залахаяа ошо-һон хойно эхэнь улаа нялха хүбүүнэйн ара нюргые бүхэһэн* зулын харахан сэсэгээр тамгалһан юм (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ЗУЛЫН СЭСЭГ / БУУРСАГ — зулын носожо дүү-рэхэдэ, шатаһан голдонь үлэһэн хоёр набшаһан түхэлтэй монсогор хөө (уголек, оставшийся после сгорания лампадки). *Зула томо буурсагтай боло-жо бүхөө хаа, хайн гэдэг байгаа. ...бүхэһэн зулын харахан сэсэгээр тамгалһан юм* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

СОГОЛИГ / СОГЛИГ — бурханай ном зосоонь хэжэ хадагалдаг, ута гонзогор модон хобто (длин-ный, узкий деревянный футляр для религиозных сочинений). *Тэдэ номуудаа утаанай үнэр шэнгэ-шэһэн жаншанууд соо орёогоод гү, али соглиц — ном хадагалдаг ута модон хобто соо эмхилжэ, адис хүр-төөд, бурханайнгаа арада дүмүүхэнээр табидаг һэн* (Ж. Балданжабон, 1988, № 2).

ЖАНША — бурханай ном орёодог, нэгэ углуудаа ута ооһортой, торгон гадартай, бүд дотортой орёолто (квадратная шелковая обертка для религиозных сочинений с длинной тесемкой в одном углу). *...шара торгон жаншатай номуудай дарзагар хуудануудые иража...* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЖАНШАЛХА — бурханай ном жаншаар орёохо (обертывать религиозное сочинение шелковой материей). *Багша ламань хубарагуудаараа ном жаншалуулба: ...хадаг торгоор бүрхөөһэн бурхан тахил, шара улаан торгоор жаншалһан номууд...* (Ж. Балданжабон, 1960).

НАХЮУҬАН — хүзүүндээ зүүгээд ябадаг маани бэшэгдэһэн тэбхэрхэн, бүдөөр бүриһэн саарһан (талисман). *Нахюуһа залаха; нахюуһа зүүхэ.*

ЗАНГЯА — дасанһаа залуулһан, хүзүүндэ зүүдэг, уншалгатай ооһор (тесемка, носимая на шее в качестве талисмана). *Тишгээд эритэ мэсын аюул-һаа хамгаалха гэһэн дагдагар хара зангяагаа* хүзүүн-дээ баряад үзэнэ (Ж. Балданжабон, 1960).

ЭРХИ — хүн бүхэнэй маани уншахадаа хэрэглэдэг, ооһорто үлхөөтэй монсогор модон, яһан, зан-дан модон гэхэ мэтэ юумээр бүтээгдэһэн тоолуур (четки). Буряад зон эрхиеэ ехэ гоёодог байгаа юм. Зандан модон хара эрхи ехэ гоёдо тоологдодог байһан юм. *...эдеэ, сайгаа табюулаад лэ, элэшэһэн хара эрхиеэ таталан-таталан, бүхэли үдэр аман соогоо гүбэнэжэ үнжэдэг байгаа* (Н. Очиров, 1968).

ТОЛГОЙ — үлхэгдэһэн эрхиин ооһорой хоёр үзүүрые гулдируулжа гаргаһан, эрхиһээ хэмжүүрээрээ томо монсогор шүрээ (головка четки). Эрхиин толгой гоёожо, хэдэн янзаар хэдэг һэн: томо хубаар хажуу таладань нүхэ гаргаад, эрхиин ооһорой үзүүр-нүүдые хажуу тээшэнь гаргажа, дээрэһээнэ хэдэн үнгын шулуу үлхэжэ, сасаг хэдэг байгаа. Мүн томо улаан шүрэшье толгой хэдэг һэн. *Эрхиин хуба тол-гой.*

Зуланууд. Анаа дасан. 2007 он

БӨӨРЭ — эрхи үлхэхдөө, адли зайда гурбан газар үлхэлсэһэн шүрэ гү, али ондоо эрдэнийн шулуун (букв. «почки», три бусинки из полудрагоценного камня или коралла, расположенные на одинаковом расстоянии друг от друга). Эрхийн бөөрэнүүдые хоёр хажууһаань мүнгэн сахаригуудаар хабшажа мүн лэ гоёодог байһан юм. *Эрхидэ гурбан бөөрэ байдаг юм.*

ДУЛДЫ — үлхөөтэй эрхийн дундуурнь наадгүй ходорон гарахаар хэмжүүрэй эрхидэ үлхэлсэһэн түхэрээн мүнгэн сахариг (колечко на четках). Маани уншахада, дулды абяа гаража байха ёһотой юм. *Сагаан мүнгэн дулды; дулдын шэнхинээн.*

ХААЛТА — эрхийн үлхөөдэ бүхэлэгдэһэн, уншагдаһан маани тоолохо, утаһанда үлхэһэн арбан яһаханууд болон утаһан бүтүүнүүд (петли, служащие для учета количества прочитанных молитв). *Зуунай хаалта болбол утаһанда үлхөөтэй арбан яһаханууд юм. Хаалтанууд арбан мянганай, зуун мянганай гээд байдаг хэн. Зуун маани уншаха-даа, зуунай хаалтын нэгэ яһаханише татадаг юм.*

ХАНЗА — хубсаһа болон элдэб эдлэлнүүдые хадагалдаг, үхэг дээрэ тааруулагдаһан, мүн үхэгтээ адли хэлбэритэйгээр гоёон шэрдэгдэһэн бараан (сундук). Айл бүхэн шадалайнгаа зэргээр, мүн гэрэйнгээ ехэ багаһаа дулдыдажа, хэдэн ханзатай байдаг хэн. *Гэр доторын ехэ һалан муухай, нобшо ноохой, һэеи тооһон, дэгэл хубсаһан, хара эһэн болоһон ехэ ехэ хүрхигэрнүүд ханза хоорбо, баһа хара эһэн болоһон хуушан арьягар бурханай шэрээ...* (Х. Намсараев, 1979); *Бадууха хэды гажаранги яба-башье, найман ханатай налиагар гэрэй газра байһан будагтай ханзын хажууда тогтобо* (Б. Санжин, 1981).

Ханза, хайрсаг

АБДАР — дэгэл хубсаһа, мүн бусадшые эдлэлнүүдые хадагалдаг амһарта, ханза (сундук, ящик). ... *Тишгээд өөрынгөө бэридэ болоходонь, мүнгэн алтан хоёроо алтаар дүүрэн абдар сооһоо гаргажа асараа байна даа* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ХОЙМОРОЙ ХАНЗА — бурханай шэрээгэй зүүн талада табигдаад байдаг элдэб үнэтэй эдлэл болон гоёлойнгоо хубсаһа хадагалдаг, үхэг дээрэ тааруулагдаһан, мүн үхэгтээ адли хэлбэритэйгээр гоёоно шэрдэгдэһэн бараан, хобто, абдар (сундук, находящийся по левую сторону божницы). *«Муха-аа! Гэртээ ошохо дуратай хаа ошо даа, — гээд, хойморойнгоо ханза сооһоо сасагтай торгон пулаад гаргажа үгэнэ.— Долгорой үгэһэн юумэ гэжэ толгой-гоо боожо ябаарай»* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХАЙРСАГ — ханзада адли хэлбэритэйгээр гоёогдоһон, ханза дээрэ дабхасуулан табяад байдаг багахан хобто (сундук небольшого размера для хранения мелких вещей). Ханза дээрэ хэдэн хайрсагуудые томоһоонь эхилээд дабхасуулан табижа болодог байгаа. *Шэнэхэн бүрештэй шэрдэгүүд орон дээрэ дэбдэгтэй, хоймортто хайрсагтай ханза, углууда оёдоллой машина, пеэшэнэй зүүн тээ үхэг...* (Д. Эрдынеев, 1979); *Бүдүүн хүн аад, үбгэнэйнгөө хүүгэдээр наадашахада, Түгдэмэй һамган урмаа таһарһан янзатай ханаа алдаад, хойморой ханза дээрэ байдаг бишыхан улаан хайрсаг сооһоо хэды монсогор мамтасай гаргажа, Олзобойдо барюулдаг хэн* (Н. Очиров, 1968).

ОРОН — дээрэнь унтари заһажа унтадаг, модоор дархалагдаһан түхээрэлгэ (кровать). Л. Линховоиной тэмдэглэһэнэй ёһоор, урданай орон задардаг, хэдэн хубиһаа бүридэдэг байһан. Энэнь нүүдэл байдалтай зоной нүүхэдэ таарамжатай байгаа. Ороной нюур талыень 2–3 нюдэ хэжэ, үнгэтүүлэн шэрдэжэ, гоёодог байһан юм. ...*хоймортонь хүхэ ногоон шэрээр үнгэтүүлжэ шэрдэһэн орон табигдажа, дэрын мүнгэн гоёолтонуудһаа туяа сасаран байба* (Ж. Тумунов, 1949).

ДЭРЭ ТҮРҮҮН — орон дээрэ дэрын байдаг тала (изголовье). Дэрэ түрүүн буряад ёһондо хүндэтэй тала гэжэ тоологдодог дээрэһээ эрэ хүнэй хэрэгсэл дэрэ түрүүндэ табигдадаг байһан юм. *Эрэ хүн дэрэ түрүүндэ, эхэнэр хүн мухалайда гэһэн ёһоор бэлэгүүдээ тишгэжэ табяа бишуу* (Х. Намсараев, 1990, 5).

МУХАЛАЙ — ороной дэрэ түрүүнһээ нүгөө талань, хүнэй унтахадаа хүлөө табигдаг тала (место, противоположное изголовью). Мухалай тала эхэнэр хүнэй тала гэжэ тоотой байгаа. Тиимэһээ эхэнэр хүн дэгэлээ мухалай талада эбхээд табигдаг байһан юм. *Дари хүгшэн энэбхилэн абажа: «Үрэмнай хүн боложо, үрэмнай морин болог!» — гэжэ юрөөһэнэй һүүлдэ тэрээншинеь оронойнгоо шэрээгэй мухалай дээрэ табина* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ЭМЭЭЛЭЙ ҮХЭГ — ороной мухалай талада байдаг, гэрэй эзэн эхэнэрэй эмээл табигдаг, богонихон аад, үргэн үхэг (низенький шкаф-подставка для седла хозяйки дома). Эмээлэй үхэг соо гэрэй эзэн эхэнэр гутал болон бусадшые хубсаһаа хадагалдаг хэн. *Үхэг соогуураа юумэ бэдэржэ, оложо ядана. Тишгэжэ байтараа, ханаа алдажа: «Үнөөхи хүбүүнэйм оймһон яашоо гэшэб даа, шагабша татажа үгэхэ гэжэ ханаа һэм»* (Ц. Дон, 1958).

ЭДЕЭНЭЙ ҮХЭГ — зосоонь аяга табиг болон эдээ хоол хадагалдаг, дүрбэн хүлтэй, нюур тала-даа хоёр үүдэтэй, набтар аад, гонзогор бараан (низенький продолговатый шкаф для посуды и хранения продуктов). Эдээнэй үхэг гэрэй зүүн-урда талада, эмээлэй үхэгэй доодо тээ табигдадаг байгаа. Эдээнэй үхэг дээрэ һү буйлуулдаг элдэб байлгансагууд табигдадаг хэн. *Должод абгай үхэг тээшээ эрьелдэжэ, шанаһан мяхатай модон табиг Хорлын урда табина* (Ж. Балданжабон, 1965).

ЭРГЭНЭГ — модоор дархалагдаһан, үхэгтэ орходоо үндэр, нюур талаһаа хоёр үүдэтэй, амһарта болон эдээнэй зүйл хадагалдаг богонихон хүлтэй бараан (шкаф для посуды). Эргэнэг эдээнэй үхэгэй доодо талада, үүдэнэй зүүн талада табигдадаг хэн. *Һамган аахилһаар бодожо, эргэнэгээ уудалаад, энэ тэрэ борсо-сорсо шуһа, гэдэһэнэй зангилаа, үлөөдэһэ суглуулжа, нэгэ табиг дотор хээд...* (Х. Намсараев, 1979).

ҮХЭГ — дээрэнь ханза табигдаг, зосоонь элдэб бутархай хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг, нюур таладаа хоёр үүдэтэй, дүрбэн хүлтэй набтархан табюур (низкий шкаф для хранения мелких вещей, служащий подставкой для сундука). *Дэлгэрэй гэртэ бурхан тахил хуряагдажа, улаан, ногоон үнгэтэй шэрээр гоёожо шэрдэгдэһэн, шэб шэнэхэн ханза үхэг табигдажа, галайн баруун, зүүн талаар шэнэ сагаан һэеыгээр эсхэжэ хэһэн шэрээһэтэй шэрдэгүүд дэбдигдэжэ, хоймортонь хүхэ, ногоон шэрээр үнгэтүүлжэ шэрдэгдэһэн орон табигдажа, дэрын мүнгэн гоёолтонуудһаа туяа сасаран байба* (Ж. Тумунов, 1949).

ТООХООН (аг. н. х-дэ) — амһарта болон эдээ хоол хадагалдаг шкафтал адли бараан, эргэнэг (шкаф для посуды). *Тоохооной үүдэнэй барюулнууд хоёр шарахан сад сахаригаар хэгдэнхэй.*

ТАГ — тогоо, горшоог табиыхн тула газар дээрэ түхээрэгдэһэн, таһалгануудтай, модоор хэһэн түхээрэлгэ (полка для котлов и других емкостей). Таг эргэнэгэй хажууда, үүдэнэй зүүн талада табигдадаг байгаа. *Тишхэдэнь гэр соонь гансата һаруул болоод, хойморойн ба галайн зүүн-хойнохи модон оронуд, баруун тээхи хүрхигэр модон ханза, зүүн-урдаху таг дээгүүр, доогуур байһан һаба һуулганууд, модон аяга табгагууд элээр харагдаба* (Б. Санжин, 1981).

БАРУУН ХАНЗА — бурханай шэрээгэй доодо талада, гэрэй баруун ханада табигдадаг абдар (сундук). Шадалтай, ехэ гэртэй айлда гэрэйн баруун талада хэдэн ханза һубаряад байдаг хэн. ...*дала гаран наһанай үбгэн, гал тойрон һуужа байһан залуушулда хандан, аягатай сайгаа баринхай, баруун ханзын урда һууна* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЭМЭЭЛЭЙ ҮХЭГ (ЭРЭ ХҮНЭЙ) — баруун ханзаһаа доошо, үүдэнэй баруун талада табигдадаг, дээрэнь эрэ хүнэй эмээл хуряагаад байдаг үхэг (невысокий шкаф для мужского седла). *Дүтэ холын малишадай хашагдаад ерэхэдэ, эмээлэйнгээ үхэг сооһоо гаргажа үгэдэг* (Д. Эрдынеев, 1979).

ЖАБДАН — гурба-дүрбэн хүндэлэн модондо хабтагай хадажа бүтээһэн, набтархан аад, үргэн һуури (низенький топчан, настил). Иимэ һууринууд хоймортто, хойморой ороной наагуур, мүн гуламтын баруун талада табигдадаг хэн. Һүни болоходо, иимэ һууринууд дээрэ үхибүүдтэ болон айлшанда унтари заһадаг байгаа. *Наанань үргэн жабдан. Жабдан дээрэ хитад бүдөөр бүриһэн хэдэн олбог шэрдэгүүд* (Ц. Галанов, 1975).

БАНДАБ — дээрэнь хүнэй һуудаг набтархан түхээрэлгэ, жабдан (низенький длинный топчан для сиденья). *Нормо-Мэргэнишнь хэрмэн малгай-гаа абажа, доро гэгшэ дохёод, эзэнэй зааһан ёһоор, баруун хаяадахи хибэс дэбдэгтэй бандаб дээрэ һууба* (Б. Санжин, 1981).

ЯБАГАН ШЭРЭЭ — хүнэй һуухын тула хабтагайгаар бүтээһэн набтархан гонзогор һуури (низенький настил из досок для сиденья). *Хоймороор табиһан ябаган шэрээ дээгүүр адууһанай годон шэрдэг дэбдэгтэй* (Д. Батожабай, 1955).

ХАРБАЙД / ХАРБААД (аг. н. х-дэ) — хүндэлэн модонуудта хабтагай хадажа дархалһан набтар үргэн һуури, жабдан (низкий топчан, настил). *Пеэшэнэй баруугаар табяатай үндэр модон харбаад орондо туласа гэгшүүртэн ошоно* (Н. Очиров, 1968); *Хойморой харбаад дээрэ шэрдэг дэлгээгээтэй* (Д. Эрдынеев, 1979).

ГОМБОЕВ И. А. Гуламта

АЯГЫН ШЭРЭЭ — айлшание сайлуулхадаа, дээрэн хүндын табгаг табихын тула хэрэглэгдэдэг набтархан гонзогор шэрээ (низенький столик, предназначенный для приема гостей). *Гулваа ноён галзуурһандад адли дүрбэн шэгээ алдажа, урдаа байһан аягын шэрээ лас гэтэр, аяга табгагын хүрешэтэр ёборжо...* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ЯБАГАН ТАБЮУР — ороһон айлшанда сай аягалхадаа, дээрэн табгаг табидог, дүрбэн хүлтэй набтархан гонзогор шэрээ, табсан (низенький столик, предназначенный для приема гостей). Иймэ ябаган табюурнууд гуламтын баруун талада табяатай байдаг хэн. *Урдань ябаган табюур дээрэ үндэн табгаг соо хүрэн мяхан табяатай байба* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЃУРАЙ ХАЙРСАГ / ЃУРАЙ ХАНЗА — ажабайдалда ходо хэрэглэгдэжэ байдаг нур, таһама болон нураар хэгдэн эдлэлнүүдые, мүн нураар эдлэл хэхэдэ хэрэглэдэг зэмсэгүүдые хадагалдаг багахан модон хайрсаг (небольшой деревянный ящик для хранения изделий из кожи, инструментов по обработке кожи и разной мелочи). *Амтархан эдеэлээд, тэрэ зуһаланайнгаа гэрэй зүүн тээхи амбаар соо орожо, нурай ханза нээгээд...* (Д. Эрдынеев, 1979).

ДЭГТЭНГИ (аг. н. х-дэ) — 1) гэрэй эзэн эхэнэрэй утаһа шүрбэн, зүү хурабша болон хайша гэхэ мэтэ оёолой бусад хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг, дээдэ таладаа нураар холбон хэн хабхагтай дүшэ-табин сантиметр утатай, хорин таба-гушан сантиметр үргэнтэй, мүн лэ хорёод сантиметр тухай үндэртэй багахан гонзогор хайрсаг (небольшой деревянный ящик продолговатой формы для хранения швейных принадлежностей). Дэгтэнги гуламтын зүүн талада, эхэнэр хүнэй эзэлдэг хубида, гуламтада дүтэ табяатай байдаг хэн. Тиймэнэ тэрэниие галай захын дэгтэнги гэжэ нэрлэдэг хэн; 2) багахан ханза, хайрсаг (небольшой сундук). *Махамди хойморой дэгтэнги сооһоо хара велюр шляпыень гаргажа ябатараа гэнтэ марган...* (Н. Очиров, 1976).

ШҮРБЭНЭЙ ХАЙРСАГ — гэрэй эзэн эхэнэрэй утаһа шүрбэн, хайша, хурабша мэтын оёолой хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг багахан гонзогор абдар, хайрсаг (небольшой деревянный ящик для швейных принадлежностей). *Шүрбэнэй хайрсаг, оёорсогой хабхаг, халбага мэтые Затагархан олон һамгадта дархалба* (Ч. Цыдендамбаев, 1955).

ТАБСАН — хүниие сайлуулхадаа, дээрэн табгаг табидог набтархан гонзогор шэрээ, ябаган табюур (низенький столик). *Айлишадой түбхинжэ, хөөрэлдэн байтар табсангууд дээгүүр айрһа хурһан, үрмэ зөөхэй табигдаад, удаань шарууһанай мяхан, бусад олон эдэз хоол табигдаба* (Б. Санжин, 1981).

Баруун буряад айлай байдал. 1905 он

Унтари

Постель

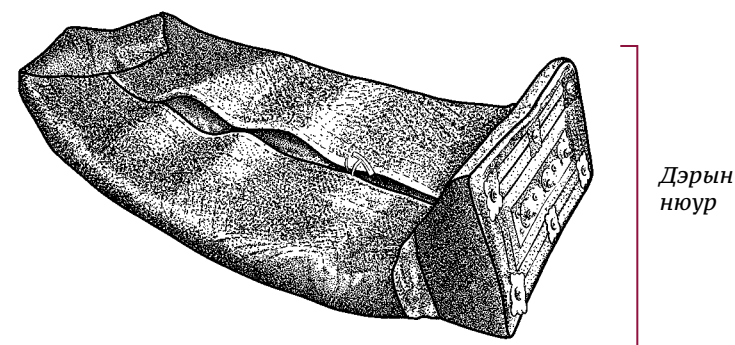
ШЭРДЭГ — орондо тааруулан эсхэжэ дараһан һэеы дэбдихэр (подстилка из катаного домашнего способом войлока). Ороной нюур талада байха шэрдэгэй захыень хара хилэнгээр хүбөөлэн гоёодог байһан юм. Юрэнхыдөө орон дээрэ 2-һөө — 5 хүрэтэр шэрдэг байдаг юм. *«Минии хадамда гараа болоходо, гэртэхимни арай гэжэ нэгэ хүдэн дэгл, хүхэ даалин тэрлиг, хонин хүнжэл, һэеы шэрдэг түхээрэ хэн», — гэжэ Шобооло мэдэрбэ* (Б. Санжин, 1981).

ШЭРЭМЭЛ / ШЭРЭЭНЭТЭЙ ШЭРДЭГ — хэдэн дабхар дарамал һэеы дабхасуулан, тэмээн ноон утаһаар угалза гаргажа нэбтэгэлдин шэрэн дэбдихэр (прошита нитками из верблюжьей шерсти подстилка из нескольких слоев войлока). *Жарантайн һамган... бушуу түргэн малгайгаа үмдөөд, галайнгаа баруун тээ шэрэмэл шэр-дэг дэбдибэ* (Б. Санжин, 1981); *Шүүлнэгэ ноён зуһалангай модон гэрэй һүүдэртэ шэрээнэтэй шэр-дэг дээрэ хэрэг дансаяа дэлгээнхэй, танигдаагүй нэгэ хүнөөр хөөрэлдэжэ нууба* (Ж. Балданжабон, 1960).

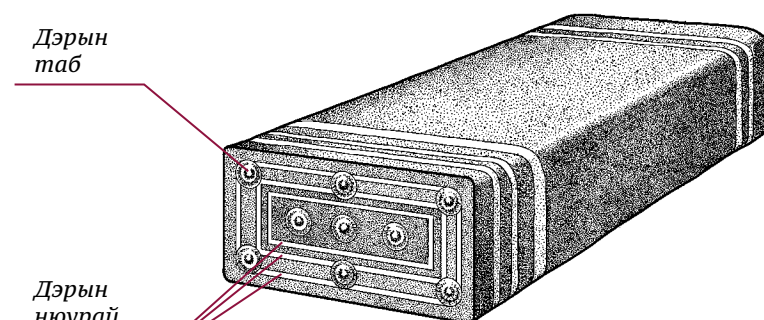
ДЭРЭ — сагаан һэеыд хара хилэн гү, али торгон бүд барижа шэрэн, утань ороной үргэнэй хэмжээд тааруулагдаһан, үргэниинь 40–50 сантиметр, нюур талыень дүрбэлжэн хабтагай бүрижэ, мүнгэн табуудаар гоёон, унтахадаа дэрлэдэг, бэри хүнэй асардаг заһал (подголовник). Дэрэ досоогоо хүнды юм, хүнды соонь үхибүүдэй хубсаһа болон бэшэ-шье юмэ хээд, модон шагтануудаарнь шагталаад байдаг хэн. *Хамагай һүүлдэ Жарантайн түрэлэй нэгэ эхэнэр шэб шэнэхэн дэрэ гэрһээ гаргажа, үдэшэ-хэ зоной захаар ябаба* (Б. Санжин, 1981).

ДЭРЫН НЮУР — утань 40–50 сантиметр, үргэниинь 20 сантиметр тухай дүрбэлжэн хабтагай хара хилэнгээр бүрээд, захаарнь эршэлэн томоһон улаан, ногоон утаһа холонготуулан оёһон, дүрбэн углуудаа болон дундаа мүнгэн табуудтай, дундахи табтань шүрэ, хуба нуулгаһан дэрын гоёлто, нюур талань (лицевая сторона подголовника, сделанная из обтянутой бархатом доски четырехугольной формы и украшенная металлическими бляхами и цветными нитками). *Дэрын нюур: тэбхэр хара хилэнгэй дундань, дүрбэн шэгшэгтэнь нуулгаһан һилүүртэй мүнгэн табуудыень, тойруулжа оёһон үнгын утаһыень ехэл гайхангаар харана* (Ж. Балданжабон, 1955).

ДЭРЫН ТАБ — дэрын нюурта нуулгагдаһан, сагаан мүнгэн болон бэшэшье үнгэтэ түмэрөөр һилэжэ бүтээгдэн тэбхэрхэнүүд гоёлто (серебряные или из других металлов бляхи, прикрепляемые на лицевой стороне подголовника). *Газар газарта дэрын табуудай тоонь ондо ондоо байһан бололтой. Жэшэнь, шэнэхэн буяадууд юһэн таб хэдэг байһан байна* (Батажаргалай Сэрсэгмаа, 1999). *Хойморой орон дээрэ ялагар табтай хуушан дэрын хажууда таба-зургаа наһанай басагахан нулаад соо юушьеб мансылна* (Ж. Балданжабон, 1965).

Дэрын нюур

Дэрын таб

Дэрын нюурай утаһан

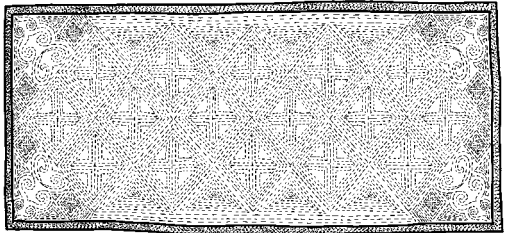
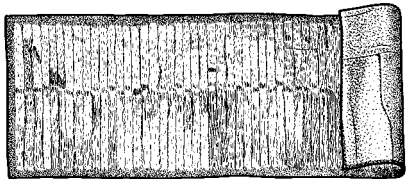
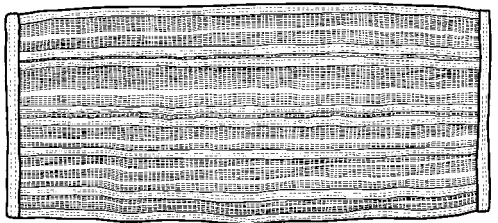
Дэрэ

ДЭРЫН НЮУРАЙ УТАҢАН — хоёр гү, али гурбан үнгын торгон утаһа эршэлэн томоод, гурба-дүрбэн эршээр зэргэлүүлэн холбожо оёод, дэрын нюурай хилэнгэй захаар хадаһан гоёолто (тесма из скрученных разноцветных ниток, пришиваемая на лицевой стороне подголовника). ...дүрбэн шэгшэгтэнь һуулгаһан һилүүртэй мүнгэн табуудыень тойруулжа оёһон үнгын утаһыень ехэл гайхангяар харана (Ж. Балданжабон, 1955).

ХҮНЖЭЛ — элдэгдээд, утагдаһан хониной ар-һаар оёһон, унтахадаа хушадаг хушалта (одеяло из овчины). Хүнжэл дээдэ таладаа үргэн, хүл таладаа болоходоо бага зэргэ нарин байдаг хэн. Хүнжэлэй дээдэ заха газаа талаһаа гоёогдодог хэн: сагаан хара хоёр хурьганай годо зүйжэ һудалтуулан гү, али дойбодтуулан халадаг хэн. Мүн хара хилэнгээршье хүбөөлдэг бэлэй. Айл бүхэн шадалайнгаа зэргээр саг сагай элдэб арһаар оёһон хүнжэлтэй байдаг хэн. Уданышьегүй оронойнь шэрээгэй наагуур нэхы хонин хүнжэл дэлгээгдэнэ (Ж. Балданжабон, 1960).

ХҮНЖЭЛЭЙ ЗАХА — хүнжэлэй дээдэ хажууге-заа талаһаань гоёоһон гоёолто, хүбөө (отделка верхнего края одеяла). Хүнжэлэй хилэн заха; хүнжэлэй хурьганай годон заха.

МУХАР ХҮНЖЭЛ — доодо талыень уулзуулан гушадүшэн сантиметр холбожо оёод, бага зэргэ түхэр-реэлүүлэн бүтүүлхэн үхибүүдэй болон наһатай зоной унтадаг хүнжэл (одеяло из овчины с зашитым концом). Тэрэ хүбүүнэй хүгшэн эхэ үһыень досоошонь урбуулжа оёһон мухар хүнжэл город абаашахыень Чулуун-Батада үгэбэ (Д. Батожабай, 1957).

Дээрэһээ доошоо: таар, годон шэрдэг, шэрэмэл шэрдэг

ХУРЬГАН ХҮНЖЭЛ — хурьганай арһа зүйжэ оёод, бүдөөр гү, али торгоор гадарлаһан, дулаанай сагта хушажа унтадаг хүнжэл (одеяло из шкур ягнят). Тиигээд хушажа унтаха эгээл үргэн ехэ, бүд гадартай хурьган хүнжэлөө дээрэнь хаяжархиба (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ЯМААН ХҮНЖЭЛ — ямаанай арһаар оёгдоһон хүнжэл (одеяло из козьих шкур). Ямаанай арһаар оёгдоһон хүнжэл болон бусад хубсаһа доодо шалтан эдлэдэг хэн гэжэ тоологдодог байгаа. ...гэр соогуурнь хараашална: үнэһэ шандарууда дарагдашаһан бурхан, эбдэрхэй ханзанууд, дээгүүрнь ямаан хүнжэл хэдэргэһэн модон орон... (Ж. Тумунов, 1949).

ШОНО ХҮНЖЭЛ — шонын арһаар оёгдоһон хүнжэл (одеяло из волчьих шкур). Энэ үедэ Данзад өөрынгөө жороо тэргэ дээрэ баахалдайн арһа дэлгээжэрхөөд, хамба торгон гадартай шоно хүнжэл... (Ц-Д. Дондокова, 1986).

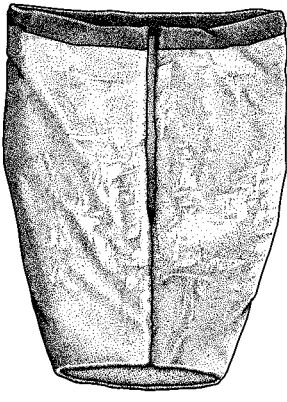
ГОДОН ШЭРДЭГ — адууһанай болон бэшэшье малай годо һудалтуулан, дойбодтуулан тааруулаад зүйжэ оёһон жабдан дээгүүр дэлгээд байдаг дэбдихэр (коврик из камусов лошадей и других домашних животных). Сэсэгмаа ахынгаа ороной наада тээ, годон шэрдэг дээрэ үбдэглөөд һууна (Ж. Тумунов, 1949).

ХУБСАР — адуунай болон хониной годонуудые гоёон зүйжэ оёһон шэрдэг, годон шэрдэг (камусовый коврик). Үдхэн ногоон хубсар дээрэ ургы Сэсэгтэл олохон, Үбсүү сагаан, уяруулма дуутай Басагад дуулана (Д. Мадасон).

БҮРЭЭҢЭТЭЙ ШЭРДЭГ — бүдөөр бүригдэһэн һэеы дэбдихэр (подстилка, обтянутая материей). Бандабууд дээгүүр торгон, тэрмэ бүрэгһэтэй шэрдэгүүд (Б. Санжин, 1981).

Хүнжэл

Мухар хүнжэл

Амһарта

Посуда и утварь

МОДОН ХҮНЭГ — уһа, аарса сагаа гэхэ мэтэ шэн-гэн бодос хэдэг, оёор талаараа үргэн болоһон томо модон амһарта (деревянное ведро). ...наһажаал һамган булангай саанаһаа гаража, хилгааһаар хэ-һэн ооһортой модон хүнэгтэй юумэ гэртээ оруулба (Ц. Галанов, 1975).

ТУДХУУР / ТОДХУУР — үнэе һаадаг багахан модон хүнэг (подойник). Ямаахан хүгшэн «ах-ха» гэжэ нэгэ тодхууртаа үнжээгэ түрхижэ баряад... (Х. Намсараев, 1979).

НАБА — зосоонь һү болон тараг суглуулжа бүлэдэг, үндэр нарин модон амһарта (жбан). Харанхы, нюдэ хордомо утаатай гэр соо, ёстогор һабын ойро... (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

БҮЛҮҮР — айраг бүлэхэдэ хэрэглэгдэдэг, дороо һэрбээтэй гү, али уруунь харуулһан аяга шэнги аад, нүхэнүүдтэй модондо эшэ һуулгаһан худхуур (мутовка). «Би сагаан эдэгээ һанашооб», — гээд, Баяр углууда байһан һабын бүлүүр хоёр-гурба бүлөөд, модон шанагаар удхана (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

НАБЫН ХАВХАГ — бүлүүрэй эшын гараад байхаар дундаа нүхэтэй, һабын амһарта тааруулагдаһан түхэрээн хаалта (крышка жбана). Тэрэнэй түхэрээн амһар, хабхагайнь дундахи нүхэн, хуһан модон бүлүүрынь — хуу дууһан элэшэнхэй (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

Буряад айлай амһартанууд. Харганайн дайда. 1922 он

БАЙЛГАСА / БАЙЛГАНСАГ — зөөхэйень абахын тула зосоонь һү байлдаг, мүн тарагынь бүридэг набтархан модон амһарта (деревянная крынка). *Һаба байлгасануудаа хараарай!* (Ж. Түмунов, 1949).

ОЁОРСОГ — аарса сагаа болон бусадшыё шэнгэн бодос хэдэг, үргэн аад, набтархан модон амһарта (крынка, квашня). *Ямар нэгэ хараалта хонхосог дайралдажа, тэргэнь хэлбэлзээд, оёорсогтой аарсанинь харгын ойгуур мухарижа, моришень үргөөбэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТОРХО — зосоонь үбэлдөө эдихэ аарсаяа суглуулдаг (хуряадаг) үйһэн гү, али модон томо амһарта (кадушка для хранения запасов арсы). — *Гэрээ ялайтар угаагаад, тээ тэрэ муухай торхо, тэрэ хара үхэг, бурхан гэхэ мэтын хэрэггүй юумэнүүдые дууһан гаргажа хаяхам* (Ц. Дон, 1958).

ҮЙҺЭН ТОРХО — аарса болон ондоошыё шэнгэн бодос хэдэг, ехэ хэмжүүрэй үйһэн амһарта (берестяная кадушка). «*Тээ тэрэ торхо соошни юун бэ?*» — гэн, зүүн урда хаяада байһан үйһэн торхо тээшэ *Самбуу лама ута хургаараа зааба* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ХҮХҮҮР — сагаан эдээ хэдэг, зүйдөөлгүй үргэлжэ арһаар оёгдоһон, хүнэгшүү түхэлтэй амһарта (бурдюк). *Эндэ гурбан эмэгтэйшүүл томо һабые тойрон, бүлүүрьень һугалан абажа, бусалһан юумэдэл бурьялһан айраг сэгээе арһан хүүхүртэ аюулээд, далайн хүйтэн уһан соо абаашажа табибад* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

ХУБИН — шэнгэн бодос хэдэг багахан модон амһарта (небольшой деревянный сосуд). *Үхэрэй суухатай уһанһаа хубин соо хээд, галай хажууда табиба* (Б. Санжин, 1981).

ТҮЙСЭ — шэнгэн бодос хэдэг, модон оёортой, хиидуугаар һуудаг модон хабхагтай үйһэн амһарта (туесок, берестяная емкость цилиндрической формы с плотно закрывающейся деревянной крышкой). *Уданишьгүй тэдэ хоёр нэгэ бэшэ, харин хоёр түйсэ дархалжа ороно* (Ж. Балданжабон, 1955); *Үшөө талаан болоходоо, хүл доронь үйһэн түйсэ дайралдажа, тэрэниие хаха шуу татаад, гал дээрэ барин үлээнэ* (Б. Санжин, 1981).

ТҮЙСЫН ХАБХАГ — үйһэн түйсэ хабхагладаг түхэрээн модон (крышка туеска). Түйсын хабхаг хуһан модоор хэжэ, нэхэ хаахадаа татахын тула һур ооһор нүхэлэн оруулдаг һэн. *Барц! Хуһан хабхаг яахаяа хэдэг гээшэб? Шиигтэжэ дамбайшоо!* (Д. Батожабай, 1966, 1); *Түйсын хабхаг эрхыхэнээрэ дарахадал гээд, Наваан Чингиз дүрэтэйгөөр нээжэ, амһар тээшэнь уралаа дүтэлүүлбэ* (Д. Батожабай, 1966, 1).

МОДОН ШАНАГА — үндэһэтэйн абтаһан хуһан модо бусалгажа шалажуулаад, хонхойлгон түнхижэ хэһэн ута эшэтэй удхуур (ковш, половник). *Ута эшэтэй модон шанагаар эдээгээ худхажа байһан Түмэн тэдэниие харахалаараа, зосоонь заригад гээд...* (Б. Санжин, 1981).

ТАБАГ — хуһаар, хуһанай үндэһөөр, мүн бэшэшье модо түнхижэ хэһэн эдээнэй амһарта (деревянная тарелка). *Табаг улханууд соо мяхан хубаагдан хэгдэжэл байна* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

УЛХАН — модоной улха түнхижэ хэһэн, гүнзэгы хонхор табак (чашка, сделанная из напльва на дереве). *Ехэ улхан соо таһа даража талха хээд, Хулгана абгайда абаашажа үгэхээс Жаргалмаа һаяхан гэр-тэнь ошобо* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ҮНДЭҺЭН ТАБАГ — хуһанай үндэһэ бусалгажа шалажуулаад, элдэб түхэлтэйгөөр түнхижэ хэһэн эдээнэй амһарта (тарелка, выдолбленная из корня березы). ...*Жалсарай гансаараа үгэлэн, зуухын хажууда уруугаа хараад хэбтэһэн үндэһэн табак абажа, халта үлээмсээрээ, урдаа табяадхина* (Ж. Балданжабон, 1960).

МАТААР / МАТААР АЯГА — модон гү, али модоной үндэһэ түнхижэ хэһэн, сагаан эдээ эдихэдээ хэрэглэдэг гүнзэгы модон аяга (глубокая деревянная чашка). ...*галай зүүн тээ табяатай хара матаартай хоймог абаад эдижэ һууна* (Х. Намсараев, 1979); «*Шойроб, энэниие эдил даа*», — *гэжэ ехэхэн тоһо хилээмэ асаржа, матаар аягада сай хэнэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

АЯГА — унда уухадаа хэрэглэдэг багахан хонхор амһарта (чашка, пиала). Аягануудай гантахагүйн тула бүхэ модоор гү, али модоной үндэһэ түнхижэ хэдэг байгаа. ...*Должод таг дээрэһээ аяга абажа, инаг урихан нюдэнэй үзүүрээр тэрэ хубүүнэй хурса сагаан шарайе шэрбэсэгээн байжа, сай аягалжа...* (Х. Намсараев, 1990, 5).

МОДОН АЯГА — гантахагүй бүхэ модо, мүн модоной улха түнхижэ хэһэн, шэнгэн бодос уухадаа хэрэглэдэг хонхор амһарта (чашка, выдолбленная из дерева или напльва). ...*Мухар-Сагаан шара модон аягынгаа оёрой шаарые гал уруугаа шард байса хаяадхиба* (Б. Мунгонов, 1960).

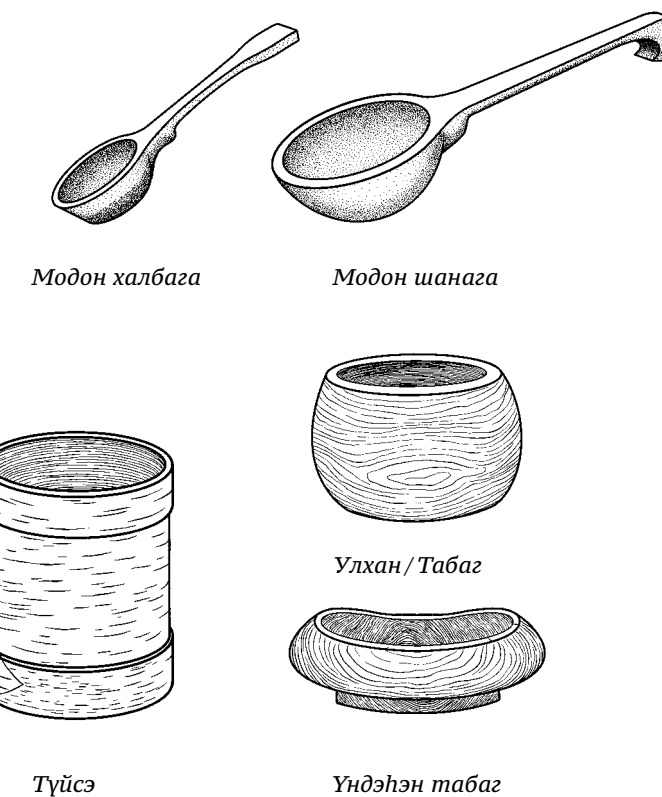
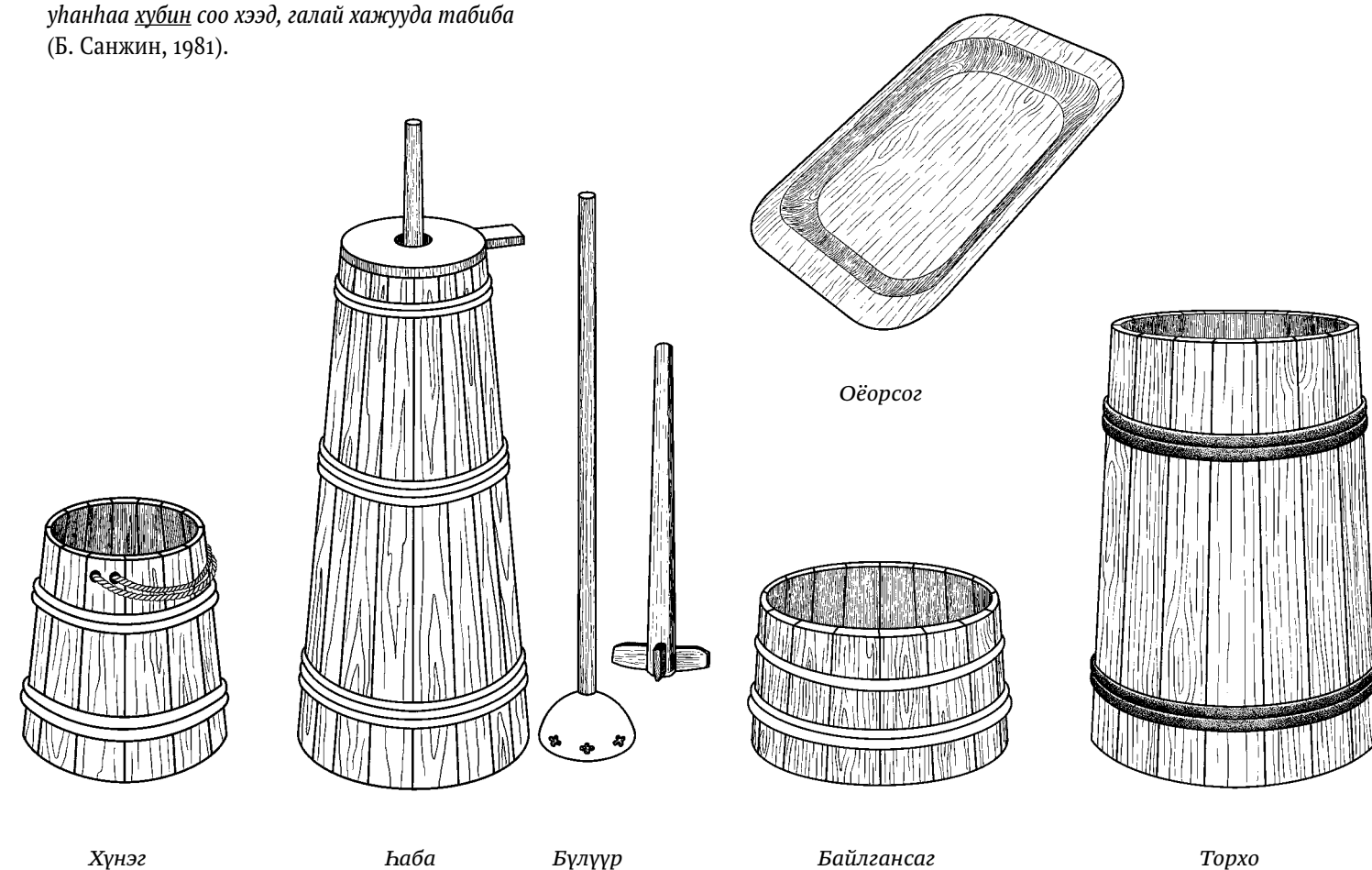
ҮНДЭҺЭН АЯГА — модоной үндэһэ уһанда бусалгажа шалажуулаад, түнхижэ хэһэн, сай уухадаа хэрэглэдэг багахан хонхор амһарта (чашка, выдолбленная из корня дерева). *Гэртэ Жалсарай хара үндэһэн аягаар гашуун хара сай хүлэртэрөө уужа һууба* (Ж. Балданжабон, 1960).

МҮНГЭН ХҮБӨӨТЭЙ АЯГА — аягын хүбөөгэй түгдэрхгүйн тула нарин дарханай мүнгөөр хүбөөлжэ, мүн газаа талыень угалзатуулан гоёһон аяга (деревянная чашка с серебряным ободком). ...*дасангай ламанар ээлжээгээр һууриһаа бодожо, мүнгэн хүбөөтэй шара үндэһэн аяга соо нэгэ балга хүйтэн хара сай хээд лэ абаашажа...* (Д. Батожабай, 1966, 2).

МОДОН ХАЛБАГА — шэнгэн эдээ табак соо-һоо удхан эдидэг, эшэтэй хонхор модон удхуур (деревянная ложка).

ЭТЭШЭЛҮҮР — эдээлхэдээ, халбагын орондо хэрэглэдэг байһан хабтагархан модон (плоские деревянные палочки, применяемые в качестве ложки). ...*нэгэ бишыхан хонхон тогоон сооһоо тоһогүй шэнгэн забарууха ээлжээгээр хабтагар этэшэлүүрээр халбагаданад* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ТЭБШЭ — хуһан модо түнхижэ хэһэн, зосоонь мяха болон гэдэһэ дотор хэршэдэг, мүн болоһон мяхашье тогоонһоо гаргадаг гонзогор модон амһарта (корыто). ...*тэндэ таг дээрэһээ жалагар хуһан тэбшэ, нэгэ үндэһэн хара табак абажа, галай хажуугаар табяад, тогоотой мяха гал дээрэһээ гаргалсана* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ҮЙНЭН ҮАГАСААН — үйһөөр хэгдэһэн гүйхэн гон-
зогор амхарта (небольшое берестяное корытце).
*Һүүлдэнь шанаһан мяхаяа һарша-боршын заабаряар
үйһэн һагасаан, модон тэбшэнүүд соо хубаарилан
гаргана* (Б. Санжин, 1981).

ТОГООН — зосоонь эдэе шанадаг хонхор амхарта
(котел); шэрэм тогоон; дэльбэн тогоон; шэхэ-
тэй тогоон. Тогоонууд ехэ багаһаа боложо элдэб
нэрэтэй байдаг: зургаан тамгын тогоон, долоон
тамгын тогоон г.м. *Нэгэ хэды болоод байхада, гэр
соо наяраан гаража, тулга дээрэхи тогооной «хон-
ён» ханхинаха абяан дулдаба* (Ж. Тумунов, 1949);
*Гэртэ гал дээрэ зургаан тамгын тогоон соо гү-
рөөһэнэй туранхай хара мяхан харьялса бусална*
(Х. Намсараев, 1990, 5).

ХАБИСАГ ТОГООН — аянда ябахадаа хэрэглэ-
дэг, гонзогор амхартай хобигор тогоон (котелок
полукруглой формы, используемый в походах).
*Дары Доржо үбгэниие гартаа хабисаг тогоо ба-
ряд, эдир туристнарта хөөрөжэ байһанаар Петя
буулгана* (Ж. Балданжабон, 1955).

ЗАГЛУУ — һэнжэтэй багахан хэмжүүрэй тогоон
(небольшой котелок с дужкой). *Зүбхэн лэ ганса нэ-
гэн үтэлһэн үбгэд хуушан түхэлдөө, моридоо барижа
уяжархиһан, заглуу соохоноо сай бусалгажа нуубад*
(Ж. Тумунов, 1949).

ЗАБЬЯА — модоор гү, али үнгэтэ түмэрөөр хэгдэһэн,
хажуу таладаа өөдөө гараһан хоолойтой амхар-
та (деревянная или медная посуда с носиком;
чайник). *...эргэнэг соохоо улаан забьяатай архи би-
шыхан улаан аягатайгаар абаашажа табижархёод...*
(Х. Намсараев, 1979).

ДОМБО — амһар таладаа нарин болоһон, модоор
гү, али үнгэтэ түмэрөөр хэгдэһэн үндэр амхар-
та (кувшин, высокий сосуд, напоминающий
усеченный конус). Домбын амһар талынь хахад
хана набтар, нүгөө талань нэгэ бага үндэр байдаг
юм. Энэнь шэнгэн бодос аягалхада зохистой ху-
шуун боложо үгэдэг. Домбо мүнгэн һиилүүртэй хэ-
дэн боолто бүһэлүүртэй байдаг, хажуу таладаа ба-
риха барюултай юм. *Түмэр ерэхэ гэжэ арзатайгаар
хадагалһан мүнгэн бүһэлүүртэй домбонь хооһон*
(Лодойдамба, 1965); *Баданай дүү Батанай Шодо
хоёр томо шаажан домбонуудай хажууда сособой
зогсожо, айлишадта духаряа аягална* (Б. Санжин,
1981).

ГҮСЭ — сай шанахадаа хэрэглэдэг, хажуу талаһаа
гараһан хоолойтой, барюултай амхарта (чайник).
Зэд гүсэ; гүсэтэй сай.

ДЭБЭР — зосоонь шэнгэн зүйл, мүн зулын тоһошыё
хэдэг гүсэ шэнги түхэлтэй багахан амхарта
(чайник небольшого размера). *Тиигээд шэрээ
дээрэһээ хайлаһан тоһотой гуулин дэбэр абана*
(Ч. Цыдендамбаев, 1953).

БУУЗЫН ЖЭГНҮҮР — олон жэжэ нүхэнүүд-
тэй дээрэ дээрэһэнь табидог хэдэн түхэрээн
таһалгануудтай, бусалжа байһан уһан дээрэ та-
бижа, ууралаар болгодог, оёорынь нула амхарта
(пароварка, позница). *Гэнтэ үүдэн нээгдэжэ, буузын
жэгнүүр бариһан шиилагар улаан лама... налбагар
орхимжөө Арсаланай толгой дээгүүр надхуулһаар
гарана* (Ж. Балданжабон, 1960).

УУР — зосоонь юумэ хээд, нюдэжэ бутаруулдаг ам-
харта (ступка). Уур урда сагта хуһан модоор хэдэг
байһан һаа, хожомой үедэ тэрээн соогоо хонхор
түмэр һуулгажа хэдэг болоһон байна. Мүн түмэ-
рөөршье хэдэг байгаа. *Бишыхан нилсагар хамартай,
булхагар томо хасартай эхэнэр пезшэнэйнгээ зүүн
тээ сомсойнхой, модон уур соо сай нюдэжэ һууна*
(Ж. Балданжабон, 1965); *...тиигээд түмэр уураар
хойноһоомни шэдэжэрхёо* (Ш-С. Бадлуев, 1965).

МУНСА — нюдүүр; ууртай сугтаа хэрэглэгдэдэг,
үзүүр таладаа монсогор модон, үгышыё һаа түмэр
(колотушка, пестик). *...мунсань түргэ түргэн дээш
доошоо һүрэжэ, уурыншыё дэбхэрээд дэбхэрээд аба-
на* (Ж. Балданжабон, 1965).

САЙН ХЭРШҮҮЛ — хоёр талыень ханатуулан
түнхижэ хэһэн, дүрбэлжэн хабтагар модондо тү-
мэр бүтүү хадаад, тэрээндээ зузаан түмэр хутага
тааруулһан, сай хэршэдэг зэмсэг (чаерезка). *Сайн
хэршүүл дархалха; сайн хэршүүлэй хутага.*

ТАЛХАНАЙ НЮХУУР — үндэһэтэйн абтаһан на-
рин модоной үндэһыень булсуу гарган бүтээһэн,
40–50 сантиметр утатай, талха шанахадаа хэрэглэ-
дэг худхуур (приспособление с круглой головкой
для размешивания мучной каши). *...эрхыһээ бэшэ
хургагүй, талханай нюхуур шэнги мүлхэгэр сарбуу
бултайжа гарана* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХЮХУУР — сагаан эдэе буйлуулхада, тогоондо
няалдаһан хюмһан, ээрмэг гэхэ мэтые хюһа-
жа арилгадаг, богонихон эшэтэй нимгэн түмэр
(скобель, скребок). *Тогооной хюмһа хюһуураар
хюһаха.*

ТЭБХЭ — горшоог гал дээрэһээ абадаг, үндэһэтэй
модоор хэгдэһэн, ута эшэтэй модон (Т-образное
приспособление для снятия горшка с огня,
сделанное из березы с корнем). *Сайн горшоогой
тэбхэ; шүлэнэй горшоогой томо тэбхэ.*

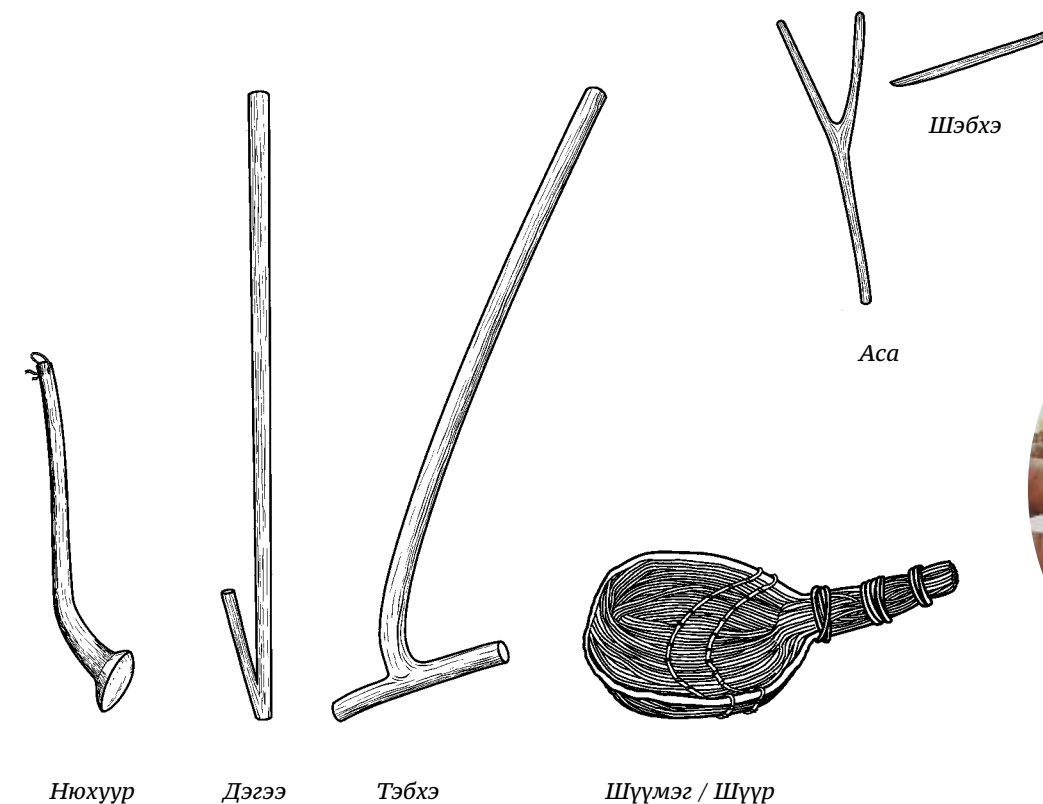
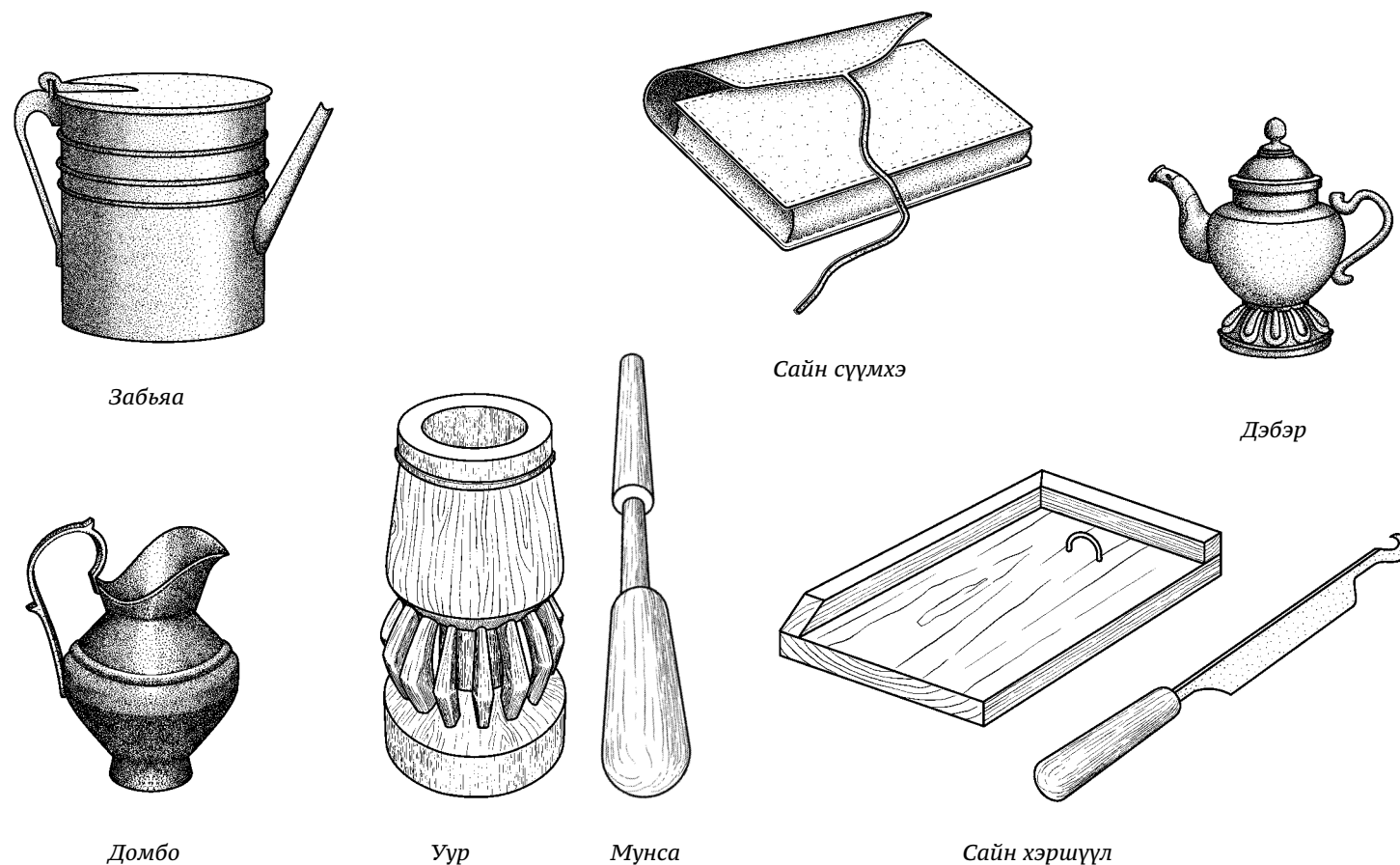
ДЭГЭЭ — горшоог гал дээрэһээ абадаг, үзүүртээ
дэгээтэй модон (приспособление с крючком
на конце для снятия котлов с огня).
Дэгээ модоной гэшүүһэнэйн узуур богонихоноор
үлөөгөөд хэдэг байһан юм. *Тогоогоо дэгээгээр гар-
гажа, гуламтын хахада табиба* (Ч. Цыдендамбаев,
1961).

ГАНЖАН (аг. н. х-дэ) — элдэгдэһэн талха хабтагар
болгодог, 25–30 сантиметр утатай монсогор модон
(скалка). *Элдэһэн талха ганжанаар хабтайлгах.*

ШАБДАА (аг. н. х-дэ) — дээрэнь мяха хэршэдэг
ба талха элдэдэг, таһалдаг тэбхэр хабтагай
(разделочная доска). *Гэрэйн урда дүрбэн хүлтэй
аранга дээрэ айрһа хатааһан шабдаанууд дэлгээтэй*
(Ж. Балданжабон, 1955).

ШҮҮР / ЭДЕЭНЭЙ ШҮҮР — алтаргана, хартаганаан
(дала хальһан) гэхэ мэтые хальһанһаан арилгажа,
нэгэ адха тухайгаар хоёр газар уяһан, һү шүүдэг,
аарсанда талха һамархадаа шүүрдэдэг, мүн тогоо
горшоог угаадаг хэрэгсэл (веничек из караганы
для сбивания арсы, процеживания молока и мытья
котлов). *Хартаганаан шүүр; хартаганаан шүүрэй
хальһа арилгах.*

ШҮҮМЭГ — бургаһа гүрэжэ хэһэн, һү шүүдэг
хэрэгсэл (ситечко из сплетенных ивовых прутьев).
Һүнэй шүүмэг.

ШОРО — мяха болон эльгэ гал дээрэ шарахадаа хэрэг-лэдэг, үзүүртэй нарин модон (вертел). *Базар моро морхигорхон хутагаараа угалзатан эрээлхэн нэмжэ отолжо, дүрбэн хуби болгоод, эльгэнүүдээ дүрбэн эхирнүүдые мансылһандал орёжо, хуушан шородо хадхажа, гал дээрэ барина* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

АСА — хоёр тээшээ халаатаһан мүшэр хальһанһаань арилгаад, 10–15 сантиметрээр тайраһан, эрээлжэ гү, али хиимэ хэхэдээ, гэдэһэнэй амһарые нээдэг модохон (рогулька, применяемая при заправке домашней колбасы). *Халаатай мүшэрөөр аса дархалха*.

ШЭБХЭ — хони гаргахдаа, хониной хотодо шудхана шүһанай адхархагүйн тула амһарыень бүхэлдэг нарийхан модон (тоненькая палочка, при помощи которой закуривают бараний желудок, заправленный кровью). *Шүһанай шэбхэ нэмжээр орёгоод, нарин гэдэһээр хүрмэдэг юм*.

БАРЮУЛ — тогоо гал дээрэһээ абахадаа, хоёр тээ-һээн баридаг, хоёр тэбхэрхэн шэрэмэл һэеы (прихватка). *Налхан абгай газарта хэбтэһэн то-гооной дагдагар барюулшые хаань абажа, хэды хэды нэжэрээд, ашагдажа байгаа бараанайн забһарта хабишуулна* (Ж. Балданжабон, 1960).

ГАР ТЭЭРМЭ — хоёр түхэрээн шулуу дабхасуулан табиһан, орооһо буталдаг түхээрэлгэ (ручная мельница). Дээдэ талын шулуун дундаа ороо-һо хэхэ нүхэтэй, мүн эрьюулхэдээ, нэгэ хажуудаа бариха барюултай байдаг. ... «Долоон зуун жаран гурба...» — гэжэ аман соогоо тоолон, *гар тээрмээс эрьюулнэб* (Ц.-Ж. Жимбиев, 1972).

МОДОН АМЪАРТАНУУДЫЕ ЗҮБӨӨР ЭДЛЭЛГЭ (УХОД ЗА ДЕРЕВЯННОЙ ПОСУДОЙ)

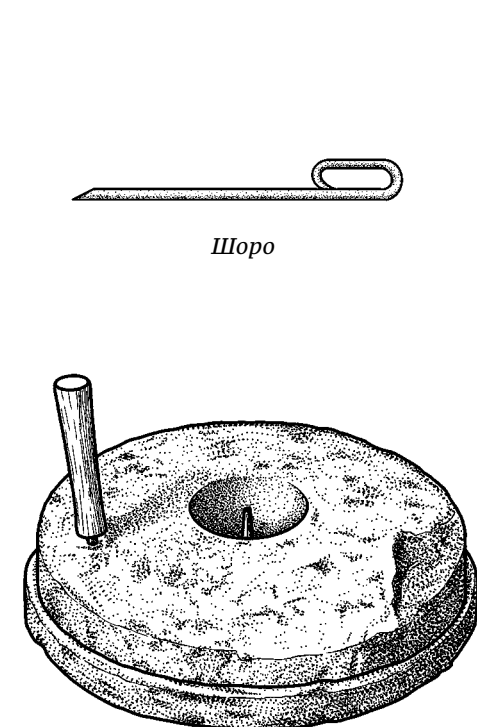
ХАГСАХА — модон амһартануудай хатажа, заб-һар гараад, гоожодог бололго (рассыхаться — о деревянных емкостях). *Нэгэтэ Тамжад абгайн хэнтэглэжэ уурлажа байжа, юһэн тамгын тогоон соо уһа бусалгаад, хагсаһаһан амһартануудаа жэбхэндүүлжэ, уурал һабһуулжа һуутарнь, гэнтэ Сэсэгмаа гүйлгэжэ ербэ* (Ж. Тумунов, 1949).

ЖЭБХЭНДҮҮЛХЭ — хагсаһан модон амһартануудые тогоотой уһан дээрэ уруунь харуулан табяад бусал-гажа, хагсааень гаргах (запаривать, распаривать деревянную посуду). ...*хагсаһаһан амһартануудаа жэбхэндүүлжэ, уурал һабһуулжа һуутарнь, гэнтэ Сэсэгмаа гүйлгэжэ ербэ* (Ж. Тумунов, 1949).

ХАГСАА ГАРГАХА — жэбхэндүүлхэ, хагсаһан амһарта соо уһа хээд байлгах, үгышые наа ехэ то-гоотой уһан соо бусалгах (запаривать деревянную посуду). *Аарсанай торхын хагсаае гаргах*.

УГААХА — модон амһартануудые халуун уһаар, шүүрээр үрэжэ зайлах (мыть деревянную посуду при помощи веника). *Байлгасануудые шүүрээр угааха*.

ШҮҮРДЭХЭ — модон амһартануудые шүүрээр үрэн угааха (мыть деревянную посуду веником). *Һаба болон аарсанай хүнэг шүүрдэн угааха*.

Шоро

Гар тээрмэ

Лёнхобын Галданай хэһэн һишлүүртэй домбо, аяганууд

ГЭР БАЙДАЛДА, АЯНДА ХЭРЭГЛЭГДЭДЭГ АРҢАН БОЛОН ҺЭЕЫ АМЪАРТАНУУД (ТАРА ДЛЯ ХРАНЕНИЯ ВЕЩЕЙ, ПРИМЕНЯВШАЯСЯ В ХОЗЯЙСТВЕ)

БОГСО — хайрсагта адляар углуутуулан оёһон, хуб-саһа хадагалдаг гонзогор һэеы амһарта (считая из войлока тара для хранения одежды и других вещей; дорожная сумка). *Бадан Тасха хоёр Баатар сагаан хаанда бэлэг барихаяа абаашажа ябаһан, үнэтэй хитад торгон гадартай булган дэгэлээ богсо сооһоо гаргажа, хэды хэды нэгсэрээд...* (Б. Санжин, 1981).

БОГСОЛХО — богсодо, богсо соо хэхэ (класть в дорожную суму). *Тэднээ хуу богсолжо дүүргэхэ-дээ, магнайнгаа хүлһэ хормойгоороо аршаад амаржа һуутарын Шоно орожо ербэ* (Б. Санжин, 1981).

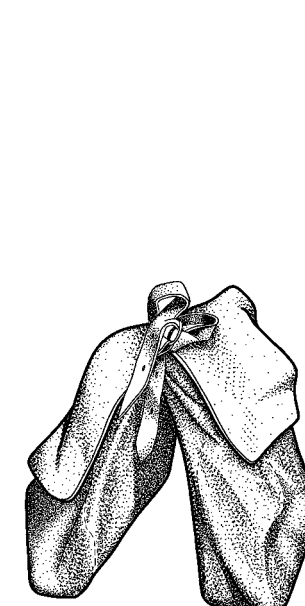
УУТА — дэгэл хубсаһа хадагалдаг, томо хэмжүүрэй ар-һан тулам (большой кожаный мешок для хранения одежды). ...*баруун урдах хаяагай арһан уута сооһоо торгон шэнги зөөлэхэн болотор элдэгдэһэн хүрбэдхэ арһа гаргажа...* (Б. Санжин, 1981).

ТУЛАМ — бодо малай элдэгдэһэн, үһыень зулмаагдаһан арһаар оёһон амһарта (кожаный мешок большого размера). *Тиигээд хүгшэнэй ая-гада сай хэжэ урдань асарһаар, тэндэ хэбтэһэн хүрхигэр тулам абаад, яаруугаар газаашаа гараба* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

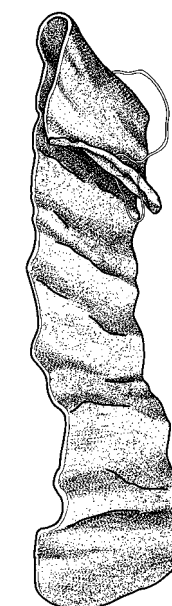
СУМАА — элдээд, үһыень зулмааһан бодо малай арһаар оёһон, хазаар мориндо тэгнээд ябахада зохистой, хоёр амяараа хүндытэй арһан амһар-та (переметная сума). *Эгээл багтаасатай гүнзэгы сумаа соогоо хонинойнгоо болоһон мяха, хилээмэ, тоһо багтаажа ядажа хэбэд* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

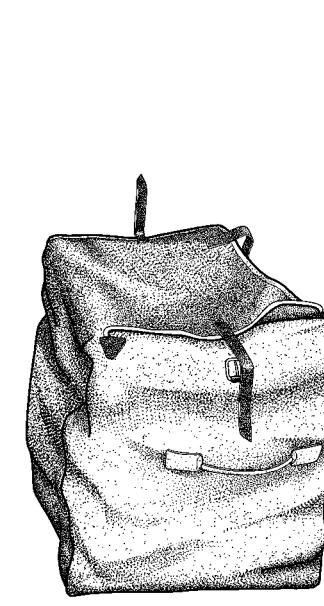
Туулам

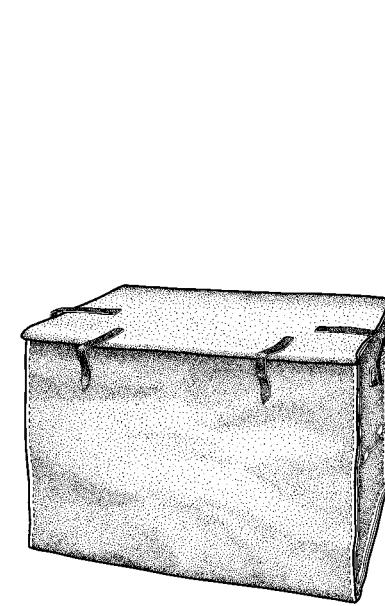
Сумаа

Тулам

Арһан богсо

Һэеы богсо

ТУГАЛ ТУУЛМАГ — дутуу гараһан гү, али нарайдаа үхэһэн тугалай арһа бүтүүгээр үбшэжэ абаад, элдэжэ оёһон багашаг хэмжүүрэй тулам (мешок из выделанной шкуры теленка). *Мүн саашань һуу-лижа, шэхэтэй тугал туулмаг соо гошхойтор хээд, амһарын уяжархиһан юумэ гаргажа, хоюулайень баряад, стол тээшэ ербэ* (Д. Батожабай, 1955).

ГОДОН ТУУЛМАГ — ангай болон малай годонуудые элдээд, зүйжэ оёһон багахан хэмжүүрэй туул-маг (мешочек из выделанных камусов зверей и домашних животных). *Янжама годон туулмаг соо үбгэндөө болгоһон мяха, хуураһан талха хэнэ* (Ж. Тумунов, 1949).

ШУУДАЙ — ламанарай баряад ябадаг, ута ооһортой багахан сүүмхэ (сумка ламы). *Лама тэрэ һам-баанда зөөртэй шуудайгаа унтари соогоо нюугаад, һанаа амар янзатай һуужа байһанаа, нүхэрэйнгөө орожо ерэхэдэ...* (Б. Санжин, 1981).

АЛШУУР — тамхи татадаг хүнэй тамхияа хээд яба-даг, багахан арһан гү, али бүд туулмагхан (кисет). *Амһарыень үмышэтэр хумижархиһан хусын хууханаг алшуур гаргажа: «Иимэ байнал даа!» — гээд, гаһандаа тамхи удхана* (Д. Батожабай, 1955).

БУЛХАР — арһаар гү, али торгон бүдөөр оёһон, дээдэ таладаа үмэгэр амһартай, мүнгэ болон бэшэ-шые бутархай юумэ хадагалдаг түхэрээн туулмаг (вышитый кожаный или матерчатый мешочек для хранения денег). Булхар торгон бүдөөр оёжо, ха-жуу талын оёдол дээгүүр торгон утаһаар «гүрэлөө» хээ гарган гоёодог хэн. *Тээд волостиин правление үлөөхэ гэһэн захяатай ерһэн дээдэ ноён сэбэр сагаахан пулаадайнгаа орондо будамал хүдэһэн булхараар амаяа аршажа байба* (Д. Батожабай, 1966, 3).

Дүрбэдэхи бүлэг

Эдээ хоол

Глава IV.
Пища бурят

Эдээ хоол

Буряад мяхан хоол. Шанаһан зөөхэй. 2021 он

Продукты питания молочного и растительного происхождения Нүн болон ургамалаар буйлуулагдаһан эдээн

ЦЫДЕНОВ А. Х. Сэржэм. 2013 он

САГААН ЭДЕЭН — малай хү элдэб аргаар буй-
луулжа бэлдэһэн хоол (молочные продукты,
приготовленные разными способами). Үнэндөө
*Балдан-Лхамые хүлэгээшьегүй, бага наһан-
һаа шэдитэ хубилгаанда этигэжэшье ябаагүй
аад, сагаан эдээнэй дэлгэрхын эхинэй баярта үдэр
айлашадые хүлээн буулгаха...* (Ж. Балданжабон, 1960).

НҮН (МОЛОКО)

НААҺААР НҮН — һая һаагдаад, бүлээн зандаа бай-
һан нүн (парное молоко). *Нааһаар һу уухада, бээдэ
һайн юм.*

ТҮҮХЭЙ НҮН — хөөрүүлэгдээгүй, бусалгадаагүй
нүн (цельное молоко).

ХӨӨРЭН НҮН — бусалгаһан нүн (кипяченое
молоко). *Гуламтынгаа баруун захада барлаг хүбүү-
гээ һуулгаад, халуун сай гү, али хөөрэнһэн һу аягалжа,
хүл дээрээ бохинолдохо һэн* (Ч. Цыдендамбаев, 1960,
№ 1).

НҮ ХӨӨРҮҮЛХЭ — һу шэрэм тогоон соо хэжэ бусал-
гаха (кипятить молоко). Нү хөөрүүлхэдэ, ехэ удаан
шэргэтэрнь бусалгадаагүй һэн. Бусалхадань, га-
лынь аали болгоод, һайса һамараад орхидог байгаа.
*...гал дээрээ хабтагар хара тогоогоо табижа, һүеэ
хөөрүүлхэ гэжэ байхадань...* (Х. Намсараев, 1979).

ГАШАЛҺАН НҮН — удаан байжа, муу амтатой боло-
һон нүн (прокисшее молоко). *Гашалһан нүөөр сай
һүлөө һаа, ээдэхэ.*

ЭЭДЭН НҮН — гашалаад, шалхамагтай,
изармагтай болоһон нүн (свернувшееся молоко).

Нүтэй сай

НҮӨӨР БУЙЛУУЛҺАН ХООЛ (МОЛОЧНЫЕ ПРОДУКТЫ)

ХОЙМОГ — табагай оёорто нэгэ-хоёр халбага сагаа
хээд, дээрэнь дүүртэгэр халуун нү нэмэхэдэ бии
болоһон, сагаан шалхамаг шүүһэн хоёрһоо бүрил-
дэһэн хоол (молочный продукт, образующийся
при добавлении горячего молока на две-три
ложки «сагаа»). *Үндэһэн табаг соо хэжэ үгэһэн
хоймогыень халбагадан байтараа, шара шүүһэтэйн
гудамхижархина* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХОЙМОГОЙ ШҮҮН — хоймог худхахада, халуун
нүнэйн сагаатай худхаралдахада бии болоһон
шара уһан, һайб (сыворожка, образующаяся при
смешивании сагаа с молоком). *...тэрэ хүбүүн
хоймогоо дутуу ядуу эдижэ, шара һайб шүүһыень
ябууд гудамхижархёод, амаа аршан, газашаа гүйжэ
гараа һэн* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ТАРАГ — бүлээдхэһэн нүндэ хахад шанага тухай сагаа
хээд, үгышье һаа, тарагай хүрэнгэ (урда тээнь бү-
риһэн тарагай үлөөдэһэн) нэмэжэ, дулаан юмээр
орёогоод орхиходо, бүрилдэһэн гашуубтар хоол
(тарак). *Түрэл нютагаа ошоод бэлшэхэдэнь, тэндэ-
хи үбһэ ногоон энээндэшни эхынгээ бүриһэн тараг
мини ууһандал амтатой байха гэжэ түр зуура
шиидхэнэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТАРАГАЙ ХҮРЭНГЭ — тараг бүрихэдөө хэрэглэ-
дэг урдахи бүрилгэһөө зорюута үлөөһэн тараг
(закваска для тарака). Тарагай хүрэнгэ урдахи
бүрилгэһөө үлэһэн тарагаар гү, али гашуун боло-
һон зөөхэйдэ хилээмэ хэжэ, нэгэ хэды соо байл-
гаад, гаргадаг байһан юм.

ТАРАГ БҮРИХЭ — бүлээн нүндэ тарагай хүрэнгэ
нэмэжэ бүрилдэхыень дулаалан орёогоод, хо-
ног байлгаха (добавив в теплое молоко закваску,
поставить тарак и завернуть посуду теплой
вещью). *...хуушан оймһондоо шагабиша татаад,
оёорсог соогоо дүүрэн тараг бүрээд унтаһан юм ха...*
(Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ҮНЖЭГЭН — нүн дээрэ тогтоһон сүсэги (сливки). *...
тэндэ байһан хоёр модон хүнэгтэ үнжэгэ түрхөд,
үнжэгэ һааһаа гарашаба* (Х. Намсараев, 1979).

ЗӨӨХЭЙ — байлгуур соо хээд орхихон нүнэй дээ-
рэ зузаанаар сугларһан тоһолиг сагаан бодос
(сметана). Иимэ байлгана зөөхэй халмажа абаад,
айрагай тоһондо нэмэжэ иилүүлээд, тоһо гаргадаг
байһан юм. *«Баабай, энэ шэнэ зөөхэйһөө сайдаа
хэхэ яагаабта даа»* (К. Цыденов, 1960, 1).

ШАНАҺАН ЗӨӨХЭЙ — зөөхэйдэ талха һамаржа,
тогоон соо бусалгаад бэлдэһэн эдээн, саламаад
(саламат).

САЛАМААД — зөөхэйдэ талха һамаржа, тоһо гара-тарнь худхаад болбосоруулһан эдеэн, шанаһан зөөхэй (саламат). ...*хододоо номгон даруу байдаг бэринь саламаад шанадаг тогоонойнгоо ханхинаса хэлжэрхибэ* (Ж. Тумунов, 1949). *Татхайн харахан хахалтай, тарган сагаан һамган улхантай саламаад, халуун мяхатайгаар барижа ороно* (Ч. Цыдендамбаев, 1972, № 3).

ЭЭЗГЭЙ — бусалжа байһан хүндэ айраг нэмэжэ бусалгалсахада бии болоһон үдхэн шарабтар, сагаан үнгэтэй эдеэн (творог). *Дутуу хатаһан нялуун ээзгэй, үшөө хүн замдаа байһан шэнгэн зөөхэй борбилоодол жааха жааханаар эдинэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ЭЭЗГЭЙ БУСАЛГАХА — бусалжа байһан хүндэ айраг нэмэжэ, сайбар шара үнгэтэй сагаан эдеэ гаргаха (варить творог). *Һүэз хөөрүүлжэ абаад, ээзгэйгээ бусалгаа ха юм* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ЭЭЗГЭЙ АЙРЬАН — хатааһан ээзгэй (сушеный творог). *Доронь ээзгэй айрһан, тэрээн дээгүүр хабтагар хабтагараар зүлэгдэһэн хилээмэн, үшөө хатаһан үрмэ, печени, сагаан саахар, конфетэнүүд* (Ж. Балданжабон, 1955).

ҮРМЭН I — үргэн дэльбэгэр тогоон соо хү хөөрүүлээд, оло дахин һамараад орхиходо, өөдөө хөөрэн гаража зарсаһан хүнэй тоһон (пенка). хү хүшөөхэдөө, һайса һамараад, тогоон дорохи гальень хажуу тээшэн болгоод орхидог юм. Тогоотой хүнэй хүрэхэн хойно үрмэ тогооной ханаһаань хутагаар һалгаагаад, тэгэн дундуурнь нарийхан модо шургуулан абаад, ханада үлгэжэ хатаадаг һэн. *Тэрэ зуураа, баһа бишыхан туулмагтай айрһа, хатааһан үрмэ гаргажа, нүхэдөө ооглоно* (Ж. Балданжабон, 1960);

ҮРМЭН II – зөөхэйтэй холиһон ээзгэйдэ нюдэһэн мойһо, шанаһан тибһэ, шара тоһо, саахар, бообо гэхэ мэтые холижо буйлуулһан хоол (продукт, состоящий из творога со сметаной с добавлением толченой черемухи, вареной сараны, сахара и других продуктов). *Жаргалмаагай өөрын малтаһан тибһэтэй, хургаяа долёомо амтатай үрмэ түйсэдэ хэжэ...* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

Үрмэн

ХҮШӨӨҢЭН / ХҮШӨӨДЭҢЭН — хүнэй үрмэн (пенка). *Гурбан эхэнэр энэ тэрье хөөрэлдэн, сайгаа ууржа, айрһа, хилээмэ, үрмэ хүшөөһэ эдижэ нуунад* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ҮРМЭНЭЙ ТОҢОН — хатааһан үрмэ суглуулжа, тогоон соо хайлуулхада гараһан тоһон (масло из топленых пенок).

АЙРАГАЙ ТОҢОН — айраг бүлэхэдэ, дээрэн хөөрэн гараһан тоһон (сливочное масло, получаемое при пахтании айрака). һаба соо айраг дээрэ хөөрэн гараһан тоһо ондоо амһарта соо халмажа абаад, хэдэн дахин хүйтэн уһаар угаадаг һэн. Угааһанайнгаа һүүлээр халбагаар сохижо, уһыень гаргадаг байгаа. *Шэрээ дээрэ булаһан талхатай, айрагай тоһомой улаан модон табаг* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

САГААН ТОҢОН — хайлуулагдаагүй тоһон (сливочное масло).

ТОҢО ИЛҮҮЛХЭ — айрагай тоһо байлгасын зөөхэйтэй холижо, удаан худхажа, һайб шүүһыень гаргаха (сбивать масло). *Зүүн хаяадань тоһо илүүлжэ, бүгдэгшэн байһан эхэнэр тээшэ ёлогод гэжэ...* (Х. Намсараев, 1979).

ИИЛГЭДЭҢЭН — тоһо илүүлхэдэ гараһан сагаан шүүһэн (пахта).

ШАРА ТОҢОН — сагаан тоһо хайлуулхада, хүнэй, айрагай элдэб үлэгдэлгүй, сэбэр боложо гараһан, шара үнгэтэй тоһон (топленое масло). *Нэгэ үдэр соо найма мянган түхэриг мүнгэн, зургаан зуу гаран толгой мал, гушан юһэн нүүд шара тоһон* Агын дасанда үргэл болон ороһон байгаа (Д. Батожабай, 1966, 1).

СУБ — тоһо хайлуулхада илгаран гарадаг, гашуун амта-тай, хүнэй болон айрагай сагаан изармаг (остатки молока и айрака, выделяющиеся при топлении масла). Сүбтэ талха һамаржа бусалгахада, гашуубтар амтатай хоол болодог һэн.

ХОНИН ТАРАГ — хониной хүөөр бүриһэн тараг (тарак, приготовленный из овечьего молока). *Харин Ямпилни тэргэһэ мяха, тоһо, түйсэтэй архи даа, шэнэ бүриһэн хонин тараг гэхэ мэтые буулгана, галай хажуугаар обоолно* (К. Цыденов, 1960, № 1).

ЭЛЬГЭН ТАРАГ — хониной хөөрүүлһэн хүөөр бүри-һэн тараг (тарак из кипяченого овечьего молока). ...*хүйтэн уһаар нюураа хэды еды үрсэгзөөгөөд, нэгэ табаг эльгэн тараг* хүл-хал гүүлээд, хонидоо дахажа гарадаг байгаа (И. Тугутов, 1956, № 2).

АЙРЬАН — хүн соо сагаа хэжэ бусалгаад, шара шүү-һыень шүүгээд, үлэхэн үдхэн сагаан бодосыень хатаажа бэлдэһэн сагаан эдеэн (сушеный творог, образовавшийся при кипячении сагаа с молоком). Айрһа хатаахадаа, миин бутархайгаар гү, угышыё наа, хурганайнгаа забһараар бажуужа гаргадаг һэн. Урдань һамгад зунай сагта бүхэли жэлээ, нүгөө зун болотор хүрэхөөр айрһа бэлдэдэг байһан юм. Хатаһан айрһаа туулмагууд соо хэжэ хадагалдаг байгаа. *Хүрэхэн мяха, бообо, үрмэ үмхэжэ байгаад, айрһанай таршаганатар жажалан, Батада хандаба* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХУРЬАН — айрһанай тусхай буйлуулагдаһан бодос гү, али хоймогой сагаан шалхамаг болон нюдэһэн мойһо арбан сантиметр тухай диаметртэй тү-хэрэн үйһэн хэбтэ хэжэ хатааһан сагаан эдеэн (сушеные в берестяной форме круги из специально приготовленного молочного состава). Хурһа үхибүүдтэ бэлэг болгон барюулдаг һэн. ...*тибһэ шанаад, мойһонтой холижо, бусалгууртай худха-һан хурһан...* (Д. Батожабай, 1966, 1); *«Эгээл айрһа хурһа эдижэ баймаар шүдэтэй байнаш даа», — гээд, шэхэтэй тугал туулмаг сооһоо хатааһан мойһомой хурһа гаргаба* (Д. Батожабай, 1955).

ХҮНЭЙ ДЭЭГҮҮРХИ — байлгасада зорюута хэжэ хонуулһан хүн дээрэхи үнжэгэн, сүсэгы (сливки).

Сагаан эдеэн

УУРАГ — үнеэнэй түрэхэдэ, хүхэндэнэ түрүүшын үедэ ороһон үдхэн сагаан шара бодос (молозиво). Хоёр-гурбан үдэрэй уураг суглуулжа бусалгахада, ээзгэй болодог. Мүн уурагта талха худхажа, тоһондо ша-радаг һэн. Буряад зон хабар үнеэнэйнгээ түрэхэдэ баярлажа, хүршэнэрөө уурагаар болгоһон эдеэгээр хүндэлдэг һэн.

СҮСЭГЫ — хоноһон түүхэй хүн дээрэ тогтоһон тоһолиг сагаан бодос, үнжэгэн (сливки).

АЙРАГ — амһарта соо зорюута суглуулжа байлһан хүнэй ээдэмэгыень, бүриһэн тараг болон түүхэй хү һаба соо суглуулан эһэхэн гашуун бодос (айрак). һабада хү гү, али тараг нэмэхэ бүрээ ойро зуура бүлэдэг байгаа. Гурба-дүрбэн хоногой үнгэрхэдэ, һабынгаа дүүрэхэдэнэ, айрагаа бүлэдэг һэн. ... *хуушан модон һабанууд соо гашуун айраг* хүхинэн хахинан эһэнэ... (Ц.-Ж. Жимбиев, 1992).

АЙРАГ БҮЛЭХЭ — айрагай һаба соо дүүрэжэ, хүсэд эһэхэн хойно бүлүүрээр тоһонойнь дээшээ хөөрэн гаратар худхаха (пахтать айрак). Айраг бүлэхынгөө урда тээ айрагаа томо тогоон соо хэжэ халаагаад, һөөргэнь һаба соо хэжэ, тоһонойнь дээшээ хөөрэтэр бүлэдэг байгаа. Тэрэнэй хоорон-дуур айраг халааһан тогоон соогоо хахирма халуун байлгажа, һабынгаа досоо хана шүүрээр шүүрдэн зайлажа байгаад бүлэдэг юм. Айрагаа бүлэжэ дүүргээд, тоһыень абаһан хойноо һабаяа дулаан юумээр орёогоод, үглөөдэрын болотор орхидог һэн. *Айраг сагаа бүлэхэ, архи нэрэхэ, горхонһоо уһа зөөхэ, үндэһэн модон һаба* хуулгануудые угааха... (Ж. Тумунов, 1949).

ХАХИРМА — 1) айраг бүлэхэдөө хабын хана зайладаг, айрагтай холиһон халуун уһан (горячая вода, смешанная с айраком, применяемая при пахтании). *Тэндэнь тогоогоор дүүрэн хахирма халашоод, арай арайхан бусалхаа байба* (Ж. Тумунов, 1949); 2) уһантай холиһон айраг (айрак, смешанный с водой). Хахирма мүн лэ халуурһан, хамшаглаһан хүндэ уулгадаг һэн. *Жалсарай намганайнгаа хажууһаа холодонгүй, толгойень бариба, хахирма уулгаха гэжэ оролдобо* (Ж. Балданжабон, 1988, № 2).

САГААН — бүлэһэнэй һүүлээр тогоон соо бусалгаһан айраг, үдхэбтэр болоһон гашуун бодос (молочный продукт, образующийся после перегонки молочной водки). *Зарим хүнүүд амандаа эдэз эдин-гүй, айрагай шүүһээр ундалжа, аарса сагаагаар* хоол-ложо, урсахан гэртэй болодог һэн (Д. Батожабай, 1966, 1).

САГАА БУСАЛГАХА — бүлэгдэһэн айраг дулаалан орёожо хоноһонойнгоо һүүлээр тогоо нэрэхэ, үгышыё наа, айрагаа сагаан болотор аалин гал дээрэ шанаха (кипятить на медленном огне айрак). *Нэгэтэ зун Янжама хээтэй тулга доро галаа түлээд, сагаа бусалгажа байба ха* (И. Тугутов, 1956, № 1).

САГААНАЙ ШҮҮҮН — бусалгаһан сагаанһаа илгарһан шара найб (жидкость светло-желтого цвета, образующаяся после кипячения айрака). Элдэгдэһэн арһа, мүн эхэнэрнүүд үһээ сагаанай шүүһээр угаадаг һэн. Мүн баяшуул барлагуудтаашье уулгадаг байһан ха. *Минии шамайе сагаанай шүүһээр тэжээгээгүй наам, үни шархяа хатааһан байха һэниш* (Ж. Тумунов, 1949).

Сайлалга. 1899 он

ААРСАН — 1) бусалгагдаһан сагаанай шүүһыень шүүхэдэ үлэһэн үдхэн сагаан бодос (молочный продукт, оставшийся после отделения сыворотки). Тусхай үйһэн болон модон торхонууд соо аар-саяа хэжэ, газаа, һүүдэр газарта, хүндэлэн хоёр модон дээрэ гү, али тусхай табюур дээрэ табидаг һэн. Тиихэдэе шүүһэниинь газар руу гоожожо, үдхэн аарсаниинь үлэдэг һэн. *Тэдэнэй хажууда харабиша сарай доро байһан арба гаран торхотой танжагар аарсанууд... аляархаһан мэтэ жэрылдэн лууна* (Х. Намсараев, 1979); 2) аарсаар болбосо-руулһан хоол (напиток из арсы). *«Модон табак соо аарса хэжэ уудаг байгаа!» — гэжэ шэбишэхэ зуураа хамаг шуһанишнь бурьялжа, далай шэнги шэхээрнь шааяахадал гэнэ* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ААРСА ХАЛААХА — аарса уһанда гү, али һула шүлэндэ худхажа бусалгаад, талха һамаран болбосо-руулха; аарсаар хоол шанаха (сварить арсу). *Аарса халаажа, үнэһэн соо хушан шарахан талха болгожо абаа* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТАЛХА ҺАМАРХА — аарсантай холимол бусалжа байһан уһанда талха үбэнүүлэн адхажа, хартаганаан шүүрээр худхаха, шүүрдэхэ (добавить муку в арсу при постоянном помешивании). *«Дүүмын ноёдые һайсал сүсэгэнүүлэ бэшэ аал?» — гэжэ байжа, Балжад аарсандаа талха һамарна* (Ж. Балданжабон, 1982).

ЭЭРМЭГ — тогоо нэрэхэ үедэ бусалжа байһан сагаанай сэсэрхэдэ, тогооной дээдэ захаар болон бүрхөөрэй доодо талаар сугларһан сагаан бодос (белая масса, образующаяся на краях котла и перегонного аппарата от кипения айрака).

ХЮМЬАН — һү хөөрүүлхэдэ, тогооной оёрто няалдаһан, бага зэргэ шатан алдаһан хүрин үнгэ-тэй хальһан (накипь, образующаяся на дне котла при кипячении молока). *Удангүй тогооной хюмһа хюһалган боложо, дүүнэдни «мүнөө минии хюһаха ээлжээн» гэлдэн буляалдаба* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ХЮЬАМА — тогооной хюмһан (накипь в котле от кипячения молока). *Һү хөөрүүлжэ байһан тогооной оёрто суглардаг хюһама шэнги, сэдхэл зүрхэнэйн оёрто хүндүүлхэй үбшэн хурыагдажа байба* (Ж. Балданжабон, 1965).

СЭГЭЭ — гүүнэй һү айраг шэнгээр буйлуулжа бии болгоһон гашуун ундан (кумыс, напиток из забродившего кобыльего молока). *Эдээнэй хойто тээ хэдэн аяга сэгээ уумсаараа, шэрээтэ лама заабол хэбтэжэ амардаг һэн* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ХОЛИСО (аг. н. х-дэ) — үрмэн (творог со сметаной с добавлением черемухи и сараны).

УНДАН (НАПИТКИ)

САЙ — сайн набшаһа бусалһан уһанда эдээшүүлһэн ундан (чай). Урда сагта манай Буряад орондо сайн ургадаггүй дээрэһээ, мүн худалдаа наймаанай эхилээдүй сагта буряад зон нотагтаа ургадаг элдэб ургамалай набшаһа суглуулжа хатаагаад, сай буйлуулдаг байһан гээшэ. Сайн бүридэлдэ юун ороноб гэбэл: үлирэй набшаһан, хүдэнэй эшэ, нохойн хоншоорой набшаһан гэхэ мэтэ. *«А» үзэг эрдэмэй дээжэ, аяга сай эдээнэй дээжэ (оньһ. ү.); ...хатайртажа үхэхэн хашарагай мяхан хүнэхэтэй, хагдаржа унаһан хүдэнэй набшаһан сай-тай, харанхыһаа харанхы болотор...* (Х. Намсараев, 1990, 5).

НОГООН САЙ — дулаан оронһоо асарагдадаг дарамал набшаһан сай; ногоон сай эдээшүүлһэн ундан (заваренный зеленый чай). ... *Ута Нэрэтын абаад мордохойо байһан эд бүд, ногоон сай, шэхэр саахарынь тэн хубааба* (Ж. Тумунов, 1949); *Должод абгай хүтэй ногоон сай* Хорлодо аягална (Ж. Балданжабон, 1965).

ШАРА САЙ — эдээшүүлэгдэһэн хүтэй ногоон сай (заваренный зеленый чай). ... *Галдан үбгэн зөөхэйгөөр хүлэһэн гашуун шара сай хүлд байса залгина* (Ж. Тумунов, 1949).

ХУРЬГАН САЙ — бутархай жэжэ набшаһанһаа бүридэһэн тусхай сортын сай эдээшүүлһэн ундан (байховый чай). *Танайхин хурьган сай* уудаг гүт?

ҺҮТЭЙ САЙ — эдээшүүлһэн сайда малай һү нэмэжэ сайлгаһан сай (чай с молоком). *Эжынгээ гарһаа халуухан саламат, хүтэй сай* абажа, *Майдар һөөргөө хоймортгоо ошоно* (Д. Эрдынеев, 1979).

Ногоон сай

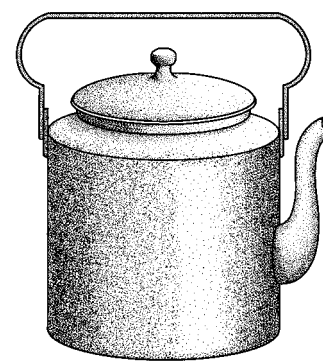
ХАРА САЙ — һү хэжэ сагаадаагүй, миин эдээшүүлһэн сай (чай без молока). *Үглөө үглөөгүүрһээ хара сайтай болохобди. Тиихэдээшье ши нэгэ үнэгээ үлөөхөө яагаабиб гэжэ ханахагүйлиш даа* (Д. Эрдынеев, 1979); *Үнэмнай түрөөгүй, мүнөөдөө хара сайтай* байнабди.

ЗУТАРААН САЙ/ЗУТАНТАЙ САЙ — эдээшүүлһэн сайда малай дотор өөхэнэй тоһон соо талха хууража хээд, дабһа, һү нэмэжэ буйлуулһан ундан (чай, заправленный поджаренной мукой). *Хотынгоо харлажа эхилхэдэ, Нордоб дархан Балжад хүгшэнэй шанаһан зутантай сай хажуудахи стул дээрэһээ абажа, энгэр руугаа адхан балгасаараа хахаба, ханяаба* (Г-Д. Дамбаев, 1976).

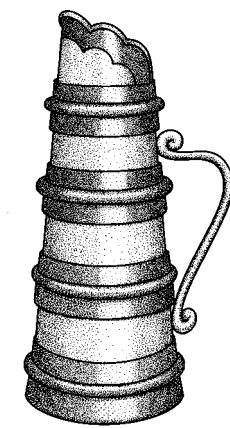
ТАЛХАТАЙ САЙ — малай дотор өөхэндэ хуураһан талха һамарһан хара сай (чай, заправленный поджаренной мукой). Иимэ сай үнээнэй түрөөгүй үедэ, хуураһан талхаар зөөлөрүүлжэ уудаг байгаа юм. *Эсэшэһэн хүүгэдтэнь тоһотой талха хууража, сайда худхаад* уулгана (Д. Батожабай, 1966, 1).

ШАМАРТАЙ САЙ — өөхэндэ хуураһан талха холиһон сай, талхатай сай (чай с поджаренной мукой). *Шамар худхаһан сайдань* Аламжа хэдышыё тааража ядаа наа, хүндын тулада амтархаһан янзатайгаар хороно (Д. Батожабай, 1966, 3).

СИИДЭМ — һү уһантай холижо бусалгаһан ундан (кипяченая с молоком вода). Үбшэн хүндэ, мүн бага наһанай үхибүүдтэ сиидэм уулгадаг һэн. *Дэлгэрэй Сэсэгмаада сиидэм бусалгажа байхадань, газань бүдүүн хоолойтой хүнэй...* (Ж. Тумунов, 1949).

Гүсэ

Домбо

ТОГОО НЭРЭЛГЭ (ПЕРЕГОНКА МОЛОЧНОЙ ВОДКИ)

ТОГОО НЭРЭХЭ — айрагаа бүлэжэ, тоһыень абажа дүүргэһэн хойноо, тэрэнээ тогоон соо хэжэ, дээрнэ тусхай түхээрэлгэ тааруулан табижа шабаад, аалин гал дээрэ бусалгажа, хүнэй архи гаргаха (перегонять молочную водку). *Аарса бозо уухаяа иигэжэ оролдоно бэшэ, харин тогоо түргэн нэрэхэ гэнэ* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

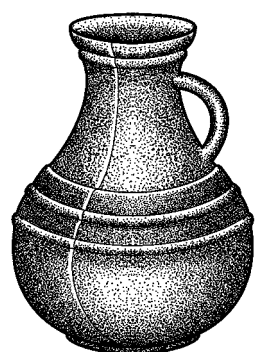
ТОГОО ШАБАХА — 1) тогоон дээрэ бэрхээр гү, али жалабша табижа, шабартай холиһон үхэрэй шабааһаар агаар орохогүйгөөр шабаха (замазывать глиной места соединения котла с перегонным аппаратом). *Басаганда заажа байжа тогоо шабуулаад...* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978); 2) (баруун бур. н. х-дэ) — тогоо нэрэхэ (перегонять молочную водку).

ТОГООНОЙ АРХИ — тогоо нэрэжэ гаргаһан хүнэй архи (молочная водка). *...сагаан эдеэнэй дэлгэржэ, тогооной архиин хатуу болоһон эгээл һайхан сагта Ханда Агаяа мордоо һэн* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХҮНЭЙ АРХИ — тогоо нэрэжэ гаргаһан архи, бүлэгдэһэн айрагнаа гаргаһан архи (молочная водка). *Баахан зэрэг хү гүйнги архи түйсэдэ хүүлэжэ, харгыдаа ябахадаа, тэрэнээ фельдшертэ бүтүүхэн уулгажа, энэ тэрэ юумэ шашалдана* (Ж. Тумунов, 1949).

АРЗА — хоёрдохиёо нэрэгдэһэн хүнэй архи (молочная водка двойной перегонки). Арза нэрэхэдээ, гурбан хуби хүнэй архи, нэг хуби айраг хэжэ, тогоо нэрэхэн шэнгээр дахин нэрэжэ, хатуу болгон гаргадаг юм гэжэ У-Ц. Онгодов бэшэһэн байдаг.

ХОРЗО — гурбадахияа нэрэгдэһэн хүнэй архи (молочная водка тройной перегонки). У-Ц. Онгодов бэшэхэдээ, хорзо агын буядаудай гаргаха дуулдаагүй, амталжа үзэһэн хүншы хомор гээд тэмдэглэнэ.

Танха

ТОГОО НЭРЭХЭДЭ ХЭРЭГЛЭГДЭДЭГ ТҮХЕЭРЭЛГЭНҮҮД (АППАРАТ ДЛЯ ПЕРЕГОНКИ МОЛОЧНОЙ ВОДКИ)

БЭРХЭЭР/БЭРХЭЭГ/ БҮРХӨӨГ — тогоо нэрэхэдэ хэрэглэдэг, доодо талань тогооной түхэрэнтэй адли аад, оёоргүй, дээдэ таладаа сорго тодхохо багахан нүхэтэй табхагар модон түхээрэлгэ (приспособление для перегонки молочной водки, напоминающее перевернутую невысокую бочку). Тогоо нэрэхэдээ, бэрхээрэ айрагтай тогоон дээрэ табижа, шабартай холиһон үхэрэй шабааһаар шабаад, мүн соргыень тодхожо, агаарай орохогүйгөөр шабаад, нүгөө үзүүрыень танхын хабхагта тааруулан хуулгадаг юм. Танхыа хүйтэн уһатай һиибэр соо хуулгадаг, тиигээд тэрэ уһыень ходо хэлгүүлжэ байха ёһотой. Тогоотой айрагаа аалин гал дээрэ бусалгахадань, ууралын соргоор танха руу орожо, архи болодог юм. *Нэгэ үдэр Ням гуай хүнһөө шэнэ бэрхээр худалдажа асараад...* (Лодойдамба, 1972, № 2); *«Табиял!» — Лёнхобо дуратайгаар дэмжэнэ. — «Бүрхөөгөө асархам гү?»* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

СОРГО — архиин танха руу гоожон орохо хүндытэй годигор модон гү, али түмэр түхээрэлгэ (перегоночная труба, по которой стекает накуренная молочная водка). *Балайшые удаан болонгүй, тэрэ тогооной халуу даажэ, ондоохон үнэр анхилаад, ута соргоор уурал дурата дурагүйгөөр дуһалан байтараа, наришханаар шожогоножо захалба* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ТАНХА — тогоо нэрэхэдэ, сорго доро тододог, доодо талань булхагар, хоолой тээшээ болоходоо нарин аад, амһар тээшээ дэрбыһэн шэрэм амһарта (чугунный кувшин для перегонки молочной водки). *Шэрэм танха; танхатай архи.*

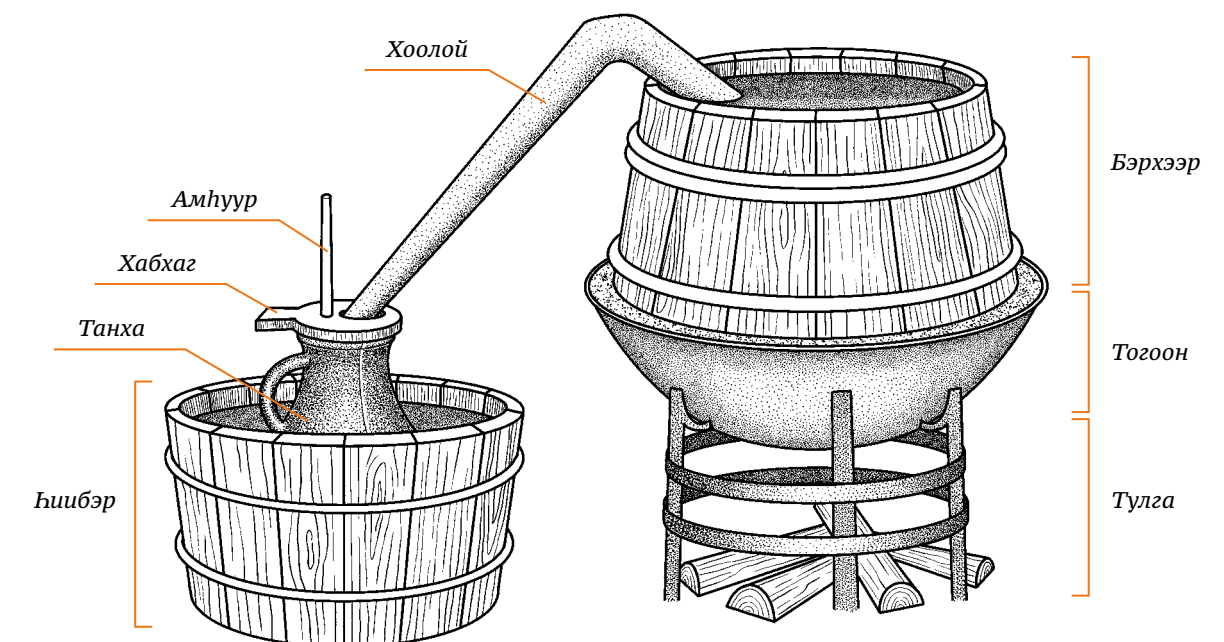

Тогоо нэрэлгэ. 1905 он

ТАНХЫН ХАБХАГ — танхын амһарта тааруулан, дундаа соргын хууха нүхэтэй, мүн тэрэнэйн хажууда амһуур хэхэ багахан нүхэтэй түхэрээн модон (крышка кувшина).

АМҢУУР — танха соо сугларһан архи хэмжэхэ ба хатуу зөөлэниень амталжа үзэхэ хэршлээтэй нарин ута модон (палочка с метками для измерения количества и крепости тарасуна в кувшине). *Гомбын Дэлгэрые үдхэлхын тэндэ гэрһээ бэлсэгэр улаан бэри бултайжа: — Амһуурай амта үзэхэ гүт? — гэнэ* (Ж. Тумунов, 1949).

ҺИИБЭР — тогоо нэрэхэдээ, хүйтэн уһа хэжэ, зооһонь танха хуулгадаг табхагар модон амһарта (невысокая кадushка для установки кувшина с водкой). Тогоо нэрэхэдэ, һиибэр соохи уһан ходо хэлгүүлэгдэжэ байха ёһотой юм.

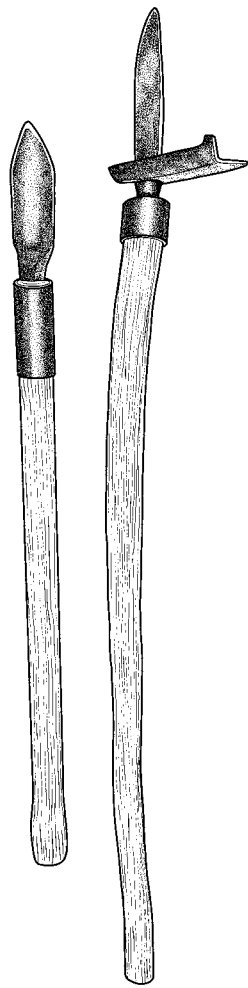
Һүнэй (хүрэнгын) архи нэрэлгэ. 1890 он

УРГАМАЛАЙ ЭДЕЭН
(РАСТИТЕЛЬНАЯ ПИЩА)

ТИБЬЭН — 20–50 см үндэртэй нарийхан эшэтэй, гонзогор нарин пагсагар набшаһатай, 2–4 см монсогор, боро хальһаар бүрхөөгдэһэн сагаан түмһэтэй олон жэлэй ургамал (лилия карликовая). Сэсэглэхэдээ гэдэргээ хитарһан дэльбэтэй гоё улаан сэсэгтэй, намар болоходо сэсэгынь досоошоо хомирһон хорхинсог боложо, тэндэнь үрэхэниинь суглардаг. Сэсэгэйн хорхинсог болоод байхад малтан тибһэн хүсэд болбосорһон, амтатай гэжэ тоотой байгаа. Бухын тархи булаатай, булган малгай хийдхэтэй — тибһэнэй таабари. ...*Зунай һайхан сагай эхилхэлээр минии нагаса абгай гэжэ хүгшөөдэй тибһэ малтажа, хэлээс хазамаар амта-тай үрмэ хэжэ худхадаг* (Г. Дашабылов).

БҮНДЭ ШАНАҢАН ТИБЬЭН — зөөлэн боло-торнь хүндэ бусалгаһан түмһэн (луковицы сараны, сваренные в молоке). *Тиһээр байтарынь тогоо-той эдеэн болоод, хүндэ шанаһан тибһэ үндэһэн улхан табаг соо хэжэ табиба* (Б. Санжин, 1981).

ГАДАҢАН — гурбан хурга тухай үргэнтэй, 15–20 см угатай, хоёр хажуу болон үзүүр таладаа хурсадхаһан эритэй түмэр модон эшэдэ һуулга-һан тибһэ малтадаг зэмсэг (палка с железным наконечником для выкапывания клубней сараны): *Хадын хормойгоор улаалзайнууд улаа ташана. Дабаа үбгэнэй хэжэ үгэһэн гадаһаар тэдэниие малтажал мэдэнэб* (Г. Дашабылов).

Гадаһан

ХҮРГЭҢЭН ҮЛИР — хюруу унаһан хойно түүгдэһэн, хүсэд болоһон үлирэй эдеэн (плоды дикой яблони). Хүргэһэн үлир хүндэ, үгышыё хаа, сүсэгыдэ худха-жа эдидэг байгаа.

МОЙҢОН — нюдөөд, түйсэдэ хэжэ хадагалһан мой-һон (молотая черемуха). Иимэ мойһо зөөхэйдэ худхажэ эдихэһээ гадна, үрмэндэ хэлсэдэг һэн.

МОЙҢОНОЙ ХУРЬАН — нюдэһэн мойһо түхэрэһнүүдээр сохижо хатааһан хоол (сушеная молотая черемуха в виде круглых лепешек).

ШАРА ТОҢОТОЙ МОЙҢОН — шара тоһонтой холиһон мойһон (молотая черемуха с топленым маслом). Иимэ мойһон удаан гутадаггүй байгаа.

МАНГИР — гашуун амтатай, мяхан хоолдо хэрэглэгдэдэг зэрлиг ногоон ургамал (дикий лук). *Халуун ганда үзүүрээ шарлан алдаһан шэмэтэй бү-дүүн мангир хүри һөөг малтана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ХАТААҢАН МАНГИР — жэжэхэнээр хэршээд, хаб-тагай дээрэ дэлгээжэ, шииггүй болгон хатааһан мангир (сушеный дикий лук). Иимэ мангир шүлэ-нэй болохо дүтэлхэдэ хэжэ бусалгалсадаг байгаа. Мангир хатаахадаа, сагаан тархиинь амьарайнь хэршээдшыё хатаадаг байгаа. Хатаһан мангирай тархи уур соо нюдөөд, талханай орондо аарсанда һамардаг байһан юм.

ДАБҢАЛҢАН МАНГИР — жэжэхэнээр хэр-шээд, дабһантай холижо, түйсэ соо хэһэн мангир (соленый дикий лук).

МАНГИР ДАРАХА — дабһалһан мангир түйсэ болон ондоошыё амһарта соо хии орохогүйгөөр хэжэ хабхаглаха (плотно набивать посуду соленым луком). *Хамаг үлүү түйсэ мүйсэ, хуушан домбо сомбо соогуураа мангир дабһалан дарабад* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТИБЬЭ МАЛТАХА — гэшхэдэг тулгууртай, модон эшэтэй гонзогор түмэрөөр тибһэнэй түмһэ малтан абаха (копать луковицу сараны). *Нагаса абгайгаа харахадам, удаахан аад, даамгай ябажа, тибһэ мал-таад лэ ябана* (Г. Дашабылов).

МАНГИР ТҮҮХЭ / ТАТАХА — мангир сагаан толгойтойнь газарһаа һугалан абажа суглуулха (собира́ть дикий лук). *«Тиһмэ хадань малаа хараад, мангираа татаад ябаһанһаа дээрэ юун бай-хаб», — гэжэ ондоо буряад тоомсоргүйгөөр дуугарба* (Б. Санжин, 1981).

ТАРНААН — хабар, ногооной гараха үеэр хадын боо-рёор ургадаг сагаан буурсагтай, гашуубтар шүү-һэтэй ургамал (кислица). Зун болоходо, тарнаан шэмэ шүүһэгүй боложо, модохирдог юм. *Олзобой шүүһээс хүсэһэн тарнаан шэнги, гэнтэ һуга ургаад...* (Н. Очиров, 1968).

Һүн болон ургамалаар буйлуулагдаһан эдеэн

ГҮЛЗӨӨРГЭНЭ / ҮЛЖӨӨРГЭНЭ — набтархан эшэдэ ургадаг, зунай тэн багта болодог, улаан үнгэтэй жэмэс (земляника). *Хэнһээшыё түйсэ абаа юм, юрэл, нэгэ ехэ түйсэ дүүрэн гүлзөөргэнэ асарба* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ШЭХЭР — саахарай хэмһэтэй, үндэһыень мал-тажа, жажалан шэмэдэг ургамал (солодка). Шэхэр доболиг, шулуутай газарта ургадаг юм. Үндэһэниинь шара үнгэтэй, саахарлиг амтатай юм. Үхибүүд болон залуушуул үндэһыень жажалжа, шүүһыень шэмээд хаядаг һэн.

ГЭШҮҮНЭ — зунай эхиндэ ургадаг, далбагар но-гоон набшаһатай, шүүһэлиг улаан эшэтэй урга-мал (ревень). Гэшүүнын улаан эшыень жажалжа, шүүһыень шэмэн эдидэг һэн. Гэшүүнэ халуун сагаан соо хэжэ гү, али бурма соо булаадшыё эдидэг байгаа.

ДААГАН ШЭХЭН — дээрээ сагаан буурсагтай, хажуу таладаа нарин гонзогор набшаһатай, гашуубтар шүүһэтэй ургамал (щавель конский). Дааган шэхэ-нэй набшаһыень жажалдаг һэн.

ХУРЬГАН ШЭХЭН — дааган шэхэншүү аад, наб-тархан, гашуубтар набшаһатай ургамал (щавель). Хурьган шэхэнэй набшаһадыё шэмэдэг һэн.

ҮЛИР — һөөг модондо ургадаг, монсогор жэжэ аад, гашуун жэмэс (дикая яблоня). Улир хүсэд болоһон хойнонь түүгээд, хүргөөд орхидог һэн. Үгышыё хаа, ехээр түүжэ, амһарта соо хээд, бусалһан халуун уһа дээрэһэнь хэжэ бүридэг һэн. Тиһхэдэнь улир зөөлэн болодог юм. Улир үрмэндэ хэлсэдэг ба һү зөөхэйдэ худхажэ эдидэг һэн.

МОЙҢОН — һөөг модондо ургадаг, зосоогоо монсо-гор яһатай хара жэмэс (черемуха). Мойһо нюдэжэ, түхэрээхэнүүдээр хабтайлгаад, хатаажэ хурһа хэ-дэг, мүн үрмэндэ хэлсэдэг һэн. Миин зөөхэйдэшыё худхажэ эдидэг байгаа. Мойһо эдеэд хүйтэн уһа уухагүй гэдэг һэн. Юундэб гэхэдэ, мойһо жажалжа, яһатайнь эдихэн байгаа хаа, хүнэй зосоо эһэжэ, санхатаха гэдэг байгаа.

АЛИРҢАН — жэжэхэн набшаһатай набтарханууд эшэдэ газараар шахуу ургадаг монсогор хүри-улаан жэмэс (брусника). Алирһа һүн болон зөөхэй-дэ зуураад эдидэг һэн.

НЭРҢЭН — хүбшэ газарта ургадаг, газарһаа 15–20 сан-тиметр үндэртэй эшэдэ ургадаг жэмэс (голубика). Нэрһэ мүн лэ һү зөөхэйдэ худхаад эдидэг байгаа. Нэрһэ эдеэд, уһа уужа болохогүй байгаа, шүдэн хагсаха гэдэг һэн. *Мүнөө тэрэ эхэнэр тосхоной эхэнэрнүүдээр хамта Шишхэ мүрэнэй эрьээр бай-һан буряадуудһаа тоһо зөөхэй али болохо андалдаа наймаагаар суглуулаад, бусажэ ябаһанаа зам дээрээ тогтожо, нэрһэ түүһэн юм* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ДОЛООГОНО — адаалхай эшэтэй һөөгтэ ургадаг улаан жэмэс (боярышник). Долоогонын эдеэ (жэ-мэс) үрмэндэ хэлсэдэг һэн.

ТЭХЫН ШЭЭГ — набтар һөөг эшэдэ ургадаг, жэжэ-хэн улаан жэмэс (смородина иглистая). Энэ жэмэс хони малдаа ябахадаа, буряадууд юрэ амандаа түүжэ эдигшэ һэн. *Залуушуул ойрохи шугы соогуур ургаһан үрэ жэмэс: улаан хотоод, улаагана, тэхын шээг оложо эдихээс ошонхой* (Ц.-Ж. Жимбиев, 1992).

ЗЭРЛИГ ҮХЭР НЮДЭН — һөөг эшэдэ ургадаг, улир мойһоной зэргэ монсогор хүрин жэмэс (дикая смородина).

УЛААГАНА — шугы соо ургадаг набтархан үб-һэн эшэтэй, шад улаан үнгэтэй жэмэс (кислица). *Мүнхэдөө һажашаһан хаданууд тээшэ Жалма дахин харахадаа, галта хара үнэгэ, буга, долоого-но, улаагана, улир, мойһо, баабгайн эдижэ барахаар бэшэ алирһа, нэрһэдыё нюдэндөө хараһан шэнги болобо* (Д. Батожабай, 1966, 1).

САГААН ЭДЕЭН ТАБАГ — табаг соо айрһа, ээз-гэй гэхэ мэтэ һүүр буйлуулагдаһан эдеэн дээ-рэ тоһо, зөөхэй хэжэ бэлдэһэн хүндэ (угощение из молочных продуктов). Мүнөө үедэ сагаан эдеэн табаг иимэ һубарилаар бэлдэнэ: тон түрүүн хаб-тагар томо табаг дээрэ нэгэ үе зүһэгдэһэн хара хилээмэ, дээрэһэнь сагаан хилээмэ болон булочка хээд, тэрээн дээрээ печени, бообо хэжэ, дээрэнь элдэб конфетэ, сагаан саахар эмхилэн табяад, тон оройдонь сагаан тоһо хэдэг юм. *Ябаган шэрээнүүд дээгүүр сагаан эдеэн табазууд, удаань мяхан табигдана* (Б. Санжин, 1981).

ХАДХАГ — үбэлдөө эдихээс суглуулһан, хатаажэ, даража бэлдэһэн эдеэ хоол (запасы продуктов на зиму). *Мүн үбэлэй хадхаг болохо тоһо зөөхэй, аарса сагаа, айрһа хурһа мүнөө суглуулжа дара-жа абаагүй хадань, элдин намар үнгэржэ, үнээд хожорхол* (Б. Санжин, 1981).

Мойһон

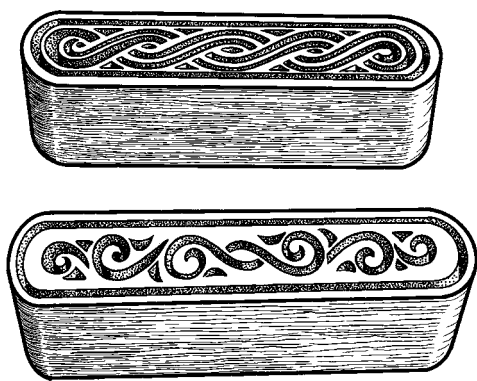
ТАЛХААР БУЙЛУУЛҮҮЛХАН ЭДЭЭ ХООЛ (МУЧНЫЕ ИЗДЕЛИЯ)

ШАНАҢАН ТАЛХАН — талха малай дотор өөхэндэ тогоон соо хуураад, дээрэнхэнь халуун бусалхан уһа хэжэ болгоһон хоол (мучная каша). Талха шанахадаа, тон түрүүн малай хатаһан дотор өөхэ хэршэжэ хайлуулаад, хагшадаһыень ондоо табат соо абаад, талха хэжэ хуураһан хойноо тэрэнээ бага зэргэ даһалаад, халуун бусалхан уһа хээд, монсогойруулангүй талханай нюхуураар худхажа шанадаг юм. ...*угышые һаа «санхатааха гэжэ шимэ тоһотой шанаһан талха бэлдэбэ гээшэ гүт?» гэгшэл һэн* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТАЛХА ХУУРАХА — малай дотор өөхэ хэршэжэ, шэрэм тогоон соо хайлуулаад, шахадаһыень илган абаад, зосоонь талха хэжэ, нюхуураар худхан шараха, болгохо (обжаривать муку для мучной каши). *Иигэжэ Майдарай ханаагаа зобожо эхилээд байтар, эжынь улхан тогоогоо пеэшэн дээрэ табяад... талха хууража эхилбэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

ЗАМБАА — орооһо тогоон соо монсогоороо хуураад, һүүлдэнь гар тээрмээр талхан болотор татаһан хоол (обжаренное зерно, молотое на ручной мельнице). ...*удаань һуулгамаршан эхэнэртээ сай асаруулжа, замбаатайгаар холижо уужа һуухадаа...* (Ж. Тумунов, 1949).

БООБО — 1) талха хүндэ зууража, мүн шара тоһо холилсожо элдээд, хоёр захыень түхэрээлүүлэн зохёогдоһон, хорёод сантиметр утатай, хабтагар, тоһондо шарагдаһан талхан хоол (бообо; обжаренный на масле длинный корж из пресного теста); 2) хүндэ зуураад, шара тоһо нэмэжэ элдэһэн талхаар элдэб түхэлтэйгөөр мушхажа, урбуулжа, элдэб түхэл гаргаһан, мүн лэ тоһондо шарагдаһан хоол (хворост). *Самбуу лама... үнөөхи үйһэн торхо руу шара бообонуудаа хаялжа захалаа һэн* (Д. Батожабай, 1966).

Бообын хэб

БУЛАША — талха хүндэ худхажа элдээд, түхэрээн түхэлтэйгөөр хабтайлгаад, халуун хирпиисэ дээрэ болгоһон хилээмэн, талхан хоол (печеный на горячих кирпичях хлеб). *Жаргалмаа Мэдэгмаа хоёр шэниисын талхаар һарадал адли түхэрэхэнүүд, тээрмын шулуундал дундаа нүхэтэй хэшэгэй арбаад булаша хилээмэ амттай гэдэгээр болгобод* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ШААНГИ — талха хүндэ зуураад, хабтагараар шэрэм дээрэ болгоһон хилээмэн, талхан хоол (шанги). *Нэгэ тэбхэрхэн үрмэ, ешмээнэй гурилаар бариһан шаанги, нэгэ шэл хөөрэйһэн һү нүхэртөө гаргажа үгэбэд* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ЁПООШХО — эһээнгүй зуураһан талха хатуу болотор элдээд, түхэрээнүүдээр хабтайлгаад, дундань нүхэ хэжэ, тоһондо шараһан хоол (обжаренное на масле пресное тесто круглой формы; лепешка). *Дундаа нүхэтэй ёпоошхо дура зүрхым буяана* (ар. дуунһаа).

АЛААДИ, ГАЛААДИ (аг. н. х-дэ) — хүндэ шэнгэншэгээр талха зууража, эһээнгүй тоһондо шараһан хоол (олады).

ЕЭБЭН — хитад зоной буйлуулан хэдэг, сагаан талханда саахар, тоһо холижо элдээд, хэбээр элдэб түхэл даража, халуун пеэшэндэ болгоһон талхан хоол (коржик). ...*«аржагар луутай буха магнал тэрлиг гү, али луу хээтэй еэбэн»...* (Ж. Балданжабон, 1960).

Бообо

Мяхан, мяхаар бэлдэгдэһэн хоол

Мясо,
мясные блюда

ҮҮСЭ — үбэлдөө эдихэ мяхан (домашний запас мяса на зиму). Айлнууд үүсэлхэ малаа эртээнһээ шахадаг һэн. Ноябрьрин һүүл, декабрийн эхин багаар айл бүхэн үүсэ хэдэг байгаа. Эгээл үгытэй зон нэгэ бодо мал худалдажа абаад гү, али ажал хэһэнэй түлөө абаһан малаа үүсэлдэг һэн. Арбаад малтай айл хоёр толгой, хорёод малтайшуул хоёр-гурбан бодо үүсэ болгодог һэн. Мүн гэртээ олон зон хаа, хэдэн бодо гаргадаг һэн. Энэ мяханиинь май болотор хүрэдэг байгаа. Үхэр, адууһа, хони гаргадаг байгаа. Зарим ангууша зон гүрөөһэ, хандагай, шандага, хэрмэ, бодон гахай, баабгайшыё олзоборилжо үүсэдээ нэмэри болгодог байгаа юм. *«Бата байна гүи? Үүсээ аба!» — гэжэ һөөлдэнгишэг бүдүүн хоолойгоор ооглобо* (Д. Эрдынеев, 1979).

ҮҮСЭЛХЭ — үбэлдөө эдихэ мяхан болгохо мал гаргаха, малай амиинь таһалха (забивать). *Иигэжэ тэдэ бүри залуунууд ябахаһаа нүхэсэһэн тула бэлхэнээр үгээ ойлголсожо, сайлан сасуу боро гүүе үүсэлээдхибэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

ҮҮСЭ ХЭХЭ — үүсын мяхан болохо мал гаргаха, амиинь таһалха (закалывать скот на мясо). *«Эдэнэр үүсэ хэжэ байхыемнай хараад, миинтэ мяха эдихээг ерээ»...* (Б. Санжин, 1981).

БУЛГАЛХА — 1) жэжэ малай, хони ямаанай үүсэлэгдэһэн мяха үе үеэрнь һалгаха (разделявать тушу по суставам); 2) (шэлж.) жэжэ мал, хони ямаа гаргаха (закалывать мелкий скот). *Үшөө халуун намар байхада нэгэ хони булгалаа һэмди*.

ҮРЛЭХЭ — хони гаргахадаа, гэдэһэнэйнь доодо талда нүхэ гаргажа, үрсын хоорондуур гараа хэжэ, голыень таһалха (забивать барана, разрывая аорту). *«Хони үрлэдэгтөө адыар намайе үрлэ, нэгэшыё дуһал шуһым газарта бү дуһаа!» гэжэ...* (Б. Санжин, 1981).

МАЛ ГАРГАХА — мал мяхалха, мал үүсэлжэ мяхан болгохо (забивать скот). ...*зунай сагта хони гаргаад, тэрэнэй гэртэ үргэлжэ мяхан таһардаггүй байгаа* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ҮҮСЭ ШАХАХА — үүсэлхэ мал намарһаа хойшо һайнаар эдеэлүүлхэ (откармливать скот для забоя).

ҮҮСЫН МЯХАН — үүсэдэ бүхэли үбэлдөө эдихээр бэлдэһэн мяхан (убоина). *Болдог гэдэг барлагынь һаял үүсингээ мяха эбдэжэ...* (Б. Санжин, 1981).

ҮҮСЫН ХАҢА — намарай һүүл һарада, үбэлэй эхиндэ айлнуудай үүсээ хэдэг саг (время забоя скота). *Хүдөөдэ мүнөө тон үүсын хана эхилээд байна*.

ҮҮСЭЛХЭ МАЛ — үүсын үедэ мяхалха бодо болон жэжэ мал: үхэр, адууһан, хонин гэхэ мэтэ (скот для забоя).

УЛАЙ — мал гаргалга (забой скота).

УЛАЙШАН — үүсэшэн, улай гаргадаг хүн (забойщик).

Бууза

интернет
субагаар
харатгы

<https://youtu.be/vA4INJtlwgM>

ҮҮСЭШЭН — улай хэхэдээ бэрхэ, дүйтэй хүн (забойщик). Үүсэ хэдэггүй бүһэтэнтэй, үгышые хаа, гэртээ бүһэтэй хүгүй зон үүсэшэнии ерүүлжэ, үүсээе хэдэг юм.

ШАРУУХАН — түрэ хуримда гү, али айлшаниие хүндэлхэдөө гаргаһан мяхан (мясо, забитое для угощения гостей). *Тұрын шарууһан гэжэ арба гаран эрбе хонин...* (И. Тугутов, 1956, № 3).

ЗЭМЬЭН — мал гаргаһан гэрэй эзэдэй мал гаргалсаһан гү, али гэдэһэ аршахада туһалалсаһан хүнүүдтэ үгэһэн мяхан. *Үхэрэй мяхан хонинойхидо орходоо шүлэтэй байдаг гэлсэгшэ. Басаганаймнай найжа хадатнай үхэрэй мяха зэмһэ үгүүжэб* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

ГУДАД МЯХАН — гэдэһэ доторхоонь халгаагда-һан малай сулгы мяхан (мясо без ливера). *Хотон айлда ерэхэдээ, үнеэнь буудажа аламсаараа, гэдэһэ доторынь гаргажа хаяад, гудад мяхыень арһатай зандань дүрбэ болгоод, ашаалжа абаашаха ябадал-да өөрөөшые нэгэтэ бэшэ хабаадалсаһан байгаа* (Д. Батожабай, 1966, 3).

ХЭБЬЭН — гаргагдаһан малай хото болон гү-зээн соонь болбосоржо байһан үбһэн, малай хоол (перевариваемое сено и другой корм в желудке и брюшине животного). *Хаанаб даа... халуун һэбһэнэй үнэр хамар сорёод абана* (Ж. Балданжабон, 1988, № 2).

МЯХА ЭМДЭХЭ — үүсэлһэн малай мяха нэгэ-нэгэ хүлөөр дүрбэн хуби болгон хубааха ба хүл бүхэ-нииень үеэрнь халгааха (разделять тушу). Мяха эмдэхэдээ, гэдэһэ доторыень гаргаһан хойноо тон түрүүн тархи тагалсагыень халгаан абадаг юм. һүүлээрнь тэрэнэй хоёр ха гуянуудһаань амьарлана. Ха гуя хоёрые хубаахадаа, гуя тала-дань хоёр хабһа үлөөжэ таһалдаг юм. Тэрэнэй һүүлээр хоёр хануудаа ами амьарайнь болгоно. Хануудые хоёр болгон хубаахадаа, һээрнүүдэй хоёр талаһаа хабһануудыень хадаһан хойноо мя-хыень отолон халгаадаг юм. Хануудые амьарайнь болгожо абаһан хойноо үлэһэн хүзүүн, һээр болон нюргануудыень нэгэ нэгээр булгалан орхидог юм. Һээр, нюргануудые булгалхын урда тээ һээр болон нюрган дээрэ зосоо талаһаань байдаг гол мяхы-ень отолон абадаг юм. Энэ мяхые гэдэһэтэй тархи хэхэдээ таталсадаг юм. Ямаршые мал гаргахадаа, иимэ дараагаар (һубарилаар) мяхыень хубаана. «Эмдэхэ» гэжэ үгэ ехэнхидээ бодо мал гаргалгада хэрэглэгдэнэ, хони ямаа гаргахадаа, «булгалха» гэжэ үгэ хэрэглэдэг юм. Үүсэ хэһэн айл бүхы мя-хаяа нэгэн доро бултыень эмдэдэггүй юм. Юундэб гэхэдэ, бутархай болоһон мяхан халхинда шэмэ шүүһээе гэжэ хатадаг, амтагүй болодог байгаа юм. Тиимэһээ нэгэ ха эмдээд, бэшэ мяхаяа хоорбо (хоорпо) гэжэ нэрэтэй томо хайрсаг соо бүхэлээрнь хадагалдаг хэн. Үгышые хаа, саһан доро буладаг байгаа.

ДУГАРОВ Д.-Н. Д. Хүлээлгэ. 1984 он

ХАБҺА ХАДАХА — һээртэ мэнгээрһээр холбог-доһон хабһануудай тархиинуудые тус бүридэнь хутагын үзүүрээр отолжо, һээрнүүдһээ халгааха (отделить концом ножа ребра от хребтовой кости). *Хабһануудаа хадажа дүүргэбэ гүш? Мүнөө һээр, нюр-гандаа оро.*

ХА ЭМДЭХЭ — үүсэлһэн малай урда хүл хэдэн хуби болгон халгааха (разделять переднюю ногу). Ха эмдэхэдээ, тон түрүүн далыень адхаалһаань, адхаалыень богто сэмгэнһэнь халгаажа, һүү-лээрнь хабһан бүхэнииень ганса гансаарнь абаха. Зарим хүнүүд хабһануудыень хоёр-гурба болгон сабшадаг хэн.

ХА — гаргаһан малай эмдэгдээгүй урда хүл (передняя часть туши). *Баатар эжытээе тарган хониной бү-хэли ха, ханшартай үбсүү булгалан, горшоогто үйнэ* (Ж. Балданжабон, 1955).

ГУЯ — үүсэлэгдэһэн малай хойто хүл (заднее стегно животного). *Мүнөө жэлэймнай үүсэ нэгэ үхэрэй гуя болоод, адууһанай нэгэ хүл.*

ХА ГУЯ — хабһануудгүйгөөр абтаһан үхэрэй урда хүл (передняя нога туши без ребер). *Түрэдэмнай ха гуяын мяхан булта буузада ороо.*

ГУЯ ЭМДЭЛГЭ — гуя эмдэхэдээ, тон түрүүн шагайтыень халгаагаад, һүүлээрнь можо сэмгыень һүүжэһэнь халгаадаг (разделка задней ноги туши). *Нэгэ гуяа эмдэжэ, борсолоё.*

ЭМДЭГДЭХЭН УРДА ХҮЛЭЙ (ХА) МЯХАНАЙ НЭРЭНҮҮД (НАЗВАНИЯ РАЗДЕЛАННОЙ ПЕРЕДНЕЙ ЧАСТИ ТУШИ)

ДАЛА — малай сээжэдэ, хабһанууд дээрэ мэнгээрһээр холболдон байдаг гурбалжан түхэлтэй, мяха-тай хабтагар яһан (лопатка). *Тиигээд унжагар ута ормог, дала, харти, хошхоног гаргана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

АДХААЛ — далын доодо талада байдаг сэмгэтэй мя-хан (плечевая кость). *Адхаал сэмгэ адхаал тала-һаань хахалхагүй.*

БОГТО СЭМГЭН — адхаалай доодо таладахи сэмгэтэй яһан (кость предплечья).

ХАРТИ — жэжэ малай богто сэмгэн (кость предплечья мелкого скота). *Тиигээд унжагар ута ормог, дала, харти, хошхоног гаргана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ХАБҺАН — һээртэ дээдэ талаараа залгалдан байдаг, үзүүрнүүдынь мэнгээрһэнтэй холболдон үбсүүн-дэ ниилэдэг нарин ута яһанууд, араг (ребра). *Һээр, арьбанта хабһан түрүүтэй обогор тэбшэ мяха айлаштаа, эзэндээ табиба* (Б. Санжин, 1981).

ҮНШЭН ХАБҺАН — далын хажуу таладахи эгээ богони, захын хабһан (первое ребро от лопатки). Үншэн хабһа үхибүүдтэ эдьюлдэггүй юм.

ҮНДЭР ХАБҺАН — хабһануудай тон доодо захын ута хабһанууд (два нижних больших ребра). Хоёр талаһаа хамта дүрбэн үндэр хабһан болоно. *Үндэр хабһануудые хүндын табагта табигдаг юм. Зузаахан гадартай үндэр хабһа эрхибишэлжэ байтараа, Шойдог ламбагай хажуудаа һуугшадаа хүлээнгүй, хоёрдохи духаряагаа уужархиба* (Д. Эрдынеев, 1979).

ҮБСҮҮН — малай сээжын доодо талада оршо-дог, хабһануудай үзүүрнүүдээрэ холбогдодог, мэнгээрһэлиг зөөлэн яһатай, амтатый өөхэтэй, гур-балжан түхэлтэй хуби, мяхан (грудинка). Үбсүүн мүн лэ хүндын табагта табигдадаг ба хэшэгэй мяханда оролсодог юм. — *Даржаа габжада үбсүү, үндэр хабһа, дала, адхаал... тон һайн мяхыень шэ-лэжэ, ехэ табаг соо обойтор хээд абаашаарайгты* (Х. Намсараев, 1990, 5).

БҮҮҮҮЭГ — үхэрэй үбсүүнэй үзүүр талань (соколог). Бураад зон бүүһэгээ бүтүү үдэшэ шанажа, бур-хандаа үргэдэг хэн. *Айлайнгаа зэрэг шадалые багтаамаар тогоон соогуур бүүһэгэй мяхан шанагдана* (М. Батоин, 1988).

АМАРГАЛ — хүзүүнэй тон түрүүшын, тархитай холболдодог, зосоогоо хүнды яһан (атлант, первый шейный позвонок). Амаргал тархитай холбогдодог газартаа хажуу тээшээ шодойгоод гараһан яһатай юм. ...*нярба нялтагашан, ялайха өөхэгүй амаргал хүзүү шэгнүүр дээрэ табиба* (М. Батоин, 1988).

АМАН ХҮЗҮҮН — амаргал (атлант, первый шейный позвонок). Аман хүзүү бураад зон хүндын табаг-та табигдаггүй, хэшэг бэлэгтэ оруулдаггүй, хүндэ зэмһэншые болгожо үгэдэггүй юм.

ХҮЗҮҮН — аман хүзүүнһээ эхилээд һээр хүрэтэр байдаг, дундуураа хүндытэй яһан, яһатай мяха-нууд (шейные позвонки). Хүзүүнэй мяха бураад зон хатуу, муу мяхан гэжэ тоолодог юм. Тиимэһээ тэрэниие хүндэ ехэ табигдаггүй, өөһэдөө эдидэг байха юм.

ҺЭЭР — хүзүүнүүдэй удаа һэрбээгээрээ өөдөө ха-раад, хажуу талаараа хоёр тээшээ хабһануудтай холболдодог, дундуураа нугарһанай нүхэтэй яһа-нууд, яһатай мяхан (грудная часть позвоночника). *Зузаан гадартай хабһанууд, һээрнүүд, ууса, шагайтанууд хумхи яһан боложо, тэбшын эрмэг дээгүүр обооржол байна* (Ж. Балданжабон, 1982).

ҺЭЭРЭЙ ҺЭРБЭЭ — һээрэй дээдэ талын хабтагар яһан (хребтовая часть позвонка). *Заримдаа һээрэй һэрбээһээ хоёр хургаараа баряад, нүгөө тала-һаань шүдөөрөө зуужа, дороһоонь дээшэнь отолно* (Ж. Балданжабон, 1955).

НЭЭРЭЙ ШЭХЭН — нээрэй хоёр хажууһаа шобойн гараһан яһанууд (отростки по обеим сторонам хребтовой кости). Нээр шаахадаа, шэхыень саб-шажа абадаг байһан юм. *Шэхыень таһа сабиһаһан тэмээнэй хара нээр хүн бүхэн шаажа, толгойгоо нэжэрэн, холо болонод* (Д. Батожабай, 1966, 1).

НЮРГАН — нээрһээ доошо уусын яһан хүрэтэр үргэл-жэлһэн нүхэтэй яһанууд, гол (спинные позвонки).

УУСА — нюрганай яһанһаа үргэлжэлһэн, можоһоо халгагдаһан үргэн хабтагар яһан (крестец). Буряд зон уусые хүндын мяханда тоолодог юм. Жэшэнь, хониной ууса хүндэтэй айлшанда шанажа таби-даг, угышые һаа, хэшэг болгодог хэн. Үхэрэй ууса айлнууд хадамда ошоһон басаганайнгаа айлшан ерэхэдэ, шагайтатайгаар, мүн ондоошые бутархай мяхануудтайгаар хэшэг болгон үгэдэг байһан юм. *Дэлгэр энэ үдэшэндөө өөрингөө эгшинхиһээ тарган ондо ороһон түлгэ хони асаржа, тэрэнээ гаргажа, ууса үбсүүгээрнь хэшэг хэжэ, һайн хубсаһаа үмдөөд, һамгантаяа хадамайдаа айлшалба* (Ж. Тумунов, 1949).

МУХАР ГУЯ — шагайтаһаань халгагдаһан гуя, гуяын мяхан (заднее стегно без бедренной кости).

ШАГАЙТА — можо тагалсаг хоёрой хоорондо бай-даг борьбын яһан (бедренная кость). Шагайта хүндэтэй мяханай тоодо оролсодог хэн. Хониной шагайта табак дээрэ табигдадаг ба элдэб ёһолол дүүргэхэдэ хэрэглэгдэдэг байһан юм. *Хониной шагайта хахалжа байтарынь сэмгэниинь эсэрээд...* (Д. Батожабай, 1966, 1).

МОЖО — һүүжын хонхорхой руу монсогор талаараа ороод байдаг сэмгэтэй яһан, мяхан (трубчатая кость между тазовой и бедренной костями). Можын сэмгэн ондоо сэмгэндэ орходоо шуһабхи юм. *Түмэр можо сэмгэ абажа, яларһан сагаан шүдөөрөө хир-хир гэтэр таһара хазан эдеэд...* (Лодойдамба, 1965).

НҮҮЖЭ — уусын хоёр хажууһаа холболдоод байдаг можын дээдэ тээхи гонзогор, нүхэтэй яһан (таз, тазовая кость). *Нүүлээрнь дүрбэн үндэр хабһа нүүлжэ хоёрые хойно хойноһоонь эдижэ...* (Лодойдамба, 1965).

БҮХЭД ГЭНЭН МЯХАН — хони үүсэдээ нэмэри болгожо гаргаа һаа, мяхыень ха гуя болгонгүй, голоорнь хубаагаад, хабһыень гуя дээрэнь нугалан дабхасуулаад хүргэһэн мяхан (неразделанные передняя и задняя ноги барана, половина туши барана). *Гэрэй эзэн үбгэжөөл бэриез дулааханаар бөөмэйлэн хушаад, түмэр пезишэндэ сусал нэмэлхэнэй нүүлдэ газааһаа бүхэд гэнэн хониной мяха оруулаа хэн* (Д. Эрдынеев, 1979).

ГАРГАҺАН МАЛАЙ НЭРЭНЭЭ ДУЛДЫДАҺАН МЯХАНАЙ НЭРЭНҮҮД (НАЗВАНИЯ МЯСА В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ЗАКОЛОТОГО ЖИВОТНОГО)

ҮХЭРЭЙ МЯХАН — гаргагдаһан үхэрэй бэеын элдэб хубинуудһаа бүридэһэн мяхан, хоол (говядина). *Мүнөө жэл дэлгүүр дээрэ үхэрэй мяханай сэн ехээр дээшэлээ; Үхэрэй мяхаар гаргаһан шүлэн хиш дара-даг.*

АДУУҺАНАЙ МЯХАН — үүсэдэ гаргагдаһан адууһан (конина). Адууһанай мяха буряадууд үбэлдөө эдидэг юм. Дулаанай сагта адууһанай мяхан хагшажа, муу амтатый болодог. *Амаралтын дүүрэхэ болоходо, ... шанаһан адууһанай мяха арһан туулмагта хатанхай бээбгээр, нугаршагүй гараа-раа түлхижэ байжа хэгшэ хэн* (Б. Мунгонов, 1960).

ТЭМЭЭНЭЙ МЯХАН — үүсэдэ гаргагдаһан тэ-мээн, мяхалагдаһан тэмээн, тэмээнэй мяхан хоол (верблюжати́на). Тэмээнэй мяхан үхэрэй мяханда дүтэрхы амтатый аад, мяханиинь хатуу юм.

ХОНИНОЙ МЯХАН — гаргагдаһан хонин, мяхалагдаһан хонин (барани́на). *Баатар нэгэ хэды болоод газааһаа ороходоо, нэгэ гартаа бүхэд гэнэн хониной мяха, нүгөө гартаа түмэр хилэтэй томо ээд тогоо баринхай ерэбэ* (Б. Санжин, 1981).

ЯМААНАЙ МЯХАН — гаргагдаһан ямаан, ямаанай мяхан хоол (козля́тина). Хони болон ямаа үбэлэй сагта ехэ гаргадаггүй, дулаанай сагта гаргадаг бай-һан юм. Ямаанай өөхөнэй түргэн зарсадаг дээрэ-һээ, мяхыень эдеэд, хүйтэн уһа уужа болодоггүй юм.

НАРИ — үүсэдэ гэжэ гаргаһан малай зарим мяха-нуудые торхо, һаба соо хэжэ хүргэһэн мяхан (неприкосновенный запас, оставленный до весны). Нарида хабһанууд, нюрганай яһанууд, нээр болон хажуу мяхан ородог байгаа. Нарияа хабар тээшэ, бэшэ мяханайнгаа дууһаха болоходо гаргадаг хэн.

НАРИ ЗАДАЛХА — үүсынгээ мяханай дууһаха тээ-шэ нари гэжэ хадагалһан мяхаяа гэдхээжэ, эдижэ эхилхэ (начинать кушать оставленное про запас мясо).

САХАРОВСКАЯ А. Н. Гэсэр агнуурида. 2-дохы халаа. 1969 он

Мяхан, мяхаар бэлдэгдэһэн хоол

МЯХААР БЭЛДЭГДЭН ХООЛ (МЯСНАЯ ПИЩА)

БҮХЭЛИ МЯХАН — тусхай гуримаар эбдэгдэһэн мяха уһан соо монсогороорнь шанаһан хоол (мясо, сваренное крупными кусками). *Модон тэбишээр дүүрэн бүхэли мяхан ууралтана* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

МЯХА ШАНАХА — мяха хэршэнгүй, монсогороорнь шанаха (сварить мясо). Мяха бүхэлээр шанахадаа, урид тогоондо уһа хэжэ, бага бүлээн болоһон хойнонь мяхаяа үйдэг юм. Тэрэнэй нүүлдэ уһыень дабһалдаг. Буряд зон мяха шанахадаа, ехэ удаан, ултиртэрынь бусалгадаггүй юм. Мяха хоёр янзаар шанажа болоно: улаан шүүһэ гарахаа болиторнь бусалгажа шанаха; яһан таладаа байһан мяханайнь улаабтар шүүһэтэйгээр, газаа талынь боро болоһон хойно абаха. *Тогоонойнь модон гэрэй үрхөөр утаан бадхажа, тэндэ Цэбэг Хандама хоёр хүлэршэнхэй, һаяхан хони гаргаһан хэбэртэй, гал дээрэ ехэ то-гоон соо мяха шанана* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ШАНАҺАН МЯХАН — бусалгагдаһан, болоһон мя-хан (отварное мясо). *Гэртэ хэдэн бүһэтэйшүүлые урдаа нуулгаад, бүхэлээр шанаһан мяха хүтэй сайгаар даруулан байжа...* (Д. Эрдынеев, 1979).

БОЛОҺОН МЯХАН — бүхэлээр шанахада, нэгэ хэды соо бусалжа, хүсэд болоһон мяхан, шүүдэнгы бэшэ мяхан (отварное мясо).

ХЭРШЭМЭГ МЯХАН — бага багаар бүхэли мяханһаа отолһон мяхан (небольшой кусок мяса). *Орохо мүртөө гартань үлэһэн хэдэн хэршэмэг мяха галда хаяад, нууридаа ерэбэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

Бүхэли мяхан

ШҮҮДЭНГЫ МЯХАН — зорюута улаан шүүһэтэй-гээр, халта дутуу болгоод абаһан мяхан (мясо, сваренное с кровью).

МЯХА ҮЙХЭ — халажа байһан уһатай тогоон соо мяха бүхэлээр хэхэ (опускать мясо в котел). *Галайнь зүүн тээ нууһан онигорхон нюдэтэй хүгшэн орон гаранишы монсогор монсогороорнь сабиһаһан мяхануудые оруулаад, үзэн харанишыггүй, тулга дээ-рхи тогоондо үйжэ...* (Ж. Тумунов, 1949).

БУУРАБШАЛХА/БУУРАГШАЛХА — бүхэлээр шанаһан мяханай газаа талаһаа болоһон, хурибтар үнгэтэй байһан аад, зосоо талань шүүдэнгы байха (свариться снаружи — о мясе). *Гүнсэмаа тогоон соо-хи буурабшалһан мяха нэрээгээр хадхан гаргажа, ху-тагаар һишлээд, нөөргэнь хэбэ* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

НҮИЛЭХЭ — түргэн эдеэнэй бэлэн болохын тула бүхэлээр шанаһан мяханай газаа талаһаа буурабшалһан хойнонь гаргажа, хутагаар эндэ тэндэнь отолоод, нөөргэнь тогоондо хэжэ шана-ха (надрезать варящееся мясо). *...мяха нэрээгээр хадхан гаргажа, хутагаар һишлээд, нөөргэнь хэбэ* (Г-Д. Дамбаев, 1973); *...бүхэли мяха удаа дараа гар-гажа, түргэ түргэн хэды һишлэсэгээгээд, нөөргэнь горшоог уруугаа табина* (Ж. Балданжабон, 1965).

НЭРЭТЭ МЯХАНУУД — айлшанда табигдадаг тус-хай мяханууд (мясо для угощения гостей). Нэрэтэ мяханууд бүһэтэй хүндэ табигдадаг гү, али эхэнэр хүндэ табигдадагаараа илгардаг юм. Эрэ хүндэ та-бигдадаг нэрэтэ мяханууд хамта дээрээ найма юм: хоёр дала, хоёр адхаал, хоёр үндэр хабһан, хоёр үргэн. Эхэнэр хүндэ уусын гэхэ гү, али хойто хүлэй мяхануудые табигаг юм: хоёр нүүлжэ, хоёр можо, хоёр шагайта. Хамта дээрээ зургаан нэрэтэ мяхан болоно. Үншэн хабһан, харти, хүзүүн гэхэ мэтын мяханууд хүндэгүйдэ тоологдожо, айлшадта табиг-дадаггүй юм. *...сумаагаа удаалаад, хониной үбсүү, ууса болон бэшэ нэрэтэ мяхануудые гаргажа, мүн лэ тэрэнэй урда табигжархиба* (Ц-Д. Дондокова, 1986).

ТҮРҮҮ МЯХАН — төөлэй, ууса, үбсүүн гурбан тү-рүү мяхан болоно (почетное угощение — голова, крестец, грудинка). Төөлэй бүһэтэй түрүү хүндэ табигаг, ууса — эхэнэр түрүү хүндэ, үбсүү лама гү, али ноён хүндэ табиха. Түрүү мяха табихадаа, заалһаа заһаад табигаг байһан юм.

ТӨӨЛЭЙ — нооһыень хуухалжа хюһаад, шара боло-торнь халуун уһаар угаагаад шанагдаһан хони-ной тархи (баранья голова — почетное блюдо для гостей). Төөлэй табихадаа, мүн лэ заһадаг бай-һан юм. Төөлэйн нюдэнэй хоорондо, соходонь (духадань) хуухыень шойнжонтуулан отолоод, хоёр жабжадань хоорондоо хурга тухай зайтай-гаар хоёр-хоёр хэршэдэг байгаа. Төөлэй табихадаа, түрүү мяханууд дээрэ хушуугаарнь айлшан руу харуулаад табигаг хэн. *Айлишадый урда төөлэйнүүд табигдана* (Ж. Балданжабон, 1982).

АДУУНАН ТӨӨЛЭЙ — адууһанай шанаһан толгой, тусхай гуримаар заһажа, айлшанда табидаг хүндэ (голова лошади, преподносимая гостям). Адууһан төөлэй хадаа хонин төөлэйһөө доодо тээнъ тоотой гээд Л. Линховоиной тэмдэглэлнүүд соо бэшгэдэнэ. Адууһан төөлэй хонинойхидо орходоо олон заһалтай юм: соходонь нэгэ шойнжон, урал дээрэнъ хоёр шойнжон, жабжануудтань хоёр-хоёр хэршэлээ байдаг хэн. Тиһэн хойноо нарбаданъ гурбан газар сагаан тоһо нядаг байгаа.

ТӨӨЛЭЙ ЗАҺАХА — айлшанда төөлэй таби-хын урда тээ, ямар төөлэй табигдахаб, тэрэ-нэй ёһо гурим баримталжа, хэршэлээ гаргаха (делать надрезы на голове барана или лошади по определенным правилам). *Үзэгдэлэй гарахада, Бадан хуасайн түрүү хоёр заһаһан төөлэй абажа, хабһаар уураг тархиинъ эдээд, Нагалда бусаана* (Б. Барадин, 1999).

ХОНИНОЙ ҮБСҮҮН — ханшартайгаарнь элбэг-хэнээр абтаһан хониной үбсүү галда хуйхалжа, угаагаад шанаһан хүндын хоол, түрүү мяхан (опаленная и сваренная грудинка барана). Үбсүүн хүндын табатга табигдахаһаа гадна, хэшэгтэ ородог юм. *«Даржаа габжада үбсүү, үндэр хаб-һа, дала, адхаал, бөөрз, эльгэ, һүүл, баһа шуһа, тон һайн мяхыень шэлэжэ, ехэ табатга соо обойтор хээд абаашаарайгты», — гэжэ заабаринуудые үгөөд, һөөргөө гүйжэ гарашана* (Х. Намсараев, 1990, 5); *Дэлгэр энэ үдэшэндөө өөрынгөө эгэшинхиһээ тарган ондо ороһон түлгэ хони асаржа, тэрэнээ гаргажа, ууса үбсүүгээрнь хэшэг хэжэ, һайн хубсаһаа үмдөөд, һамгантаяа хадамайдаа айшалба* (Ж. Тумунов, 1949).

УУСА — нюрганһаа доошо һүүл хүрэтэрхи үргэлжэ яһатай мяхан (крестец). Хониной ууса хүндын табатга табигдадаг юм. Айлшанда табигдаһан ууса заһагдаһан байха ёһотой. Заһахадаа, уусын хоёр хажууһаань отолон хэршэлээ гаргадаг хэн. Хониной ууса хүндын табатга табигдахаһаа гадна, хадамда ошоһон басаганда хэшэг болгон үгтэдэг хэн. Үхэрэй ууса мүн лэ хадамда ошоһон басаганай хэшэг болодог хэн. *Басаганайнгаа айлшан ерэхэдэ, үхэрэй ууса, адхаал хэшэг үгөө һэмди*.

ХЭРҺЭН — үбсүүнэй дээдэ тала ба айбалхай хоёрой хоорондохы яһагүй, ханшарта адлишуу мяхан (мышцы на соколке). Хэрһэ галда шаража эди-хэдэ ехэ амтатай юм. Ехэнхидээ хони гаргаһан хүн хэрһэ шаража эдидэг хэн. *Бамба ноён гал дээрэ сонгоожо шараһан тарган хониной хэрһэ эрхыбшэлэн эдижэ байтараа...* (Ж. Балданжабон, 1982).

ҺҮБӨӨ / ҺҮБЭЭ — хабһанһаа доошо ууса хүрэ-тэр байдаг, хажуу талын яһагүй өөхэлиг мяхан (боковые мышцы ниже ребер до крестца).

ХАНШАР — үбсүүнэй һэбэргэдэһэнүүдһээ доошо ма-лай гэдэһэ бүрхөөһэн, үе-үе мяхан болон өөхэнһөө бүридэһэн, зосоо талаһаа хальһатай мяхан (мышцы брюшины). *Адууһа малнуудай атарлан бэлижэ, хурга зузаан ханшартай, ... боложо эхил-һэн үе* (М. Батонин, 1988).

Шанаһан мяхан

ҺУЛА ШҮЛЭН — бүхэлеэр мяха шанахада, шэмэ шүүһэнэйнъ шанаһан уһанда орожо бүрилдэһэн шэнгэн хоол (бульон, в котором варилось мясо). *Үһэгүй толгойтой үнөөхи хоёр хубарат томо шаазан табатууд дээрэ табиһан гоё вазанууд соо һула шүлэ асаржа, хүн бүхэнэй урда табинад* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ҺЭБЭРГЭДЭҺЭН — үбсүүнэй доодо талаһаа хоёр тээшээ гараһан, мүн уусын хоёр хажууда һүбөөдэ байдаг зөөлэн сагаан мэнгээрһэнүүд (хрящи грудной клетки и крестца).

МЭНГЭЭРҺЭН — малай үе мүсын холболдоһон га-зарт байдаг, сагаан үнгэтэй яһалиг зүйл (хрящ).

ШЭЛЭ — һээрэй һэрбээгэй дээдэ талада байдаг, ша-рабтар үнгэтэй, хатуу шүрбэһэлиг мяхан (жилистое мясо на хребтовых позвонках).

ШҮРБЭҺЭН — бодо малай тагалсагай ара талада байдаг хатуу бүлхи (сухожилия). Бодо малай болон тураг ангай шүрбэһэ зорюута хуулажа хатаагаад, томого, арһан хубсаһаа оёдог хэн. *Тэмээнэй шүр-бэһэн; гүрөөһэнэй шүрбэһэн*.

БУЛХИ — сэмгэтэй яһануудай үеынъ холболдодог га-зарт байдаг, хатуу шүрбэһэлиг зүйл (утолщенная часть жилы на соединениях суставов).

ТАРХИ — малай толгой (голова). *Тархи хуухалха; тар-хи мүлжэхэ*.

ТАГАЛСАГ — малай хүлнүүд (ноги). ...үхэрэй хуухалһан *тагалсагаар* үлтиртээрөө бусалһан ороо-һотой, хүдөөгэй мангирай хангалтай шүлэ шанажа гаргаба (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ҺҮҮЛ — малай уусаһаа доошо һанжан байдаг бэеын хуби, нюрганай үргэлжэлэл, олон багаханууд үенүүдһээ бүридэһэн яһан (хвост). Һүүл мүн лэ гал-да хуухалаад, шанажа эдидэг юм. Тархи, тагалсаг, һүүл мэтээе хабар тээшэ, үүсын мяханай дууһаха тээшэ хуухалаад, орооһондо үлтиртэрнь бусал-гаад эдидэг байгаа. Тиимэһээл буряад зон малай мяханда хаягдаха юумэн үгы гэдэг юм. Мүн хони ямаанайшье тагалсаг хаядаггүй хэн. Хониной һүүл түүхэйгээр халуун уһанда норгоод, нарай үхибүүн-дэ хүхүүлдэг хэн.

ХУЙХА / ХУУХА — тархи, тагалсагай хуйхалагдаһан арһан (паленая шкура головы и ног животного).

ТОЙН — урда хүлнүүдэй үбдэгэй уулзадха дээрэ бай-даг монсогор яһан (коленная чашечка).

БААБХАЙ — туруута малай шэлбын доодо тээ байдаг яһанууд (бабки). Баабхай һайса шанаад, сэбэрээр мүлжэжэ, үхибүүдээ наадхуулдаг хэн.

ШАГАЙ — малай шагайтын яһанай үзүүр таладанъ байдаг яһан (лодыжка). Шагай сэбэрлэжэ, мүн лэ нааданай хэрэгсэл болгодог хэн. Шагайгаар ганса үхибүүд бэшэ, мүн томошье хүнүүд наа-дадаг байгаа. *Хоймормо дэбдээтэй годон шэр-дэг дээрэ шэрээһэтэй шэрдэг дабхарлан дэбдижэ, таба-зургаан залуушуул шагай шүүрэжэ захална* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЭБЭР — малай толгойд шэхэнүүдэйнъ хажууда байдаг хоёр годигор яһан (рога). Үхэрэй эбэрэй зосоохи шуһан эбэрыень гаргажа сэбэрлээд, үзүүрыень тайраад, газар таладанъ хүхэлтэ уяха оноо гаргаад, угжа хэдэг юм. Тайрагдаһан монсогор үзүүрээрнь тобош хэдэг хэн.

ДЭЛЭН — дэлэнгэй бэрыень жэжээр хэршээд хууража эдидэг байһан юм. Хүхэнэйнъ арһа бүтүүгээр үб-шэжэ элдээд, үхибүүнэй хүхэлтэ хэдэг байгаа.

БЭР — үнеэнэй дэлэнгэй хатуу сагаан, бэрээгэр булшархайлиг мяхан (молочные железы).

ХУУХАНАГ — малай заһаагай арһан (мошонка у самца). Хууханагай арһа элдэжэ, багахан туул-маг гү, али алшуур оёдог байһан юм. Энэ мэтээр мал гаргахада, һэбһэ шабааһанһаа бэшэ хаягдаха юумэн гэжэ үгы шахуу байгаа юм. *Амһарыень үмышитэр хумижархиһан хусын хууханаг алиуур гаргажа, — шимэ байнал даа! — гээд, гаһандаа там-хи удхана* (Д. Батожабай, 1955).

УУРАГ ТАРХИ — малай тархиин яһан соо байдаг сагаан бодос (мозг). ...гэдэһэтэй *уураг тархи* эдижэ байһан айлаад амтархан байжа, хургануудаа долёо-гоод... (Д. Батожабай, 1966, 1).

СЭМГЭН — сэмгэнэй хүнды яһан соо байдаг шарабтар тоһолиг бодос (костный мозг). *Хониной шагайта хахалжа байтарынь сэмгэнэцнъ сэсэрээд, сообон һүхын үнсэгтэ няалдашаба* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ХИМЭ — сэмгэтэй яһанай хоёр хажууда байдаг булсуутай яһан соохи һэрхигэр, тоһолиг яһан (сахарная кость).

НУГАРЬАН — уураг тархиһаа эхилээд малай нюрга-най нүхэн соогуур һүүл хүрэтэр байдаг, нилдагар сагаан бодос (спинной мозг).

ХУНИЛА — үргэнэй яһанай хоорондуур гарадаг ну-гарһан (костный мозг, проходящий через челюсть животного).

МАЛАЙ ГЭДЭНХЭ ДОТОР, ТЭРЭНИИЕ СЭБЭРЛЭЛГЭ БА ЭДЕЭН БОЛГОН ВЭЛДЭЛГЭ (НАЗВАНИЯ ВНУТРЕННОСТЕЙ, ИХ ОБРАБОТКА, БЛЮДА ИЗ ВНУТРЕННОСТЕЙ)

ГЭДЭНХЭ ГАРГАХА — мал гаргахадаа, гэдэнхэ доторыень мяханһаа илгаха (отделить внутренности).

ГЭДЭНХЭ АРШАХА — малай дотор хубинуудые нэбнэ шабаанһаань арилгаха (чистить потроха, внутренности). *Басагамнай хаанаб?.. Гэдэнхэ аршалсаха байгаал* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХЭЛЭН — малай аман соохи шэрүүн хальхатай, яһа-гүй мяхан (язык). Хэлэ бүхэлээр шанажа эдидэг юм.

МЭНГЭЭРХЭН ХООЛОЙ — малай амилдаг хоолой (трахея).

УЛААН ХООЛОЙ — аманай хүнды хото хоёрые холбодог хүнды мяхан (пищевод).

УУШХАН — малай амилха эрхэтэн, нэбхи шанартай, досоо таладаа хүнды нүхэнүүдтэй мяхан (лёгкие).

ЗҮРХЭН — малай шуһа бүлэдэг гол орган, дундаа хүндытэй, тэрээнһээ гараһан худаһануудтай хүрибтэр улаан мяхан (сердце). *Тэндэ дахаяа тайлажа, нэгэ аяга халуун сай уужа дулаасаһан Дэмаа хүшэн зүрхэ толто, хабһа нээр, мүйсэтэйхэн сагаан тоһон, суухатайхан шара тоһон, хүрэн түхрезн хүн, хэды хабтагар ёпоошхо, туулмагтайхан талха, тайрадаһан хирмаса мэтын бэлэгүүдые золтой талаантай зондо тарааха зуураа...* (Н. Очиров, 1968).

ТОЛТО — зүрхэндэ ородог, сайбар шара үнгэтэй тон бүдүүн худаһан (аорта). *Толто зүрхэн... Тишээд хабһа, ханиар* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ҮРСЭ — малай доторой сээжэ талыень гэдэнһэнһээ ил-гаһан ханшарлиг, хальхатай нимгэн мяхан таһалга (диафрагма). — *Хошхоногто урбуулалсахын тула үрсэ наринаар зүһэгты.*

ЭЛЫГЭН — хүлнэ гаргажа эдэе буйлуулалсадаг, малай тон томо булшархай (печень). *Жалма һамганинь шэнэ мяха шанахадаа, хүбүүндээ бөөрыень, эсэгэдэнэ зүрхыень, өөрөө хара эльгыень эдидэг гуримтай нэн* (Д. Батожабай, 1966, 1).

НОЙР — эдэе болбосоруулалсаха үүргэтэй хотын хажуудахи томо булшархай (поджелудочная железа). *Нойр гал дээрэ сонгоогоод эдидэг юм.*

БУЛШАРХАЙ — малай махабадта хэрэгтэй бодос буйлуулдаг, мүн лэ хэрэггүй бодос үгы хэхэ үүргэтэй, малай мяхан соо ба гэдэнхэ доторойнь хажуугаар байдаг монсогор хара зүйлнүүд (железа).

ТАШАРГАЙН БУЛШАРХАЙ — гэдэнхэ доторой өөхэндэ байдаг олон булшархайнууд (железы, расположенные на жире кишечника). Ташаргайн булшархай хаяжа болохогүй гэжэ буряад зон хэлсэдэг байһан юм.

НҮЛНЭН — малай эльгэнэй досоо талада нимгэн хальхан соо байдаг, шэнгэн гашуун бодос (желчь). Мал гаргахадаа, мяхыень гутаахагүйн тула нүлһыень эльгэнһээн болгоомжотойгоор абадаг нэн.

ДЭЛЮУН — шуһанай би бололгодо хабаадалсадаг, улабар хүрин үнгэтэй, малай гэдэн соо байдаг нэгэ хубинь (селезенка). Дэлюу эдидэггүй юм. Дэгэл оёходоо, хубинуудайн захиануудые дэлюугээр няадаг нэн.

БӨӨРЭ — малай шээһэ илгадаг, ууса нюрганда досоо талаһаань няалдаад байдаг, газар талаараа өөхэтэй хүрин бэеын эрхэтэн (почки). Хониной бөөрэ миин шанажа эдидэг, бодо малай бөөрэ хирмасада оруулдаг. *Одоолшые өөхэ хэдэрһэн нэгэ бөөрэ гаража ербэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ХОТО — малай эдэе буйлуулдаг орган, досоогоо үнгертэй, багахан таһалгануудтай, улаан хоолойн доодо талада байдаг хүнды мяхан (желудок).

ГҮЗЭЭН — малай эдихэн хоол буйлуулдаг, хотын доодо талада оршодог, олон булантай, досоо таладаа үһэтэй (бэржэгэртэй) доторой нэгэ хуби (рубец).

ХОТЫН НУГАЛУУР — хотын доодо талаһаа бүдүүн гэдэнһэндэ ородог нарин болоһон хубинь (двенадцатиперстная кишка).

ТЭРХЭНСЭЙ — досоо таладаа бага үһэтэй гүзээнэй нэгэ булан (часть рубца).

УЖАРГАЙ — малай гүзээнэй досоо таладань байдаг, үһгүй (бэржэгэргүй) гүбэгэр таһалганууд (утолщения на рубце).

НАРХИНСАГ — малай эдихэн үбнэ хоол буйлуулалсадаг, олон таһалгануудтай, досоо талань бэржэгэр, гүзээнтэй холбоотой хуби (книжка).

БҮДҮҮН ГЭДЭНХЭН — хотын нугалуурһаа доодо тээ оршодог, хажуу тээшээ үргэн болоһон, досоо таладаа нилдагар шара үнгертэй, эдигдэнхэн хоолой зооонь шабаан болон болбосордог нимгэн хүнды хубинь (толстая кишка).

НАРИН ГЭДЭНХЭН — бүдүүн гэдэнхэнэй хажуу талаһаа гараһан, нарин аад ута, гэдэнхэнэй өөхэндэ буршылдан няалдаһан, досоогоо үнгертэй хүнды хубинь (тонкие кишки).

ХОТИРГОЙ — нарин гэдэнхэнэй үргэлжэлэл болодог, бэе бээтээе түхэрээлдэн няалдаһан, зооонь малай эдихэн хоолой болбосоржо, хоргооһо, шабаан болодог хубинь (двенадцатиперстная кишка).

ХОШХОНОГ — хоол болбосоруулалсадаг гэдэнхэ доторой нүүлшын шата болохо, буйлуулгадан хоолой шабаан болоходо, тэрэниие газар тээшэн гаргаха үүргэтэй, газар талаһаа өөхэтэй, досоогоо мүн лэ үнгертэй хүнды мяхан (прямая кишка).

ГЭР — хошхоногой үзүүр талада няалдаһан, эмэ малай түлэй хэбтэшэ (матка). Гэдэнхэ аршахадаа, малай гэр хошхоногһоонь халгахадаа, хутага дороо хүндэлэн үбнэ, үгышые һаа, ногоо барижа таһалха ёһо би юм.

СУУХА — шээһэнэй суглардаг монсогор түхэлтэй, досоогоо хүнды бэеын эрхэтэн (мочевой пузырь). Шара тоһо хэхын тула үхэрэй сууха хатааж абадаг нэн. *Суухаар дүүрэн зулын тоһон хайлуулагдажа, наһатанууд соогуур шудхагдана* (М. Батоин, 1988).

УЙЛХАЙ — малай гэдэнхэн соо байдаг, зооогоо шара үһатай сиилэгэр хальханууд (пузырьки с жидкостью, образующиеся в брюшной полости животного). Уйлхайе үхибүүдтэ харуулжа, уйлажа ябажа малаа адууланһаатнай би болоо гэжэ гасаалдаг нэн.

ШУНХАН — зүрхэнэй хүсөөр малай худаһан соогуур бүлэгдэжэ, бэеын амидарал хангалсадаг хүри улаан шэнгэн бодос (кровь).

НЭМЖЭ — малай гүзээе газар талаһаань бүрхөөгөөд байдаг ниимэгэр өөхөн (брюшной жир).

Шараһан эльгэн

ШУНХА ЭДИХЭ — мал гаргахадаа, гэдэнхэ доторыень арилгажа, тусхай гуримаар буйлуулаад, бутархай мяхантайнь шанажа эдихэ ёһон (отведать свежинины). *Маниие шуһа эдилсыт гэжэ уряа* (Ж. Балданжабон, 1955).

ХОТООТО /ХОТОТОЙ ШУНХАН — хони гаргахадаа, бүлингүй шэнгэн шуһыень шүүжэ абаад, нэгэ багахан хүнтэй холижо дабһалаад, урбуулһан хото руу хээд, дээдэ талыень модон шэбхээр шэбхэдээд, дээрэнһээн нэмжээр бүрхөөжэ, нарин гэдэнхэр нэлгэлдүүлэн орёожо шанаһан эдээн (блюдо из крови барана в желудке). Хони гаргаад, шуһа эдихынгээ урда тээ хотын нугалуурһаа, мүн элдэб шанагдаһан мяхануудһаа отолһон хэршэмэгүүдые галдаа, газар үргэдэг юм. *Базарай һамган тусгаар ехэ улхан соо хототой шуһаяа тогоонһоо гаргана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961); *Хониной хото соо хээд шаһан шуһан—хотоото гэнэ* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ГЭДЭНХЭТЭЙ ШУНХАН — хониной болон үхэрэй шуһа хониной бүдүүн гэдэнһэндэ, үхэрэй нарин гэдэнһэндэ шудхажа хэһэн эдээн (кровяная колбаса, блюдо из крови в кишках барана или крупного рогатого скота). *Дугарай һамган, ута туйбатай, нэлсэгэр шара эхэнэр, Левицкидэй үхэрэй шуһа табижа, архи аягалба* (Ж. Тумунов, 1949).

ХОТИРГОЙН ШУНХАН — хониной хотиргой руу уһа хэжэ арилгаад, тэрээн соо шуһа шудхажа болгоһон эдээн (блюдо из крови в двенадцатиперстной кишке). Нугагдаагүй хотиргой соо шудхаһан шуһан ехэ зохидоор табаг дээрэ харагдахаһаа гадна, эдихэдэ амтатай юм.

ЭРЭЭЛЖЭ/ЭРЕЭМЭГ — малай эльгэ болон бүлэнтэй шуһа дотор өөхөнтэй холижо татаад, мангир, дабһа хэжэ буйлуулаад, гэдэһэн соо шуд-хаһан хоол (кровяная или печеночная колбаса с мелконарезанным внутренним жиром). — *Тиигэн гэхэмни, энэ худагын орон доогуураа түлхигшэ тэбшэстэй эрээлжэ шэнги могойнууд ишээ тишээ хүрэшбэл даа* (Ж. Балданжабон, 1982).

ЭЛЬГЭ(Н) ЭРЭЭЛЖЭ — малай эльгэ дотор өөхөнтэйнь холижо жэжэхэнээр татаад, мангир, хонгино, дабһа нэмэжэ худхаад, хониной бүдүүн гэдэһэндэ, үхэрэй нарин гэдэһэндэ шудхажэ, 30–40 сантиметр утатайгаар үзүүрнүүдыень холбон уяжа бэлдэһэн хоол (колбаса из мелконарезанной печени и внутреннего жира). ...*шудхагдаһан хониной шуһан, эрээлжэ, ормог... мэтэшье мартагдахагүй* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ШУҢА(Н) ЭРЭЭЛЖЭ — малай шуһа болон шуһанай бүлин дотор өөхөнтэйнь жэжэхэнээр татаад, дабһа, хонгино нэмэжэ буйлуулаад, гэдэһэндэ шудхажан хоол (колбаса из стустков крови с мелконарезанным внутренним жиром).

ХУУРАҢАН ШУҢАН — хайлуулһан дотор өөхэндэ шуһа шаража, мангир болон дабһа нэмэһэн амта-тай хоол (кровь, обжаренная в жиру).

УРБУУЛХА — улаан хоолой болон хошхоног руу элдэб зүһэмэг мяхануудыг гулдируулан, зосоо талаарнь газаашань харуулха (выворачивать наизнанку пищевод и прямую кишку с начинкой или без начинки).

УЛААН ХООЛОЙ УРБУУЛХА — наринаар зүһэн үрсэ, ташаргай, сэбэрлэгдэһэн хотиргой гурбые улаан хоолойн газаа таладахи мяхые нэгэ тала-һаань зүһөөд, улаан хоолойтой сугтань урбуулан гаргаха (выворачивать пищевод с начинкой).

ХОШХОНОГ УРБУУЛХА — хошхоногыг өөх-тэй газаа талаарнь зосоошонь оруулжа урбуулан гаргаха (выворачивать прямую кишку). Хошхоног урбуулхадаа, зосоогурнь үрсэ, зүһэн тэрхэнсэй, хотиргой оруулан гаргахада, бүри амтатай хоол болодог юм.

УРБУУЛҢАН ХОШХОНОГ — хошхоног урбуулжа бэлдээд шанаһан хоол (вывернутая прямая кишка, блюдо из вывернутой прямой кишки). *Эльгэн, бөөрзэ, хошхоног гэхэ мэтын янза бүриин юмэнһээ айлиан бага багаар эдибэ* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ОРМОГ — уушха, ташаргай, тэрхэнсэй нарииха-наар зүһэжэ, мүн арилгаһан хотиргой хониной нарин гэдэһээр орёожо бэлдэһэн мяхан хоол (блюдо из полосок внутреннего жира, легких, двенадцатиперстной кишки, рубца, обвитых тонкими кишками барана). *Тиигээд унжагар ута ормог, дала, харти, хошхоног гаргана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТАРХИ — далын болон гол мяха татажа, үхэрэй уураг тархитай холижо, хонгино, дабһа хэжэ буйлуулаад, үхэрэй нарин гэдэһэн соо хэжэ 40–50 сантиметр утатайгаар хоёр үзүүрыень ниилүүлэн уяжа бэл-дээд хүргэһэн хоол (мясная колбаса с добавлением мозга крупного рогатого скота). ...*далын мяха уураг тархитайгаар холижо буйлуулаад, гэдэһэндэ хэжэ болгоһон амтатай гэгшын тархи, халуун шүлэ асарна* (Д. Эрдынеев, 1979).

НАРХИНСАГТАЙ МЯХАН — хони гаргахадаа, мяха татаад, хонгино, дабһа, мангир нэмээд, сэбэрлэгдэһэн нархинсагай таһалга бүхэндэ хаб-шуулжа, амһарыень утаһаар оёод бэлдэһэн мяхан хоол (рубленое мясо в книжке барана).

БҮГАБША — гал дээрэ сонгоһон хониной эльгэ хэмжээр орёожо, шородо хадхаад дахин шаража буйлуулһан эдеэн (печень, жареная в «рубашке»). *Бугабша хэжэ үгыт энээндээ... Амынь бүглыт, — гэжэ Базарай хадам эхэ мааньяа татан нуужа хэлэ-нэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ХИРМАСА/ХЯРМАСА — үхэр үүсэ хэхэдээ, хүзүү-нэй мяха, дотор өөхэ (ташаргай), уушха, хото, гэдэһэн, нархинсаг, бөөрзэ мэтэ доторой мяхануудыг гүзээн соонь орёгоод, нарин гэдэһээрнь үдэжэ хүргэһэн мяхан (мясо шеи, легкие, почки, кишки, завернутые в рубец). Хирмасаар үбэлдөө шүлэ гар-гажа эдидэг хэн. *Мяха хадагалдаг хоорбоёо нээгээд үзэхэдэнь, гурба-дүрбэн хярдаса, туранхайшаг адуу-һанай хоёр гуя...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ХЭРШЭМЭГ — хирмаса (внутренности, завернутые в рубец). Зарим газарта хирмасыг хэршэмэг гэдэг юм.

ХИРМАСЫН ШҮЛЭН — хүргэһэн хирмаса хэршэжэ шанаһан шүлэн (суп из специально заготовленных внутренностей). *Хирмасын шүлэхэ уужа, Ниматанай эдеэлээд лэ байтар, Дамбын Балма өөрөө ерээд, Сэсэгыгөө нөөргэнь абаашаһан байгаа* (И. Тугутов, 1956, № 2).

БОРО ШҮЛЭН — мяха тэбшэ соо жэжэхэнээр хү-хөөр хэршээд, хүйтэн уһанда шүүһэнэйнь гаратар нюхаад бусалгаһан эдеэн, шүлэн (мясной бульон). Боро шүлэндэ заримдаа шэниисын бүдүүн тал-ха һамардаг юм. *Боро шүлэ ууха аргагүй боложо, зосоогоо уйтарһан шабганса...* (Ш-С. Бадлуев, 1965).

ХАРА ШҮЛЭН — боро шүлэн, жэжээр хэршэһэн мяхаар уһанда шанаһан шүлэн (бульон).

ШҮЛЭН — мяха хэршэжэ, уһанда бусалгаад, болоһон хойнонь таһалһан талха хэһэн эдеэн (суп). *Үсөөхөн хэршэмэгтэй аад, таһалмал талхаар үдхэн шүлэ, ногоон сай һахы-һалаг шанаха зуурань, хурхишаһан үбгэнэйнгөө...* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

ОРООҢОНОЙ ШҮЛЭН — мяхыень шулаһан сэмгэнэй яһа болон бэшэшье яһануудыг шэниисын орооһонтой хамта бусалгажа болгоһон шүлэн (суп с пшеничным зерном). *Арбаад шахуу хүн үһээ халсаршаһан адууһанай арһа дэбдижэ хуугаад, хүһэрэй модон аяга, табгаг соогур хээтэй орооһоной шүлэ хорожо хуубад* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ХУУРГА — малай дутуу гараһан түл гү, али мал гаргахада, зосоонь түлэй байгаа һаань, гэдэһэ доторһоонь арилгаад, мяхыень хэршэжэ, бага-хан уһа тогоон соо хэжэ, мангир, дабһа нэмэ-жэ, өөрынь шүүһэндэ бусалгаһан эдеэн (мясо недоношенных животных в собственном соку).

ХУУРАҢАН МЯХАН — мяха жэжээр хэр-шээд, өөрынь шүүһэндэ болгоһон эдеэн (мясо в собственном соку). Иимээр хуураһан мяха сууха болон түйсэ мэтын амһарта соо хэжэ, аянда ябаха-даа абадаг хэн.

ШАРАҢАН МЯХАН — яһагүй мяха улаан сог бо-лон дүлэн дээрэ сонгоһон хоол (шашлык). Мяха шарахадаа, мяхануудыг томохоноор хэршээд, шородо үлгэжэ шарадаг юм. Хони гаргаһан хүн ехэнхидээ хониной хэрһэ шаража эдидэг байһан юм. Мүн һамгад гэдэһэ аршахадаа, нойр сог дээрэ хаяжа шараад эдидэг хэн. ...*эдиһэ хүнэһэниһнь: үхэ-рэй гүзээн, сууха соо хэһэн, жэжээр хэршээд тоһондо шараһан мяхан...* (Л. Линховоин, 1974, № 2).

БОРСОЛХО — мяха зурагар наринаар зүһэжэ, хүүдэр газарта хатааха (вялить мясо). *Борсолжо үрдэгүйдэши, үтэ хорхой исалхал* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

БОРСО — гонзогор наринаар зүһэн мяха хүү-дэр доро хатаагаад, зунай сагта шүлэ гаргахаар хадагалагдаһан мяхан (сушеное мясо). Үбэлэй сагта хүрөөд хатаһан борсо зөөлэн, амтатай бай-даг. Зунай сагта борсо хэхэдээ, мяхаяа дабһатай уһан соо хээд, үгышье һаа талхан соо мухарюулаад хатаадаг юм. *Нэгэ үдэшлэн нүхэдни хадын тун-галаг нуурай эрьдэ тогтожо, сай шанаад, хүүл-шынгээ борсоор шүлэ гаргаад, хүлэжэ байгаа бэлэй* (Б. Санжин, 1981).

БООДОГ — ямаа болон тарбаганай тархиень амьарлан абаад, хүзүүнэйнь нүхөөр гэдэһэ доторыень гаргаад, мүн тиигэжэ яһануудыень абаһан хойноо досоонь халуун шулуунуудыг хэжэ болгоһон мяхан (мясо, обжаренное при помощи раскаленных камней). Тарбага бооходоо, хүзүүнэйнь нүхөөр халуун шулуу хэжэ, амһа-рыень боогоод, газар дээгүүр мухарюулдаг хэн гэжэ Л.Л. Линховоин бэшэһэн байдаг. Газараар мухарюулхада унаагүй үһыень хууһалдаг хэн гээд хэлэгдэнэ. Хэдэн дахин шулууень хэлгүүлһэн хойноо урид бэлдэгдэһэн нүхэн соо халуун бурма хэжэ, дээрэһэнь тарбагаяа хээд, тэрээн дээрээ дахин халуун бурма хаяжа, шоройгоор буладаг байгаа. Иигэжэ бооһон тарбаганай мяханай шэмэ шүүһэниһнь газаашаа гарангүй, ехэ амтатай эдеэн болодог байгаа.

ТАРБАГА БООХО — тарбагаар боодог хэхэ (готовить мясо тарбагана при помощи раскаленных камней).

Бугабша

Боро шүлэн

Хара шүлэн

Талхатай шүлэн

ДАМБАР — тарбаганай эльгэ бөөрэ, өөхөн мэтые хото соонь хэжэ шанаһан эдээн (внутренности тарбагана, сваренные в желудке). *Гэдэһэ доторыень аршажа, горхоной уһанда һайса угаагаад, өөхэ шуһантайн холин дамбар болгоно* (Б. Санжин, 1981).

ТАРБАГА ХАБШАХА — тарбаганай гэдэһэ доторыень гаргаад, үбсүүень хадажа дэлгээгээд, хабтагар болгоһон мяханай үһыень хуухалһан хойноо нүхэн соо халуун шулуу хээд, дээрэһэнь мяхaya хэжэ, дээрэһэнь үшөө халуун шулуунуудые хэн хабшажа, тарбаганай мяха болгохо (мясо сурка, приготовленное между раскаленными камнями).

АДУУНАЙ МЯХАН (КОНИНА)

АДУУНАЙ МЯХАН — мяхалагдаһан адууһан, үүсэлэгдэһэн адууһан (конина).

АРЬБАНТА ХАБЬАН — дээрээ зузаан өөхэтэй адууһанай хабһанууд (ребра конские). *Балжадхан адууһанай эльгэнтэй холиһон хүйтэн өөхэ, ша-наад хүргэһэн арьбанта хабһа стол дээрэ табяад...* (Д. Эрдынеев, 1979).

ДАЛАН — адууһанай хүзүүнэй дээдэ таладахи өөхөн (жировой слой загрявка). *Энэ жэлэйнгээ үүсингээ үлэгдэл шанажа, хүрэн эльгэ, далан, арьбан таб-биза, хажуугаарнь үрмэ, айрһа, хур тоһо гаргаба* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

АДУУНАЙ ДОТООР БЭЛДЭГДЭХЭН ХООЛ (БЛЮДА ИЗ КОНСКИХ ВНУТРЕННОСТЕЙ)

ШАБАЙ — нарин гэдэһэндэ шуджажа шанаһан адууһанай шуһан (колбаса из конской крови). Адууһанай шабай ондоо малай шуджаһан шуһанда орходоо сайбар үнгэтэй байдаг юм. *...гэжэ Дугар хэлээд, Галдан гэлэнтэй адуунай шабай эдээд, хай-шан гэжэ партизануудта һүйд хэхээ зүбшэжэ оробо* (Ж. Тумунов, 1949).

АРЬБАН — 1) адууһанай дотор өөхөн (внутренний жир лошади); 2) адууһанай нарин гэдэһэн соо эльгэнтэйнь холижо хээд хүргэһэн дотор өөхөн (замороженные в кишках печень и внутренний жир). *Тэрэнь шэлтэй архи, буханха хилээмэн, адуу-һанай арьбан байба* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ГЭДЭХЭТЭЙ ӨӨХЭН — адууһанай дотор өөхэ эльгэнтэйнь холижо, гэдэһэн соонь хэһэн хоол (блюдо из печени и внутреннего жира в кишках). *... адууһанай өөхэ эльгэнтэйнь холижо хэһэн гэдэһэтэй өөхөнүүд...* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ОМЬОН — адууһанай бүдүүн гэдэһэн (толстая кишка лошади). Тарган адууһанай омһон тоһолиг, ехэ амтатай юм.

ХЯТА — адууһанай нарин гэдэһэнэй дууһадха, зосоо таладаа өөхэтэй, амтатай мяхан (конеч тонкой кишки лошади). *Болдог үбэртэлһэн тар-ган хятынгаа амташы мэдэнгүй, нохойдол ад-ляар яаража байжа зулгаан эдээд, гэртэ оробо* (Б. Санжин, 1981).

Арьбан

Бууза

ТАТАНАЙ МЯХАН ЭЛДЭХЭН ТАЛХАН ХОЁРООР БЭЛДЭГДЭХЭН ХООЛНУУД (МЯСНЫЕ БЛЮДА В ТЕСТЕ)

МЯХА ТАТАХА — яһагүй зөөлэн мяха өөхөнтэй хо-лижо тэбшэ соо хээд, хүөөр гү, али хоёр хутагаар жэжэ болотор хэршэхэ (рубить мясо). *Сонхо тэшиэ хаража һуугаад, буузын мяха татажа байһан нюсэ-гэн толгойтой лама хондогод гээд...* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ТАЛХА ЭЛДЭХЭ — сагаан талха бүлээн уһанда зууража, ехэ хатуу болгонгүй нягтаруулха (месить тесто).

БУУЗА — өөхөнтэй холижо татаһан мяханда һонгино, даһа болон элдэб нэмэлтэ оруулжа талхан соо орёгоод, жэгнүүр соо хэжэ, уурал дээрэ болгоһон хоол. *Зараса хубарагуудынь Халзан Жамсын хилам гэхэлээр гүйлдэн, тогооной гэр соо бууза хэжэ, бообо шанажа ороһон байгаа* (Ж. Балданжабон, 1982).

БУУЗА ХЭХЭ — татаһан мяха элдэгдэһэн талхан соо захыень хунин орёохо (делать бууза).

БУУЗА МУШХАХА — элдэгдэһэн талхан соо буузын мяха хэжэ, амһарнуудыень дээдэ таладань суг-луулан, уршалаа гаргажа няха (прищипывать бууза). — *Бууза мушхахат, хуушуур шанахат...* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1971).

БУУЗА ХУНИХА — элдэгдэһэн талхан соо буузын татаһан мяха хэжэ, дүтэ-дүтэ шэмхэжэ, дээдэ та-ладань багахан нүхэ үлөөжэ няха (прищипывать тесто бууза).

ЦЫДЕНОВ А.Х. Табагаар дүүрэн бууза. 2013 он

БУУЗА ШАНАХА — бэлдэгдэһэн буузануудые жэгнүүрэй таһалганууд дээрэ оёорнуудыень тоһодон табижа, бусалжа байһан уһанай уурал дээрэ болгохо (варить бууза). *Банша, бууза шанахадань, амтатай мангирай үнэр гаража, үлэн хүнүүдэй сэд-хэл зобоодог байба* (Д. Батожабай, 1966, 1).

БУУЗА ХЭБИХЭ — буузын болоходо, табатга хэ-хынгээ урда тээ жэгнүүрэй хабхагаар дэбижэ һэб гүүлэхэ, хүргэхэ (обмакивать позы крышкой позницы).

БУУЗА ЭДИХЭ — шанагдаһан бууза зооголхо (кушать бууза). *«Дамба гуай, хэды бууза эдихэбта?» — гэнэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

БУУЗАЛХА — бууза эдихэ (есть бууза).

БАНША — элдэгдэһэн талханда татаһан мяха орё-жо, нүхэ үлөөнгүй няжа, уһанда шанадаг хоол (род пельменей). *Уданишгегүй лама габжанар бараг зиндаагай баяд ноёдтой хамта банша, бууза эдижэ садабад* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ХУУШУУР — татаһан мяха элдэһэн талханда хаб-тагар түхэрээн дүрсэтэйгөөр орёгоод, тоһондо шараһан хоол (круглые беляши большого размера). *...тэндэ хонон үнжэн ковер дээгүүр мухарижа, бууза хуушуур, бообо саахараар байгаад ерэнэ гэжэ хүн хүгшэн залуугүй хэлсэдэг, мэдэдэг һэн* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ШАРБИН — татаһан мяха элдэгдэһэн талханда орё-гоод, хахад түхэрээн түхэлтэйгөөр хумин няжа, тоһондо шараһан хоол. *Шарбин шараха; шарбин эдихэ.*

Буузын янзанууд

Буряад хубсаһанай
янзанууд ба хубинууд

Табадаху бүлэг

Глава V.
Бурятская национальная одежда,
ее разновидности и части

ЭРДЫНЕЕВ Ю. Ч. Шэнэ малгай. 2016 он

Буряад хубсаһанай янзанууд ба хубинууд

Ойдолишо эжы. 1930-аад он

Хубсаһан

Одежда

ДЭГЭЛ — буряад зоной саг сагта үмдэдэг, бүһэтэй хүнэй, эхэнэрэй болон үхибүүдэй гадар хубсаһан (мужская, женская и детская верхняя одежда). Буряад дэгэл жэлэй дүрбэн сагай ямар сагта үмдэхөөр хараалагданаб, тэрээнһээ боложо зунай, хабарай, намарай, үбэлэй гэжэ илгарна. Хүйтэнэй сагта үмдэгдэхэ дэгэл элдэб нооһотой — ута, бо-гони, дунда зэргын — арһаар оёдог юм. Тэрээнһээ боложо, дэгэлэй доторнууд хуулидха, һагса, нэхы гэжэ илгарна. Мүн доторын үргэлжэдөө арһаар оёгдоһон гү, али ганса сээжын дотор арһаар оёгдоһонһоо боложо, хүжэ дотор, сээжэ дотор-той дэгэл гэжэ илгарна. Дэгэлнүүд гэр тойронхи ажалда үмдэхөөр, үгышые һаа гоёжо, талаар гара-хадаа үмдэхөөр хараалагдаһанһаа боложо, гэрэй ба гоёлой гэжэ илгарна. Буряад дэгэл түхэлөөрөө эрэ хүнэй, эхэнэр хүнэй гэжэ илгарна: эхэнэрэй дэгэл залгамал хормойтой юм. Үхибүүдэй һомон дэгэл басагадай гү, али хүбүүдэй гэжэ илгаагүй. Эхэнэрэй үмдэхэ дэгэл хадамда ошоогүй басагадай болон һамган хүнэй гэжэ илгаатай. Буряад дэгэл оёлгодо дэгэлэй гадарта онсо анхарал хандуулагдадаг юм. Гэр тойрон, мүн малдаа ябаха-даа үмдэдэг дэгэлнүүдые үнэгүй аад, хүдэр бүдөөр гадарлажа, зэмсэгыеньшые ехээр гоёодоггүй юм. Гоёлой дэгэлнүүдые торгон, хилэн, хилгааһан бү-дөөр хушахаһаа гадна, хургы торгоор зэмсэглэдэг, гоёодог һэн. Дэгэл хурьганай, унаганай, тугалай, хониной, ямаанай, гүрөөһэнэй гэхэ мэтэ арһаар оёдог һэн. Урдань бүдэй хомор сагта дэгэл гадарланшьегүй оёдог байһан юм. Утагдаһан үнгэ арһаар гү, али будагдаһан, будагдаашьегүй һарьмайгаар оёдог байгаа.

ҺОМОН ДЭГЭЛ — үхибүүдэй ба шабганса боло-һон хүгшэдэй үмдэдэг, сээжэ хормой хоёрыень үргэлжэдэнь сэхээр эсхэнэн дэгэл (шуба прямого покроя, предназначенная детям и женщинам пожилого возраста). Үхибүүдэй дэгэл арбаад һаһатай болоторнь, хүбүүдэй, басагадай гэжэ илгардаггүй. Шабганса болоһон хүгшэдэй дэгэл түхэлөөрөө илгардаггүйшые һаа, үнгэнэ хүрин, хүри улаан байдаг. ...хуушаржа ангашаһан хүхэ даалимбаар оёһон оодохон һомон дэгэлээ погдог-погдогхон гүүлээд, хониной хойноһоо ошоходоо һөөл эдешээг, бүдүүн хүн шэнги юумэ ябадаг бэлэй (И. Тугутов, 1956, № 2).

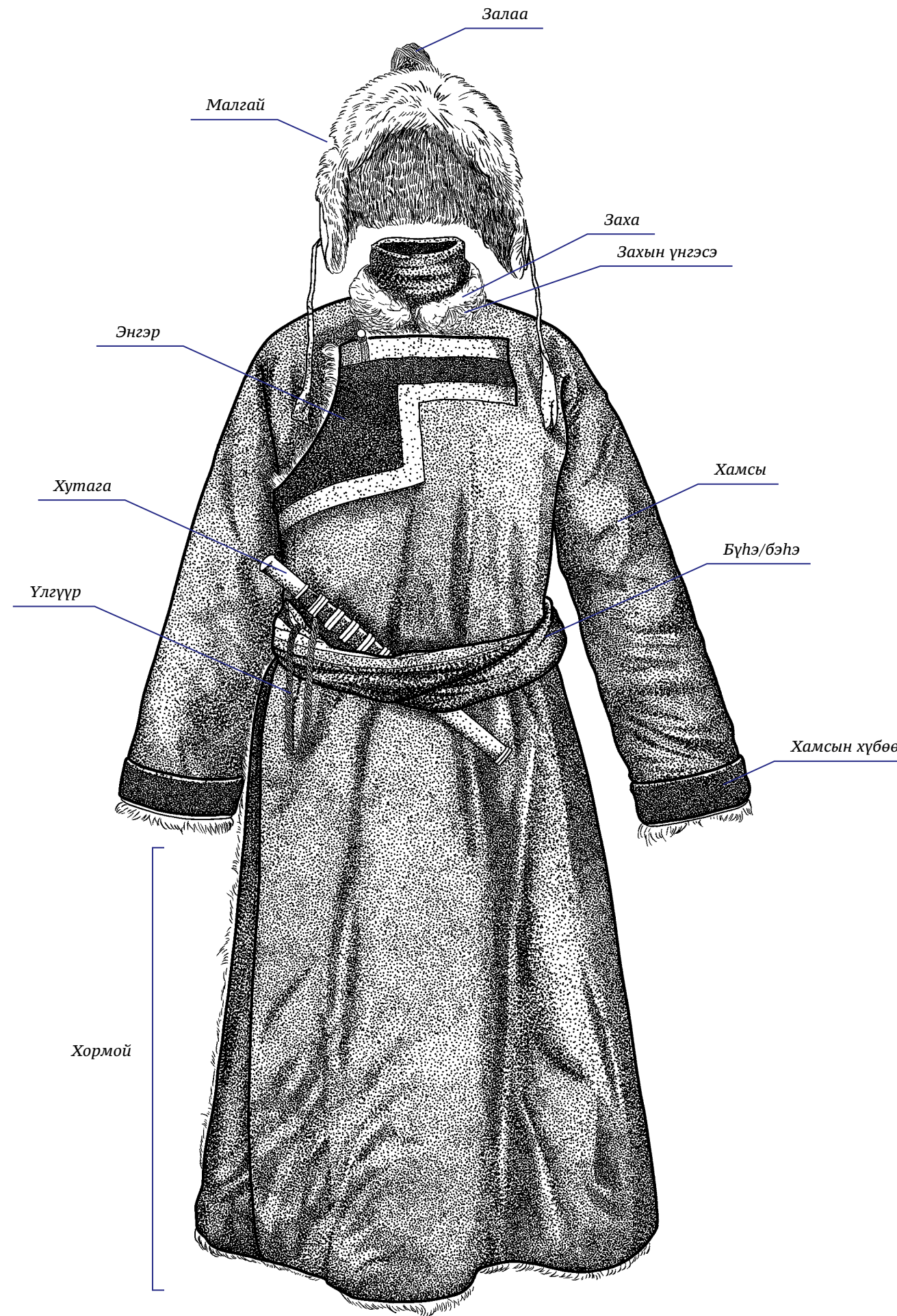
БАСАГАН ДЭГЭЛ — 13–14 һаһатайһаа хадамда ошохо болотороо басагадай үмдэдэг, хормойень хунижа сээжэдэнь залгаһан, һомон дэгэлэйхидэл адли сэхэ хамсытай гадар хубсаһан (шуба незамужней девушки). Басаган дэгэл бусад түхэлэй дэгэлнүүд шэнги мүн өөрын онсо гоёлтоннуудтай юм. Урдань басаган дэгэлэй энгэр бүһэтэй хүнэй дэгэлэй энгэрэй хэлбэритэй байһан, хэдэн үнгын хургыгаар хэгдэжэ, хилэнгээр гоёогдодог байгаа. Л. Л. Линховоин бэшэхэдээ, басаган дэгэлэй энгэр амяараа оёгдожо халагдахадань, зүүн талаһаань хармаан шэнги хүнды бии болодог һэн гэжэ тэм-дэглэнэ. Тэндээ басагад гарай пулаад болон булхар гэхэ мэтэ юумэнүүдээ хадагалдаг байгаа. Басаган дэгэлэй татааһан һамган дэгэлэйхидэ адли ганса урда таладаа бэшэ, бүхы сээжыень тойроод байһан юм. Басаган дэгэлэй хяза хормойнь доодо талаар оёгдохоһоо гадна, хоёр ташаан өөдөө гараһан юм.

Басаган дэгэл

Басаган дэгэлэй сээжын ута тон нарин матаргайда тудалдаһан бэшэ юм, тэрэнь матаргайгаараа на-рин болон алдаад, доошоо болоходоо бага зэргэ үргэн болодог һэн. Хамсын һомон дэгэлэйхидэ адли сэхээр эсхэгдэдэг. Иимэ урданай заншалаар басаган дэгэл оёлгые шэнэхээнэй буряадууд мүнөө хүрэтэр абажа ябаһан байна. Мүнөө үеын басаган дэгэлэй энгэрын нарин хүбөөтэй, алишые таладаа татааһагүй, сээжын доодо талада мүшхөөһэ хэжэ, туузаар даруулдаг болоһон байна. Мүн басаган дэ-гэлэй түхэл нэгэ бага ондоо болоо гэхэдэ алдуу бо-лохогүй. Урданай басаган дэгэлэй сээжэнь уужам-шаг байдаг һаань, мүнөө басаган дэгэлэй сээжэнь богонёор, тон нарин матаргайда тудахаар оёгдодог, матаргайгаарнь (талия) уйтаруулан, барюугаар оёдог болоһон байна. Мүнөө сагта басаган дэгэл басагадшые, һамгадшые илгаагүй үмдэдэг боло-һон байна. *Харахан пулаад уруунь боонхой. Тэрээн дээрээ хара хурьган, зохидхон тойробишо малгай үмдэнхэй. Мишл юрын пүсхэгэр хүдэнэн басаган дэ-гэлтэй* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

Бүхэтэй хүнэй дэгэл / Эрэ хүнэй дэгэл

БҮХЭТЭЙ ХҮНЭЙ ДЭГЭЛ, ТЭРЭНЭЙ ХУВИНУУД БА ЗЭМСЭГҮҮД (МУЖСКАЯ ШУБА, ЕЕ ЧАСТИ И ОТДЕЛКА)

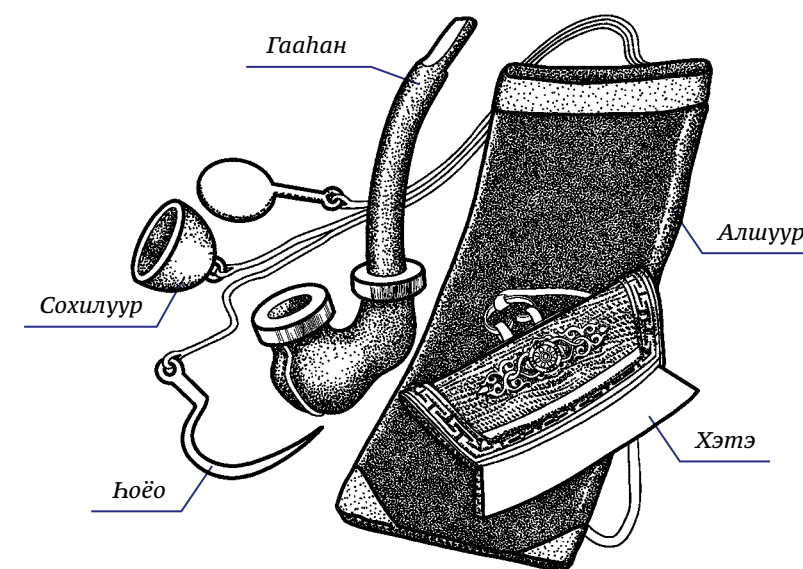
БҮХЭТЭЙ ХҮНЭЙ ДЭГЭЛ / ЭРЭ ДЭГЭЛ — номон дэгэлдэ адляар үргэлжэдэнь сэхээр эсхэжэ оёһон, эрэ хүнэй үмдэдэг гадар хубсахан (мужская шуба). Гомбо харанхы болохотой адли хилэн гадартай дулаан дэгэлээ үмдэжэ, бүхэеэ яндайса бүхэлжэ, яба-хаяа забдана (Ж. Тумунов, 1949).

ЗАХА — дэгэлэй захын түнхилөөдэ залгагдадаг, хүнэй хүзүү бүглөөд байхаар хараалагдаһан хуби (ворот, воротник шубы). Дэгэлэй заха хоёр янзын байдаг юм: бодомол ба нэхэмэл. Бодомол заха ехэнхидээ ута хүзүүтэй хүнэй дэгэлдэ оёходо таарамжатай байдаг. Хара хилэн захатай номон дэгэл.

БОДОМОЛ / БОДХОМОЛ ЗАХА — дээдэ талыень тамһалдин хүбөөлһэн, нэхэгдэдэггүй заха (стоячий воротник). ...бодхомол захатай, хара халюунай арһаар энгэр хормойень хүбөөлһэн хүхэ хилэн дэгэл нэмэрэнхэй Ван-Түмэрэй шархатай нюурые хараха-да хүртэй байба (Д. Батожабай, 1966, 1).

НЭХЭМЭЛ ЗАХА — хоёр үзүүрыень шушууртуулан эсхэнэн, газар тээшээ нэхэгдэн унаад байхаар нуулгагдаһан, ангай арһан үнгэсэ гоёолтотой заха (отложной воротник). Халюун үнгэсэтэй нэхэмэл захатай, хурьган дотортой дэгэл.

ЗАХЫН ХҮБӨӨ — захые тойруулан хүбөөлһэн, гоё үнгэтэй нөөлжүү торгон гү, али хоргой тамһан (окантовка воротника из шелка или парчи яркого цвета). Улаан хоргой хүбөөтэй, хаб загаһанай арһан үнгэсэтэй заха.

Бүхэтэй хүнэй хэрэгсэлнүүд

ЗАХЫН ҮНГЭСЭ — нэхэмэл захада хүбөөгэйнь дээдэ талада халагдаһан ангай үнэтэ арһан, үгы-шье хаа хурьганай буржагар нооһотой арһан гоёолто (узкая полоска пушнины, пришиваемая на отложной воротник). Захын үнгэсэнь, хормойнь зубшаһанай бултадаа халюун байһыень абгайхан хангилжа абаад, басагандаа малгай оюулжархиһан байгаа нэмнай (Ш-С. Бадлуев, 1980).

ЭНГЭР — бүхэтэй хүнэй дэгэлдэ энгэрыень дахуулан газар талаһаань гурбан үнгын бүдөөр зэмсэглэһэн гоёолто (отделка верхнего борта мужской шубы, состоящая из парчи двух цветов и черного бархата). Бүхэтэй хүнэй дэгэлэй энгэр зэмсэглэдэг ёһо хадаа өөрын онсо удхатай юм. Буряад хубсахан тухай бэшэгдэһэн Л. Линховоиной, Ц. Базаровагай, Батажаргалай Сэрсэгмаагай ажалнууд соо иигэжэ бэшэгдэнэ: энгэрэй тон дээдэ талын харуул үнгэтэй хоргой сагаалса гэжэ нэрэтэй, тэрэнэй сэнхир үнгэ хүхэ тэнгэрийн үнгэтэй сасуулмаар, дундахи хара үнгэнь эхэ дэлхэйе тэмдэглэнэ, доодо талын улаан үнгэнь хүнэй зүрхэ сэдхэлэй могойлиг, тахяалиг, гахайлиг гурбан хорото ханаае хуга доогуураа хойшонь гаргана гэхэн удхатай. Доодо талынь улаан хоргойгоор хэһэн гоёолтыень гурба дахин хүшэжэ, зосоогуурнь тэмээнэй зогдор гулдируулан гүбылгэдэг нэн. Иигэжэ бүтээһэн энгэр гоёлой дэгэлдэ хэдэг нэн. Улаан торгон хүбөөтэй, хара хилэн энгэртэй буряад дэгэлтэй үбгэд, торгон уужатой хүшэд, хүбүүд, басагад, юрэ-дөө, бүхы колхозойхид холо ойроһоо суглараа гээшэ ха (Ж. Балданжабон, 1955); ...халюун заха, тэбхэр энгэртэй хүхэ торгон дэгэлтэй, тооробишо хара булган малгайтай, шүрэ дэнзэтэй... (Б. Барадин, 1999).

Тэрлигтэй хори буряад. 1895 он

ХАМСЫ — мүрэнөө сарбуу хүрэтэр хүнэй гарта үмдэгдэдэг дэгэлэй хуби (рукав). Һомон, басаган болон эрэ дэгэлэй хамсы дэгэлтэээ үргэлжэдэнь сэхээр эсхэгдэһэн байдаг юм. *Алдын шэнээн яһан жорхо барижархёод, ногоон магнал дэгэлэйнгээ хамсые ара тээшэнь шамажа, мундуу шэрүүнээр харбахадаа, Гомбо үүдэнэй зэргэ хабтагай дээрэ үрээтэй байһан жэрэгээр шагайе нэгэ жорхоор хамаад абана* (Ж. Тумунов, 1949).

ХАМСЫН ХҮБӨӨ — дэгэлэй хамсын үзүүрые хү-бөөлһэн нарин зурууд бүд тамһан (бейка на конце рукава). Хамсын хүбөө хоёр янзын байдаг: үргэн ба нарин. Үргэн хүбөө хэхэдээ, гурбан хурга тухай үргэнтэй хара хилэн хамсын үзүүртэ залгажа, захыень нугалан няагаад оёдог. Гоёлой дэгэлдэ үргэн хүбөөгэй доодо талые нариихан хургыгаар тамһалжа гоёодог юм. Нарин хүбөө нэгэ хурга тухай үргэнтэй һөөлжүү хилэнгээр гү, али хургыгаар хэдэг һэн. *Хара хилэн хамсын хүбөө*.

НЮДАРГА — туруун, туруунай нэхэгдээд байдаг таладань халагдаһан ангай үнэтэй арһан (обшлага). Халюун *нюдарга, булган нюдарга гэхэ мэтэ*.

ТУРУУН — дэгэлэй хамсыда залгагдадаг, үгышье хаа шагталагдадаг, гарай даарахагүйн тула хэгдэһэн, мориной турууншуу түхэлтэй арһан гү, али хилэн гоёолто (обшлага). Дулаанай сагта үмдэхэ гоёлой дэгэлэй турууе хилэнгээр хээд, захыень хоргойгоор тамһалдин гоёодог һэн. Хүйтэнэй сагта үмдэдэг гоёлой дэгэлэй турууе ехэнхидээ халюугаар, үгышье хаа хурьганай арһаар хэдэг юм. *Намда халюун саха, туруутай хүхэ шэршүү дэгэл оёо юм ха* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ЗЭМСЭГ — гоёжо үмдэдэг дэгэлдэ үнгыень тааруулан оёһон хоргой, хилэн, ангай арһан гоёолтонууд (материалы для отделки выходной шубы). *Хүхэ торгон дэгэлдэ улаан хоргой зэмсэг хэхэдэ, гоёор харагдадаг*.

БҮҢЭ, БҮҢЭНҮҮДЭЙ ЯНЗАНУУД (ПОЯСА, РАЗНОВИДНОСТИ ПОЯСОВ)

БҮҢЭ / БЭҢЭ — бүһэтэй хүнэй дэгэлэй таһаршагүй хубинь болохо, дэгэл дээгүүр бэлхүүһээрээ тойруулан уядаг, элдэб эдээр хэгдэһэн уяа, боолто (пояс). Бүһэнүүд хэдэн янзын байдаг юм: бүд бүһэ, утаһан бүһэ, нэхэмэл нооһон бүһэ ба арһан бүһэ гэхэ мэтэ. *Хойто үдэрын Иван һэнэгтэй зипүүн дэгэлээ үмдэжэ, дээгүүрнь улаан бүд бүһэ бүһэлөөд...* (Б. Санжин, 1981).

БҮҢЭЛХЭ — дэгэл дээгүүр бүһэ тойруулан орёогоод, хоёр ташаа руу үзүүрнүүдыень унжуулан хабшуулха (опоясываться). *Бүһээз яндайтар бүһэлхэ*.

БҮД БҮҢЭ — гурбан метр хахад тухай нарин энтэй, улаан, шара, ногоон гэхэ мэтэ үнгэтэй бүдөөр хоёр үзүүрыень һэбэрүүлжэ, сасаг гаргаһан бүһэ (матерчатый кушак). Дэгэл ямар эдээр оёгдоһон байһаб, тэрээнһээ дулдыдуулан бүһын эдые шэлэн абадаг юм. Гэр зуура үмдэхэ дэгэлэй бүһэ улаан үнгэтэй пумаажан бүдөөр хэдэг һэн. 1910-аад онуудай үеэр дурдан гэжэ улаан, шара үнгэтэй хилгааһан бүдөөр бүһэ хэдэг болоһон байгаа гэжэ Л. Л. Линховоин бэшэһэн байдаг. *Буряад ноёниинь хурьган дотортой сагаан шэршүү дэгэлтэй, шара дурдан бүһэтэй, хамба хилэн оройтой, манжуур залаатай хара халюун малгай нэхэжэ үмдэһэн, гуша хайн гарамгай наһатай хүн* (Х. Намсараев, 1990, 5).

УТАҢАН БҮҢЭ — эршэлэгдэһэн торгон утаһаар нэхэгдэһэн, хоёр үзүүртэ сасагтай бүһэ (пояс из шелковых ниток, вытканый фабричным способом). *Утаһан бүһын сасагуудые ташаан дээгүүрээ һанжуулжа, мүнгэн хутага бүһэдөө хабиуланхай...* (Д. Батожабай, 1966, 1).

Булагадуудай шүрэ ба мүнгөөр гоёогдоһон арһан бүһэ

НЭХЭМЭЛ НООҢОН БҮҢЭ — хониной ээрэһэн нооһоор хоёр зүүгээр нэхэгдэһэн бүһэ (кушак, вытканый из пряжи).

АРҢАН БҮҢЭ — бодо малай элдэгдэһэн арһа даб-хасуулан оёод, үзүүрнүүдтэнь шэбхэ гү, али горьё һуулгаһан, мүнгөөр угалзатуулан хэһэн хэтэ, хутага зүүхэ бүтүүнүүдые таблан һуулгаһан бүһэ (кожаный ремень с серебряными бляхами и подвесками для ножа и огнива). *Горьётой арһан бүһэ*.

ГААҢАН — тамхи татаха хэрэгсэл (курительная трубка). Буряад зон гааһаяа элдэб түхэлтэйгөөр мүнгэлэн гоёодог һэн. *Гааһандаа тамхи удхаха; мүнгэлмэл үндэһэн гааһан*.

ҮЛГҮҮР — бүһэдэ хутага үлгэдэг, сагаан мүнгөөр бүтээһэн гэнжэ (серебряная цепь на ножнах). *Тэнгэриин уужамһаа Долоон Үбгэд миһэрэлдэжэ, хүбүүнэй тархи дээгүүр үлхэлдэн, мүнгэн хутагын үлгүүртэл унжалдана* (Ж. Тумунов, 1949).

ХЭТЭ — буряад хүнэй ямаршые сагта бүһэдөө зүүгээд ябадаг, мүнгөөр гоёомол багахан арһан сүүмхэдэ бүхэлһэн, гал гаргадаг булад түмэр хэрэгсэл (огниво). Доодо талыень түхэрэзлүүлһэн хатуу булад түмэртэ мүнгөөр урлан гоёоһон багахан хара булгайр сүүмхэ бүхэлэн, хэтэ бүтээдэг һэн. Энэ сүүмхэ соонь уула хадагалаад ябадаг юм. Хэтын арһан сүүмхын үргэниинь 3–4 сантиметр, утань 7–8 сантиметр болодог байгаа, түмэрэйн ута 9–10 сантиметр болодог һэн. Хэтээ мүнгэн үлгүүртэ үлгэжэ, бүһэдөө зүүн гар таладаа зүүдэг байгаа. *Дэлгэр адуугаа нэгэ тойрожорхёод, ехээр даараһандаа бүхэтэр сагаан хуһанай узуурта саһа этэржэ, хэтэ сахюур хоёроо бээрэһэн гараараа наншажа носоогоод, яаралгүй тамхилна* (Ж. Тумунов, 1949).

УУЛА — хэтэ сахижа гал гаргахада хэрэглэгдэдэг, хуһан модондо ургадаг, шарабтар үнгэтэй, хүнгэн шанартай модоной булсуу (чага). *Норошоһон ууладань гал носожо үгэнэгүй*.

САХЮУР — хэтээр сохижо ошо гаргадаг, сиилэгэр шара шулуун (сердолик, кремень). *Сахюур бутардаггүй хатуу шулуун юм*.

МҮНГЭН ХУТАГА — хатуу булад түмэрөөр дархалһан, нэгэ таладаа хурса эритэй, мүнгөөр гоёоһон яһан гү, али модон эшэтэй, һиилэмэл мүнгөөр гоёоһон гэртэй (хуйтай), юмэ отолдог зэмсэг (национальный нож в ножнах). Буряад хүн хутага баруун таладаа мүнгэн үлгүүрээр бүһэдөө зүүгээд ябадаг һэн. Бүһэтэй хүн заалһаа хутагатай ябаха ёһотой юм, хутагагүй эрэгтэй хүн шог наадан болодог һэн. Мүн хутагын эшэдэ болон хуйдань эрдэниин шулуу һуулгажа гоёодог һэн. *Бүтүү мүнгэн сахаригуудые бүхэлэн холбоһон ооһорттой, бүрээ сагаан яһые үзүүртэнь шагтагалһан тэбхэтэй бүдүү мүнгэн хутагаяа бүһэдөө хабиуулан зэһэбэ ха* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ҢАМГАН ДЭГЭЛ, ТЭРЭНЭЙ ХУВИНУУД БА ЗЭМСЭГҮҮД (ШУБА ЗАМУЖНЕЙ ЖЕНЩИНЫ, ЕЕ ЧАСТИ И ОТДЕЛКА)

ҢАМГАН ДЭГЭЛ — хэдэн хубинуудһаа бүридэһэн хамсытай, залгамал хормойтой, урда хормойнь дээдэ талада татааһа оёһон, хадамда гараһан эхэнэрэй үмдэдэг гадар хубсаһан (верхняя одежда замужней женщины). *Шэнэ оёгдоһон һамган дэгэлтэй, тойробишо малгайтай, гоё хайхан зүүдхэлтэй Хандын зоной дунда харагдахада һонирхоон, шэбэнэлдээн гансата түргэдэбэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

ЭНГЭР — һамган дэгэлэй сээжэдэ захын түнхилөөгэй урда талаһаа баруун гар тээшэнь һуга доронь хүрэтэр годиилгон эсхэһэн һэтэрхэй (дугообразный разрез в правую сторону на лифе женской шубы).

СЭЭЖЭ — һамган дэгэлэй хормойһоо дээшэнхи, амьяараа эсхэгдэдэг хубинь (лиф женской шубы). Һамган дэгэлэй сээжэнь уташагаар, ууса нюрган дээгүүр гарахаар хараалагдан эсхэгдэдэг һэн. Сээжэнь урда таладаа гансал энгэрэй нарин хүбөөһөө бэшэ гоёолтогүй юм. Һамган дэгэлэй сээжэнь урда тала ба урда хормойнь гоё, һайн бүдөөр оёгдодог һэн. *Удаан маргажа байнгүй, хүбүүгээ эхэтэйн орхёод, хонидоо хүндэ захаяд, сээжэдэ тарбаган дотортой дэгэлээ, жандаан оройтой тойробишо малгайгаа үмдөөд... холье зорижо гараба ха* (Н. Очиров, 1968).

ЭНГЭРЭЙ ХҮБӨӨ — энгэрэй түнхилөөе дахуулан газаа талаһаань гоёоһон хоргой тамһан (дугообразная бейка из парчи вдоль борта женской шубы). Гоёлой һамган дэгэлэй энгэрэй хүбөө хурга тухай үргэнтэй хоргойгоор хэгдэдэг һэн. Гэр шадар үмдэхэ дэгэлэй хүбөө бүришые наринаар тамһалдидаг байһан юм. ... *шара-ногоон хургыгаар энгэрыень хүбөөлһэн хара-хүхэ даалин дэгэлтэй...* (Ж. Балданжабон, 1955).

ХАМСЫ — һамган дэгэлэй сээжэдэ залгагдадаг, хэдэн үенүүдһээ бүридэһэн, хүнэй гар бүглөөд байдаг дэгэлэй хубинь (рукав). Һамган дэгэлэй хамсы иимэнүүд хубинуудһаа бүридэнэ: хамсын узуур, булуубша, тохоног ба хамсын хүбөө. *Һамган дэгэлэй хамсы хүнэй гарай эрхы хурга һажаалган эсхэһэн гэжэ үгэтэй юм*.

ХАМСЫН УЗУУР — һамган дэгэлэй сээжэдэ залгагдадаг, нэгэ төө ба дүрюу тухай утатай, залгагдадаг газарыень хормой хуниһанда адляар хунин һуулгадаг, пулхагар түхэлтэй хамсын эхин (основание рукава). *Һамган дэгэлэй хамсын узуур дээдэ таладаа хуһаһатай юм*.

БУЛУУБША — хамсын узуурай доодо таладань халагдан оёгдоһон гурбан хурга тухай үргэнтэй хоргой гоёолто (полоска парчи, пришиваемая на нижней стороне буфа). Булуубша хэхэдээ, хоргой һөөлжүүгээр хайшалаад, дээдэ захыень хамсын узуурта оёжо, доодо захыень утаһаар гү, али туузаар даруулан оёдог һэн. *Улаан хоргой булуубша*.

Гамган дэгэл. XIX зуунай нүүл, Үбэр-Байгал

ТОХОНОГ / ТОХОЙ — хамсын узуурай доодо талада залгадаг, тохоногхоо сарбууда хүрэтэрхи хамсын хуби (часть рукава от локтя до кисти). Гамган дэгэлэй тохой дэгэлэй бэеын оёһон бүдһөө ондоо үнгэтэй бүдөөр оёдог хэн. Гоёлой, торгоор хушаһан дэгэлэй тохой, жэшэнь, гоё эрэн гү, али ондоо үнгэтэй торгоор оёдог хэн. *Булта халюун туруутай, алта сардаһан торгон тохойтой дэгэлтэй эхэнэр-нүүд хоймороор бирайлдажа байбад* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ЗАХА — гамган дэгэлэй захын түнхилөөдэ залгадаһан, хүзүү бүглөөд байхаар хэгдэһэн хубинь (воротник). Гамган дэгэлэй захань бодомол гү, али нэхэмэлшые байжа болодог. Энэнь хүнэй хүзүүнэй ута богониһоо дулдыдана. Бодомол захын газар талань хоёр ондоо үнгын бүдөөр оёгдодог юм: доодо, дэгэлдэ залгадаг талынь улаан торгоор хээд, утаашань хүшэжэ, дундуурнь нооһо шургуулдаг, дээдэ талынь хара хилэнгээр хээд, захаяа бүхыдэнь хоргойгоор тамналдин гоёодог хэн.

ХОРМОЙ — хоёр-гурбан байра бүд хирхагтай талаарнь холбон оёжо, мүн лэ тэды шэнээн үргэнтэй дотор тааруулан, дээдэ талынь хунижа, гамган дэгэлэй сээжэдэ залгадаг хуби (подол). ...*Дулма түмэр шанагынь абажа, гуталаа хуга татан, хормойгоо шуужа...* (Н. Очиров, 1968).

Хормойтой уужа

БАЙРА — хормойн утын хэмжүүрээр таһалагдаһан, бүдэй энгээр орхиһон хормойн нэгэ хуби (часть подола, равная ширине ткани). Дэгэлэй хормой гурбан, үгышые хаа, дүрбэн байратай байжа болодог. Энэнь бүдэй энгэй үргэн наринһаа дулдыдаг. *Басаган дэгэл дүрбэн байра хормойтойгоор хэхэдэ зохид байдаг.*

УРДА ХОРМОЙ / ЭЛЮУР ХОРМОЙ — дэгэлэй урда талын хормой, хормойн үбэр талынь хуби (передний подол). Гамган дэгэлэй элюур хормойе урда энгэртэйнь адли хайн бүдөөр хэдэг байһан гээд Л.Л. Линховоин тэмдэглэнэ. *Урда хормойгоо тодохо.*

ДОСООДО ХОРМОЙ / ДОТОР ХОРМОЙ — дэгэлэй урда хормойн хахадта хүрэтэр доосо баруун талаһаань дабхасан байдаг хуби (нижний правый борт женской шубы). *Дэмаа хүшээн дотор хормойнгоо хармаанһаа нулаадай шэгшэгтэ боолгоотой хэды зэд гаргаад, табиса дээгүүр сасаба* (Н. Очиров, 1968).

ХЯАЗА — элюур хормойн гурбан таладань залгадаһан, дүрбэн хурга тухай үргэнтэй, дэгэл оёһон бүдһөө ондоо үнгэтэй гоёолто (полоска добротной ткани, пришиваемая с трех сторон передней полы, кроме верхней). Гамган дэгэлэй хойто хормойдо хяаза оёдоггүй хэн. *Халсагай хилэн хяазатай дэгэл.*

ХҮВӨӨ — гурбан хурга тухай үргэнтэй, хормойн доодо талаар залгадаг хара хилэн гоёолто (полоска черного бархата, пришиваемая вокруг подола с нижней стороны). *Хара хилэн хүбөө.*

ХУНЯАҢАН — хормойн дээдэ, сээжэдэ залгадаг талые гурбан набагша утаһанда зэргэ суглуулһан жэжэхэнүүд уршалаа (сборка на верхней стороне подола). Жэжээр аад, олоор хэһэн хуняаһан хайнда тоологдодог байгаа. *Ташаанһаа бүри доогуур ирзагар жэжэхэн хуняаһатай мүнөөхил ангаһан ута дэгэлээ үмдэнхэй* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТАТААҢАН — гурбан хурга тухай үргэнтэй зузаан бүд дээрэ ута руунь шара ногоон хоёр, үгышые хаа, улаан ногоон хоёр утаһа дүтэ-дүтэ хадхажа оёһон гамган дэгэлэй гоёолто (полоска ткани, вышитая цветными нитками на верхней части подола спереди). *Хоёр танигдаагүй зоной сэргэдэ буухадань, Дамбын Балма татааһатай хурьган дэгэлээ үмдөөд, халсагай халюун малгай нэхэжэрхөөд, урдаһаань ошожо золгоо бэлэй* (И. Тугутов, 1956, № 2).

УУЖА — гамган дэгэл дээгүүр үмдэдэг, торгоор оёһон, бүдөөр доторлоһон хамсыггүй дабхаса (безрукавка, надеваемая на верхнюю женскую одежду). Уужа хоёр янзын байдаг юм: оодон уужа, ондоогоор хэлэбэл, богони уужа, хормойтой уужа. *Үшөө дээрэһэнь буха магнал уужа үмдэбэ* (И. Тугутов, 1956, № 2).

БОГОНИ УУЖА / ООДОН УУЖА — утань доо-шоо дэгэлэй туузада хүрэтэр, дэгэл дээрэ үмдэдэг, урдаа нэтэрхэй, хормойгүй, хамсыгүй хубсахан (короткая, до талии, безрукавка, надеваемая поверх шубы замужней женщины). Намган дэ-гэл заалһаа уужатайгаар үмдэдэг байһан хадань, богони уужа гэр тойроноо үмдэдэг, хормойтой уужа гоёлой дэгэлтэй үмдэдэг һэн. Богони уужа хоолойдоо нэгэ шагтатай, газaa талаарнь тойруу-лан тууза оёжо гоёогдоһон байдаг юм. *Хээтэй оодон уужатай, хажуу таладаа номошо хутага шагтагаланхай, баруун гартаа хүхэ туулган бугааг зүүнхэй* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

ХОРМОЙТОЙ УУЖА — намган дэгэл дээгүүр үмдэ-дэг, урда-хойто таладаа уулзаһан нэтэрхэй хор-мойтой, хормойнь дээдэ таладаа татааһатай, той-руулаад хара хилэнгээр хүбөөлжэ, захаарнь тууза оёһон хубсахан (отрезная по талии безрукавка). *Тэдэнэр хүхэ гү, али хара хилэнгээр оёһон тохойтой торгон гадартай дэгэл дээгүүрээ табан үнгын хо-лонго татаһан туузаар хүбөөлэгдэһэн хормойтой уужа* үмдэнхэй (Д. Батожабай, 1966, 1).

ЭЛЬГЭН УУЖА — тусхай гуримаар шанаһан эльгэ сагаантай холижо буйлуулһан эдеэгээр элдэһэн, шэнэнһэнэй холтоһон болон шүлтын үнэһөөр хэг-дэһэн будагаар үнгэ талыень будаһан, үбэлэй дэгэл дээрэ үмдэдэг арһан уужа (замшевая безрукавка). *Галай зүүн тээ мидайн хуужа байһан Баяндайн намган Долгор нэхы хүдэһэн дэгэл дээрээ улаалһан эльгэн уужа* үмдэнхэй, *гушаад наһанай, ябсагар хара эхэнэр...* (Ж. Балданжабон, 1960). Хожомынь татаа-һа хормойдонь хэхэээ болижо, дэгэлэй сээжэ бого-нёор, тон нарин матаргайда тудахаар эсхэжэ, доо-до захаарнь хоргойгоор мүшхөөһэ хэжэ, туузаар даруулан оёдог болоһон байна. Мүнөө сагта нам-гадшье, басагадшье илгаагүй басаган дэгэл үмдэдэг болоо. Нүүлэй хэдэн жэлэй туршада, буряад ёһо заншалаа нэргээжэ байһан үедэ, буряад зон намган дэгэл түрэ хуримда үмдэдэг боложо байна.

МҮШХӨӨҢЭН — басаган болон намган дэгэлэй сээ-жын доодо захые хүбөөлһэн нөөлжүү нарин хоргой, хүбөө (бейка из яркой парчи по нижнему краю лифа девичьей и женской шубы). Бури урда сагта намган дэгэлэй гансал урда таладань мүшхөөһэ хэдэг байһан гэжэ тэмдэглэлтэй. *Ногоон хоргой мүшхөөһэтэй, шара улаан хоёр үнгын туузатай дэгэл.*

УТАҢАН — намган дэгэлэй булуубшын доодо захада оёгдодог, дүрбэ-табан эршэ шара, мүн лэ тиимэ улаан торгон утаһануудые зэргэлүүлэн холбожо оёһон гоёолто (полоска, состоящая из скрученных красных и желтых шелковых ниток, пришиваемая на отдельных деталях женской шубы, на безрукав-ке). Иимэ гоёолто татааһа тойруулан, мүн хор-мойтой болон оодон уужын захаар оёдог байһан юм. Иимэ утаһан гоёолто тууза сохидог болоходо, хэрэглэхэээ болиһон байгаа. *Булуубшын утаһан; хормойтой уужын утаһан* г.м.

ТУУЗА — хоёр гү, али гурбан үнгын утаһаар, бага-хан модон хэбээр нэхэһэн нэгэ сантиметр тухай үргэнтэй хабтагар миндаһан (тканая домашним способом тесьма из цветных ниток). Туузын ута-һанай үнгын һубарил тусхай тогтомол гуримтай юм: дундань заалһаа ногоон, доодо таладань улаан утаһан байха ёһотой. Гурбан үнгын тууза һаа, дээдэ таладань шара гү, али ягаан утаһа оруулдаг. *Сагаан пулаадаар толгойгоо бооһон, бүһэлүүрээрээ шара улаан хоёр үнгын утаһаар нэхэһэн наришхан тууза* оёһон, *шара ногоон хургыгаар энгэрыень хүбөөлһэн, хара-хүхэ даалин дэгэлтэй...* (Ж. Балданжабон, 1955).

САГ САГАЙ ДЭГЭЛНҮҮД БА ОЁГДОҢОН ЭДЬЭЭНЬ ДУЛДЫДАҢАН НЭРЭНҮҮД (НАЗВАНИЯ БУРЯТСКИХ ДЭГЭЛОВ ПО СЕЗОНАМ ГОДА И МАТЕРИАЛУ)

ТЭРЛИГ — зунай сагта үмдэдэг, гадар дотор хоёрыень бүдөөр оёһон үхибүүдэй, бүһэтэй хүнэй болон эхэ-нэрэй дэгэл (легкий летний халат на матерчатом подкладе). Гэр зуура үмдэхэ тэрлиг үнэгүй бүдөөр оёхоһоо гадна, үнэтэй хургы торгоор зэмсэглэн гоёодоггүй байгаа. Жэшээнь, хүхэ даалингаар оёбол, энгэрыень ондоо үнгэтэй зузаабтар бүдөөр гү, али хара хилэнгээр хүбөөлөөд орхидог байгаа. Гоёлой тэрлигүүдые элдэб үнэтэй торгоор оёжо, үн-гын хоргой болон хилэнгээр гоёодог һэн. Оёгдоһон эдэйнь нэрээр зунай дэгэлнүүдые нэрлэдэг бай-һан юм. *Бага үдэ багта арбан дүрбэ тухай наһа-най, улаан торгон тэрлигтэй хоёр хүбүүн «алтан» үргөөһөө гаража ерээд, үүдэнэй хоёр тээ зогсожо, гурба удаа сагаан дун бүрэнүүдые үлэгзгээд, нөөргөө орошобод* (Б. Санжин, 1981).

ШЭРШҮҮ ТЭРЛИГ — элдэб сэсэг болон хээгүй ним-гэн хитад торгон тэрлиг (летний халат из чесучи). *Тэдэнэй нүүлээр уужамдад гэһэн сагаан шэршүү тэрлигүүдые шагтиштар бүһэлһэн хүл жорхой хоёр хүбүүд гаража, үүдыень сэлээд, хоёр тээнь зогсобо* (Б. Санжин, 1981).

ТҮХЭРЕЭН ХЭЭТЭЙ ТОРГОН ТЭРЛИГ — нэгэ үнгын торгон дээрэ өөрһөө гараһан, мүн үнгын гү, али алталмал утаһаар нэхэн гаргаһан, үндэһэн аягын амһарай зэргэ түхэрэнтэй торгоор оёһон тэрлиг (шелковый халат с круглым узорчатым рисунком). *Тэдэнэй дунда Бадан Турахиин түхэрээн хээтэй хүхэ торгон тэрлиг үмдэнхэй түрүү зэргэдэ хууна* (Б. Санжин, 1981).

МАГНАЛ ТЭРЛИГ — алталмал, мүнгэлмэл утаһаар луу хээ гаргажа нэхэгдэһэн, зузаан торгоор оёһон тэрлиг (летний халат, сшитый из шелка с рисунком дракона). *Шэтын вокзалай перрон дээрэ халюу бул-ган малгайтай, номин шүрэ дэнзэтэй, үүлэн соогуур хотиролдожо хэбтэһэн луу хээтэй магнал торгон дэгэлтэй* буряадууд үймэлдэнэ (Ж. Балданжабон, 1960).

Хубсахан

БУХА МАГНАЛ ТЭРЛИГ — зузаан, хайн шанартай магнал торгон тэрлиг (плотный, хорошего качества шелковый халат). *Халтал нюдэнэйнь анилдахатай сасуу, хаанаһаашьеб буха магнал тэрлигтэй* Сандан ноён урдань биш болоод лэ... (Ж. Балданжабон, 1982).

ХАМБА ТОРГОН ТЭРЛИГ — өөрһөө гараһан томо түхэрээн хээтэй, нэгэ үнгын зузаан хитад торгоор оёһон тэрлиг (летний халат из китайского шелка с узорчатым круглым рисунком). *Хамба торгон дэгэлтэйб, хазаан тэргэ хуудалтайб, нугаар, та-лаар гүйдэлтэйб...* (Ж. Балданжабон, 1982).

ҢАРЬМАЙ ДЭГЭЛ — хониной болон ямаанай ар-һанай үһыень тусхай гуримаар зулмаагаад, үнгэ талаарнь зосоошонь оёһон, зундаа үмдэдэг дэгэл (летний халат, сшитый из замши). *Үндэр бата бээтэй, халааһатай һарьмай дэгэлтэй* Тэхэ хоёр мориндо шагтагалһан түмэр зузууртай модон анзаһаар булархай хүрьһэ урбуулжа ябаһан хасагые хараад... (Б. Санжин, 1981).

ДААЛИН ТЭРЛИГ — даалин бүдөөр оёһон, гэр тойрон ажалда үмдэхэ, мүн шадал багатай зоной үмдэдэг зунай дэгэл (халат из далембы). Ехэнхидээ хүхэ даалингаар тэрлиг оёдог байһан юм, мүн хара, хара ногоон үнгэтэй даалингааршье оёдог байгаа. Шабганса болоһон хүгшэдтэ хүрин даалин һомон дэгэл оёдог байгаа. Хүхэ *даалин тэрлиг хэдэрһэн Аламжа дүхэриг тээшэ гүйжэ ерээб* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ДИГАНААЛ ДЭГЭЛ — даалин бүдтэ адли нөөлжүү хээтэй, зузаан нягта бүдөөр оёһон гү, али гадарлаһан дэгэл (шуба, сшитая или крытая хлопчатобумажной тканью, называе-мой «диагональю»). ...*дээдэ нургуулитай агроном хүбүүнэй эхэнь гэжэ яһала мэдэхээр боложо, диганаал дэгэл, дурдан пулаад нэмэрдэг болоһон юм* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

ХҮВЭНТЭЙ ДЭГЭЛ — гадар хэхэ бүдтөө хүбэн таби-жа, дээрэһээнь доторыень барижа хүшөөд бүтээ-һэн, хабар, намар үмдэхэ дулаан дэгэл (стеганный халат). Урдань ургамал хүбэнгэй үгы сагта буряад дэгэлдэ тэмээн хүбэн табидог байһан юм. *Намарай шимэ нэгэ үдэр Заяын хүрэнэй баруун-урдахи Маанит толгойн орой дээрэ хүбэнтэй шэршүү дэ-гэлтэй* эхэнэр хүн хуужа... (Лодойдамба, 1965).

СЭЭЖЭ ДЭГЭЛ / СЭЭЖЭ ДОТОРТОЙ ДЭГЭЛ — сээжэдэнь досоо талаһаань арһан дотор хэхэн, хормой таладань хүбэн табиһан дэгэл (утепленный мехом до подола женский халат). *Арбан гурбаяа оруулжа байһан Дари басаган нэгэтэ Нима дарханайда гүйжэ ошоод: «Янжама хээтэй тарбаган дотортой сээжэ дэгэлыетнай эринэ», — гэбэ ха* (И. Тугутов, 1956, № 1).

АРҢАН ДОТОРТОЙ ДЭГЭЛНҮҮДЭЙ АРҢАНАЙНЬ УЬЭНЭЙ УТА БОГОНИЬОО ДУЛДЫДАҢАН ИЛГАРАЛ (НАЗВАНИЯ ШУБ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ДЛИНЫ ВОРСА)

ХҮДЭҢЭН ДЭГЭЛ — элдэмэл хониной арһаар оёһон дэгэл (шуба из выделанной овчины). *Халюу булгашье эсхээшэн, хүдэһэн дэгэл, хүнжэл хүбэрдезэшнье биш* (Б. Санжин, 1981).

ҮНГЭ ХҮДЭҢЭН ДЭГЭЛ — гадарлангүй, шара болотор утагдаһан хониной арһаар оёжо, энгэр, хамсы болон хормойень тойруулан хара хилэн-гээр хүбөөлһэн үбэлэй дэгэл (некрытая шуба из дымленной овчины с бейками из черного плиса лацканов, рукавов и подола). *Мүн шэнэхэн үнгэ хүдэһэн дэгэлэйнь утаанай үнэршье эндэ, хээрэ, ая-тай зохидоор анхилна* (Б. Санжин, 1981).

НЭХЫ ДОТОР / НЭХЫ ДОТОРТОЙ ДЭГЭЛ — ехэ нооһотой үбэлэй сагай хониной арһаар оёһон, доторлоһон дэгэл (шуба из овчины с длинной густой шерстью). *Тишгээд Залматай носолдожо байһан нүгөө хүндэнь гүйлгэжэ ошоод, нэхы хүдэһэн дэгэлтэй* хүнэй дала мүрээ уруунь нооһо сохижо бай-һандал... (Б. Санжин, 1981).

ҮЗҮҮР ДОТОР / ҮЗҮҮР ДОТОРТОЙ ДЭГЭЛ — 2–3 сантиметр ута үһэтэй хониной арһаар оёһон дотортой дэгэл (шуба, сшитая из овчины с шерстью в 2–3 сантиметра). *Сэрэгэй субаагай нүүлдэ зэбсэг хэрэгсэл ашаһан тэмээн хамбые хүхэ гадартай, үзүүр арһан дотортой дэгэл үмдэһэн за-луу эхэнэр хүтэлжэ* ябана (Лодойдамба, 1971, № 3).

Шэршүү тэрлигтэй хори буряад басаган. 1895 он

НАГСА ДОТОР / НАГСА ДОТОРТОЙ
ДЭГЭЛ — томохон болохон хурьганай нэхы нооһо-
 той арһаар оёһон дотортой дэгэл (шуба, сшитая
 из шкур ягненка с длинной шерстью). *Наһа бара-
 һан хүгшээнһингөө һагса дотортой дэгэл дасанда*
абаашажа үгөө һаа гэжэ үнинэй һанажа ябаһан хүм
 (Д. Дугаров, 1969, № 2).

ХҮРБЭДХЭ ДОТОР / ХҮРБЭДХЭ ДОТОРТОЙ
ДЭГЭЛ — нооһоёо хайшалуулһаар хоёр һара болохон
 хониной арһаар дотор хэһэн дэгэл (шуба, сшитая
 из овчины после двух месяцев стрижки).

ХУУЛИДХА ДОТОР / ХУУЛИДХА ДОТОРТОЙ
ДЭГЭЛ — һая хайшалуулаад, ургажа ядажа байһан
 нооһотой арһаар хэһэн дотортой дэгэл (шуба,
 сшитая из шкур овцы после стрижки).

ХАХИДХА ДОТОР / ХАХИДХА ДОТОРТОЙ
ДЭГЭЛ — һая нооһоёо хайшалуулаад байһан хониной
 арһаар доторлоһон, дулаанай сагта үмдэхэ дэгэл
 (шуба, сшитая из шкур овцы сразу после стрижки).
*...анханда айхабтар гамнадаг байһан хакхидха дотор-
 той, хилэн гадартай гоёлойнгоо дэгэл ханза сооһоо*
гаргуулаад... (Н. Очиров, 1968).

ХУРЬГАН ДОТОР / ХУРЬГАН ДОТОРТОЙ
ДЭГЭЛ — буряад монгол үүлтэрэй буржагар ноо-
 хотой хурьганай арһаар дотор хэжэ, гоё бүдөөр
 гадарлаһан хабар, намарай сагта гоёжо үмдэдэг
 дэгэл (выходная шуба, сшитая из шкур ягненка
 с крупными завитками и крытая хорошей
 материей). *Буряад ноёниһинь хурьган дотортой*
сагаан шэршүү дэгэлтэй, шара дурдан бүһэтэй...
 (Х. Намсараев, 1990, 5).

УНАГАН ДОТОР / УНАГАН ДОТОРТОЙ
ДЭГЭЛ — унаганай арһаар хэһэн дотортой, дулаа-
 най сагта үмдэхэ дэгэл (шуба из жеребьячьих шкур).
 Унаган дотор шадалтай зон үмдэдэг байһан юм гээд
 урданай зон хэлсэдэг.

ТАРБАГАН ДОТОРТОЙ ДЭГЭЛ — тарбаганай элдэ-
 һэн арһаар дотор хэһэн дэгэл (шуба, сшитая из шкур
 суслика). *...хойморойнгоо ханза сооһоо тэрэ намарай*
нэхы тарбаган дотортой, нюуса магнал гадартай
татааһантай дэгэлэе гаргажа үмдэбэ ха (И. Тугутов,
 1959, № 2).

ХАЛЮУН ДОТОРТОЙ ДЭГЭЛ — халюунай ар-
 һаар дотор хэһэн, үнэтэй бүдөөр гадарлаһан дэгэл
 (шуба, сшитая из шкур выдры, крытая дорогим
 шелком). Иимэ дэгэл урдань гансал баяшуул үмдэ-
 жэ болохо байһан юм. *Эзэн Дамба мүн лэ дутахаар*
бэшээр гоёһон байгаа. Халюун дотортой, хара хилэн
гадартай дэгэл дээгүүрээ найман үнгын утаһаар
*нарилан байжа сохиһон надхама һайхан сасагтай бү-
 һөөр нахид байса татуулба ха* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ЯМААН ДЭГЭЛ / ЯМААНАЙ АРЬАН ДЭГЭЛ —
 ямаанай арһаар доторлоһон дэгэл (шуба, сшитая
 из выделанных шкур козы). Ямаанай арһан дэгэл
 ехэнхидээ шадал багатай зон оёжо, ажал хэхэдээ
 үмдэдэг байһан ха. *Хахархай ямаанай арһан дэгэлтэй*
малишад олон зоной нюдэнһөө далда орон, саана холуур
дуурай байдаг заншалтай (Д. Батожабай, 1966, 1).

ЯМААН САМСА — ямаанай арһаар оёһон, хара ажал-
 да үмдэдэг оодон дэгэл (короткая шуба, сшитая
 из козьих шкур). *Нима ямаан самсынгаа хормойе*
шуужархёод, Балжинын үйлсөөр хойшоо алхалжа яба-
тараа, гэнтэ Пунцогые халта хаража, тэрээн худар
даб гэбэ (Ж. Тумунов, 1949).

Үбэлэй дэгэлтэй шэнэхээн буряад үхибүүд. 2010 он

БУРЯД ДЭГЭЛНҮҮДЭЙ ГАДАРЛАҢАН
ЭДЬЭЭНЬ ДУЛДЫДАҢАН НЭРЭНҮҮД
(НАЗВАНИЯ ШУБ ПО ПОКРЫВНОМУ
МАТЕРИАЛУ)

ГАДАР — хүйтэнэй сагта үмдэдэг, арһаар оёгдо-
 һон дэгэлнүүдые гадарлаһан бүд (матерчатое
 покрытие меховых шуб). Ямар ушарта үмдэхөөр
 оёгдоһон дэгэл бэ, тэрээнһээ боложо, дэгэлэй га-
 дар хэхэ эд шэлэгдэдэг һэн. Хабар, намар үмдэхэ
 гоёлой дэгэлнүүдые үнэтэй хитад торгоор болон
 хилэнгээр гадарладаг байһан юм. Үбэлэй нэхы дэ-
 гэлнүүдые зузаан хилгааһан бүдөөр гү, али хилэн
 болон сэмбээр хушадаг һэн. Гэр зуура үмдэхэ дэ-
 гэлнүүдые үнэгүй аад, бэетэй бүхэ бүдөөр хушахы
 оролдодог һэн. Тиимэһээ буряад зон дэгэлнүүдээ
 хушаһан бүдэйнь нэрээр нэрлэдэг һэн.

ГАДАРЛАХА — арһаар дэгэл оёходоо, ямар нэ-
 гэн бүд үнгэ таладань барилсажа оёхо (крыть
 шубу материей). *Басаганай заһал гэхэдэ, шэршүү,*
магнал гэхэ мэтын Хитад ороной үнэтэй торгоор
гадарлаһан, нэгэ халюун дотортой, хоёр хурьган до-
тортой дэгэлнүүд... (И. Тугутов, 1956, № 3).

ХУШАХА — гадарлаха (крыть шубу материей).
Тэдэнэр хүхэ гү, али хара үнгэтэй нарин хилгаа-
һан бүдөөр гү, али торгоор хушаһан дэгэлнүүд
дээгүүр шара дурдам бүһэнүүдые бүһэлжэрхёод...
 (Д. Батожабай, 1966, 1).

Хурьган дотортой дэгэлтэй сартуул эрэ. 2019 он

МАГНАЛ ДЭГЭЛ / МАГНАЛ ГАДАРТАЙ
ДЭГЭЛ — луу хээтэй зузаан хитад торгоор гадарлаһан
 дэгэл (шуба, крытая китайским шелком
 с изображением дракона). *Дамбахай хэдэн жэл*
хадагалжа ябаһан халюун туруутай магнал дэгэлээ
үмдэжэрхихэн, хоймортгоо түбшэн янзаар һуунхай,
хурьгэн хүбүүнтээ хөөрэлдэжэ, эдгэлжэ байна
 (Ж. Тумунов, 1949).

ХИЛЭН ГАДАРТАЙ ДЭГЭЛ — хилэн бүдөөр
 гадарлаһан дэгэл (шуба, крытая плисом). Хилэн
 бүд хоёр янзын байдаг һэн: халсагай хилэн, үһэтэй
 хилэн. Халсагай хилэн хадаа зүб таладаа үһэ-
 гүй, миин лэ нягта зузаан бүд юм. *Гомбо харанхы*
болохотой адли хилэн гадартай дулаан дэгэлээ
үмдэжэ, бүһээе яндайса бүһэлжэ, ябахаяа забдана
 (Ж. Тумунов, 1949).

ХАЛСАГАЙ ХИЛЭН ГАДАРТАЙ ДЭГЭЛ — үһэ-
 гүй хилэнгээр гадарлаһан дэгэл (шуба, крытая
 плисом без ворса). Халсагай хилэн һайн бүд гэжэ
 тоологдодог тула тэрээгээр гоёлой дэгэл ехэнхидээ
 хушадаг һэн. Һамган дэгэлэй урда хажууе үһэтэй
 хилэнгээр хушаа һаа, ара талыень халсагай хилэн-
 гээр хушадаг һэн. *Халсагай хилэн гадартай Һамган*
дэгэл; халсагай хилэн гадартай бүһэтэй хүнэй хурь-
ган дотортой дэгэл.

ҮНЭТЭЙ ХИЛЭН ГАДАРТАЙ ДЭГЭЛ — зүб
 талань богонихон, бодоһон үһэтэй бүдөөр
 гадарлаһан дэгэл (шуба, крытая бархатом). Үһэтэй
 хилэнгээр гоёлой дэгэл хушадаг һэн. Мүн үһэтэй
 хилэнгээр дэгэлэй энгэр, заха, хормойн хүбөө гэхэ
 мэтые зэмсэглэдэг юм. *Улаан хоргой зэмсэгтэй хүхэ*
хилэн хурьган дотортой басаган дэгэл.

СЭМБЭ ДЭГЭЛ / СЭМБЭ ГАДАРТАЙ ДЭГЭЛ —
 сэмбээр гадарлаһан дэгэл (шуба, крытая сукном).
 Сэмбэ бүд мүн лэ хоёр янзын байдаг һэн: нарин
 сэмбэ, бүдүүн (зузаан) сэмбэ. Дэгэл нарин сэмбээр
 гадарладаг һэн. Нарин сэмбэ хадаа нарин ноо-
 хоор нэхэгдэһэн, миин хилгааһан бүдтэ орходоо
 зузаан нягта бүд юм. Бүдүүн сэмбээр бороодо
 нэбтэрхэгүйн тула суба, юудэн гэхэ мэтые оёдог
 һэн. Бүдүүн сэмбэ шэрүүн ямаадха нооһотой хони-
 ной нооһоор нэхэгдэһэн бүд юм. *Бадма абгай хой-*
мортгоо хара сэмбэ дэгэлээ үмдэнхэй, урданайхидаал
адли гүрээгэр томоорхуу бэшэ, тэдэ ноёдые ехэл
хүндэлһэн үгсэгэнүүр нахилзуур түхэлтэйгөөр һууна
 (Х. Намсараев, 1990, 5).

ХИЛГААҢАН ГАДАРТАЙ ДЭГЭЛ — хилгааһан
 бүдөөр хушаһан дэгэл (шуба, крытая шерстяной
 материей). *...хара-хүхэ хилгааһан гадартай дэгэл;*
Тэдэнэр хүхэ гү, али хара үнгэтэй нарин хилгааһан
бүдөөр гү, али торгоор хушаһан дэгэлнүүд дээгүүр
шара үнгэтэй дурдам бүһэнүүдые бүһэлжэрхёод,
булганай арһан гү, али хара халюунай арһан малгай
хиидхүүлэн байнад (Д. Батожабай, 1966, 1).

ТОБШО, ТОБШОНУДАЙ ХЭГДЭНН ЭДЬЭЭНЬ ДУЛДЫХАН НЭРЭНҮҮД (ПУГОВИЦЫ, ВИДЫ ПУГОВИЦ ПО МАТЕРИАЛУ)

ТОБШО — дэгэлэй энгэртэ гадар таладань гурбан газар хадагадаг, дэгэлэй урда хажууе досоодо дээрэнь дабхасуулан тобшолдог, монсогор түхэлтэй, элдэб эдээр дархалхан шагта (пуговица сферической формы с ушком). Мүнгөөр дархалхан, шүрэ, хуба болон эрдэнийн шулуунуудыг мүнгөөр таблан гоёон тобшонуудаар гоёлой дэгэл шэ-мэглэдэг юм. Тобшонууд түхэлөөрөө мүн лэ элдэб янзын байдаг юм: монсогор, гонзогор, табтай гэхэ мэтэ. *Дэгэлэйнгээ тобшын хүрэхөө болиходо, Субади Дэмаа хүгшэндөөшье харуулангүй, наашань болгожо хадаба ха* (Н. Очиров, 1968).

МОДОН ТОБШО — модо монсогор болгожо мүлээд, хажуу таладань үлүү гаргаад, тэрээндээ нүхэ гарган тобшо (круглая деревянная пуговица).

ЯХАН ТОБШО — яһа болон үхэрэй эбэрэй үзүүр үрэжэ монсогор болгоод, хажуу таладань нүхэ гарган тобшо (пуговицы, сделанные из кости и рогов коровы). Модон болон яһан тобшонуудыг түмэр тобшын бии болоогүй сагта хэрэглэдэг байһан байгаа.

САД ТОБШО — хоёр түхэрээн шара гуулин түмэр хэбтэ сохижо хонхор болгоод, холбон гагнажа монсогор болгоһон тобшо (пуговица сферической формы из латуни).

ПОЛЬШО ТОБШО — зэд никель хоёрыг хайлуулхада бүрилдэһэн сагаан түмэр (мельхиор) тобшо (пуговица из мельхиора).

МОНГОЛ ТОБШО — сад түмэр дээрэ элдэб угалза хиилүүр сохин бүтээһэн монсогор тобшо (пуговица из латуни с выбитыми узорами).

Шүрэ тобшонууд

МҮНГЭН ТОБШО — сагаан мүнгөөр бүтээһэн тобшо (пуговица из серебра). Мүнгэн тобшонууд түхэлөөрөө монсогоршыг, гонзогоршыг байжа болодог. Мүн элдэб гоё хиилүүртэйшыг, хиилүүргүйшыг байдаг хэн. Хиилүүр хэхэ-дээ, луу гү, али элдэб ургамалай хээ сохин гаргадаг хэн. *Харгыда үмдөөд ябаха бэшэ хадаа Сережа тайлахаяа тобшоёо барихадань, тэдэнь моро монсогорнууд. Тайлажа хайса харахадань, угалзатуулан шудхаһан түхэрээн мунгэн тобшо* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

АЛХА ТОБШО — хоёр сантиметр тухай утатай, тэгэн дундаһаань гараһан гагнамал бүтүүтэй, гонзогор (цилиндр) түхэлтэй, шудхамал мүнгэн тобшо (пуговица цилиндрической формы из литого серебра).

ТЭБХЭ ТОБШО — алха тобшо (пуговица из серебра цилиндрической формы). Тэбхэ тобшонууд хоёр янзын байдаг: хоёр хажуунь түхэрээн аад, бээн гурьбагүй мэлигэр байдаг, үгышыг наа хоёр хажуунь зургаан гү, али найман булантай аад, бээн булангайнгаа тоогоор гурьбануудтай байдаг юм.

НЭНЖЭ — дэгэлдэ хадахын тула тобшодо хэгдэһэн, гагнамал түмэр бүтүү (петелька, ушко пуговицы). Тобшын нэнжэ тобшо хэгдэһэн мүнгөөр гү, али түмэрөөр хэжэ гагнадаг юм.

ШЭЛБЭ — мүнгөөр бүтээһэн тобшонуудай нэнжэдэ хуулгагдаһан нарийхан мүнгэн сахариг (серебряное колечко, прикрепляемое к серебряным пуговицам). Шэлбэгүй тобшонуудта монсогороор тамһалдин оёһон бүдөөр, миндаһаар болон сохимоолоор шэлбэ хэжэ, дэгэлдэ хададаг юм.

Шүрэ болон элдэб янзын тобшонууд

БҮТҮҮ — тобшо тобшолхын тулада дэгэлдэ хадагдан бүтүүтэй богонихон ооһор, бүшэ (петля для пуговицы).

ШҮРЭ ТОБШО — шүрэдэ хоёр талаһаань түхэрээн гү, али сэсэгэй түхэлтэй мүнгэн таб хуулгажа, нэнжэ хэһэн тобшо (пуговица из коралла, отделанная с двух сторон серебром). Шүрэнүүд улаан ба сагаан гэжэ илгардаг хэн. Улаан шүрэ ягаа улаанһаа эхилээд хүри улаан хүрэтэр үнгэтэй байдаг хэн. Далайн оёорһоо абтадаг энэ шулуун ехэ үнэтэй байһан юм. Гоёлой дэгэлэй тобшонуудыг ганса шүрөөр бэшэ, мүн хуба болон элдэб эрдэнийн шулуугаар таблан бүтээдэг хэн.

ХУБА ТОБШО — хубада мүнгэн таб хуулгажа бүтээһэн тобшо (пуговица из янтаря, оправленная серебром).

ТҮНХЭН ШУЛУУН /НОМИН ТОБШО — мүнгөөр гү, али шара гуулин түмэрөөр таблаһан, хүхэ үнгэтэй шулуун тобшо (пуговица из лазурита).

НОГООЛИН ШУЛУУН ТОБШО — малахит, ондоогоор хэлэбэл, ногоолин шулуу мүнгөөр болон үнгэтэ түмэрөөр таблан бүтээһэн тобшо (пуговица из малахита, оправленная в серебро или цветной металл).

ТОБШЫН ТАБЛАА — сэсэгэй дүрсэ нажаалгажа дүрбэн гү, али зургаан дэльбэ угалзатуулан сохихон, тобшын шулуу хоёр тээһэнь хабшан гоёодог сагаан мүнгэн болон үнгэтэ түмэр (заклепка из серебра или других цветных металлов).

Ямаан даха. 2005 он

Хонин даха. 2019 он

ДЭГЭЛ ДЭЭГҮҮР ҮМДЭДЭГ ДАВХАСАНУУД (ОДЕЖДА, НАДЕВАЕМАЯ НА ВЕРХНЮЮ ОДЕЖДУ В НЕПОГОДУ)

ДАВХАСА — хүйтэндэ ба бороотойдо дэгэл дээгүүр дабхарлан үмдэдэг хубсаһан (одежда, надеваемая поверх шубы в непогоду). *Дабхасаа үмдэ, бороо орохо янзатай.*

ДАХА — үбэлэй сагта мал адуулхадаа гү, али аянда ябахадаа, дэгэл дээгүүр үмдэдэг гэрэй ба зэрлиг амитадай арһаар оёһон дабхаса (доха).

ЯМААН ДАХА — дэгэл дээгүүр үмдэдэг, ямаанай арһаар үһыень газашань хэжэ оёһон, уужам хамсытай дабхаса (доха из козьей шкуры). *Тээ саана ошоод ябахадань, урдань нэгэ ямаан дахатай буряад хүн харагдаба* (Ж. Тумунов, 1949).

ХОНИН ДАХА — хониной арһаар үһыень досоошонь хэжэ оёһон, үргэн захатай, уужам хамсытай дабхаса (доха из овчины). *Араһаань хонин даха нэмэрэтэй* (Б. Санжин, 1981).

ШОНО ДАХА — шонын арһаар оёһон дабхаса (доха, сшитая из волчьих шкур). *Дамба өөрөө шоно даха асаржа, шаргадаа хэбэ* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ҮНЭГЭН ДАХА — үнэгэнэй арһаар оёһон дабхаса (доха, сшитая из лисьей шкуры). *Үнэгэн дахын захи сэлижэ, Жана тайшаа тэдэ хоёрыг харабашье, таниһан хүнүүд гэжэ тухайлһан аад, хүсэд илгаруулжа шадабагүй* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХЭБЭНЭГ — хүйтэнэй сагта дэгэл дээгүүр дабхар үмдэдэг, һэеыгээр оёһон богони хубсаһан (одежда, сшитая из войлока, надеваемая поверх шубы).

ХҮРМЭ — ангай болон хурьганай арһаар оёжо, бүдөөр гадарлаһан, дэгэл дээгүүр үмдэдэг уужам хамсытай сээжэбшэ (свободная куртка с широкими рукавами без ворота, надеваемая поверх шубы). *«Үдын байшанһаа ябанаб даа», — гэн, Тасха хурьган дотортой хурмэээ тайлажа, ханын тархида үлгөөд, шэрдэг дээрэ һууба* (Б. Санжин, 1981).

СУБА — бороотой сагта дэгэл дээгүүр үмдэдэг, уужам хамсытай, бодомол захатай, урда таладаа уулзалдан шагталагдадаг, бүдүүн сэмбээр оёһон уужам дабхаса (накидка, надеваемая поверх шубы в дождливую погоду). ...*Дагбаевшые Долгоройнгоо хүхэ сэмбэ суба үмдэнэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

Суба, юүдэн

ГАДАР ХУБСАҢАН ДОРО ҮМДЭДЭГ ДАБХАСАНУУД (БЕЗРУКАВКИ И ДРУГИЕ ВИДЫ ОДЕЖДЫ, НАДЕВАЕМЫЕ ПОД ШУБОЙ)

ХАНТУУЗА — самса дээгүүр, үгышыё хаа тэрлиг дээрэ үмдэдэг хурьганай болон элдэб ангай арһаар оёһон, хамсы ба захагүй, урда таладаа уулзалдан шагталагдадаг, гоё бүдөөр гадарлагдаһан дабхаса (безрукавка из мерлушки или шкур зверей, крытая материалом). *Мүнөө гулбаамнай хүхэ шэршүү самса дээгүүрээ мухар хамсытай хара хилэн хантууза үмдэнхэй хуушанай ород купец шэнгээр үзэгдэнэ* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

СЭЭЖЭБШЭ — хантууза; ажалда үмдэхын тула хониной арһаар оёжо, бүдөөр гадарлаһан, хамсыгүй хубсаһан (рабочая безрукавка из овчины, крытая материей). *Хүбэнтэй хүүртигээ моринойнгоо нюрган дээрэ хаяад, хүдэһэн сээжэбшээрээ үлэһэн, нэхы хонин малгайнгаа шэхэбшэ өөдөн шууһан набтар эрэ хүн шаргынгаа оглёобо һугабшалаад...* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

БЭЛХЭБШЭ — хүйтэндэ бээе тойруулан уядаг, үһэтэй гонзогор арһан гү, али тэмээн хүбэн табижа хүшэһэн, үзүүртээ хоёр-хоёр уяатай гү, али шагтатай үргэн бүһэ (широкий меховой или стеганый пояс). *Эжы үбгэн хоёртоо бээлэй, бэлхэбшэ мэтын юумэ урлан, хүбүүдэй зугаада оролсонгүй, амяарханаа даруу зохидоор мihэpjэ һууһан бэришён харахада, энэ гэртэ эндүүржэ түрэһэн дангина шэнги харагдадаг бэлэй* (Н. Очиров, 1968).

Суба. 2019 он

ДЭГЭЛ ДОРО ҮМДЭДЭГ ХУБСАҢАН (НАТЕЛЬНАЯ ОДЕЖДА)

ҮМДЭН — хүнэй бээын бүһэнһөө доошонхи хубиие халхалдаг, хоёр түриитэй хубсаһан (брюки). Буряад үмдэн үргэн алатай, уужам түриитэй бай-хаһаа гадна, дээдэ таладаа залгамал захатай юм. *Үмдэ элдэб янзын эдээр саг сагта тааруулан оёдог һэн. Сүхэ-Мүнхэ гааһа алиуураа орёожо, халхагар буряад үмдэнэйнгөө хармаанда хээд... хүндэшгөөр хүл дээрээ бодобо* (Б. Мунгонов, 1976).

ҮМДЭНЭЙ ЗАХА — үмдэнэй дээдэ талада залгагдаһан, дээрэнь хирэм оруулха хэдэн түдүүлй хадаһан үмдэнэй хубинь; үмдэнэй дээдэ талын залгалаа (пояс брюк).

ТҮРИИ — хүнэй хоёр хүлдөө үмдэхэ, үмдэнэй алаһаа доошонхи хубинь (гачи).

ХИРЭМ — үмдэнэй доошоо унахагүйн тула түдүүлиин бүтүүнүүдтэ оруулжа, урда таладань уядаг ооһор, горьётой хур (ремень). ...*хаанаашыё хармаангүй шишлэдтэр уяжархиһан бүд хирэмтэй үмдөөр, сэхэ захатай, бааза оёдолтой, һэлдэгэр хамсытай самсаар дулаанай сагыё үнгэргэдэг байгаа ха юм* (Н. Очиров, 1968).

ТҮДҮҮЛИ — хирэм досоогуурнь шургуулан оруулдаг, үмдэнэй захада хэдэн газар хадагдаһан бүтүүнүүд (петли на поясе брюк). *Тишгээд үмдэнэйнгөө түдүүлиһээ ооһорлоод ябадаг эсэынгээ бэлэг үгэһэн донгорог тэнишлгээд, үбшэжэ оробо* (Н. Очиров, 1968).

ХҮДЭҢЭН ҮМДЭН — үбэлэй хүйтэндэ үмдэдэг, хониной арһаар оёгдоһон дулаан үмдэн (штаны из овчины). ...*энээнһээ урагша тэрэ хүгшэн эжынгээ баалалтаар хүйтэнэй сагта хүдэһэн үмдэ үмдэдэг...* (Н. Очиров, 1968); *Хүжэ даалингаар гадарлан оёһон, шэб шэнэхэн хонин үмдэээ тайлаад хоноһонины һүни үгы болоһон юм* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ХҮБЭНТЭЙ ҮМДЭН — гадар дотор хоёрой хоорондо хүбэн табижа хүшэһэн, хабар, намар үмдэхэ дулаан үмдэн (ватные штаны). ...*һула алатай, мүр дээгүүрээ татуургатай, шэрэмэл хүбэнтэйхэн үмдэ...* (Н. Очиров, 1968).

ЭЛЬГЭН ҮМДЭН — эльгэдэжэ элдэгдэһэн арһыё үнгөөрнь газашань оёһон, зунай сагта үмдэдэг үмдэн (замшевые штаны). *Газаа гэрэй хойно самсагүй, эльгэн үмдэтэй хүнүүд түлэз хахалжа, хюрөөдэжэ байна* (Х. Намсараев, 1979).

ҢАРЬҢАН ҮМДЭН — үһыень зулмааһан, халсагай арһаар үнгөөрнь зосоошонь оёһон зунай үмдэн (кожаные штаны).

БҮД ҮМДЭН — ганса дабхар бүдөөр оёһон зунай үмдэн (матерчатые летние штаны).

ХАЛИМДАР ҮМДЭН — бүд үмдэн, ганса дабхар бүдөөр оёгдоһон зунай сагта үмдэдэг үмдэн (матерчатые штаны). *Халимдар үмдөөр бү яба, хүйтэн болоо*.

САМСА — хүнэй бээын бүһэнһөө дээшэнхи хуби халхалхаар хараалагдаһан богони хубсаһан (рубашка). Урдань самса дэгэл доро үмдэгдэдэг, дотор хубсаһанай үүргэ дүүргэдэг байгаа юм. Гэр дотороо, мүн хара ажал хэхэһээ бэшэ газарта хүн самсаараа ябадаггүй байһан юм. *Тохоногоороо таһархай самсатай, тоогүй олон халааһанһаа зузааршаһан халхагар ехэ үмдэтэй Эрдэмтэ аргааханаар алхална* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

ХАМСЫ — хүнэй гарыё мүрэһөө доошонь сарбуу хүрэтэр халхалдаг самсын хуби (рукав). Буряад самсын хамсы дэгэлдэл адляар бэетээ үргэлжэ эсхэгдэһэн байдаг юм. ...*сэхэ захатай, бааза оёдолтой, һэлдэгэр хамсытай самсаар дулаанай сагыё үнгэргэдэг байгаа ха юм* (Н. Очиров, 1968).

ХЭРҢЭН — самсын урда талын һэтэрхэйдэ барижа оёһон, сэхэ гонзогор бүд (прямая планка на разрезе рубашки).

ЗАХА — самсын хоолойн түнхилөөдэ залгагдадаг гонзогор бүд (воротник). ...*сэхэ захатай, бааза оёдолтой, һэлдэгэр хамсытай самсаар...* (Н. Очиров, 1968).

МОРИН САМСА — эхэнэрэй дэгэл дороо үмдэдэг хормойтой, хамсытай, ута хубсаһан (платье). *Табхайн абгай морин самсынгаа хормой мушхасагаан дуугарна* (Б. Мунгонов, 1960).

Морин самса. 1910 он

Малгайнууд

Шэгэбшэтэй малгайтай буряад хүбүүд. 1930-аад он

МАЛГАЙ — толгойдо үмдэхөөр тааруулагдан оёг-
доһон хубсаһан (шапка). Буряад малгай саг сагта
тааруулагдажа, элдэб түхэлтэйгөөр, мүн олон ян-
зын эдээр оёгдохохоо гадна, хэдэн гоёолтонуудтай
байгаа. *Галай баруун-урда ямаан самсатай,
шоодогор гээгээтэй хүн гартаа малгайгаа баринхай,
дохин байжа гуйна* (Ж. Балданжабон, 1960).

ТООРОБШО / ТОЙРОВШО МАЛГАЙ — үндэрын
20–22 сантиметр тухай, шэгэбшэггүй, доодо та-
ладань тойруулаад хара хилэнгээр гү, али халюу
булганай арһаар һарабша хэһэн, шобхогор орой-
той, дулаанай сагта үмдэдэг малгай (островерхая
шапка с отворотом из черного бархата или соболя,
надеваемая в теплое время года). Тооробшо мал-
гай эрэ хүнэй, эхэнэрэй гэжэ илгардаггүй юм. ...
*һайндэртэ эсэгынгээ үмдэдэг хүхэ даалимба тэрлиг,
тооробшо малгай асаржа үгэбэ* (Б. Мунгонов, 1960);
*Халсагайхан халюу халажа оёһон тооробшо мал-
гайтай нэгэ хүн, ахалагшань хэбэртэй, ехэл бардам
маһагар юумэ нууна* (И. Тугутов, 1956, № 1).

МАЛГАЙН ОРОЙ — тусхай хэбээр эсхэгдэһэн, газаа
таладань һайн торгоор гадар хэжэ, досоо таладань
зузаабтар нягта бүд нягаад, хүндэлэн хүшэжэ
бүтээһэн, малгайн дээдэ тала (тулья бурятской
национальной шапки). Хори буряадуудай мал-
гай хориин арбан нэгэн эсэгын тоогоор хүндэлэн
арбан нэгэн хүшөөһэтэй байгаа. Энэ арбан нэгэн
хүшөөһээ 1 гү, али 1,5 сантиметр зайтайгаар тон
тэгшээр хүшэдэг юм, ара тээхи оёдолыень оёходо,
тон тудалдаад байха ёһотой. ...*хүбүүгээ эхэтэйн
орхёод... жандаан оройтой тооробшо малгайгаа
үмдөөд...* (Н. Очиров, 1968).

ҺАРАБША — тооробшо малгайн доодо таладань
һэхэгдээд байхаар оёгдоһон, хилэнгээр ба үнэтэ
ангай арһаар гоёогдоһон, 7–8 сантиметр тухай
үргэнтэй һэхэлтэ (околыш, обшитый с лицевой
стороны бархатом или шкуркой пушных зверей).

ХУУРМАГША — тооробшо малгайн һарабшын до-
соо талань (отворот околыша). Гоёлой малгайн
хуурмагша хоргойгоор хэдэг байһан юм.

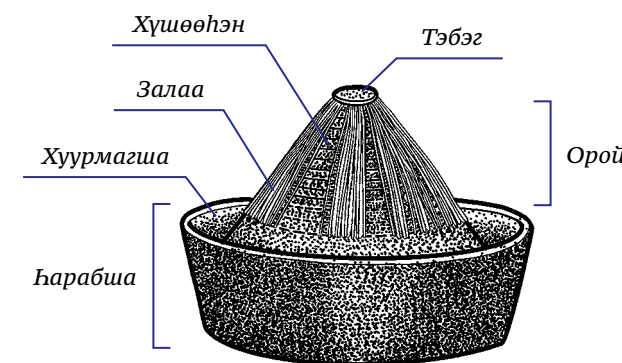
ХҮБӨӨ — тооробшо малгайн һарабшын дээдэ талые,
мүн шэгэбшэтэй малгайе захиарнь тойруулан
хүбөөһэн нариихан хоргой тамһан (бейка из пар-
чи по краям околыша конусообразной шапки
и национальной шапки и национальной шапки-
ушанки).

ДОТОР — малгайн оройн зосоо таладань оёгдо-
дог, дабхарлан нягдаһан зузаан бүд (подклад,
пришиваемый внутри тульи).

ХИИ ХҮШӨӨҺЭН — буряад малгайн дотор гадар
хоёрые холбожо, доодо талаарнь оёһон оёдол
(нижний шов, соединяющий тулью с подкладом).

ЗАЛАА — буряад малгайн дээдэ талын шобогорто
хадагдадаг, улаан утаһаар хэһэн сасаг (кисть
из красных ниток на верхушке национальной
шапки). Залаа хэхэдээ, улаан утаһа нэгэ адли
утатайгаар хабтагай хэбтэ ороёжо хэмжээд, урид
бэлдэгдэһэн улаан бүд тамһанда эршэлэн бүхэлдэг
юм. Һүүлээрнь тамһаая бүтүүлэн оёжо, дундань
тэбэг хуулгахада, залаа бүтэнэ. — *Үү, Долгор, яагаа
ехэ юумэ асараа гээшэбта? Энэ юун гоё залаа гээ-
шэб!* (Ж. Балданжабон, 1960).

МАНЖУУР ЗАЛАА — Манжуурһаа асаржа
худалдагдадаг залаа (кисть шапки, изготовленная
в Маньчжурии). ...*хара хурьганай арһан гэжэ
һанамаар согсого тойробшо малгай толгойдонь яг
тааранхай, тэрэнэйн орой дээрэхи манжуур залаа
моринойн хатарһаа ишэ тишээ һаабаганан
хүдэлнэ* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

Тооробшо / тойробшо малгай

ЗАЛААГАЙ ТАМЬАН — залаагай утаһанууды
бүхэлэн уядаг, монсогороор тамһалдин оёһон
улаан бүд (бейка из красной материи, к которой
прикрепляют скрученные нити).

ТЭБЭГ — хоргойгоор бүригдэһэн, хоёр сантиметр
тухай диаметртэй, залаагай узуурай тамһанда
хуулгагдадаг түхэрээхэн модон (обтянутый парчой
деревянный кружок, придающий форму кисти).

ДЭНЗЭ — буряад малгайн залаа дээрэ бүхэлэгдэдэг,
дээрэнь үнэтэ шулуу хуулгаһан, луу болон элдэб
ондоо һиилүүртэй мүнгэн гоёолто (серебряное
украшение, прикрепляемое на кисть шапки).
Дэнзые досоо талаһаань малгайда бүхэлэн
холбодог тусхай шүрэб бии юм. Урдань дэнзэ хүнэй
эзэлжэ байһан тушаал болон зэргэ харуулдаг бай-
һан гээд тэмдэглэгдэдэг. *Тэрэнэй үүсхэбэрээр 1822
ондо «Буса түрэлтэнэй захираанай дүрим» зохёг-
доһон юм. Тэрэнэй ашаар буряад ноёдой хүндэ ямба
үргэгдэжэ, шүрэ, хуба, номин дэнзэнүүдынь олоһи
һүрдөөжэ ябана* (Ж. Балданжабон, 1960); *Малгайн
оройн томо шүрэтэй алта шарамал дэнзэ наранай
гэрэлдэ ялалзана* (Б. Санжин, 1981).

ХУРЬГАН МАЛГАЙ — үһэ һайнтай, буржагар ноо-
һотой хурьганай арһаар оёһон шэгэбшэтэй малгай
(зимняя шапка из мерлушки). *Саб сагаан хурьган
малгайн сэнтэнги шэхэбишын дундаһаа Сэсэгмаагай
тунга сагаахан нюурын, тодо харахан нюдэдынь
урда мэтэ элээр харагдана* (Ж. Тумунов, 1949).

ҮНЭГЭН / АРААТА МАЛГАЙ — үнэгэнэй арһа зо-
соонь халаһан, үбэлэй шэгэбшэтэй малгай (зимняя
шапка, опушенная мехом лисы). ...*дэһэн абяа дуу-
лаһан Жалмын гэдэргээ эрьехэдэнь, үнэгэнэй арһан
малгай гартаа бариһан Намдаг баян энгүүтэйгээр
энезбилжэ байба* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ШЭЛҮҮҺЭН МАЛГАЙ — шэлүүһэнэй арһаар оё-
һон, шэгэбшэтэй үбэлэй малгай (зимняя шапка,
опушенная мехом рыси). *Тээ дүтэлжэ ябахадаа, дэ-
гэлэйн һархагар туруугаар, шэлүүһэн малгайгаарнь
Сада гэжэ хараһаар лэ таниһан байгаа бшуу*
(Ж. Балданжабон, 1965).

Дэнзэ. Үбэр-Байгал. х х-дохи зуун жэлэй эхин

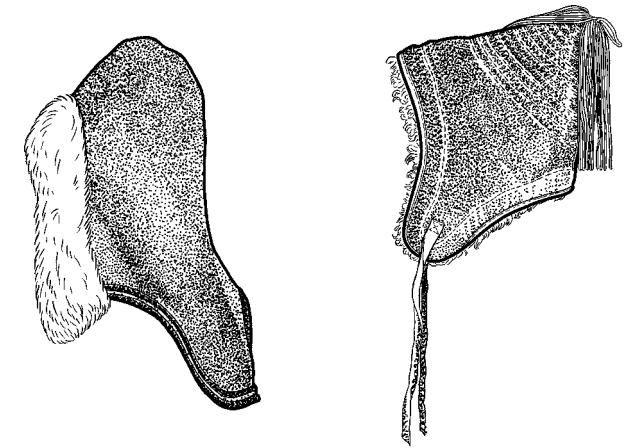

МААХУУЗА МАЛГАЙ — хониной архаар үнгэ талаарнь газаашань харуулан, гадарлангүй оёһон, юудэндэ адли түхэлтэй, захыень 2 сантиметр тухай үргэнтэй хурьганай архаар хүбөөлһэн, үбэлэй саг-та ажалда үмдэхэ малгай (зимняя рабочая шапка из некрытой овчины, по форме напоминающая капюшон). *Гэнтэ үүдэн нээгдэжэ, саһан боло-шоһон маахууза малгайтай* хүгшэн ороод ерэнэ (Ж. Балданжабон, 1960).

ПАПААХА — хурьганай архаар үһыень газаашань оёһон, түхэрээн хабтагар оройтой, хажуу талань толгойн хэмжүүрээр тойруулан тааруулагдаһан шэгэбшэтэй малгай (шапка круглой формы с наушниками, сшитая мехом наружу из шкуры ягненка). Иимэ малгай хожомой үедэ һамгад ба ба-сагад үмдэдэг болоһон байгаа. Доторыень бүд дээрэ тэмээнэй нооһо гү, али хүбэн табяад, шэрэһэнэй һүүлдэ малгайда тааруулаад, арһыень халана. *Малгай манай папахы(е) малгайлангүй яахамнайб, бээлэй манай перчаткы(е) бээлэйлэнгүй яахамнайб* (Ёохорой дуунһаа).

ЮУДЭН — бороотой сагта үмдэдэг, бүдүүн сэмбээр оёгдоһон, ара тээшээ шушууртай, үргэн дороо шэгэбшэлэгдэдэг малгай (капюшон из сукна, надеваемый в дождливую погоду). *Набтархан сула бэетэй, сэбэр сагаан шарайтай, тэнюун янзын хүн гэнтэ ооглуулхадаа сошобо янзатай, гартаа барижа байһан юудэнээ* алдан бодобо (Д. Эрдынеев, 1979).

ШЭГЭБШЭТЭЙ МАЛГАЙ — хүйтэнэй сагта үмдэдэг, шобогор оройтой, хүнэй хоёр һаншаг руунь доо-шоо һанжаһан шэхэбшэтэй, зосоо таладань хурь-ганай болон ангай арһа халаһан малгай (подбитая мехом шапка конической формы с наушниками). Шэгэбшэтэй малгайн орой тооробшо малгайда адли арбан нэгэн хүндэлэн хүшэһэн хүшөөтэй, оройдоо залаатай юм. Шэгэбшэтэй малгай тус-хай хэбээр эсхэгдэжэ, хойто таладань нэгэ оёдол хэгдэдэг. *...һэмы гэрһээ буряад оодон хонин дэгэлтэй, томо шэгэбшэтэй малгайтай зургаа-долоо наһанай, хүбүүн басаганыһы хынь ойлгохын аргагүй үхибүүн...* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

Маахууза малгай, шэгэбшэтэй малгай

ШЭГЭБШЭ / ШЭХЭБШЭ — 1) үбэлэй малгайн хүнэй хоёр шэхэ бүглөөд байхаар хараалагдаһан хубинь (наушники бурятской национальной шапки). *Саб сагаан хурьган малгайн сэнтэнги шэхэбшын дундаһаа Сэсэгмаагай тунга сагаахан нюурынь, тодо харахан нюдэдын урда мэтэ элээр харагдана* (Ж. Тумунов, 1949); 2) малгайн шэхэбшын доодо таладань хадагдадаг, 20 сантиметр тухай утатай хоёр ооһор (вязка на наушниках шапки). *Шад улаан болошо-һон Норсон малгайнгаа шэгэбшэ хургандаа орёожо, наришхан һур ооһорнуудыень түргэ түргэн таһалжа байгаа һэн* (Д. Батожабай, 1966, 1); *Үбгэжөөл мал-гайнгаа шэгэбшэ тайлажа, һахалдань хүрэхэн мүлһэ зулгаан...* (Д. Эрдынеев, 1979).

ҺАГАЛДАРГА — малгайн унахагүйн тула үргэн доогуур оруулан уядаг ооһор; малгайн шэгэбшэдэ хадагдаһан ооһор (тесьма, завязывающаяся под подбородком). *Үргэн доогуураа һагалдар-гатай малгайн газарта унангүй, ара тээнэ шагтагалдашоод ябаа һэн* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ШЭГЭБШЭЛХЭ — малгайн шэгэбшэнүүдые үргэн до-роо уулзуулан уяха (завязывать тесьму на шапке).

ХҮШӨӨҺЭН — буряад малгайн оройе хүндэлэн гү, али өөдэнь дотортойнь холбон оёһон оёдол (строчки на шапке). Хориин буряадууд арбан нэгэн хүндэлэн хүшөөһэтэй һэн. *Хориин арбан нэгэн эсэгийн аха дүү-гэй холбоог хэтэ мүнхэдөө нангинаар сахижа ябаха заяатай байһан тула эрэгтэй зонийнь малгайн оройе түхэрэзлэн, арбан нэгэн зурлаа оёдолтой ха юм* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

МАЛГАЙН ОМОГ — шэгэбшэтэй малгайн урда тала-даа шушууртаад байһан хубинь (меховой выступ в налобной части зимней шапки). Заримдаа гоё-лой малгайн урда талыень һэхээд ябахадань, ямар архаар оёһон бэ гэжэ харагдадаг байгаа. Тиимэһээ малгай оёходоо, арһанайнь үһые зохидоор тааруу-лан оёдог һэн.

ҺЭХЭХЭ — малгайн омог газраа тээшэнь нугалаад үмдэхэ (загнуть наверх меховой выступ шапки). *Намсарай үбэлэй малгай һэхэжэ үмдэнхэй юумэ түр-мын үүдэнһээ гараад...* (Ж. Балданжабон, 1960).

ШУУХА — шэгэбшэтэй малгайн хоёр шэгэбшыень малгайн ара таладань барижа уяха (завязывать наушники меховой шапки на затылке).

ПУЛААД — эхэнэр хүнэй толгойгоо боодог тэб-хэр торгон гү, али юрын пумаажан бүд (платок). Хожомой үедэ эхэнэрнүүд томо хэмжүүрэй сасаг-тай торгон пулаад гоёлой дэгэл дээрэ боожо, гоё-дог болоһон юм. *Ута сасагтай эрээн пулаад уруунь бооһон, шэршүү дэгэл үмдэһэн, нилээд гоё басаган гал тойроошодто нилэбэ* (Ж. Тумунов, 1949).

ШОЙНЖОН ПУЛААД — гурбалжан булантай пулаад (косынка).

Хурьган малгайтай һургуулин үхибүүд. 1930-аад он

Гуталнууд

Виды обуви

Эрмэгтэй хүдэһэн гутал

ЭРМЭГТЭЙ ГУТАЛ — хажуу таладань сагаан бүд барижа шэрэнэн, нэеы эрмэг доронь арһа барилсажа уллаһан, хүйтэнэй сагта үмдэдэг, газар талыень тусхай будагаар будаһан, хониной үһэ-тэй арһаар оёһон гутал (бурятская национальная обувь на войлочной подошве). *Гэнтэ тэдэнэй дунда эрмэгтэй буряад гутал жалжыжа байба* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЯБАГАН ГУТАЛ — миин арһан улатай, шэрэмэл нэеы эрмэггүй, дулаанай сагта үмдэдэг гутал (летняя обувь без войлочной подошвы). ...*Рэгзэд гэртээ хүржэ, ябаган гуталаа үмдэжэ, нэгэ табаг тараг гудамхижархёод, мордобо* (Ж. Тумунов, 1949).

ЛУУШАН ГУТАЛ — ламанарай үмдэдэг, булгайраар, хамарыень хитагараар, урда талаһаа улыень мүн лэ дээшээ хитагараар оёһон гутал (вид национальной обуви, одеваемый только ламами). *Цэрэн Цэбээн хоёрой хажууда нуугша Эгэтын дасангай лама угал-за оёһон луушан гуталаа үүхэйлһэндэл мидар-мидар гэшхэлһээр, ендэр дээрэ гаража, бүдүүн хоолойгоор...* (Ж. Балданжабон, 1960).

САБХИ — булгайраар тусхай хэбтэ татажа оёһон, хадамал улатай гутал (сапоги). *Хуушаран татаһан сүүмхэ мэрэһөө абадаггүй, шобороо сабхи хахинуулдаг...* (Д. Эрдынеев, 1979).

ИИШЭГЭ — үргэлжөөр эсхэгдэһэн хоншоортой, хоншоор дээрэнэ булгайр барижа оёгдоһон, бүд түриитэй, гэр зуура үмдэдэг гутал (ичиги). ... *ишэгэшые гуталнуудай уланууд урдаһаань билэйлдана* (Ж. Балданжабон, 1960).

БУЛГАЙР ГУТАЛ — тусхай ёһоор элдэжэ, үһыень зулмаагаад, хара будагаар будажа болбосоруулһан булгайр арһаар оёһон, эрмэггүй зунай гутал (летние унты из юфтевой кожи). *Хара булгайр гуталыньшые хаа, хоншоор, һуеы, түрииньшые угал-за хээтэй аад лэ, лусуудай толгой шэнгээр үзэгдэхэ юм* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

ШАРХИ (ГУТАЛ) — зундаа үбһэ сабшахадаа үмдэдэг, бодо малай түүхэй годоор оёһон, түриигүй гутал (чирки, башмаки). *Гомбожаб Цыбикович толгойгоо пулаадаар боонхой, барбагар шархитай юумэ хаялгын үдхэн ногоо сабшажа ябана* (Ж. Балданжабон, 1960).

СЭМБЭ / БҮД ГУТАЛ — хабар-намар, дулаанай сагта үмдэдэг, сэмбэ шэрэжэ оёһон түриитэй, эрмэгтэй гутал (унты со стегаными голенищами). ... *хүрдгээр дүрөөбишээ эрмэгтэй бүд гуталаараа нэшиһээр, ондого-сондого оодоруулан, Марсатые өөдэ яараба* (Н. Очиров, 1968).

Булгайр гутал

ДУГТЫ — нэхы хониной арһаар оёһон, богони түриитэй, үбэлэй сагта гутал дээгүүр үмдэдэг гутал (пимы). *Бидэшни хүдэһэн нэхы дэгэл дээрэһээ ямаан даха үмдөөд, валенка дээрээ дулаан дугты углаад ябадаг хэмди* (В. Намсараев, 1976).

ПЭНИИ — дугты, гутал дээгүүр үмдэдэг нэхы үһэ-тэй, богони түриитэй гутал (пимы). *Энэ үедэ гэнтэ нарһанай саанаһаа харгы дээрэ урбуулжа үмдэһэн дэгэлтэй, пэниитэй хүн гаража...* (Ц. Галанов, 1975).

ОЙМҮОН — халсагайшаг нооһотой хониной арһаар оёһон, ута түриитэй, гутал соо үмдэдэг хубсаһан (меховые длинные носки из овчины).

НООҮОН ОЙМҮОН — хониной нооһоор болон нохойн, ямаанай хөөбэрөөр нэхэжэ оёһон шагабша (носки, связанные из шерсти или пуха домашних животных).

ШАГАБША — шагайсаа түриитэй нооһон оймһон (вязаные носки). ...*Хониной нооһоной байһан хойно хоёр хүлдөө углаха шагабша ормоглогдоно бээ* (Ч. Цыдендамбаев, 1960).

ОРЁОЛТО — гутал үмдэхэдөө хүл орёохо хоёр гонзогор бүд (портянки). ...*хүлэй орёолтоһоо эхилээд, хүнэһэ хоол... суглуулдаг* (Ж. Балданжабон, 1955).

ТҮРИИ — гуталай шагайһаа эхилээд үбдэгэй доодо тала хүрэтэрхи хуби (голенище). Буряад гуталай түрии урда ба хойто таладаа залгагдадаг тон адли хоёр хубиһаа бүридэнэ. Түрии холбоходоо, арһа ногооноор будажа хэһэн хабшаһа дундань барилсажа оёдог юм.

Эрмэгтэй сэмбэ гутал

Иишэгэ

ЭРМЭГ ШЭРЭХЭ — гуталай нэеы улын хажуу талые сагаан бүдөөр хүбөөлхэдөө, нөөлжүүтээр дүтэ-дүтэ хадхан оёхо (простегивать обтянутые края войлочной подошвы). *Юрэнхыдөөл тэрэ хонидойнгоо нэгэ хахада нуугаад, эрмэг шэрэжэ гү, али манзаргайгаар малгай оёжо үнгэргэдэг нэн* (Н. Очиров, 1968).

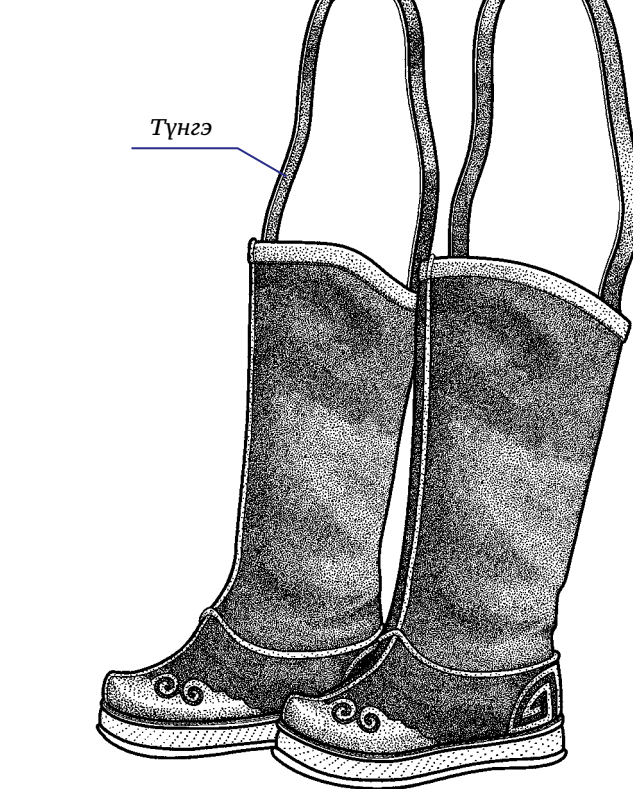
ЭРМЭГ — гуталда оёгдохо нэеын хажуу талада нөөлжүү сагаан бүд баряад, тусхай гуримаар дүтэ-дүтэ хадхан шэрэнэн ула (войлочная подошва, обтянутая по бокам и прошитая по определенной схеме).

ХАМАР — тусхай хэбээр сараг эсхэжэ, гутал оёходо бии болоһон гуталай хоншоорой шобогор (загнутая верхняя часть бурятской обуви). ... *шорногор хамартай, хамар дээгүүрээ ноб ногоохон хабшааһатай...* (Ж. Балданжабон, 1955).

УЛА — бодо малай түүхэй арһа үһыень хайшалаад, газaa тээшэнь харуулан оёһон гуталай хуби, оёор; гуталай доодо тала (подошва).

ЗУУЗАЙ — гуталай ара таладаа холбогдоһон хоёр сарагай һуеыдэнь байхаар хараалан, хатуу арһа дабхарлажа угалзатуулан шэрэнэн хубинь (задник). ...*доогуураашье, сарагаараашье, мүн тиимэ зуузайнь бүришье наа гоё* (Ж. Балданжабон, 1955).

САРАГ — хүлэй табгайн хоёр хажууда байхаар хараалагдаһан, гуталай түрийһөө доошо байдаг, тусхай хэлбэритэйгээр эсхэгдэнэн хуби (союзка).

Эрмэгтэй гутал

Дугты / пэнии

ТҮНГЭ — гуталай түрийн шаланнахагүйн тула хоёр хажууһаань хададаг, ута нарин һур ооһор бүтүү (ремешки, пришиваемые на голенище обуви).

УТАҢАН — гутал оёходоо, зулагайнь дээдэ тээ барижа оёдог, гүрэнэн, сохимол болгоһон утаһан гоёолто (украшение из сплетенных цветных ниток, пришиваемое над союзками). *Жаргалма утаһан угалзатай, эрмэгтэй дулаан гуталтай* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ЗУЛАГ — гуталай сарагта оёжо, түрииень улатайнь холбодог зурагар нарин арһан (союзка).

ХАБШААҢАН — гуталай түрийн хоёр хубиин хоорондо хабшан оёдог, ногооноор будаһан нариихан зурууд арһан гоёолто (рант). *Илангаяа гуталыень һонирхоно: шорногор хамартай, хамар дээгүүрээ ноб ногоохон хабшааһатай...* (Ж. Балданжабон, 1955).

Оёдол, арһа, нооһо хэрэглэгдэ

Оёдол, арһа, нооһо эгшгэгдэх

Шитье, обработка шкур и шерсти

ОЁДОЛДО ХАБААТАЙ ҮГЭНҮҮД, ОЁДОЛОЙ ХЭРЭГСЭЛНҮҮД (СЛОВА, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ШИТЬЮ, ШВЕЙНЫЕ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ)

ЭСХЭХЭ — хубсаһа оёходоо, хүнэй бэеын хэмжүүр абаад, тусхай бэлдэгдэнэн хэб табижа, хубсаһанай хубинуудай түхэл гаргажа хайшалха (кроить). — *Хүдэнэн наань, ума эсхэхэл аад, бүд хадань гутаахаһаа айнаб* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ХЭМЖҮҮР — юумэнэй ута богониие, үргэн нариниие хэмжэлгэ (мерка). Оёдолшод хубсаһанай хэмжүүр абахадаа, хуушан хубсаһанһаань гарайнгаа төө нөөмөөр, үгышые наа хүнэй бэеые хэмжэн гаргадаг байһан юм.

ТӨӨ — тэниилгэнэн эрхы дунда хурган хоёрой хоорондохы зай (пядь). *Худа худагы хоёрни ехэ хүбүүн Мантахайнгаа гэрэй буухада, төөө халюутай, түхэрээн хээтэй, хахинама хүхинэмэ, харьмай наари шэнги торго магнал үмдэнэн юм гэгшэ* (Х. Намсараев, 1990, 5).

МУХАР ТӨӨ — эрхы нугалһан дунда хурган хоёрой хоорондохы зай (расстояние между большим и загнутым средним пальцами).

НӨӨМ — тэниилгэнэн эрхы хурган долёобор хоёрой хоорондохы зай (расстояние между большим и указательным пальцами).

МУХАР НӨӨМ — эрхы болон нугалһан долёобор хурган хоёрой хоорондохы зай (расстояние между большим и загнутым указательным пальцами).

ХУРГА — хүнэй хурганай үргэнэй зэргын хэмжээн; нэгэнһээ дүрбэн хурга хүрэтэр байдаг зай (расстояние, измеряемое по ширине пальца: от одного до четырех пальцев). *Хамсын хүбөөгэй хилэн гурбан хурга тухай үргэнтэйгөөр хэдэг юм.*

ХУРЮУ — гарай хоёр хурганай тухай үргэнтэй хэмжүүр (ширина или толщина равная в два пальца).

ГУРЮУ — гарай гурбан хурганай тухай үргэнтэй хэмжүүр (ширина или толщина равная в три пальца); Хурюу, гурюу гэнэн хэмжүүр мүнөө сагта хэрэглэгдэхэээ болинхой, орондонь хоёр-гурбан хурган гэнэбди.

ДҮРЮУ — гарай дүрбэн хурганай (эрхы үгыгөөр) тухай үргэнтэй хэмжүүр (ширина или толщина равная в четыре пальца): *Басаган дэгэлэй хормойнь хүбөө дүрюуһээ үргэн байхадаа зохидоор харагдадаггүй.*

БАРИМ гарай альганай үргэнтэй адли хэмжүүр (ширина, равная ширине ладони).

ДЭЛИМ — нэгэ гарай нугалһан тохоногһоо эхилээд, нүгөө гарай хурганай үзүүр хүрэтэрхи хэмжүүр (мера длины. равная половине маховой сажени; расстояние от согнутого локтя одной руки до кончиков пальцев другой).

АЛДА мурьнгөө үндэрөөр хоёр тээшэнь дэлиһэн гарай хурганай үзүүрһээ нүгөө гарай хурганай үзүүр хүрэтэрхи хэмжүүр (маховая сажень): *Уданишьегүй дүрбэн алда тухай улаан бүд орхимжыень Самбуу лама асаржа үгэбэ* (Д. Батожабай); *Үбэрһөө ташуур буугайнгаа хажууда хээд ябаһан алда ута хадаг гаргажа, хоёр гар дээрээ дэмнэжэ баряад дүтэлбэ* (А. Ангархаев).

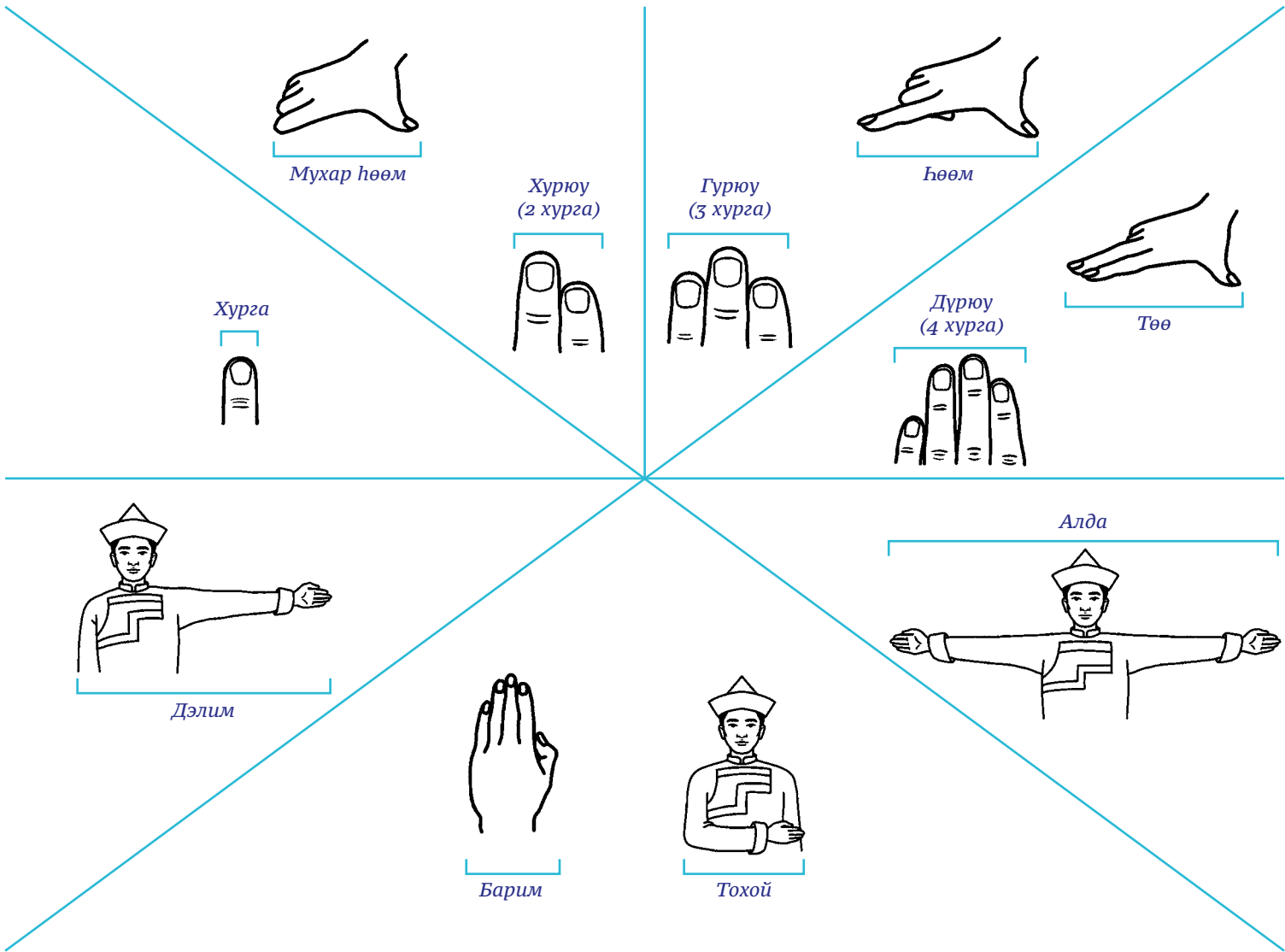
ТОХОЙ — гарай тэниилгэһэн хургануудһаа эхилээд тохоног хүрэтэр зай (расстояние от кончиков пальцев до локтевого сустава). *Наян тохой Майдари* (статуя Майдари размером в 80 локтей).

БАЙРА — бүдэй энгэй үргэнөөр абтаһан хэмжүүр (мера по ширине ткани). Байраар эхэнэрэй дэгэлэй хормой хэмжэдэг һэн. *Басаган дэгэлэй хормой гурба-дүрбэн байратай һалбагархан байхадаа зохид юм.*

ОЁХО — хубсаһа гү, али ямар бэ даа ондоо эдлэл бүтээхын тула хубинуудыень утаһатай зүүгээр холбохо (шить). *Айлда дэгэл хубсаһа оёлсожо ошоһон эхэнь яаһаншье үни болоноб?* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ОЁДОЛ — 1) элдэб янзын оёдолтой нэгэ тусхай нэрэ (название какого-то определенного шва); 2) оёгдохо, оёгдожо байһан юумэн (шитье): *оёдол бариха, оёдол хэхэ, оёдолдо удаарха* г.м. *Арьяа һааралаа табиһан хойноо Дэмаа хүгшэн бүйлөөһэнэй үбэртэ оёдол хэхээ һууба* (Н. Очиров, 1968).

ОЁДОЛШОН — юумэ оёходоо бэрхэ, уран гартай эхэнэр (швея). *Нютагайнгаа уран оёдолшодыё, мүнгэши, модошо нарин дархашуулыё уринхай* (Б. Санжин, 1981).

ДЭГЭЛ ХУБСАҺА ОЁЛГОДО ХАБААТАЙ ҮГЭНҮҮД (СЛОВА, СВЯЗАННЫЕ С ШИТЬЕМ ОДЕЖДЫ)

УНАГААХА — хубсаһа оёходоо, залгалаагайн газараа таладаа гүбыжэ харагдахагүйн тула залгалааень буруу тээһэнь хоёр тээшэнь хахалан элюурдэхэ (раздвинуть и прогладить швы с обратной стороны). *Хормойн байрануудыё унагааха, хамсын залгалаа унагааха.*

НЯАХА — эсхэгдэһэн хубсаһанай хубинуудай заха талада буруу хажууһаань һөөлжүү бүд няажа, тэрэнээ дахин нугалан няагаад, элюурдэхэ, дараха (приклеивать с обратной стороны на края обрабатываемой ткани бейку по косой и загнуть).

ХҮБӨӨЛХЭ — дэгэлэй энгэр болон хамсын захыё гоёожо, ондоо үнгэтэй бүдөөр тамһа хэхэ (оторачивать, окаймлять). Хүбөө хэхэдээ, хүбөөгэй ара таладань мүн лэ һөөлжүү бүд барижа няаһан хойноо холбон оёдог юм. *...торгон тэрлигэй энгэр хүбөөлжэ байһан маряатай хара һамганай хажууда ошожо, хорхойтоһон янзатайгаар тэрэниень шэнишэлнэ* (Б. Санжин, 1981).

ТУУШААХА — няагдаад, нугалһан хубсаһанай гоёолтын заха дээгүүр машинаар даруулан оёдол гаргаха (прошивать подогнутые края). *Хормойн заха туушааха.*

ХУШЭХЭ — хубсаһанай гадарыё дотортойнь холбон зурууд зуруудаар оёхо (стегаь, простегивать). *Арһан дотортой дэгэл гараараа, тэрлиг болон хүбэнтэй дэгэл машинаар хүшэдэг юм.*

ТАМҢАН — хубсаһанай захын һэбэрхэгүйн тула, мүн гоёожо хүбөөлдэг нариихан сэхэ ба һөөлжүү бүд (бейка, узкая полоска материи или кожи).

ТАМҢАЛДИХА — юумэнэй захыё тамһаар хүбөөлэн оёхо (обшивать края тонкой полоской материи). *Дэгэлэй заха тамһалдиха; хамсын үзүүр тамһалдиха.*

ХУНИХА — дэгэлэй хормойн дээдэ талыё, һамган дэгэлэй хамсын узуур гурбан һабагшатай зүүгээр дүтэ дүтэ хадхажа суглуулан уршылгаха (делать сборки).

ҺУГА ҺУГАЛХА — дэгэлэй хамсын үзүүрһээ эхилээд хажуу талынь оёдолыё оёхо (прошивать боковые швы одежды). *Һуга һугалхадаа, гадар дотор хоёрыень сүгтань барижа нэбтэгэлдин оёдог юм.*

ЗҮЙХЭ — арһанай гү, али бүдэй дутаһан газарта бүд гү, али арһа холбон залгажа оёхо (сшивать). *Харин саада хүгшэнинь дахин сай аялгалхаяа һанабашьегүй, хуушан хүдэлһэнүүдээ зүйжэ залгажал һууба* (Ч. Цыдендамбаев, 1961); *Хуушан хүхэ даалин самсын ороор дабхарлажа, зүйжэ байжа, тэмээн утаһаар бээлэй оёжо һууна* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ХАЛАХА — 1) хубсаһанай арһан доторыё бүд гадартань барижа оёхо (пришивать); 2) хахарһан хубсаһанда халаһа барижа оёхо, табиха (ставить заплатку).

ГАДАРЛАХА — арһан дотортой дэгэлдэ бүдөөр гадар оёхо (покрывать материей).

ХУШААХА — арһан эдээр бүтээһэн хубсаһа болон хүнжэл бүдөөр гадарлаха (покрывать материей).

ХҮБЭРДИХЭ — оёгдохо бүд гү, али арһа уулзуулан баряад, хажуу талаһаань нэбтэ хадхан оёхо (шить на живую нитку). *«Гараа зохолоо бэшэ һаа, хүлһэ түлөөһэгүйгөөр хүдэлһэ хүбэрдихээ юундэ тэгүүлдэг хүмши?» гэжэл бүрд гэхэ һэн* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ЛОГШОХО/ШОГШОХО — юумэ оёходоо, хадхаһан нүхэнэйнгөө һүүлшын нүхэ руу дабхар хадхажа, бүхөөр оёхо (прошивать мелкими шагами). *Баһа хэдэн һамгад уран гараа гаргажа, уужа, тэрлигүүдыё утаһаар логшоно* (Б. Санжин, 1981).

ШЭРЭХЭ — 1) гуталай ула болон зуузай хээ гарган дүтэ дүтэ хадхажа оёхо (простегивать, стегать); 2) бээлэй, оймһон гэхэ зэргын юумэндэ хүбэн табиха, дүтэ дүтэ хүшэхэ (простегивать).

НЭБТЭГЭЛДИХЭ — зузаан юумэ нэбтэ хадхажа оёхо, зүүгээ сааша наашань нэбтэ гаргажа оёхо (прошивать насквозь).

УРЛАХА — уран гоёор, оёдол һайтайгаар, таарамаар, зохид түхэлтэйгөөр оёхо (шить красиво). *Сүлөөгүй урлажа байһан эхэнэрнүүдтэ талгагдахагүйдөө торгон тэрлигэй энгэр хүбөөлжэ байһан маряатай хара һамганай хажууда ошожо,...* (Б. Санжин, 1981).

УТАҢАН — 1) зүүндэ һабагшалжа юумэ оёдог һабагша, хэрэгсэл (нитка); 2) хубсаһанай болон гуталай гоёолто болгон оёдог хэдэн эршэ үнгын утаһануудыё зэргэлүүлэн холбоһон хабтагар миндаһан (тесьма из скрученных цветных ниток).

УТАҢА ОЁХО — зорюута бэлдэгдэһэн хоёр үнгын утаһаар дэгэлэй сээжэ болон уужын заха тойруулан гоёохо, үгышыё һаа, томомол, гүрэмэл утаһа буряад гутал тойруулан, зулагай дээдэ талаар оёхо (обшивать витые или сплетенные нитки по краям одежды и унтов).

ТУУЗА СОХИХО — туузын хэбтэ гурбан гү, али хоёр үнгын хоёр метр утагай утаһа оруулжа, хэбээ хүдэлгэхэ бүрээ, гол утаһа оруулан, үргэниинь нэгэ сантиметр тухай миндаһа нэхэхэ (набивать тесьму на домашнем станке).

ТУУЗЫН ХЭБ — дундуурнь утаһанай һула хүдэлжэ байха забһартайгаар модо түнхижэ бүтээһэн гү, али дундуураа нүхэтэй нарин модонуудыё зэргэлүүлэн, хоёр талаһаань хүндэлэн хабтагар модонуудаар хабшан бүтээһэн, тууза сохидог зэмсэг (станок для набивки тесьмы).

ТУУЗЫН ГОЛ — тууза сохиходоо, хэбтэ оруулаг- даһан хоёр зэргэ утаһанай дээшэ доошоо орохо бүринь дундуурнь оруулдаг, саарһанда орёогдоһон утаһан (поперечная нить, пропускаемая меж- ду продольными нитками). Тууза сохиходоо, гол оруулһан бэээрээ, хэбээ хүдэлгэһэн хойноо нягтаруулжа хутагын үнсэгөөр сохидог юм.

ТАТААҢА ТАТАХА — таби-жаран сантиметр ута- тай, зургаа-долоон сантиметр үргэнтэй халсагай хилэн дээрэ олон хабагша шара улаан хоёр утаһа дүтэ-дүтэ хадхан оруулха (вышивать переднее украшение для шубы). *Долгор татааһа татажа һууна* (Б. Барадин, 1999).

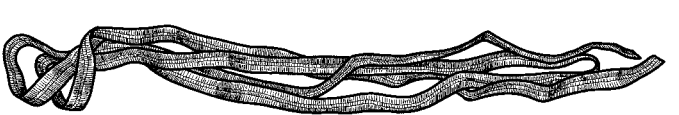
СОМПИ — бүд тамһан, миндаһан, сохимол гэхэ мэ- тээр зангидажа бүтээһэн, хубсаһанда хададаг тоб- шо (пуговица из тесьмы).

СОМПИ ЗАНГИДАХА — монсогороор тамһалдихан гоё үнгэтэй торгон бүд гү, али сохихон сохимол, миндаһан гэхэ мэтээр хоёр үзүүрьень бэе бөөдөнь оруулаад, ниилүүлэн доошонь гарган татажа тобшо хэхэ (завязывать из тесьмы пуговицу).

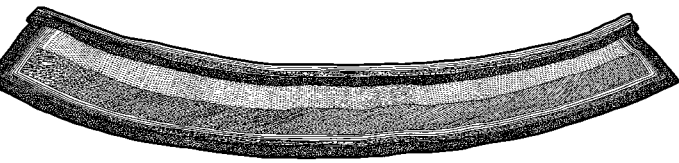
СОХИМОЛ — гурбан гү, али табан утаһа бүтүүтэйгээр бүхэд барижа уяад, ханада гү, али түмэр оро- ной бүхөөгтэ бүхэлөөд, хургануудаараа тэдэ утаһануудаа бэе бэе соогуурнь нэлгүүлэн гарга- жа бүтээһэн миндаһан, ооһор (тесьма, тканная домашним способом). Сохимолнууд гурбаар, табаар сохихон гэжэ илгардаг. Гурбаар сохиходоо, гурбан утаһа нэлгүүлэн сохидог юм, табаар сохихо- доо, табан утаһа нэлгүүлхэдэнь, хабтагар сохимол болодог юм. Сохимолоор тобшын бүтүү, шэлбэ, хубсаһанда үлгэсэ мэтые хэдэг һэн.

СОХИМОЛ СОХИХО — гурбан гү, али табан бүтүү- тэй утаһа хоёр гарайнгаа хургануудаар бэе бэе руунь оруулан, миндаһа, ооһор гаргаха (ткать тесьму из ниток).

МИНДАҢАН — наймаанда худалдагдадаг тор- гон утаһаар нэхэгдэһэн монсогор ооһор (шнур из шелковых ниток).

Тууза

Татааһан

ШҮРБЭҢЭН — юмэ оёхын тула зорюута хуулаад хатаажа абаһан бодо малай хойто хүлэй бүлхи (сухожилие). Буряад зон ганса малай шүрбэ- һэ хэрэглэдэггүй, мүн гүрөөһэнэй болон тураг ангай шүрбэһэ абадаг һэн. *Гүрөөһэнэй шүрбэһэ хуулажа томоод, арһыень элдэжэ, гутал оёдог һэн* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ШҮРБЭҢЭ ТОМОХО — хатаһан шүрбэһэ юмэн дээрэ алхаар сохижо зөөлэрүүлээд, дундаһаань ба- рижа нариихануудаар ходолон абаад, эршэ гарган суглуулһан хойноо сугтань барижа, хоёр эршэ бол- гожо ниилүүлэн томохо (вить нить из сухожилий). *Тэрэнэй үүдэнэйнгээ забһараар шагаажа харахадань, Янжамань ори гансаараа шүрбэһэ томожо һууба* (Ж. Тумунов, 1949).

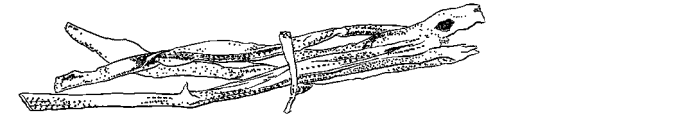
НИИДХЭХЭ — хоёр эршэ утаһа ниилүүлэн томохо, эршэлхэ (скручивать нить).

УЛЫН ШҮРБЭҢЭН — гутал уллахын тула бүдүүнээр томоһон шүрбэһэн (сухожильная нить для подошвы). *Зүб даа, мянган түхэриг шандайтар хэжэ, улын шүрбэһөөр уяһан улаан сафьян сүүмхэнь халуун шулуунһаа үлүүгээр бэеыень хуухалан хайрана* (Ч. Цыдендамбаев, 1972, № 3).

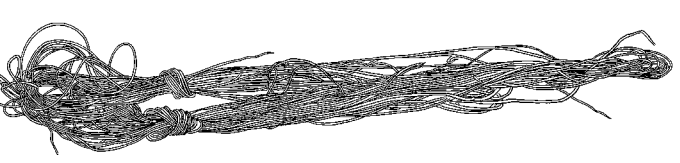
ХЭБ — хубсаһа оёходоо хэрэглэдэг хубсаһанай хубинуудай түхэл гаргажа хайшалһан, үйһэн гү, али саарһан (выкройка). Оёдолшон бүхэн өөрын хэбтэй байдаг һэн. Хэбээ бүд, арһан эд дээрэ та- бижа, гараараа абаһан хэмжүүрээрээ тааруулан эсхэдэг юм.

ХЭБЛҮҮР — гутал оёһон хойноо зосоонь хохир хээд, иишэ-тиишэнь хүдэлгэжэ, оёдолынь бо- лон түхэлынь заһадаг, 30-аад сантиметр утатай, мохоошог үзүүртэй, годиид гэхэн модон (палочка для придания формы и выпрямления швов).

ХЭБЛЭХЭ — гутал оёжо дүүргэһэн хойноо зосоонь хохир хэжэ, хэблүүрээр иишэ-тиишэнь түлхин түхэлыень заһаха (придать форму обуви при помощи измельченного навоза и специальной палочки).

Шүрбэһэн

Томоһон шүрбэһэн

ХАЙРАХА — элюур галда халаажа, гуталай улын үлүү гараһан арһа шатаан тэгшэлхэ (при помощи раскаленного инструмента убрать неровности подошвы с краю). *Эрмэгтэй гутал хайраха; Гуталаа бүтээгээб, гансал хайрахань үлөө.*

ХАЙША — түхэрээн барюултай, эритэй хоёр үргэнһөө бүридэһэн, юмэ хайшалдаг зэмсэг (ножницы). *Дэгэлэйн хормой болон хоёр хамсы хангиржа, сасаг шэнги болошонхой; хайшаар хиргаад, утаһа зүүгээр хүбөөлжэ үгэхэйб гэжэ ханахаар* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТЭЭЛИ — хайшын үргэнүүдые холбоһон хадааһан (ось, шпенек).

ҮРГЭН — хайшын юмэ хайшалдаг эритэй хубинь (лезвие ножниц).

ЗҮҮН — юмэ оёходо хэрэглэдэг, нэгэ талаһаа хур- са үзүүртэй, нүгөө таладаа утаһа хабагшалха хүбэтэй, оёдолой хатуу нарин түмэр хэрэгсэл (игла). ...*Жаргалмаа бүтүүхэн яаража бээлэйнгээ халааһа дууһаншьегүй зүүгээ харьмайдаа хүндэлэн хадхажархёод...* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ҺҮБЭ — зүүнэй утаһа хабагшалха нүхэн (ушко).

ЗҮҮНЭЙ ХАДХУУР — дээдэ таладаа үлгэсэтэй, зүү хадхадаг тэбхэр шэрэмэл бүд, һэеы (игольница).

ШҮБГЭ — хатуу юмэ сүмэлхэдэ, гутал оёходо хэрэг- лэдэг, модон эшэдэ хуулгагдаһан хурса үзүүртэй түмэр (шило).

ТЭБЭНЭ — долоо-найман сантиметр утатай бүдүүн зүүн (большая игла).

АРҢАН ХУРАБША — юмэ оёходоо, долёо- бор хургандаа угладаг, зузаан арһаар бүтээһэн хэрэгсэл (кожаный наперсток). *Эжынгээ хурганда байһан арһан хурабшые хүбүүнишь гартаа абажа...* (Д. Батожабай, 1966, 1).

Хэблүүр

Элюур

ТҮМЭР ХУРАБША — оёдол хэхэдээ, долёобор хургандаа угладаг, зүүнэй һубын торохо хонхор- нуудтай түмэр хэрэгсэл (железный наперсток). *Шэнэ һайн хубсаһа оёходоо, хургандаа үмдэхыень түмэр хурабша абаба* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

ЭЛЮУР — ута эшэтэй, эшыень үзүүртэнь хабтагар болгон дабтаһан, багахан утюгай түхэлтэйгөөр түмэрөөр шудхан бүтээһэн хэрэгсэл (маленький литой утюг с длинной железной ручкой). Элюур галда халаагаад, хубсаһанай няалта дарадаг ба гутал оёходоо, гуталай бүтэһэн хойно улынь үлүү булуу арһа хайран тэгшэлдэг һэн.

ХҮБЭН — хүбэнтэй хубсаһа оёходоо, хоёр бүдэй хоо- рондо хабшажа оёдог, ургамал хүбэн гү, али тэмээ- нэй нооһон (вата, верблюжья шерсть).

ТЭМЭЭН ХҮБЭН — хүбэнтэй үмдэн болон сээжэ дэ- гэлэй хормойдо табидог, тэмээнэй уригдаһан ноо- һон (верблюжья шерсть в качестве ваты, ватина).

ЭЭРҮҮЛ / ЭЭРСЭГ — нооһо ээрэхэдэ хэрэглэгдэдэг, нарин модон эшын доодо таладань түхэрээн модо хуулгаһан хэрэгсэл (веретено).

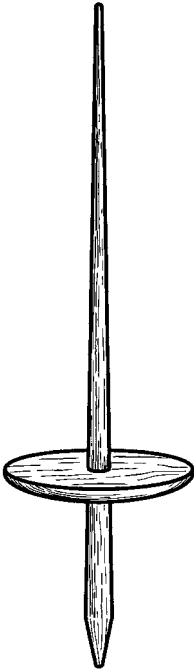
НООҢО ЭЭРЭХЭ — хониной нооһо болон ямаанай, нохойн хөөбэр мэтые наринаар һубяад, ээрүүлдэ уяжа эрьелдүүлээд, эршэ гаргаха (прясть пряжу).

ОЙМҢОНОЙ ЗҮҮН — яһаар, модоор, түмэрөөр болон бусадшые юумээр үзүүртэнь гохо хэжэ дархалһан, оймһо, бээлэй утаһаар үлхэн оёдог, нэхэдэг хэрэгсэл (крючок).

ТАБАН ЗҮҮН — оймһо, бээлэй оёходо хэрэглэгдэдэг, хоёр таладаа үзүүртэй табан хулһан, түмэр (спицы для вязания).

Оймһоной зүүн

Ээрүүл

АРҢА ЭЛДЭЛГЭ, АРҢА ЭЛДЭХЭДЭЭ ХЭРЭГЛЭДЭГ ЗЭМСЭГҮҮД (ВЫДЕЛКА КОЖИ, ПРИСПОСОБЛЕНИЯ ДЛЯ ВЫДЕЛКИ КОЖИ)

АРҢАН — малай болон ангай газар таладаа үнэтэй, үбшэгдэн хальһан (шкура). *Янжама хэзээдэ хү-ниин тэн болотор нуужа, арһануудаа таталдаг...* (Х. Намсараев, 1990, 5).

УЛААН АРҢАН — хая гаргаһан малай арһан (свежеснятая шкура). ...*үсэгэлдэр гаргагша хони-нойнгоо улаан арһа...* (Н. Очиров, 1968).

ТҮҮХЭЙ АРҢАН — эдэ оруулагдаагүй, элдэгдээгүй арһан (невыделанная шкура). *Янжама... баһа түү-хэй арһануудта айраг сагаагаар...* (Х. Намсараев, 1990, 5).

АРҢА ЭЛДЭХЭ — арһанда тусхай һубаряагаар эдэ түрхижэ, мушхажа, шударжа, сэбэрлэжэ, таталжа, угааж гарһаа гаргаад, юмэ оёхоор болгохо, бол-босоруулха (выделявать шкуру). *Мүнөө түүхэй арһанай хэршэдэнэ элдэнэб* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ЭБЭРЭХЭ — хая гаргагдаһан малай улаан арһа хорёодо тохожо, халхидуулан хатааха (подсушить шкуру).

ХАЛИМНАХА — хая гаргаһан малай арһа эбэрэһэн хойноо арһанда үлэһэн мяха, өөхөнэй үлэгдэл-нүүдые сэбэрлэхэ, абажа хаяха (снимать остатки жира и мяса со шкуры). ...*һанал орожо, тэргын армагта тохоотой үсэгэлдэр гаргагша хонинойнгоо улаан арһа халимнажа оробо* (Н. Очиров, 1968).

ХАТААХА — арһа халимнажа дүүргэһэнэйнгээ һүү-лээр годонуудыень зохидоор тэгшэлээд, хатахыень орхио (сушить шкуру после чистки).

ЭДЕЭ ОРУУЛХА / ТҮРХИХЭ — халимнагдаад, ха-тааһан арһанда тусхай эдэ (сагаа, тараг) түрхижэ (намазывать шкуру специально приготовленным раствором). Эдэ түрхихэдөө, арһанай үнгэ талыень нэгэшые хуурай газар үлөөнгүй, годонууд болон хү-зүүнэйнь арһые бүришые һайнаар эдегээр жэлэжэ, годонуудыень зосоошонь хоёр тээһэнь арһандаа няагаад, дахин гол руунь эбхэжэ гонзогор болго-һон хойноо, мүн хажуу талаһаань эбхэжэ, тэбхэр болгоод, нэгэ-хоёр хоногто дэбтэтэрън байлгаха. — *Эдэ түрхимэл эдые гарайнгаа шалатар мушханаб* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972); *Эдэндэ ороһон хэдэн арһан хаяадань хэбтэнэ* (Н. Очиров, 1968).

АРҢАНАЙ ЭДЕЭН — арһа элдэхэдээ, арһанда түрхижэ гэжэ бэлдэгдэн бодос (раствор, приготовленный специально для выделки шкур). Арһанай эдэ иигээд бэлдэдэг байгаа: үрмыень абаһан хойноо хөөрүүлһэн һүөөр тараг бүрээд, тэрээн соогоо шүүгдэн гашуун аарса холижо, һайса худхадаг һэн.

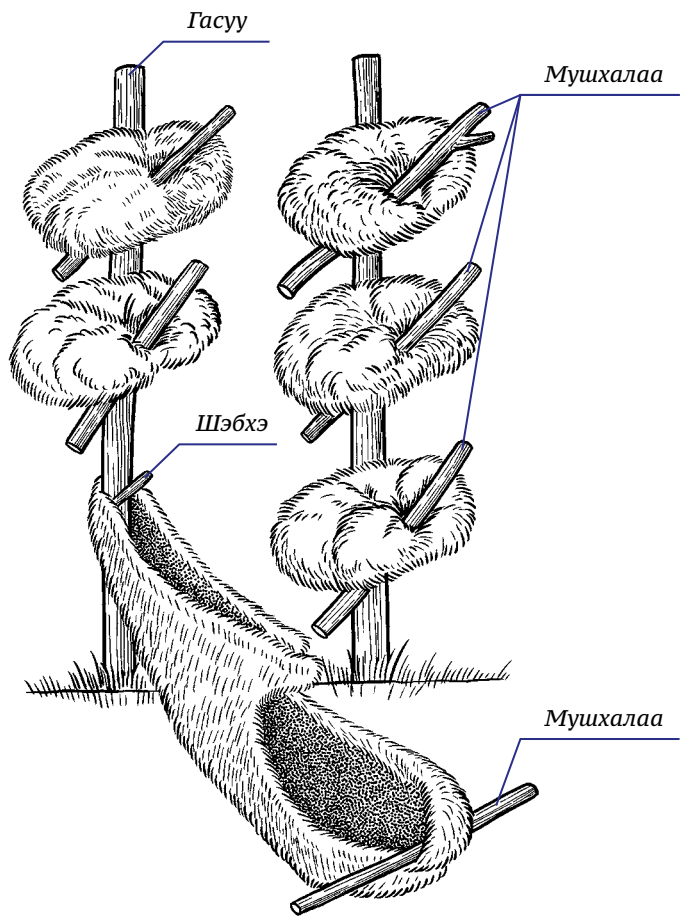
Оёдол, арһа, ноһо хэрэглэгэ

МУШХАЛААДА ОРУУЛХА / ГАРГАХА — эдэ оруулагдаад, бэлэн болоһон арһа гасуу, шэбхэ, муш-халаа гэхэ мэтэ хэрэгсэлнүүдые хэрэглэн мушхажа эхилхэ (начинать выделявать шкуру при помощи специальных приспособлений). Зуһалангай гэрэй хаяада гү, али сарай доро, һүүдэр газарта гасуу шаа-гаад, хойто хоёр годоорнь гасууда шэбхээр бүхэлөөд, дээрэһэнь оһороор уяжа арһа торгоод, хүзүүнэйнь арһанда мушхалаа хүндэлэн хабшуулаад, годонууд болон захануудыень досоо тээшэнь хумяад, үһөөрнь газашань харуулжа мушхаха. ...*баһа айраг сагаагаар эдэ хэжэ, тэрээнэ мушхалаада оруулжа, нэгэ хэды бо-лоод мушхадаг байна* (Х. Намсараев, 1990, 5).

МУШХАЛААГАЙ ГАСУУ — һүүдэр газарта зоогдоһон, 80–90 сантиметр утатай гасуу (кол для закручивания шкуры). Нэгэ гасууда гурба-дүрбэн арһа нэгэ доро мушхажа болохо юм. *Эрэжэ, эрэжэ мушхалаагаарнь гасууда тэбхэдэнгүй орхиһон арһанишнь эрхэһэн төөлүүр шэнги һөөл сукхалтайгаар угзагашан, һөөргөө эбхэрнэ* (Н. Очиров, 1968).

МУШХАЛАА — адаалхайгүй болотор зороһон, арһа мушхахадаа хэрэглэдэг, 30–40 сантиметр утатай мо-дон (палочка для закручивания шкуры). *Хамһууригүй боложо гансаардаһан модон мушхалаахан хоёр үзүүрээрэ газар хадхан хадхан...* (Н. Очиров, 1968).

ШЭБХЭ — арһанай хойто годонуудые гасууда барижа торгодог, 8–10 сантиметр тухай утатай модохонууд (палочки для закрепления шкуры).

Арһа мушхалга

АРҢА МУШХАХА — мушхаха арһа гасууда бүхэлһэн хойноо, годон, заха гэхэ мэтыень зосоошонь хумяад, үһыень газашань харуу-лаад, мушхалаагаарнь эрьюулэн татажа байгаад монсогойло, монсогор болотор мушхаха (мять кожу при помощи палочки). Мушхалаада оруулһан хэдэн арһа хажуудань һуугаад, ээлжлүүлэн хэдэн дахин мушхадаг юм. *Гэрэйнгээ һүүдэртэ Дэмаа хүгшэнэй арһа мушхажа һуутар, дүтэшэг морин турьяба* (Н. Очиров, 1968).

ТЭРТЭДЭХЭ / ТЭБХЭДЭХЭ — арһа мушхаад дүүр-гэхэдээ, арһаа монсойтор эрээд, мушхалаагайнь үзүүрээр гасууда задархагүйгөөр хүшэхэ (закрепить скрученную шкуру палочкой за кол). *Эрэжэ эрэжэ мушхалаагаарнь гасууда тэбхэдэнгүй орхиһон арһанишнь...* (Н. Очиров, 1968).

САЙРАХА — гурба-дүрбэн үдэр соо мушхуулһан арһанай сайбар үнгэтэй боложо зөөлэрэлгэ, эдеэшэлгэ (смягчение шкуры после первого скручивания). Арһанай сайралга түрүүшын мушхалга гэжэ нэрэтэй.

ХАТЮУЛДИХА / ХАТУУЛДИХА — арһа түрүү-шын мушхалгаһаа гаргаад, хангираар гү, али хэдэргээр үнгэ талыень хюһажа, татажа, үлүү булуу хальһанһаань сэбэрлэхэ, тэниилгэхэ (после первого скручивания чистить шкуру при помощи скребка).

ПУРБУЕВ Н. П. Айлшад ерэн хэн. 2006 он

ОЧИРОВ Ц. Н. О. Арһа уталга. 1983 он

ТАТАЛХА — мушхалаатай арһануудые зада-
лаад, иишэ тиишэнь һунаан татаха, тэниилгэхэ,
мушхалааһаань баряад татаха, дахин монсо-
гойлоод хэдэргээр татаха, мушхаха (тянуть,
разглаживать, опять скручивать шкуру). *Хүбүүн
шурд хүрэгжэ бодоод, сарайн хаяада мушхалаатай
арһануудые таталжа оробо* (Д. Эрдынеев, 1967,
№ 5).

ХЭДЭРГЭ — годигор модондо һуулгагдаһан, мохоо
эритэй, 40–50 сантиметр утатай зузааншаг түмэр
(скребок). *Хүгшэн эжынь үүдэнэй хажууда һуугаад,
хэдэргээр арһа татална* (Н. Очиров, 1968).

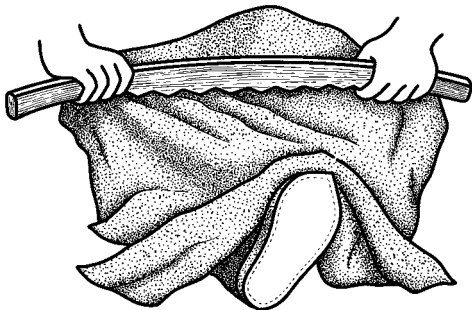
ХЭДЭРГЭДЭХЭ — хэдэргээр арһа татаха, шударха,
сэбэрлэхэ (тянуть, чистить шкуру кожейлкой).
Арһа хэдэргэдэжэ һууһан *Дэмаа* хүгшэн шүлһэндөө
хахан... (Н. Очиров, 1968).

ХАНГИР — унгараа хухарһан хажуурай түмэр
(сломанная в пятках коса). ...*гэрэй хаяада хэбтэ-
һэн хажуурай хухархай обёорходоо... улаан арһа
халимнажа оробо* (Н. Очиров, 1968).

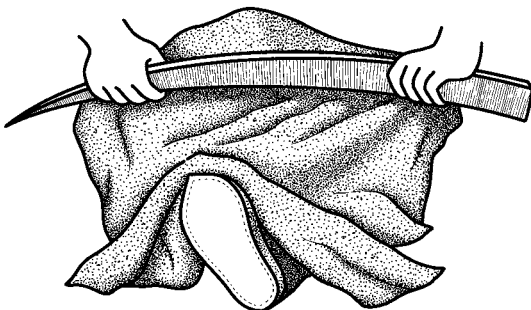
ТАЛХИДАХА — арһа хатюулдиһанайнгаа һүүлээр
зөөлэрүүлхын ба һунаахын тула талхида шударха,
талхида хабшуулжа нидхэрхэ (выделывать шкуру
при помощи кожейлки). *Үхэрэй арһа эрьюулгэдэхэ,
талхидаха, гарайнгаа холотор мушхажа, эд болгохо
гээшэ нааданай хэрэг бэшэ* (Д. Эрдынеев, 1974, № 6).

Хэдэргэ

Модон хэдэргэ

Хангир

ҮБДЭГ ТАЛХИ — 60–70 сантиметр утатай зузаан
модондо үбдэгэй холхи багтахаар зайда дээдэ та-
ладаа мохоо эритэй хоёр хабтагай һуулгажа бүтээ-
һэн, арһа элдэдэг зэмсэг (коленная кожейлка).

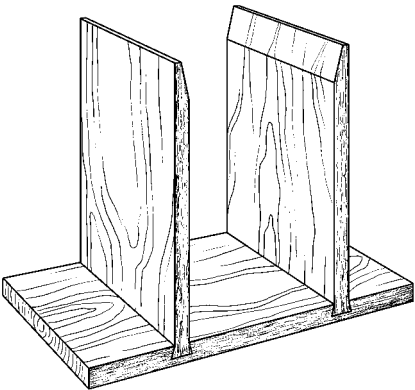
ГАР ТАЛХИ — дээдэ таладань хобоо хэһэн бүдүүн
модондо нэгэ талаһаань хэдэргэ шэнги түхэлтэй
шүдэтэй модо һуулгаһан, арһа хабшажа дарадаг
зэмсэг (ручная кожейлка).

НИДХЭРХЭ — арһа талхида хэжэ шударха
(мять шкуру в кожейлке). *Тобишайн арһаая
үнгэжэ, араатай талхибишада нидхэржэ* *һууха-
да, задагай сарай доронь халуунай малнууд үймэнэ*
(Ч. Цыдендамбаев, 1953).

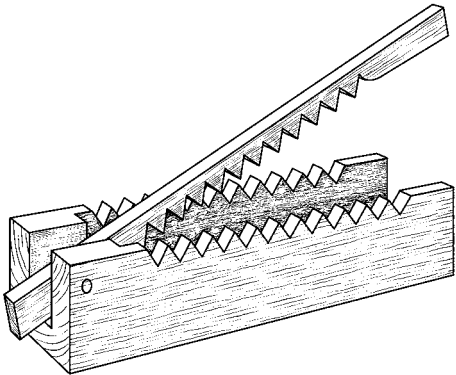
ХОЁРДОХИ ЭДЕЭ ОРУУЛАЛГА — арһа талхиһаа
гаргаһан хойноо дахин оруулдаг эдеэн (повторное
намазывание шкуры кисломолочным продуктом).
Хөөрүүлээд, үрмынь абаһан һүүһэр тараг бүрижэ,
тэрээндээ таарта шүүгдэһэн үдхэн аарса болон
тоһогүй һү нэмэжэ худхаад, арһанда түрхижэ,
дэбтэтэрнь эбхээд орхидог байгаа.

ЖЭШЭХЭ — хоёрдохийё эдеэ оруулһан арһа хатаажа
эбэрэһэнэйнгээ һүүлээр үнгыень тоһогүй һүүһэр
жэлэхэ, һү бага-багаханаар адхажа байгаад, га-
райнгаа альгаар тарааха (натирать молоком
мездру).

ХОЁРДОХИ МУШХАЛГА — жэшэһэн арһа нэгэ
хонуулаад, хоёрдохийё мушхалаада оруулалга
(повторное скручивание). Хоёрдохи мушхалаада
оруулхадаа, хоёр-гурбан үдэр ходо мушхажа,
таталжа байдаг юм.

Үбдэг талхи

Гар талхи

ҺҮҮРЭЭХЭ — хоёрдохи мушхалааһаань гаргаад,
арһа һэрюун, һүүдэр газарта хатааха, эбэрэжэ
(подсушивать шкуру в тени).

УГААХА — хабтагай дээрэ арһа үһөөрнь дээшэнь
дэбдеэд, сагаанай шүүһэ адхажа угааха (мыть
ворс шкуры сывороткой). Сагаанай шүүһээр һайса
угааһан хойноо уһаар зайлаад, шанагаар шударжа,
уһыень абаха. *Элдэһэн арһаая сагаанай шүүһээр
угаахадаа, тэдэнэр заабол хамһаха баатай болодог
һэн* (Н. Очиров, 1968).

САГААНАЙ ШҮҮҮҢЭН — сагаа таар соо хэжэ
шүүхэдэ, таарай нүхөөр гоожон илгарһан шэн-
гэн шара бодос, һайб (сыворотка). ...*норожо
билсайшаһан нэхы ноохон соогуур сагаанай шүүһэ
ишшэ тишшэнь альгаараа хаман угаалсадаг бэлэй*
(Н. Очиров, 1968).

ҺЭГСЭРХЭ — арһа угаагаад, уһыень шударһанайнгаа
һүүлээр хоёр хүнэй годонуудһаань баряад нэжэрхэ
(трясти шкуру после мытья).

ХАТААХА — арһа угаагаад, шударһан, һэгсэрһэн
хойноо сахада тохожо эбэрэжэ (сушить).

ЭЛЬГЭДЭХЭ / ЭЛЬГЭ ТҮРХИХЭ — эльгэнтэй
холиһон эдеэ арһанда дахин оруулха (намазывать
повторно шкуру специальным раствором
с вареной печенью). Эльгэдэһэн арһаая
дэбтэтэрынь дахин хонон байлгаха ёһотой юм.

ЭЛЬГЭН ЭДЕЭН — байлгасатай аарса сагаан соо
шанаһан эльгэ хэжэ эһээгээд, үжэһэн хойнонь
һү, тараг нэмэжэ худхаһан бодос, арһанай эдеэн
(раствор из вареной печени и арсы).

САМПИЛОВ Ц.С. Бортотго эрьюулгэ. 1923 он

ХОЁРДОХИ ЖЭШЭЛГЭ — эльгэдэһэн арһаая
эдеэнэйнь ороһон хойно дахин дэлгэжэ, хөөрөһэн
тоһогүй һүүһэр жэлэлгэ (повторное намазывание
нежирным молоком).

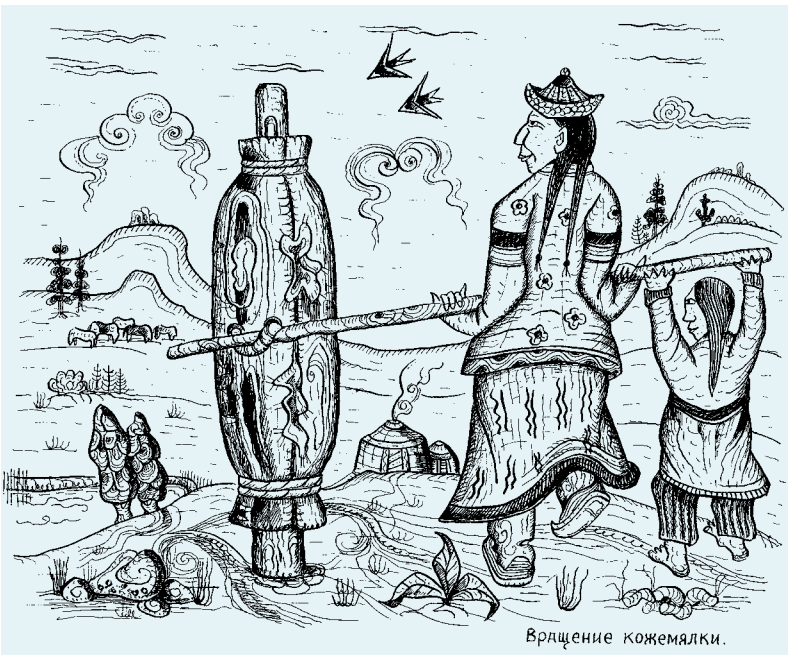
ТАТАЛАЛГА — жэшэһэн арһа эбэрэһэнэйнгээ удаа
хангир, хэдэргээр һайса хюһажа арилгаха, зүг
бүхэнһөөнь татаха, һунааха, захадань зааханшые
хатуу юумэ үлөөнгүй сэбэрлэхэ (окончательно
чистить, растягивать шкуру).

АРҢА ГАРҢАА ГАРГАХА — арһа элдэжэ дүүргэхэ
(завершить выделку).

ХУРЬГА эшэгэнэй болон жэжэ ангай арһа элдэлгэ —
сагаан эдеэ, үгышые хаа, һүтэй гашуун ногоон сай
түрхижэ дэбтээгээд, ямаршые зэмсэг хэрэглэнгүй,
гараараа үнгэ талаарнь мушхалга, таталга (выделка
шкур ручным способом).

БОДО МАЛАЙ АРҢА ЭЛДЭЛГЭ — бодо малай
арһа хэдэн дахин эдеэ оруулжа, мушхахын орон-
до эрьюулгэдэ оруулжа болбосоруулга (обработка
шкур крупного рогатого скота и других копытных
животных при помощи крутящейся кожейлки).
Бодо малай арһа элдэлгэ хэдэн дахин эдеэ
оруулалга, хатюулдилга, эльгэдэлгэһээ бүридэдэг
юм. Бодо малай арһа эд болгохын тула ажалынь
хүндэ байхаһаа гадна, мүн ехэ эдеэ оруулгатай юм.

ЭРЬЮУЛГЭДЭХЭ / ЭРЬЮУЛХЭ — арһанда эдеэ
оруулһанайнгаа һүүлээр эрьюулгэдэ хабшажа,
хүшүүргээрнь эрьюулхэ. Дүрбэ-табан хоногой
туршада зүгынь нэлгүүлэн ходо эрьюулгэеэ тойро-
жо, хүдэлгэжэ байдаг юм. *Ямаахан нарай хүбүүгээ
ара нюргандаа үргэлжэ ябажа, айлай газаагуур
арһа эрьюулжэ, хаали барижа, хахархай хадхажа...*
(Х. Намсараев, 1990, 5).

ОЧИРОВ Ц.Н.О. Эрьюулгэ эрьюулнэ. 1983 он

ЭРЬЮУЛГЭ — бодо малай арһа элдэхэдэ хэрэглэгдэдэг, бүдүүн модон гол дээрэ эрьелдэжэ байдаг зэмсэг (кожемялка). Эрьюулгэ иимэрхүү түхэлтэй юм: газарта зоогдоһон бүдүүн модон гол дээрэ тодхогдоһон хоёр хэрһэн модонһоо, мүн го-лойнь хажууда нуулгагдahan арһа хабшадаг хэдэн хабһануудһаа, хэрһэнэй хоёр үзүүртэ нуулгагдahan, хүшүүргээ тулаха хабһануудһаа бүридэһэн, эрьелдэдэг зэмсэг юм. Элдэхэ арһаяа эрьюул-гын голдо орёогоод, хабһануудай хоорондуур хүшүүргэ хабшуулаад, эрьюулдэг юм. Эрьюулгэ гансал нэгэ шэгээр эрьюулжэ байдаггүй, шэгынь хэлгүүлжэ эрьюулхэ ёһотой юм. *Бадууха... үгэ хүүр андалдахаяа, һанал бодолоо хубаалдахаяа эрьюулгэ тойрожо байһан Шобооло тээшэ дугдыса алхалба* (Б. Санжин, 1981).

ЭРЬЮУЛГЫН ГОЛ — доодо таладаа эрьюулгын хэрһэнэй ходо гарахагүйн тула хэгдэһэн самсаал-тай, газарта зоогдоһон, монсогор модон столб (столб, ось кожемялки). ...*гэрэй зүүн-хойно арһа элдэдэг эрьюулгын голһоо уяатай, һүрмэгэр хурса шэхтэй хүхэ нохой...* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ХАБЬАН — эрьюулгын хэрһэндэ нуулгагдahan, голыень тойруулаад арһа хабшуулдаг хэдэн на-рин модонууд (колья, установленные вокруг оси кожемялки).

ХЭРЬЭН МОДОН — эрьюулгын голдо нүхэлжэ нуулгагдahan хоёр зузаан хабтагайнууд (верхние и нижние основания кожемялки).

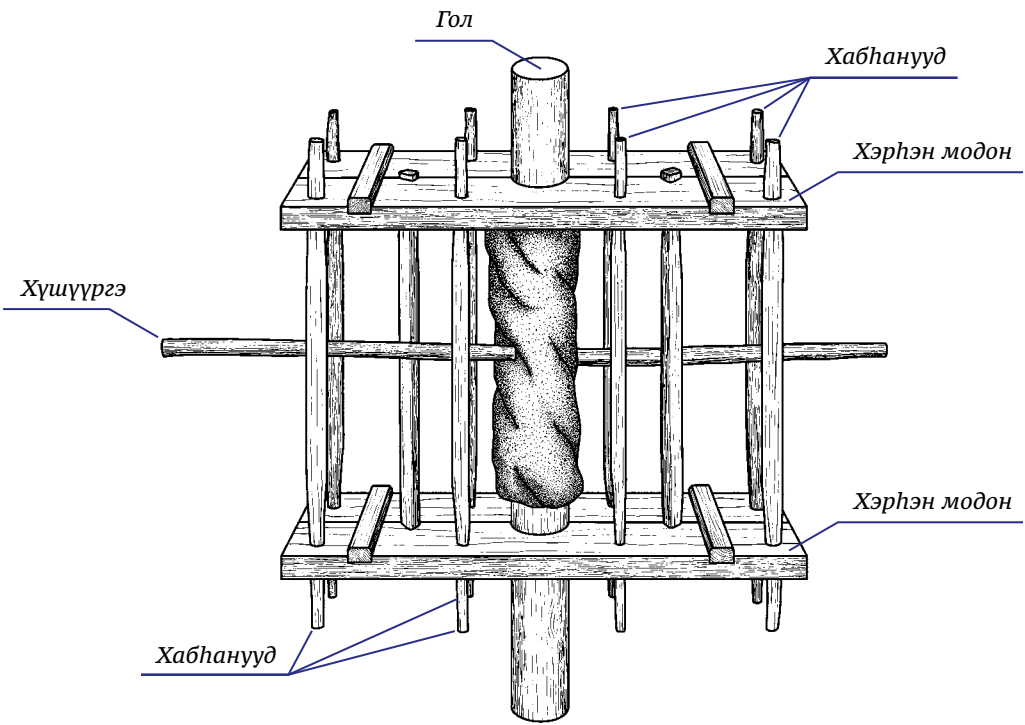
ХҮШҮҮРГЭ — арһа эрьюулхэдээ, эрьюулгэ хүшэжэ хүдэлгэдэг модон (рычаг, приводящий в движение кожемялку).

ТАЛХИДАХА — эрьюулгэдэһэнэй һүүлээр бодо ма-лай арһа үбдэг талхида шударха (скрести на коже-мялке). ...*бодын үрөөлэ, хүмүүдые үбдэгэйнгөө шалатар талхидана, эрьюулгэдэ хабшуулжа, хү-лэйнгөө эсэтэр гороолно* (Б. Санжин, 1981).

ЭЛЬГЭДЭЛГЭ — бодо малай арһа хэдэн дахин эдээ оруулжа, эрьюулгэдэһэн, талхидаһанайнгаа һүү-лээр эльгэтэй эдээ оруулжа, хоёр-гурбан хоног байлгаад, дахин эрьюулгэдэхэ, талхидаха гэхэ мэтэ һүүлшынь элдэлгэ (окончателъная обработка кисло-молочным продуктом с печенью и выделка).

АРЬАНАЙ ҮҮЭ ЗУЛМААХА — арһа гурба-дүрбэн хоног соо сагаанай шүүһэтэй модон амһарта соо үжөөжэ, үһыень унагааха (выдержка шкур в течение 3–4 суток в сыворотке для удаления шерсти).

ҮҮЭМАЙ — үһыень зулмааһан арһан (шкура без ворса). Хони ямаанай һарьмайгаар зунай үмдэ, самса оёдог хэн. Бодо малай һарьмай арһа ним-гэн талыень тойруулан зүһэжэ абаад, гараараа мушхан элдэжэ, жолоо, шүдэр, хазаар мэтые хэдэг хэн. Нюрган талынь зузаан арһаар гуталаа ул-ладаг байһан юм. *Даг хирэ болошоһон һарьмай дэгэлтэй зубигар хүхэ эхэнэр һэтэрхэй хормойгоо...* (Б. Санжин, 1981); *Нимын энэ мори асарха гэжэ ябахадань, Алханын обоо боложо, тэрэ үбдэг соорхой һарьмай үмдэтэйшыё наа, Алхана гаралсаа хэн* (Ж. Тумунов, 1949).

Эрьюулгэ

ҮҮЭМАЙ — үһыень зулмаагаад, нимгэхэнээр элдэ-хэн хониной, ямаанай, тугалай арһан (специально выделанные шкуры барана, козы или теленка без ворса).

АРЬА УТАЛГА — утаарин нүхэн соо аргал, тон-тогоол, нарһанай шэнгээрһэ гэхэ мэтые хэжэ уууюлаад, нүхэн дээрэ гурбан шоро модо зоожо, дээдэ үзүүрнүүдыень холбон уяад, утаха арһаяа үнгөөрнь зосоошонь нэмэрүүлээд, хажуу талыень бүтүү болгон хабшуураар хабшаад, 2–3 час орхилго (дымление шкуры). Утажа дүүргэхэдэнь, арһан ша-рабтар үнгэтэй болодог хэн. Утаһан арһаар хубсаһа оёходо, жэшээнэ, үнгэ дэгэл, шара үнгэнь удаан һаладаггүй хэн. Утаһан арһан хибэндэ эдюулсэггүй байдаг юм. *Мүн шэнэхэн үнгэ хүдэһэн дэгэлэйнэ утаа-най үнэршыё эндэ, хээрэ, аятай зохидоор анхилна* (Б. Санжин, 1981).

УТААРИ / УТААРИИН НҮХЭН — амһарынь 15 сан-тиметр тухай, доошоо болоходоо үргэн болоһон, 60–70 сантиметр гүнзэгы нүхэн (расширенная книзу яма, с верхним диаметром в пятнадцать сантиме-тров, глубиной 60–70 сантиметров). Иимэ нүхэн соо гал түлихэдэнь дүлэтэжэ носохогүй, миин ууяха ёһотой байгаа. Мүн гараһан утааниинь газгаа тээшээ ошохогүй, арһандаа шэнгэхэ ёһотой хэн.

ШОРО — нүхэнэй амһар дээрэ зоодог, нэгэ метр тухай ута хэмжүүрэй гурбан нарин модон (три тонкие палочки длиною в один метр, втыкаемые над ямой). Шорын үзүүрнүүдые оһороор холбон уяһан хой-ноо арһаяа хүзүүн талаарнь дээшэнь шоронуудта хэдэрүүлээд, задархагүйн тула хабшаад орхидог байгаа.

ХАБШУУР — 7–8 сантиметр тухай утатай бургаа-һа гол руунь хахалаад, үзүүрыень бүхэлэн уяһан модохонууд (прищепки для прикрепления шкуры).

АРЬА БУДАЛГА — арһанай үнгэ талыень будажа үнгэ оруулалга, тусхай будаг арһанда түрхилгэ (покраска мездры шкуры). Гутал оёхо хониной, ямаанай, адууһанай, гүрөөһэнэй арһа холтоһододог хэн. Мүн уужын эльгэн арһа (замша) улаабтар болго-жо, холтоһоор буйлуулһан будагаар будадаг хэн. ... *Баяндайн һамган Долгор, нэхы хүдэһэн дэгэл дээрээ улаалһан эльгэн уужа үмдэнхэй...* (Ж. Балданжабон, 1960).

БУДАГ — бүдүүн шэнэһэн модоной зузаан улаан холтоһо талхан шэнги болотор нюдөөд, хуһанай шүлтын үнэһэ болон орооһондо бусалгаһан хоо-һон яһа, модоной шара дорһо мэтые удаан бусал-гажа буйлуулһан шэрэ (натуральный краситель, полученный из коры лиственницы, золы трухи березы, коры тальника и коры). Иимэ будаг улаабтар хүрин үнгэтэй юм.

ШЭНЭҮЭНЭЙ ХОЛТОҮҮН — олон жэлдэ ургаһан шэнэһэн модоной доодо талын улаабтар үнгэтэй зузаан хальһан (кора лиственницы).

ШҮЛТЭ — ургажа байһан хуһан модоной узуу-рай хүндын үмхи, үжэһэн нойтон гол (сгнившая сердцевина березы, труха). Будагта шүлтын үнэһыень хэдэг хэн.

ОРООҮНДО БУСАЛГАГДАҮАН ЯҮАН — мя-ханайнь, бүлхинь абтатар орооһонтой бусалга-һан, тоһогүй яһан (кости животного, сваренные с зерном до отделения хрящей и жира).

ХУЖАР — шиигтэй, гол газарта гараһан гашуубтар даһалиг сагаан бодос (солончак). Арһа будахадаа, хужар нэмэлсэдэг байһан юм.

НҮҮРГЭДЭҮЭН — модоной газгаа талые бүрхөөһөн хара дорһон доро байдаг шара дорһон (желтая кора).

НООҮО ХАЙШАЛАЛГА, СОХИЛГО, ҺЭЕЫ ДАРАЛГА (СТРИЖКА, ОБРАБОТКА ШЕРСТИ И КАТАНИЕ ВОЙЛОКА)

НООҮО ХАЙШАЛАЛГА — монгол литээр зунай дунда һарада, хониной нооһоной хөөрэһэн хойно адхуур хайшаар хирган абалга (стрижка овца).

АДХУУР ХАЙША / ХАБШАДАГ ХАЙША — хо-ниной нооһо хайшалдаг, тээлигүй, үргэнүүдынь үзүүртэ нимгэн түмэр хайша (ножницы для стрижки овца). *«Бүлюдээб. Энэ байна» — гээд, хү-бүүнинь шуран түргөөр адхуур хайша асаржа үгэнэ* (Д. Эрдынеев, 1967, № 5).

НООҮО ХАТААЛГА — хайшалагдahan нооһо хуушан һэеы болон хүнжэлнүүд дээгүүр дэлгээжэ эбэрэлгэ, сэбэрлэлгэ (сушка шерсти).

НООҮО СОХИЛГО — хатаагдahan нооһо һабаа-гаар сохин хүбхылгэжэ, һэеы даралгада бэлэдхэлгэ (взбивание шерсти). Ехэ нооһотой айл нооһо сохи-хо үдэр гаргаад, хүршэнэртөө нооһо сохиходомнай туһалалсыт гэдэг хэн. Айлнуудһаа хүнжэлнүүд болон бэшэшыё дэбдихэ юумэ суглуулжа, нооһо сохилгоёо эхилдэг байгаа. Нэгэ хүнжэлэй хоёр тала-да нэгэ-нэгэ эхэнэр һуужа, нэгэ тэбэри нооһо дээ-рэнь хээд, бургааһан һабаагаар нооһоной хүбхытэр сохидог хэн. Нэгэ хүн хоёр гартаа һабаануудые ба-рижа, ээлжээгээр нооһон дээрэ буулгадаг юм. Нэгэ һабаагаа буулгаад, ходолон өөдэнь үргэжэ байхадаа, нүгөө гарайнгаа һабаа буулгадаг хэн. Нооһо сохижо дүүргэхэдэ, тэрэнээ хүнжэл дээгүүрээ жэгдээр тараагаад, хоёр һамгад нэгэ захадань һабаануудаа табижа, тэрэндээ орёогоод ходолһон хойноо муш-хажа зангидаад, һэеы дараха болотороо хадагалдаг хэн. *Зуу гаран эмэгтэйн хүн бүхэнинь хоёр һабаа баринхай аад, тэдээгээр ээлжэлэн сохижо, нэгэ адли өөдэнь үргэн, нэгэ доро буулгахадань гоё гээшэнь!* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

Дамжигдмал төдөгнөх

Женские
украшения

НАБАА — дурхыень хуулажа, гэшүүхэнэйн
хууринуудыг мөлийж хатаахан, нэгэ метр тухай
утатай бургаахан (шерстобитная палочка).

ДЭБШЭЭРИ — нооно сохигодо, ноон дор
дэбдигдэн дэбдихэр, хүнжэл (подстилка).

НЭЭ ДАРЛАН / НЭХЭЛГЭН — сохиго
бэлдэгдэн нооно нэе болголго, нэе нэхэлгэ
(катание войлока). Нэе дарахадаа, үнхыг газар
руу харуулжа дэбдигдэн, элдэгдээгүй нойтон
архан дээр оргоожо, брезент мэтын дэбдихэр
дэлгээгээд, нооноо жэгдээр тараадаг нэн. Тэрэн
дээрээ тудхуурһаа багаханаар үнх гоожуулан, ба-
руун гарайнгаа альгаар нэбтэ нороторнь сүршэдэг
нэн. Хүүлээрнь хоёр метр тухай утатай, 10 санти-
метр бүдүүнтэй монсогор модондо дэбдихэртэйн
орёогоод хүлидэг нэн. Дээрэнэнь нойтон арһаарнь
орёожо мүн лэ бүхөөр уядаг байгаа. *Ехэнхидээ зунай
хүүл нарада буряад зомнай нэеыгээ дарадаг гэшиэ
ааб даа, тишхэдээ наратай сэлмэг үдэр найнаар
хатаагдахан нооныг хатаадаг юм* (Ц-Ж. Жимбиев,
1992); *Тээд нэеы нэхэлгэн гэшиэмнай ношоохон хэрэг
мүн...* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

НООНО СОХИЛГОНОЙ НҮҮЛЭЙ САЙЛАЛГА —
нооно сохион зоние шарууна хэжэ, шэнэ мяхаар
хүндэлэлгэ (угощение свежениной). Суглархан
зоние нооно сохигохоон урид сагаан эдэн табат
табижа сайлуулдаг байгаа.

ХУБИ — нооно сохигоной хүүлдэ хүн бүхэндэ үг-
тэдэг хахад килограмм тухай мяхан (кусок мяса,
преподносимый участникам обработки шерсти).

ГОЛ / МУХАРИУЛГА МОДОН — нэе дараха-
даа, норгогдоно нооно дэбдихэртэйн хамта
монсогойлон орёодог хоёр метр тухай утатай мон-
согор модон (ось, бревно для катания войлока). *Эхэ
нэеы дээрэ нарай нэеы янзалан табижа, найбаар
норгонон бээрээ мухарюулга модондо монсогойлбод.
Тэдэнэ арһаар шангалан орёожо, модонойнь
үзүүрнүүдхэ аргамжаар татуулан, хоёр хазаар мо-
рёр шэрхээр болгонод* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

НЭЕ ШЭРЭЛГЭ — гол модондо нооноо орёожо
бүхэлхэн хойноо хоёр мориндо аргамжаар оруул-
жа, газараар хэдэн модондой зайда мухарюулан
ябаха (волочить, тащить на лошадах свернутую
шерсть). *Уданишгэгүй хотонноо урагшаа мори
унаатай хүнүүд нэеы шэрхэжэ ябанад. Тэдэ нэгэ
модондой газарта долоо найма дахин хүндэлхэнэй
удаа зогсожэ, ажал хүдэлмэрингөө шанарыг шал-
гаад, найн байбалнь, дахин саашан үргэлжэлнэд*
(Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

НЭЕ — хониной нооно сохиго, тусхай гуримаар
шэрэлдүүлэн дарахан эд (войлок).

ХУРЬГА НЭЕ — хүбжэгэ болонон хурьганай нооно
хайшалжа, хониной ноондо нэмээд дарахан
нэе (войлок с добавлением ягнячьей шерсти).

ГОМБОВ Д. Г. Нооно сохилго. 1994 он

ЗҮҮДХЭЛ — басагадай болон эхэнэрнүүдэй гоёлойн-
гоо хубсаһанда нэмэлтэ болгон зүүдэг шүрэ, хуба үл-
хэжэ, мүн сагаан мүнгэндэ шүрэ хуулгажа, хээ угал-
за хийлэжэ, гагнажа, нарин дархашуулай бүтээхэн
гоёолто (украшения из нанизанных на нить бусин
янтаря и коралла, а также серебряные украшения
со вставками из коралла, орнаментированные
филигранью). Иймэ зүүдхэлнүүд хэдэн янзын
байдаг юм: толгойдо, үбсүүндэ болон хоёр хажуу-
даа зүүхэ зүүдхэл. *Зүүдхэлээ зүүжэ, туйбаяа заһажа,
гээгээгээ шэнээр гүрээ* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ДАРУУЛГА — үйһэ 3 сантиметр тухай үргэнтэйгөөр,
утиень толгойн хэмжүүрээр тааруулаад, хара хи-
лэнгээр бүрижэ, дээрэнэ шүрэ, хуба болон үнгэтэ
шулуунуудыг тусхай гуримаар хадажа хэһэн, баса-
гадай болон эхэнэрэй гоёолто (украшение из янтаря,
кораллов и других полудрагоценных камней,
пришитых в определенном порядке на обтянутой
черным бархатом бересте). Даруулгын үнгэтэ шу-
луунуудыг иймэ гуримаар хубарюулан хададаг
нэн: эгээл урда тээнэ, тон дунданэ нэгэ томо хуба,
тэрэнэй хоёр тээ хоёр шүрэ, саашан ногоон оюун,
алтарма хара эрэн номин, хүхэ шулуунуудыг хэл-
гүүлжэ үлхөөд, даруулгатай тойруулжа хададаг нэн.
Мүн эдэ шулуунуудай хоёр тээ үнгын хэлгүүлжэ
байгаад, нэгэ нэгэ шулуунуудыг оёдог юм. Иигэжэ
тусхай гуримаар хадагдахан шулуунуудын өөрын
нэрэтэй юм. *Тэндээ унтаад, үглөөгүүр һэрин гэхээнэ,
гоё найхан даруулгатай эхэнэр сайгаа шанажа байба*
(Ж. Балданжабон, 1960).

ДАРУУЛГЫН ГОЛ — даруулгын тон дундуурнь
тойруулан хадахан хуба, шүрэ болон хэлгүүлэн
үлхэһэн үнгэтэ шулуунууд (средний ряд янтарных,
коралловых и других полудрагоценных бусин). ...
*мэнсэгэр томонууд шүрэ хубаар шэмэглэһэн голтой
даруулга, хажуугайн зүүдхэл нюдэнэй шэмэг, сээжын
баяр болодог нэн* (Ж. Балданжабон, 1960).

ШАХАЛТА — даруулгын голдо хадагдахан шүрэхөө
ондоо шулуунууд (пришиваемые в среднем ряду
полудрагоценные камни, кроме кораллов).

НАРБААЛЖА — шахалтануудай дээрэнэ ба доронь
хадагдахан үнгэтэ шулуунууд (бусины из полудра-
гоценных камней, пришиваемые по обе стороны
полудрагоценных камней среднего ряда).

ХЭЭ — басагадай зүүдэг, 20–25 сантиметр утатай, дун-
дуураа хуба шахалтануудтай, хоёр утаһанда үлхэһэн
шүрэ гоёолто (коралловое украшение для девушек,
состоящее из двух рядов нанизанных кораллов
и янтарей). Хадамда ошоогүй басагад хээ хоёр хан-
шагтаа, ханшагайнгаа үһэндэ бүхэлэн зүүдэг нэн.
*Галшын Должод хажуудаа Доржын Балма Аюушын
Гүнжэд гэжэ хоёр басагадтай тон адлиханууд хүхэ
даалин дэгэлтэйнүүд, хээ татуур зүүнхэй, хүтэрэлдэ-
жэ зэргэ тойроно* (Х. Намсараев, 1979).

Даруулга, гишхэ. Гуу

ШЭЛБЭ — хээгэй шүрэнүүднээ доошонь үргэлжлүүлэн, хоёр талаа болгон үлхэнэн жэжэхэн шүрэнүүд. Шэлбэ үзүүртээ сасагтай, сасаг соогоо мүнгэн сахаригуудтай байгаа. Басагад ханшагтаа хоёр-хоёр хээ, дүрбэ-дүрбэн шэлбэ зүүдэг юм (продолжение двух ниток кораллов и янтарей, представляющее собой четыре ряда нанизанных мелких кораллов с кистями из шелковой нити и серебряными колечками на концах). Шэлбэнүүдэй үзүүртэ хэгдэнэн сахаригуудые мүнгэн үлгүүрээр ооһорлоод, энгэрэйнгээ тобшодо шагтагалдаг байгаа.

ТУЙБА — хамгадай хоёр гүрлөө үһэндөө зүүдэг, 15–20 см утатай, нэгэ үзүүртээ мүн лэ богонихон модон талаатай нарийхан модон гоёолто (Г-образное деревянное украшение для кос замужних женщин; туйба). Зүүдхэлээ зүүжэ, *туйбаяа заһажэ, гэзэгээ шэнээр гүрбэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТУЙБЫН АЛХА — туйбын нэгэ үзүүртэ ооһороор холбоһон, үзүүртэнь монсогор мүнгэ гү, али шүрэ һуулгаһан, 5–6 см утатай модохон (деревянная палочка, с серебряным или коралловым украшением, прикрепляемая к концу туйбы).

ТУЙБЫН ТОБШО — туйбын хоёр алхын үзүүртэ һуулгагдаһан, монсогор мүнгэн гү, али үнгэтэ шулуун гоёолто (украшение в форме шарика из серебра или полудрагоценного камня, вставляемое в концах женского украшения для волос). *Даришмын шэхэнэй ойро туйбын тобшо ялалзажа, үһэнүүдэйнь үзүүртэ хуушанай монетэнүүд хүйтөөр ёлобхинод* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

БООЛТО — үйһэ хара хилэнгээр бүрээд, дээрэнь шүрэнүүдые, үгышыё хаа, мүнгэ ута руунь һубаруулан хадаһан, туйба хабшаад байдаг гоёолто (своеобразный зажим, сделанный из обтянутой бархатом бересты с пришитыми на ней кораллами или монетами).

ШЭБЭРГЭЛ / ШЭБЭРГЭ — хара хилэнгээр бүриһэн, 10–12 см үргэнтэй үйһэн дээрэ мүнгэн тоборуулга болон шүрэнүүдые хэлгүүлэн хадаһан, хоёр ханшагтаа даруулгаһаа шагтагалан зүүдэг хамгадай гоёолто (украшение замужней женщины из обтянутой черным бархатом бересты с серебряными заклепками и пришитыми между ними кораллами). Шэбэргэлэй утань һөөмһөө үлүүхэн юм. *Эмэгтэй зоной тонгойхо бүринь зүүжэ ябаһан гоёолто — туйба, шэбэргэл, гарьха, түлхюур, һомошо хутагын түмэрнүүд шэнхинэхэ юм* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

ҮБЭНЭЙ ТУУЛМАГ / ОРЁОЛТО — шэбэргэл-һээ доошо зүүгдэдэг, үзүүр руугаа нарин болоһон, үзүүртэ мүнгэн сахаригтай, бараан үнгэтэй бүдөөр оёһон тулам (два чехла для кос замужней женщины с серебряными кольцами на концах). Иймэ туулмагууд соогуур хоёр гэзэгээ шургуулан оруулдаг байһан юм.

ГЭЗЭГЭ — утань татааһанда хүрэхөөр хараалагдаһан хара бүд дээрэ 5–6 үе шүрэ хадаһан, шүрын хоорондуур һиилүүртэй болон тоборуулгануудтай зурууд мүнгэнүүдые хадаһан үһэнэй гоёолто (украшение для волос длиной 50–60 см с 5–6 рядами коралловых бусин и серебряными заклепками между ними). Басагад энэ гоёолто өөрынгөө гэзэгэдэ шагтагалдаг, хамгад дэгэлэйнгээ захын доодо тээ хадагдаһан алтан гү, али мүнгэн шагтада зүүдэг байгаа.

ҮБЭРЭЙ ГУУ — шүрэнүүдые таблан һуулгаһан, дээдэ таладаа бүтүүтэй 8–10 сантиметр диаметртэй, эхэнэрэй хүзүүндээ зүүдэг түхэрээн мүнгэн гоёолто (круглое диаметром в 8–10 сантиметров нагрудное серебряное украшение со вставками из коралла). *Нээрээшье, дүтэлжэ ерэхэдээ, бүришье хаа адли болошоно: нюурын губагар улаан, зүүһэн гуунышье Баяндайн амба сараараа худалдажа абааша шэнги...* (Ж. Балданжабон, 1960).

МУРЫ / МҮРЭЙ ГУУ — шүрэ һуулгаһан, хоёр мурэ дээрэ байхаар хараалагдаһан һиилүүртэй түхэрээн мүнгэн басагадай гоёолто (круглое серебряное украшение со вставками из коралла, носимое на плечах). Иймэ гуу гурбан хажуудаа мүнгэн бүтүүнүүдтэй юм. Бүтүү бүриһөөнь үлхөөтэй шүрэнүүд ханжадаг хэн.

ГУУ — шагса бурхан зосоонь хээд зүүдэг, нюур таладаа гоё һиилүүртэй, дээдэ таладаа мүнгэн үлгүүр гулдируулан оруулха бүтүүтэй мүнгэн амһартахан (ладанка). Гуу мүн лэ зэд, сад, поольшо (поолец) гэхэ мэтэ үнгэтэ түмэрөөр бүтээдэг хэн. ... *жаахан мүнгэн гуутай шагса бурхан зүүһэн хүн Доржын урда сэхэ тулажа ербэ* (Ц-Д. Дондокова, 1986).

ҺИИХЭ I — сагаан мүнгөөр шудхажа хэһэн, 8–9 см тухай түхэрэнтэй, доодо таладань байхаар томо шүрэ хоёр тээһэнь һиилүүртэй мүнгөөр хабшажа һуулгаһан гоёлтоотой хоёр томо сахариг (два кольца диаметром в 8–9 см из литого серебра толщиной с карандаш, с украшением из коралла, посаженным между двумя серебряными колпачками с резьбой и филигранью). *Алта шараһан мүнгэн һишхэ, мэнсэгэр томонүүд шүрэ хубаар шэмэглэһэн даруулга, хажуугайнь зүүдхэл нюдэнэй шэмэг, сээжын баяр болодог хэн* (Ж. Балданжабон, 1960).

ҺИИХЭ II — шэхэнэй сахариг, элдэб түхэлтэйгөөр һиилүүр гаргажа бүтээһэн шэхэнэй гоёолто (серьги).

ТАТУУР (зарим нютагта) — һиихэ I; даруулгын хоёр хажууһаа зүүдэг, доодо таладань шүрэ һуулгажа гоёһон мүнгэн сахаригууд (женское височное украшение, состоящее из серебряной цепочки и больших серебряных колец со вставками из коралла). *Энэ татуурыень харыт! Сайр мүнгэн хээтэй сахаригууд лэ! Хэды толгой малай сэнтэйб* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

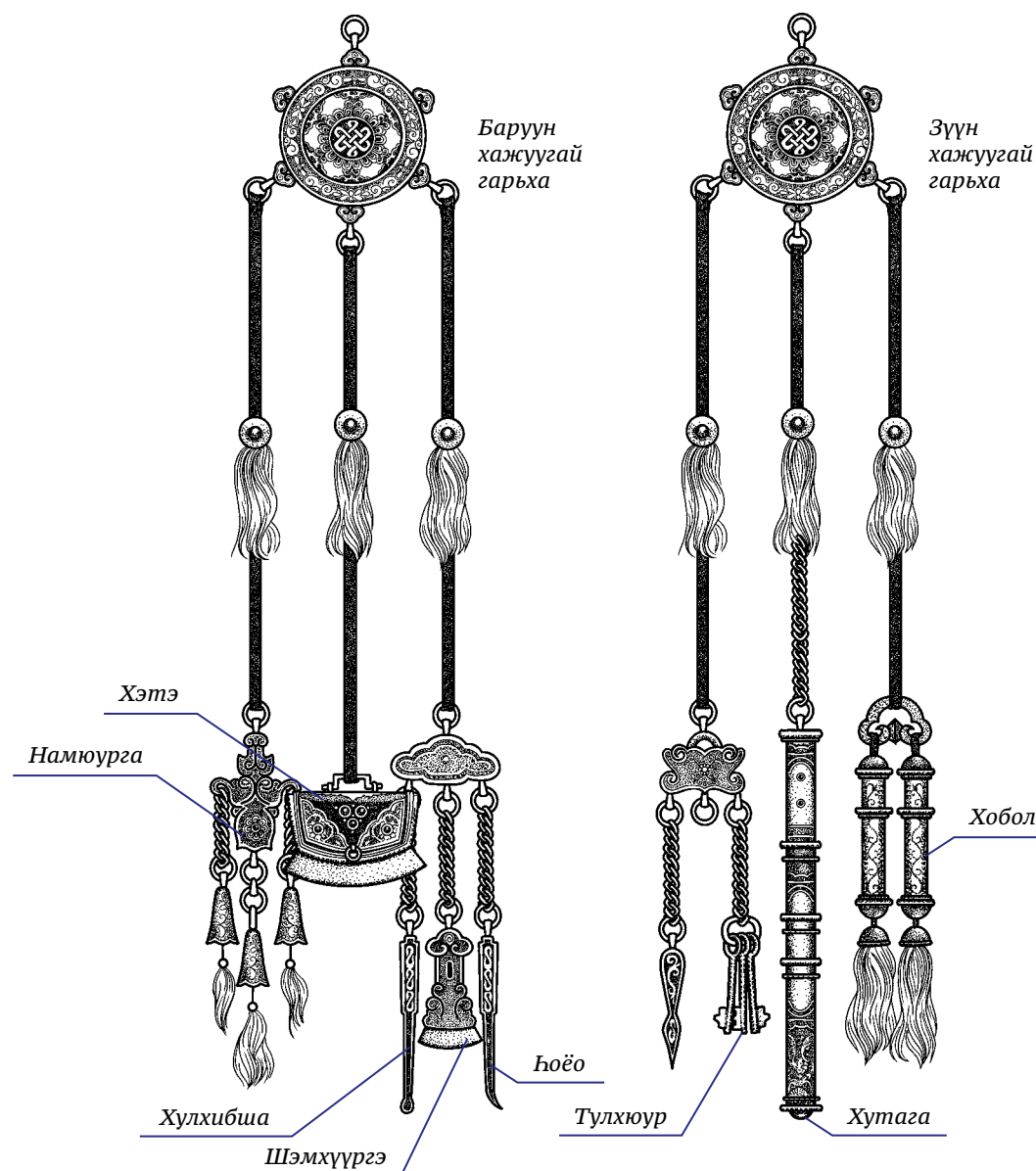
АЛТАН ШАГТА — табанай алтан хашарһанда һэнжэ һуулгажа, хээ болон гэзэгэ гэхэ мэтэ гоёолтонуудые шагтагалан зүүдэг тобшо (пуговица из золотой пятикопеечной монеты для застёжки женских украшений, пришиваемая на женский костюм).

МҮНГЭН ШАГТА — сагаан мүнгэн хашарһанда һэнжэ һуулгажа бүтээһэн шагта (пуговицы из серебряных монет). Иимэ шагтада эхэнэрэй зүүдхэл шагталан зүүдэг ба суба, хантууза гэхэ мэтын хубсаһанда хадааг юм (пуговица из серебряных монет).

ШЭХЭНЭЙ САХАРИГ — эхэнэр хүнэй шэхэндээ зүүдэг сахариг түхэлтэй, үгышые һаа элдэб сэсэг набша түхэлтэй, дээрэнэ шүрэ болон элдэб шулуунуудые һуулгаһан шэмэг зүүдхэл (серьги). ... *хадамаа олоодүй залуу басагад шэхэнэй сахариг, һубаһа шүрэ гэхэ шэнги юмэн тээшэ хорхойтон билтаран дугташалдана* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ХАЖУУГАЙ ЗҮҮДХЭЛ / ХАЖУУГАЙ ЮМЭН — эхэнэр хүнэй дэгэлэй һуга доро хадагдаһан шагтаһаа сохимол утаһан ооһорто зүүдэг, шүрэ һуулгаһан, хабтагар мүнгэн гарьхануудта (сахаригуудта), доодо таладань гурба-гурбан һэнжэ хэжэ, мүнгэн үлгүүртэ хулхибша, шэмхүүргэ гэхэ мэтын элдэб хэрэгсэлнүүдые үлгэһэн, хоёр ташаан руу һанжаад байха гоёолто (парное боковое украшение, состоящее из серебряного круга со вставками из коралла и с разными подвесками: как-то щипчики, ух-вертки, игольницы и т.д.). *Залма тэрээндэнэ шүрэ, хуба надхуулһан даруулгатай, нами-һами хажуугай зүүдхэлтэйшые хадаа шумууһан хүнгөөр мордоодхибо* (Б. Санжин, 1981).

ГАРЬХА — 10 см тухай түхэрээн, дундань шүрэ һуулгаһан, дээгүүрнэ угалза хээ сохиһон гү, али үгышые һаа, гагнажа гоёоһон, доодо таладань гурбан бүтүүтэй, дээрээ нэгэ бүтүүтэй хажуугай зүүдхэлэй гол шэмэглэл (орнаментированный серебряный круг диаметром в 10 см с коралловой вставкой посередине, служащий основой украшения). *Эмэгтэй зоной тонгойхо бүринь зүүжэ ябаһан гоёолто — туйба, шэбэргэл, гарьха, түлхюур, һомошо хутагынь түмэрнүүд шэнхинэхэ юм* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

Хажуугай зүүдхэл

ЗҮҮН хажуугай гарьхануудай доодо гурбан һэнжэдэнэ хутага, шэмхүүр, намюурга зүүдэг, баруун хажуугай гарьхада — хэтэ, хобол, зүүнэй гэр зүүдэг байгаа.

ХУТАГА / ҺОМОШО ХУТАГА — эхэнэрэй зүүдхэлэй зүүн хажуугай гарьхада зүүдгэдэг, мүнгөөр гоёоһон гэртэй бишыхан хутага (женский ножичек в ножнах, прикрепляемый к левому кругу бокового украшения). *Эмэгтэй зоной тонгойхо бүринь зүүжэ ябаһан гоёолто туйба, шэбэргээ, гарьха, түлхюур, һомошо хутагынь түмэрнүүд шэнхинэхэ юм* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

ШЭМХҮҮР / ШЭМХҮҮРГЭ — һэнжэтэй мүнгэн гарьхада мүнгэн сахаригаар болон үлгүүрээр бүтүүдэнэ холбоһон, доодо тала тээшээ үргэн болоһон, хоёр хажуудань хээ угалза сохижо гаргаһан, шэртэнэ абаха хэрэгсэл, хабшуур (расширяющийся книзу пинцет, украшенный выбитым орнаментом). Зарим гарьхануудта шэмхүүр гансаараа бэшэ, хажуудаа хулхибша, гааһанай мохи сэбэрлэдэг хоёотой хамта гурбан нүхэтэй, хабтагархан һиилүүртэй мүнгэндэ үлгүүрээр холбогдон, гарьхада бүхэлэгдэдэг һэн. *Юрэдөө, һамгадай зүүдхэл: даруулга, татуурга, шэмхүүргын хүндэ ашааһы мэдэхэгүй хүн гүт?* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

НАМЮУРГА — зүүн гарьхын захын бүтүүһээ зүүдгэдэг, угалзатуулан гоёогдоһон, доодо ба хажуу талын гурбан бүтүүнүүдтэ утаһан саагтай мүнгэн гоёолто (орнаментированное серебряное украшение с тремя кистями, прикрепляемое к левому кругу женского украшения).

ЗҮҮНЭЙ ГЭР — баруун гарьхада үлгэгдэдэг, угалзатуулан гоёогдоһон, зүү хадагалдаг хүнды мүнгэн амһарта (орнаментированный серебряный футляр с чеканкой для хранения иголок). Хоёр хажуугайн бүтүүнүүдһээ дүрбэн утаһан сааг бүхэлэгдэдэг.

ХЭТЭ — баруун гарьхын дунда бүтүүдэ үлгэгдэдэг, мүнгөөр гоёогдоһон сахюур сахиха түмэр һуулгаһан, гал гаргадаг хэрэгсэл (огниво, прикрепляемое к правому кругу женского украшения, отделанное серебром). Эхэнэрэй зүүдхэлэй хэтэ эрэшүүлэй хэтэдэ орходоо багашаг байһан юм.

ХОБОЛ — угалзатуулан гоёогдоһон хоёр гонзогорхон хүнды (түмэрнүүдые) мүнгэнүүдые холбон бүтээһэн, хоёр хажуу болон доодо таладаа дүрбэн утаһан саагтай гарьхын нэгэ бүтүүдэ үлгэгдэдэг һанжуурга (подвеска из соединенных орнаментированных цилиндров с кистями).

Эрдэнийн Г. Бүлэ (даруулгатай, хээ зүүдхэлтэй басагадтай буряад бүлэ). XX-дохи зуунай эхин

БУГААГ — гартаа зүүдэг, үнгэтэ түмэрөөр шудхаһан, мүн газар таладань үнгэтэ шулуу шуулгаһан гоёолто (браслет). *Тэдэнэй найрхаха юумэниинь ехэ даа, түхэрээн улаан шарайнууд, дурдам торгон хубсаһан, алта мүнгэн, маржан шүрөөр хэгдэһэн зүүдхэл, ши-хэ, бугааг, бэһэлигүүд* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

АЛТАН БУГААГ — алтаар шудхажа хэһэн, сарбууда зүүдэг шэмэглэл (браслет из золота). Иимэ бугааг баяшуул зүүдэг байһан бололтой. *Юундэб гэхэдэ, нютагай дарханда бутархай алта үгэжэ хүүлэһэн гал шара бугааг баруун гарайнь сарбууда яларжа байгаа ха юм* (Д. Батожабай, 1966, 1).

МҮНГЭН БУГААГ — сагаан мүнгөөр шудхажа бүтээһэн, монсогор гү, али хабтагараар хээд, дээрэнь элдэб үнгэтэ шулуу шуулгажа бүтээһэн бугааг (браслет из серебра). *Утын ута, бэрхэтэй аян замайтнай жасада нэгэ алтан бэһэлиг, хоёр мүнгэн бугааг үргэнэб...* (Б. Санжин, 1981).

ЗЭД БУГААГ — улаан зэдээр бүтээһэн, сарбууда зүүхэ зүүлтэ (медный браслет). Зэд бугааг гарай үе мусын үбдэхэдэ зүүдэг һэн, мүн бага шадалтай зондо гоёолтошые болодог байгаа юм.

БЭҢЭЛИГ — алтан, мүнгэн болон бэшэшые үнгэтэ түмэрөөр шудхан дархалһан, хурганда зүүхэ шэмэглэл (кольцо). *Тэдэнэй найрхаха юумэнь ехэ даа, түхэрээн улаан шарайнууд, дурдам торгон хубсаһан, алта мүнгэн, маржан шүрөөр хэгдэһэн зүүдхэл, ши-хэ, бугааг, бэһэлигүүд* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

АЛТАН БЭҢЭЛИГ — монсогороор, үгышые хаа һиилүүртэйгээр элдэб түхэл гаргажа, алтаар шудхаһан бэһэлиг (кольцо из золота). *...сэнхир шаажан луу һиилүүртэй алтан бэһэлиг шэгшы хурганһаа абажа...* (Ц-Д. Дондокова, 1986).

МҮНГЭН БЭҢЭЛИГ — сагаан мүнгөөр шудхан бүтээһэн, монсогоршые, дүрөөтэйшые бэһэлиг (кольцо из серебра). *«Юугээр хүндэлхэ зонбибди», — гэжэ үбгэнөө зэмэлээд, гарайнгаа мүнгэн бэһэлиг харашаба* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

ДҮРӨӨТЭЙ БЭҢЭЛИГ — хурганай ара талада байха хубииень тэбхэрээр, түхэрээнээр ба элдэб түхэлтэйгөөр гоёожо хэһэн бэһэлиг (перстень, печатка). *Гурбадахинь хадаа алтан ооһорттой алтан часы эльгэндээ һэгэлдэргэлэн зүүһэн, дүрөө алтан бэһэлигтэй, мүншые наһатайшаг болоһон, буряад хэлэтэй, буржагар хара үһэтэй, морход гэһэн бүргэд хамартай хүн* (Х. Намсараев, 1990, 5).

БУРЯД ЗОНОЙ ЗҮҮДХЭЛ БА ШЭМЭГЛЭЛНҮҮДЫЕ БҮТЭЭҢЭН ЭД (МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ УКРАШЕНИЙ)

АЛТАН — шара үнгэтэй, хүндэ шанартай эрдэниин түмэрлиг зүйл (золото). Алтаар ехэнхидээ бэһэлиг хэдэг байһан юм. Буряадуудай тон үгытэй зон-хоо бэшэниинь басагаяа заһахадаа, алта зүүлгэдэг байһан гээшэ. *Тэдэнэр үүрэй сайтар ерэһэн замаа дахажа, сумаагаа бэдэрбэд. Тезд алтатай сумаа олдобогүй* (Д. Батожабай, 1966, 1).

Бурханай хүрэг бүтээлгэ. 1895 он

ТҮҮХЭЙ АЛТАН — тон дээдэ пробын, холисогүй шара алтан (золото высшей пробы).

СУЛГЫ АЛТАН — сэбэр, холисогүй алтан (золото высшей пробы). *...сагаан мүнгэнэй, сулгы алтанай гараха байһые мэдэбэшье...* (М. Батоин, 1988).

БУТАРХАЙ АЛТАН — газарһаа абтаһан шэгээрээ байһан, хайлуулагдаагүй үйрхэй алтан (крупинчатое золото, золотой песок). *...нютагай дарханда бутархай алта үгэжэ хүүлэһэн гал шара бугааг баруун гарайнь сарбууда яларжа байгаа ха юм* (Д. Батожабай, 1966, 1).

УЛААН АЛТАН — холисо оруулһан, 583 пробын алтан (золото 583 пробы). *Намсараевай томо улаан алтан бэһэлигээ хурганһаа ходелжо, баряад байгша мүнгэн соонь хаяхадань лэ...* (Д. Эрдынеев, 1979).

САГААН АЛТАН — сагаан үнгэтэй, хатуу ялагар эрдэ-ниин түмэрлиг зүйл (платина).

ИМПЕРИАЛ — хаанта засагай үедэ хэрэглэгдэдэг байһан, алтан хашарһан мүнгэн (империал). Иимэ мүнгөөр ара таладань бүтүү хээд, шагта болгожо, бу-ряад эхэнэрнүүд шүрэ, хуба зүүдхэлээ хубсаһандаа холбодог байгаа. Үгышые хаа, бэһэлиг хэдэг, гоёолто болгожо, һэнжэ хээд зүүдэг байһан юм. *Хаан тайжа энэ залуу хүбүүндэ табанай империал шэдэжэ үгэхэ-дэнь, тэрэнь тодожо абаад, һүүлдэнь тэрээндээ бүтүү хүүлэжэ, һахюуһан шэнги зүүгээд ябана гэлсэгшэ һэн* (Ц-Д. Дондокова, 1986).

МҮНГЭН — сагаан үнгэтэй, үнэтэ түмэр (серебро). *Һүүлэй үедэ мүнгэн дээрэ алта шараха ба үнэтэй шулуу, шүрэнүүдые мүнгэн гууда һуулгаха ябадал ехэ дэлгэрээ* (Д. Батожабай, 1966, 1).

САГААН / САГАА МҮНГЭН — холисогүй сэбэр мүнгэн, ехэ пробын мүнгэн (серебро высшей пробы). *Эхэнэрнүүдэй гээгээ, туйба даруулгада үнэ-тэй хуба, шүрэ, сагаан мүнгэн гэхэ мэтын зүүдхэл шагтагалагадаг юм* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ЗЭД — улаан үнгэтэй, үнгэтэ уян түмэр (медь). *Бурхан багшын урда зэд голто соо зула аһана* (Б. Санжин, 1981).

ПООЛЬШО / ПООЛЕЦ — мельхиор; никель зэд хоё-рые холин хайлуулһан, сайбар үнгэтэй ялагар түмэр (мельхиор, сплав из никеля и меди). *Бурханииньшые гэхэдэ, бишыхан гунгарбаа соохоно тэбтэг дээрэ табяатай, алта шараһан Арьяа Баала, шабараар хэһэн Дара Эхэ, шэхэтэйхэн поолец гуу соо хүбэн дээрэ һуу-һан Бурхан багша...* (Н. Очиров, 1968).

ГУУЛИН — зэд, сайр, туулган гурбые холижо бүрилдүүлһэн шара үнгэтэй түмэр (латунь). *Яндан үгытэй хүн хара эбэрэй орондо модоор хэһэн гуулин гоёолтотой хутага зүүгээд ябадаг һэн* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ШҮРЭ — далайн оёорой шулуунда олоороо няалдан, хүдэлэнгүй амидардаг амитадай үхэһэн бэеын нягтарһан, шад улаан, ягаан, сагаан үнгэтэй шулуулиг бодосоо хэгдэһэн һүбһан (коралл). *Буряад эхэнэрэй зүүдхэлдэ шүрэ, хуба гол гоёолтонь болодог юм* (Д. Батожабай, 1966, 1).

САГААН ШҮРЭ — далайн оёорой үхэһэн амитадһаа бүридэһэн, сагаан үнгэтэй шулуулиг бодос (белый коралл). Сагаан шүрэ таблажа, тобшо хэдэг һэн. Даруулга болон эхэнэрэй бэшэшые зүүдхэлнүүдтэ улаан шүрэ хэрэглэдэг байгаа.

ХУБА — шара үнгэтэй, шулуужаһан дабирхайһаа бии болоһон хатуу бодос (янтарь). *...Италиһаа хуба, шүрэ асаржа наймаалдаг ба Шэтэ, Дээдэ-Үдөөр болон бусад газараар өөрын магазинтай, үнөөхи Англида докторой хургуулида һурадаг Логсой хүбүүнэй эсэгэ...* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ОЮУН — хүхэ-ногоон үнгэтэй эрдэниин шулуун (бирюза).

НОМИН — сэнхир-хүхэ үнгэтэй эрдэниин шулуун (лазурит).

ТҮНХЭН ШУЛУУН — номин, ялаганаһан хүхэ эрөөн худалнуудтай шулуун (лазурит). Түнхэн шулуун зо-соогоо сагаан, хара, мүн яларһан худаһануудтай юм.

НОГООЛИН — гоё ногоон үнгэтэй, мүн бага зэргэ хара худалнуудтайшые эрдэниин шулуун (малахит).

ЭРЖЭН — тана, үнгээе хубилган ялаганадаг, шулуулиг хатуу сагаан бодос (перламутр). Эржэнээр шагта болон тобшо хэдэг. *Түрүү һууһан түшэмэлнүүд халюу, булгаар оёһон тойробио малгайтай, холонго шэнгээр намирһан бүһэтэй, эржэн тобшоор, аягын шэнээн хээнүүдээр, магнал торгоор шэмэһэн тэрлигтэй* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

СУБАД — далайн оёорой нилдагар бээтэй амитанай дун соо бии болоһон, сагаан, сагаан шара, ялаганаһан монсогор шулуулиг бодос (жемчужина).

НАРИН ДАРХА ХЭЛГЭДЭ ХАБААТАЙ
ҮГЭНҮҮД (СЛОВА, ОТНОСЯЩИЕСЯ
К ЮВЕЛИРНОМУ РЕМЕСЛУ)

- НАРИН ДАРХАН** — эхэнэрэй ба эрэгтэй хүнэй элдэб зүүдхэл, гэр соохи хэрэгсэлнүүдэй болон мориной тоногой нэмэри гоёолтонуудыг үнгэтэ түмэрөөр хэдэг дархан (ювелир).
- МҮНГЭШЭ ДАРХАН** — мүнгөөр элдэб гоёл-то эдлэлнүүдые бүтээдэг дархан, нарин дархан (ювелир по серебру). *Бүри багахан байханаа түмэр түдэгэ суглуулаад, тэрээгээрээ нэгэ юумэ хэхэ хэ-бэртэй алха дүшэ хоёрые наяруулжа хуудаг байһан Гатаб мунгэшэ, һишлүүршэ дархан болоһоор үнинэй* (Ш-С. Бадлуев, 1968).
- ХАБШУУР** — 1) нарин дарханай хэрэглэдэг багахан улирбэ (щипчики); 2) юумэ хабшан бүхэлдэг абарга, хабшуурга (тиски).
- ШЭМХҮҮРГЭ** — мунгэшэ дарханай хэрэглэдэг, гоёлтын жэжэ хубинуудыг хабшан баридаг багахан хабшуур (щипчики, пинцет).
- ХАЙША** — нарин дарханай түмэр хайшалдаг, хоёр үргэндөө эритэй зэмсэг (ножницы).
- ШҮБГЭ** — түмэр нүхэлдэг, нэгэ таладаа хурса үзүүртэй, табан самсаалтай зэмсэг (шило).
- ХУУРАЙ** — дарха хэхэдээ, үлүү гараһан гү, али жэгдэ бэшэ газарнуудыг жэгдэлэн үрэдэг, эржэгэр түмэр үрэбтэр (напильник).
- ГОРТИГ** — юумэ түхэрэлэн зурадаг, юумэнэй хоорондохи зай хэмжэдэг, хоёр үзүүртээ хурса түмэр хуулгаһан зэмсэг (циркуль).
- ШЭГНҮҮР** — нэгэ хажуудаа юумэ шэгнэхэ монсогор түмэртэй, нүгөө таладаа хонхорхон амһартатай, тэгэн дундаһаань гараһан үлгэсэтэй, дарханай элдэб зүйлнүүдые хэмжэхэ 20 сантиметр тухай утатай зэмсэг, хэмжүүр (весы).

НАРИН ДАРХА ХЭХЭ АРГАНУУД
(ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ
ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ)

- ХАЛУУН ДАБТАЛГА** — нарин дарха хэхэ түмэрнүүдыг халаагаад, элдэб түхэл гарган сохилго (горячая ковка).
- ХҮЙТЭН ДАБТАЛГА** — түмэр халаангүй, миин дабтан сохилго (холодная ковка). Мүнгэ халаангүй, хүйтөөр дабталга хэдэг хэн.
- ГАГНАЛГА** — эдлэлэй хубинуудыг хэдэн янзын тусхай зүйлнүүдхээ бүридэһэн гагнуураар (няалтаар) холболго (пайка). Гагналга хоёр янзын байдаг хэн: хатуу гагнуур ба зөөлөн гагнуур. Хатуу гагнуур хоёр хуби мунгэн, нэгэ хуби зэдхээ бүридэдэг хэн. Зөөлөн гагнуур сула мунгөөр гү, али сагаан туулгаар хэдэг хэн.
- МҮНГЭЛЭЛГЭ** — эдлэл миин түмэрөөр бүтээжэ, дээрнэ хэрхигэр түмэр табин сохижо, эдирээ гаргаад, тэрээн дээрээ сагаан мунгэ тусхай гуримаар халаажа гүйлгэхэ (серебрение).
- АЛТА ШАРАЛГА / АЛТАЛАЛГА** — мунгэн эдлэлдэ алта нимгэнээр гүйлгэхэ, түрхихэ (золочение). ... *томо булад хэтэ, алталмал мунгэн хуйтай, эбэр эшэтэй хутага тээшэ заана* (Д. Эрдынеев, 1979); *Һүүлэй үедэ мунгэн дээрэ алта шараха ба үнэтэй шулуу, шүрэнүүдые мунгэн гууда хуулгаха ябадал ехээр дэлгэрээ* (Д. Батожабай, 1966, 1).
- НИИЛЭХЭ / НИИЛҮҮР ХЭХЭ** — хэжэ байһан урлал дээрэ һиилүүрээр элдэб хээ гаргаха, хээлэхэ (насечка по металлу). *Элдэб һайхан угалза, һишлүүр хэхэ талаар буряад дархашуул хитадһаа гартахаяа болёо юм* (Д. Батожабай, 1966, 1).
- ТАБЛАЛГА / ХЭБТЭ СОХИЛГО** — тусхай гуримаар түбылгэн гаргаһан угалзатай хэбтэ сохин, элдэб угалза болон зураг гаргалга (чеканка).
- ШАБАЛАЛГА / ШАБАЛЖА ХЭХЭ** — мунгэн шабаар элдэб угалза гарган гагнажа гоёохо (украшение филигранью).

Мунгэн хутага

Буряад дархашуул. 1895 он

Глава VI.
Пять видов скота у бурят

Табан хушуу мал

ЭРДЭНИЙН Г. Зуһаланда зөөлгэ. 1920-оод он

Зургаадаху бүлэг

Табан хушуу мал

Пять видов скота

ТАБАН ХУШУУ МАЛ — буряад зоной үдхэдэг байһан табан янза мал: адуун, үхэр, тэмээн, хонин, ямаан (пять видов скота: лошадь, крупный рогатый скот, верблюд, овца, коза). Монгол туургата арадуудай нэгэн болохо буряад зон табан хушуу малаа үдхэжэ, тэрэнэйнгээ ашаг шэмээр байдалайнгаа эрилтэнүүдые хангажа, ядамаргүй хууһан юм. Тиимэһээ буряад зон мал харалгыг юунһээшье үлүүтээр сэгнэжэ, малаа хэр угһаа найнаар харууһалхыг оролдодог хэн. Табан хушуу малайнгаа арһаар хубсалдаг, ажаһуудалда хэрэгтэй элдэб тоног зэмсэгүүдые хэдэг байгаа. Гадна табан хушуу малайнгаа һү буйлуулжа, түхэрээн жэл соо эдихэ сагаан эдегээ бэлдэдэг, мяхаарнь хооллодог, ноохон болон хилгааһаарнь байха гэрһээ эхилээд, унтари дэбдихэр түхээрдэг, аргамжа, ооһор мэтын хэрэгсэлнүүдые үйлэдбэрилэн гаргадаг хэн. Бодо малнууд: адуун, үхэр, тэмээн — буряад зоной тон шухала хүдэлмэрийн хүсэн байһан гээшэ. Мүн морин эрдэнийн, холые холо гэхэгүй морин унаагай үүргэ сэгнэшэгүй ехэ юм.

БОДО МАЛ — томо мал; адуун, тэмээн, үхэр гурбан бодо мал гэжэ нэрэтэй (крупный скот: верблюд, лошадь, корова). *Арбан бодо, хорёод хонин, гурбан морин, зуун түхэриг мүнгэн гээшэмнай амар олдохо зөөри бэшэ* (Х. Намсараев, 1979); *Зунай халуунда айл бодо мал аладаггүй* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

МАЛАЙ ТҮЛ — табан хушуу малһаа гараһан залуу хүрэг; зулзага (приплод).

ОЧИРОВ Ц-Н.О. Табан хушуу мал

Адууһан

Лошадь

Халзан зээрдэ. Ахын аймагай Ботогол нутаг. 2016 он

АДУУҺАН — бүтүү туруутай гэрэй амитадай нэгэ янза (лошадь). ...*Хярые дабаха шадалгүй, Яяр гэдэг адууһан байхадань, Ай халаг, ялалылби* (Х. Намсараев, 1958, 2).

АДУУН — бүтүү туруута элдэб наһанай мал: морин, гүүн, унаган, дааган, азарга гэхэ мэтэ (табун, стадо лошадей). ...*Дэлгэр шэн нягта, бэрхэ, солбон хүн туладаа Шодоной адууе өөрынгөө адуун шэнгээр манаха, хараха хүсэлтэй байба* (Ж. Тумунов, 1949).

ҺҮРЭГ — элдэб наһанай адуунһаа бүридэһэн бүлэг адуун (стадо лошадей). *Байрагүй залуу гүүдүүд ехэ шэнгэхэнээр үүрһэлдэн, һүрэг худараа хумиран бэлшэнэ* (Ж. Тумунов, 1949).

УНАГАН — адуунай нарай түл, гараһан саһаань тоолоходо, адууһанай түл намар болотор унаган гэжэ нэрэтэй ябана (жеребенок). *Уймар тоомгүй унаган түлнүүд олон юумэ мэдэдэг болобо* (Х. Намсараев, 1973).

ДААГАН — түрэн саһаа хойто намар болгоһон адуунай түл (жеребенок к осени, лончак). *Унаган бэнь ондоо боложо, Утаһан бужагар дэлһэн ургаба, Ута хүлтэ унаган бэшэ, Оодон һүүлтэ дааган болобо* (Х. Намсараев, 1973).

ГУНАН — хоёрдох намартаа ябаһан адуунай түл (жеребенок по второй осени). *Ардаг дааган һүүлээ тайруулба, Атар дошхон гунан болобо* (Х. Намсараев, 1973).

ҮРЭЭ — гурбадахи намартаа ябаһан адуунай эрэ түл (возраст жеребенка по третьей осени). *Дүрбэн наһая дүүрэн хүсэбэл... Эрэ адуун үрээ болоно* (Х. Намсараев, 1973).

ШҮДЭЛЭН — гурбадахи намартаа ябаһан эмэ адууһан, адууһанай эмэ түл (кобыла по третьей осени).

НОЁОЛОН — дүрбэдэхи намартаа ябаһан эрэ адууһан (жеребец по четвертой осени). *Танай хүбүүндэ гэжэ һая һургагдаад байһан унаган жороо хонгор шарга ноёолоң мори бэлэг үгэнэб* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ХИЗААЛАН — дүрбэдэхи намартаа ябаһан эмэ адууһан (кобыла по четвертой осени). *Дүрбэн наһая дүүрэн хүсэбэл, Эмэ адуун хизаалан болоно* (Х. Намсараев, 1973).

ГҮҮН — табадахи намартаа ябаһан эмэ адууһан (кобыла пяти лет). *Бэлшэрэй үбэрэй налюурта оруулад жүһэлхэдэнь, гүйгөөшэ Хуаань, Батын хүрин, Майдарай жороо болон хоёр гүүн дутаба* (Д. Эрдынеев, 1979).

НОЁО ҺУНГАМА — табадахи намартаа ябаһан эрэ адууһан (жеребец лошади по пятой осени).

АЗАРГА — заһагдаагүй ябаһан эрэ адууһан (некастрированный жеребец). *Зүүн-Удаганын эхин хүрэхэдэнь, Боро азарганы нэгэ хүрэг адуугаа һөөргэнь тэхэрюулээд ябаба* (Д. Эрдынеев, 1979).

МОРИН — наһаа хүсэһэн, заһагдаһан, хургадһан адууһан (конь). *Үрээмнай заһуулжа морин болоод, Үндэрые дабана, үргэниие харайна* (Х. Намсараев, 1973).

ЭМНИГ — хургадаагүй, атар тарган, дошхон адуун (необъезженная, необузданная лошадь). *Уданыһегүй эмнигэй хүзүүндэ һур гуйба орёолдожо, хуһан урга гарта адхагдаа* (Д. Батожабай, 1955).

АДУУШАН — адуун хүрэг харууһалдаг хүн (табунщик). *...эгээл һайхан мэдэрэлдэ абтажа, үнэн зүрхэһөө хүдэлмэрилжэ байһан басагыг гансахан лэ адуушад һайн ойлгодог һэн* (Д. Батожабай, 1955); *Би энээнһээ хойшо адуушан боложо, манаанда гарахаяа болёоб!* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

МАНААН — адуун хүрэг һүниндөө хаража хонолго (ночная пастьба). Урдань адуун хүрэг хорёодо хаадаггүй, һүниндөө арьяатанһаа хамгаалжа, манажа хонодог һэн. *...ши энээнһээ хойшо манаанайм газарта бү харагда* (Ж. Тумунов, 1949).

МАНАХА — һүниндөө адуу харууһалха (пасти, караулить лошадей ночью). *«Ханда яһала һайнаар хүнгэрөө... Түрүүлжэ, адуугаа манаха сүлөөгүй хоноо ха юмбиб!» — гэгэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

МОРИШОН — унаагай моридые харууһалагша, харууһалдаг хүн (конюх). *Харин мүнөө тэрэ бараг гэхэн моришоницын гэдэһээ үлдэшэбэ* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ДЭЛЛЭЭН — даагадай дэлһэ, һүүлыень тайралга (снятие гривы). *Тээсгэн адуушан Дугарай даага дэллээндэ ерээрэйгты гэжэ урихадань, юушые болохыг Сережа хүсэд ойлгоогүй һэн* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ДЭЛЛЭХЭ — даагадай дэлһэ, һүүлнүүдыень тайраха (снятие гривы, обрезание хвоста).

ДААГА ТАШАХА — даага дэллэхын тула шэхэнһээн ба һүүлһээн татажа унагааха (уронить двухлетнего жеребенка для снятия гривы). *Ахалагша классай шиирагхан болоһон хүбүүд даага ташаха гэжэ ехэл жүдхэнэ...* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ХИРГАХА — дааганай дэлһэ богонихоноор тайраха (коротко остричь гриву). *Хоёр ябаган хүн наанаһаань ошожо, нэгэниинь шэхэнһээн татажа, нүгөөдэнь һүүлһээн ташажа унагаагаад, дээрэһээн даража, томо хайшаар дэлһыень хиргажа, һүүлыень тайрана* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ТАМГА — улайтар халаажа, адууһанда тэмдэг табидаг түмэр зэмсэг, мүн тэрэ тэмдэгын (клеймо, тавро). *Хүбүүд гүйлдэжэ ошоод, тогоон доро ута эшэдэ таарууһан түмэр тамга асарба* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ТАМГАЛХА — халуун түмэрөөр тэмдэг, тамга табиха (клеймить, ставить тавро). *...Мүнхэ абга...Сережодо мийэд гээд, тамгыень абажа, унагаалгаад байһан дааганай гуя дээрэнь даражархихадань, шард гэхэ абьян дуулдаад, уурал утаан буршаганан, хёрбоһоной үнэр гутаашана* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ИМ / ИМЬ (ЭМЬ, ЭМИ) — адууһанай болон бэшэшые малай шэхыень элдэб түхэлтэйгөөр һэтэлһэн, отолһон тэмдэг (метка). *Манай колхозой цм шуурхай* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ҮРЭЭ ШЭМХЭЭН — гурбадахи намартаа ябаһан адууһа шэмхэлгэ, заһалга (кастрация жеребенка). *Нэгэ бага эртэ, апрель багаар үрээ шэмхээн болодог* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ҮРЭЭ ШЭМХЭХЭ / ЗАҢАХА — эрэ адууһанай азарга болохогүйн тула тэрэниие заһаха, тибһыень абажа хаяха (кастрировать жеребца). *...хурдан, бүхэ, бэе махабадуудаар тойрог хэдыхэниинь азарга табига үлөөгөөд, бэшэ үрээһүүдыень заһадаг, тибһыень абажа хаядаг, тэрэ гэхэнһээ хойшо дошхон зэрлиг хүлэг ябаһан аад, хүнэй гарта орожо, морин нэрэтэй болодог гэшиэ* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ЗОГСОЛОЙ АДУУН — арьяатан шоноһоо нэргылэн, эдээлжэ садаһан адууе һүни соо, һүниин туршада ээрэлгэ (табун лошадей, собранный в одном месте).

УРГАША — 1) мори ургалдаг хүн (арканщик, человек имеющий навык в ловле лошадей арканом); 2) мори ургалхадаа унадаг хургадһан морин (лошадь, на которой арканят лошадей). *Хойноһоонь ургаша зурына* (Д. Батожабай, 1955).

ЭМНИГШЭ — эмнигыг баридаг хүн, эмнигыг адуун сооһоо ургалдаг хүн, ургаша (человек, имеющий навык в ловле лошадей). *Шэнэ моридые хургаха эмнигшэ хүбүүд үгы ха юм даа* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

МОРИ ЪУРГАХА/ЭМНИГЫЕ ЪУРГАХА — адуунда ябаһан эмниг мори барижа хазаарлаад, амыень мэдүүлжэ, эмээл тохохо (объезжать коня). Мори хургахадаа, ургаша хургаха мориёо адуун сооһоо шэлэн, ургын бүтүү болгоһон гуйба хүзүүндэнь хаяжа баридаг юм. Барихан хойноо тэрэнээ хазаарладаг һэн. Хазаарлууһан дошхон эмниг ама мэдэтэрээ дэбхэрдэг, булгидаг юм. *Энэ дошхон, харатай мориной нюрганда хашаг шэнгээр няалдашһан Түмэн Байгалай эрьедэ эмнигыг хургахадаа дууладаг дуугаа эндэ дуулажа оробо* (Д. Батожабай, 1955).

ЗҮБ ХАЖУУ — мори барихадаа дүтэлдэг, мордодог зүүн хажуу, зүүн талань (левая сторона, с которой подходят к коню, садятся). Буряад зоной хурган морин гансал зүүн гар талаһаа барюулдаг, мордуулдаг юм. *Буда Сэрэн хоёр моридһоо буужа, Серезыншыг одоол зүб руунь — зүүн тээшээ — буухадань, Шаргаадайнь яабашыегүй* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

БУРУУ ХАЖУУ — мориной хүнии дүтэлүүлдэггүй, мордохуулдаггүй талань (сторона, с которой не подходят к лошади, не седлают). *«Ши юндэ буруу буухаяа һананаши?» — «Бурруу гэжэ хайшаа?» — гэжэ москвич гайхаба* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

МОРИ ХАЗААРЛАХА — мориной толгойдо хазаар углажа, һагалдаргыень уяха (надевать узду). *Дамба һаарал мориёо хазаарлажархёод, баһа дахин хэмжэжэ үзөөд...* (Ж. Тумунов, 1949).

МОРИ ЭМЭЭЛЛЭХЭ / ЭМЭЭЛ ТОХОХО — мориной нюрганда эмээл табига, улам жэрэмээрнь шангадхаха (седлать). *...түрүүшын мориндо эмээл тохохо гэхэдэнь, тэрэнь хуршаганаад...* (Ц-Б. Бадмаев, 1970); *Тэрэнэй һүүлээр Дэмаа хүгшэн дулаан хубсаһаа үмдөөд, Дулмадаа номгон сагаанаа эмээлдүүлээд...* (Н. Очиров, 1968).

ЭМЭЭЛ АБАХА — мори эмээлһээн сүлөөлхэ, мориной эмээл нюрганһаань хуулаха (расседлать). *...Холхойн унажа ергэши мориной эмээл абаад, хорёогой газарга гаргажа шүдэрлэбэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

ЭМЭЭЛ МОРИН — хазаар морин, эмээл тохуулһан морин (оседланная лошадь). *Эмээл моритой хоёр багжагар эрэшүүл энэ хуһанда дүтэлжэ ябанад* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ХАЗААР МОРИН — эмээл морин (оседланная лошадь). *Иимэ ехэ ноён, агууехэ гүрэнэй түлөөлэгшэ хүн аад, хитад тэргээр гү, али хазаар морёор ябахатнай аягүй, заабол жууза хүлһэлжэ абаха ёһотойт* (Б. Санжин, 1981).

АГТА/АГТА МОРИН — агталууһан морин, һайн ябадалтай, хурдан морин (рысак, скакун). *Колхозоймнай хүрэг шэмэжэ ябаһан агта моринһоо үлэһэн энэ гансахан дурасхал эбэртэлхэдээ, сэгдэг хүйтэн түмэрэй сээжыемни хүйтөөр хайраһыень ойлгобошыегүйб* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

АРДАГ — хургадаагүй адууһан (необъезженная лошадь). *Хараал сагтам ардагта мордошоод, архидажа, нанишалдажа ябагша бэшэ гү* (К. Цыденов, 1960, № 1).

ХҮЛЭГ — унадаг морин (рысак, аргамак). *...сельпо, конторо мэтын газарта Дагбажалсанай ороходонь, мүнөөхи хүбүүхэд мориинь тойроод, адуушанай унадаг ургаша хүлэг энэ гэшиэ гэлдэн...* (Н. Очиров, 1968).

БЭЛШЭХЭ — адуу малай, мориной эдээлжэ ябаха (пасти). *Далайда туласа тэниһэн талын дунда хүрэг олон адуун бэлшэжэ ябана* (Д. Батожабай, 1955).

ТИИРЭХЭ — адуу мориной болон бэшэшые малай зунай халуунда нэгэ газар тогтоод байха (стоять на одном месте, укрываясь от жары). *Зарим үндэр болдог шэлын оройдо адуу морид монсогойршоод, нэгэ газар тишрэгжэ байхань харагдана* (Д. Батожабай, 1955).

САМПИЛОВ Ц.С. Ургашан. 1934 он

УНАГА ХАЯХА — түрэхэ гүүдэй ямар нэгэн шал-тагаанһаа — муу харууһанһаа гү, али эдихэгүй юумэ эдihэнһээ боложо дутуу түрэхэ, үхэһэн унага гаргаха (выкидыш — у лошади). *Модон соо түрэхэ гүүдые оруулжа болохогүйл — эдэшни саһа малтахаа залхуураад, улаан бургааһа эдихэ, тиигээд унага хаях* (Ж. Тумунов, 1949).

ДҮҮРЭХЭ — хазаар мориндо эмээлэй урда талада юумэ хүндэлэн хэжэ тэгнэхэ (грузить на лошадь перед седлом). «*Ургыемни харыш*», — гээд, эмээлэйнгээ бүүргэ дээгүүр *дүүрээтэй байһан холтоһоошье зулагдаагүй хуһан урга заана* (Ж. Тумунов, 1949).

МОРИНДО МОРДОХО — мориной зүб талаһаа зүүн дүрөөнь дүрөөлөөд, морин дээрэ гаража һууха (садиться на лошадь). *Улаан хэрээһэтэй сүүмхэтэй наһажаал хүн абяагүйхэн ошоожо, мориндоо мордоод*... (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

МОРИ ХҮТЭЛХЭ — хазаарай ута жолооһоо барига, мори хойноо дахуулан ябаха (вести на поводу). *Хадые уруу аргааханаар адхаржа ябаһан хонидойн-гоо хойноһоо Балжан морёо хүтэлөөд, буужа ябана* (Ж. Балданжабон, 1965).

МОРИ ЁОРИХО — обоогой найр болон мүн бэшэшье ушараар гүйгөөшэ мори һойжо, урилдаанда бэлдэхэ (тренировать, готовить к бегам скакуна). *Гарахын арбан нэгэндэ Хэжэнгын зунай найр болохонь. Хаа хаанагүй моридые һорино* (Д. Эрдынеев, 1979).

НОРЁОГОО ХҮСЭХЭ — урилдаанда табигдаха мориной һорилгын дүүрэхэ (натренироваться). ... *Холхой мэндэшье гзбэгүй, моришь заажа: «Норёогоо хүсэнтөө янзатайл!»* (Д. Эрдынеев, 1979).

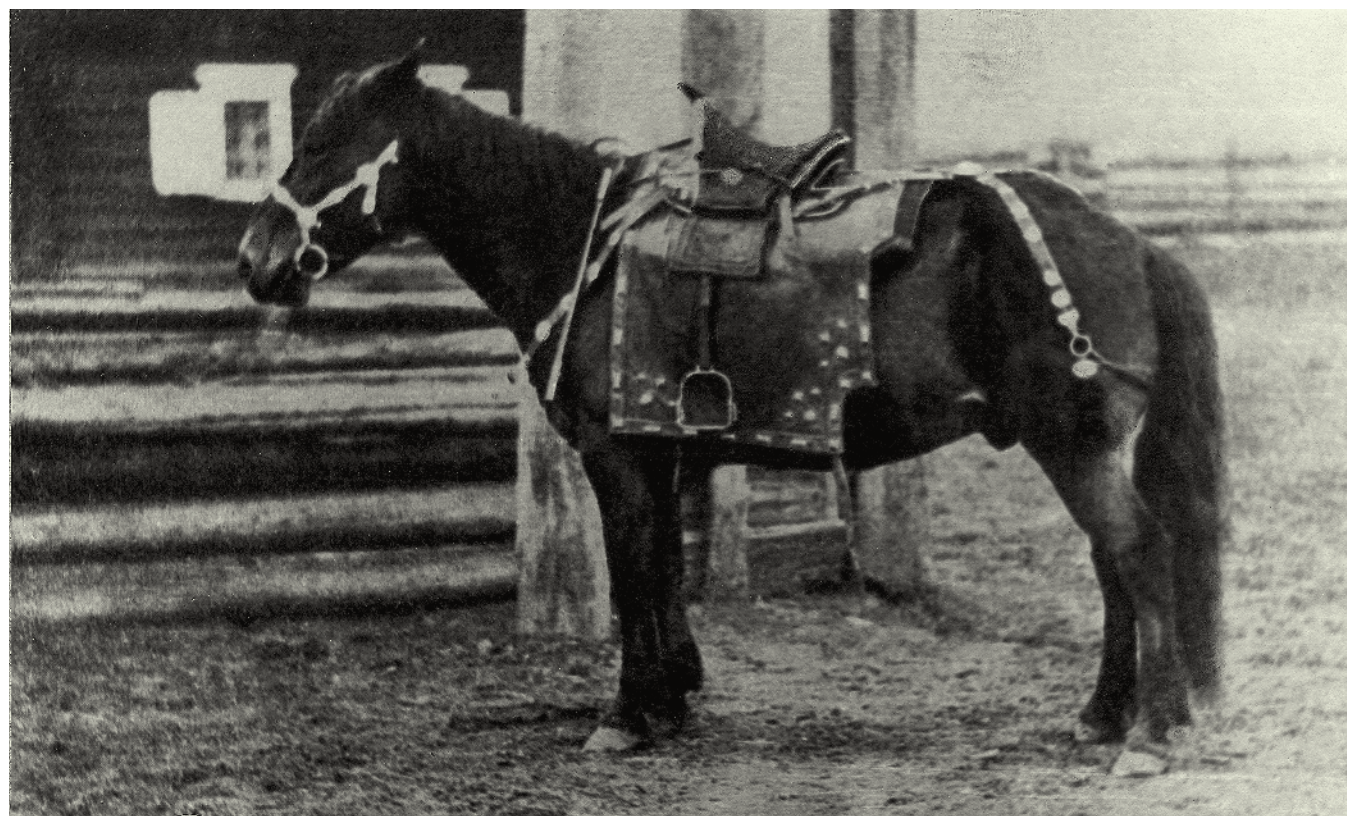
МОРИ УЯХА — мори сэргэдэ гү, али хорёоһоо ута жолоогоорнь дүнгэхэ (привязывать лошадь). *Хүбүүнэйнгээ сэргэдэ буужа, морёо уяһаар байтарнь, хажуудань ерэнэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

МОРИТОЙ ХҮН — мори унаад ябаһан хүн, морин дээрэ ябаһан хүн (верховой, всадник). *Шоно ай-сүй даража ябаһан моритой хүниие харамсаараа, нэгэ жуунагад гээд, гүнзэги саһан соогуур умбаһаар*... (Ж. Балданжабон, 1965).

МОРИНЬОО БУУХА — мори унажа ябаһанаа, дүрөөгөө дамжан газар дээрэ бууха (спешиваться, сходить с лошади). *Бата-Жаргал морин-һоо буумсаараа, үбгэниие дохижо мэндэшлэнэ* (Ж. Балданжабон, 1965).

МОРИНЬОО УНАХА — ямар нэгэн шалтагаанһаа боложо, мориной гүйхэдэ гү, али будхахада эмээл дээрэһээ халиха, унаха (упасть с лошади). *Тэрэ бүхы наһандаа эмниг моридые һургаһан, үрээ моридһоо уна унаһаар хүлын хэдэн тээгүүрээ хухаржа*... (Ц. Галанов, 1975).

УРГАЛХА — мориной толгойдо ургын бүтүүлэгдэһэн гуйба оруулха (ловить при помощи шеста с петлей). ... *Серезын тухайлбаряар, «шара» мори ургалан гэхэнь, тэрэнь хашалгүйхэн, толгойгоошье хүдэлгэнгүй байжа үгэбэ* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

Эмээл морин. 1895 он

АМА МЭДҮҮЛХЭ — мориной аманда хазаарай түмэр ама хэжэ, хазаарлаад, иишэ тиишэнь залажа, ябуулжа, байлгажа һургаха (обучать лошадь, натягивая удила).

МОРИ ТАТАХА — мори бүтүү жолооһоонь татажа байлгаха (останавливать лошадь). *Буугай дуун замхажа, Түмэнише морёо татаба* (Д. Батожабай, 1955).

ХАЗААРАЙ АМА НИИЛҮҮЛХЭ — хазаар мориной зоной дүтэ-дүтэ зэргэлэн ябаха (ездить верхом рядом на нескольких лошадях, ехать стремя в стремя). *Иигэжэ хазаарай ама ниилэлдүүлэн, дүрөөнүүдээ хашаад, гүйлгэлдэжэ ябаһан*... (Д. Батожабай, 1966, 2).

ЗАЙДАЛХА — мори эмээлгүйгөөр унаха (ездить верхом без седла). *Нима юнэй боложо байһые мэ-дэхэдээ, тэрэ доронь моридоо таталуулжа, нэгыень зайдалаад*... (Ж. Тумунов, 1949).

НУНДАЛДАХА — эмээлтэйшье, эмээлгүйшье мориндо хоёроороо мордоод ябаха (ездить верхом вдвоём на одной лошади). *Үдэрэй сагта центрэй айлнуудай үмсын үнээдые адуулдаг ажалтай аад, тэрэ хүбүүндээ ядадаггүй, хараха һахиха хүниие бэдэрдэггүй, хойноо һундалдаад, адуулгада гарадаг* һэн (Н. Очиров, 1968).

УЛАМ ТАТАХА — улам татажа, шанга болгохо (затягивать подпругу). — *Һуугты, һуугты... Би уламыетнай татажа үгэхэб*... (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

Морид. Ахын Ботогол нютаг. 2016 он

УЛАМ ЫУЛАДХАХА — унажа ябаһан мориёо эдеэлүүлхэдээ, эмээлэйнгээ улам горьёорнь шанга бэшэ болгохо (расслабить подпругу). *Уламынь һуладхаад, хүлын үрөөлдөөд, Арьяа һааралаа табихан хойноо*... (Н. Очиров, 1968).

УЛАМ ШАНГАДХАХА — эмээл мори унахадаа, эмээлэй хажуу тээшээ гарахагүйн тула уламынь шангаар татаха (затягивать подпругу). *Улам шангатай боложо һуурижаһан эмээлын тэрээнэй һэбхигэр хүнгэн бэеые даажа ядангүй, үрөөһэн дүрөөгөөрөө һэнгэргүй үргөөд орхёо һэн* (Н. Очиров, 1968).

ЖОЛООДОХО — мори унаад ябаһан хүниие моритой хүнэй хажуудань ута жолооһоонь баряад хүтэлэн ябаха, гүйлгэхэ (вести на поводу). ... *Дэлгэр хүбүүн ута хулһан ташуураа далагад гүүлээд, Гомбо Сэсэгмаа хоёрой хоорондуур сүмэлэн орожо, Сэсэгмаае жолоодоод, харгыгүй газараар гүйлгэжэрхибэ* (Ж. Тумунов, 1949).

ДҮРӨӨДЭ ШАГТАГАЛДАХА — мори унаһан хүнэй моринойнгоо гэнтэ үргэжэ гүйшоо һаа гү, али будхахадань унахадаа, үрөөһэн хүлэйн дүрөөһөө һугарангүй байха (застреть в стремени). Дүрөөдэ шагтагалдахагүйн тула мори унахадаа, хүлөө дүрөө руу саана хэдэггүй юм, хүлөө хүсэд дүрөө руу оруулангүй, тулгаад ябадаг юм. *Зүүн дүрөөнь мултарангүй, хүбүүн унан гэхэдээ, дүрөөдөө шагтагалдашаба ха юм* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ХАНТАРХА / ХАНТУУРГАДАХА — мориной холо ябашахагүйн тула ута жолоогоорнь урда хүлэйн бэрбэги доогуур уяха (привязывать переднюю ногу чембуром). *Сэрэн моридоо хантуургадажа табига* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ХАЙШАХА — мориной хоёр шэхээ урагша-хойшонь хүдэлгэхэ (двигать ушами). *Зарим хуушанай урилдааша морид мүнөө юун болохоо байһыень мэдэжэ, байрадаа байжа ядан, шэхээс хайшанад* (Д. Батожабай, 1955).

ЗААДАХА — эбһээлхэ, мориной амья зосоошонь татаад, дары гаргаха (зевать). Буряад зон мориной заадахада, ханаһан хэрэг бүтэхэ ёһотой гэжэ тоолодог байһан юм. *«Моринишн заадажа байна,— гэжэ. — Шиниш хүлэхын тэмдэгтэ заадаа ёһотой»,— гэжэ, Дэлгэр...* (Ж. Тумунов, 1949).

ТУРЬЯХА — мориной хамараараа агаар гарган, абья гараха (фыркать). Мориной турьяхада, хүнэй хэрэг бүтэсэгүй байха гэжэ хэлсэдэг хэн. *Гэнтэ газар морин турьяжа, эмээл абаха абьян хар-яр гэжэ. Мүнөө хүгшэн үүдэн тээшээ шагнаархан хаража: «Хүбүүмни ербэлтэй, морин турьяба гү даа? Хэрэгтэ бүтээбэ үгылтэй даа»,— гэжэ баһа гүбэр-шэбэр...* (Х. Намсараев, 1979).

ҮҮРҮНХЭ — эзэнэйнгээ дүтэлхэдэ, моридой абья үгэхэ (ржать). *Ургааша хара моринойнгоо үүрхэжэ байхыс Түмэн ойлгоногүй* (Д. Батожабай, 1955); *Моридойнгоо хорёодо хүрэгжэ ошоходомни, адуун хүрэгни намайе ерээ гэжэ таниһан хэбэртэй үүрхэлдэнэ* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ИНСАГААЛХА — адуу моридой эжэлээ дууджа гү, али эжэлдээ тэмдэг үгэжэ утаар татан абья гараха (ржать). *Моридой турьяһан, унагадай инсагаалһан тээшэ Түмэн гүйлгэжэ ошобо* (Д. Батожабай, 1955).

ХУУЛЗУУРАА ТАТАХА — мориной хоолойнгоо узуураар абья гараха, түбэнгээрээ абья үгэхэ (охать — о лошади). *Хамараа харналзуулан, хуулзуураа татаад, хурдан хүлөө дэбһэн, үүрхээд абаба* (Д. Батожабай, 1955).

ХУУХИРХА — мориной юумэнһээ айха сошоходоо, арьяатанай довтолходо, хамараа хуршагануулан абья гаргаха (храпеть — о лошади). *Нортотой морин хуухираад, халба хүрэбэ* (Д. Батожабай, 1955).

ШЭЛГЭЭХЭ — мориной бээс хэгсэрхэ, хэжэрхэ (встряхивать гривой, встряхиваться). *...хара моринишн хажуудань түргэн гүйдэлөөрөө ерэхэн бэээрээ, үбсүүн дээгүүрн хушуугаа табин, шэлгээбэ* (Д. Батожабай, 1955).

ХҮЛЬБЭРХЭ — мориной газарта хэбтэжэ, хоёр тээшээ мухариха, таршалха (опрокидываться, перевертываться).

ХАЗААР ДАРАХА — хазаар мориной толгойгоо иишэ тишэнь хаялан хүдэлгэхэ (качать головой). *Моринишн хазаар даран урагшаа дүлһинэ* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

ҮРГЭХЭ — мориной юумэнһээ айха, сошохо, хажуу тээшээ халба хүрэхэ (пугаться). *Мэлзэн хуаа тээ саанашаг дэбхэрэн үргэнэ* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ЖЭГШЭХЭ — мориной юумэнһээ айжа дошхорон гүйхэ, тогтохоо болин гүйхэ (пугаться). *Эдэмнай жэгшэтэрээ гүйжэ, хордоогүй хаань, һайн һэн ха* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ХОРДОХО — мориной ехээр гүйһэндөө хөөһэ буран шэшэрхэ, дүүрээгээ дэлбэрэн алдаха (сильно пугаться). *Эдэмнай жэгшэтэрээ гүйжэ хордоогүй хаань һайн һэн ха* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

САБШАХА — мориной туруугаараа газар сохихо (бить копытами о землю). *...ганса хазаарлахашыс гэшээ түбэгтэй хэрэг шуу, зэрлиг лэ хаяа сабшаха, хазаха, үдхэлхэ* (Д. Батожабай, 1955).

ХИРЭХЭ — шархааха, гэдэргээ буляалдаха (упрямиться, артачиться). *Моринишн бүришье зүрхсэхэн янзатайгаар байрадаа хирээд, горхо яашье гаража үгэхөөр бэшэ* (Д. Батожабай, 1955).

СУГАХА — мориной байжа ядан урагшаа жүдхэхэ (вырываться). *...харгы хүндэлэн дэбхэрэлдэжэ, хазаарайнгаа гарьха химэлжэ, сугажа эхилээ* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

ХАЗАХА — мориной шүдөөрөө хүниие зууха (кусать). *...зэрлиг лэ хаяа сабшаха, хазаха, үдхэлхэ* (Д. Батожабай, 1955).

БУЛГИХА — мориной дээрнэ мордохон хүниие унагаахыс оролдохо, дэбхэрхэ, собхорхо (взбрыкивать, скидывать наездника). *Одоол эндэ ёһото эрэ байһанаа харуулха ёһотой, зэрлигшини булгиха, гүйхэ, харайха...* (Д. Батожабай, 1955).

БУДХАХА — мориной юумэнһээ сошохо айхадаа, хажуу тээшээ халба хүрэхэ (отпрянуть от испуга — о лошади). *Шаргадайгаа байлгажа, бууха хүсэлтэй забдан гэхэнь, тэрнэ будхажа, баһал унагаажархин алдаба* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

БУРИХА — харгыһаа хадуурха, буруу тээшээ буляалдаха (сворачивать в сторону, намеренно уклоняться). *Моринишн бурижа* ябана гэжэ хүргэжэ байгшад ханаба (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТАНГАРХА / ТАНГАРШААХА — мориной хойто хоёр хүлнүүдээ зэргэ үргэжэ хүрэхэ, дэбхэрхэ (бегать, взбрыкивая ногами — о молодых животных). *...нэгэ алагхан унаган хойноһоонь хүсэжэ ерээд, тэдэнишс тойроод, хойто хүлөө дээрэ гэгшэ хаян тангаршаагаад, утаар татан наришханаар инсагаалжа...* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ХАДУУРХА — харгыһаа гаран гүйхэ, буруу тээшээ буриха (сходить с дороги, бросаться в сторону).

ҮДЬХЭЛХЭ — мориной хойто хүлөөрөө тиирэхэ, сохихо (лягать). *Ямаршыс номгон морин байбал, хойто хүлдөө хүргүүлдэггүй юм: үдхэлжэрхихэ* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ХАШАН — ябажа үгэдэггүй, хүдэлсэгүй адууһан (медлительный, неповоротливый — о лошади). *Хашан мориндо харгы холо...* (онһ. ү.).

ХӨӨРҮҮ (морин) — байрагүй, һээхэлзэхэн морин (ретивый конь). *Хүхэ морин хөөрүү, хүүгшэ гүүн яаруу* (Х. Намсараев, 1973).

УЛЬГАМ — ябахадаа һайн, түргэн ябадалтай, урагшаа тэгүүлһэн (ходкий). *Ухаа морин ульгам, ухаагша гүүн хашан* (Х. Намсараев, 1973).

ТАБАРХА — мориной туруугаараа газар дэбхэхэ, түбэрхэ, тоборхо (топотать). *Бодхуул хара байрадаа эрьелдээд, дүрбэн хүл дээрээ тогтожо ядан табарна* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

СОЁРХО — мориной урда, хойто хүлнүүдээ зэргэ хаялан урагшаа дабхиха, гүйхэ (бежать галопом). *Харин тэрэмнай нэгэшыс юумэнэй хажууда хүрэн-гүй, хаарал мориндоо мордоод, бидэнэй хойноһоо соёруулна* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ООДОРХО — гүйлгэхэ, харайлгаха, дабхиха (скакать, нестись во весь опор). *Иигэжэ дүрын танихадаа, Олзобой малгайгаараа морёо үргөөгөөд лэ, ондого-сондого урдан оодоролдоһон хүүгэдыс хүсэдэг болоо хэн* (Н. Очиров, 1968).

ХАТАРХА — мориной нэгэ урда ба нэгэ хойто хүлөө зэргэ татажа ябаха, хатараар ябаха (рыситься, бежать рысью). *...мүнөө хоёр бэрээд газашаа һубарилдан гаража, мориндоо мордоод, Аюуштан уруу ябхайса хатаруулаад ябашабад* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ГОМБОВЕ Д. Г. Мори һургалга. 1993 он

ГҮЙЛГЭХЭ — мориной түргэн ябаха, гүйхэ, шадал мэдүүлэн ябаха (скакать). *Уданишьегүй Арсалан Даримын хойноһоо, далитай юумэдэл, Агын Дүүмэ руу гүйлгэжэрхинэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

ГАЛГЮУЛХА — морёо аалин ябуулха (пускать шагом — о лошади). *...хуушанайнгаа буусада хүрэгжэ ерэхэдээ, тэрэ морёо галгюулба* (Д. Эрдынеев, 1979).

ҺАЙБАРЛАХА — мориной зүүн, баруун талынгаа хүлнүүдыс жэгдэ хаялан ябаха, зэргэ татан ябаха (идти малой иноходью). *...сэржэм сасаха гэжэ гарахадань, зүүн хойноһоонь Түгдэм түрүүлэгшэ жо-роо сабидараараа һайбарлуулжа ябаба* (Н. Очиров, 1968).

ШОГШОХО — мориной алхадалаа түргэхэн татажа, хатархаһаа бага зэргэ аалин ябаха (ехать тихой рысью). *Моринойнгоо шогшоон соо элдэб эрэсн һанал бодолдо эзэлэгдэнэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХҮЛЭРХЭ — удаан гүйлгэхэдөө, мориной халуудажа норохо, арһанһаань хүлһэнэй гараха (потеть, покрываться потом, взмыливаться). *Байза, тамни хонохо, үглөө үнжэхэ бэшэ гүт? Моринтнай ехэ хүлэрэнги байна...* (Д. Эрдынеев, 1979).

САРДАГ — хоригдонгүй таргалһан, бошхо болоһон (ослабевший, ожиревший). *...Цыбаан ...намарай ольбондо хоригдоогүй сардаг морин мэтэ дээрэ дээрэнэ хүндөөр амилан, алишуураа гаргажа, тамхилхаяа нуушаба* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

САРДАГШАХА — хорюулдаг байһан аад, хорюулхаяа болиходоо, мориной бээынһуларха, бошхо болохо (ослабевать, становиться неповоротливым, терять форму — о тренированной лошади). *Бэень һуларха, өөхэ суглуулха, сардагшажа эхилхэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

ГОМБОВЕ Д. Г. Шүдэрлэлгэ. 2004 он

АДУУНАЙ ЗҮҮНҮҮД (МАСТИ ЛОШАДЕЙ)

ЗҮҮНЭ / ЖҮҮНЭ — адуунай үнгэ, адуунай арһанай, үһэнэйнь үнгэ (масть). Адуун элдэб олон зүһэтэй, тэрээнһээ дулдыдан олон янзын нэрэтэй боложо нэршэдэг юм. Ямар бэ даа холимол үнггөө бүри-дэһэн зүһэтэй байбалынь, диилэнхы үнгын нэрэ урид оруулан нэрлэдэг юм: сагаан-боро, хүрин зээрдэ гэхэ мэтэ. Үгышыё наа, адууһанай бэеын ямар нэгэн хубида ондоо үнгэтэй толбо байгаа болболынь, тэрэ онсо тэмдэгүүдын хараада аб-тажа, нэрлэгдэдэг байха юм: төөнтэй хара, табгай сагаан гэхэ мэтэ.

САГААН (МОРИН) — адуунай сайбар, һаруул зүһэ (лошадь белой масти). Сагаан моритой адууша хү-бүүнэй хайханаар дуулахыё шагнажа байһан Галдан толгойгоо нэнгүүлжэ... (Д. Батожабай, 1955).

ЗЭЭРДЭ — улаан шара хоёр үнгын холисолдоһон зүһэ (рыжий). Даржаа ахай бэлшээрин газар хараашалжа, зээрдэ азаргаяа унанхай нахагануулжа ябаба (Ж. Балданжабон, 1965).

ХҮРИН ЗЭЭРДЭ — хүрибтэр улаан, бараан үн-гэнь диилэнги зээрдэ (рыжевато-коричневый). «Ворошиловай хүрин зээрдэ байха» — гэжэ тэрэ хашхараад, арба гаратай үхибүүн шэнгээр, байрадаа дэбхэншээжэ... (Д. Батожабай, 1955).

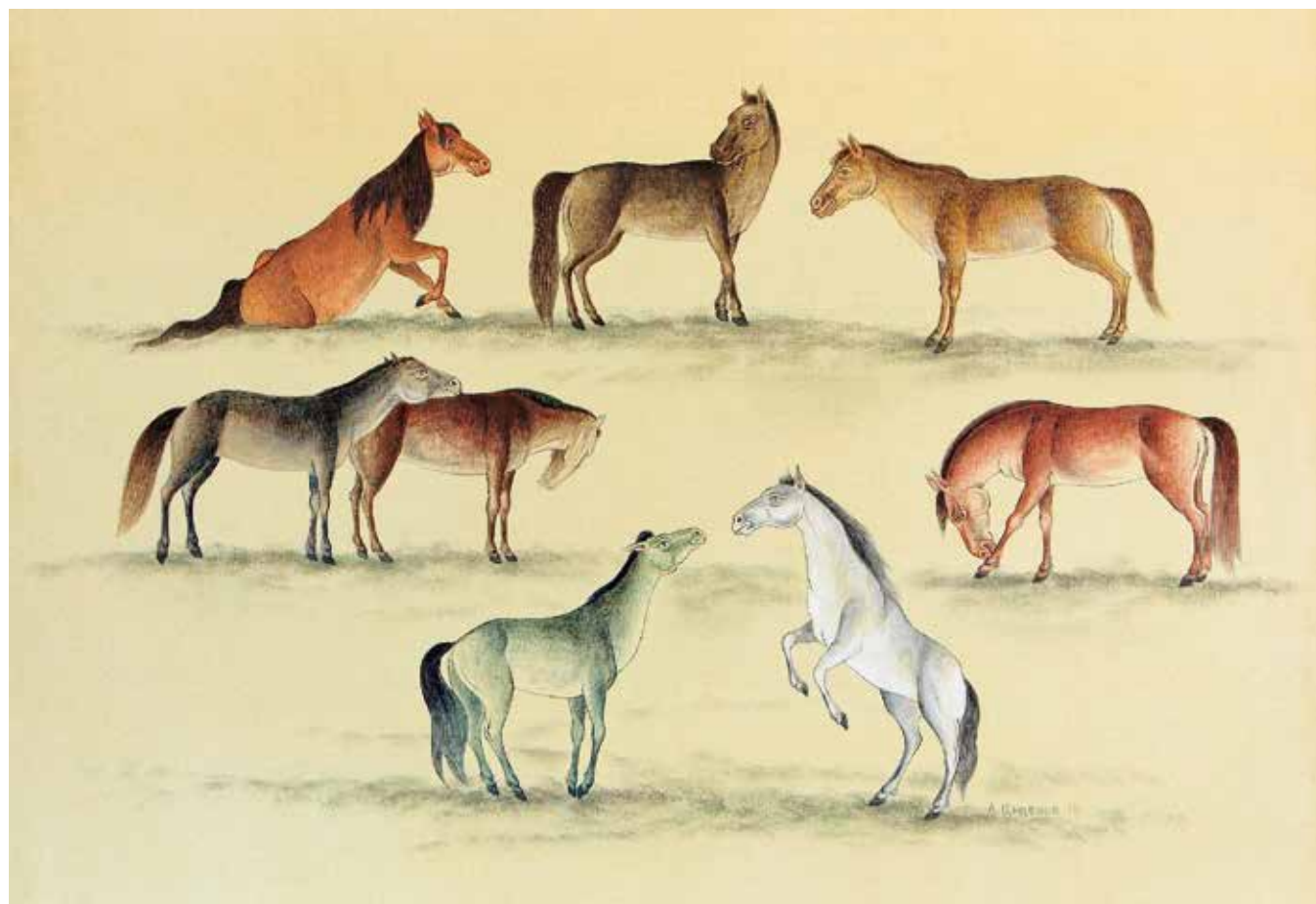
ХЭЭР — зээрдэһээ нэгэ бага бараан, бүдэхи шарабтар зүһэ (гнедой). Хээр зүһэ ямар үнгэнь диилэнги байнаб, тэрээнһээ дулдыдан олон ондоо бо-лон илгарна: улаан хээр, хүрин хээр, хара хээр, шара хээр (гнедой с разными оттенками). ...баһа хаанаһаашыёб Батажаргал хээр гүү хүтэлһөөр га-раад ерэнэ (Ж. Балданжабон, 1965); Согто табгай сагаан хээр мориндоо мордожо, зунай наранай хайсахан тонгод гэтэр хээрэ талаар гүйлгэбэ (Б. Мунгонов, 1960).

ХҮРИН ХЭЭР — хүрилгы үнгэнь диилэнги хээр зүһэ (коричневато-гнедой). Хүрин хээрни хүндэшигөөр табарна (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

БОРО — сагаан хара хоёрой холисолдоһон зүһэ, үнэхэлиг үнгэ (серый, серко). Ехэ хаалгын түмэр-һөө уяатай хайхан боро морин толгойгоороо наадан зогсоно (Лодойдамба, 1965); Эзэнэйнгээ тугжагар хүндэшыё хада үндэр боронь Булавиной сагаан мо-риндо хүсэгдэнгүй харайна (Б. Санжин, 1981).

САГААН БОРО — сайбар боро, сагаан үнгэнь диилэнги боро зүһэ (светло-серый). Сагаан боронь шадалаараа хатаржа ябатараа, мишл бүншэжэ захална (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

ХАРА — бараан, харалгы, сагаанһаа тад буруу зүһэ (вороной). Түрүүлээд ябаха хээрээ уяад, хараяа түрүүшынгээ тэргэһээ дүнгэжэ, хоёр тэргэдээ үбһэ хүбхытэр хэжэ, нууха нууринуудаа сохисогоон байжа эльбэнэ (Ц-Д. Дондокова, 1986).

ЦЫДЕНОВ А. Х. Морин эрдэни. 2010 он

ХӨӨ ХАРА — тогооной хөөтэй сасуулмаар хара, елэгэр хара, хаб хара (черный, как сажка). Эгээл шимэ үзэс-хэлэн гоё тэргэ шэрэһэн хүнүүдэй урда тээ хөө хара моритой, хүжэ мүнгэн эмээлтэй хоёр хүн мориной шадалаар гүйлгэлдэнэ (Д. Батожабай, 1966, 2).

ТӨӨНТЭЙ ХАРА — духадаа гурбалжан түхэлтэй сагаантай хара морин (вороной со звездочкой на лбу). Төөнтэй хара гэжэ нэрэтэй. Хара зүһэтэй (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

УЛААН (МОРИН) — сайбар шара аад, улаан соохортой, хара һүүлтэй (буланный). Тэдэнэй удаа хэдэн морид сэрэгтэ абтаба: Шаргал морин, Сандаг зээрдэ, Гунгаа сабидар, Сэбээн боро, Эрдэниин улаан (Ц-Ж. Жимбиев, 1971).

БУУРАЛ — сайбар хүхэ, боро зүһэдэ сагаан хадхуур ороһон (чалый). Буурал морин ута урга бариһан хүнэй гүйлгэхыё харахалаараа, баруун хойно бэлшэ-жэ ябаһан адуун тээшэ гүйбэ (Д. Батожабай, 1955); Би танайда хоёр бууралаар ажал хэжэ танай барлаг болоһон байгаа (Х. Намсараев, 1990, 5).

САГААН БУУРАЛ — сайбар буурал, сагаан зүһэнь диилэнги буурал (светло-чалый). ...сагаан буурал морин тэдэнэй машинын хажуугаар түргэн дундаа халта үнгэрөөд, толгойгоо хазагануулан, һөөргөө эрьежэ... (Д. Батожабай, 1955).

НААРАЛ — шарабтар боро зүһэтэй, хара дэлһэтэй болон һүүлтэй адууһан (буланный). Миша бүрд гүйжэ ошоод, удангүй хайхан наарал мори унаад гүйлгэжэ ерээд, мүнөө газар гараад байһан Нимада барюулжа... (Ж. Тумунов, 1949).

ХУАА — улабар шара зүһэтэй морин (каурый). Мэлзэн хуагайшыё гүйдэл аалидаа хэбэртэй (Ц-Ж. Жимбиев, 1972); Энэ хүлгөөнһөө хажуу тээхэнэ, нарин хуаа мори бариһан хүбүүндэ... (Д. Эрдынеев, 1979).

ХУЛА — шарабтар хээр, шарабтар аад, бүдэхи зү-һэтэй морин, һүүл, дэлһэниинь хара (саврасый). Түрүүлэгшэ тэдэнэй дундаһаа гаража, хула азаргаяа шаргаһаа мултан, сэргэдэ уяад... (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ШАРГА / ШАРГАЛ — шарабтар зүһэтэй, сайбар һүүл, дэлһэтэй адууһан (соловый). Ута сагаан дэлһэтэй хайхан шарга моринынь уухилан уухилан хооһон хэ-лээ... (С. Эрдэнэ, 1973, 6); Мүнөө адуушанай гэрэй ур-даху хуһан сэргэдэ үндэр шаргал морин уяатай, өөдэ уруугаа хараашалжа байна (Д. Батожабай, 1955).

САБИДАР — дэлһэ, һүүлын сагаан, шаргал зээрдэ зүһэ (игрений). Энэтнай төөнтэй сабидар гэшшэ (Ч. Цыдендамбаев, 1972, 3).

ХАЛЮУН — бүдэхи шара-хүрин, дэлһэн болон нюр-ганайнь гол хара зүһэтэй адууһан (игрений). Хандагатайн халюуныё хүсэхэ хүлэг дүтэ наашашыё олдодоггүй байгаа (И. Тугутов, 1956, № 1).

ХҮРИН — хара улаан хоёрой холисолдоһон харабтар тээшээ зүһэ (бурый). ...Бэлшэрэй үбэрэй налюурта оруулаад, жүһэлхэдэнь, гүйгөөшэ Хуаань, Батын хүрин, Майдарай жороо болон хоёр гүүн дутаба (Д. Эрдынеев, 1979).

АЛАГ — гэдэһэн дээгүүрнь тойроод сагаантай адууһан (пегий).

ХАЛТАР — хээр, хара адууһанай аман, хамар болон хуга самидань шаралгы үнгэ оролсоһон зүһэтэй морин (светло-гнедой). Халтар морин харайдаг, халтагша гүүн собхордог (Х. Намсараев, 1973).

СООХОР — сайбар зүһэтэй аад, хара, бараан толботой адууһан (чубарый). Соохор мори унаһан ургаша хүбүүн хара бараан азарга адууе захидаг, Нуурай Хотогороор хойшо урагшаа гүйлгэнэ (Ж. Тумунов, 1949).

ТӨӨНТЭЙ — зээрдэ, хүрин, бараан зүһэтэй адууһанай духа (сохо) дээрэхи гурбалжан сагаан толбо, духадаа сагаан толботой адууһан (лошадь со звездочкой на лбу). Төөнтэйхэншиемни харабал, тэрээндэм ду-раа хүрэгжэ, адуушанай гэрһээ холо ошохоо болихош (Д. Батожабай, 1955).

ТАБГАЙ САГААН — хүлын табгайһаа дээшэ сагаан адууһан (лошадь с белыми пятнами на бабках). Ендон бригадир Табгай сагаанаараа табаруулан хүр-жэ ерээбэ (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ХҮЛ САГААН — хүлнүүдын сагаан адууһан (лошадь с белыми ногами).

МЭЛЗЭН БОРО — боро аад, духадаа сагаантай адуу-һан (серый со звездочкой).

ЁБУУТАЙ ХЭЭР — духадаа ёбуунай түхэлтэй сагаантай хээр морин (гнедой с пятном в форме ракушки).

ХАЛЗАН ЗЭЭРДЭ — хоёр нюдэнэйнгөө хоорондо сагаан худалтай адууһан (с белой полоской между глаз — о лошади).

БАР СООХОР — бараста адли түхэрээн-түхэрээнүүд соохортой адууһан (пятнистый, подобно барсу — о лошади).

САХАРОВСКАЯ А. Н. «Тэсэр» эпостэ зорюулһан зураг

САНХИР САГААН — саб сагаан, хүхэльбэ сагаан (белесый, белый).

ЭРБЭД СООХОР — эрбэд, эрбэсэй арһанай эрезндэ адли соохор (пятнистый, как барс).
*Төөнтэй хүрин,
Мэлээн боро,
Ёбуутай хээр,
Халзан зээрдэ,
Санхир сагаан,
Хээр алаг,
Бар соохор,
Эрбэд соохор,
Сабидар соохор...*
(Х. Намсараев, 1973).

МОРИНОЙ БЭЕЫН ХУБИНУУДАЙ НЭРЭНҮҮД БА МОРИ ХАРУУБАЛХА ХЭРЭГСЭЛНҮҮД (ЧАСТИ ТЕЛА ЛОШАДИ И ПРЕДМЕТЫ ПО УХОДУ)

НАРБА — мориной толгойн нюур тала (морда у лошади). *Сагаан мориной нарбын тэгүүлһэн тээшэ ургын гуйба хишдэнэ* (Д. Батожабай, 1955).

МУНДАА — адууһанай һээр дээрэхи обогор, һээр болон хүзүүн дээрэхи мяхан (холка лошади). *Сэрэгэй ветеринар тэрэ мориноймнай мундаа альгадан ишгэжэ хэлэбэ...* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ОМОРЮУН — адууһанай үбсүүн, урда хоёр хүлһөөнь дээшэ хүзүүн хүрэтэрхи бэе (грудина). *Арьяатан шоно Мүнхөөдиин мориной омориюн өөдэ аһашаба* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ТАБГАЙ — адууһанай хүлэйн тон доодо үеһөө доошонхи хуби (надкопытный сустав; бабки). *Эрдэниин баабай мориной гурбан хүлыень тахалаад, табгай сагаан хүлыень хүлижэ байхадаа дурадхана...* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ТУРУУН — адууһанай хүлэйн үзүүрэй хатуу түхэрэн хюмһан (копыто). *Ута һаарал дэлһэтэй, хотогор тарган нюргатай, үргэн бата үбсүүтэй, бараан зүһэтэй азарга мантан туруунуудаараа саһа сэсэргэн, адуугаа тойрон харайлгажа, ехэ һайханаар инсагаана* (Ж. Тумунов, 1949).

ДЭЛҢЭН — адууһанай хүзүүн дээрэхи ута хилгаан (грива). *Тиигээд моринойнгоо дэлһэнһээ багса хилгаана таһалжа зангидаад, шулуугаар дараба* (Н. Очиров, 1968).

ҢАМБАЙ — адууһанай хоёр шэхэнэйн хоорондохи урагшаа һанжаһан хилгаан (челка). *Дэлһэниинь хиргадажа, ута һамбайнь тайрагдашоо* (Д. Эрдынеев, 1979).

ҢҮҮЛ — адууһанай уусаһаа доошо үргэлжэлһэн, олон үенүүдһээ бүридэһэн яһатай, үдхэн хилгааһаар хушагдаһан бэеын хуби (хвост). *...һүүлынь бүри шэнгэн болоһон шэнги* (Д. Эрдынеев, 1979).

БЭРБЭГЫ — мориной туруунһаа дээрэхи үе дээрэ байдаг, хойшоо гараһан хоёр монсогор яһанууд (бабки). *Туруунуудынь Ошорхайн үргэжэ харахадань, хойто нэгэ хүлэйн бэрбэгы шархатай байна* (Д. Эрдынеев, 1979).

БООТОЛ / ПООТОЛ — моридой хүзүүндэ зүүгдэдэг томо хонхо (колокольчик, надеваемый на шею лошади). *Тиигэжэ байтараа һаял ойлгобоб: тэрэмни поотолой абяан, мүнөө тэрэнэй дуугархань дуулданагүй бишуу* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ТАХА — мориной халтирхагүйн тула табгайдань хадагадаг нэгэ талаһаа задархай, доодо таладаа эндэ тэндэ ёдойн гараһан хюмһануудтай түхэрэн түмэр (подкова). *Нэгэ мориниинь тахатай, нүгөөдэнь тахагүй...* (Ж. Балданжабон, 1960).

ТАХАЛХА — мориной табгайда богонихон түмэр хадааһаар таха хадаха (подковывать).

ХИРМУУР — мориной хатаһан хүлһэ болон шорой тооһо хирман унагааха, доодо таладаа арзагар шүдэнүүдтэй, хабтагар, шүдэтэй таладаа эритэй модон (скребок).

ХИРМАХА — гүйгөөшые һориходоо, бэеынь хирмуураар шударжа сэбэрлэхэ (чистить скребком, скрести). *...эсэшэһэн Ошор-Хуаае ойро зуура эдеэлүүлбэ, ногоо зулгаажа бэеыень хирмаба* (Д. Эрдынеев, 1979).

ҢАМ — ута шүдэнүүдые гарган модоор дархалһан мориной дэлһэ, һамбай һамнаха хэрэгсэл (гребень, расческа для гривы).

ТОНТОГООЛ — адуунай шабааһан, адуунай гонзогод гэхэн түхэлтэй монсогорнууд бааһан (лошадиный помет). *Зариманиинь адууһанай тонтоогоолоор шэдээдшые абана* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЭМЭЭЛ, ТЭРЭНЭЙ ХУБИНУУД БА ГОЁОЛТОНУУД (СЕДЛО, НАЗВАНИЯ ЧАСТЕЙ И УКРАШЕНИЙ СЕДЛА)

ЭМЭЭЛ — хазаар мори унахада тоходог хоёр хабтаһа хоёр бүүргээр холбожо бүтээһэн, элдэб нэмэлтэ түхээрлэгнүүдтэй ба гоёолтонуудтай мориной тоног (седло). Эмээл эхэнэрэй ба бүһэтэй хүнэй гэжэ илгардаг байһан юм. *Би амбаарһаа хазаар, тохом, эмээлээ гаргабаб* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ЭХЭНЭРЭЙ ЭМЭЭЛ — хоёр бүүргын хоорондо 50-яд сантиметр тухай зайтай, бүүргэ, хабтаһан болон бэшэье хубинуудын тусхай гуримаар гоёогдоһон мориной зэмсэг (женское седло). Урдань айл бүхэн басагаяа ганса зүүдхэлээр гоёохоһоо гадна, һайн морёор ба мориной тоногоор гоёодог һэн. *Баабар, бүгэжэ, дэбһэ болоод тоборюулгануудыень сагаа мүнгөөр хэһэн, маюуза дээрээ дүрбэн мүнгэн шагтатай, түбхэлжэн хээтэй дарагар гэгшын дүрөөбишэтэй, холисогүй шара сад дүрөөтэй эмээл...* (И. Тугутов, 1956, № 3).

БҮҮРГЭ — эмээлэй хабтаһануудые хоёр таладань холбодог, дээшээ шобхогор модон (лука). Эмээлэй урда бүүргэ сэхэ өөдөө шобхойһон аад, хойто бүүргэһээ үндэр юм. Хойто бүүргэнь набтаршаг аад, гэдэргээ налуу байдаг юм. Хатажа шалажаһан хуһан модоор бүүргэ дархалжа, улаан шэрээр шэрдээд, урда-хойто талыень, мүн бүүргэнүүдэй дээдэ талыень зубшуулан мүнгөөр гоёодог һэн. Энэ гоёолто дээрээ шүрэ, юбуун гэхэ мэтые һуулгадаг бэлэй. *Урданай уран дарханай хэһэн сайр мүнгэн таб тоборюулгануудтай, хуһа модон бүүргэтэй, хара булгайр дүрөөбишэтэй* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ХАБТАҢАН — мориной нюрганай хоёр талаарнь байхаар хараалагдаһан, дээдэ талаһаа хоёр бүүргээр холбогдоһон арбан сантиметр тухай үргэнтэй хуһан хабтагайнууд (доски у седла). Хабтаһа мүн лэ улаан шэрээр шэрдээд, ганзагануудайн хүхэнүүдые мүн мүнгөөр гоёодог һэн. *Эмээл дархалха гэгшэ, юрэ һанахада, бүүргэ хабтаһан хоёрые хабсаргахадал бүтэшэхөөр ха юм* (Ж. Балданжабон, 1960).

ДЭБҢЭ (Н) — эмээлэй хабтаһанай дээдэ талаар хадагдаг, хилэнгээр бүриһэн тэбхэрхэн аад, доодо таладаа үргэн болоһон һэеы дээрэ гурбан үнгын бүд захаарнь оёод, дээрэнь, мүн дундань сэсэг шэнгээр юбуу хадажа гоёоһон хуби (чепрак, крышка под седлом). Эрэ хүнэй эмээлэй дэбһэн булгайраар хэгдэжэ, хоёр зурууд мүнгэн тоборюулгануудтай ба тэрэнэй хоорондуурнь һуулгаһан мүнгэн табуудтай, мүн дундань һуулгагдаһан томо түхэрэн мүнгэн табтай һэн. *Тэрэнэй дархалһан мүнгэн хутагын, эмээлэй тууга, дэбһэнэй жэжэхэн угалза һишлүүрэй нарин сэбэрээр хэгдэһые хүнүүд гайхажа ханахагүй* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

ДҮРӨӨБШЭ — мориной гэдэһэнэй дүрөөдэ үрэгдэхэ-гүйн тула хэгдэдэг, һэеы хилэнгээр бүрижэ, захаарнь гурба-дүрбэн үнгын бүд һолонготуулан халаад, мүн лэ юбуугаар сэсэг хэжэ шэмэглэһэн, эмээл доро тоходог нэмэрүүлгэ (тебенки). Эрэ хүнэй эмээлэй дүрөөбшэ миин лэ булгайраар хэдэг һэн. *...түбхэлжэн хээтэй дарагар гэгшын дүрөөбишэтэй...* (И. Тугутов, 1956, № 3).

МАЮУЗА — һэеы хара хилэнгээр бүрээд, дүрбэн углууень мүнгэн шагтануудаар бүхэлһэн эмээлэй хабтаһан дээрэ хадагадаг һуури (подушечка на седле). *Хорло морёо эмээллээд, маюуза дээгүүрнь абаахайлан бууһан саһа бээлэйгээрээ аршана* (Ж. Балданжабон, 1965).

ТАБ — дэбһэнэй тоборюулгануудай хоорондуур хэгдэһэн, мүн дэбһэнэй дундань һуулгагдаһан угалзатай хабтагар мүнгэн гоёолтонууд металлические бляхи на чепраке). Һүүлэй үедэ эхэнэрэй эмээлдэ мүнгөөр таб тоборюулгануудые хэжэ, табайн дунда шүрэ һуулгажа гоёодог болоһон байгаа.

ТОБОРЮУЛГА — дэбһэнэй захаар хоёр зурууд хадагадаг монсогорхон толгойтой мүнгэн таблааһанууд (металлические заклепки чепрака). *...Пунсогой аманһаа гараһан үгэнүүд хэбтэ шудхагдаһан эмээлэй тоборюулганууд мэтэ...* (Ж. Тумунов, 1949).

ТУУГА — эхэнэрэй эмээлэй дэбһэнэй дунда юбуунуудаар сэсэг дүрсэтэйгөөр хэһэн гоёлто (цветочный узор посередине чепрака из ракушек).

ЮБУУН — эхэнэрэй эмээлэй дэбһэ гоёодог хорхойн шулуулиг сагаан гэр (ракушка).

ХЭЖЭМ / ХИЖИМ — эмээлэй дүрөөбшэ (тебенки).

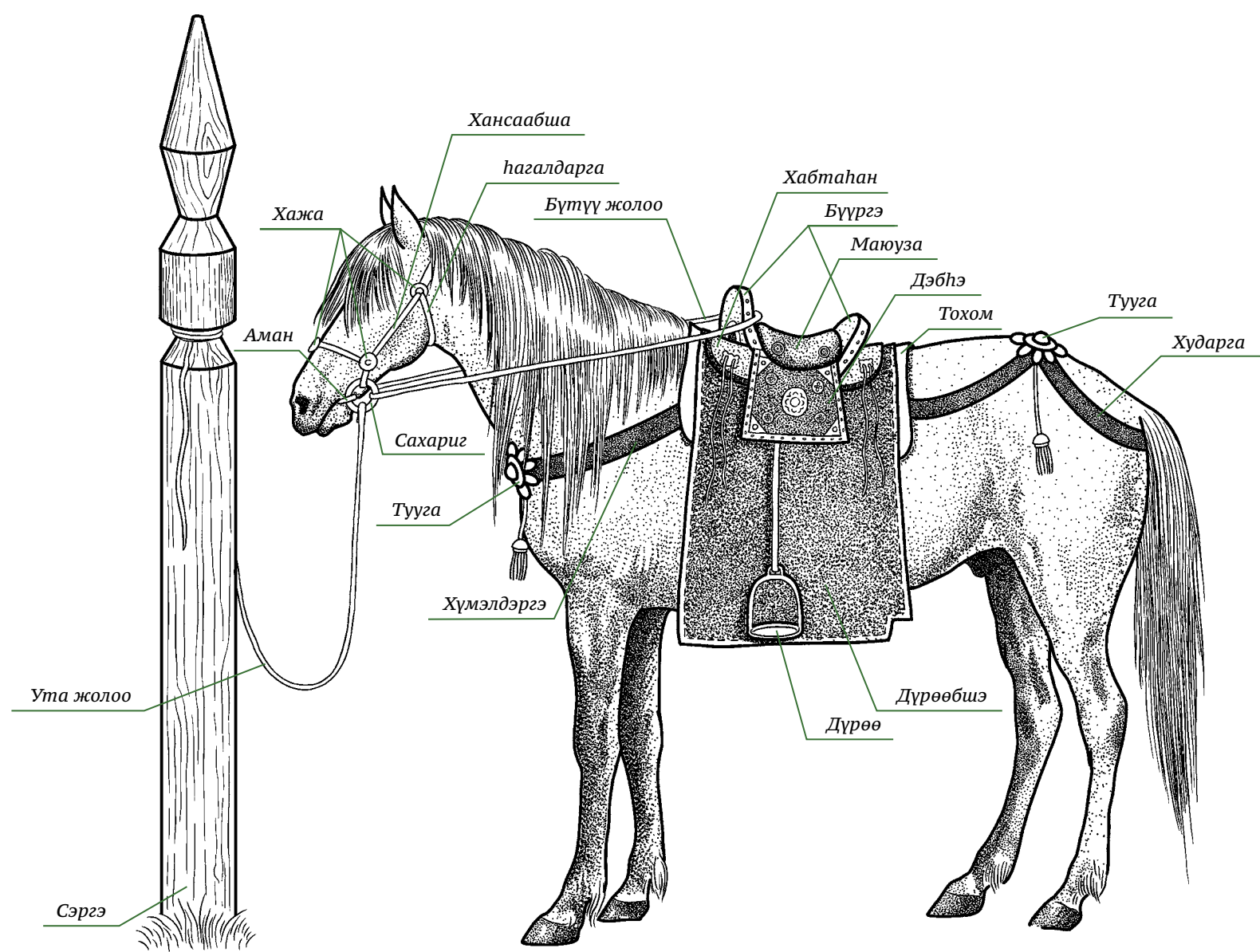
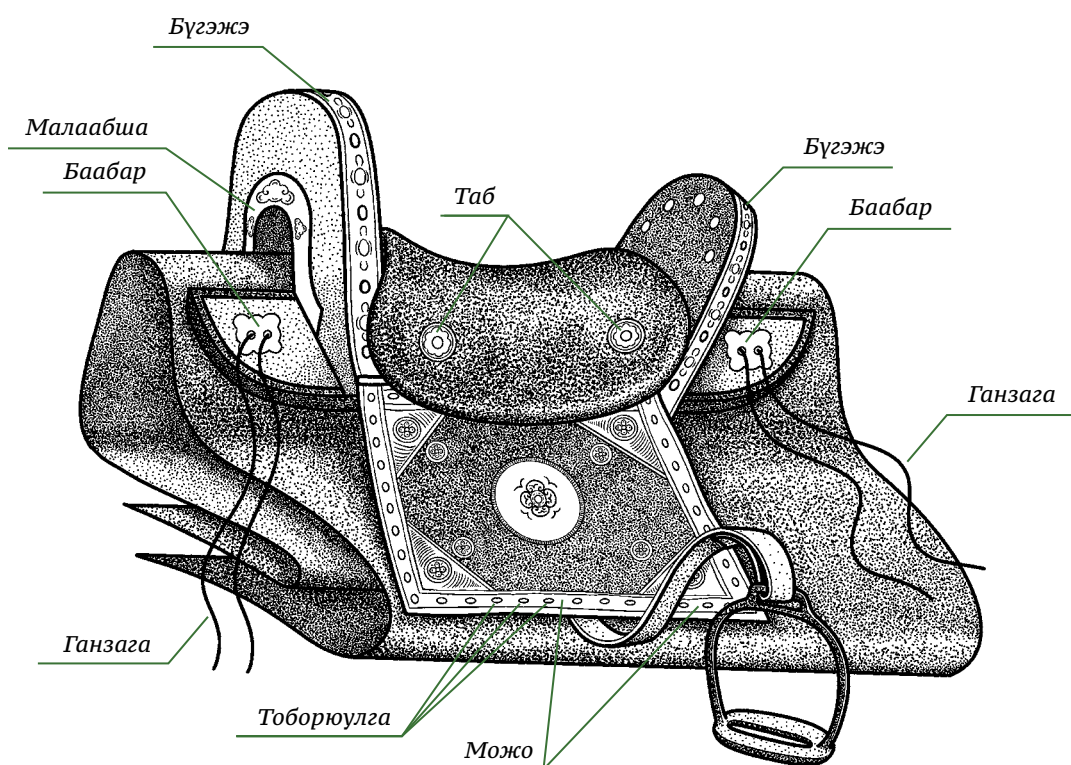
ЖЭРЭМ — уламай горьё руу оруулжа шангадхадаг, хабтагараар гүрэһэн һур (подпруга). *Вамбацэрэн нүхэдһөө үлөөд, харгын захада моринойнгоо улам жэрэм заһажа байтараа...* (Ж. Балданжабон, 1960).

ГОРЬЁ — уламай үзүүртэ һуулгагдаһан, дундаһаань гараһан ёдогор түмэртэй, улам һуладхахын, шангадхахын тула хэгдэһэн сахариг (пряжка). *Энэтнай жэбэржэ муудаашаһан горьё байнал...* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

УЛАМ — мориной нюрганда эмээлэй хүдэлхэгүйгөөр тохогдоод ябахын тула мориной гэдэһэн доогуур жэрэм оруулжа горьёлдог хабтагараар гүрэһэн һур (подпруга у седла). Улам мүн хилгааһа томожо, бүдөөр бүрээдшые хэдэг байһан юм. *Басаган, уламтнай һула болошоо...* (Ч. Цыдендамбаев, 1961); *Гүрэмэл хилгааһан уламүүдыень, гуулин түмэр горьёнуудыень, һур ганзагануудыень шалганаб* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ДҮРӨӨ — мори унахадаа, дээрэнь гэшхэжэ мордодог эмээлэй хабтаһануудта һур ооһороор үлгэгдэдэг, доодо таладаа хабтагар болгогдоһон бүтүү түмэр (стремя). Урдань дүрөө мүнгэ гүйлгэһэн түмэрөөр хэдэг байһан һаа, һүүлэй үедэ шудхамал сад дүрөө хэрэглэдэг болоһон гээд Л. Л. Линховоин тэмдэглэнэ. *...хабиралдажа ябаһан сад дүрөөнүүдэй ханхинаан ямаршые хүгжэмшын зохёогоогүй талын аялгануудые хүнэй шэхэндэ һэргээнэ* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ГАНЗАГА — хазаар мориндо юумэ ганзагалжа уяхын тула эмээлэй урда, хойто хабтаһануудта нүхэлэн оруулһан, үзүүртээ сасагтай гүрэмэл хара торгон утаһан ооһорнууд (торока). Ганзагын үзүүртэ сасаг хэжэ гоёодог, мүн сасаг соонь бишыхан бүлбэнүүрнүүдые шагтагалдаг һэн. *«Гэдэһээ үлдэшэхөөр бэшэл», — гэжэ хэлээд, Бахана дурата дурагүйгөөр моринһоо буужа, ганзагаяа тайлаба* (Б. Мунгонов, 1960).

Эмээлтэй морин

ГАНЗАГАЛХА — хазаар мориндо юумэ ганзагадань уяжа бүхэлхэ (приторачивать груз к седлу). ... *мэшээгхэн соо хубсаһа хунарханаа бэлдэжэ хээд, бүхөөр ганзагалаа нэн* (Ц.-Д. Хамаев, 1974, 5).

ХУДАРГА — эмээлэй урагша-хойшоо хүдэлхэгүйн тула хэгдэһэн, хойто хоёр хабтаһанһаань уягдаад, ууса дээрэн тууга соогуур нийлэлдэн гараад, һүүл доо-гуурнь ороһон гоёомол хабтагар бүтүү һур (шлея, подхвостный ремень). Л. Л. Линховоин тэмдэглэлнүүд соогоо бэшэхэдээ, һүүлэй үедэ хударга эмээл бүхэлхэ сэхэ удхаяа гээжэ, мориной тоногой хүсэдые харуул-һан шэмэг болоһон гээд хэлэнэ. Тиимэһээ мориной тоног гоёоходоо, хударгадань мүнгэн табуудые болон туугануудые хэжэ шэмэглэдэг һэн. Хударгын туугаһаа хоёр тээшэн мориной ууса дээгүүр һанжуулһан, хоёр үнгын һарьмай гүрһэн үзүүртээ сасагтай гоёолто хэлсэдэг һэн. *Хурданхан мориёо унахал аад, хударгаар наридаад ядабалби* (Ц.-Ж. Жимбиев, 1978).

ХҮМЭЛДЭРГЭ — эмээлэй урагшаа хүдэлхэгүйн тула мориной омориун дээрэхи туугаһаа гурбан тээшээ гараһан һур: хоёрын мориной хүзүүнэй хоёр ха-жуугаар дээшээ ошожо, эмээлэй урда хабтаһануудта бүхэлэгдэдэг, нэгэниинь хүлэйн хоорондуур хойшоо гаража, үзүүрэйнгээ бүтүүгээр уламда оруулагдадаг бүхэлэлгэ (нагрудный ремень). ...*элдин талынгаа үб-сүүе эльбэн, халюун жороогой табараан доро, хударга хүмэлдэргын жэнгирээн доро зэдэлээшэ...* (К. Цыденов, 1960, № 1).

АГТАБША — хүмэлдэргэ (нагрудный ремень). ...*суг ергэшэдэйн нэгэн нойто нородо орохогүйгөөр шулуунай забһарта хадагалуулһан олон тоборюулгатай, сад дүрөөтэй, агтабша хударгатай эмээл, мүнгэн шагта-тай хазаар...* (Д. Эрдынеев, 1979).

ТУУГА — хударга, хүмэлдэргын һурнуудай уулзадха дээрэ һуулгагдаһан һиилүүртэй түхэрээн мүнгэн гоёолтонууд (круглое серебряное украшение на шлее). ...*тишхэдэ эмээлэй хабтаһан хүрэтэр хабтагар һур дээрэ мүн лэ сагаан мүнгэн даруулалтануудаар гоёон байжа хадаһан хударга, мориной шанха үбсүүн доронь мүнгөөр һиилэһэн эрьелдэдэг оройтой хабтагар сагаан тууга* һуулгажа, хоёр дала дээгүүрын гаргаад, баһал мүнгэн даруулалтануудаар бүхэлһэн һур агтабша — эдэ бүгэдэ мориной заһал бэлэй (И. Тугутов, 1956, № 3).

ТОХОМ — мориной нюрганда зөөлэн байхын тула эмээл доро тоходог гонзогор һэеы (потник). Гоёлой эмээлэй тохомын мүн лэ гоё үнгэтэй бүд хүбөөтэй байдаг һэн. «*Һо-о, шорой дээрэ бү һуугты!*» — гээд, *Наваан Чингиз моринойнгоо тохом үгэбэ* (Д. Батожабай, 1966, 1).

БҮГЭЖЭ — эмээлэй бүүргэнүүдэй дээдэ захаар хадагдадаг угалзатуулан һиилэһэн нарин гонзо-гор сагаа мүнгэн (серебряное украшение на луках у седла). *Тишхэдэнь Залмын дүү хүбүүн ялагар бүгэ-жэ, малаабшатай, дэбһэ, дүрөөбшын мүн лэ мүн-гөөр шэмэглэһэн эмээлтэй, шэб шэнхэн хударга хүмэлдэргэтэй сагаан мори дүтэлүүлбэ* (Б. Санжин, 1981).

МАЛААБША — эмээлэй бүүргэнүүдэй газаа талаһаа һуулгагдаһан угалзатай хабтагар мүнгэн гоёолто (украшение на лицевой стороне луки). *Тишхэдэнь Залмын дүү хүбүүн ялагар бүгэжэ, малаабшатай...* (Б. Санжин, 1981).

БААБАР — эмээлэй хабтаһануудай урда болон хойто талаһаа, ганзагын нүхэнүүд дээрэ һуулгагдаһан угалзатай хабтагар мүнгэн гоёолто (украшение на доске у лука). *Баабар, бүгэжэ, дэбһэ бо-лоод тоборюулгануудыень сагаа мүнгөөр хэһэн...* (И. Тугутов, 1956, № 3).

ЖЭРЭМДЭХЭ — мориной тоногто хэрэглэгдэхэ һурнуудые бүхэд гэхэн оһороор шударжа мон-согор болгохо (при помощи шнура обработать кожаный ремень).

БУЛГАЙР ЭМЭЭЛ — ород эмээл, годиилгоһон хоёр түмэр бүүргэтэй, хара һэеы булгайраар бүрижэ бүтээһэн эмээл (седло фабричного изготовления). *Ветеринарнууд морин сэргэшин булгайр эмээлнүүдые Шаргалдай Төөнтэй хара морин хоёр-то тохожо унаба* (Ц.-Ж. Жимбиев, 1972).

БҮҮЭТЭЙ ХҮНЭЙ ЭМЭЭЛ — эхэнэрэй эмээлдэл адляар хилэнгээр болон гоё бүдөөр захыень хүбөөлэнгүй, миин булгайраар хэжэ, тоборюулга табуудые һуулгаһан дэбһэтэй, арһан дүрөөбшэтэй, мүнгэ гүйлгэһэн түмэр бүгэжэтэй, ганзагатай, ха-заар мориндо тоходог, бүүргэнүүдэйн хоорондо гушаад сантиметр тухай зайтай хэрэгсэл, эмээлэй нэгэ янза (мужское седло).

МОЖО — бүһэтэй хүнэй эмээлэй дэбһэнэй захаар той-руулжа хоёр зурууд мүнгэн гү, али сагаан туулган хадааһаар хадаһан гоёолто (полоски серебряных или свинцовых заклепок вокруг тебеньков).

ХАЗААР — мори унахадаа, мориной толгойдо угла-жа, түмэр амыень мориной аманда хээд, хагал-даргалан уядаг хэрэгсэл, тоног (узда). Хазаар гэр тойрон хэрэглэгдэхээр хараалагдаһан байгаа һаа, гоёолтогүйгөөр, миин лэ һураар хэдэг һэн. *Цыремтил ехэл мэгдэжэ, һууриһаа бодон даб гэн алдатарая, моринойнгоо үхэжэ ядажа хизаганан тэришэлжэ хэбтэхэдэнь, хара буужа, дары эмээл хазаарын мулта татан абаад...* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ЭХЭНЭРЭЙ ХАЗААР — нэгэ ута жолоотой ногтоһоо, бүтүү жолоотой хазаарһаа бүридэһэн хазаар мори унахадаа, мориндоо зүүдэг хэрэгсэл (женская узда). Ногтонь элдэб гоёолтогүй юрын һураар зайдажа бүтээһэн байдаг һэн. Хазаарын хабтагар һур дээр мүнгэн табуудые хэжэ гоёогдоһон байдаг юм.

ХАЖА / ХАША — эхэнэрэй хазаарай мүнгэн таб гоёолтонууд (серебряные бляхи на женской узде). *Хазаарлаһан хазаарни хаша мүнгэн шагтагтайл* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХАЗААРАЙ ШАГТА — хазаарай хурнуудай уулзадха дээрэ бүхэлэгдэн хуулгагдahan мүнгэн гоёолто (серебряное украшение на соединениях узды). *Тиигээд мүнгэн хутага, хазаарай шагта гэхэн шэнги юумэ Нимын хэхэдэ тэргэ дээрэ ехэл нонирхон адагладаг бэлэй* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ХАЗААРАЙ АМАН — хазаарай сахаригуудта хоёр талаһаань бүхэлэгдэн, мориндо ама мэдүүлхын тулада хэрэглэгдэдэг холбоотой монсогор түмэрнүүд (удила). *Тэдэнэй морид дайнда орохо-ёо мэдэнэн юумэдэл, хазаарайнгаа ама шүдөөрөө химэлэн...* (Д. Батожабай, 1966, 2).

АМГАЙГШАЛХА — 1) мори эдеэлүүлхэдэ хазаарай түмэр амые мориной аманһаа гаргажа, дахин һагалдаргаарнь хазаарыень бүхэлхэ (вытащить удила). *Баһал умдаа хүрэшэһэн сабидарынь яаража ошоод, эзэнэйнгээ эмээлһээ буужа амгайгшалхыншые забдагүй уһа уушана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961); 2) мори хазаарлахадаа, түмэр амыень амандань хуулгаха (надевать удила). *Тэрэмни хоншоороо өөдөн үргөөд, амгайгшалуулжа үгэбэгүй* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ХАЗААРАЙ САХАРИГ — хазаарай ама, ногтын хур болон бүтүү, ута жолоонууды бүхэлэн холбодог, мориной жабжаһаа дээрэ байхаар хараалагдahan хоёр түхэрэн түмэр (кольцо на узде). *хур хазаарайнь аман сахариг хоёр хаа-яхана шэн-шэнхэн гэнэ* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

ЖОЛОО — мори хүтэлхын, залахын тулада хазаарай сахаригта бүхэлэгдэн хурнууд (повод). Жолоо хоёр янзын байдаг юм: ута ба бүтүү. *«Моринойнгоо жолооо тайлаад асарагты!» — гэхэн захиралта отрядта үгтэбэ* (Д. Батожабай, 1966, 2).

УТА ЖОЛОО — хазаарай зүүн талын сахаригта уягдадаг, мори хүтэлхын, сэргэдэ уяхын тула хэгдэнэн ута хур (повод). *...хүрин хээрээ хүтэлэн абааша-жа хашаагай һаднагта ута жолооень торгобоб* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

БҮТҮҮ ЖОЛОО — хазаарай хоёр сахаригта зүүн, баруун талаһаань бүхэлэгдэн, урда бүүргэдэ хүрэмэ бүтүү хур (повод). *Дэгэлээ уяжа дүүргээд, юумэһээ шагтагалдажа, моринойнгоо голоо хүлдэхэгүйн тулада бүтүү жолоогоо хазаартаа уяжархиба* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

БАГАЛДАРГА — мори хазаарлаад, үргэнүүдэйн ара талаар холбон уядаг хазаарай хур (ременная застежка под уздой). *Майдар тэдээндэ туласа ерэхэ муртөө, моринһоо буугаад, хазаарайнь һагалдарга тайлажа, амагайгшалба* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХАНСААБША — мориной хасар таладахи хазаарай хурнуудай ниилэнэн уулзадха (соединение ремней на щеках лошади). *Аламжа хара моринойнгоо хансаабша шүүржэ, моринойнгоо эмээл дээрэ хуушанхай, зэрлиг шангаар эльгэ хатан энгэбэ* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ХАНСААБШАЛХА / ХАНТААБШАЛХА — хансаабшаһаа бариха (держаться в месте соединения ремней узды). *Тиигээд мориёо хансаабшалжа бариһан бэээрээ саб байса мордошобо* (Д. Батожабай, 1955).

НОГТО — мори барихада хэрэглэгдэдэг, түмэр амагүй хазаар (недоузок). *Тэрэн хазааршые бэшэ, жолоогүй ногто — Жаргалма хазаарнуудынь нюужархиһан байба* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ДУГАРОВ Д.-Н. Д. Бурядай басагад. 1962 он

ШҮДЭР — мори табижа эдеэлүүлхэдэ, холо ошохо-гүйн тулада гурбан хүлыень тушадаг тусхай гуримаар бүтээгдэн хэрэгсэл (путы). *Таанадай айгаашьегүй һаа, моринтай шүдэрөө таһалаад, ябашаха гэнэ ха юмбиб* (Ж. Балданжабон, 1955).

ШҮДЭРЛЭХЭ — мориной гурбан хүлдэ шүдэр шагталан зүүлгэхэ (надевать путы, стреноживать). *Тэрэниие эдихэдэ мал адууһан хүлөөрөө абташадаг. Тиигээд лэ шүдэрлүүлһэн, тушагдahan, үрөөлдэнэн юумэдтэл адляар харагдаха* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ҮРӨӨЛЭ ШҮДЭР — мориной нэгэ талын урда ба хойто хүлдэ зүүлгэдэг шүдэр (односторонние путы).

ҮРӨӨЛДЭХЭ — мориндо үрөөлэ шүдэр зүүлгэхэ (надевать односторонние путы). *Энэ халтагша гүүнэй унага ерэхэ хабартаа, даагадые дэллэхэ үеэр үрөөлдөөд үзөөрэйл даа* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ХАМНИГАН ҮРӨӨЛЭ (аг. н. х-дэ) — мориной нэгэ талын урда, нүгөө талын хойто хүл тушаха, жэшэнь, урда зүүн, хойто баруун хүл гэхэ мэтээр.

АЛЫГАН — мориной хүл орёожо, бүтүүгээрнь шагтадань шагталдаг хабтагар хур (три плоских ремня, надеваемые на ноги лошади).

ШАГТА — шүдэрэй алыганай бүтүүгүй таладань хурыень нэтэлэн хуулгагдаг дундаа оноотой гонзогорхон модон (пуговицы на путах). *Бүһэдөө хуйбадahan шүдэрэйнгөө нэгэ шагтыень хуга тата-жа хаяад...* (Д. Батожабай, 1955).

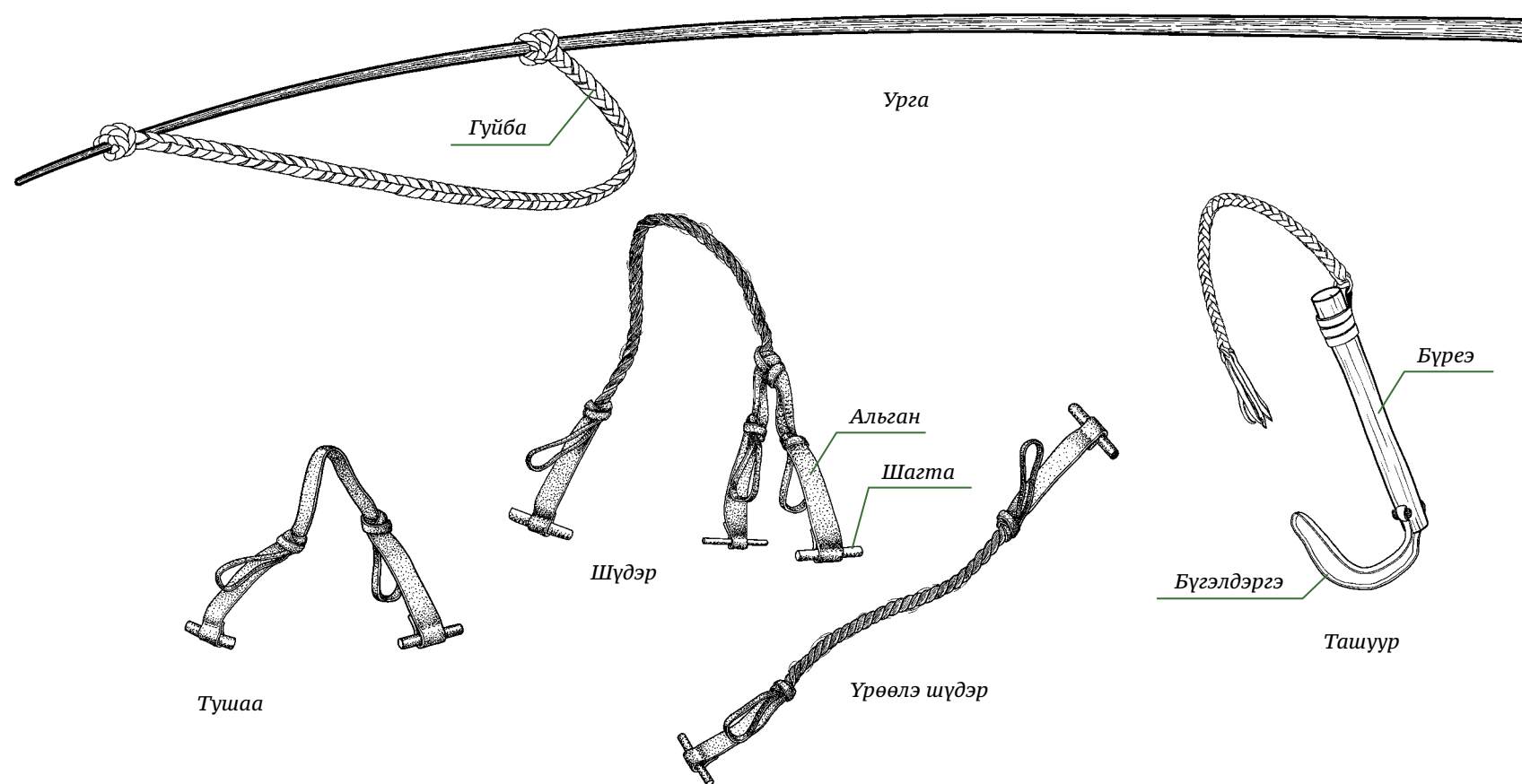
ТУШАА — мориной урда хоёр хүлдэ зүүлгэдэг хоёр алыгатай богонихон шүдэр (путы). *Хашан бороёо дээһэн тушаагаар тушажархёод...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ТУШАХА — мориной холо ябашахгүйн тула хүлнүүдтэн тушаа зүүлгэхэ (надевать путы). *Хашан бороёо дээһэн тушаагаар тушажархёод...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ШҮДЭР ЗАЙДАХА — хураар шүдэр хэхэ, бүтээхэ (делать путы, треногу). Шүдэр зайдахадаа гэрэй эзэн, бүһэтэй хүн зайдадаг байһан юм. *Тэрэ моринойнгоо хэдышые тэршэлээ һаа, өөрынгөө зайдаһан шүдэрөөр гурбан хүлын хүрмөө болобоб* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

УРГА — адуунһаа мори барихадаа, мүн хони мал адуулхадаа, баридаг гурба метр тухай утатой, үзүүртэ томоһон хур гуйбатай нарин модон (шест с петлей). Ургые хатаһан хуһан модоор хэдэг хэн. *Долоо наһатайхан Сэсэг гуйбыень нэгэ үзүүрһэнь уяһан богонихон урга хойноо шэрээд...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ГУЙБА — ургын үзүүртэ бүхэлэгдэн уягдадаг, эршэлэн томоһон нарин ута хур (петля). *хүрэг сооһоо мал барихадаа, гуйбын үзүүрые ургада уяжа, хүзүүндэн хаядаг юм. Зүб лэ даа, хэдэн хүрэг адуу хумин захадаад, ургын гуйбаар борьбонуудыень шабхадан, нюдэ нюургүй намнажа ябана* (Б. Санжин, 1981); *Шоно нарин гуйбада* хоолойгоо хаалгажа эхилхэдэ, хэды дахин хүсэтэйгөөр хажуу тээшээ хүрэн, ургаһаа мултархaya хэдэбэ (Г-Д. Дамбаев, 1973).

ТАШУУР — хазаар ба тэргэ мориндо барیداг модон бүрээдэ бүхэлэгдэһэн гүрэмэл һур (плеть). ...*морин дээрэһээ шоные сохижо аладаг бүдүүн хулһан ташуураараа* удамаршые эмээл дээрэһээнэ мухари-са сохёод... (Б. Санжин, 1981).

БҮРЭЭ — ташуурай эшэ (кнтовище). Ташуурай бүрээ элдэб модоор хэдэг һэн: хулһан, мойһон, зандан модон гэхэ мэтэ. *Хоёр хүлөө холо холо алсайлгаад, амба сарай хүм зүһэжэ хэһэн зандан бүрээтэй ташуур бариһан* Мүнхэ гулбаа арсалан заан шэнгээр аашална (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

УНАА, ТЭРГЭ, ШАРГА БА ТЭДЭНЭЙ ХУБИНУУД (СРЕДСТВА ПЕРЕДВИЖЕНИЯ, ТЕЛЕГА И САНИ, НАЗВАНИЯ ИХ ЧАСТЕЙ)

УНАА — хүнэй унаад ябадаг, үгышыё наа, ашаа зөөдэг һургамал мал: морин, тэмээн, сар (скот, приученный для верховой езды или для перевозки груза).

МОРИН УНАА — унаха ба тэргэдэ хүллэхэ һургамал морин (лошадь для верховой езды или для перевозки груза). ...*түмэр замай барилгада хүдэлмэришэдые, мори унаануудые* оложо үгэхын подряд абанхай байгаа (Ж. Балданжабон, 1960); *Хазаар морин гээшэмнай хэдынэйшыё сагта найдамтай унаа* ха юм даа (Г-Д. Дамбаев, 1973).

МОРИ ХҮЛЛЭХЭ — мори тэргэдэ гү, али шаргада тусхай тоногуудай туһаар оруулха (запрягать лошадь). «Юу бэдэрхэ нэмши»,— гээд, Дамба мориёо хүллэбэ (Ж. Тумунов, 1949).

САР ХҮЛЛЭХЭ — сарай хүзүүндэ хөөмэгшэ углажа, тэргэдэ оруулха (запрягать вола). *Холын харгыда эсэшэһэн хашан моритой хүнүүд ярдаг тэмээ тэргэлһэн, хашан сар хүллэһэн* хүнүүд олон янзаар оог хашихаргаа гаргаһаар, Зандан-Жуу бурханише угтахаяа урда зүг барин, нууриһаа хүдэлбэд (Д. Батожабай, 1966, 2).

ТЭМЭЭ ТЭРГЭЛХЭ — тэмээ тэргэдэ оруулха, тэмээ хүллэхэ (запрягать верблюда). *Холын харгыда эсэшэһэн хашан моритой хүнүүд ярдаг тэмээ тэргэлһэн...* (Д. Батожабай, 1966, 2).

МОРИ ТЭРГЭЛХЭ — мори тэргэдэ оруулха, мори тэргэдэ хүллэхэ (запрягать лошадь в телегу). *Тиин үдэшин боро хараанаар хүришнгөө мори тэргэлжэ, Арсалан Намсарай хоёр Даришмаар хүргүүлэн Бурятска станци ошоно* (Ж. Балданжабон, 1960).

МОРИ МУЛТАЛХА — мори тэргэһээнэ сүлөөлхэ, тоног зэмсэгыень абаха (распрягать лошадь). *Абида морёо мултална* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

МОРИ ТЭРГЭ — тэргэтэй морин, тэргэдэ хүллэһэн морин (телега, в которую запряжена лошадь). *Үглөөнь үдэһөө үнгэржэ байхада ерэхэдэнь, отогойнъ газгаа* Санда баянай мори тэргэ харагдаба ха (Д. Эрдынеев, 1979).

ЗЭРГЭШЭЭ МОРИН — хоёр гү, али гурбан мори-дые оруулһан унаа, хоёр гү, али гурбан моридые зэргэлүүлэн хүллэһэн унаа (двойка или тройка лошадей). *Зэргэшээ* моридшыё табаралдана (Ж. Балданжабон, 1960); *Тиигээд тэргэдээ зэргэшээгэй* армаг бэхилжэ, шэнэ хайрсаг хашааһа хэжэ, хуурай үбһөөр зөөлэлнэ (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ГОЛ МОРИН — гурбаар хүллэһэн моридой дундахи морин (коренник). *Тэрэнэй гол мориной дугаагай хонхо эсэшэ сусашагүйгөөр жэнгиρνэ* ха юм (Б. Санжин, 1981).

ХОДОЛГЫН МОРИН — борной шэрэһэн гурбан моридой дундахи морин (коренник). *Номгоруулан хойноо ходолгынъ хээртэ дахин Сэсэгые мордохуулаад, Баяр ябаһан тээшээ саашаа дугшуулаа бэлэй* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ТЭРГЭ, ТЭРГЫН ЯНЗАНУУД БА ХУБИНУУД (ТЕЛЕГА, РАЗНОВИДНОСТИ ТЕЛЕГ И НАЗВАНИЯ ЕЕ ЧАСТЕЙ)

ТЭРГЭ — дээрэнь һуухын гү, али ашаа тээхын тула түхээрэгдэһэн мори, тэмээ, сар унаануудые хүллэдэг, мөөртэй, армагтай, аралтай түхээрэлгэ (телега). *Хүгшэндэ һугадуулан, арай гэжэ хоёр алхын газарта байһан тэргэдэ* хүрэхэдөө, Субадиш дэлгээһэн дабхар шэрдэг дээгүүр хэбтэшоо һэн (Н. Очиров, 1968).

ХАҢАГ / ХАСАГ ТЭРГЭ — хоёр мөөртэй хүнгэн тэргэ (тарантайка, одноколка). «*Гэртэһээ аяга асара!*» — гээд, богоһо дээрэ байһан тохом абаад, хаһаг тэргын һүүдэртэхи зүлгэ ногоон дээрэ абаашажа хаяжархиба (Д. Батожабай, 1966, 1).

ОДНОХООЛ ТЭРГЭ — хоёр мөөртэй хүнгэн тэргэ (одноколка). *Тээд талаанишнь болоходоо урдаһаань однохоол тэргэтэй* Баяр ерэжэ ябаһан байба (И. Тугутов, 1956, № 2).

ХОДООГ ТЭРГЭ — хүнэй һуугаад ябадаг дүрбэн мөөртэй тэргэ (дрожки, четырехколесная телега). Энэ үедэ ходоог тэргэдэ алаг мори оруулһан хүнүүд ерэбэ (Ц-Ж. Жимбиев, 1972); ...үглөөдэр үглөөгүүрынъ хатарша улаанаа ходоог хүнгэн тэргэдээ оруулаад, Петровско завод гүйлгэжэ ябашаба (Б. Мунгонов, 1976).

ЖОРОО ТЭРГЭ — рессортой (номотой) зөөлэн тэргэ (дрожки). *Өөрөө тэрэ* хүбүүн жороо тэргээр һамгандаа ошобо (Ж. Балданжабон, 1965).

ХУРМААНТАЙ / ХУРМААН ТЭРГЭ — дээрээ бүхөөгтэй, дүрбэн мөөртэй, хүнэй һуугаад ябадаг хүнгэн тэргэ (тарантас на рессорах). *Шаргайн талаан болоходоо, баһа шоно буха хоёр бэшэ, харин гурбан мори зэргэшэжэ оруулһан хурмаан тэргэтэй* хүн ябана ха (Д. Батожабай, 1966, 2).

УТА АРАЛТА — ута оглёоботой, ашаа зөөдэг тэргэ (телега для перевозки грузов и бревен). «*Хуһанда хэн жороо тэргээр ошодог юм...* *Ута аралтаараа* ошогшо бэшэ гүш?» — гээд, эхэнь абяагүй болошобо (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

БҮХӨӨГТЭЙ / БҮРХӨӨГТЭЙ ТЭРГЭ — хүнэй һуугаад ябадаг, дээрээ бүтүү бүхөөгтэй, хүнгэн тэргэ (закрытая повозка). *Гурбан хара мори бүрхөөгтэй тэргэдэ* хүллэһэн хүн дугаагайнгаа хонхо жэнгирүүлһээр ерэжэ... (Ж. Балданжабон, 1982).

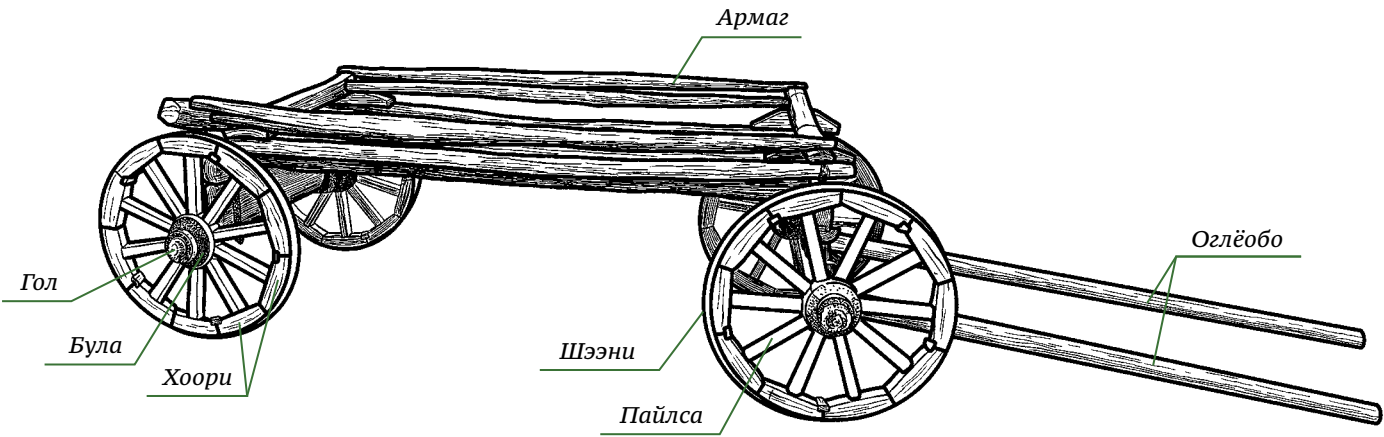
МУХАЛИГТАЙ ТЭРГЭ — хүнэй һуугаад ябадаг, дээрээ бүтүү бүрхөөгтэй тэргэ (закрытая повозка).

САР ТЭРГЭ — сар хүллэдэг ашаанай томо тэргэ (арба). *Арсалан сар тэргээрээ* шиигэргэһээр, ойдо дүтэлэн ерэнэ (Ж. Балданжабон, 1960).

БУХА ТЭРГЭ — сар тэргэ, ашаанай томо тэргэ (арба). *Зөөхэдөөшыё трактор машинаар зөөдэг бэшэ, үнөөхи зоболонто буха модон тэргээсэл* хахинуулдаг байгаа бшуу (Б. Мунгонов, 1974).

ТЭМЭЭН ТЭРГЭ — тэмээ оруулдаг ашаанай тэргэ, тэмээ хүллэдэг томо тэргэ (арба, в которую запряжен верблюд).

ХӨӨМЭГШЭ — сар хүллэхэдөө хэрэглэдэг, хоёр хүндэлэн модо тэрэнэй хүзүүндэ таарамаар холбожо хэһэн тоног (ярмо). «*Эдээлнэгүй ха юм! Хөөмэгшэһөө* мултархатаяа адли хэбтэшэнэ», — гээжэ саршан хэлэбэ (Д. Эрдынеев, 1979).

Тэргэ

ХӨӨМЭГШЭДЭ ОРУУЛХА — сарай хүзүүндэ хөөмэгшэ углажа, хүллэхэдэ бэлэн болгохо (надевать ярмо). *Бэшэ нүхэдынь хараал табилдан, залхуу сарнуудаа гэдэргэнь толгойһоонь түлхижэ байжа, хабһа урууны үдэхэлэн, хөөмэгшэдэнь оруулнад* (Д. Батожабай, 1966, 1).

САХАРИГ — тэргын мөөр (колесо).

МӨӨР — тэргын сахариг (колесо). ...*тэргын урда мөөрэй* хоори унажа, пайлсаараа шабарта шаагдан... (Ж. Балданжабон, 1960).

БУЛА — тэргын мөөрэй дундахи хуби, тэргын голдо һуулгагдадаг дундаа нүхэтэй пайлсануудые бүхэлһэн булсуу модон (ступица). *Тэргын була голнууд найнаар* дабирхайдагданхай хаям даа (Б. Мунгонов, 1976).

ГОЛ — тэргын мөөрнүүдэй һуулгагдадаг, тэргэдэ бүхэлэгдэһэн хоёр гонзогор модон гү, али түмэр (ось). *Эхэ хүбүүн хоёрой газашаа үрдилдэн гүйлдэжэ гарахадань, томо зээрдэ мори оруулһан түмэр голтой хүнгэн ходоог тэргэ дээрэ...* (Д. Батожабай, 1966, 2); *Мухарюухай тэргэмнай модон голтой* хүсэн лэ... (Ёохорой дуунһаа).

ПАЙЛСА — тэргын булада һуулгагдаад, хооринуудта тулан бүхэлэгдэдэг гонзогор модонууд (спицы). ... *пайлсаараа шабарта шаагдан, моришинь яг байшана* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХООРИ — мөөрэй шээниин зосоо талада һуулгагдаһан, пайлсануудай үзүүр талаараа тулгаад байдаг богонихон модонууд (часть деревянного обода телеги). Хоорин газгаа талань түхэрээлдэд гэхэн, шээниин түмэрэй түхэлтэй юм. *Дарима шабар соо унаад байһан хоорёо баримсаараа, байраданы хээд үзэнэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

ШЭЭБ — пайлсын үзүүрэй хоориһоо һугархагүйн тула хэгдэһэн оноо (замок). *Пайлсын шээб* хухаршоо ха юм (Ж. Балданжабон, 1960).

ШЭЭНИ — тэргын мөөрэй газаа талын түмэр боолто (железный обод колеса).

ТООНО — мори залахада, тэргын гондирхын тула хэг-дэһэн урда сахаригуудайнь хоорондохи модонуудта дээрэ дээрэһэнь нуулгагдаһан түхэрээн түмэрнүүд (два железных круга для поворачивания телеги).

АРАЛ — оглёобо, мори хүллэхэдөө, хомуудай шэхэндэ оруулдаг тэргэ шэрэхэ хоёр ута модон (оглобли).

ОГЛЁОБО — тэргын арал (оглобли). *Түрүүн хүзүүндэнь хомууд углагдаад, нэгэ мэдэхдээ, оглёободо хүлюулжэ байба* (Д. Эрдынеев, 1979).

АРМАГ — тэргэ дээрэ нуухын гү, али ашаа тээхын тула хэгдэһэн, модонуудые забһартайгаар бүхэлэн холбоһон түхээрлгэ (остов, скелет). ...*Тагар үбгэн Лубсанай нууһан тэргын армаг дээрэһээ хоёр гараа-раа тулган, урагшаа дүхыжэ...* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ХООЗИЛ / ХООЗОЛ — тэргэ дээрэ улаашанай нуудар нуури (козлы). Гурбан ульгам мориной боожо барин-хай, буряад хүдэһэн дэгэлтэй хүн хоозил дээрэ нууна (Б. Санжин, 1981).

ТЭРГЫН ГОЛОЙ ШЭХЭН — тэргын голой мөөр нуулгаад байхада, үлүү гараһан нүхэтэй үзүүрнүү-дынь (конец оси телеги). *Харана гүт тэрэ, шэнгэхэн дабирхай мөөрын голнуудай шэхэнүүдһээ харгын хоёр тээгүүрхи хагдан дээгүүр наришханаар зурыхадан гоожожо ябана* (Б. Мунгонов, 1976).

ДУГААГ — хомууд оглёобо хоёрые холбон бүхэл-дэг годигор модон (дуга). *Тэргэ зүдхэжэ ябаһан, тохигор модон дугагтай долонгир зээрдэ моринишь...* (Ж. Балданжабон, 1960).

ДУГААГ МАТАХА — тусхай тааруулагдаһан хэб-тэ хуһан модо шаантагуудаар бүхэлэн нугылгаха, годиилгохо (гнуть дугу). *Нүхэрэйнгөө дугааг матахада туһалан ябахадаа Жаргалма олон юумэ бодоно* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ДУГААГАЙ ХҮЛ — дугаагай хоёр үзүүр (ножки дуги). *Норбо матагдаһан дугаагайнгаа хүсэ-тэй хоёр хулые бүхэ гэгшээр хэрэжэ тушаад, хазаарһаань мулталһандал шаантагуудыень абана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ДУГААГЛАХА — дугааг хэрэглэхэ, дугаагаар мори тэргэлхэ; мори тэргэлхэдээ, хүзүүндэнь дугааг хэхэ (пользоваться дугой). *Хэдэн зуун хүн Норбын матажа хэһэн нэгэн адли дугааг дугааглаад, алишье харгыгаар иишэ тишээ наярхай-таярхай буулгажа ябанад лэ бэшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ДУГААГАЙ ХОНХО — дугаагай годигорой досоо таладань уяһан хонхо, бүлбэнүүр (колокольчик). ... *дугаагайнгаа хонхо жэнгирүүлһээр ерэжэ, Ага гол умбуулан аалиханаар гарана* (Ж. Балданжабон, 1982).

ХОМУУД — мориной хүзүүндэ углажа, оглёобо ба-риулдаг, нэеыгээр бүриһэн, гонзод гэһэн түхэрээн аад, доодо таладаа заархай модон зэмсэг (хомут). *Хазаараар ганса унуулдаг байгаа гээшэ ха, хүзүүнинь хомууд үзөөгүй янзатай* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХОМУУДАЙ ШЭХЭН — хомуудай хоёр талаһаа га-заашань гаргажа бүхэлһэн бүтүүтэй хоёр нур (ушко хомута).

ХООЛОБШО — хомуудай доодо талын уяа (супонь). *Газаа гарахадань бээхигэр тулюур Галдан үбгэн ню-сэгэн юумэ бээрэшэһэн гараараа мори мулталха һа-наатай хомуудайнь хоолобшо тайлажа ядажа байба* (И. Тугутов, 1956, № 2).

САПУУН — хомуудай доодо талые уулзуулан шангадхадаг нур ооһор, уяа; хоолобшо (супонь). *Үбсүүн дорохи сапуун, нюрганайнь сэртэзельник ягдайтараа татагдажа...* (Д. Эрдынеев, 1979).

СЭРТЭЭЛЬНИГ — мориной тоногой шужуулха соо-гуур гаража, нэгэ оглёобобоо нүгөө оглёободо ошоһон нур (чересседельник). *Үбсүүн дорохи сапуун, нюрганайнь сэртээлницг ягдайтараа татагдажа, хазаартань хэдэн алда ута аргамжа холбогдобо* (Д. Эрдынеев, 1979).

ШУЖУУЛХА — мори тэргэлхэдээ, мориной нюр-ганда тоходог түмэр бүгтэргэтэй, доодо таладаа нэеытэй тоног (седелка). ...*хоёр хажуудаа шара гуу-лин бүгтэргэтэй шужуулхань— хуу тааруулагданхай зохёомол байба* (И. Тугутов, 1956, № 2).

БООЖО — хоёр үзүүртээ түмэр шэбхэтэй, тэрэ шэбхээрээ хазаарай сахаригта холбогдодог, мори залаха ута хабтагар ооһор (вожжи). *Очир ехэл зохидхоноор боожоёо эсэынгээ зааһан соо эбхэжэ, бү-түү гарган зангидаад үлгэнэ* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ХУДАРГА — шужуулхын хоёр хажууһаа гэдэргээ гара-жа, мориной нүүл доогуур орохоор хараалагдаһан хабтагар нур бүхэлэлтэ (шлея). ...*сагаа мүн-гэн тоборюулгаар аржытар гоёоһон хударгань...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

БООЛТО — тэргын мөөрэй булын хоёр хажуугаар хахархагүйн тула нуулгагдадаг түмэр сахариг (ободок, надеваемый на ступицу).

ТҮҮЛХЭ — булын досоо талада нуулгагдадаг хүнды түмэр (втулка).

ДАБИРХАЙ — шэлбүүһэтэ болон хуһан модонһоо га-раһан няалдангир дабирхайгаар буйлуулһан, тэргын голдо түрхидэг бодос (деготь).

ДАБИРХАЙДАХА — тэргын гол түүлхэ хоёрой хоорондо дабирхай хэхэ, дабирхайгаар будаха (смазывать). *Үлүү гаратараа дабирхайдагданхай* (Б. Мунгонов, 1976).

БООЖЫН ТАШУУР — тэргэ мориндо бари-даг, ута бүрээтэй ташуур (кнут). *Намаёе Ормоон боожын ташуураар сохижо сохижорхёод, сэбдэг хүйтэн амбаар соогоо бүхэли үдэр хаажархёо һэн* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

ШАРГА, ТЭРЭНЭЙ ХУВИНУУДАЙ НЭРЭНҮҮД (САНИ, НАЗВАНИЯ ИХ ЧАСТЕЙ)

ШАРГА — хуһан модоор дархалһан, хоёр үргэтэй, саһан дээгүүр халтиран ябахаар зохёогдоһон мори хүллэжэ, хүнэй нуудаг ба ашаа шэрэдэг түхээрлгэ (сани). *Мори шаргаяа хажуудань асаржа, модонойнгоо узуур хүшүүргэдэн мухарюулнабди* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ХАШАБАА ШАРГА — хүнэй нуугаад ябахаар хараалагдаһан багахан шарга (кошева, сани для езды). *Хашабаа шаргын нэгэ жэгдэхэн хахинаан, хурса туруунайнь саһа эсхэһэн абяан, мүн ду-лаан дахануудта орёолдон, шарга дээрэ нуугша-дай бабаралдахань, сэлгээн агаарта холо хүрэтэр сууряатана* (Д. Эрдынеев, 1979).

ДАЛИТАЙ ШАРГА –хойто талынь хүндэлэн модо тусхай гуримаар хажуу тээшэнь үлүү гарган, хойто талыень үргэн болгоһон шарга (сани с отводами). *Морхоо зайһан Аригуун Бүүбэйе гурбан мори зэргэшэһэн, хонхотой дугаагтай, нэрбэгэр далитай шаргада нуулгана* (Ж. Балданжабон, 1982).

ЗАЙДАН ШАРГА — ашаа шэрэдэг томо шарга (дровни, розвальни).

ШАРГАЛХА — унаагай мал шаргада хүллэхэ, оруул-ха (запрягать рабочий скот в сани). *Һаалишан абгайнар үшөө үүрэй сайгаагүй байхадань, унааша моридоо шаргалжа, үбһэндэ гэжэ гарадаг* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

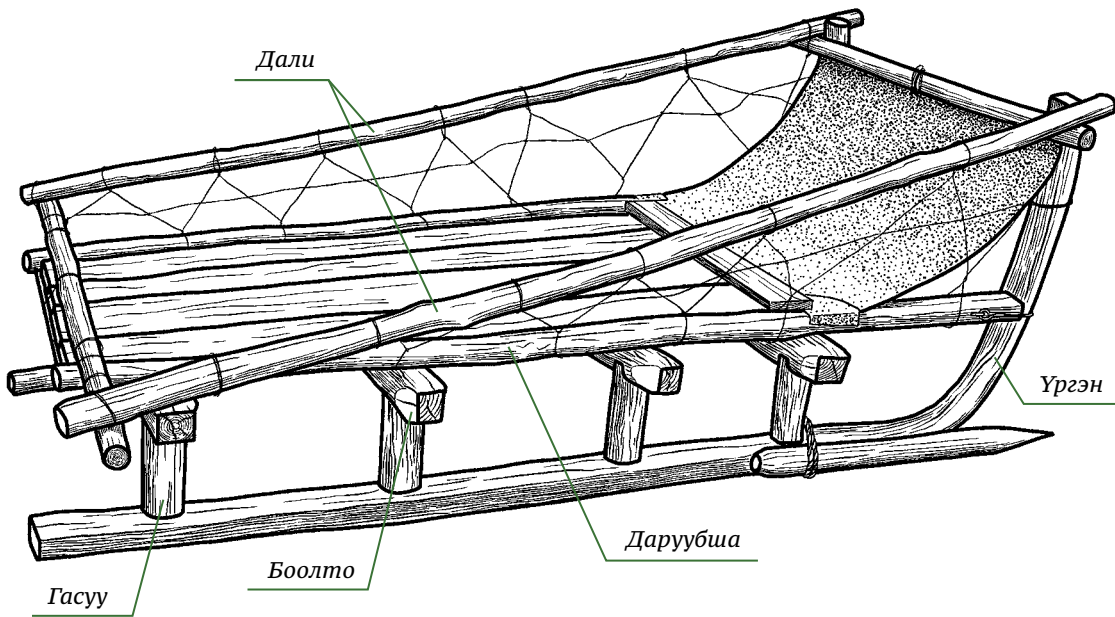
ШАРГЫН ҮРГЭН — хуһан модо узуур талаһаань матажа хитагар болгоһон, шаргын саһан дээгүүр халтирдаг хубинь (полозья у саней). *Угайдахдаа үргыень шэнээр матахаяа яаһан юм?* (Г. Дашабылов, 1982).

ГАСУУ — шаргын үргэнүүд дээрэ өөдэнь ёдойлгон нуулгаһан, боолтонуудаар холбогдон, даруубшаар даруулагдадаг богони модохонууд (спицы у саней). *Хобигор гасуутай шаргануудые үргэжэ, тата-жа байгаад, малиад хоорондоо шанга шангаар дуугаралсана* (Г. Дашабылов, 1982).

БООЛТО — гасуунуудта дээдэ талаһаань хүндэлэн нуулгагдадаг, шаргын үргэнүүдые холбоһон мо-донууд (связка для полозьев). *Баатар хүнэй хүдэр гарнууд шэнги бата гасуунуудыень могой шэнгээр мушхарһан боолтонууд аһан шадалаараа бажуунхай* (Г. Дашабылов, 1982).

ДАРУУБША — боолтонуудые бүхэлэн дараһан шар-гын үргэн дээгүүр утаашань нуулгаһан, ута модо-нууд (две длинные перекладины, устанавливаемые сверху на связках).

ҮОЙЛГО / ҮОЙЛТО — шаргын үргэнүүдые бүхэлһэн, урдахи хоёр гасуунуудыень холбоһон модон (копылья у саней).

Шарга

Тэмээн

Верблюд

ТЭМЭЭН — табан хушуу малай нэгэн болохо, нюр-гандаа хоёр бүхэнтэй, ута хойлогор хүзүүтэй, томо аса туруутай, үбһэ ногоогоор хооллодог амитан (верблюд). *Мүн зайгуул нохойнуудыше урагша хойшоо хүндэлэн, хибэдэһээ маамар-маамар хибэжэ байһан тэмээнэй хойлогор хүзүүн доогуур хүлээ хабишаад, гүйдэн гарана* (Ж. Балданжабон, 1960).

БОТОГОН — гараһанһаа хойшо намар болотор тэнжэһэн тэмээнэй түл (верблюжонок). *Ботогоёо үхүүлхэн тэмээнэй бархирхые хэзээ нэгэтэ дуулаһан хүн байгаа һаа, тэрэ абяе һанана ёһотой* (Д. Батожабай, 1966, 1); ...*тэмээнэй түл ботогон ехэ энеэдэтэй. Эхэһээ түрэмсөөрнь, толгойень нэгэ юумэндэ хашажа уядаг юм, юуб гэхэдэ, гүлдэгэр ута хүзүүниинь толгойгоо даахагүй дээрэһэнь; тэрэшини үндыхэ гээд лэ, зантагана зантаганаһаар, толгойгоо гэмтээжэ, үхэхэдөө болохо амитан* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

ТОРОМ — түрүүшын жэлэй намарһаа хойто намарын болоһон тэмээнэй түл (верблюжонок от первой осени до осени следующего года). *Тон хүйтэн үбэл ерэнэ, тором гэхэн нэрэ абана* (Х. Намсараев, 1973).

ТАЙЛАГ — хоёрдохи намарһаа гурбадахи намар болотор ябаһан тэмээнэй түл (верблюжонок от второй осени до третьей). *Тайлаг, тайлаг тэмээгээр, табан уута будаагаар... гэдэг һэн бээ* (Ж. Балданжабон, 1955).

Мори, тэмээ унаһан эрэшүүл. 2019 он

Тэмээн

ГУНАН — гурбадахи намартаа ябаһан тэмээнэй эрэ түл (самец верблюда по третьей осени). *Гурбан хабарые гулдиран гаража, эрэнь гунан нэрэ абана* (Х. Намсараев, 1973).

ГУНЖАН — гурбадахи намартаа ябаһан тэмээнэй эмэ түл (самка верблюда по третьей осени). *Гурбан хабарые гулдиран гаража, эмэнь гунжан нэрэ абана* (Х. Намсараев, 1973).

ДҮНЭН — дүрбэн намарые гараһан эрэ тэмээн (самец верблюда по четвертой осени). *Дүүрэн дүрбэн жэлтэй боложо, эрэнь дүнэн тэмээн болоно* (Х. Намсараев, 1973).

ДҮНЖЭН — дүрбэн намарые гараһан эмэ тэмээн (самка верблюда по четвертой осени). *Эмэнь дүнжэн тэмээн гэгдэнэ* (Х. Намсараев, 1973).

БУУРА — заһагдаагүй эрэ тэмээн (верблюд-самец). *Зэрлиг дошхон тэмээ, илангаяа буура сухалдуулбал, бүри болёош. Хөөһэ бураад лэ, ерэжэ шамайе табгай-гаараа даража дэбһэжэрхихэ* (Ц-Б. Бадмаев, 1970).

АТАН — заһагдаһан эрэ тэмээн (кастрированный верблюд). *Атанхан тэмээгээ унажархёод, Арахан Монголоо орохом ха* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЭНГИН — бээе хүсэхэн эмэ тэмээн (верблудица). *Зүгөөр энэмнай үнээнэй хүөөр бэшэ, гүүнэйшые хүөөр бэшэ, энгин тэмээнэй үдхэн хүөөр эһээгдээ бишу* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

ТЭМЭЭШЭН — тэмээн хүрэг харууһалдаг хүн, тэмээ адуулдаг хүн (верблюдовод, пастух верблюдов). *Жаншаб бригадир... тэмээшэнээ эрьежэ ерэдэг, ерэ-хэдээ заабол Готоб үбгэнтэй шашалдажа хонодог зантай һэн* (Н. Очиров, 1976).

БУЙЛАХА — тэмээнэй абяа гараха (реветь — о верблюдах). *Эжэлхээ таһарһан энгин, атан тэмээд уншарагтайгаар буйлалданад, адуу моридой инса-гаалха дуулдана* (Б. Санжин, 1981).

БУЙЛААН — тэмээнэй гаргаһан абяан (рев верблюда). *Богдын хүрэнһээ Хяагта хүрэтэр хадын ташалан дабаануудта хашир тэмээдэй буйлалдаан, ууртай Наваан Чингизэй хашихараан сууряан боложо шэнгэһэн байха!* (Д. Батожабай, 1966, 1).

ТЭМЭЭНЭЙ БҮХЭН — тэмээнэй нюрган дээрэ-хи хоёр обогор (горб). *Дамба үрөөһэн хамсыгаа бишлэргэнэнхэй юумэ тэмээнэйнгээ бүхэнгүүдэй хоорондоһоо үндэлзэн, шэлтэй архи гаргажа, амһараарнь сасана* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХҮЗҮҮН — тэмээнэй толгойһоо доошо омориун хүрэтэрхи бэеын хуби (шея). *Ута гойхол хүзүүтэй, омориун дороо зогдортой* (Х. Намсараев, 1973).

ОМОРИУН — тэмээнэй үбсүүн (грудина верблюда). *Омориу сээжээ түрүүлэн, Шэлээ ехээр хюрөөдэдэг* (Х. Намсараев, 1973).

юндунов д. Ага-Хангилай тэмээн хүрэг. 2014 он

үхэр

Крупный рогатый скот

Үнээн, Хориин аймаг. 2011 он

ҺҮҮЛ — богонихон аад, үзүүртээ пагсагар үнэтэй, уусаһаань доошо унжаһан, олон үенүүдтэй тэмээнэй бэеын хуби (хвост). *Уур сукхалаа хүрөө хаа, оодон һүүлээ шабхададаг* (Х. Намсараев, 1973); *Тэнгэрийнээ тэбэнэ һанжана* (таабари — тэмээнэй һүүл).

ҺЭБҺЭ ХАЯХА — тэмээнэй сукхал хүргэбэл, жажалжа байһан хибэдэһээ хүн руу турьяха, нёлбохо (плюнуть). *Дээһэн бурантагтай энгин тэмээ хара-жархёод, тойрожо ябаһаар, һэбһэ хаяуулаад, зоной энеэдэн болоно* (Ж. Балданжабон, 1960).

ТЭМЭЭНЭЙ ХОРГООҢОН — тэмээнэй 3–4 сантиметр диаметртай монсогор шабааһан (верблюжий помет). Бураад зон юумэнэй томо жэжые зураглахадаа, ойлгуулхадаа, тэмээнэй хоргооһоной зэргэ гэхэ мэтээр хэлэдэг һэн: тэмээнэй хоргооһоной зэргэ мүндэр г.м. *Тэндэнь юунишь үгы, эндэ тэндэ тэмээнэй нойтон хоргооһонүүд батагана үймүүлжэ байба* (Ж. Балданжабон, 1960).

ТЭГНЭХЭ — тэмээндэ ашаа тээхэ (выючить).

ТЭГНЭЭ — тэмээндэ ашаха ашаан, бараан (вьюк). *Баярлангүй байхын аргагүй, танил хүн ехэ гэгшын тэгнээтэй энгин тэмээнэй бүхэнүүдэй хоорондо энеэбхилэн байна* (Ж. Балданжабон, 1960).

ТЭРГЭ ТЭМЭЭН / ТЭМЭЭН ТЭРГЭ — тэмээ хүллэһэн ашаанай тэргэ (телега, верблюжья повозка). *Һэеы гэрнүүдээ тэргэ тэмээндэ тээжэ асараад, Бэлишэрэй хадын үбэртэ үйлсэ болгожо табяад, горшоог һуулгаһаа эхилээд, хамаг зөөриес хамталаа һэмди* (Ш-С. Бадлуев, 1965).

Энгин тэмээн ботогонтойо

ТЭМЭЭН ХАМБЫ — һубарин ябаһан ашаатай олон тэмээд (караван). *«Тэмээн хамбы!» — гээд, Цырен Зоригтуев хюурайн харана...* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЗОГДОР — тэмээнэй хүзүүн доро ургаһан ута нооһон (длинная шерсть на шее верблюда). *Түрүүлээд ябаһан хара зогдортой буура дээгүүр улын, өөдэ уруугаа хараашалан, томоотойгоор алхална* (Д. Батожабай, 1966, 2).

ТЭМЭЭ НООҢОН — тэмээнэй хөөбэр (верблюжья шерсть). *Тэмээнэй нооһоной хабар хөөрөжэ, гуужаха үеэрнь зулгаан абадаг юм.*

ТЭМЭЭН УТАҢАН — тэмээнэй нооһоор томожо хэһэн һабагша (нить, скрученная из верблюжьей шерсти). *Тэмээ нооһон утаһаар урдань дэгэл хубсаһа оёдог байһан юм.*

ТЭМЭЭН ХҮБЭН — тэмээнэй нооһон, тэмээнэй нооһо урижа, хоёр бүдэй хоорондо хабшан оёжо хэрэглэлгэ (верблюжья шерсть, используемая вместо ваты).

БУЙЛА — тэмээнэй хамар нүхэлэн һуулгаһан, бурантаг уядаг гонзогорхон модон (палочка, продеваемая в ноздри верблюда). *Буурал залуу атандаа буйла түрүүн хадхажа...* (Х. Намсараев, 1973).

БУРАНТАГ — тэмээнэй хамарай буйлада уягдадаг ооһор, һур, жолоо (веревка-повод, идущая от носовой затычки верблюда). *Баяндай зайһан тэмээнэйнгээ бурантагһаа халта татажа: «Һөөг! Һөөг!» — гэнэ...* (Ж. Балданжабон, 1960).

ОРООНОЙ БУУРА — хабар ороонойнь үе болоһон, ороонойнгоо үедэ ябаһан буура (самец-верблюд во время случки). Орооной буура ехэ дошхон, аймшагтай байдаг гэдэг юм. Хүндэшье добтолходоо һаатахагүй байгаа. *Улаан зуданай орооной буура хараһан юумэдээ хажар байдаг, хажуу бэээрээ нэнгэн ердэг...* (Х. Намсараев, 1973).

ҺӨӨГ! ҺӨӨГ! — тэмээ унахадаа, хэбтүүлжэ мордоходоо, тэмээндэ хаахирдаг үгэ (команда верблюду лечь). Баяндай зайһан тэмээнэйнгээ бурантагһаа халта татажа: *«Һөөг! Һөөг!» — гэнэ, тэмээниинь ута хүзүүгээ нойлогод гүүлээд, газарта хэбтэшэнэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

ҮХЭР — табан хушуу малай нэгэн болохо эбэртэ бодо мал (крупный рогатый скот). *Жаргалмаа сабидар морёо эмээллээд, Очир дүүтээ үхэрөө адуулхaya гарана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТУГАЛ — гараһан саһаа хойшо намар болотор тэнжэһэн үнээнэй түл (теленок). — *Би тугалаа баряад, үнээдээ гаргуужам, — гэнэ эхэнь* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

БУРУУ — намар болотор тэнжэжэ, томо болоһон үнээнэй түл (теленок осенью, бурун обл.). *Хоёр бурууниинь далайнгаа хорёо соо үбһэгүй бохинолдожо байба* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХАШАРАГ — хоёрдохи намартаа ябаһан үнээнэй түл (телок по второй осени). *Баһа намарые хүлэжэ, бараг хашараг гэгдэбэ* (Х. Намсараев, 1973).

ГУНАН — гурбан намар болоһон эрэ үхэр (трехлетний бычок). *Хабар алажа худалдаха һанаатай шахажай байһан гуна үхэрын үдэрэй уһалагдаагүй, ангашаһан янзатай, хог дээрэ харагдаба* (Д. Эрдынеев, 1979).

ГУНЖАН — гурбадахи намараа болоһон эмэ үхэр (трехлетняя телка). *«Иихэдээ ши энэ гунжандаа гар хүрэхээ һанаа гүш?» — гэжэ Дулсан эхилбэ* (Д. Эрдынеев, 1979).

ДҮНЭН — дүрбэдэхи намартаа ябаһан, дүрбэн намар болоһон эрэ үхэр (четырёхлетний бык). *Дамбатан хөөмэгшээд ороһон дүндэтээ хоёр паар сартай, гурбан унаанай моритой — сулахан шадалтай айлайхи һэн* (Ж. Тумунов, 1949).

ДҮНЖЭН — дүрбэдэхи намартаа ябаһан, дүрбэн намар үнгэргэһэн эмэ үхэр (четырёхлетняя корова). *Дүнжэн үнээн гэгдээ һаа, эмэ гэжэ мэдэгдэнэ* (Х. Намсараев, 1973).

САР — заһагдаһан эрэ үхэр (кастрированный бык). Бураад зоной байдалда сар хүдэлмэрийн гол унаануудай нэгэн болодог байһан юм. *Танай хүбүүн намда паар сар худалдаа һэн, тээд...* (Ж. Балданжабон, 1960).

АМБА САР — арбан һаһа хүсэһэн томо сар (вол, достигший десятилетнего возраста). Амба сарнуудые иимэ удаан тэжээхэдээ, ехэнхидээ амидыгаар худалдахын тула, үгышье һаа, андалдажа юумэ абыхын тула тэжээдэг байһан юм. *Түрэ найртаа гэжэ бэлэдхэл хэһэниинь, амба амба сарнуудые, атар тарган хонидые мухарюулһаниинь али тухай байгаааб?* (Ж. Балданжабон, 1965); *Зүүн урдаһаа уриадаһалжа үлэһэн һэбиээн һалхинай урдаһаа арбан амба сарнуудые тууһан хүрин хээр моритой, хүхэ торгон тэрлигтэй хүн...* (Ж. Балданжабон, 1982).

САР ТЭРГЭ — сар хүллэһэн ашаа зөөдэг тэргэ (арба). *Уданишьегүй Жалмасуу хээтэй хоёр бидонуудаа сар тэргэдэ ашаад, тоһоной завод тээшэ галгюулба* (Ш-С. Бадлуев, 1965).

БУХА — заһагдаагүй, шэмхэгдээгүй эрэ үхэр (бык-производитель). *Хурин бухамнай хүхэр мургэлдөөшэ, хүлзэхэдэнь хүзүүнэйнь бүдүүниие гайхааб* (Х. Намсараев, 1973).

ЗАЙЛА — буха, бухые сээрлэн нэрлэнэн үгэ (бык-производитель).

ҮНЕЭН — наһаа хүсэһэн эмэ үхэр (корова). *Энэ үнеэ-нэй үдэшэ, хүниин бүрэнхыдэ газагуур ябахада...* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

БҮДҮҮН ҮНЕЭН — табан наһанһаа дээшэ, бээе хүсэһэн, хаалгадаг, түл гаргадаг эмэ үхэр (корова старше пяти лет).

БААМХАЙ ҮНЕЭН — хаалгадаг, хү гарадаг үнеэн (дойная корова).

БААМАЛ ҮНЕЭН — хаалгагдадаг, хаалгагдһан үнеэн (сдоенная корова). *Заримдаа Сэсэг хаамал үнеэдые адуулдаг байгаа* (И. Тугутов, 1956, № 2).

БООД — түрэхэ, түл гаргаха, тугаллаха үнеэн (стельная корова). *Хүрхэйл хаалишан байнаш даа, эдэ үнеэдэйнгээ боод болоһыень мэдэхгүй!* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ОТОНДО ОРОХО — бухада орожо, боод болохо (становиться стельной). *Түбхын түрүүн гэрэй хорёо горитойхоноор барижа, һаяшаг отондо ороһон эртэ түрэхэ гунжанда дал бодхобод* (Д. Эрдынеев, 1979).

БУБАЙРХА — отондо оронгүй, түл гаргангүй бай-ха (быть яловой). *Улаагшан үнеэмнай урда хабарhubайраад, мүнөө намар тарган байтаһан болоо* (Х. Намсараев, 1973).

БУБАЙ ҮНЕЭН — түл гаргаагүй, боод болоогүй үнеэн (яловая корова).

ХЮБАРАН ҮНЕЭН — тугалынь буруу болоһон, тугалгүйгөөр хаалгажа байһан үнеэн (яловая, но дойная корова). *Хулгада ороһон адуунай ялада Ошорхайтан хоёр хюхаранаа буруудтайнь, арбаад хонидоо, шахамал гуная туужа үгэхэдөө, хорёо хаагаа һэн* (Д. Эрдынеев, 1979).

БАЙТАҢАН ҮНЕЭН — хэдэн жэлдэ отондо ороогүй,hubайрһан эмэ үхэр (яловая подряд несколько лет). *Байтаһан үнеэ тарайлгажархёод, далай дабирхай мяха хаана хэхэ хүмиш?* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ХАЙДАГ ҮНЕЭН — тугалынь гарзалһан гү, али миин тугалгүйгөөр хаалгадаг үнеэн (корова, доящаяся без теленка). *...һүүлээ үргэһэн зан-даа зогсожо байһан хайдаг хүүгшэнишнь Дэмаа хүгшэнөө дуудаһан янзатай урагшаа улыжэ улыжэ...* (Н. Очиров, 1968).

ҮНЕЭ ЭБИЛГЭХЭ — үнеэ хаахын урда тугалынень хүхүүлжэ урлюулха (дать некоторое время пососать теленку). *Магад, бага балишар ябаһа-наа, үнеэ эбилгэжэ, хүл нүсэгөөр шүүдэртэй но-гоон соогуур гүйдэгөө һанажа ябаһан байжа болоо* (Ж. Балданжабон, 1960).

САМПИЛОВ Ц.С. Эртын хабар. 1950 он

ДЭХЭХЭ — тугалай хоншоороороо мүргэн эхэ-еэ хүхэхэ (бить вымя мордочкой при сосании). *«Дэхүүлээгүй дэлэн дэлбэрхэгүй, хүхүүлээгүй хүхэн хөөһэгүй, нүхэ һүбэнь уйтаржа, хуни болошоходоошье хаатадаггүй юм даа...» — гэжэ баһа нэгэ һамган арсана* (Ц. Дон, 1958).

УРЛЮУЛХА — үнеэ хааһанай һүүлээр тугалынень табижа, нэгэ хэды соо хүхүүлээд, дахин үнеэ хааха (дать пососать теленку и снова доить).

ЗАЯДАХА — 1) эбилгэхэ (дать пососать теленку). *Һүрэг соонь ёбуутай хүригшэн гэжэ нэгэ заядалтагүйгөөр хээрэ хаалгадаг хайдаг үнеэн бай-һан юм* (И. Тугутов, 1956, № 2); 2) эхынгээ һүндэ сададаггүй малай түл ондоо, һүтэй малда хүхүүлхэ (давать на подсос к другой матке).

ХАБИДАХА — үнеэ хаахадаа, хойто хоёр хүлы-ень хэрээһэлүүлэн уяха (спутывать задние ноги коровы). *Тишгээд нэгэ үнеэгээ хабидажэ, уяхаяа аягүйрхэжэ һууһаар, тэрээндэ хүлөө гэшхүүлээд, шүүд уйлан алдаба* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ҮНЕЭ БААХА — үнеэнэй хүхыень шобторжо, хү гарган абаха (доить корову). *Би өөрөө үнеэгээ һаана аабзаб даа* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ТУГАЛ ТАТАХА — үнеэ эбилгэһэн хойноо тугалынень эхэхээнһ Һалгаажэ, үнеэнэй тархи талада ооһорһоо уяха (привязывать теленка около головы коровы).

ТУГАЛ БАРИХА — үнеэ хаажэ дүүргээд, тугалынень табиһан хойноо нэгэ хэды хүхүүлээд, эхэхээнһ илгажа хорёодо хааха (загнать теленка в ограду). *«Би тугалаа баряад, үнеэдэе гаргуужам», — гэнэ эхэнь* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

УНАЙ — үнеэ хаахадаа, боргооһо батагана үргөөхын тула ууюулһан хуурай аргал (дымокур).

УНАЙ ТАБИХА — унай ууюулха, хуурай аргал дүлэ гаргангүй шатаажэ, утаа гаргаха (ставить дымокур). *Үнеэ хаалгын үедэ хуурай аргал самсынгаа хормойгоор дүүрэн асараад, унай табихаи* (Ш-С. Бадлуев, 1965).

ҮГЛӨӨНЭЙ БААЛГА — үглөөгүүр, бэлшээридэ гарахаһаанһ урид үнеэ шобторолго (утренняя дойка).

ҮГЛӨӨНЭЙ БААМ — үглөөнэй хаалгын хүн, үг-лөөгүүр хаагдаһан хүн (молоко утренней дойки). *Үглөөнэйнь һаамай хүн... «Оо, сай уудаг һайб», — гэжэ Вандан шэбшэбэ* (Ц. Галанов, 1975).

ҮДЭШЫН БААЛГА — үнеэдэй үдэшэ бэлшээрһнээ бусахадань шобторолго, хаалга (вечерняя дойка). *Үдэшын хаалгын үе байна* (С. Эрдэнэ, 1976, 3).

ХОЖОРХО — намар болоходо, үнеэнэй һүгүй болохо, хү багаар гарадаг болохо (давать меньше молока). *Үнеэднай хожороо... Зарим үхэрнай зайгуултахаяа һанана* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ШАБХАХА — тугалдань үлөөнгүй, үнеэнэй хү дууһан хааха (доить, не оставляя телёнку). *Угытэй айл ганса нэгэ үнеэдэе тугалдань табингүй шабхана* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

БУХА ДАХАХА — бухын үнеэ һахижа, боод болгохо (покрывать). *...Манай малаагша үнеэе буха даха-ба, юрэдөө, эртэхэн уураг эдихэмнай гэхэ мэтээр тоолоно* (Ц-Ж. Жимбиев, 1967).

ДЭЛЭННЭХЭ — боод үнеэнэй түрэхэ дүтэлхэдөө, дэлэнгэйнһ ехэ болохо (набухать — о вымени).

ТҮРЭХЭ ҮНЕЭН — боод үнеэн, тугаллаха үнеэн (стельная корова). Буряад зон эртэ урданһаа хойшо малаа ехэ хёрхоор адаглажа, малай бэеын шэнжэнүүдээр малайнгаа ямар нэгэн байдал элирүүлдэг байһан юм. Тон тиимээр түрэхэ үнеэе хээрэ түрүүжэн гэжэ һэргылхэдээ, тусхай шэнжэнүүдээрнь мэдэжэ, бэлшээридэ гаргадаггүй байһан юм.

УУСАНЬ УНАХА — түрэхэ дүтэлһэн үнеэнэй уусынһ яһанай урда хажууда гэдэхээнэйнһ хонхойхо, хээлиинһ доошоо орохо (опущение плода у готовой к отелу коровы).

ОРБОНГОЙНЬ НААШАА БОЛОХО — түрэхэ дүтэлһэн үнеэнэй орбонгой газгаа тээшээ обойхо (увеличение наружной части влагалища).

ТУГАЛАА НЮУХА — хээрэ түрэхэн үнеэнэй тугалаа тэнжээгээд, шугы бургааһан болон далда газар-та орхёод бэлшэхэ (прятать теленка). Тугалаа нюухагүйнь тула үнеэгээ гэртээ түрүүлхэ гэжэ оролдодог юм.

НАБТАҢАН — малай түлэй эхэ соогоо байхадаа бай-һан байра, хальһан (послед, плацента).

ХАРЬБАҢАН — набтаһанай нимгэн сагаан хальһан хуби (часть последа, прозрачная белая пленка).

БАЛАЙ — малай түлэй гарахада, бээдэнь няалдаһан нилдагар шэнгэн бодос (слизь на теле новорожденного теленка). Мал түрэмсөөрөө, түлэйнгөө бүхы бэеыень долёожо сэбэр болгодог юм.

ДЭЛЭНГЭЭ ҮБДЭХЭ — үнеэнэй дэлэнгэй ямар нэгэн шалтагаанһаа боложо хабдаха (мастит). *Үнеэнэй дэлэнгэй хабдахада, баабгайн һабараар һабардадаг һэн. Наранай орохо үеэр Тобшой хүгшэн тэрэ һабараар эрезгшэнэйнгээ дэлэн һабардаад, «хабдар, хари, хабдар, хари» гэжэ газар зангаба* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

ҮХЭРЭЙ ЗҮНЭ (МАСТИ КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА)

ҮХЭРЭЙ ЗҮНЭ — үхэрэй үнэнэй элдэб үнгэ (масть). Буряад зон үхэрэйнгөө тоо бүридхэхэнөө гад-на, зүнэлжэ, хүсэд дутууень танидаг байһан юм. Һаалгадаг үнээдһээ бэшэ үхэрөө иимэ тиимэ зү-һэтэй гэхэһээ бэшэ, нэрэ үгэжэ нэрлэдэггүй нэн: сагаан хашараг, хүрин гунан, малаан буруу гэхэ мэтэ. Үнээн тухай хэлэхэ болоо хаа, -гшан гэһэн эмэ үхэр гэжэ зааһан удхатай суффикс хэрэглэжэ нэрлэдэг нэн: сагаагшан, улаагшан, буурагшан г.м. Һаалгадаг үнээдые бэдэрхэ, дуудаха болоо хаа, Сагадай, Бууралдай, Һааралдай гэхэ мэтээр нэрлэдэг байна. Мүн үхэрэй зүһэ бэшэ малайхидал адли ямар нэгэн онсо тэмдэгээрнэ нэрлэдэг юм: мухар эрээгшэн, ёотон сар, алаг буха г.м.

ЗҮНЭЛХЭ / ЖҮНЭЛХЭ — мал, тэрэ тоодо үхэр, зүһөөрнэ илгаруулан таниха (узнавать по масти). Амиды үнээдээ танидаггүй басаган шуһа нүжэ, шорой болошонхой үнээгээ яажа жүһэлхэб даа! (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

САГААГШАН — сагаан зүһэтэй үнээн, сайбар зүһэтэй үнээн (корова белой масти). *Эхэнэ дуу гаража нуужа, тээ ойрохон сагаагшанаа хаана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961); — *Сагаандай! Ер! Ер! Ер! Сагадайми ерэ даа! — Сагаагшан ерэ!..* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

УЛААГШАН — улаан, улабар зүһэтэй үнээн (корова красной масти). ...*Шагдар хүршынэ хоёр баса-гад түгшэтэрөө гүйлдэжэ ошоод, хүришэ яндан улаагшанаа туужа гаргабад* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ХАРАГШАН — хара зүһэтэй үнээн (черная корова). *Дари үнээдээ хаагаад, гарайнгаа бээрэхэдэ, Мухар Харагшанайнгаа сами доогуур хэжэ дулаасуулад гээд, гэртээ яаран оробо* (И. Тугутов, 1956, № 1).

ХҮҮГШЭН — боробтор зүһэтэй үнээн (серая корова). ...*мүндэгэр сагаан хадын боорёор бишыхан буурал бу-руу дахуулһан хүүгшэн үнээ дахуулһан хүн саашалжа ябана* (Ж. Балданжабон, 1982).

БУУРАГШАН — буурал, үнэһэлиг боро зүһэтэй үнээн (чалая корова). *Ер! Ер! Ер!.. Энэ буурагшанише мишл яагша аабиб?* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ХУААГШАН — хуаа, сайбар-шаргал зүһэтэй үнээн (палевая корова). *Хуаагша үнээнэйнгээ үбһые хойто соорхойдо сабшаарайт* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ҺААРАГШАН — хаарал, хүрибтэр боро зүһэтэй үнээн (буланая корова). *Ахалаша хаалишан хаарагша үнээнэйнгээ дороһоо үндыхэ зуураа хүн-гэн сагаан хүнэгэй хахадсаа гараһан һү харуулна* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ХҮРИГШЭН — хүрин, харалгы хүрин зүһэтэй үнээн (темно-бурая корова). «...*Харин би яар урьяжа ябаа бээбэ даа...*» — гээд, *Санжама абгай тэрэ Хүригшэнтээ носождожо ороно* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

АЛАГШАН — бээнэ дундуураа тойроод сагаан аад, сээ-жэ болон уусань ямар бэ даа ондоо зүһэтэй үнээн (пегая корова). «*Алагшамнай шүдэ муутай, ородууд-та худалдаха болооб*», — гэжэ *ерэхэһээнэ урда Норбын хэлээшэ дуулдана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

МАЛААГШАН — толгойнэ эбэрнүүдэйнгээ хоорон-доһоо эхилээд, нюдэнүүдэйнэ хоорондуур доошоо, аман хүрэтэрөө сагаан үнээн, мүн саминь сагаан байжа болохо (корова с белой полосой на лбу).

ЁБУУТАЙ ҮНЭЭН — духынгаа тэг дунда сагаан толботой үнээн (корова со звездочкой на лбу). *Һүрэг соонь ёбуутай хүригшэн гэжэ нэгэ заяалтагүйгөөр хээрэ хаалгадаг хайдаг үнээн байһан юм* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ЁОТОН — үрөөһэн эбэрээ хухарһан, ута богони хоёр эбэртэй үхэр (однорогая). — *Ёотон эбэртэй хүхэ, сэхир нюдэтэй сагаан сарнуудта. Энээншэ абаһан дары нэгэ шарга хуурай түлээ намда асаржа тушаа-хые захирнам...* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЭРЭЭГШЭН — ямаршые зүһэтэй аад, элдэб түхэлэй са-гаан толбонуудтай үнээн (пестрая корова). *Голой зүүн бээр томонууд эрээгшэ үнээд наяхан саһан дороһоо бултайһан хур хагдые хэлээрээ орёон, ходор татажа, жажалан байнад* (Д. Батожабай, 1955); *Урдаа дайрал-даһан үбһэ ногоо үлэнхэ хомхойгоор эдижэ ябаһан ехэ гэдэһэтэй хүри эрээгшэн Жаргалмаа тээшэ инсаглан уухилжа харана* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

МУХАГШАН — эбэргүй, мухар үнээн (комолая корова). *Зай, хүдэлэнгүй бай даа, һайн болохош, Мухагшамни* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

МҮГЭЛЗЫ — хоёр эбэр хухархай үхэр (корова со сломанными рогами).

МӨӨРЭХЭ — үхэрэй юрэ абья гараха (мычать). ... *хайдаг хүүгшэнишнэ Дэмаа хүгшэнөө дуудаһан янза-тай урагшаа улыжэ улыжэ, гунигтай сошордуугаар мөөрэжэрхибэ* (Н. Очиров, 1968).

ҮҮГЭНЭХЭ — үнээнэй тугалдаа мээхэйржэ гү, али Һаалгаха сагайнгаа дүтэлхэдэ, аалиханаар мөөрэхэ, абья гараха (мычать тихо). *Һаагдаагүй хоёр хюһаранишнэ үүгэнэлдэжэ байба* (Д. Эрдынеев, 1979).

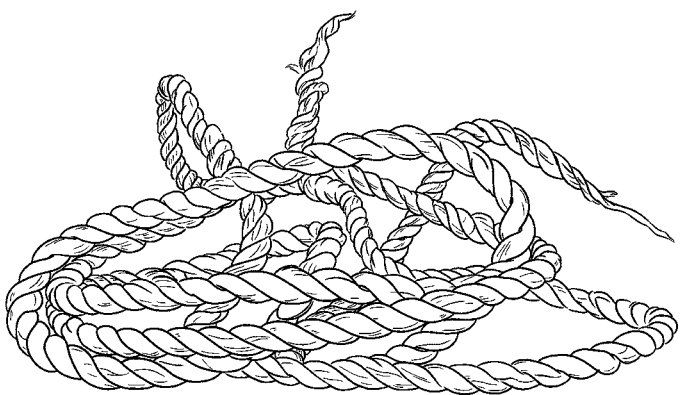
ОЛИХО — үхэрэй эбэрээрээ юумэ үлгэжэ хаяха, хажуу-дахи үхэрнүүдээ мүргөөд абаха (поддевать рогами, бодать). *Тишгээд уһанай захаар жэрылдэн зогсожо, уһа саһаар үлэн гэдэһээ дүүргэхэ гэһэндэл, хомхой хобдогоор хоросогоонод, хагшалан бэе бээе олинод* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

МҮРГЭХЭ — үхэрэй толгойгоороо юумэ түлхихэ, һэжэхэ, олихо (бодать). *Хүлзэн хүлээн зогсожо, мүргэлдэн олилдон эхилнэ* (Х. Намсараев, 1973).

ХАЙРАХА — малай, тэрэ тоодо үхэрэй хойто хүлөө-рөө үдхэхлэ (лягать задними ногами). *Жаргалмаа үнээд соогоо айхабтар амгалан тайбан зантай, хайраха хайшахые огто мэдэхэгүй, айхабтар тээгээр ехэ гэдэһэтэй хүгшэн улаагшанаа хаажа ороно* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

ХИБЭДЭНЭЭ ХИБЭХЭ — үхэр, тэмээн, хони ямаанай эдихэн үбһэ ногоогоо һөөргэнэ гулгижа гаргаад жажалха (жевать жвачку). *Зарим үнээд һөөг бургаһанай үбэрөөр дулаахан наранда игаан хэбтэ-шоод, хибэдэһээ хибэнэд* (Д. Батожабай, 1955).

ХИБЭДЭНЭН — малай хото сооһоон һөөргэнэ гар-гажа жажалдаг үбһэ ногоониинэ (жвачка). *Хэрбээ энэ улаагшан шададаг хаа, хибэдэһэнэй ногоон шүлһэ доошонь дуһаажа байжа олые хөөрэхэл нэн ха* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

Мушамал

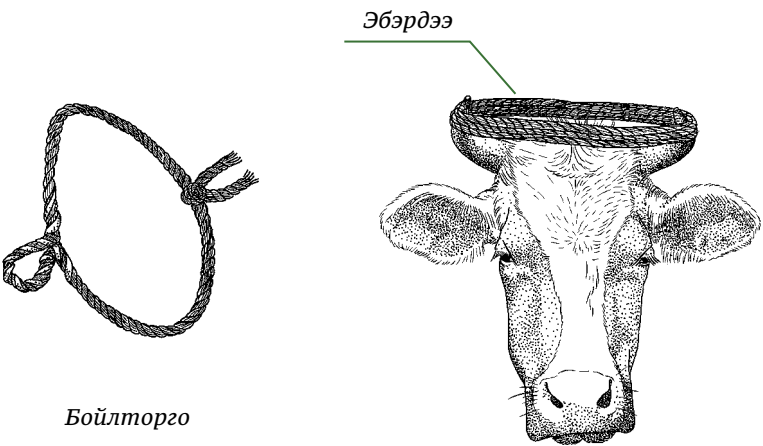
ГОМБОВ И. А. Сабшалан

ЭБЭРТЭ БОДО МАЛ АЖАЛЛАХАДА ХЭРЭГТЭЙ БОЛОДОГ ХЭРЭГСЭЛНҮҮД (ПРЕДМЕТЫ ДЛЯ РАЗВЕДЕНИЯ КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА)

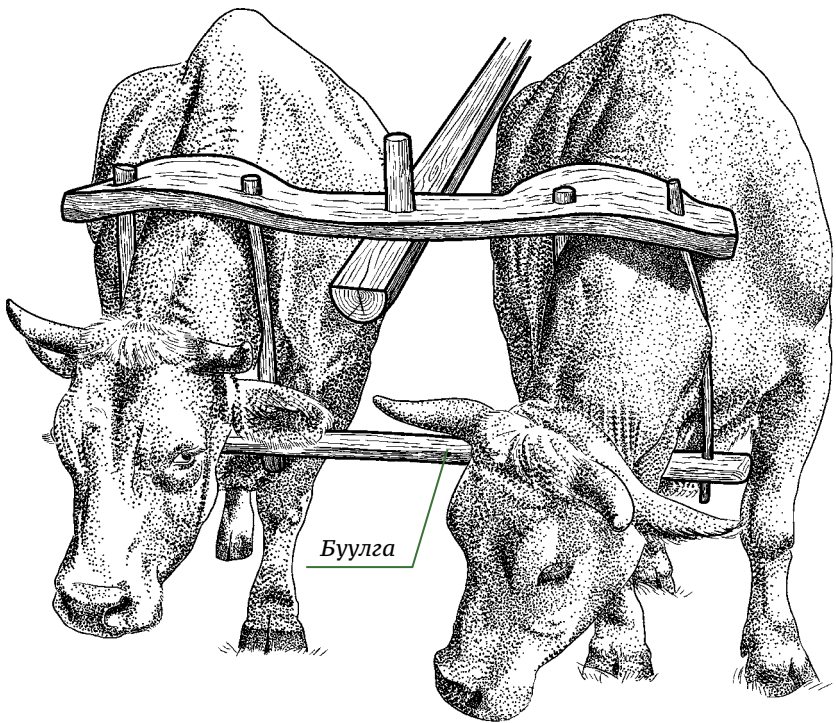
БОЙЛТОРГО — тугалай хүзүүндэ уягдадаг бүтүүтэй дээһэн ооһор (верёвкa, надеваемая на рога коровы). *Баһа сагаахан бойлторготой тугалынэ һөөргөө хото хо-рёо тээшээ гүйжэрхинэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

ЭБЭРДЭЭ — үхэр барижа уяхын тула тэрэнэй эбэр-тэ уягдадаг ооһор (верёвка, надеваемая на рога коровы). *Сарнуудай ябадал дундаа хахалагдаагүй газарай хагда хэлээрээ догоодон орёогоод абахадань, Ханда эбэрдээ ооһороо угзаран, тэдэнэй толгой дээ-шэнэ үргүүлнэ* (Г-Д. Дамбаев, 1983).

ХАБИДАА — үнээ хаахадаа, хойто хоёр хүлыень уядаг дээһэн ооһор (волосные путы, надеваемые на задние ноги коровы во время дойки).

Бойлторго

Буулга

Хөөмэгшэ

НЭМНЭЭ — даарахан, үбдэһэн мал дээрэ тоходог һэеы (накидка, войлок, котормы накрывают корову, теленку или больное животное, попоны).

НЭМНЭХЭ — даарахан, үбдэһэн малда нэмнээ тохожо, ооһороор гэдэһэн доогуурнь хоёр газараар оруулжа уяха (накидывать покрывало, попону).

ХАМАГША — эхэтээ сугтаа бэлшэдэг болоһон томо тугалай гү, али хюһаранай буруугай эхээ хүхэхгүйн тула хоншоортонь угладаг халхабша (намордник). *Тэрэнь... хамагшаараа бургааһанай халаада шагтагалдашанхай юумэ байба* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ХӨӨМЭГШЭ — сар хүллэхэдөө, тэрэнэй хүзүүндэ угладаг тусхай ёһоор зохёогдоһон хабтагай модон (ярмо). ...*сараа хүтэлөөд тооһотой харгыгаар галгюулжа ябахандаа, хөөмэгшэдөө морхигор харандааашаараа эрэлжэ ябадаг һэн ха* (Ж. Балданжабон, 1960).

ДЭЭНЭН АРГАМЖА — адуунай хилгааһаар томоһон ута ооһор (длинная волосная веревка, применяемая для хозяйственных нужд).

ДҮРЭ — сарай хамар нүхэлжэ һуулгададаг модон гү, али түмэр сахариг (деревянное или железное кольцо, продеваемое в нос вола). *Тиин Халзан Жамса Аригуун Бүүбэйн хойноһоо, дүрэтэй сар шэнги, уухирган-уухирган дахаба...* (Ж. Балданжабон, 1982).

МУШХАМАЛ — һур эршэлэн томоһон бүхэ бүдүүн аргамжа (скрученная кожаная веревка). Ашаалһан үбһэ, мүн юумэ шэрэхэдээ, мушхамалаар уядаг юм. *Тиигээд үшөө тоног тушаа, хазаар ногто, боожо, мушхамал дутажа зобооно гэнэ һэн* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХИЛГЭЭ — 1) хүнэй үргэлжэ даахаар ашаа, үбһэ мэтые уяха гэхэн ооһор (веревка для увязки сена); 2) хилгээгээр, ооһороор уягдаһан үбһэн (сено в кипах, тюках). *Нилээдгүй ехэ саһа, үбһэ хулһа урбуулаа, үлэн хооһон малдаа нэгэ ногообори, нэгэ хилгээшье, нэгэ бухалишье хаань үбһэ үлүү ашаха гэжэ оролдоно ха юм* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ХИЛГЭХЭ — үбһэ хүнэй үргэжэ даахаар хабтагар хабтагараарнь абажа, ооһороор хоёр газар бүхэлэн уяха (увязывать сено кипами, тюками). *Тээсгэн, үшөө саһатай байхада, Дандаровай мандагар һүринүүдые хайра гамгүй асалжа, иишэ тишишэнь тэргэ шаргаар шэрэнһэнэ, хилгээлһэнэ эрхэгүй наанаандаа оруулба* (Ж. Балданжабон, 1960).

ТУШАА — үхэрэй гү, али мориной хоёр хүлдэ холо ошохогүйн тулада тааруулагдаһан шагтатай, бүтүүтэй һур гү, али дээһэн ооһор (путы).

Хонин

Овцы

ХОНИН — табан хушуу малай нэгэн болохо, үбһэ ноогоор хооллодог, һүн тэжээлтэ, аса-туруута ами-тан (овца, баран). ...*Балжад хүгшэн Балжиматаяа хонидоо һаяхан хотонһоонь гаргаһан янзатай, хорёо соонь үбһэ үрижэ, эдэслүүлжэ байгаа һэн* (Б. Мунгонов, 1962).

ХУРЬГАН — гараһанһаа эхилээд намар болотор тэнжэһэн хониной түл (ягненок). *Хурьганинь хүлэжэ хэбтэһэн мэтэ дүрбэн хүл дээрээ собхорон бодоод, монсогорхон толгойгоо һэжэрэн гэдэргээ сухариба* (С. Цырендоржиев, 1975).

ДАХАЛАЙ ХУРЬГАН — хониной түрэлгын дүүрэхэ тээшэ гараһан хурьган (позднородившийся ягненок). *Тиин Хорло дахалай хурьга адуулха үүргэ-тэй боложо, Ташалан дабаанһаа нааша бэлшээдэг байба* (Ж. Балданжабон, 1965).

ТҮЛГЭ — хониной түрүүшын намарһаа хойто намар болотор ябаһан түл (ягненок до осени следующего года). *Мүнөө манай колхозой хонидто шоно орожо, гүйдэл дундаа дүрбэн түлгэ бажуугаа* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ШҮЛГЭ — хоёрдохи намарһаа гурбадахи намар болотор ябаһан хониной эрэ түл (двухлетний баран).

ЗУЬАГ — хоёрдохи намарһаа гурбадахи намар болотор ябаһан эмэ хонин (двухлетняя овца).

ДОРЖИЕВ Л. Д. Малшан. 1983 он

Хонид, Яруунын аймаг. 2007 он

ЯМААН — табан хушуу малай нэгэн болохо, үбнэ ногоогоор хооллодог, халаа туруутай, ута шэрүүн нооһотой амитан (коза). *Арад зоной маллажа ер-һэн аса туруутай ямаан һүрэг, эрэ эмэгүй хахалтай байдаг* (Х. Намсараев, 1973).

ЭШЭГЭН — гараһанһаа хойшо хойто намар болотор тэнжэһэн ямаанай түл (козлёнок). *Далюу эбэртэ ямаан түрэбэ, Эрэхэн хоёр эшэгэд шашхаба* (Х. Намсараев, 1973).

ШҮДЭЛЭН — хоёрдохи намарһаа хойшо ябаһан ямаанай түл (козленок по второй осени).

ҺИИНЭГ — гурбадахи намартаа ябаһан эрэ ямаан (трехгодовалый козел).

ЗУЪАГ — гурбадахи намартаа ябаһан эмэ ямаан (трехгодовалая коза).

ТЭХЭ — шэмхэгдээгүй, заһагдаагүй эрэ ямаан (козел-производитель). *Һамбай ехэтэ тэхын бабанаан, Һахал ехэтэ ямаанай маараан...* (Х. Намсараев, 1973).

ҺЭРХЭ — шэмхүүлһэн, заһагдаһан эрэ ямаан (кастрированный козел). *Тэндэһэ гэртээ ерэхэдээ, табан һэрхэ ямаа алаад, өөхыень хайлуулагты гэхэн захиралта үгэбэ* (И. Тугутов, 1956, № 2).

САМПИЛОВ Ц.С. Ямаад. 1944 он

Ямаан

Коза

АДУУЛХА — хонидые тогтоон байлгажа эдеэлсэтэй газараар харууһалжа бэлшээхэ, ябуулха (пасты). *Газарай хара байгаа хада хонидоошые адуулад гэхэ зон бэээбди, ехэл һайхан, ута намар боложо байна даа* (Н. Очиров, 1968).

ТОГТООХО — хони, мүн бэшэшые мал захадаха (останавливать скот). *...богонихон ургаяа баряад, хонидой урдаһаа амадан тогтоодог һэн* (Н. Очиров, 1968).

ТУУХА — хони мал бэлшээри тээшэнь гү, али ондоо тээшэнь залаха, ябуулха, үлдэхэ (гнать). *...нара орохо дүтэлһэн хойно хонидоо туугаад, Субадингаа адуулгаһаа бусахада...* (Н. Очиров, 1968).

ЗАЛАХА — хони мал бусааха, зүб тээшэнь ябуулха (гнать в нужном направлении).

ТЭХЭРЮУЛХЭ — хонин болон бэшэшые малай түрүүн саашаа тэгүүлһэниень бусааха, ондоо тээшэнь харуулха (поворачивать, заворачивать, вернуть обратно).

ХААХА — хонидые бэлшээриһээ ерэхэдэнь, хорёо соо оруулжа, гарахагүйгөөр үүдыень бүхэлэн уяха (загонять в ограду). *Хонидоо хаамсаараа, хашан хулынгаа эмэзынь абажа...* (Н. Очиров, 1968).

ХҮГ — саһаа урид, тааруугүй сагта хони ямаанай түрэхые һэргылэн, хусын гү, али тэхын гэдэһэндэнь уягдадаг хабтагай гү, али үйһэн халхабша (берестяной или деревянный фартук, подвязываемый под брюхо барану или козлу для предупреждения преждевременной случки).

ЭМНИХЭ — эрэ хурьга, эшэгэ, тугал буруу заһаха, шэмхэхэ; малда эмь/имь табиха, шэхыень элдэб түхэлтэйгөөр һэтэлэн отолхо (кастрировать; метить). *Борьбо дээрээ бордойходоходоо, боро хара ажалай амта танин: хурьга түлгэ эмнилсэдэг, унага даага дэллэлсэдэг, гүйгөөшэ моридые унадаг һэн* (Ц-Ж. Жимбиев, 1992).

ЭМЬ / ЭМИ — малай шэхэ онсо өөрын ёһоор, маяг түхэлтэйгөөр һэтэлэн отолһон тэмдэг (метка). Имь табихадаа, ганса шэхэндэнь гү, али хоёр шэхэндэньшые табижа болодог юм. Айл бүхэнэй имь онсо өөрын түхэлтэй, дүтэ шадарай айлай имьһээ ондоо байдаг һэн. *«Ноёд, тэрэ сарнуудайнь үнэ зүһыень, имь тамгыень бэшэжэ хайрлым!» — «Далюу эбэртэй хүрин сар, хоёр шэхэ шуурхай»* (Ж. Балданжабон, 1982).

ЭМНЕЭ — эрэ хурьга, эшэгэ, тугал буруу заһаһанай һүүлээр багахан сайлалга (чаепитие после кастрации молодняка).

ХИЗААЛАН — гурбадахи намарһаа дүрбэдэхи намар болотор ябаһан эрэ хонин (трехлетний баран). *Үбгэ һамган хоёр хөөрэлдэжэ, өөрынгөө нэгэ хизаалан хонице орондонь табиха болобо* (Лодойдамба, 1965).

ҺАГЛИ — гурбадахи намарһаа дүрбэдэхи намар болотор ябаһан эмэ хонин (трехлетняя овца).

ДҮРБЭН, ЗУРГААН ШҮДЭТЭЙ ХОНИН — хониной наһа шүдэнэйнь тоогоор тоололго (четырёх-, шестизубая овца).

БҮДҮҮН ХОНИН — бээе хүсэхэн, таба-зургаан наһатай хонин (взрослая овца). *Бүдүүн хонид түл-гэ шүдэлэнһөө һураггүй дээрээр хурьгалдаг гээшэ* (Ж. Балданжабон, 1965).

ХУСА — заһагдаагүй, шэмхэгдээгүй, эрэ хонин (баран-производитель).

ЭРЬЕ — шэмхүүлһэн эрэ хонин (валух, кастрированный баран). *Үбэлдөө юумэ эдюулжэ ондо орууһан нэгэ эрьетэй аад, тэрэнээ Улааха-Аралай хонишодто табиһан байжа, асарха баатай болоо һэн* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХОНИШОН — хони харууһалдаг, адуулдаг хүн (чабан). *Базарай хүшэн — Балжад хонишон... баһал бүхөөр нойрсонхой* (Б. Мунгонов, 1962).

ХУРЬГАШАН — хониной түрэлгын үедэ хурьга абадаг, харууһалдаг хүн (сакманщик). *...Бальжам хурьгашан баһал бүхөөр нойрсонхой* (Б. Мунгонов, 1962).

ХОНИДОЙ ТҮРЭЛГЭ — хонидой хурьгалалга (весенний окот овец). *Иигэжэ эхээржэ ядаһаар байтарнь, хониной түрэлгэн болохонь гээшэ* (Ж. Балданжабон, 1965).

ТҮЛ АБАЛГА — хониной хурьгалалга, гэрэй амитадай түл гаргалга, түрэлгэ (окот, отел). *Түл абалга захалха, нарай хурьганай...* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

ТҮЛ — хониной хурьган, малай зулзага (приплод). *Колхоз соогоо нооһо, түдөөр түсэбөө үлүүлэн дүүргэхэдэнь, ерэхэн ошоһон ноёдто харуулдаг...* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

ТЭЖЭЭБЭРИ — туранхай, муудаһан гү, али үбшэн хонид (овцы на подкорме). *Тагарай түлэз халха һамбаанда Бутид һургаагаар баригдаһан хорёо соогоо үбнэ үбэнүүлэн тэжээбэридээ үгэбэ* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

ХОЛХИХО — таба-зургаан наһатай хонидой шүдэнэйнь хүдэлдэг болохо, муугаар даадаг болохо (расшатываться, шататься — о зубах овец). *Үнэндөө таба-зургаатайдаа хүгшэрдэгшые бэшэ, тала дайдада һая ургажа байһан ирзагархан ногоо шэмхэлдэг хурса шүдэниинь холхижо эхилдэг ха юм* (Ж. Балданжабон, 1965).

САГААН ЯМААН — сагаан нооһотой ямаан, сагаан зүһэтэй ямаан (белая коза). *Сагаан ямаамнай саһа малтаад, Хагда гаргажа, харамнан бархирнал* (Х. Намсараев, 1973).

ХАРА ЯМААН — хара нооһотой, хара зүһэтэй ямаан (черная коза). *Хара тэхээс хаража абыт, Хараһаар байтар харайхань харатайл* (Х. Намсараев, 1973).

ХҮХЭ ЯМААН — хүхэ-боро зүһэтэй, үнэхэлиг хүхэ нооһотой ямаан (серая коза). *Хүхэ ямаагаа хүл жорхой гэнэ гүт...* (Х. Намсараев, 1973).

УЛААН ЯМААН — улабар хүрин нооһотой ямаан (коза красновато-коричневой масти). *Улаан хэрхэмнай урдаһаамни хараад, Урда хүлөө дэбһээд абанал* (Х. Намсараев, 1973).

ШАРГАЛ ЯМААН — сайбар шара нооһотой ямаан (коза соловой, палевой масти). *Шара ямаан шашхаа ехэтэй, Шаргал тэхэс бабанаа ехэтэй* (Х. Намсараев, 1973).

ОРОГ ЯМААН — нюур дээрээ хоёр нүдэнэйнгөө хажуугаар сайбар хүрин худалтай, бараан зүһэтэй ямаан (коза с двумя светло-коричневыми полосками на морде). *Орог хэрхэмнай ойгоор зайжа, Налхи намаа түүжэ эдинэл* (Х. Намсараев, 1973).

АЛАГ ЯМААН — гэдэһэн дундуураа сагаантай ямаан (пегая коза). *Алаг тэхэс юундэ табинат, Алаг эрэн хүрэг юунэй гоёб?* (Х. Намсараев, 1973).

ЯМААНАЙ МЯХАН — үүсэлэгдэһэн ямаан, мяхалагдаһан ямаан (козлятина). Ямаанай өөхөнэй түргэн зарсадаг ушарһаа, ямаанай мяха эдеэд хүйтэн уһа уухагүй гэдэг хэн.

ЯМААНАЙ ҺҮН — ямаанһаа абтадаг һүн (козье молоко). Ямаанай һүн үхэрэйхиһөө дутахагүй тоһолиг юм. Һайн үүлтэрэй ямаад жэл соо хоёр-гурба түрэдэг, тиимэһээ үнээнэй шэргэһэн үедэ ямаа һаажэ эдихэдэ таатай хэн.

ХӨӨБЭР — ямаанай нооһоной узуур талада байдаг зөөлэн, нарин нооһон, ноолуур (пух). Ямаанай хөөбэр һамаар һамнажа абаад, бээлэй, оймһо нэхэдэг хэн.

ЯМААНАЙ АРҢАН — ямаанай бэеын газар талые бүрхөөһөн хальһан (козья шкура). Ямаанай арһаар ехэнхидээ дэгэл дээгүүр үмдэхэ даха үһөөрнь газашань оёдог, мүн ажалда үмдэхэ дэгэл, гутал гэхэ мэтые оёдог хэн. Ямаанай арһан дэгэлые ямаан самса гэжэ нэрлэдэг байгаа.

Ямаад, Зэдын аймаг. 2012 он

Мал харууһалалга

Уход за
домашними
животными

ЖЭДЭХЭ — үһээ бороодо болон һалхи шуурганда малай һалхинай үлээһэн тээшэ гүйлдэхэ (в бурю идти по направлению ветра). *Хониной жэдэхэдэ, дахалдаад ябаа һаа, доодо хотоной айлнууд-та хүрөө юм гээбы даа* (Ж. Балданжабон, 1960); *Адуунишысье шуургые уруу хушуураад, эхэлүүр гүүдынь унага даагадаа үүрһэдэн, жэдэхэсэ тэгүүлбэ* (Б. Санжин, 1981).

ЭЭРЭХЭ — мал холо табингүй, нэгэ газарта байлгаад, тойрон ябаха, тогтоохо (останавливать на одном месте, задерживать на одном месте). *Ерээ хадаа үдэр болотор энэ төөлмэгтэ хонидым ээрлэсэхэ болобот* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

МАНАХА — жэдэһэн хони, мал хотонһоо холо хээрэ газар ээрэжэ хонохо (караулить ночью в степи убежавший в бурю скот). *Харин тэрэ шуурганаар хонидыень хээрэ маналсажа хонооб* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

БЭЛШЭЭХЭ — хони болон бэшэшье мал бэлшээри-дэнь гаргаха, эдеэлхыень табиха, адуулха (пастить).

ҺАЛХИ ҺҮРЮҮЛЭН АДУУЛХА — хаанаһаа һалхин үлээнэб, тэрэ зүг руу харуулаад тууха, адуулха, һалхи өөдэ адуулха (гнать, пастить против ветра). *Тээдшье һалхи һүрүөлэн дуран соонь табиха, гүйлгэжэ адуулхада һайн* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

УРГЫН ХОНИН — хабартаа ургы намнаад тогтонгүй гүйлдэһэн хони ямаад (овцы и козы, увлекшиеся поеданием цветущих подснежников).

ХУРГАХА — хонидой халуунда эдеэлхээс болёод, үндэр газарта сугларха (стоять, сбившись от жары в кучку). *Наранай тээ дээрэхэнэ гаража, даамайгаар шаражэ эхилхэдэнь, хонидынь нэгэ бага байратай боложо, халуунда сугларан хургаһаар хада добо газар тээшэ дүтэлдэг байгаа* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ТИИРЭХЭ — малай халуунда тархья бэе бэе доогуураа хэжэ, эдеэлэнгүй байха (стоять, сбившись от жары в кучку). *Бүгшэм халуунда боргооһо батаганаатай байхадань, эдеэлхэшье һаа, толгойгоо бэе бэе доогуураа хээд тицрэдэг шуу* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

МАЛАЙ ОНДО ОРОЛГО
(ЗИМОВКА СКОТА)

ОНДО ОРОХО — малай үбэл, хабарые бүтэн, гар-загүй үнгэргэжэ, ногоондо орохо (зимовка).
Даагамнай далантай, буруумнай булшантай, тоо толгой хүсэд ондо орохонь гэжэ арад зон баяртай (Б. Санжин, 1981).

ТУРАХА — үбэлэй сагта эдихэ хоолой мууһаа боложо, малай муудаха, мяха маряанайнь шуураха (тощать).

БЭРЬЭГҮЙ БОЛОХО — тураха, мяха маряаниинь шууража, шадалгүй болохо (тощать, ослабевать).
«Бэрһэгүй болоһон мал адууһан хэдэн хоногто үргэлжлөө хадань тэсэхэгүй», — гэжэ дуугарба (Б. Санжин, 1981).

ҮРГҮҮЛХЭ — малай ехээр туража, шадалгүй болоод, бодожо шадахаа болихо (падать от истощения).
Зүгөөр үргүүлжэ байһан амитадынь өөдэлөөд орхиногүй, тэрэл зүн соогоо байнад, харин зариманинь эдihэндээ дишлдээ юм гү, үбшлэхээс ханаба (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ГАРЗАЛХА — малай үргүүлжэ үхэхэ (падеж скота). ...
һаядаа ород тосхон абашажа, түлгэнүүд болгоод, гарзалһан хонидойнгоо толгой хүсөөхэ түсэб табин хэбтэбэ (Г-Д. Дамбаев, 1973).

ТОРНИХО — хүл дээрээ гараха, өөдөө болохо, найжарха (становиться на ноги, поправляться).
Нилээд шүүрэхэ, үргэдэгүүдынь хатайртажа унаха гээбы гэлэнишнь бүри ханаһанһаа дээрэ торнибо (Д. Эрдынеев, 1979).

НОГОО ЭДИХЭ — найн ондо орожо, хабартаа шэнэ ногооной гаратар байха (перезимовать, дожить до первой травы).

НОГООН ДЭЭРЭ ГАРАХА — ондо орожо, малай ногоо эдихэ (перезимовать, дожить до первой травы).

НОГООНДО САДАХА — ногооной ута боложо, малай садаха (насыщаться травой после зимовки).
Нэгэтэ хабар, ногоондо малай садаад... (И. Тугутов, 1956, № 1).

ХҮШЭЛХЭ — ногоо эдижэ, малай таргалха, хүсэ орохо (набираться сил).

ТАРГАЛХА — намар тээшэ малай атарлаха, тарган болохо (жиреть, тучнеть).

МАЛ ЭДЕЭЛҮҮЛГЭ
(КОРМЛЕНИЕ СКОТА)

ХАЛУУЛХА — бэлшээридэ туухын урда тээ мал-да багаханаар үбһэ үгэхэ (подкармливать скот перед выгоном на пастбище). *Энэ үедэ хоришн бурядууд малдаа багахан үбһэ үгэжэ халуулаад, бага үдэһөө хойшо бэлшээридэ гаргадаг заншалтай һэн* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

ТОРДОХО — мууданһан, доройтоһон, тураһан мал амьяарайнь хаажа, үбһэ болон бэшэшье нэмэлтэ хоол эдюулхэ (подкармливать ослабевший скот). *Би эжэлээ хүсэхөө болиһон, халта доройтоһон хонидоо илгажа, аминдань хорёо соо хаагаад тордожо, тэрэ обёосынь хахад нара эдюулжэ байнаб* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

УҢАЛХА — малда уһа уулгаха (поить скот). Үбэлэй сагта мал элдэб аргаар уһалдаг байгаа: ехэ гол дээрэ соолго сооложо гү, али булагһаа, худагһаа уһа удхажа гэхэ мэтээр аргаа олодог һэн.

СООЛГО — үбэлдөө дороо хүрэдэггүй гол, нуурай мülһэ сонтигто, лоом, салир гэхэ мэтэ зэмсэгүүдээр сүмэлһэн нүхэн (прорубь). *Морёо хүтэлөөд яба-тараа, тэрэнэ халта тушаад, өөрөө Баруун-Хужартайн соолго үзэхэ гэжэ ябагаар ошоно ха юмбиб: хүлөөшье дулаасуулха, уһашье хараха хэрэгтэй байгаа* (Ж. Балданжабон, 1965).

ТОШОН — мülһэн дээрэхи уһан, мülһэнэй забһараар халин урдаһан уһан (наледь). *Бидэ ууралтажа байһан тошондо дүтэлэбди* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ҢАЙРАМ — хайлаһан саһанай уһан (талая вода).
Бэлшэрһэ һайрамай уһан урдажа, шэнэһэ-нэй шэлбүүһэнэй хангалай гутадаг болоходо... (Ж. Балданжабон, 1965).

УҢЬЭ ҮРИХЭ — мал эдеэлүүлдэг хуһамаг соогуур үбһэ тарааха (разбрасывать сено в ограде, где пасётся скот). *Хаалтатай эрьенүүдтээ үбһэ үрээд, һэмээхэн сонхоороо ерэжэ шагааһам...* (Ц-Д. Хамаев, 1978).

ХОГ — малай эдеэгүй орхиһон үбһэнэй үлэгдэл, бутархай (остатки сена, труха). *Хабар алажа худалдаха ханаа-тай шахажа байһан гунан үхэрынь үдэрэй уһалагдаагүй, ангишаһан янзатай, хог дээрээ харагдаба* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХОГЛОХО — үбһэнэй хог, үлөөдэһэн дээрэ мал оруулжа, эдюулхэ (запускать на остатки сена). *«Хүбаан, сэргын хажуудахи моридые хуһамаг руу табижархи. Хоглог!» — гэжэ ооглоно* (Д. Эрдынеев, 1979).

ТАТАЛУУЛХА — аянда ябаһан унаа гү, али ажал хэжэ байһан хүдэлмэрийн унаа саг зуура эдеэлүүлхэ (подкармливать рабочий скот во время работы, в пути). ...*улаа подводи шэрэгшэдэй түүдэгэй галханууд улагашажа, мори, сарайнгаа таталхы*е хүлэжэ һууһан зонууд... (Ж. Тумунов, 1949).

Мал харууһалга

МАЛ ЭМНЭЛГЭ
(ЛЕЧЕНИЕ СКОТА)

УРДАНЬ адууһа малай, хониной элдэб үбшэнүүд хүжэрдэг байгаа. Буряадууд тэдэниие элдэбээр аргалжа туршадаг һэн.

ХОНИНОЙ ХАТАЙР — хониной хатайртахада, хабартаа түргэн сагаан (вздутоплотник) гэжэ үбһэтэй газарта адуулдаг, хужартай нуурай захаар ябуулдаг һэн (овечья сухотка). Тиихэдэнь үбһэндэ халдаад байһан хужарай тоохон хониной хоолзуур руу орожо, турьяхадань, хамар соохи хорхойнь унадаг байгаа. Хужартай нуурта хонидоо туужа оруулаад, тамаруулдаг, толгойнуудын уһан руу шэхээд абадаг, хатайртаһан хониной хамар руунь нэгэ халбага керосин шудхадаг һэн. *Шиигтэй нойтон газар дээрэ хэбтэлэн хонид яаха аргагүй хатайртажа, өөдэлдэггүй гээшэ* (Д. Улзытуев).

ХАТАЙРТАҢАН малда эһэнэн тараг уһанда худхаад уулгадаг байгаа. Үхэрэй хатайртахада, тугалай шэхэхэдэ, тала газарта ажаһуугшад тарбагые үбшэнгүйгөөр, бүхэлээр тогоондо хэжэ удаан бусалгаад, шүлэнь уулгахада найн болодог гэдэг. Мүн иигэжэ үбдэнэн малнуудта уляаһанай холтоһоной шүлэ уулгадаг һэн. *Хатайртаһан харагишанайнгаа гэдэһэ доторые нюдэнэйнгөө нёлбоһотой холин аршажа һууһан хүгшэнөө...* (М. Батонин).

САНДАГАХА — эрэ хониной шээһэндээ хаагдахадань, шээгэйнь үзүүрые урбуулаад, нүхынь хааһан жэжэхэн хара шулуе хюмһараа шэмхэн абадаг һэн (закупоривание мочеиспускательного канала у валухов).

ҮХЭРЭЙ ШУУ ҮБШЭН — үхэр шуу үбшөөр үбдэхэдөө, нюрган болон гуядаа хабдадаг байгаа (шумящий карбункул у коров). Тиихэдэнь тэрэ хабдарайнь саашаа ябажа ехэдэхэгүйн тула зэд хаалаагаад, тэрэнэйнгээ үзүүрээр хабдарынь хайрадаг һэн.

ДЭЛЮУРХЭ ҮБШЭН — дэлюутэнэн үхэрэй айбалхайн доохонуур, хүйһэнһөө дээхэнүүр, хурганай багтахаар, саашаа мяхан руугаа ороһон хоёр сантиметр тухай нүхэн байдаг (опухоль селезенки). Дэлюутэнэн үхэрэй тэрэ нүхэн руунь, хабһанайнь доохонуур һөөлжүүлээд, хутагаар хадхажа, хаб хара шуһа гаргадаг, тиигээд 5–6 хоногто үхэрөө уһалангүй байлгахада эдэгэдэг юм. *Нэгэ хониной дэлюундэ шуһан суглараад, тараганажа хэбтээ* (Ж. Балданжабон).

БООМО ҮБШЭН — мориной боомотоходо, арһыень хаха зүһэжэ, боомыень таһа отолжо хаяад, шарха руунь дари хэжэрхидэг гү, али шарха руунь даряар буудажархидаг байгаа (сибирская язва). *Боомооршые үхэһэн байгаа юм аалам гэжэ айдаһамни хүрөөд...* (Х. Намсараев).

ХООЛОЙН ХОРДОЛГО — хабарай сагта хүлэрһэн мори һайрамай (хайлаһан саһанай) уһаар уһалаа һаа, хордожо үбдөөд, сожонь татажа, аминиинь игсуун хүндэ болодог байгаа (изжога у лошадей). Хордоһон мориной шэлбын болон хэлэн дорохи худалье ханадаг, мүн һүүлэйнь яһанай үзүүрһээ гурбан хурга хэмжээд, арһыень хаха зүһэдэг һэн. Хаананьшые ханаа һаа, үдхэн хара шуһан гаража, үбдэнэн морин эдэгэдэг.

НАХАЛ — морин үхэр хоёрой нахалтажа үбдэхэдэ, нюдэнэйнь зубхи соо, доодо тээнь мэнгээрһэн ургаад, ёрболзожо байдаг (хрящевидный нарост на глазах скота и лошади). Тэрэ мэнгээрһыень отолжо хаяхада, найн болодог. Зарим зон нахалтажа үбдэнэн нюдын тарбаганай һүүлээр аршадаг, заримашуул тамхи жажалаад, нюдэн руунь нёлбодог байгаа. *Танай зарим морид нахалтаад, нюдээс няагаһатана, тиыхэдэнь эм дуһаажа аргалаарай* (Ц-Ж. Жимбиев).

БУЖУУ — заримдаа тугал буруудай, боготоной арһан зээгтэжэ, ехээр зохолдог бужуу гэжэ үбшэн бии болодог байгаа (парша). Тиихэдэнь бужуутанһан газартань адуунай гурбан жэл соо хадагалагдажа шарлаһан тоһо түрхижэ аргалдаг һэн. *Ашаатай тэмээнишые гэжэ юун байхаб, адаг муухан бужуутай ботогон байгаал бээ?* (Х. Намсараев, 1958).

ДОХОЛТОХО, ТУРУУНАЙ ҮБШЭН — энэ үбшөөр хониной болон бодо малай туруунууд үбдэдэг һэн (копытница). Шиигтэй газарай ногоон соохи дохол хорхойһоо балшаруу (мокрица) халдажа, туруунда элдэб шарха, ярын бии болоходо, хонин болон малшые дохолжо ябадаг бэлэй. Энэ үбшые дохол үбһэнэй намаагаар аргалдаг юм. *Хониной туруунда шарха гарашадаг* (Ж. Балданжабон).

ШҮЛХЫ — урдань энэ халдабарита үбшөөр хааяхан бодо мал, гахай үбдэдэг бэлэй (яшур). Буряадууд энэ үбшые аргалжа шадахагүй байһан дээрэнээ бөөнэрэй арга шэдидэ хандадаг байгаа. *Дулдаргын колхозуудта шүлхы үбшэн бии гээ һэн* (Ц-Ж. Жимбиев).

НЮРГА ДАРУУЛХА — эмээл болон шожоолхын хурта холожо, мориной нюрган дээрэ бии болоһон шарха (рана, набитая на спине лошади седлом или седелкой). Энэ шархые эдэгээхэдээ, үнөөнэй шарлуулһан тоһондо баабгайн һүлһэ холижо түрхээд эдэгээдэг.

МОРИНОЙ ТУРУУНАЙ ХАХАРХА — энэ үбшэниие эмшэлхэдээ, зүгын хайлуулһан үүртэ бал холижо, хахархай туруундань түрхидэг (трещина на лошадиных копытах).

АГТА АРААН — мориной шүдэнүүд соохи ута энэ шүдые тусхай зэмсэгээр хабшаад һугалжа абадаг гү, али һүүшэ, алхаар сохижо буталдаг (коренные зубы, длинный зуб у лошади).

БЭЛШЭЭРИЙН ГАЗАР (ПАСТБИЦНЫЕ УГОДЬЯ)

БЭЛШЭЭРИ — мал адууһанай бэлшэдэг ногоо элбэгтэй газар (пастбище). Эртэ урда саһаа бу-
рядууд мал ажал эрхилхэдээ, баян дүй дүршэлтэй болоһон арад юм. Тэдэнэр адууһа малаа тобир тарганаар ондо оруулхын тула, байраяа урил-
жа, малаа адуулдаг байгаа. Элбэг хоолтой, хайн хагда ногоотой бэлшээритэй газарта буудаг байгаа. Бурядууд хэр угһаа хойшо бэлшээрийнгээ хагдые хэдэн аргаар иигэжэ шэнжэлдэг хэн: ногообори хагдан дундуураа таһараа хаа, хоолгүй. Хагдые галдаад үзэхэдэ, хара үнэхэтэй хаа — үлэ хоолтой, харин сагаан үнэхэтэй хаа — хоолгүй. Хягай асье хахалаад үзэхэдэ, голынь ногообтор байбал, үлэ хоолтой. Бэлшээри дээрэхи адууһанай тонтоогоол томонууд, бүхэлинүүд хаа, ногоониинь хоолтой, харин бутархай гү, али хара үнгэтэй хаа — хоолгүй. Хяагые жажалаад үзэхэдэ, шэмэ шүүһэтэй хаа — үлэ хоолтой. Үбэр газарай хагдан бүдүүн хаа — хоолтой, харин ара газарай хагдан нарин хаа — хоолгүй. Урдань илангаяа ямар сагта, ямар газарта малаа, хонидоо адууллаб гэхэн иимэ дүримүүдтэй байгаа: саһанай хайлахалаар, хагданда адуулбал, мал нэргээд орхихо. Хээли ехэтэй хонидоо үндэр газар адуулхагүй. Ургы сэсэгэй гарахалаар, хэдэн хоногто тэрэниие хонидто эдюулхэ. Хабарай сагта хонидые ехээр уһалжа болохогүй. Зундаа хада гүбээгээр хонидоо адуулха. Түймэрэй болоһон га-
зарта ургаһан ногоо хонидтоо эдюулхэ. Шүүдэрэй хатаадүйдэ гол газараар хонидоо ябуулхагүй, балшаруутаха. Намартаа холо туухагүй, хонид ту-
раха. Намартаа хонидоо хайнаар уһалха. Үбһэнэй хагдаржа байха үедэ намарай хагданда хонидоо адуулха. Намартаа зуһаланай хэнзэ ногоондо адуулжа, хужар долёолгоходо, хониной мяханиинь амтатай, нооһониинь уга, үдхэн болодог. Хабартаа хайнаар эдеэлжэ, таргалжа ябаһан хонидой яһа-
ниинь бүхэжэдэг, мяханиинь зузаардаг. Уһагүй тала газарта мал адууһан саһа эдеэд лэ үбэлжэдэг бэлэй. Газар дорохи уһа олохын тула гунжан үнеле гурбан хоногто уһагүйгөөр байлгаад табихадань, тэрэнь газар унхидан ябатараа тогто-
жо, газар үнэрдөөд долёошохо. Тэндэнь газар мал-
тахата, уһан гарадаг юм. *Баһа таарамжатай хайн бэлшээри тухай асуулсана* (Х. Намсараев, 1958).

ПОСХООД — бэлшээрийн болон сабшалангай га-
зарые тойруулжа бариһан хүрээ (поскотина). *Тэндэ посхоод соо тушаатай морид ябаһан байха* (Ц-Ж. Жимбиев).

ЬОГООБОРИ — нэгэ гонзогор үбһэ ногоон (травинка). *Энэ талаар ирайлдаһан һогообори хагданай үзүүр нугылган даража...* (Ц-Ж. Жимбиев).

ХЭНЗЭ НОГООН — үбһэ сабшажа хуряһанай һүүлдэ дахяад ургаһан ногоон (отава). Хонид, мүн бусад-
шые мал хэнзэ ногоон дээрэ бэлшэхэ ехэ дуратай юм.

Бэлшээри, сабшалангай газар

Пастбищные
и сенокосные
угодия

ГЭДЭНЭ ДҮҮРЭЛГЭ — гэдэнээ дүүрэнэн мориене богонихон жолоогоор сэргэдэ уяад, гэдэнэн доо-
гуурнь оглёобо оруулжа, хоёр хүн оглёобоороо дүү-
рэнэн гэдэһыень үрэдэг (вздутие живота у лошади).
Һүүлдэнь тэрэ мориндоо 1–2 шэл архи уулгадаг.

ДЭЛЭН ХАБДАХА — баабгайн баруун урдахи хаба-
раар үнээнэй хабдаһан дэлэн маажжа байхадаа,
хүн баабгай шэнгээр эрхирдэг; хүйтэн уһа сасаха
гү, али хүйтэн жэн табиха; камфорно тоһо түрхээд,
хайса нидхэржэ, хабдарыень тараадаг (воспаление
коровьего вымени и сосков). *Үхэрэй хабдаһан хүхэ
дэлэнгые баабгайн хабарааршые маажахада, гол
таһа эдэгэшэдэг шуу* (Б. Ябжанов).

ДААРИ — амитанай бээдэ элэхэ холоходоо, ха-
туу болошоһон газар (натертое место, ссадина).
Даритай морин.

ТЭЭРЭХЭ — ногоо набша ехээр эдihэнһээ боло-
жо, малай гүзээнэй хүбхын дүүрэхэ (страдать
вздутием живота — о жвачных животных). *Малай
гэдэнээ дүүрэхэдэ (тээрэхэдэ), эришэтэй оһороор
гэдэһыень нидхэржэ, дүүрэхыень болюлдаг*.

ШУДХАХА — адууһа малда эм, сай, архи гэхэ мэ-
тые нарин хоолойтой амһартаар хүсөөр уулгаха
(вливать скоту лекарство и т.п.). Хатайртаһан мал-
да эһэнэн тараг уһанда худхаад шудхадаг.

ҮНЭЭНЭЙ ХҮХЭНЭЙ ХАХАРХАДА, хүхэндэнь
аарса, тараг, гахайн дотор өөхэ хайлуулаад,
хурлаһан шара тоһо түрхидэг байгаа (трескание
сосков у вымени). *Хайдагаар хааһан үнээнэй хүхэн
хахарха, үбдэхэ олон* (Ц. Дон).

ТҮҮДЭГ ҮБШЭН — малай гэдэнэнэй дүүрэлгэ
(вздутие живота у коров). Һүнэй нэрбээтэй аша
хоёр альгаараа түргэ-түргэн эрьюулэн, дүүрэнэн
гэдэһыень ашаараа нюдархадаа, «түүдэг хари»
гэжэ хэлэдэг.

ТУГАЛАЙ ШЭШЭХЭ — шэшэнэн тугалда хүдэн
үбһэнэй үндэнэ бусалгаад, шүүһыень уулгадаг
(весенний и летний понос телят). *Энэ тугалымни
хаража үгэгты. Шэшэнэн аад, бараг болоо, эм
уулганаб* (Ц. Насакова).

МАЛАЙ ГАЛЗУУ — малай хии худалые дайрадаг
халдабарита үбшэн (бешенство скота). Үбшэн
малһаа бэшэ малнуудай халдажа үбдэхэгүйн тула
буу хүргэжэ, ехэ абяа гаргадаг. Галзуу үбшэнэй хү-
нэнэн буугай дуунһаа айдаг гэлсэдэг.

МИЛАН ТАХАЛ — урдань бурядууд энэ үбшэниие
аргалжа шададаггүй хэн (чума). Энэ халдабарита
үбшэнэй хүжэрдэгые хайн мэдэдэг дээрэнээ мал
адууһаая милан тахалта газарһаа холо абаашадаг
бэлэй. *Милан гэжэ малай тахал тараад, амитан
зоной арба табан үхэр малые захиһаань галдан
хюдажа байха үедэ...* (Д. Улзытуев).

ШОНЫН ХАЗАҢАН — хая хааһан хүөөр гү, али
нарһанай бусалгаһан шэлбүүһэнэй гү, али гангын
шүүһээр шархыень угаагаад, шонын галдуулһан
яһые үнэнэн болгоод, шарха дээрэнь үбэнүүлжэ
адхадаг (рана от укуса волка). *Шоно яһанай хүнүүд
эмшэ шадалтай, шонын хазанан хорые үгы болгохо
аргатай* (У. Пинхаева).

МОГОЙН ХАДХАҢАН — хадхуулһан шарха дээрэнь
мориной хүлһэтэй тохон табижа гү, али жажалһан
тибһэ түрхижэ, үгышые хаа, азарганын (герань)
набша няжа эмшэлдэг (укус змеи).

ТҮЛӨӨ ГОЛОЛГО — заримдаа хая түрэнэн мал
түлөө хүхүүлхээ, хажуудаа дүтлүүлхээшые
болёод, хоншоороороо түлхидэг, мүргэдэг, хай-
радаг юм. Тиихэдэнь хүнүүд түлөө голобо гэл-
сэдэг (отказываться, не принимать — о скоте,
не признающем детеныша). Голуулһан түлэиень
угжажа хооллуулха, эхэдэнь абхуулха гэжэ орол-
додог хэн. Тэмээе абхуулхадаа, хажуудань бото-
гыень асаржа баряад, хилгааһан хуур уянгалуулан
дуугаргадаг бэлэй. Хони ямаанай голоходо, хурьга
эшгэиень доронь дэлэндэнь баряад, тээгын дуу
дууладаг байгаа. Үгышые хаа, гологдоһон түлдэ но-
хой дүтлүүлхэдэнь, эхэнь түлөө аюулһаа аршалан
абадаг бэлэй. *Нэгэ морхигор сагаан хонин хурьгаа
голоо юм гү?* (Д. Улзытуев).

ЭМНЭЭ — эмнээ гэжэ үгөөр малайнгаа шэхые отол-
жо, тэмдэглэхые хэлэнэ (клеймение молодняка).
Хабар, хүсэд дулаан болохоһоо урид, апрелиин
тэнгһээ хойшо, май һара соо айлнууд малайнгаа
түлнүүдые эмнидэг. Хурьга эшэгэнэй 1–2 һаратай,
буруунай жэлтэй, дааганай хоёр жэлтэй болоод
байхада, эмнидэг байгаа. *Адуунай эмнээ, мори
һургалган* (С. Цырендоржиев). Айл бүхэн өөр
өөрынгөө тусгаар эмьтэй байгаа. Эмь хэдэн ондоо
байдаг: тэбхэр — шэхэнэйнь үзүүрые эгсэ отолжор-
хиһон; дохон — шэхэнэйнь үзүүрые 2 сантиметр
тухайгаар орой руунь һэтэ отолоод абажархиһан;
шуурхай — шэхыень 2 сантиметр тухайгаар орой
уруунь шуу татаһан; һэтэрхэй — шэхэнэйнь урда
гү, али хойто талаһаа хүндэлэн һэтэлһэн; ухами —
шэхэнэйнь урда гү, али хойто талаһаа омсойтор
түхэрээлэн абаһан г.м. Зуун үхэртэй болоһон айл-
нууд үхэрэйнгөө бойногынь (хоолой дорохи арһые)
хурга зайтайгаар һэтэлдэг хэн. Тэрэнь эдэгэхэдээ,
ами аминдаа шодойлдоод ябадаг. Һүрэг адуутай
айлнууд моридойнгоо зүүн гуяда гү, али ташаада
тамга дарадаг хэн. Түмэрөөр хэнэн тамгые галда
халаагаад, моринойнгоо гуя, ташааень хайрадаг
байгаа.

МАЛ ЗАҢАЛГА — хабарай сагта эрэ малнуудайнгаа
заһааень шэмхэн абалга (кастрация молодняка).
Тусгаар хүнгэн гартай хүндэ малайнгаа заһаае
шэмхүүлдэг заншалтай.

АГТАЛХА / ШЭМХЭХЭ, ЗАҢАХА — унага, даага
агталха, эмнихэ, харин эрэ буруу, хурьга шэмхэхэ,
заһаха гэдэг (кастрировать). Адуу *агталхаа бэлдэнэ*.

УБЬЭ САБШАЛГА
(СЕНОКОШЕНИЕ)

САБШАЛАН — жэл бүри үбнэ сабшадаг, зарим ушарта уһалагдадаг, үтэгжүүлэгдэдэг, элдэб нобшо, модо шулуунһаа сэбэрлэгдэһэн газар (сенокосные угодья, покосы). Зундаа сабшалан дээгүүр мал ябуулдаггүй һэн. Сабшалангай үрөөһэн захида шоро отог соройжо бодобо (Ж. Балданжабон, 1960).

ҺУБАГ — сабшалан уһалхын тула голһоо татагдаһан хобоо, ханааб (канава для полива сенокосных угодий). Боориингоо буусын сабишалан дээрэ ханааб һубаг малтажа эхилхээр болобо ёһотой (Б. Мунгонов, 1976).

УҺАЛХА — голһоо татагдаһан хубагай уһа табижа, сабшалан дээгүүр урадхуулха (поливать сенокосные угодья). Баһа хожомоо сабишалангаа уһалхадамни ямар хэрэгтэй байха гээшэб (Б. Мунгонов, 1976).

УБЬЭНДЭ ОРОХО — июлиин тэнгһээ хойшо малай үбэлдөө эдихэ үбнэ сабшажа эхилхэ (начать косить сено). Суг үбһэндэ орохо һэмнэйбди (Д. Эрдынеев, 1976).

УБЬЭ САБШАХА — хажуураар ногоо таһалжа, малай хоол бэлдэхэ (косить сено). Урдань бурыадууд үбнэ балай сабшадаггүй, малаа бүхэли жэлэй туршада бэлшээридэ ябуулдаг байһан юм. Тон түрүүн үбнэ сабшажа эхилхэдээ, нарай малда хабарай хатуу сагта эдюулхэ гэжэ багахан бүхэтэр хажуураар үбнэ сабшаад, хилгэжэ, модоной халаада хабшуулдаг, үлгэдэг байһан гэжэ угай бэшэгүүд соо хэлэгдэһэн байдаг. Ородой гүрэндэ хамжажа, ородуудтай харилсажа эхилхэдээ, үбнэ сабшадаг болоһон юм.

МҮР ГАРГАХА — сабшалангай нэгэ захаһаа түрүүшын зурууд сабшажа унагааха (делать первый прокос). Хойноо хадатай, зүүн баруун хойноо шэнгэһэн ...үбэлжөөнэй гэрэй баруугаар, хонидой хотоной зүүгээр хойшонь мур гарган сабшажа эхилишэнэ (Д. Эрдынеев, 1976).

МҮР ТУУХА / ХАШАХА — гаргаһан муртөө уулзуулан үшөө нэгэ мур сабшаха (косить встречный прокос). Мур туухада, үбһэниинь урид гаргагдаһан мур дээрэ унаха ёһотой. ...хойто хадын боори хүрөөд, тэндэһээ һөөргөө, мүнөөхи мурөө хашан сабишаһаар бусажа ерэнэ (Д. Эрдынеев, 1976).

УНАГААХА — сабшаха, хуряалга хэнгүй ехэхэн газар сабшажа абаха (косить). — Хуряалгадаа һанаагаа бу зобо, унагаажал үзэ (Ж. Тумунов, 1949).

МҮР — сэхэ руунь захаһаань заха хүрэтэр нэгэ хүнэй сабшажа гараһан газар (прокос). ...хоёр мур гаргаһанай удаа, хажуураа бүлюүдэхэ үедөөл, тэрэ бээе һула табижа... (Д. Эрдынеев, 1976).

ҮРГЭН МҮР / ҮРГЭН МҮРТЭЙ (хүн) — хажуурай далайсаар хүнэй бээе тойруулан, хахад түхэрээн түхэлтэйгөөр эдюулжэ гаргаһан мур (прокос с широким охватом). Бата үргэн мур гаргана.

ЭДЮУЛХЭ — хажуур далайха бүрээ ногоо нэгэ жэгдээр сабшан абхуулха, хиргуулха (косить равномерно, определенной шириной). ...хүлһэнэйнгөө намдаадхихада, лабханаар эдюүлэн һэжэрдэг болобо (Д. Эрдынеев, 1976).

ҺЭЖЭРХЭ — нэгэ жэгдээр хажуур далайжа, ногоо унагааха, сабшаха (косить равномерно). Гомбожаб Цыбикович толгойгоо пулаадаар боонхой, барбагар шархитай юмэ хаялгын ногоо сабшажа ябана: һэжэрэд лэ абана — хүбхэгэр ногоон мур дээгүүрнь эбхэрэн унана (Ж. Балданжабон, 1960).

БҮЛЮҮДЭХЭ / ЛАБААДХАДАХА — хажуурай мохоходонь, шэрүүн бүлюүгээр үрэхэ, хурсадхаха (точить косу оселком). Нэгэ хэдэхэн һэжэржэ, тэбэри тухай ногоо унагаамсаараа, тэрэнһээ нэгэ адха абаад, хажуураа аршажа, һайсахан бүлюүдэбэ (Д. Эрдынеев, 1976).

АРШАХА — хажуурта няалдаһан үбнэ ногоогоор сэбэрлэхэ (чистить поверхность косы перед заточкой). Хажуур бүлюүдэхынгээ урда заалһаа ногоогоор аршадаг юм, юундэб гэхэдэ, хажуурта няалдаһан ногоонһоо бүлюу халтиржа, хүн гараа адажа болодог юм. ...тэрээнһээ нэгэ адха абаад, хажуураа аршажа... (Д. Эрдынеев, 1976).

ДАБТАХА / СОХИХО — хажуурай эриие дүшэ дээрэ табижа, нарин улатай алхаар нэгэ жэгдээр нимгэн болотор сохихо (отбить косу). Хажуурайнгаа эшье отогтоо хадхажа, дүшэ дээрээ хажуураа яһалал зохёожо табяад, дабтахэ гэжэ туршадаг байба (Ж. Балданжабон, 1960).

ДАБТАЛЯ — хажуур сохиходо, тэрэнэй эриин нимгэрһэн тала (острие косы после отбития). Тезд саана наана буугаад лэ, дабталыа гаража үгэдэггүй... (Ж. Балданжабон, 1960).

БОРО ХҮРЬҺӨӨРНЬ САБШАХА — доогуур, ногооной узуураар сабшаха (косить под самый корень, по поверхности земли). Боро хүрһөөрнь, доогуур сабшахада, даасатай байдаг.

УБЬЭ ҺЭЛИХЭ — муртэ хэбтэһэн үбнэ тармуурай эшээр урбуулха, хатаагүй газарыень өөдэнь эрьюүлхэ (переворачивать вал для равномерной сушки сена). ...Хүсөөтын зуһалангһаа ерэхэн һаалишадай үбһэээ һэлихэээ болижо байгаада шагнахыень Дугар хараа һэн (Б. Мунгонов, 1960).

УБЬЭ ХҮРЯАХА — хатаһан үбнэ суглуулан сомохо (убирать сено). Үглөөдэр бага үдэһөө эхилээд лэ хатаһан тээһэнь хуряажэ захалха... (Д. Эрдынеев, 1976).

ТАРМАХА — муртэй үбнэ тармуураар суглуулха (грести). Гараараа ханааб малтаха, гараараа үбнэ сабшаха, тармаха... (Б. Мунгонов, 1976).

БААЛ ТАТАХА — муртөө хатаһан үбнэ тармуураар мур руунь мухарюулан суглуулха, монсогойлхо (волочить сено граблями). Яагаад баал татахые, хог үлөөнгүй тармахые... (Д. Эрдынеев, 1976).

БУХАЛ — нэгэ центнер тухай болохо обоологдоһон үбһэн (копна). ...бухалнуудай оройе тармуурайнгаа араар сохин бүмбылгэн заһана (Ц. Дон, 1958).

БУХАЛ ТАБИХА / БУХАЛЛАХА — суглуулһан үбнэ багаханаар обоолхо, бухал болгохо (ставить копны). Бухал табижа ябаһан шиираг хүбүүдэй... (Ц. Дон, 1958); ...тармаха, бухаллаха, сомохо... (Б. Мунгонов, 1976).

БУХАЛ ШЭРЭХЭ — ута аргамжаар ооһорложо, хүри табиха газар руу бухал хазаар морёор дүтэлүүлхэ, абаашаха (транспортировать копна к месту стогования при помощи лошади). ...шүүдэрэй хатахада, бухалнуудыа шэрэхэ... (Д. Эрдынеев, 1976).

БУХАЛ ОРУУЛХА — мориной хомуудта баруун хажууһаань бүхэлэгдэһэн ута аргамжын нэгэ үзүүриень бухал тойруулан оруулаад, зүүн талаһаань уяха (охватить копну веревкой, прикреплённой к комуту). Бухал оруулхадаа, аргамжяа лабханаар бухалай доогуур шургуулдаг юм.

ҺҮРИ — 4-һөө 12 хүрэтэр бухал зэргэлүүлэн табижа, дээрэнь үбнэ хаяжа обоолһон сомоо (стог сена). Үдэшлэн тээ һуриесэ дүүргээд, гэртээ ябаха (Д. Эрдынеев, 1976); Анхан арбан хоёр бухал дээрэ хаягдаһан һуриһөөнь ашахаар юмэн үлэнхэй юм гү, али үгы гү — бү мэдэе (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

ҺҮРИЛХЭ / ҺҮРИ ХАЯХА — хүри бодхохо, бухалнуудые зохёон обоолжо хүри болгохо (стоговать). ...тиигээд нүгөөдэр үглөөгүүр тэрэнээ һүрилхэ... (Д. Эрдынеев, 1976).

ГЭШХЭХЭ — хүри хаяхада, дээрэнь гаража, хонхор газаргүй болотор асаар жэгдэлэн, ябажа нягтаруулха, зохёохо (топтать). ...хаанань шангалжа гэшхэхэеэ харан, тамхилдаг зантай һэн (Д. Эрдынеев, 1976).

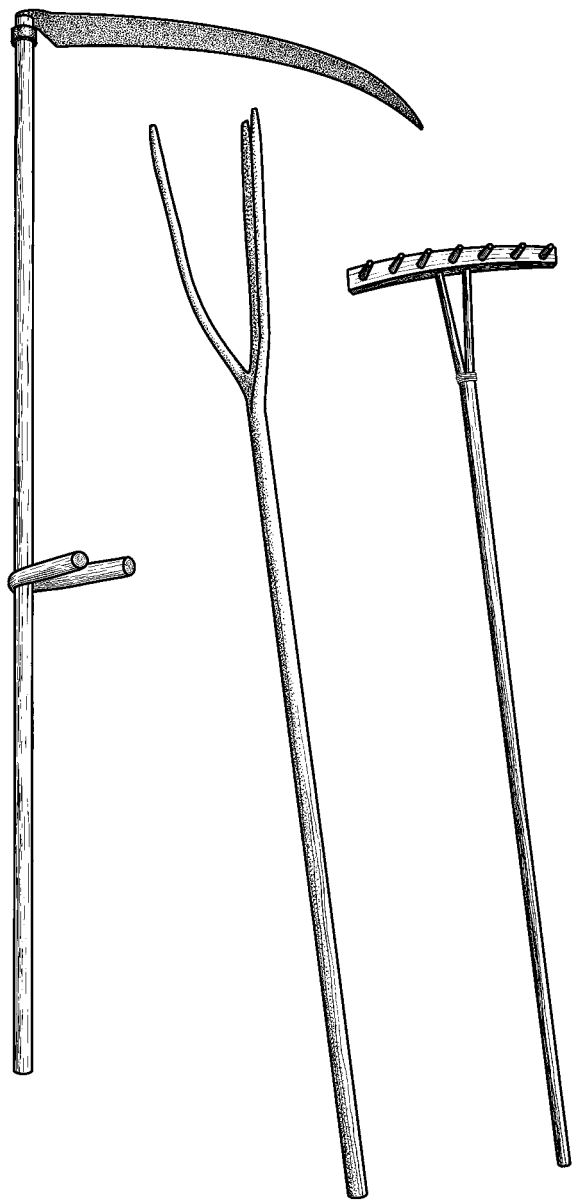
ДОРЖИЕВ Б. Бага наһанай дурасхаал. 2015 он

НЮРУУЛХА — хүрийн оройе бороодо нэбтэ норохо-гүйгөөр, обогороор зохёохо, бороогой уһанай доо-шоо гоожон урдахаар заһаха (аккуратно сложить верхушку стога). *Эсэгынгээ ерэхэнээ урид үрдижэ, энэ хүриес нюрүүлһан байгаа һаань юн гээшэб?* (Д. Эрдынеев, 1976).

ТЭЭХЭ / АШАХА — тэргэ болон шарга дээрэ он-доо газарта абашахын тула үбһэ асалжа табиха (грузить сено на телегу). Тэргэ дээрэ үбһэ тээһэн хүн гансал обоолхо бэшэ, харин шадаал һаа ехэ үбһэ унахагүйгөөр эмхилэн табихые оролдодог. *Хүн лэ һаа тэргэ дээрэ үбһэ тээжэ шададаггүй.*

БҮРИИН ГОЛ — бороодо нэбтэрхэгүйн тула хүритэй үбһэнэй оройдо дундуурнь утаашань үндэр бол-гоһон газар (возвышение на стоге). *Мүнөө намар эртэ бороожохо шэнги, хүршингөө голые анханһаа шангалай* (Д. Эрдынеев, 1976).

МУЖАА — сабшалангай болон таряалангай газарай хубаарилагдаһан хубинуудай хоорондохы хилын тэмдэг (межа). *Иигээд таанарай сабишаха газарай хилэ мужаае үгэхэмни* (Х. Намсараев, 1958).

Хажуур

Аса

Тармуур

ҮРДИҢЭН — нэгэ сайлалгаһаа нүгөөдэ сайлалга хүрэтэрхи ажал (время работы между приемами пищи, например, от завтрака до обеда). *Үглөөнэй үрдиһэндэ гараһан хажууршадай сайлажа хуухада, залуу сэрэгшэн хүн Арсалан Хамаевичтай үбһэшэдэй отогто ерэхэн юм* (Б. Ябжанов, 1983).

ҮБҢЭН — үбһэнэй үедэ сабшагдажа хуряагдаад, сомогдоһон ногоон (сено). *Үбһэ хадхагшыё гэхэдэ, тугалтай үнөөн, ганса бууралдайгаа тэжээхэдэ...* (Х. Намсараев, 1990, 5).

ХУР ҮБҢЭН — үбэлэй туршада эдигдэнгүй үлэ-һэн, хойто үбэлын болотор байһан үбһэн (сено прошлогоднего покоса). *Зүгөөр өөрын үбһэн мал адууһандаа хүрэхэнөө байха, үшөө арбаад хүри хур орохоор һэн* (Ж. Балданжабон, 1960).

ҮБҢЭ АВАЛГАДА ХЭРЭГЛЭГДЭДЭГ ЗЭМСЭГҮҮД (ИНСТРУМЕНТЫ ДЛЯ УБОРКИ СЕНА)

БҮХЭТЭР ХАЖУУР — үбһэ сабшажа эхилхэдээ, буряадуудай хэрэглэдэг байһан богонихон түмэр хажуур (коса-горбуша). *...үе наһан соогоо бүхэ хүхэ, бүхэтэр хажуур барижа...* (Х. Намсараев, 1979).

ХАЖУУР — 70–80 сантиметр утатай, нэгэ хажуудаа хурса эритэй, годид гэхэн түхэлтэй, модон эшэдэ хуулгагдаһан үбһэ сабшадаг хэрэгсэл, зэмсэг (коса). *Үбһэ сабшадаг хажуур байшанда наймаа бай-*на (Б. Санжин, 1981).

ХАЖУУРАЙ ЭШЭ — хажуур хуулгадаг хоёр метр ту-хай утатай хатааһан хуһаар хэгдэхэн нарин модон (черенок косы). *Хажуурай эшэ бэлдэхэ.*

БАРИУЛ — хажуур эритээрнь газар тулахада, хүнэй хүйһэн тушаа байхаар бэхилэгдэхэн, хэршэлээ гарган бүхылгөөд, хоёр үзүүрыень нарин нураар холбоһон модон (рукоять косы). *Хажуурай барюул шангадхан уяха.*

ТОХИР (ХАЖУУР) — хажуурай түмэрэй зосоо тээ-шээ ехээр годиилгон эшэдэ хуулгагдаһан байлга (посадка литовки на черенок под углом менее 90 градусов). *Тохир хажуур дааса муутай юм.*

БҮЛЭР — хажуурай түмэрэй эшэдээ газар тээшэнь залажа хуулгагдаһан байлга (посадка литовки на черенок под большим углом). Тохиршыё, хүлэршыё хажуур ногоо даасагүй байдаг. Тиимэхээ хажуур эшэдээ тааруугаар хуулгагдаһан байха ёһо-той байгаа. *Энэ хажуур хүлэр.*

АЛХА — хоёр тээгээ нарин улатай, модон эшэтэй, ха-жуур сохидог түмэр зэмсэг (молоток для отбивки кос). *Үбһэндэ оролгон дүтэлжэ, хүнүүд алха дүшэээ бэлдэнэ.*

ДҮШЭ — хажуур сохиходоо, хажуурай эриие дээрэнь табидог, модондо хуулгагдаһан дүрбэлжэн углуутай шудхамал түмэр (наковаленка для отбивки кос). *Хүнүүд үбһэнэй сабиалга, алха дүшэ, аса тармуур ту-хай хөөрөөтэйхэн болоно* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

БҮЛЮУ / ЛАБААДХА — дабтагдаһан хажуур үр-жэ, хурса болгодог шэрүүбтэр шулуун (оселок). *Үйһэн гэртэй бүлюүгээ хирэмдээ шагтагалжа...* (Д. Эрдынеев, 1976).

ТАРМУУР — газар дээгүүр шэрэжэ, үбһэ суглуулдаг, хүндэлэн модондо (нюрганда) арбаад шүдэ хуул-гажа, эшэ хэһэн зэмсэг (грабли). Тармуур хатааһан хуһан модоор дархалдаг һэн. *Тугал туулмаг талха, хоёр тармуураа, асаяа, хажуураа зохёон бүхэлжэ...* (Ч. Цыдендамбаев, 1953).

АСА — үбһэ хадхан үргэдэг модоор гү, али түмэрөөр бүтээһэн зэмсэг (вилы). Модон аса гурбан халаатай хатааһан хуһан модо зулажа бүтээдэг һэн. Тиихэдээ хоёр халаань доодо таладань, нэгэ халаань дээдэ таладань байхаар тааруулан, зохид хуһа шэлэдэг һэн. *Тэдэнэр модон хүрээ, тармуур, асануудаа бари-жа, зүгөөргүй зузаан хүр саһа этэн, үбһэ бултайлгаа болобод* (Ц-Ж. Жимбиев, 1978).

АСАЛХА — асаар үбһэ хадхажа үргэхэ, хаяха (поднять вилами сено). *Илангаяа үбэлэй хүйтэндэ үбһэ асалха, шэрэхэ гээшэ хэлэшэгүй хүндэ юм* (Ц-Ж. Жимбиев, 1976).

БАСТАРИГ — тэргэ дээрэ ашагдаһан үбһэ утаашань даруулжа, тэргын урда, хойто талаһаа аргамжаар татагдажа уягдадаг бүдүүхэн хуһан модон (бастрык). *Бастаригаар даруулжа уягдаһан үбһэн ямаршыё хонхо-ёнхо соогуур шэрэгдэбшыё унадаггүй юм.*

ГОХО — бастаригай хойто тээхи үзүүрыень татажа уяхада аргамжа гүйлгэдэг тохир модон (крюк для протяжки веревки). *Үбгэжөөл шугы соогуур ябажа гохо болохо хуһа тааруулан отолжо асарба.*

ГЭР БАЙДАЛДА ХЭРЭГЛЭГДЭДЭГ ГАР ЗУУРЫН ЗЭМСЭГҮҮД (ИНСТРУМЕНТЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ХОЗЯЙСТВЕ)

АРАГ — бургааһаар гүрэхэн зосоонь аргал суглуул-даг амһарта (плетеная из прутьев корзина для собирания навоза); *Арадаа араг үргэлһэн, гартаа һабар гү, али заахан хүрээ бариһан хүнүүд... мориной тонтогоол, үхэрэй шабааһа харгы дээгүүр суглуулна* (Б. Санжин).

НАБАР — бургааһанай дурһыень хуулажа сэбэрлээд, хоёр хажууһаань хайжа хабтагар болгоод, үзүүр та-лыень матажа зосоошонь нугалаад, хоорондонь заб-һартайгаар холбон, эшэдэ хуулгажа бүтээһэн малай байрын шабааһа түүхэдээ хэрэглэдэг шүдэтэй хүрээ түхэлэй зэмсэг (*досл.* «когти», веерные грабли): *Тэндэ углууда модон хүрээ, хартаганаан хамуур, бур-гааһан һабар хэбтэнэ* (Ц-Ж.Жимбиев).

ЭТҮҮР — богонихон хабтагайда эшэ бүхэлжэ хуулга-һан хорёо соохи, мүн малай байрын саһа арилгахада, үхэрэй дал соо хохир тараахада хэрэглэдэг зэм-сэг (пихло): *Гэрэй эзэн Тагарай гарта хүрээ, этүүр, боролжо хамуур барюулаад: — Хониной хотон руу орон ябагты. Шарга морёо асархам, — гээд... үбһэнэй хорёо нээжэ алхалшаба* (Г-Д. Дамбаев).

МОДОН ХҮРЭЭ зузаахан хабтагай хоёр талаһаань түнхижэ эшэ гаргаад тусхай гуримаар мүлижэ бү-тээһэн хүрээ (деревянная лопата, применяемая для уборки скотного двора и других территорий от снега, навоза и т.д.): *Модон хүрзэнүүдые үргэлһэн, урга шэ-рэхэн, һангирхай муу хубсаһатай, уруу дуруу хүнүүд эндэ тэндэхээ сугларжа, саһанда дарагдаһан хонидыё малтажа оробо* (Ж. Балданжабон).

ЭТЭХЭ этүүрээр гү, али модон хүрзөөр саһан бо-лон шабааһа түлхижэ саашань хаяха (толкать снег пихлом и деревянной лопатой): *Намсарай... шу-луун шэнги болоһон нюураараа газар гэтэжэ хараад лэ, могосрхой эшэтэй модон хүрзөөр саһа этэлдэг байба* (Ж. Балданжабон); — *Үргүүлһэн мал бэшэ хадаа, үни хүнэй хэлэлтэшгүйгөөр хото хорёогойнгоо саһа этэхээ яанаш* (Г-Д.Дамбаев).

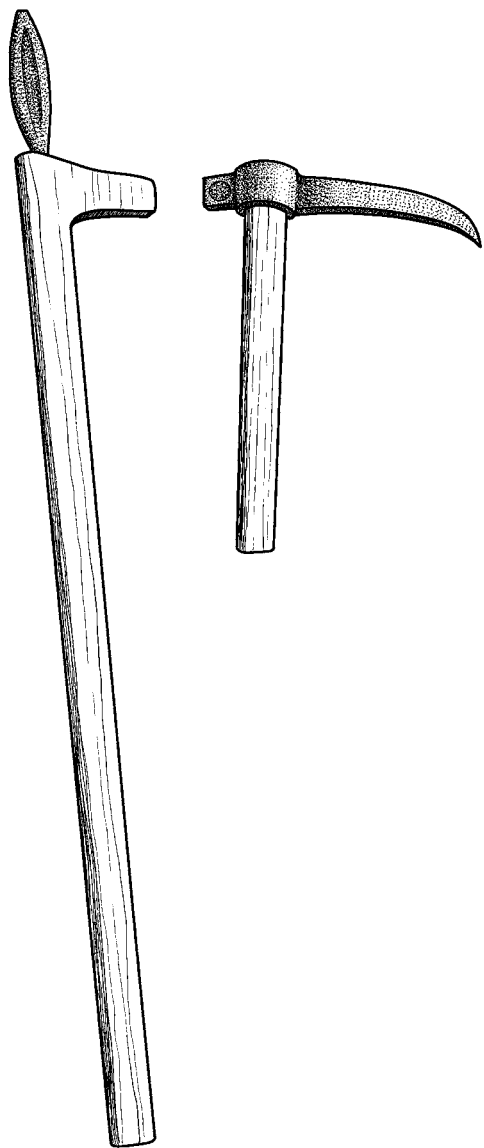
БОРОЛЖО ХАМУУР — боролжын һөөгэй үзүүр талаһаань хухалжа багса болгон хэдэн газараарнь боогоод, ута эшэ хуулгаһан газаагуурхине хамаха хэрэгсэл (метла из веток карликовой берёзы): *Гэрэй эзэн Тагарай гарта хүрээ, этүүр, боролжо хамуур ба-рюулаад...* (Г-Д.Дамбаев).

ХАРТАГАНААН ХАМУУР тала газарта бүлэгөө-рөө ургадаг далан хальһан гэжэ набтархан молиг ургамалаар адха тухайгаар боожо хэһэн хамуур (веник из веток курильского чая): *Тэндэ углууда модон хүрээ, хартаганаан хамуур, бургааһан һабар хэбтэнэ* (Ц-Ж.Жимбиев).

ЯБАГАН ТЭРГЭ гэр зуура хэрэглэдэг дүрбэн гү, али хоёр мөөртэй, дээрэнх юумэ ашаха багахан хайрсагтай хүнэй шэрээд ябадаг тэргэ (ручная тележка): *Янгарта шэлтэй хү асаржа шудхаад, набтархан ябаган тэргэ дээрэ арай шамайхан тэлэжэ хэбтүүлбэди* (С. Цырендоржиев).

ЯБАГАН ШАРГА гэр зуура хэрэглэдэг, мүн малай хорёо соохи шабааһа суглуулжа хээд, заваалинда шэрэдэг, мүн хатаһан хохир дал руу зөөдэг хооробтой хүнэй шэрээд ябадаг багахан шарга (салазки): *Уданишьегүй саһа этэжэ, хамаха зэр зэмсэгтэй, дээрэнх тааз, хайрсагуудые ашаһан ябаган шаргануудтай арбаад үхибүүд сугларба* (Б. Санжин).

ТҮМЭР ХҮРЗЭ доодо талань хахад түхэрээн хэлбэритэй аад эритэй гонзод гэнэн түхэлтэй, эшэ һуулгаха хүхэнэйн хоёр хажуу хүнэй гэшхэхээр болгож нугалһан газар малтадаг хэрэгсэл (лопата): *Баатар түмэр хүрзөөрөө хартаабха һуулгаха хүхэ малтажа, түрүүлээд ябана...* (Х. Намсараев).

Гаданан, сонхигто / Хайлаа

ЛООМ хоёр талын үзүүр хурсадхагдаһан хатуу шулуутай газар болон мүлһэ соолоходо хэрэглэгдэдэг 120–140 утатай монсогор түмэр (лом): *Долоон метр малтаад байхадань, метан гэжэ хоротой газ гаража, хүрзэ, доомоо түргэн абаһан байгаа* (Б-Б. Намсарайн).

САЛИР лоомдол адли аад, хабтагар үзүүртэй мүлһэ соолоходо хэрэглэгдэдэг зэмсэг (пешня): *Тиигээд салир, хүхэ, хүрзэ гурбанаа абажа һуугабшалаад, соолго тээшээ гшихэлбэ* (М. Осодоев).

ХАЙЛАА / СОНХИГТО газар малтахада хэрэглэгдэдэг, хажуур сохидог алха түхэлэй, дээшээ доошоо гараһан үзүүрнүүдын хурса, модон эшэтэй томо хүндэ зэмсэг (кайло): *Харин Сэмбэл хайлаа, хүрзэ мэтгээ һугабшалаад, дуушье гарангүй, Маниууд баянай тээшэ томо томоор гшихэлбэ* (М. Осодоев); *Холошог ошоторын хайлаагаар мүлһэ түншэхэ абяан тунгалаг агаарта соностожол байһанаа шэмээгүй болохоходонь...* (З. Гомбожабай); *Уданишьегүй харгын хажуугаар хүрзэ, сонхигто мэтын юмэнүүдые бариһан хүнүүд би боложо, паровоз гүйдэлөө аалидхан... яг зогсоһоно* (Ж. Балданжабон).

Мүшэр хилгэһэн эрхүү буряад. 1890 он

Байгаа алтын байдал ажамалга

Наблюдения за погодой

НАРАНАЙ ЗАДАРАЛГА — наранай гэрэлэй ялагар хурса бэшэ, хүбөөгэйн тодо бэшэ, наранай үргэлжэдөө бүдэхи улабар үнгэтэй бололго (распльвчатый диск солнца). *Мүнөө үглөөгүүр наран задараа.*

ГАРАХА НАРАНАЙ ЗАДАРАЛГА — үглөөнэй наранай улабар бүдэхи үнгэтэй байлга (распльвчатый диск солнца на восходе). *Гараха наран задархадаа, хүйтэн хагсуу болохые зүгнэдэг* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

ОРОХО НАРАНАЙ ЗАДАРАЛГА — наранай орохо тээшээ дүтэлхэдөө улайрха, улаан, тодо бэшэ болохо (распльвчатый диск солнца на закате). Орохо наранай задархые — дулаанай тэмдэг гэдэг хэн. *Орохо наран задархадаа, урин дулаан болохые зүгнэдэг юм гэжэ* (Ц-Д. Дамдинжапов, 1963).

НАРАНАЙ ХҮРЭЭТЭХЭ — наранай хажуугаар түхэрэн туяагай би бололго (образование вокруг солнца радужного круга; «три солнца»). Наранай хүрээтэхые баһал хүйтэн болохын тэмдэг гэдэг байгаа. *Мүнөөдэр наран хүрээтэнги байгаа.*

НАРЫН ХҮРЭЭТЭХЭ — нарын хажуугаар түхэрэн туяагай, хүрээгэй би болохо (образование сияния вокруг луны). нарын хүрээтэлгэ — мүн лэ хүйтэн болохын тэмдэг гэдэг байгаа. *Оройшог болохо тээшэ наран хүрээтэжэ, голые уруу хабарай эхинэй хүйтэн хэбишээ үлээнэ* (Ж. Тумунов, 1949).

НАРАНАЙ АРЮУНДА (СЭЛМЭГТЭ) ОРОЛГО — наранай ороходо, тэнгэрийн хаяада үүлэгүй сэбэр байлга (чистое небо при заходе солнца). Наран арюунда ороходоо, үглөөдэрын сэлмэг үдэр болохо. *Тэрэ үдэнь һүүлшын хэдэн хоногто бүрхэг бараан байһан тэнгэри задаржа, үдэшин наран арюунда орожо байгаа хэн* — үглөөдэрһөө сэлмэхэнэ ёһотой (Ц-Ж. Жимбиев, 1956, № 3).

Анаа дасанай субарганууд. 2011 он

АБЯАНАЙ СУУРЯТАХА / **АБЯАНАЙ ЭЛЭЭР, ҮОНОРООР ДУУЛДАХА** — агаарай шиигтэй бо-лоходо, абяанай элээр, тодоор дуулдадаг бололго (звонко раздаваться — об эхе). Абяанай суурятахада, шииг нойтон орохо гэдэг юм. — *Шуурган дахин эхилхэнь ха даа. Паровозой абяа гарахань эли байна* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

БУЙР ХҮЙТЭН — үбэлэй тон хүйтэнэй үе (трескучие морозы). *Тиигэбэл үбэлэй буйр хүйтэнэй үедэ зөөжэ тулижа, шуурга шамарганда малаа үхүүлжэ байхагүй нэмди* (Б. Санжин, 1981).

ЖАБАР — нулахан жэхымэ хүйтэн халхин (хиус, слабый, но холодный ветер). *Үбэлэй һүүл һарада жабар гээшэ яһанай узуураар янгинуулжа байһан аад, сагаа нарын гарахада тэрэ жабарынь хорогүй болоһоор хабарай шэнжэ үзэгдөөд орхидог агиа* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ҮААРИ ЖАБАР / ХҮЙТЭН — үбэлэй тон ехэ жабар-тай хаһа (пора самых холодных хиусов). *Газаа үбэлэй эгээл һаари жабарай хахинажаш байгаа наа, гэртэ уни бутарма дулаахан* (С. Эрдэнэ, 1973).

ЗУД — саһанай ехээр орожо, малай бэлшээрийн саһа мүльһэндэ булагдажа, эдихэ юумэгүй болохо (гололедица, бескормица от гололедицы). *Зүд зунһаа гэдэг ха юм* (Б. Санжин, 1981).

УРЯДАҢАЛХА — урдаһаа халхилха (дуть с юга — о ветре). Урыадаһалаа наа, заалһаа нойто орохо гэдэг нэн. *Зүүн урдаһаа урядаһалжа үлээһэн нэбишээн халхи-най урдаһаа...* (Ж. Балданжабон, 1982).

ХҮРИЛХЭ — халхинай нэгэ шангадан, нэгэ һуладан, мушхаран үлээхэ (вихрить). *Халхин нэгэ аалидана, нэгэ хүрилэн түргэдэнэ* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

ҢАЛХИН БУУХА — гэнтэ шангаар халхилха (дуть — о сильном ветре). *«Шанга һалхин буухань»,— гээд, Базардаан ашшарангыар богохоёо һандайлба* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

ҮҮЛЭН ТАҢАРАЛДАХА / ТАҢАРХА — үүлэнэй иишэ тиишээ таһаран ябаха, үүлэнэй зарим газараараа һиирыхэ (рваться — об облаках). Үүлэнэй таһархада, халхин хүдэлхэ гэдэг нэн. *«Үүлэнүүд таһаралдажа байна, хара даа. Шанга халхин буухань»,— гээд...* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

ХИИБАРААН — тэнгэрийн бүрхэлгэ, нойто оролго (ненастье). *Хужартайн горхон дээгүүр хиибараан бударһаар лэ, кабинын сонхын саанаһаа халхинай эихэрхэнь, мотооройнь хишганахань шэхэ дүличрүүлдэг байба* (Ж. Балданжабон, 1965).

ҮҮЛЭНЭЙ УРАГШАА ЗӨӨЛГЭ — үүлэн урагшаа зөөгөө наа, тэнгэрийн сэлмэхын тэмдэг (плыть на юг — об облаках). *Ошорхайн тооно өөдэ шагаахадань, үүлэ-нэй зөөхэ* аалидаад, зузаан хара бүрхэгынь нимгэрһэн шэнгээр үзэгдэжэ, бригадаа ябаха гэжэ шиидэбэ (Д. Эрдынеев, 1979).

АБААХАЙ САҢАН — арбагар томо саһанууд (снег хлопьями, пушистый снег). *Халхин халта үлээгээд, абаахай саһануудые эршэгэнүүлээд, мушхаруулаад абаха юм* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

ЯБАГАН БОРДОҢОН — халхинда туугдаһан са-һан, халхинда туугдажа, газараар, доогуур гүйһэн саһан (поземка). *...бүхы харгы зүргэнүүд булта хүр хүнгэрэгтэ жэлэгдэшэнхэй, хиибараан — ябаган бордоһон жэржэгэнэжэ, газар дэлхэйн һамбай дэлһэн хиидэжэ байһан шэнгээр үзэгдэнэ* (Ж. Балданжабон, 1982).

БОРДОҢОН — шанга халхинда хиидэн орожо байһан саһан (вьюга). *Хоёрдохн хоногоо саһа бордоһон* Агын үргэн талаар мушхаржа байна (Ж. Балданжабон, 1960).

БОРДОҢОЛХО — саһанай орожо байха үедэ шангаар халхилха (вьюжить). *Бордоһолхонь лэ даа!.. Яаһан хашалантай тэнгэри агиаб!* (Д. Эрдынеев, 1979).

ХҮНГЭРЭГ — халхинда хиидэжэ, нэгэ газарта ехээр суглараад, нягтарһан саһан (сугроб). *Зарсашаһан долгин мэтэ хүнгэрэг саһан дабхаряатан, Могойтын голые бүрхөөнэ* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХҮР САҢАН — хатуу болоһон саһан, хүнгэрэг (сугроб). *Хүбэн сагаан хүр саһаар хушагдаһан тала гүбээ, хада уулануудые бүрхэз бүүдэгэр үүлэнэй забһараар шагаан гэтэһэн үбэлэй наран нулаханаар элшээ сасажа...* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

ХАРАЛГАН — бүрхэг хүйтэн уларил (ненастье). *Бөөрсэмхэньше наань малаа энэ харалган бүрэлгэндэ алдажа, хуу шоно нохойн аманда оруулагшаб* (Б. Санжин, 1981).

ХАГСУУ — саһа бордоһотой бүрхэг хүйтэн үдэр (ненастье). *Энэ хагсууда адууһа малаа алдаһан хүнүүд ябаа юм ааб даа гэжэ һанаад, Бадан тэрэнэй урдаһаа гансааран ошобо* (Б. Санжин, 1981).

НОЙТОН САҢАН — хайлангир зөөлэн саһан (мокрый снег). *Энэ нойтон саһан хагда жэлээд, сой болошохо бишуу* (Б. Санжин, 1981).

СОЙ — мүльһэтэн хүрэхэн нойтон саһан (обледеневший мокрый снег, гололедица). *Энэ нойтон саһан хагда жэлээд, сой болошохо бишуу* (Б. Санжин, 1981).

ШУУРГАЛХА — саһанай орожо байхада ехээр халхилха, бүрхэг бүтүүдэ юумэ харагдахаяа болихо (мести, бушевать — о метели). *...Базардаанай гансаа-раа үлэхэн хойно газар тэнгэри хоёр ганса болотороо шуургалһан...* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

ШУУРГАН — саһатай халхин, саһаар шэдэлһэн хал-хин (метель, буря). *«Шуурган болохо янзатай байна. Гарагай долоондо эхилээ наа, хэдэн үдэр шуургалхань гээшэ»,— гээд, түрүүлэгшэ аалихан һанаа алдаба* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

Байгаалин байдл ажаглалга

ГАЛУУНАЙ ДЭЭГҮҮР НИИДЭН БУСАЛГА — га-луун шубуудай дулаан ороноо бусахадаа, дээгүүр ниидээ наань, дулаан жэл болохо (если гуси, улетая в теплые края, летят высоко — к теплой зиме). Һайн жэл болохонь хаяа. *Галуун дулаан ороноо бусахадаа дээгүүр ниидээ һаа, тарганаа орхижо ошодог юм гэжэ үбгэ эсэгэнэр хэлсэдэг шуу* (Ж. Балданжабон, 1960).

ОХОТНООНОЙ ҮЕЭ ТАТАЛГА — охотнооной бүхэли үбэл эдихэ хоолоо суглуулхые ажаглалга (наблюдение за сусликом; если суслик соберет много припасов на зиму — к холодной зиме). Охотнооной ехээр үеэ татаа наа, хүйтэн үбэл болохо гэдэг бай-гаа. *Баһа охотноон! Үеэ мүртэй татаагүй бишуу* (Ж. Балданжабон, 1965).

НАМАР ТЭРЭНГИИН ДАХИН СЭСЭГЛЭЛГЭ — тэ-рэнгийн намар болоһон хойно дахин сэсэглээ наань, дулаан үбэл болохо гэлсэдэг нэн. *Зүүн хадамнай түй-мэрэй аһашаһан юм шэнги шад улаан болоод байгаа хамнай (тэрэнгийн сэсэглэхэ тухай — авт.); Дулаан үбэл болохын тэмдэг гээшэл* (Ж. Балданжабон, 1965).

САҢАН — үбэлэй сагта тэнгэриһээ унадаг шииг нойтон (снег). *Саһан бургана. Үнөөхи шэхэ шэмхэмэ жабар үгы* (Ш-С. Бадлуев, 1968).

ХИРМАГ / ХЯРМАГ — газар сайлгаһан нимгэн саһан (пороша). *Нима дархан түрүүшын хирмаг саһанаар ангай мүр мүхэн гарадаг зантай нэн* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ШААЗГАЙ ҢАБАР — шаазгайн һабарсаа саһан, шааз-гайн һабар булахаар гүнзэгытэй саһан (снег глубиной по сорочьё лапку).

ХОНИНОЙ ХАРА ТУРУУ — хониной туруусаа са-һан, хониной туруу булахаар зузаантай саһан (снег глубиной по овечьи копыта).

МОРИНОЙ ХАРА ТУРУУ — мориной туруусаа саһан (снег глубиной по конские копыта). *Мориныой хара туруу ороод хонобо*.

НАРИН ШЭЛБЭ — нарин шэлбэ хүрэтэр ороһон саһан (снег по голень).

ҮБДЭГСӨӨ САҢАН — үбдэгтэ хүрэмэ гүнзэгытэй са-һан (снег до колена).

БАЙРЫН САҢАН — намар хүйтэн болоһон хойно ороһон саһан (целинный снег). *Байрын саһан унаа* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

БУРГАХА — саһанай аалиханаар орохо (падать, порошить — о снеге). *Тэрэ дары саһан бургажа ороо нэн* (Ж. Балданжабон, 1960).

ХҮЙЛАДАҢАН — халхитайгаар ороһон, мүльһэлиг хатуу монсогор саһан (снежный вихрь). *Тиигээд энэ тала дайдаар халхи хүйлаадаһан гүйжэ, ехэл хүйтэн болохо* (Ч. Цыдендамбаев, 1961).

НАРАНАЙ ОРОЛГЫН ҮҮЛЭТЭЙДЭ ТУДАЛГА (наранай бүрхэгтэ оролго) — наранай оролгоноор багахан үүлэнүүдэй бии болоо наа, тэнгэри бүрхэхын тэмдэг (при заходе солнца появление облаков на горизонте — к ненастью). Наранай оролгоноор тэнгэрийн хаяада дээдэ захань тэгшэ үргэлжэ үүлэн байгаа наа — сэлмэг дулаан үдэр болохо (если во время захода солнца на краю неба окажутся сплошные тучи — к ясной погоде).

ТОХЁОЛГОН — нарын тусхай нэрэтэй мүшэнүүдтэй хэлгэлгэ (схождение луны со звездами). Тохёолгоной болохые ажаглахада, Суг мүшэ-нэй һаратай тохёолго хэдэн удхатай байгаа. Суг мүшэн намарай эхин һарада үзэгдөөд, зунай эхин һарада харагдахаяа болидог. Түрүүшын тохёолгон монгол литээр намарай эхин нарын 19-дэ, хоёрдохинь — намарай дунда нарын 17-до, гурбадахинь — намарай һүүл нарын 15-да, дүрбэ-дэхинь — үбэлэй эхин нарын 13-да, табадахинь — үбэлэй дунда нарын 11-дэ, зургаадахинь — үбэлэй һүүл нарын 9-дэ, долоодохинь — хабарай эхин нарын 7-до, наймадахинь — хабарай һүүл на-рын 5-да, юһэдэхинь — хабарай һүүл нарын 3-да, арбадахинь — зунай эхин нарын 1-дэ болодог нэн. Буряад зон тохёолгоной ямараар үнгэрһыень адаглажа, ямар зун, ямар үбэл болохоб гэжэ уридшалан хэлсэдэг нэн. Энэ ажаглалтануудынь ехэнхидэ tudалдаад лэ байдаг нэн. Түрүүшын тохёолгондо Суг мүшэнэй нарын доогуур гараа наань, хүйтэн үбэл болохо, нарын дээдэ та-лаар гараа наа — дулаан үбэл болохо гэдэг бай-гаа. Мүн түрүүшын тохёолгоноор хүйтэн болоо наань, саашанхи тохёолгонуудта хүйтэн байха гэдэг байгаа. Тохёолгонууд ехэнхидэ болодог лэ сагтаа үнгэрдэг юм. Заримдаа урид гү, али хойно болодог. Тохёолгоной болзорто саһаа урид болоо наань — дулаан үбэл болохо, саһаа һүүлдэ болоо наань — хүйтэн үбэл болохо гэлсэдэг нэн. Һара гансал Суг мүшэнтэй тохёодог бэшэ, мүн элдэб нэрэтэ мүшэнүүдтэй тохёодог юм. нарын Шонын дүрбэн гэжэ мүшэнтэй тохёоходо — хододоо хүй-тэн болодог гэлсэдэг нэн. *Суг мүшэдэй һаратай тохёолгоноор tudалдаха абарал лама гэгээнүүд буулгажа, гурим тодорүүлба* (М. Батоин,1988); *Ээллэхэ гээбы. Мүнөө тохёолгон. Гурба ногоон Үүрэй Солбонтой тохёогоод гарасалдаба* (Б. Санжин, 1981).

БАЙГААЛИИН ШЭНЖЭНҮҮД (ПОГОДНЫЕ ПРИМЕТЫ)

НАМАРАЙ ТЭНГЭРИИН ХАЯА
АЖАГЛАЛГА — намартаа тэнгэрийн хаягай тодо, сайбар наань — дулаан үбэл болохо (если осенью горизонт чист, то будет теплая зима).

ҮҮЛЭНЭЙ ХОЙШОО ЗӨӨЛГЭ — үүлэнэй хойшоо зөөхэдэ, тэрэ үүлэнһээ дахин нойтон орохо гэдэг һэн (плыть на север — об облаках).

ХАБАРАЙ ХАРА ҲАЛХИН — хабартаа үлеэдэг шанга Һалхин (весенние ветры). *Хабарай хара Һалхинда, үбһэ тэжээлэй хомор сагта эрхим түрүү хонишонойнгоо хонидойнь турахагүйн тулада хүрэнгынгөө обёос гамнангүй хаяжа үгэдэг юм* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

ХОХИ ХАБАР — эртэ хабар, хүйтэнэй буураагүй, ногооной бултайгаагүй саг (ранняя весна).

УРИ УНАХА — шанга хүйтэнэй буураха, дулаанай амитай болохо (оттепель). — *Хабар боложо, ури унахада, сүлөө ороходоо, хэлэһэнээ хүсэлдүүлхэ байхабди гэжэ найдуулнабди* (Г-Д. Дамбаев, 1973).

УГАРХА (аг. н. х-дэ) — шэмэрүүн хүйтэнэй буураха, дулаанай ами орохо (потепление). Хэзээ *угарха* гээ-шэб? *Угарха* үды юм аабы?

ГАХАЙ БАГШЫН ГАЛ ТҮЛИХЭ — газарай гэдэхэ болзор (время оттаивания земли). *Удангүй ури унаха, газар доро гахай багшын гал түлөөд орхихолоор хадын ара, ойн оёор гэхэ мэтын далда газараар үлэһэн мультһелиг сэбдэг саһан хайлан урдажа...* (И. Тугутов, 1956, № 2).

ҲАЙРАМ — хайлаһан саһанай уһан, саһанай хайлажа, уһан болоод урдалга (талая вода; весенний паводок). *Хабарай һайрамай* эгээл түлэг дундаа байхада Горюнов Баян-Гол ерэһэн байгаа (И. Тугутов, 1956, № 2).

НОГООНОЙ ГАРАЛГА — хабарай наранай игаажа эхилхэдэ, түрүүшын ногооной бултайлга (появление первой травы). *Э-һээ, буржагар сагаахан хагданай оёорһоо ногооной үзүүр бултайхадажа эхилбэ лэ!* (Б. Мунгонов, 1976).

МАЛАЙ НОГООНДО САДАХА — майн 22-то Михуула боложо, мал ногоондо садаха гэдэг байгаа (наедаться свежей травы — о скоте). Тон түрүүн хони ямаан, адуун ногоондо сададаг юм: тэдэ-нэр шүдөөрөө ногоо таһалжа эдидэг юм. Хэлээрээ ногоо орёоно таһалдаг мал, жэшээнъ, үхэр ногоо-ной һайса ута болоһон хойно сададаг һэн. *Хабар эртэнһээ гандажа эхилһэн дээрэнһээ мал хүсэд ногоондо садажа таргалаагүй, нооһоёошыё гуужажа эхилээгүй байба* (Ц. Галанов, 1975).

ХҮХЫН ДОНГОДОЛГО — хүхы шубуунай майн 22-һоо хойшо донгодожо эхилэлгэ (кукование кукушки). Михуулаһаа урид хүхын донгодоо һаа, хүйтэн зун болохо гэдэг байгаа. *Хүдэр-Дунгуй нютагтайб даа, Хүхын донгодохонь* гоёл байна даа (ар. дуунһаа).

БУЛЖАМУУР ШУБУУ АЖАГЛАЛГА — хабартаа булжамуур шубуун ерэхэдэ, харабтар боро зүһэтэй, тархиингаа оройдо шобогорхон үһэ-тэй (бороогой малгайтай) ерээ һаань, үһээтэй жэл болохо гэдэг байгаа. Харин хубхигар сайбар үһэтэй байгаа һаань, ган жэл болохо гэжэ хэлсэ-дэг һэн (наблюдения за только что прилетевшим жаворонком).

ЗАДА — хиибараан, тэнгэрийн бүрхэлгэ, хүйтэрэлгэ, бороожолго (ненастье). *Галуунай зада* (осеннее ненастье, совпадающее со временем отлета гусей).

ҮҮЭЭРХЭ — удаанаар бороогой орохо (затяжной дождь, идти долго — о затяжном дожде). *Хожомоо үһээржэ, үбһэ абхуулаагүй һаань яахабибди?* (Б. Мунгонов, 1960).

ҮҮЭЭ — хэдэн үдэрөөр ороһон бороо (затяжной дождь). *Үһээгэй болихотой хамта тэнгэрийн дээбэ-ри гансата дээшээ үргэгдэн, хойто зүгэй шэмэрүүн шанга Һалхин бууба* (Ж. Тумунов, 1949).

ХАРААСГАЙН ДООГУУР НИИДЭЛГЭ — хараасгай шубуун доогуур ниидээ һаа, бороо зүгнэдэг гэлсэдэг һэн (низкий полет стрижей — к дождю). «Үглөөдэр бороо орохо даа». — «...Харана гүт? Тэрэ хараасгай доохонуур ниидэнэ. Заалһаа бороо орохо байха даа» (Д. Батожабай, 1966, 1).

ШҮҮДЭРЭЙ УНАНГҮЙ БАЙЛГА — үглөөгүүр шүүдэр унаагүй байгаа һаань, бороо орохо гэдэг һэн (утром нет росы — к дождю). *Һаянай шүүдэр унанагүй — бороо орохо ёһотой.*

БАХАНУУДАЙ АБЯА ГАРАЛГА — бахануудай шангаар абьяа гаралдаа һаань, бороо орохо гэлсэдэг һэн (сильное кваканье лягушек — к дождю). *Баханууд хабарайхи шэнгээр дарья табина — бороо орохоёо һанаа алтай* (Б. Мунгонов, 1960).

БАХАНУУДАЙ ТАЛА РУУ ГАРАЛГА — бахануудай уһанһаа гаража, газараар олоороо гүйлдөө һаа, бороо орохо гэдэг, удаанаар үһээрхэ (если лягушки выбирают на сушу — к затяжному дождю).

БОРОО — дулаанай сагта үүлэнһээ унаһан дуһалнууд (дождь). *Бүхэли һүниндөө шэрүүн Һалхитай, шэрүүн бороо оробо* (Д. Батожабай, 1955).

ҮГЛӨӨНЭЙ БОРОО — үглөөгүүр эхилһэн бороо түргэн болидог гэдэг һэн (утренний дождь идет недолго). *Үглөөнэй бороо хадаа болихо, сабишгадаа гарая.*

ОРОЙ ЭХИЛЬЭН БОРОО — орой, үдэшэлэн тээ эхилһэн бороо удаан, хэдэн хоногоор орохо гэлсэдэг юм (поздно начавшийся дождь будет идти несколько дней). *Тездшыё орой бууһан айлашан хонохоор ерэхэ, орой эхилһэн бороо орохоор ерэхэ гэдэг ха юм* (Б. Санжин, 1981).

ААДАР — түргэн бороо, хэһэг бороо (ливень). *«Бадма абга, минии нюрга һээр шархирнагүй, зүгөөр энэ бархайһан үүлэ харахадаа, заатагүй аадар боло-хонь гэжэ тухайлнаб», — гээд, Түмэн энээбхилнэ* (Д. Батожабай, 1955).

ААДАРЛАХА — аадарай орохо, түргэн бороогой ороод үнгэрхэ (идти — о ливне). *Хэдэн хоногто хүхэрһэн бороо һабинаад, забһартань аадарлаад халабагүй* (Ш-С. Бадлуев, 1965).

МҮНДЭР — зунай сагта ороһон жэжэхэн монсогор мультэн бороо (град). *Минии багада тэмээнэй хоргооһоной шэнээн мүндэр ороһон юм гэжэ хэлсэгшэ һэн.*

ГУРАН ШЭЭРЭН — намар тээшэ удаанаар аад, жэжэ-хэнээр шэдэржэ ороһон бороо (моросящий дождь). *Яаралгүйхэн одо мүшэд унтаржа, тэнгэри лүнхыжэ, бүгшэм хиидуу боложо, гуран шээрэн орожо эхилбэ* (Ж. Тумунов, 1949).

ГАНДАХА — удаанаар бороо оронгүй байха (страдать от засухи). *Хэдэн жэлээр гандаха; нёдондо жэл ехээр гандаа.*

ГАН — шииг бороогүй, хуурай саг, ногооной халуун наранда дүрэжэ, малай хоолгүй болохо үе (засуха, бездождье, бескормица от засухи). *Тэрэ зун уни холын үзэгдөө дуулдаагүй гэхээр ган гасуур тохёолдожо, үбһэ ногоон ургаажа шаташоод, тала гүбээнүүд ухаа шара үнгөөрөө уйдхар гасалан хоёрыё нюдэндэ үзүүлэн байдаг һэн* (И. Тугутов, 1956, № 3).

Хонид, Ноёхон нютаг. 2016 он

УЛААН ГАН — ехээр гандаха, үбһэ ногооной шатажа шарлаха, малай эдеэлхэ ногоон үгы болохо үе (сильная засуха). *Ага нютагта үзэгдөөгүй улаан ган болоод, үлдэһэн малайнгаа энэ үбэлдөө туража үхэхээс байһыень мэдэнэгүй гүт? — гэжэ Загда хашхарба* (Д. Батожабай, 1966, 3).

ШАРА НАВШЫН ХАЛУУН — намарай бороогой дүүрэжэ, үрэ жэмэс, үбһэ ногооной эдеэшэжэ, үхэр малай таргалһан намарай дулаан хаһа (бабье лето). *Иимэ үе сагыё буряад зон «шара навшын халуун» гэжэ нэрлэдэг* (Б. Санжин, 1981).

ХЮРУУ — намартаа хүйтэржэ эхилхэдэнь, мүн хабарай һүүлээр зунай эхээр унадаг хүйтэн шүүдэр, хүйтэн сэн (заморозки). *Үргэн талада хюруу унашанхай сайрана* (Ц-Ж. Жимбиев, 1972).

ОЛЬБОН — намарай хүйтэн, хүйтэрэлгэ (осенние заморозки, похолодание). *Намарай ольбон унабашыё, мүртэй саһан ороодүй* (Ш-С. Бадлуев, 1963).

УТА НАМАР — орой намар болотор, мүн үбэлэй эхин хүрэтэр шахуу дулаан байха ушар (долгая осень). *Ута намар голой бургаһад дахин гүлгэлдэг, зарим үбһэ ногоон хүхэрэн хэнзэлнэ, ургышыё хүхэрэн ургахадаа болохол* (Ц-Ж. Жимбиев, 1976).

ГАГЛЮУН — үдэшэ, үглөө хүйтэн байлга (утренний, вечерний холодок, морозец). *Гансал тон-тон байса түлэз сабишаха абяан үдэшин гaглгюунда загсаһан саһа шар-шар гүүлэн, гэрнүүдэй хоорондо ганса нэгэн хүнэй ябаха соностоно* (Б. Санжин, 1981).

ЦЫДЕНОВ А. Х. Табан хушуу малтай баян хүбүүн. 2012 он

Бүгд хөгжсөн Үг

Заключительное
слово

ОЧИРОВ Ц-Н.О. Хадаг барина

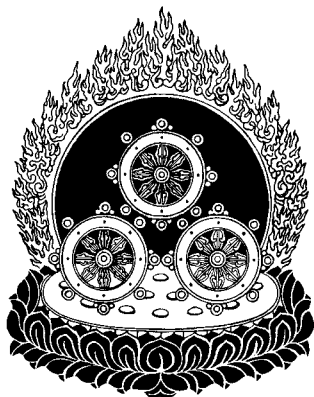
2004 ондо «Буряад зоной урданай
хуудал байдалай тайлбари толи»
гэһэн угсаата арадай ажабайдалай
алибаа үзэгдэлнүүдые зураглаһан
үгын һангай тайлбари толи анха
түрүүшынхией хэблүүлэн гараһан
байна. Ном зохёогшод: хизаар оро-
ноо шэнжэлэгшэд, хэлэ-бэшэгэй
эрдэмэй кандидадууд С. Д. Бабуев
ба Ц. Ц. Бальжинимаева гэгшэд толи
зохёохо талаар тон ехэ хэмжээ ябуулга
үүсхэжэ, буряад хэлэнэйнгээ баян
уутые гүнзэгыгээр уудалан шудалжа,
мартагдаһан ба мартагдажа байһаншыё
үгэнүүдые һэргээн бусаажа, удха
удхаарнь тодорхойлон тайлбарилжа,
туйлай ехэ ажал хэжэ гараһаниинь
элитэ.

Буряад угсаатанай нүүдэл бай-
дал, гэр байра, ажабайдалдаа хэ-
рэглэжэ ябаһан эдлэлнүүд болон
үмдэжэ ябаһан хубсаһан, табан
хушуу малаа үсхэбэрилгэ, заншалта
һайндэрнүүд, шажан мүргэл, ара-
дай ёһо гуримууд болон оюун ухаан
тухай ойлгосонуудые тайлбарилан
харуулһан дэлгэмэл нэбтэрхэй толи
болоно. Тиихэдээ тайлбаринуудаа
юрын үгын һангай толинуудтал уд-
хыень тодорхойлоод орхёогүй. Харин
уншагшадта улам ойлгосотой, хо-
нирхолтой болгохын тулада буряа-
дай уран зохёолшодой туужа, роман,
үгүүлэлнүүд ба арадай аман зохёолһоо
эшэ татан, толидоо табиһан үгэнүүдтээ
нэмэлтэ гэршэ хабсаргаа. Эдэ хоёр
эрдэмтэд-шэнжэлэгшэдэй бүтээһэн
бата хууритай ажал хүдэлмэринь арад
түмэндэ, нэн түрүүн багшанар, хураг-
шад, оюутад, шэнжэлэгшэд ба бүхы
уншагшадта абтасатай, аша тухатай
байһыень онсолхоор.

Зохёогшод энциклопедиин түхэлэй
тематическа толи соо орохо үгэнүү-
дые суглуулан согсолжо, үгэ бүхэнэй
удха, тэрэнэй тэмдэглэһэн юумэн
болон үйлэ хэрэг (ажал) тухай дүүрэн
мэдэсэ суглуулхын тула олон тоо-
то эрдэмэй номуудые: толинуудые,
справочнигуудые, хэлэ шэнжэлгын
эрдэмэй бүтээлнүүдые хаража, ур-
данай байдал һайн мэдэхэ зон-
до — мэдээсэгшэдтэ хандажа, уран
зохёолой бүтээлнүүдтэ хэрэглэгдэһэн
үгэнүүдые хаража, тэдэнэй удхыень
тайлбарилһан байха юм.

Хабсаргалта

Приложени

БУДДЫН ШАЖАНАЙ БУРХАД (БУДДИЙСКИЕ БОЖЕСТВА)	МАЙДАРИ — Санже Жамба (<i>түб.</i>), Майтрейя (<i>ланз.</i>), ерээ-дүй сагай бурхан. Сайн галабай 5-дахи бурхан (будда грядущей калпы Майтрейя);	ЯНЖИМА — Сарасвати (<i>түб.</i>), ирагуу найраг, уран зураг, дуу хатар г.м. алибаа урлиг соёл дэмжэдэг, үхибүүгүй гэр бүлэдэ үхибүүнэй хүлдэ үршөөдэг (Сарасвати, покровительница искусств, деторождения).
АМГАЛАН БУРХАД (МИРНЫЕ БОЖЕСТВА)	БАДМАСАМБАВА — Гуру Римпоче (<i>түб.</i>), Падмасамб-хава (<i>ланз.</i>), тарниин эээн, анха түрүүн Түбэд орондо бурхан шажан байгуулалса-нан, Ваджраяна тогтоогшо махасада — (Падмасамбхава, держатель тантры, основатель Ваджраяны);	ДОГШОН БУРХАНУУД (ГНЕВНЫЕ БОЖЕСТВА) ИДАМУУД (ИДАМЫ):
ОЧИРДАРИ — Доржечан (<i>түб.</i>), Ваджрадара (<i>санскр.-ланз.</i>), анха түрүүшын бурхан (Ваджрадара, изначальный будда);	БОГДО ЗОНХОБО — Цзонхапа (<i>түб.</i>), бурхан шажанай гэлүгба шэглэл байгуу-лагша, Манджушри бурханай хубилгаан (Дже Цзонхапа, основатель учения гелугпа).	ДУЙНХОР — Калачакра (<i>ланз.</i>), Дээдын онсо тарниин Идам, Сагай хүрдэ эрьюулэг-шэ (Калачакра, вращающий Колесо Времени);
АБИДА — Санже Опагмед (<i>түб.</i>), Амитабха (<i>ланз.</i>), баруун зүгэй Деваажин ороной гол бур-хан (Амитабха, царь страны Девачин);		ЯМАНДАГА — Жигжид (<i>түб.</i>), Ямантака (<i>ланз.</i>), Бурхан багшын эрдэм ухаанай дүрэ, дээдэ тарниин Идам (Ямантака, хранитель тантры, победивший смерть);
ОТОШО — Манла (<i>түб.</i>), Бхайшаджьягуру (<i>ланз.</i>), эмэй бурхан (Манла, будда медицины).	ГУРБАН ИЗАГУУРАЙ БУРХАД (БУДДЫ ТРЕХ РОДОВ)	ДАМДИН — Хайягрива (<i>ланз.</i>), Абида бурханай дошхон дүрэ, дээдэ тарниин Идам (Хайягрива, хранитель тантры);
УТА НАНАЙ ГУРБАН БУРХАД (ТРИ БУДДЫ ДОЛГОЛЕТИЯ)	АРЬАБААЛА — Жанрейсиг (<i>түб.</i>), Авалокитешвара (<i>ланз.</i>), хамаг бурхадай энэрхы сэдхэл шэнгээһэн бурхан (Авалокитешвара, воплощение Сострадания всех будд);	ДАМЧЭГ — Чакрасамвара (<i>ланз.</i>), нирваан олохо эрдэм ухаанай харгы заадаг эхын дан-дарай бурхан (Гухьясамаджа, хранитель тантры);
АЮУША — Санже Цапагмед (<i>түб.</i>), Амитаюс (<i>ланз.</i>), ута наһанай бурхан, гэнтын үхэлһөө абарагша (Амитаюс, спасающий от внезапных смертей);	МАНЗАШЭРИ — Жамбиян (<i>түб.</i>), Манджушри (<i>ланз.</i>) хамаг бурхадай эрдэм бэлигыге шэнгээһэн бурхан (Манджушри, воплощение Мудрости всех будд);	САНДУЙ — Гухьясамаджа (<i>ланз.</i>), нюуса тарниин эээн, эсэгын дандарай бурхан (Сандуй Микьо-дорчже, хранитель тантры).
ЗАГДЭР НАМЖИЛМА — Цугдор Намжилма (<i>түб.</i>), Ушнишавиджая (<i>ланз.</i>), ута наһанай бурхан, үхэл илагша (Ушнишавиджая, богиня долголетия);	ОЧИРВАНИ — Чагна Дордже, Шагдор (<i>түб.</i>), Ваджрапани (<i>ланз.</i>), хамаг бурхадай хүсэ шадал шэнгээһэн бурхан (Ваджрапани, воплощение Силы всех будд).	САХЮУСАД (ЗАЩИТНИКИ УЧЕНИЯ) АРБАН ХАНГАЛ (ДЕСЯТЬ ЗАЩИТНИКОВ)
САГААН ДАРА ЭХЭ — Долгорма (<i>түб.</i>), Сита Тара (<i>ланз.</i>), наһа нэмээгшэ бур-хан (Белая Тара, дарующая долголетие).	ХАНДАМААНАР (ДАКИНИ)	1. ГОМБО — Гомбо Шагдугпа (<i>түб.</i>), Махакала (<i>ланз.</i>), Ехэ Хара (<i>монг.</i>), Гол сахюусан, Арьябаала бурханай дош-хон дүрэ, зургаан моторто Махагала (шестирукий Махакала, Великий черный, старший хранитель Дармы);
ГУРБАН САГАЙ БУРХАД (БУДДЫ ТРЕХ ВРЕМЕН)	НОГООН ДАРА ЭХЭ — Долма, Должан (<i>түб.</i>), Харита Тара (<i>ланз.</i>), аюулһаа түргэн абардаг бурхан (Зеленая Тара, богиня быстрого действия (помощи);	2. САГААН ГОМБО — Гонгар, Сагаан Этигэл, Гонгар (<i>түб.</i>), Чингамани, Сита Махакала (<i>ланз.</i>), баялиг дэлгэрхын, хүгжэн һалбархын сахюусан Сагаан Гомбо (<i>монг.</i>), Белый Махакала, божество богатства и процветания);
ОДСРУН Бурхан — Санже Одсрун (<i>түб.</i>), Кашьяпа (<i>ланз.</i>), урда сагай бурхан. Сайн галабай 3-дахи бурхан (Кашьяпа, будда 3-й калпы);	БУРЖЭН НАМА — Үржин Лхама, Бүржэн Нама (<i>бур.</i>), Лхамо Бурцзима (<i>түб.</i>), Бхапутрапратисара (<i>ланз.</i>), Сосор Бранмын (Махапра-тисара, <i>ланз.</i>) бурханай нэгэ дүрэ, нарайлхада туһалдаг ба үхибүүдыге харалсадаг (Лхамо Бурцзима, покровительница детей, деторождения);	
БУРХАН БАГША — Санже Шакьятува (<i>түб.</i>), Шакьямуни (<i>ланз.</i>) оршон сагай бурхан. Сайн галабай 4-дэхи бур-хан (Шакьямуни, будда 4-й нынешней калпы);		

«Бурыад юртэмсэ» гэхэн номой хэблэлдэ хабаатай зон гэбэл: ур-дахи «Бурыад зоной урданай нуу-дал байдалай тайлбари толи» гэхэн номой зохёогшод Сергей Бабуев, Цыпелма Бальжинимаева гэгшэд; тус номой шэнэ редакци ханашалан хүтэлбэрилэгшэ «Бурыад-Монгол ном» хэблэлэй түсэлэй редактор Жанна Дымчикова; нэмэлтэ, хабсаргалта оруулан зохёогшо Цырен-Ханда Дарибазарова; урдахи номой зо-хёогшо, шэнэ ном хинан гаргагша (харюусалгата редактор) Цыпелма Бальжинимаева; ном шэмэглэн гаргагша дизайнер Дмитрий Галсан (Дмитрий Гармаев); номой удха пуантель маягай зурагаар тайлбарил-хан уран зурааша Ирина Баинзурова гэгшэд болоно.

Бурыад Уласай 100 жэлэй ойн бая-раар дашарамдуулагдан хэблэгдэһэн «Бурыад юртэмсэ» гэхэн дэлгэмэл нэбтэрхэй толи үндэһэн ёһо занша-лаа сэгнэдэг үргэн олон уншагшадта зорюулагдан, бурыад арадай буу-рал сагһаа ажабайдалай алибаа үзэгдэлнүүдыге шэнжэлэн, ухамайлан олоһон далай ехэ эрдэм мэдэсье үрин тараангүй, улам саашань гамтайгаар дамжуулан абажа ябахын тула зохёог-доо юм.

Хэблэгдэн гараһан сагһаань хори гаран жэл үнгэрһэнэй удаа хэблэн гаргаха номууд тухай хөөрэлдөөн гаража, энэ ном дахин хэблэн гар-гаха тухай ханамжа «Бурыад ФМ» радиогой захирал Ж. Ч. Дымчикова дурадхаба. Соёлой яаманай сайд С. Б. Дагаевагай зүгһөө дэмжэгдээд, тус ном 2021 ондо Бурыад Уласай 100 жэлэй ойн баяртай дашарамдуулан хэблэгдэхэ түсэбтэ оруулагдаха гэгдээ, мүн зууршалагдаһан номой хэблэн гаргалгыге Россиин Холбооной соёлой яаман бүримүһэн дэмжэжэ, мүнгэ һангаар һомолхо байһанаа мэдүүлээ. Тиимэһээ тайлбари толи удхын талаар үргэдхэгдэжэ, нэмэри сэдэбүүд оруу-лагдажа, уран зурагаар шэмэглэгдэн, үзэмжэ һайханаар хэблэгдэхэ болобо.

Тус дэлгэмэл нэбтэрхэй толидо урда-хи номой удха дээрэ шэнэ темэнүүд нэмэгдэжэ, долоон томо бүлэгүүдтэ хубаагдаба:

- I. БУРЯД ЗОНОЙ НУУДАЛ БАЙДАЛ;
- II. ШАЖАН МҮРГЭЛЭЙ, САГААЛГАНАЙ ЁНО ГУРИМУУД;
- III. ГЭР БАЙРЫН ЯНЗАНУУД БА ХЭРЭГСЭЛНҮҮД;
- IV. ЭДЕЭ ХООЛ;
- V. БУРЯД ХУБСАНАЙ ЯНЗАНУУД БА ХУВИНУУД;
- VI. ТАБАН ХУШУУН МАЛ;
- VII. ХАБСАРГАЛТА.

Түрүүшын номдо ороһон удха бэшэлгэ дээрэ иимэ шэнэ темэнүүд нэмэгдээ: «Милаан», «Үндэһэн бурыад хүгжэмтэ зэмсэгүүд», «Мори урилдаан», «Бүхэ барилдаан», «Һурхарбаан», «Сэргэ», «Буддын шажанай бурхад», «Бурыад нютагай дасангууд», «Тоололгын хэмжүүр ба бэлгэ тэмдэгтэй тоонууд», «Үдэр сагай бурыад тоолол», «Тамга, тэмдэгүүд», «Агнуури, зэгэтэ аба, аба хайдаг», «Үндэһэн үүлтэрэй нохой-нууд».

Шэнэ толидо янза бүриин нюдэнэй шэмэг уран зурагууд ба гэрэл зурагууд нэмэри удха оруулаад, бүхыдөө ном шэнэ амисхаал абажа, улам үзэмжэтэй, харахада урматай болобо гэжэ тэмдэглэлтэй.

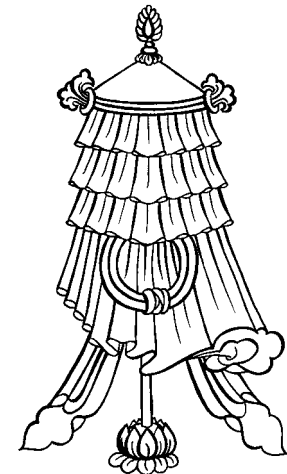
Энэ толиин байгуулга хэдэн онсо шэнжэнүүдтэй. Тэдээн дээрэ тогто-жо хэлэхэ гэбэл, гол түлэб иимэнүүд: зарим сэдэбүүд соо тайлбарилагдаһан үгэнүүд алфавидай гуримаар бэшэ, харин миин юрэ һубарюулан үгтэнхэй. Иимэ гуримаар «Бууса», «Гэр бай-ра», «Бурыад зоной хубсаһан, тэрэнэй янзанууд болон хубинууд», «Эхэнэрэй зүүдхэлнүүд», «Оёдолдо хабаатай нэрэнүүд, оёолой хэрэгсэлнүүд» болон бусад бүлэгүүд соохи үгэнүүд тайлбариллагданхай. Харин ямар нэгэн үгын тайлбари түргөөр олохо гэбэл, толиин һүүлдэ үгтэһэн үгэнүүдэй алфавитна списогээр оложо болоно.

Тус толидо зарим үгэнүүд юрэн-хы удхаараа бэшэ, харин терминологически (нэрэ томьёогой) удхаар тайлбариллагдана. Жэшээн, нэмэри гэхэн үгын терминологическа удха «түрэ бүтээжэ байһан хүбүү-нэй эхэ эсэгэдэ туһаламжа болгон үгтэдэг алта мүнгэнэй, эдеэ хоолой болон ууха унданай зүйлнүүд» гэжэ тайлбариллагдана, харин энэ үгын юрэнхы удхань нэмэлтэ, туһаламжа гэхэ мэтэшэлэн юм.

Зарим ушарта нэгэ үгэ хоёр ондоо темэдэ ороһон байна гэжэ анхаралтай уншагша обёорхо байха. Энэ юун дээрэхээ болооб гэхэдэ, нэгэ үгэ ондо ондоо темэнүүд соо ороһон байна. Тиихэдээ тэрэ түхэл маягаа-раа, хэрэглэмжээрээ илгаатай зүйл-нүүдыге тэмдэглэһэн байна. Тиин хубсаһанай элдэб янзануудта зорюу-лагдаһан темэнүүд соо заха, хамсы, хормой гэхэ мэтэ үгэнүүд дабтагдан тайлбариллагдана.

Зарим темэнүүдтэ үгэнүүдэй удха сэхэ тайлбариллагдангүй орхигдожо, тэрэ үгэдэ хабаатай үйлэ хэрэгүүд тухай хэлэгдэһэн байха юм. Жэшээн, «Мал эмнэлгэ» гэхэн сэдэб соо үгэнүүд иимэ гурим баримталан тайлбарилагдаһан байна.

3. **ШАЛШИ** — дүрбэн мотортой Гомбо Шалшеба (*түб.*), Чатурмукха-Махакала (*ланз.*), Очирдара бурханай шугамай тарниин, Бурхан багшын номой сахюусан (4-х ликий Махакала, хранитель тела Будды);
4. **ОЧИРВАНИ** — Шагдар (*түб.*), Ваджрапани (*ланз.*), нюуса тарниин эзэн, Бурхан багшын хүсэ шадал элсүүлхэн сахюусан (Ваджрапани, хранитель тайн);
5. **ЧОЙЖАЛ** — Чойжи жалбо, Дамжан Чойжал (*түб.*), Каларупа, Яма Дармараджа (*ланз.*), Тамын эзэн гэлүгба шажанай гол сахюусан, нүгшэгшэдэй нүгэл буян шэгнэгшэ Эрлиг Номуун хаан (Властелин смерти, верховный судья загробного царства);
6. **БАЛДАН ЫАМА** — Балдан Лхамо (*түб.*), Шри Дэви (*ланз.*), Охин Тэнгэри (*монг.*) — шажание сахигша, энэ галабай гол сахюусан, Янжима бурханай нэгэ дүрэ (Палден Лхамо, защитница нашей калпы);
7. **НАМСАРАЙ** — Намсарай (*түб.*), Вайшравана (*ланз.*), Бисман Тэнгэри (*монг.*), Раднасамбава Бурхан багшын дошхон дүрэ, Сүмбэр агуулын ара талын харюусагша, амитан зондо баялиг үршөөгшэ (Вайшравана, покровитель богатства и процветания);
8. **ЖАМСАРАН** — Бегдэе (*түб.*), Прама Атма (*ланз.*), Бурхан багшын суртаал сахигша, сэрэг дайнда ябагшадые харалсагша (Бегдэе, хранитель учения, покровитель воинов);
9. **СЭНДЭМЭ** — Уржин Ханда, Сэндонма (*түб.*), Сингхамукха (*ланз.*), үбшэ зоболон зайлуулагша Хандамаа, тангариг сахигша Гухья Джняна бурханай дошхон дүрэ (Сингхамукха, Уржин Ханда, даоцая сиддхи, покровительница воинов);
10. **САМБА** — Цамба (*түб.*), Шри Маха Брахма (*ланз.*), Эсруа Тэнгэри (*монг.*), Гүрэ Бадмасамбавын зарлигаар табигдаһан бурхан шажанай хамгаалагша (Цамба, Маха Брахма, хранитель Индии, учения Будды).

- БУСАД САХЮУСАД (ИНЫЕ ЗАЩИТНИКИ)**
- ТАБАН ХААН** — Гьяльпо Кунга (*түб.*), Махапанчараджа (*ланз.*) (Пять защитников):
- ПЭХАР** — Үйлын хаан (царь действия);
 - ШИНГЧЖАЧЕН** — Эрдэмэй хаан (царь науки);
 - ДРАЛХА КБЕЧИКБУ** — Зарлигай хаан (царь указа);
 - МОНБУПУТРА** — Бэеын хаан (царь тела);
 - ГЬЯЧЖИН** — Сэдьхэлэй хаан (царь души).

САМЬИ — Түбэдэй түрүүшын дасанай сахюусан, юртэмсын байдалай хүндэ ушар шалтагануудһаа абарагша (защитник первого тибетского дацана, отводит жизненные неудачи).

ДАМЖАН ДОРЛИГ — Дамжан дорже лигпа (*түб.*), Ваджрасадху (*ланз.*), дасан дугангуудые сахидаг, түмэршэ дархашуулые харалсадаг, хамаг зэтхээр зайлуулжа, амитанда абарал асардаг гол сахюусан (защитник дацанов, кузнечных дел).

Бурхан багшын 13 боди мүр (13 путей Будды) тэмдэглэн, субаргануудай дээрэхи хубидань 13 сахариг (гарьха) хэгдэдэг; Замбутивын гол (центр Вселенной) гэгдэдэг Сүмбэр уулын байгуулгын 13 хубида хубаагдаһан геометрическэ зураг Мандала бүтээлгэдэ ородог.

- БУРЯД НЮТАГАЙ ДАСАНГУУД (ДАЦАНЫ БУРЯТИИ)**
- «**БАЛДАН БРАЙБУН**» дасан. Гомбо сахюусантай (1731—193...; 1991 ондо сэргээгдээ). 1764—1783 онуудта Бандида Хамба Ламын хүрээ байһан. Буряад Уласай Хяагта аймагай Мүрөөчи нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Ирдыеев Даши.
 - ТАМЧЫН** дасан «**ДАША ГАНДАН ДАРЖАЛИН**». Балдан Лхама сахюусантай (1741—1938; 1990 ондо сэргээгдээ). 1783—1938 онуудта Бандида Хамба Ламын хүрээ. Буряад Уласай Сэлэнгын аймагай Тамча нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Аюшеев Солбон.
 - «**ХАМБЫН ХҮРЭЭ**» дасан. Ивалгын дасан «Даша Чойнхорлин». Жамсаран, Балдан Лхама сахюусантай (1945 онһоо хүдэлнэ). Бандида Хамба Ламын хүрээ. Буряад Уласай Ивалгын аймагай Дээдэ-Ивалга нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Цырендильков Аюр.
 - АГЫН** дасан «**ДЭЧЕН ЛХУНДУБЛИН**». Жамсаран сахюусантай (1811—1816—1937; 1946 ондо хэргээгдээ). Үбэр-Байгалай хизаарай Агын аймагай Амидхааша нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Цыбиков Бадма.
 - СҮҮГЭЛ** дасан «**ДАШИ ЧОЙПЭЛЛИН**». Чойжал сахюусантай (1801—1935; 1988 ондо хэргээгдээ). Үбэр-Байгалай хизаарай Могойтын аймагай Сүүгэл нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Шойнхоров Алдар.
 - ЗУГААЛАЙН** дасан «**ДЭЧЕН ЧОЙНХОРЛИН**». Гомбо сахюусантай (1826—1937, 1991 ондо хэргээгдээ). Үбэр-Байгалай хизаарай Могойтын аймагай Зугаалай нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Митупов Батор.

- ҮЗӨӨНЭЙ** дасан «**ДАШИ ТҮБДЭЛИН**». Чойжал сахюусантай (Тарбагатайн дасан 1825—1930; 2000 ондо хэргээгдээ). Үбэр-Байгалай хизаарай Дулдаргын аймагай Үзөөн нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Ирдыеев Даши.
- ГҮНЭЙН** дасан «**ДЭЧЕН ЧОЙНХОРЛИН**». Чойжал сахюусантай (1802—193...); 1998 ондо хэргээгдээ). Үбэр-Байгалай хизаарай Агын аймагай Гүнэй нютаг.
- БУЛТУМУР** дасан «**ДАМЧОЙ РАБЖАЛИН**». Чойжал сахюусантай (1737—1936; 2006 ондо сэргээгдээ). Буряад Уласай Сэлэнгын аймагай Үбэр-Дзөөхэй нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Батоцыренов Баир.
- ДЭРЭСТЫН** дасан «**ЛХУНДУВ ДЭЧЕНЛИН**». Жамсаран сахюусантай (1749—1936; 2007 ондо сэргээгдээ). Буряад Уласай Эздын аймагай Дэрэстэй нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Норбоев Жаргал.
- САРТУУЛ-БУЛАГАЙ** дасан «**ГЭЭДЭН ПУНЦОГЛИН**». Шальши сахюусантай (1707—1937; 2006 ондо сэргээгдээ). Буряад Уласай Эздын аймагай Хүрээ Булаг нютаг (Оёор, Тори тосхонууд). *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Раднаев Баяржап-Лэгдэн.
- ТАБАНГУУД-ҮЧӨӨТЭЙН** дасан «**ДЭЧЕН РАБЖАЛИН**». Жамсаран сахюусантай (1773—1935; 2008 ондо сэргээгдээ). Буряад Уласай Эздын аймагай Доодо-Үчөөтэ нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Чагдууров Баяр.
- ГЭГЭЭТЭЙН** дасан «**ДАМБА БРЭЙБУН**». Жамсаран сахюусантай (1769—1938; 1989 ондо сэргээгдээ). Буряад Уласай Эздын аймагай Гэгээтэй нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Чойдонов Дажомба.

- САНАГЫН** дасан «**ДАШИ ПУНСОГЛИН**». Балдан Лхама сахюусантай (1828—1831—1928; 1991 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Захаамин аймагай Санага нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Сосоров Сультим.
- ЦЭЭЖЭ-БУРГАЛТАЙН** дасан «**ДОНДУВ НОРБУЛИН**». Жамсаран сахюусантай (1828—1935; 2014 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Захаамин аймагай Цээжэ-Бургалтай нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Цыренов Цырен.
- ЗАГАСТАЙН** дасан «**ДЭЧЕН РАБЖАЛИН**». Балдан Лхама сахюусантай (1784—1933; 2012 ондо сэргээгдээ). Буряад Уласай Сэлэнгын аймагай Тохой нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Доржиев Баясхалан.
- АЦЫН** дасан «**ТҮБДЭН ДАРЖАЛИН**». Чойжал сахюусантай (1743—1935; 2014 ондо сэргээгдээ). Буряад Уласай Сэлэнгын аймагай Талын Харгана нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Айсуев Содбо.
- ЮРӨӨГЭЙ** дасан «**ЧОЙДОН ДАРЖАЛИН**». Балдан Лхама сахюусантай (1810—1936; 2008 ондо сэргээгдээ). Буряад Уласай Сэлэнгын аймагай Ташар нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Жамбалов Гунчен.
- ХЭРЭНЭЙ** дасан «**ДЭЧЕН ДАРЖАЛИН**». Балдан Лхама сахюусантай (1806—1935; 1993 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Түнхэн аймагай Хэрэн нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Амбаев Еши.
- ХОЙМОРОЙ** дасан «**ДЭЧЕН РАБЖАЛИН**». Лхама, Жамсаран сахюусадтай (Хандагайн дасан 1917 ондо нээгдээ, 1927 ондо хаагдаа; 1991 ондо Хойморой дасан гээд хэргээгдээ). Буряад Уласай Түнхэн аймагай Аршаан нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Нелтанов Сультим.

- АЛАЙРАЙ** дасан «**ДАШИ ЧОЙНХОРЛИН**». Лхамо сахюусантай (1811—1814—1938; 2015 ондо хэргээгдээ). Эрхүү можын Алайрай аймагай Алайр нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламын уялга даагша:* Шиираб лама Долгоржапов.
- ОЙХОНОЙ** дасан. (Харанцын дасан 1917—1934; газар абаха ажал ябуулагдажа байна). Эрхүү можын Ойхон аймагай Харанца нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Цыбденов Нацагдоржо.
- ТҮГНЭ-ГАЛТАЙН** дасан «**ДАШИ ЧОЙНХОРЛИН**». Балдан Лхама сахюусантай (1773—1937; 1992 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Мухаршэбэр аймагай Харьастай нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Будаев Вандан.
- СУУЛГЫН** дасан «**СУНГРАВ ШЕЙРАБЛИН**». Балдан Лхама сахюусантай (1830—1930; 2010 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Мухаршэбэрэй аймагай Цолга нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Раднаев Цырен.
- ШЭБЭРТЫН** дасан «**ДАШИ ЛХУНДУБЛИН**». Балдан Лхама сахюусантай. Хохюуртын дасан — Амгалантын дасан (1826—1936); 1998 ондо Шэбэртын дасан боложо хэргээгдээ. Буряад Уласай Бэсүүр аймагай Шэбэртэ нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Тугутов Данзан.
- АРА-ХЭРЭЭТЫН АШАБА-ГАДАЙ** дасан «**ГАЛДАН ДАРЖАЛИН**». Чойжал сахюусантай (1763—1937; 2014 ондо хэргээгдээ. Буряад Уласай Бэсүүр аймагай Хаяа нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Дайндаров Солбон.
- ШУЛУУТАЙН** дасан «**ГАНДАН ДАРЖАЛИН**». Жамсаран сахюусантай (1825—1937; 2010 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Загарайн аймагай Шулуута нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Ешиев Чингис.

- АНАА** дасан «**ГАНДАН ШАДДУБЛИН**». Гомбо сахюусантай (1735—1937; 1991 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Хориин аймагай Аалан нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Дарижапов Легцок.
- ЭГЭТЫН** дасан «**ДАМЧОЙ РАБЖАЛИН**». Чойжал сахюусантай (1824—1826—1938; 1991 ондо хэргээгдээ. Буряад Уласай Яруунын аймагай Эгэтэ нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Дашицыренов Амгалан.
- ХЭЖЭНГЫН** дасан «**ДАШИ ЛХУНБОЛИН**». Балдан Лхама, Жамсаран сахюусадтай (1758—1937; 1991 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Хэжэнгын аймагай Ушкайта тосхон (Бургаастай). *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Жамбалов Базар.
- ЧЕСАНЫН** дасан «**ГАНДАН ЧОЙНПЭЛЛИН**». Балдан Лхама сахюусантай (1828—1938; 1991 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Хэжэнгын аймагай Чесан нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Баиров Жаргал.
- ОРЛИГОЙ** дасан «**ЛАМАЖАНДОЙЛИН**». Гомбо сахюусантай (Жэлгэнэй дасан 1914-1930; 2007 ондо нээгдээ) Буряад Уласай Ахын аймагай Орлиг нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Готов Эрхэмбаяр.
- БАРГАЖАН** дасан. Шалши сахюусантай (1818—193...; 2005 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Баргажан аймагай Яаригта нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Намжилов Цыден.
- ХУРАМХААНАЙ** дасан «**ГАНДАН ШЕДУВЛИН**». Жамсаран сахюусантай (1818—1935; 1991 ондо хэргээгдээ). Буряад Уласай Хурамхаан аймагай Хурамхаан. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Намжилов Олег.

- САНКТ-ПЕТЕРБУРГЫН** «**ГУНЗЭЧОЙНЭЙ**» дасан. Балдан Лхама сахюусантай (1915—1935; 1990 ондо хэргээгдээ). Ород Уласай Санкт-Петербург хото. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Бадмаев Буда.
- УНГЫН** дасан. (1911—1915 онуудта барилга хэгдээ; 2000 ондо хэргээгдээ). Жамсаран сахюусантай. Эрхүү можын Новонкутск нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Будаев Баир.
- ШАРГАЛЖАНАЙ** дуган. Намсарай сахюусантай «Балдан Брайбун» дасанай дуган 1890 ондо нээгдээ, 2014 ондо шэнэ дуган рамнайлагдаа. Үбэр-Байгалай хизаарай Улаан-Сүхэ аймагай Шаргалжан нютаг.
- ШЭНЭ ДАСАНГУУД (НОВЫЕ ДАЦАНЫ)**
 - УСТЬ-ОРДАГАЙ** дасан «**ТҮБДЭН ДАРЖАЛИН**». Лхамо сахюусантай. 2011 онһоо хүдэлнэ. Эрхүү можын Харгана нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Батүев Зоригто.
 - БАЙГАЛАЙ** дасан «**ДАМБА ДАРЖАЛИН**». Жамсаран сахюусантай, Найман Лусууд хаантай, 2015 онһоо хүдэлнэ. Буряад Уласай Кабанскын аймагай Дулаан нютаг. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Санжиев Жаргал.
 - УГДААНАЙ** дасан «**СОДНОМ ДАРЖАЛИН**». 1991 онһоо хүдэлнэ. Балдан Лхама сахюусантай. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Ринчинов Түмэн.
 - ШЭТЫН** дасан «**ДАМБА БРАЙБУНЛИН**». 2006 онһоо хүдэлнэ. Жамсаран сахюусантай. Үбэр-Байгалай хизаарай Шэтэ хото. *Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:* Цымпилов Баир.

5.	ЭРХҮҮГЭЙ ДАСАН «НАМЖАЛ ЧОЙДОВЛИН». 2000 онһоо хүдэлнэ. Жамсаран сахюусантай. Эрхүү можын Эрхүү хото. <i>Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:</i> Батоев Бэлигто.	12.	ЕРЭЭДҮЙ САГАЙ ДАСАН — УГНАСААГАЙ ДУГАН. 2014 онһоо хүдэлнэ. Буряад Уласай Хурамхаан аймагай Арзгун нютаг.
6.	УЛААН-УДЫН ДЭЭДЭ- ОНГОСТОЙН ДАСАН «ЖАНЧУБ ДОПАНХАН». Гомбо сахюусантай. 1995 он- хоо хүдэлнэ. Буряад Уласай Улаан-Үдэ хото. <i>Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:</i> Аюшеев Баир.	ТҮҮХЭТЭ ДАСАНГУУД (ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАЦАНЫ)	1. ДОЛООН НУУРАЙ ДА- САН (1908—193...). Үбэр- Байгалай хизаарай Улаан Сүхэ аймагай Долоо нуур. 2. ХҮДЭРЫН ДАСАН (1831—193...) Буряад Уласай Хяагтын аймагай Энхэ-Тала нютаг. 3. БЭРСЫН ДАСАН (1828— 193...). Үбэр-Байгалай хизаарай Хэрын аймаг. 4. ТУГШАНАЙ ДАСАН (1802— 193...). Үбэр-Байгалай хизаарай Дулдаргын аймаг. 5. УЛЬХАНАЙ ДАСАН (1832—193...). Үбэр-Байгалай хизаарай Хэрын аймаг. 6. ХУЖИРТАЙН ДАСАН (1826—193...). Үбэр-Байгалай хизаарай Хэрын аймаг. 7. ХЭНДЫН ДУГАН (ЭГЭТЫН ДАСАН) 1909—193... 10. АЛЯАТЫН ДУГАН. Жэлынь мэдэгдэнэгүй. Эрхүү можын Алайр аймаг. 11. БИЛЬЧИРЭЙ ДУГАН (1814—1937). Эрхүү можын Харганаагай Оһын аймаг. 12. ХЭРМЫН ДАСАН (1912— 193...). Эрхүү можын Харганаагай Баяндайн Хэрмэ нютаг. 13. МҮРЭНИ ДУГАН (1919— 193...). Эрхүү можын Харганаагай Эхирэд- Булагад аймагай Алужино нютаг.
7.	МАНДЖУШРИ БУРХАНАЙ ОРДОН. ЭРГЭ-БҮРГЫН ДАСАН. (1830—1932). 2014 онһоо хүдэлнэ. Буряад Уласай Хяагтын аймаг Киранай Адаг нютаг.		
8.	БАЗАРСАДА БУРХАНАЙ ОРДОН. ХИЛГАНТЫН ДАСАН (1733—1919). 2018 онһоо хүдэлнэ. Буряад Уласай Хяагтын аймагай Хилганта нютаг.		
9.	ОЧИР-ДАРИ БУРХАНАЙ ОРДОН—ЯНГААЖАН ДАСАН «ДАШИ ШАРВАВЛИН». (1825—1938, 2020 ондо рамнайлагадаа). Буряад Уласай Ивалгын ай- маг Оронго нютаг.		
10.	ЯХАДАЙ ДАСАН «РИВО ГЭЖЭЙ ДАШИНОРБУЛИН». Очирвани сахюусантай. 2014 онһоо хүдэлнэ. Саха-Яхадай Якутск хото. <i>Мүнөөнэй шэ- рээтэ ламань:</i> Жалсараев Дандар.		
11.	БАУНТЫН ДАСАН «ДАШИ ДАРЖАЛИН». Чойжал сахюусантай. 2015 онһоо хүдэлнэ. Буряад Уласай Баунтын эвенкын аймагай Багдарин нютаг. <i>Мүнөөнэй шэрээтэ ламань:</i> Цыреторов Жамбал.		

Ивалгын (Эбилгын) дасан, Цогчен дуган

**НАРАНАЙ ТУЯАГАЙ
ГЭР СООХИ БАРААНДА
ТУДАЛГААР САГ
ТОДОРХОЙЛОЛГО —
(ОПРЕДЕЛЕНИЕ
ВРЕМЕНИ ПО
ДВИЖЕНИЮ
СОЛНЕЧНЫХ ЛУЧЕЙ
ВНУТРИ ЮРТЫ)**

МОНГОЛ ЛИТЭЭР САГ
ТООЛОЛГО БА ТЭРЭЭНТЭЙ
ЗОХИЛДУУЛАН, ГЭРЭЙ БА
ГЭР ТОЙРОНОЙНГОО АЖАЛ
БҮТЭЭЛГЭ *(обеспечение
жизнедеятельности
по монгольскому календарю).*

Буряад зон эртэ үеһөө һэеы
гэрэй үрхые хойшонь татаад, на-
ранай гэрэлэй гэртэ тудалтаарнь
саг тэмдэглэдэг байгаа. Намар,
зун, үбэл, хабар наранай манда-
ха, жаргаха адли бэшэ, тии-
гэбэшье урдандаа буряадууд
багсаажа тодорхойлдог байгаа.
Наранай гэрэл тооно, уняагай
үзүүртэ эхилжэ тудаха үедэнь,
зунай үедэ бар саг гэхэ. Энэ үедэ
үнөөгээ наажа дүүргээд, эртын
сайгаа ууха саг ерэнэ. Үбэлэй
үедэ хаа, энэ саг луу сагтай
тааралдана. Наранай гэрэл зунай
үедэ баруун талын уняагай дун-
дуур юм гү, ханын толгойгоор
тудахые луу саг гэнэ. Наранай
гэрэл гуламтын шанха хойно,
бурханай урда тудахые үдэ гэнэ.
Энэ саг хабар, зун, үбэл адлирхуу,
морин саг гэжэ нэрэтэй. Буряад
зон үдын урдахи 10-аад сагай
үеые бага үдэ гэдэг. Энэнь могой
сагтай тудалдана. Үдэшын бүрэг
барагые боро хараан гэнэ.
Үбэлэй гурбан һарада луу сагта
наран гарадаг, харин хабар
зунай харануудта туулай сагта
гарадаг байна.

Һэеы гэр хээээдэшье хубилдаг-
гүй байгуулгатай: урда
талада — үүдэниинь, хой-
нонь — хойморынь, гэрэй оройн
дунда — тооно, досоодохи
барааниинь тогтонги гурим-
тай. ХХ зуун жэл хүрэтэр талын
малшад цасы, будильниггүй бай-
башье, саг мэдэхэ онсо аргатай
байгаа. Тооноорнь ороһон нара-
най туяа түхэрээн хэлбэритэй гэр
соогуурнь цасын стрелкэдэл мүл-
хижэ, саг харуулдаг хэн. Һэеы
гэр 4—12 ханатай, баяшуул томо
гэртэй, харин жиирэй зоной гэр-
нүүд 4 ханатай хэн. Нэгэ ханын
14 тархиһаань уняагай узуурай
бүгэлдэргэ бүгэлдэргэлхэдэ,
хамтадаа 56 холбоо болоно, мүн
үүдэн талын 4 уняя нэмэхэдэ,
хамта 60 холбоо болодог. Тиин
буряад зон тооноор ороһон элшэ
туяа хаана, ямар уняада, гэрэй
бараанда, бараанай дундахи заб-
һарта туданаб, тэрээгээрнь сагаа
тухайлаад, бүхы ажалаа зохёожо
ябаа (солнечные часы юрты).

БАРУУН ОРОНОЙ ДЭРЭДЭ
ТУЯАГАЙ ТУДАХАДА,
ҮГЛӨӨНЭЙНГӨӨ САЙ УУХА
(если луч падает на изголовье
кровати западной стороны
юрты — время пить чай);

ХОЙМОРТО ТУДАБАЛ,
САГААН ЭДЕЭГЭЭ БҮЙЛУУЛХА
(при попадании луча на север-
ную сторону — почетное место —
готовить молочную еду);

ЗҮҮН ОРОНОЙ МУХАЛАЙДА
ТУДАХАДАНЬ, МАЛАЙ
БУСАХА, ҮНӨӨГЭЭ ҺААХА,
ҮДЭШЫН ХООЛ БЭЛДЭХЭ САГ
(если луч падает на изножье
кровати восточной стороны —
время возвращения скота
с пастбища, дойки коров
и приготовления ужина).

**ХОНОГ СООХИ САГАЙ
ХУБААРЫ (ДЕЛЕНИЕ
СУТОК ПО ЧАСАМ)**

Монгол литээр мүнөөнэй 1 сагай
хугасаае урданай 2 сагтай
(120 минута) сасуулна.

23.40—01.40
ХУЛГАНА САГ һүни дунда
(*время мыши*);

01.40—03.40
ҮХЭР САГ һүниин үргэлжэлэл
(*время быка*);

03.40—05.40
БАР САГ үнгэнэй харанхы
(*время тигра*);

05.40—07.40
ТУУЛАЙ САГ үүр сайха
(*время зайца*);

07.40—09.40
ЛУУ САГ наранай мандаха саг
(*время дракона*);

09.40—11.40
МОГОЙ САГ наранай хөөрэхэ,
бага үдэ (*время змеи*);

11.40—13.40
МОРИН САГ үдэ дунда, ехэ үдэ
(*время лошади*);

13.40—15.40
ХОНИН САГ үдэ үнгэрхэ саг
(*время овцы*);

15.40—17.40
БИШЭН САГ наран түргэндөө
орохо (*время обезьяны*);

17.40—19.40
ТАХАА САГ нара шэнгэхэ,
жаргаха (*время курицы*);

19.40—21.40
НОХОЙ САГ боро хараан
(*время собаки*);

21.40—23.40
ГАХАЙ САГ һүни
(*время свиньи*).

ХОНОГ / СҮҮДХЭ — үдэр һүниие
хамталһан үгэ, нэгэ сүүдхэ соо
24 час (сутки).

ОРОЛГО — үглөөнэй хоол барил-
гдааа үдын хоол болотор, үдэһөө
үдэшын хоол хүрэтэр ажалай саг
(промежутки времени с завтрака
до обеда и с обеда до вечера).
Гарагай 7 хоногой буряад
нэрэнүүдһээ гадна зурхайн түбэд
нэрэнүүд хэрэглэгдэнэ.

ГАРАГАЙ ҮДЭРНҮҮД — нэгэ
гараг долон хоногһоо (сүүдхэхээ)
бүридэдэг (дни недели).
Буряадууд гараг тоололгыге га-
рагай нэгэн, хоёр, гурба... гээд
тоолодог, мүн түбэд зурхайн
үгэнүүдээршые нэрлэдэг. Гарагай
үдэрнүүд нима гарагһаа, мү-
нөөнэй амаралтын үдэрһөө тоо-
логдодог (воскресение — точка
отсчета):
НИМА (*солнце*) — гарагай нэгэ
(воскресение),
ДАБАА (*луна*) — гарагай хоёр
(понедельник),
МЯГМАР (*Марс*) — гарагай гурба
(вторник),
ЛХАГБА (*Меркурий*) — гарагай
дүрбэ (среда),
ПҮРБЭ (*Юпитер*) — гарагай таба
(четверг),
БААСАН (*Венера*) — гарагай зур-
гаа (пятница),
БИМБА (*Сатурн*) — гарагай до-
лоо (суббота).

12 ҺАРЫН НЭРЭНҮҮД — жэнхэ-
ни буряад үгэнүүдээр нэрлэг-
дэхэдээ, нютаг хэлэнүүдтэ
ондо ондоогоор хэлэгдэдэг
байна. Баруун, зүүн буряадуу-
дай һара тоололой илгаатай
байһанай шалтагаан гэбэл,
XVII—XVIII зуун жэлнүүдтэ
Баруун Монголһоо нүүжэ ерэхэн
баруун буряадуудай харын тоо-
лол хитад-түбэд календаринин
удхаар шэнэ жэл декабриин үдэр
тогтоһон сагнаа (декабрьское
солнцестояние) тоологдоһон
байна. Харин зүүн буряадай
анханай тоолол урда сагта, сен-
тябриин хуушаар, октябриин
эхээр «шэнэ жэл бууба» гэжэ тоо-
логдодог байбашье, хожомынь
шэнэ жэл Сагаан һараһаа эхилбэ
гэгдээ. Харануудай нэрэнүүд,
сагай уларил, ургамал, ан гүрөөл,
шубуу шонхор гэхэ мэтэ бай-
гаалиин үзэгдэлнүүдтэ ба хүнэй
ажамидаралда хабаатай нэрээр
нэрлэгдэнхэй.

**ҺАРЫН НЭРЭНҮҮД
(НАЗВАНИЯ МЕСЯЦЕВ)**

**ХОРИ БУРЯАДАЙ
ТООЛОЛГООР
(У ХОРИ БУРЯТ):**

ХУСА ҺАРА — январь
(*месяц барана*);
ЕХЭ УЛААН — февраль
(*большой красный месяц,*
месяц больших морозов);
БАГА УЛААН — март
(*малый красный месяц*);
ХУА ХАГДАНАЙ ҺАРА — апрель
(*месяц жухлой травы*);
ХҮХЫН ДУУНАЙ ҺАРА — май
(*месяц пения кукушки*);
МАНГИРТА ҺАРА — июнь
(*месяц дикого лука*);
ВҮБӨӨЛЖЭНЭЙ ҺАРА — июль
(*месяц удода*);
ҺҮН ҺАРА — август
(*молочный месяц*);
УЛАРИ ҺАРА — сентябрь
(*месяц куропатки*);
ҮҮРИ ҺАРА — октябрь
(*месяц рассвета, нового года*);
ГУРАН ҺАРА — ноябрь
(*месяц гурана, горного козла*);
БУГА ҺАРА — декабрь
(*месяц изюбря*).

**БАРУУН БУРЯАДАЙ
ТООЛУУРААР
(У ЗАПАДНЫХ БУРЯТ)**

Уран зохёолишо А. Бальбуравай
«Миниш 12 эрдэни» («12 мошх
драгоценностей» гэжэ номһоо:

ХУСА ҺАРА — февраль, энэ
һарада хуса үбэл хурьгалһан эхэ
хонидые үржүүлхэдэнь, хэнзэ
хурьгад түрэдэг. Хэнзэ хурьгадые
3 һара болгоод гаргажа, үбгэд
хүгшэдые хүндэлдэг, зөөлэн
арһаарнь (нахуурга) дэгэлэй
дотор ба малгай оёдог (*месяц*
барана).
ЕХЭ БУРГАД (БОРГОН)
ҺАРА — март, байгаалиин ехээр
боргигаха (журчать) саг ерэнэ
(*месяц большого бургад*).
БАГА БУРГАД (БОРГОН)
ҺАРА — апрель, байгаалиин
багаар боргигаха саг ерэнэ
(*месяц малого бургад*).

УЛААН ЗУДАН ҺАРА — май,
улаан майлын гэгдэхэн энэ
һарада 180—200 янзын сэсэгүүд
ургажа эхилнэ (*месяц красного*
дзута).
ГАНИ ҺАРА (МАНЬЯ ҺАНИ
ҺАРА) — июнь, шилэмэ (шэрэм)
үбһэнэй гараха саг (*месяц дикого*
лука).
ХОЖО ҺАРА — июль, галзуу
халуунай хаһа, үхэр мал галзуу
ногоо садатараа эдижэ, энэ үеын
һүнэй архи шанга охитой байдаг
(*месяц хороших удоев, крепости*
молочного вина).
ӨӨЛЖЭ (ҮБӨӨЛЖЭ) ҺАРА —
август, Илья Николаевич
Мадасоной «Пословицы
и поговорки бурятского народа»
гэжэ ном соо «Үбэсэ сабшаха
үбөөлжэ сара» гэгдэнэ (*месяц*
удода, сенокосения).
БУГА ҺАРА — сентябрь, бугын
дуудаанай хаһа (*месяц гона, зова*
изюбрей).
ХУУГ ҺАРА — октябрь, тарья
талха хуряалган дүүрэжэ,
«сэсэ буялалдаа» үнгэргэхэ
ба үльгэр түүрээхэ саг (*месяц*
окончания уборки урожая, время
улигершинов).
УЛАРА ҺАРА — ноябрь,
хамаг амитанай элүүр энхын
шалгалтын хаһа (*«апрель ноябрь*
һарада үбдэхэнь үбдэжэ, үнгэрхэнь
үнгэрдэг саг» гэһэн оньһон үгэ)
(*месяц горной куропатки*).
ҮҮРИ ҺАРА — декабрь, үүрэй
сайлганай һара (*месяц рассвета*
смены времен).
ГУРАН ҺАРА — январь, гуранай
шадал нэмэжэ, дээгүүр дэбхэрдэг
һара (*месяц прыжков гурана—*
олени или горного козла).

12 ЖЭЛНҮҮДЭЙ НЭРЭНҮҮД
(названия двенадцати годов):

- ХУЛГАНА (*мышь*);
- ҮХЭР (*бык*);
- БАР (*тигр*);
- ТУУЛАЙ (*заяц*);
- ЛУУ (*дракон*);
- МОГОЙ (*змея*);
- МОРИН (*лошадь*);
- ХОНИН (*овца*);
- БИШЭН (*обезьяна*);
- ТАХАА (*курица*);
- НОХОЙ (*собака*);
- ГАХАЙ (*свинья*).

БУРЯД ТОО
(БУРЯТСКИЕ
НАЗВАНИЯ ЧИСЕЛ)

БУРЯД ТОО — монгол туургата буряад зон анханһаа тоодо хүбэлгэн, тоо бодолго, шатар табилга эрхилжэ, ухаан бодолоо хорижо, хүгжөөжэ, буряадаараа тооложо ябаһан. Үхибүүдшые харадаг хони хурьгаа, наададаг шагайгаа тоолохоһоо эхилээд, арба, зуу, мянган соо нэмэхэ, хороохо, үдхэхэ, хубаахадаа ядалсаагүй.

БУРЯДУУДАЙ МЭДЭХЭ ЕХЭ ТООНУУД — бурхан шажанай дэлгэрэлгын нүлөө доро тоо бодолгын эрдэм (математика), одо мүшэдэй зурхай (астрологи) гэхэ мэтые гүнзэгыгөөр шудалжа, хахагүй ехэ тоонуудтай танил-саһан:

10 000
ТҮМЭН — 10 мянга (*10 тысяч*);

100 000
БҮМ — 100 мянга (*100 тысяч*);

1 000 000
САЯ — 1 сая (*1 миллион*);

10 000 000
ЖИВАА — 10 сая (*10 миллионов*);

100 000 000
ДОНШУУР — 100 сая (*100 миллионов*);

1 000 000 000
ТЭРБҮМ — 10 доншуур (*1 миллиард*);

10 000 000 000
ЕХЭ ТЭРБҮМ — 10 тэрбүм (*10 миллиардов*).

ТООНУУДАЙ ВЭЛГЭ
ТЭМДЭГҮҮД
(САКРАЛЬНЫЕ
ЗНАЧЕНИЯ ЧИСЕЛ)

ТОО (число) — анха түрүүн хүнэй хургаа даран 10 хүрэтэр тоолохоһоонь хойшо 100 тооһоо эхилээд, мянга, түмэн, бүм, сая гээд лэ хахагүй ехэ тоонууд бии болоһон. Тоо амидаралда хабаатай бүхы ажалда: оёхо, дархалха, мал хараха, эрдэм шудалха гэхэ мэтэһээ эхилээд, ямаршые үйлэ хэрэгтэ хэрэглэгдэдэг. Тоогой гол үүргэнүүд: 1) юумэнэй хэды байһые ойлгохын, хэмжүүрынь абахын тула; 2) юумэнэй ээлжээ, дугаар мэдэхэ, эмхи журам тогтоохын тула.

1
НЭГЭ ТОО — бүхы тоолуурай эхин. «Нэгэн» гэжэ үгын удха хамаг юумэнэй нэгэ бүхэли байһые харуулна: нэгэ замбуулин, һара, наран, уг гарбал гээд лэ таһаршагүй нэгэ бүхэли ойлгосо. Нэгэ тоо — хамаг зүйлэй эхин: нэгэдэхи (түрүүшын) үхибүүн, анги, хэшээл гэхэ мэтэ.

2
ХОЁР ТОО — хоёролжон удха тэмдэглэнэ: хара-сагаан, үдэр-һүни, муу-һайн, дээрэ-доро, саашаа-наашаа г.м. Мүн хоёролжон аад, таһаршагүй эхиρ зүйлдэ хабаатай: нюдэнэй шэл, үмдэнэй хоёр түрий, хүнэй хоёр хүл гар, нюдэн-шэхэн г.м.

3
ГУРБА ТОО — гурба тоо дэлхэйн арадуудай дунда тон хүндэтэй тоо. Амидаралай хамаг зүйл гурба-гурбаар хэмжэгдэнэ: замби түби 3 гэбэл — дээдэ, дунда ба доодо түбинүүд; саг — үнгэрһэн, мүнөө, ерээдүй; наһан — эдир залуу, бээе хүсэһэн, хүгшэрһэн; аман зохёолдо — гурбан улаан, гурбан халуун, гурбан хүнгэн юун бэ г.м. юртэмсын гурбан олон. Гурбалжан нангин зүйлнүүд: гурбан эрдэни — аба, эжы, үхибүүн; газар, уһан, агаар; бэе, сэдхэл, ухаан; эрын гурбан наадан; гурбан зэргэшээ юртэмсэ (три параллельных мира) гэхэ мэтэ.

4
ДҮРБЭ ТОО — дүрбэ тоо мүн лэ ехэ удха шанартай: орон дэлхэйн дүрбэн зүг; жэлэй дүрбэн саг; байгааалин дүрбэн махабад: гал, уһан, газар, агаар; хүнэй дүрбэн тэгшэ байдал; наһанай дүрбэн хаһа: үхибүүн наһан, залуу наһан, болбосорһон, хүгшэрһэн наһан гэхэ мэтэ.

5
ТАБА ТОО — табан хушуу мал: морин, үхэр, хонин, ямаан, тэмээн; бээын табан мэдэрэл: хараха, шагнаха, хэлэхэ, амталха, арһа мяхаараа мэдэрхэ; табан гол үнгэнүүд: сагаан, улаан, шара, ногоон, хүхэ; табан үнгын хадагууд, табан үнгын хии морид.

6
ЗУРГАА ТОО — буддын шажанда «эхэ зургаан зүйл» гэжэ ойлгосо бии: тэнгэринэр, асуурнууд, хүнүүд, адагуусад, бэрид, тамын амитад; замби түби зургаан хубиһаа бүридэнэ: тэнгэри, газар ба дүрбэн зүг; сагта хабаатай: гарагай зургаан үдэр эрьехээр эхиндээ, голдоо бусаад, дахин гороолно; «Бардо Тёдол» номдо хүн зургаан мэдэрэлтэй гэнэ:

эхын умай соо, «би» гэжэ ойлгон зүүдэлэлгэ, «би» гээшые мартан һэрилгэ, хии үзэгдэл харалга, үхөөд бэрхэшээл дабалга, дахин түрэхые үзэлгэ; зургаан хургатай түрэхэн хүн бэлигтэй гэдэг.

7
ДОЛОО ТОО — эртэ урдын сагһаа олон арадуудай түүхэ соёлдо долоо тоо ехэ удха шанартай байгаа. Дэлхэйн долоон үзэсхэлэнтэ газарнууд; долоон үнгын холонго; «Долоон үбгэд» — бөө мүргэлдэ долоон дархад тухай ойлгосо; гарагай долоон үдэрнүүд; толгой долоон нүхэтэй; үхибүүн долоотой болотороо бурхан гэхэ; долоон уулын саагуур тонилхо гэжэ үгэ бии; хүгжэмэй долоон ното.

8
НАЙМА ТОО — буддын шажан-да удха шанартай. Абаралай найман зам: зүб хараа, зүбөөр һанаашалха, зүб үгэ хэлэн, зүбөөр үйлэ хэрэг хэхэ, зүбөөр ажаһууха, зүб оролдолго, зүбөөр ойлгохо, зүбөөр бисалгаха; найман хизаар: баруулжаа, баруун-урда; хойшоо, баруун-хойно; зүүлжээ, зүүн-хойно; урагшаа, зүүн-урда. Сансарын хүрдэ найман пайлсатай; Бурхан багшын найман суртаалай найман янзын субарга; бурхан багшын найман шабинар.

9
ЮЬЭ ТОО — буряад-монголшуудай нангин тоо. Замбуулинай наран аймагай юһэн түбинүүд; юһэн юһэ — 99 тэнгэринэр; юртэмсын юһэн эрдэни: юһэн эрдэни шулуун: алтан, мүн-гэн, шүрэ, субад, ээд, ган, тана, номин, оюун; бөө шажанда тэнгэрийн дархан Божинтой юһэн хубүүдтэй гэхэ; эрэ хүнэй юһэн һургаал; хүнэй юһэн мэнгнүүд; юһэн зэргэшээ (параллельные) юртэмснүүд.

10
АРБА ТОО — Арбан Хангал — бурхан шажанай арбан гол сахиусад; арбан сагаан буян эдлэжэ яба гэхэ; арбан зүг — хизаарай 8 зүгһөө гадна тэнгэри газар хоёр оролсоно: дээшээ — доошоо; гар хүлэй арбан хургад, бурхадай моторнууд; арба арбаар тоо тоологдоно; Чингис хаанай сэрэг арбангуудһаа бүридэхэн.

11
АРБАН НЭГЭ ТОО — Арьяабаала бурхан 11 нигууртай (нюуртай), тиимэхээ, зүрхэн тарнииень 11 дахин тоолохо; ганса хүбүүтэй, басагатай байбал, 11 хүбүүтэй, басагатайб гэжэ арьбажуулан хэлэхэ гэдэг.

12
АРБАН ХОЁР ТОО — монгол литэдэ 12 жэлнүүд, таба дахин эрьехэдэнь, жаран жэлэй рабжуун түгэсэһэ; нэгэ жэл 12 һаратай; үдэр соо 12 саг, сүүдхэ соо 24 саг; үдэр сагай ябасые литын 12 амитадай нэрээр нэрлэдэг.

13
АРБАН ГУРБА ТОО — ехэн-хи арадуудта муу зүнтэй гэгдэбшые, буряад-монголой соёлдо дэмбэрэлтэй, һайн тоо болоно: Бурхан багшын 13 боди мүр (13 путей Будды) тэмдэг-лэн, субаргануудай дээдэхи хубидань 13 сахариг (гарьха) хэгдэдэг; Замбутивын гол (центр Вселенной) гэгдэдэг Сүмбэр уулын байгуулгын 13 хубида хубаагдаһан геометрическэ зураг Мандала бүтээлгэдэ ородог.

15
АРБАН ТАБА ТОО — арбан табанай дүйсөн үдэр, тэргэд һара.

16
АРБАН ЗУРГАА ТОО — Дара Эхэ ба Манжуши бурхадые 16 наһатай, мүнхэдөө эдир гэхэдээ, бэе, шарай, сэдхэлэйнь түгэлдэр шанарые тэмдэглээ.

21
ХОРИН НЭГЭ ТОО — бурхан шажанай 21 Дара Эхэ бурхадые дурдана; маани мэгзэм уншажа, эрхи татахадаа, Дара эхын, бусадшые бурхадай тарни 21 дахин уншагдана.

33
ГУШАН ГУРБА ТОО — Түшээтын 33 бурхадай орон, Шэгэмүни бурхан Махамаяя эжыдээ ном табихаяа тииншэ ошоһон домогтой; «Гэсэр» үльгэртэ 33 баатарнууд тухай хэлэгдэнэ; 33 гулбай 3 ехэ Ярууна гэгдэнэ; Түнхэнэй 33 мундарганууд.

37
ГУШАН ДОЛОО ТОО — литын ёһоор 12 жэлэй гурбадахи эрьелтэ ба дүрбэдэхи юһэнэй бэлшэртэ тудаһан аюултай жэл.

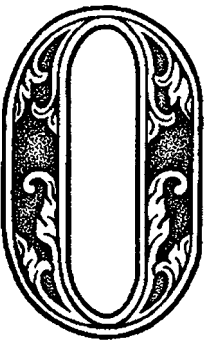
73
ДАЛАН ГУРБА ТОО — 12 жэлэй зургаадахи ба наймадахи юһэнэй тудалдаһан хүндэ жэл.

81
НАЯН НЭГЭ ТОО — юһэ дахин юһэнэй дараалһан, тиимэхээ 80 хүрэхэн үбгэд 81 алхаад, гансата 82 гэжэ тоологдохо ёһотой.

108
ЗУУН НАЙМА ТОО — эртэ урда сагһаа буддын шажанта орон нютагуудта 108 тоо нангинда тоологдодог: 108 ботитой бурхан шажанай гол судар Ганжуур ном; бурхадай Цам хатарта 108 багууд (маски) хэрэглэгдэнэ; 108 субарганууд Эрдэнэ Дзу, Анаа дасан ба бэшшые газарта баригданхай; хүнэй буянда, мүн ямаршые уншалга хуралда 108 зула бадараагдана; эрхээр 108 дахин тарни тоологдоно; шэдитэ гурбалжан (магический треугольник) иимэ: 1 × 2 × 2 × 3 × 3 = 108; зүн бэлигэй эди шэдитэй холбоотой зурхайда хэрэглэгдэг тоо: 1 наран + 100 элшэ туяань + 7 гаригууд (түбинүүд) = 108; 12 һара + 24 хахад һара + 72 табалжан үдэрнүүд = 108 гэхэ мэтэ.

ТАМГА (ТАМГИ У БУРЯТ)	<div> <div>4a) ХЭРЭЭНЭН ТАМГА — греческэ гэхэ гү, али квадратна хэрээһэн;</div> <div>4б) ХЭРЭЭНЭН ТАМГА — анд-реевскэ гэгдэдэг хэрээһэн;</div> <div>5) НАРА ЗҮБ ХАС ТАМГА — нара зүб годирһон толгойтой хэрээһэн;</div> <div>6) ХАС ТАМГА — нара буруу тойроһон хэрээһэнэй годигорнууд нэмэлтэ зурлаатай;</div> <div>7) ТҮХЭРЭЭН ТАМГА — өө-мөөгүй түхэрээлжэн);</div> <div>8) САХАРИГ ТАМГА — анд-реевскэ тугтай түхэрээлжэн;</div> <div>9) ГАРЬХА ТАМГА — тон орёо тамгануудай нэгэн, найман пайлсатай мөөрө;</div> <div>10) НЮДЭНЭЙ ШЭЛ ТАМГА — хоёр адлихан түхэрээлжэнтэй нюдэнэй шэлдэл адли тэмдэгүүд Байгал шадарай хабсагайнуудта зураатай байдаг;</div> <div>11) НАЙМАН ТАМГА — араб 8 тоо — буддын шажанай «8 тахил»;</div> <div>12) ШАРБУУНА ТАМГА — хаартын улаан шарбууна гэхэдэ үнэндөө модоной набшаһан;</div> <div>13) МОРИН ТАМГА — мориной тобшо зураг;</div> <div>14) БҮРЭЭ ТАМГА — бүрээ гэжэ хүгжэмтэ зэмсэгтэл адли;</div> <div>15) ЫАБАР ТАМГА — аса, шубуунай һабаршуу;</div> <div>16) ЖАРААХАЙ ТАМГА — жараахайн нюдэн, жабжынь забһар, һуулынь тэмдэглээтэй;</div> <div>17) ЗАГАНАН ТАМГА — жараахайн зурагта ороходоо, дотороо хоёр зурлаагаар хашарһа тэмдэглэһэн;</div> <div>18) МОГОЙ ТАМГА — хоёр янзын байгаа: лата S үзэгтэл, тэрэл үзэг хэбтэмгэшээ;</div> <div>19) ОШОР ТАМГА — буддын шажанай зүйл;</div> <div>20) НОМОН ТАМГА — дундаа хубаарһан хахад түхэрээлжэн;</div> <div>21) ЫУРША — үзүүрээрээ өөдөө хараһан һурша;</div> <div>22) ДҮРӨӨ ТАМГА — һэнжэ-дэнь һур гаргаха нүхэтэй үндэр дүрөө;</div> <div>23) ТАХА ТАМГА — гурбан богони зурлаатай задархай түхэрээлжэн;</div> </div>
1a) НАРАН ТАМГА — 4 тээшээ сасарһан туяатай түхэрээлжэн;	
1б) НАРАН ТАМГА — хахад наранай дүрсэ;	
2a) ЫАРА ТАМГА — баруулжаа хэлтыһэн шэнэ һарын зураг (месяц в начальной фазе с правым разворотом);	
2б) ЫАРА ТАМГА — дотороо хүнэй дүрсэтэй хахад һарын зураг;	
3) ХАХАД ЫАРА ТАМГА — хахад һарын дүрсэ;	

108

24) ГОРЬЁ ТАМГА — дундаа ду-
туу зурлаатай гүхэрээлжэн;
25) ЗЭНДЭМЭНИ ТАМГА — бур-
хан шажанай эрдэнитэ
тэмдэг;
26) ШОЙНЖАН ТАМГА — бого-
ни хууритай тэгшэ хабһатай
гурбалжан; мүн табсантай
гурбалжан байха;
27) ТООНО ТАМГА — эшэгы
гэрэй тооно;
28) ТҮЛХЮУР ТАМГА — нэгэ
таладаа бүтүүтэй, үзүүр
таладаа тайлаха оньһотой
түлхюур;
29) БУГААГ ТАМГА — доо-
до таладаа задархай
түхэрээлжэн;
30) ХАЙША ТАМГА —
ангайнхай хайша;
31) ТҮМЭН ЖАРГАЛАЙ
ТАМГА (алхан хээ) — (досл.
«10 тысяч счастья»);
32) ТАБАН ТЭБХЭР ТАМГА —
шатарай хюлгэдэл холбоо-
той 5 дүрбэлжэнүүд;
33a) БҮТҮҮ УТААН ТАМГА —
«үлзы утаһан» (досл.
«бесконечная нить счастья»);
33b) БҮТҮҮ УТААН ТАМГА —
«үлзы утаһан» угалза,
үзүүрнүүдээ ниилүүл-
һэн 2 зэргэ залгалаа
дүрбэлжэнүүд;

34) НЭРЭГҮЙ ТАМГА — хажуу
тээшээ хэбтэһэн «ж» үзэгтэл
адли;
35) ТҮБЭД ҮЗЭГ «ЧА»
ТАМГА — түхэлөө алданги
түбэд үзэгшүү;
36) ТҮБЭД ҮЗЭГ «ЖА»
ТАМГА — халта
хубилгагдһан түбэд
үзэгшүү;
37) МОНГОЛ, ХЭБТЭЭН «ЦЭ»
ТАМГА;
38) МОНГОЛ ҮЗЭГ «ГЭ»
ТАМГА — танигдахаар бэшэ
болотор хубилгагданхай
монгол үзэг;

Тус тамга тэмдэгүүдые
шөнжлэн харахада, тэдэнэй
зулгалһан пиктограммнуудһаа
эхи абажа, саг бүри хубилһаар,
мүнөөшье хүртэр хэрэглэгдэнэ.
Байгаалин үзэгдэлнүүд,
бурхан шажанай шүтээнүүд,
һуудал байдал, үндэһэн соёлой
зүйлнүүд, лата, монгол, ород
алфаविдай үзэгүүд, зүблэлтын
үеын тэмдэгүүд гэхэ мэтэ түүхын
эрьесэ даган ержэ, үе сагуудые
гэршэлһэн нэгэ хуби байһанаа
харуулна шуу.

Тамгануудай жэшээ:

	Җабар тамга		Ошор тамга
	Хайша тамга		Дүрөө тамга
	Таха тамга		Зэндэмэни тамга
	Бүтүү утаһан тамга		Бүтүү утаһан тамга
	Табан тэбхэр тамга		

**АГНУУРИ,
ЗЭЭГЭТЭ АБА,
АБА ХАЙДАГ
(ОХОТА В СТАРИНУ
И СЕГОДНЯ)**

АГНУУРИ — буряад арад урда
холын saghaa эхилээд, мал
ажалайнгаа хажуугаар агнуури
эрхилдэг байган. Монгол
туургатан номо нуршаар
харбаха, буу зэбсэгээр буудаха
анханы мэргэн дадалтай, ан-
гай мур мүрдэж, хада уулаар
махахадаа, шэрхи хүдэрнүүд
hэн. Ямаршье албанда, дайн
байлдаанда ябахадаа, хёрхо
мэргэнээ, шуран солбоноо ха-
руулжа гайхуулдаг байганиинь
мэдээж (охота).

АНГУУРИДА САХИХА

ЁНУУД — нютагай ангуушад дайдын хэшгэлээ хэрэгтэйгээ абаад, хомхойржо, ан гүрөөл олоор хюдаха ябадалыг сээрлэдэг. Ангуудай хээлитэй, нарай түлтэй, үнэ нооһоо хүсөөдүй, үсөөржэ хоморжоод байһан сагта агнадаггүй бэлэй. Эшээлэдэг амитадыг эшээндэнэ, һүрэг амитадыг һүрэгөөрнь агнахагүй. Ан амитание зобохо, дутуу буудажа шархатаахы ёродо тоолодог байгаа. Амитанай нүхэ, эшээ, шубуунай уургай эбдэхгүй тухай бэе бэдээ дуулгажа ябадаг хэн. Иигэжэ буряад ангуушадай ойн хуули нараяр сахижа яһаһан юм (охота и законы тайги).

АГНУУРИИН

БАЛБАРИНУУД:

- 1) ан гүрөөл агнаха,
- 2) элдэб түрэлэй шубуу олзолхо,
- 3) загана бариха. Ехэнхи ушар-та ангуушад гүрөөнэшэлхэ дуратай, харин заганашалха, шубуушалхань томо мүнэнэй, нуурай эрьсэр ажаһуушад нимэ агнуури хаа-яа эрхилхэ. Монгол туургата арадудай алибаа үйлэ хэрэг жаяг заршамтай, тиимэнхэ агнууришые өөрын гуримтай, саг болзоотой, хэзээ ямар ан агнахад гэнэн тодорхой дүримүүдтэй (три разновидности охоты).

ЗЭЭГЭГТЭ АБА — зээгэгтэ аба ба аба хайдаг гэхэн үгүнүүд нэгэ ойлгосо бэшэ гэжэ тэмдэглэхээр. Ан гүрөөл олоной хүсөөр үргөөгэ агнадагаараа адлирхуу, зүгөөр хоорондоо илгаатай. Зээгэгтэ аба баруун буряадуудай урданһаа хойшо эрхилдэг, 300 хүнийе гулидхан байһан агнуур. Зээгэгтэ аба бүришье эртэ үенүүдээр бии байһан гэжэ түүхын хуудануудһаа мэдэнэбди (происхождение слова «зээгэгтэ аба» и значение древней охоты).

САСАЛИ — зээгэтэ абые ехэнхидээ бөөнөр ударидадаг байгаа. Агнуурида гарахын урда тээ сасали үүргэхэ ёһо гурим үнгэргэхэ. Түүдэг табига, гал дээрэ хамаг үүргөлөө: һү, мяха, сагаан эдээ, тогооной архи мэтэ арюудхажа, орон дэлхэйдээ үүргэжэ, урагшатай агнуури, олзо хэшэг гуйжа зальбардаг, мүүргэдэг һэн (воздаяния высшим силам перед охотой).

ЗҮҮН БА БАРУУН ДАЛИ —
бүхы агнуури олоной дуугаар
хунгагдahan түбшын захиралта
доро үнгэрдэг, хоёр далинь
хоёр газаршаний ударидалга
доро, дали бүрийн ангуушад
заһуулай мэдэлэй 10—10-да ху-
баарна. Далинууд хоёр тээшээ
тарахаар байтараа хүрэгээ
уйтаруулжа, дүхэригөө хаажа
эхилнэ. Үргөөлгөжэ, дунданы
ороһон ангуудай томоннуудын
(буга, хандагай, баабгай) жа-
даар, багашагуудын номоор
харбадаг хэн (левые и правые
крыло облавной охоты).

АБА ХАЙДАГ — Хориин 11
эсэгийн буярадуудай эрхилдэг
аба хайдагта хэдэн зуугаад
тухай зон суглардаг байһан
ха. х111 зуунжэлдэ Хубилай
хаанай дугын этигэмжэтэн
болоһон суутай аяншан,
Венециин хүнэс Марко Поло
иигэжэ бэшэһэн: «Аба хайдагта
хэдэн зуунһаа 1000 хүрэтэр зон
сугларжа, 20—40 үдэр хүрэтэр
хоногой туршада аблажа
ябадаг нэн». «Аба» — агнаха,
хайдаг — хайха, мүрдэхэ гэхэн
удхатай үгэнүүд. Аба хайдаг
гээшэ эртэ урдын саһаа хотон
хотоноороо хабаадажа, ан
гүрөөл үргөөжэ агнадаг агнуу-
ри болоно. Аба хайдаг намайай
хуушаар гү, али үбэлэй декабрь,

январь лануудта нутагай хэрмэшэд, булгашадай ойхоо бууһан хойно үнгэргэгдэдэг. Аба хайдаг 15 үдэрһөө эхилээд, 2—3 харыншые туршада үргэлжэлж болохо байгаа (древний вид охоты хоринских бурят).

БАБА ХАЙДАГТА

БЭЛЭДХЭЛ — хамтын энэ агнуурида зун байханаа эхилжэ бэлдэдэг байгаа. Агнуурийнгаа хэрэгсэлнүүдэе: номо хурша-нуудаа, буу жада, хутага мэтэ зэбсэгүүдэ бэлдэхэ, унаха унаагаа, эдихэ хоолоо нөөсөлхэ, агнуурида эдишэ болохо малаа таргалуулха, хубсаха хунараа оёхо, хадхаха гэхэ мэтэ ехэ ажал ябуулагдаха. Нэгэ үгһаа 10 эрэшүүлэй түлөө нэгэ хайн бэрхэ хүн хунгагдаха, мүн эрэшүүлхээ дутуугүй агнуури-ин дадалтай, шадалтай шуран эхэнэрнүүшье ябалсажа болохо байгаа. Тиимэһээ аба хайдагай үедэ хүбүүд басагад танилсажа, гэр бүлшье болохо ушар гарадаг һэн. Ангуушан бүхэн заатагүй 30 годли, хайн хутага мадага, ургамал ногоо-ной үндэһэ малтаха гадаһа, һүхэ мэтые бэлдээд байха ёһо-той һэн. Годлинуудын хуһаар хэгдэдэг, годлинь үзүүр түмэрөөр гү, али сахюураар хэгдэхэ. Ангуушад аба хайдагта гарахынгаа урда бултадаа эдэс хоолойngoо нөөсэ, хоол хонол-гоёо бэлдэхын тула зорюута табигдаһан хүнүүдтэ тушаажа үгэдэг һэн (подготовка к олав-ной охоте).

АБА ХАЙДАГТА
ХАБААДАГШАД — аба хайдагта нютагай тайшаа, зайхан, шүүлнэг гэхэ мэтэ баяд ноёд зонхилжо үүргэтэй, хүндэ ямбада хүртэжэ абадаг нэн. Агнуурийн газарта аба хайдагшад тон түрүүн байха газараа түхээрхэ. Баяшуулын байра байдалаараа гэхээр буужа, түлэ зална, эдэ үнэ бэлдэхэ зарасанартай ерэхэ. Зөөрөз багашаг зонинь нэгэ гэрт хамта байрлаха, харин тон үгытэйшүүлын холтоно мүшэр сулгуулаха, отог түхээрхэ (участники облавной охоты).

ДОЛООН ГАЛ — ангуушад уг отогоороо хамтараад, долоон гал (семь кострищ) болон илгардаг байгаа (семь клановых кострищ охотников).

ГАЛШАА — уг бүхэн өөр өөрын галштай (хэнхи ушарта бөө хүн болодог), тэдэнь гагаа дааж абажа, гагаа носоохо, унтраангуй манха ёһотой хэн. Галша бүхэн байха байраа түбхинүүлэх, зөөхс сагай болоходо, байраа зөөлгэхэ, түлэс залһаа бэлдэхэ, хамаг ажальны хэлсэхэ туһамаршадтай байдаг. Галша хадаа ангуушад болон үргээлшэдэйнгээ бусахада, өөһэдэйнгөө дохёо хашхаржа, хаана байһаана мэдүүлэхэ ёһотой хэн (главның в приготовлении кланового костра).

УРАА (ДОХЁО), ТУГ — уг, отог бүхэн өөр өөрын тугтай ба ураатай (дохёо — пароль, клич) байха ёготой нэн. Жэшээнь, галзууд гал улаан тугтай, даагай ураатай; хүбдүүд хүхэ тугтай, бүргэд ураатай; шарайд шара тугтай, буга ураатай; хуасай хуа тугтай, хандагай ураатай; гушад боро тугтай, хура ураатай; харгана хара тугтай, бүргүй ураатай; бодон-гууд хара-хүхэ тугтай, шона ураатай; батнай хүхэ-боро тугтай, шандаган ураатай; худай хүрин тугтай, шэлүүхэн ураатай; хальбин сагаан-боро тугтай, араата ураатай; сагаангууд сагаан тугтай, буура ураатай байгаа (клич, пароли и знамена родов).

ТҮҮШЭ — агнуурийн ударидагша. Отог бүхэн өөхэдийнгөө дундахаа хоёр-хоёр түвшэнэ-рье хунгадаг байгаа. Тэдэнь газар уһаяа хайн мэдэхэ, оло дахин хунгагдаһан, зоноо дахуулха шадабари дадалтай, мэдэжэ хүндэтэй ангуушад нэн (два руководителя от каждого рода).

ГАЗАРША — ой тайга, хүбшэ хангайгаа хайн мэдэхэ хэрхонюдэтэй хүн байха ёһотой. Һүбэлгэн зоной дундаһаа хоёр-хоёр газаршанууд хунгададаг байгаа (два проводника, знатока местности).

ЗАХУУЛ (ЗАСУУЛ) — заргашан (судья). Отог бүри нэгэ заргашание хунгажа, элдэб арсалдаата асуудалнуудай гарабалнь, зүб руунь шиидхэхэ үүргэтэй захуултай байгаа (судья от каждого клана).

ДОТОРШОН — доторшодой тоодо засаг зургаанай ноёд хайд, нутагай хүндэтэй зон, үгы гэбэл, агнуурийн жасада ехэ зөөри оруулхан хүнүүд орожо, аба хайдагай дүхэригэй дунда байха аргатай нэн (центровые представители власти и почетные люди находились внутри круга).

ДАЙДЫН ХЭШЭГ — ан гүрөөл
хайн олзолбол, дайдын хэшэг-
тэ хүртөөбди гэжэ урмашан
хэлсэдэг байһан. Аба хайдагта
гарахадаа, заатагүй үльгэршэ-
ние абаад гарадаг хэн. Үль-
гэрэй баатарнуудай түгэлдэр
хүсэн, хэһэн үйлэ хэрэгүү-
дынь, үндэр габьяань үльгэр
шагнагшадые зоригжулдаг,
хүр хүлдын дээшлүүлдэг хэн.
Ой хубшин эзэд сабадууд үль-
гэр, онтохон, магтаал солодо
дуратай, ерэжэ шагналсадаг,
баярлаһандаа агнуушадта ан
гүрөөл үгэжэ, дайдын хэшэгтэ
хүртөөдэг гэжэ агнуушад
этигэдэг хэн. Агнуурийн урда
булта сулгаржа, түүдэбшэ табиг-
жа, үргэл мүргэл, элдэб ёһолол
бүтээдэг хэн. Ударидагшань
буугайнгаа сэмгэндэ өөхэ тоһо
түрхижэ хурайла, бэшэниинь
«хурай, хурай» гэлдэн дабтажа,
Хангайн эзэдһээ дайдын хэшэг
хурайлаха (дары тайли, местных
духов, высших сил).

АБА ХАЙДАГАЙ ХЭШЭГЭЙ
ХУБААРИ — ан тудahan
хүн мяхынь абаха эрхэтэй,
шархатуулаад орхигшодо
гансал «жүлдэдэнь» (уушха,
элэг, зүрхэн) хүртээ, «Долоон
галнууд» дундаа ямар галайхин
олон жүлдэдэ хүртөөб гэжэ
бүридхэжэ, «жүлдэ» олохо-
ноороо мэргэн буудагшад
байһанаа харуулха; зарим
ушарта тоосолдоон гарахадань,
заһуулнууд мүшхэжэ, мүрдэжэ,
зүб бурууень шиидхэдэг нэн
(разделение добычи между
охотниками).

«ХУШУУТА АБА» — «аба хайдаг», «ээгэтэ аба» хоёрхоо гадна мүн «хушуута аба» гэжэ байһан байна. Тэрэ хоёр дали болон тойрожо үргээхэгүй, харин түб руунь хушууран орохо үргээл хэн. Иймэ арга (тактика) хуушанай монгол туургатайнай сэрэг хэрэглэдэг хэн.

АНГУУРИЙН ЗЭР
ЗЭМСЭГҮҮД (охотничье снаряжение) — ангуушадай хэрэглэдэг зэр зэмсэгүүд: *номо годли* (лук со стрелами), *буу* (ружье), *жада* (пика), *ташуур* (кнут), *хутага* (нож), *зунда* (палка), *урьха* (силки), *занга* (капкан), *урам* (буга агнахадаа), *шэбшүүр* (гүрөөхэндэ гара-хадаа) гэхэ мэтэ. Буряад зон буугай бии болоодшые байхада, номо хуршаар агнахада дээрэ гэжэ тоолодог байхан, буу номолтор хэды дахин харбажа үрдихэ гэдэг хэн.

АНГУУШАДАЙ БУУНУУД –
ангуушадай буунуудай зарим
тэдынъ (охотничьи оружия):

Сахюур буу (кремневое
оружие) – х в II – х в III зуун
жэлхээ ангуушад 21,5 мм кали-
брай (сэмгэнэй сэнэг), 4–6 кг
шэгнүүрэй сахюур буунуудыг
барьжа эхилээ. Сахюур буу
(кремневое оружие) 40–100
метр хооло байхан юумэ тудаха,
минута соо 2–4 дахи буудаха
аргатай хэн.

Капсюльна шабхатай винтовка
(винтовки с капсюльными
замками) — XIX зуун жэлэй
хахадаар сахюур буунууды
капсюльна шабхатай винтовка-
нууд хэлгээ.

Бердаанха (берданки) — 1870 онноо хойшо ангуушад 11,43 мм калибтай, 4-линейнэ винтовконууды хэрэглэдэг болоо.

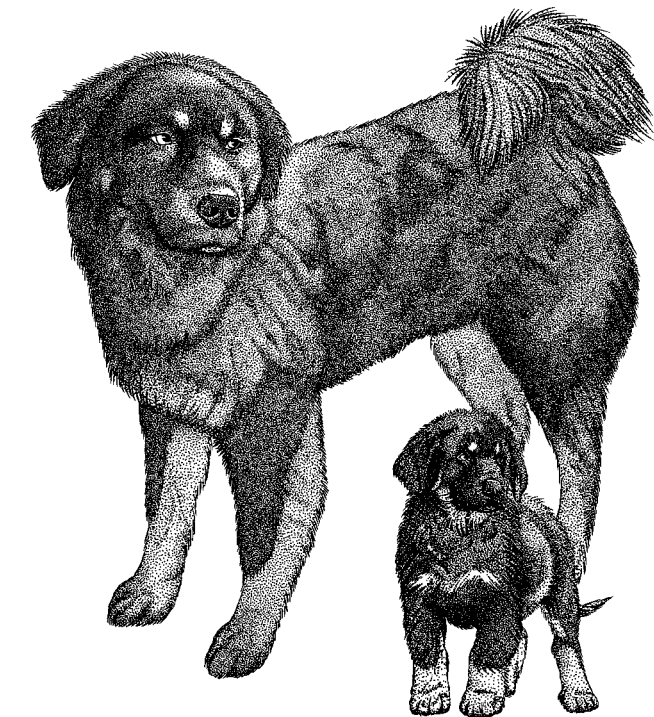
Мосиной винтовко — 1891 онхоо
Сергей Мосиной зохиёон 7,62
калибрай (снэгэй) винтовко
ангуушад ехээр хэрэглэдэг бо-
лолон юм. Тус винтовкоор буга
хандагай, бодон гавхай, баабай
гэхэ мэтэ томо ангууды
агнадаг. Мосиной винтовко
агнуушадй дунда тон найнда
тоологдодог, нарин нягтаар
хадагалжа, эсэгнэ хүүбүүндээ,
хүбүүнийн өөрынгөө хүүбүүндэ
дамжуулдаг байгаа.

Тозовхо (тозовка) — 1927—30 онуудаар хэгдэгэн 5,6-най жэжэ калибрай буу хэрмэшэд, булгашад барижа агнадаг, арбаадтай хүбүүдэйшые агнажа хурахата хүнгэн, мэргэн онобшотой байгаа.

Буряад-монгол
үндэбэн үүлтэрэй
нохойнууд
(собаки аборигенной
бурят-монгольской
породы)

Буряад-монгол
үүлтэрэй нохойнууд —
эртэ сагнаа нүүдэлшэ арадуудай
ажабайдалда нохойнууд
ехээн туһа хүргэдэг байгаа:
гэр байдалын сахиха, хони
малын адуулха, харууналха,
агнуурида, дайнда ябалсаха,
ээдээ аршалха, абарха (собаки
бурят-монгольской породы).
Буряд-монголшуудай үндэһэн
үүлтэрэй нохойнууд ехэнхидээ
хоёр янзын гэхэдэ болохо:

- хара нохой (монгольский мастиф);
- дүрбэлжэн нүдэтэй хотошо (сторожевая «четырёхглазая» собака-волкодав, банхар).

Банхар гүлгэнтээс

Буряад-монгол нохойн
түхэл шэнжэ — томо эрэ
нохой мундаадаа (в холке)
65—75 см, үлэгшэн нохой
багашаг. Кавказай овчаркадал
зантагар тархитай, бодонги
шэхэтэй, яһаар томо, үргэн
сээжэтэй, һүүлын бага өөдөө
хятайнхай. 4 нодэтэй нохой
«гурбан хадын саанаһаа муу
хүнэй ерэхые мэдэдэг» гэжэ
хэлсэдэг байгаа; ороонойнгоо
үедэ хүнэй нюдэһнөө холо
хээрэ ябадаг (тип бурят-мон-
гольской сторожевой собаки).

Уһэ нооһониинь —
буряад-монгол нохойн эртэ
урда сагай нохой байһыень
ута үрзэггэр, үдхэн нооһони-
инь гэршэлнэ. Түбэд, Буряад,
Монголой зүүн аймагуудай
нохойнууд ехэ үһэ нооһор-
хог, үһэниинь һүүлһээ доошо
10—15 см һанжаха даахиран-
хай байдаг. Шэрэлдэнхэй үһэ
нооһониинь шонын араанһаа
аршалдаг нэгэ аша туһань
гэхээр. Хабартаа эхэнэрнүүд
нохойнгоо хөөбэр һамнажа,
утаһа һубажа ээрэдэг (вид
волосного покрова).

Унгэ зүһэнь — ехэнхи
бэнь хара аад, гэдэһэндээ,
һабартаа, һүүлдээ шаргал, мүн
хоёр нүдэн дээрээ хоёрдохи
нүдэд мэтэ шара толбонуудтай.
Харин сээжэдээ сагаан байбал,
зүрхэтэй байха. Иимэ үбсүүн-
дээ сагаантай нохой тухай
урданай үбгэд хүгшэд иигэжэ
хэлэдэг һэн ха: «*Һү долёһон
шэнги хушуу сагаан, һүн дээрэ
хэбтэһэн шэнги үбсүү сага-
ан, һүн дээрэ гэхтэһэн шэнги
дүрбэн хүл дороо сагаан нохой
маша һайн нохойн тэмдэг*»
(окрас шерсти).

Абари зангынь — тус үүл-
тэрэй нохой хэрзэги, сухалтай,
хүсэ шадал ехэтэй, абьястай
шуран, харуулшанай хүжэнги
мэдэрэлтэй (развиты стороже-
вые рефлексы). Ямбагүй, боро
шэрхи. Эрхим шэнжэнь гэбэл,
ээндээ үнэн сэхэ, хорёо хотын,
малай эрхим харуулшан, үгэ
дууламгай, бээе барижа шада-
ха, эзэнэй «эди» гэжэ хэлээгүй-
дэнь, эдеэнэй ойро хүрэхэгүй.
Үдэртөө малаа адуулаад,
һүниндөө ходо һэргэг байдаг,
малай байраһаа ямар нэгэн
абяанай гарабал, бодожо хараа-
шалха г.м. (характер, повадки).

- Һайн нохой болохо
гүлгэнэй шэнжэнүүд
(признаки щенят — хороших
собак в будущем):
- хүзүүнэйн араһаа бажуужа
үргэхэдэ, эрхижэ хэрзэги
байбал, зүрхэтэй нохой болохо,
харин гангинабал, аймхай
тулюур байха;
 - хажуу тээшэнь гэнэдхээжэ
унагаахада, аржаганабал, һайн
нохой болохо;
 - үндэр юмэнэй эрмэгтэ
табихада, унаагүй һаа, һэргэг,
һонор нохой болохо;
 - һая гараһан гүлгэдэй алиниинь
эхынгээ хүхэндэ түрүүн ошо-
ноб, тэрэ абьяастай, шуран
байха;
 - һүүлһээн барижа үргэбэл,
ёһотой буряад нохойн гүлгэн
заатагүй өөдөө һүрэжэ, үргэг-
шын гарые хазахаяа оролдохо.

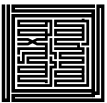
Гүлгэнэй таарамжагүй
шэнжэнүүд ба
тэрэниинь заһалга
(устранение неприемлемых
признаков-примет у щенят):

- хэлэ, тангалайн улаан,
һүүлын сагаан байбал,
удамын һула тулюур гэхэ,
мүн арһанайн эрээн марьяан
зүһэтэй байбалнь, муу гэжэ
тоолохо, тиимэ нохойе заһаха
(шэмхэхэ);

- хоншооройнь үзүүр улаан
байбал, малдаа харша, барижа
эдихэдээшы болохо, тиимэ
гүлгэ тэжээхэгүй;
- һүүлдээ сагаантай байбал,
хулгайша, эзэнэйнгээ үгэдэ
эдихэ юмэ хүлууха, һүнин-
дөө һүүлэйнгээ сагааниие
хараад, хооһоор хусаха. Тиимэ
гүлгэнэй һүүлэйн үзүүр таһа
сабшаха.
- гүлгэнэй хойто хүлдэ 6-дахи
хюмһанай байбал, тэрэниинь
уяхада, өөрөө хатажа унаха.
Унаагүй байбал, хожом саһан
дээгүүр ябахадань үбшэнтэй
байха.

нохойн шүлхэн эмтэй
домтой — нохой шархата-
бал, өөрөө өөрынгөө шарха
долёгоод эдэгээдэг. Тиимэ
дээрэһэнь хүнүүд зорюута но-
хойн шүлхэ суглуулдаг байһан.
Нохойе хабшуу газарта хаагаад,
хоншоорын уяхада, шүлхэ-
ниинь ехээр гарадаг. Нохойн
шүлхэн ямаршы шархануудые,
мүн хотын шарха аргалха ша-
далтай гэхэ (лечебные свойства
собачьей слюны).

нохойтой холбоотой
бэлгэ тэмдэгүүд — на-
райтай айл үхибүүнэй үендөө
хүрэтэр гэртээ нохойн гүлгэ
асархагүй, үхибүүнэйн ухаан
нохойдо орошохо гэдэг; эхэнэр
зон өөрынгөө гэртэхинһээ
нохой абахагүй; шоно агна-
хаяа ошоходоо, нохойнуудаа
абангүй, һэмээхэн харагдангүй
гэрһээ гаража ошодог (приме-
ты, связанные с собакой).

Зурагууд, гэрэл
зурагууд (рисунки,
фотографии)

Номой хуудаһануудта урданай
ба оршон үеын гэрэл зурагууд,
буряадай уран зураашадай үнгэ-
тэ ба хара-сагаан зурагууд орожо,
номой удха зурагаар тайлбари-
лагдаа. Эдэ зурагуудай бүридэл
хуудаһа хуудаһаар дугаарлагдан,
дээрэһээ доошо, зүүн тээһээ
баруулжаа гээд харуулагданхай.
Хара-сагаан зурагуудай гар
табилгагүй, заагдаагүй байбалнь,
тэдэ тус ном зурагаар шэмэглэг-
шэ Ирина Баинзуровагай гэжэ
ойлгохо хэрэгтэй.

Ном зоёогшод уран ба гэрэл
зурагуудые үгэжэ туһалһан
хүнүүдтэ үнэн зүрхэнэй баяр
баясхалан хүргэнэ:
— уран зураашад Цыденов Алек-
сей, Юндунов Дондок, Лыскоков
Баясхалан, Ободоева Баярма,
Чимитов Бато-Мунко, Доржиев
Бальжанима, Доржиев Зориг-
то ба Ханхалаевай Галерейдэ
(Москва, www.khankhalaev.com),
Пурбуев Нима, Гомбоев Доржо
зураашадай гэртэхиндэ, Очиров
Цырен-Намжилай бүлэдэ
(Тарнуева Соёлма), Дугаров
Даша-Нимын бүлэдэ (Дугаров
Зандан), Цыбикова Аллын гэртэ-
хиндэ (Важнин Александр);
— Буряад Уласай Үндэһэтэнэй
музейдэ (захирал Бороное-
ва Т.А.), музейн ахамад сахигша
Хубитуева Д.Д., эблүүлэгшэд
Алексеева Т.Е., Бутуханова И.М.,
Левитина Л.Ф., Уханова Ж.Д.,
Цыремпилова Л.Л. гэгшэдтэ;

ОДО ЗАЯА ҮНДЭРТЭЙ,
АЗА ТАЛААНТАЙ
ЯБАХЫЕНЬ БҮГЭДЭНДЭ
ХҮСЭНЭБДИ!

— втОО «Россиин уран зурааша-
дай холбоон» гэлэн хизаар оро-
ной Буряадай таһагта (түрүүлэг-
шэнь Болсобоев Е.А.);
— Буряад Уласай арадай уран
бүтээлэй түбэй захиралай орлог-
шо Доржиев С.Д.;
— ИМБТ СО РАН-ай эрдэмэй
талаар захиралай орлогшо Пле-
ханова А.М., эрдэмтэ ажалтан
Аюшеева М.В.;
— Урлиг соёл шэнжэлэгшэ, куль-
турологиин эрдэмэй кандидат,
уран зураашадай Холбооной
ба урлиг соёл шэнжэлэгшэдэй
Уласхоорондын эблэлэй гэшүүн
Иманакова Е.Г. (Шэтэ хото);
— Г.Цыбиковай нэрэмжэтэ «Агын
үндэһэтэнэй музейн» жасын
ахамад сахигша Батоева Т.С.,
Могойтын аймагай Сагаан-Уула
нютагай музейн захирал Цырен-
дашиева С.Г., Хүһөөшын нургуу-
лин захирал Жамбалова О.Б.;
«Баргуджин Токум» түсэлдэ
хабаадагша Жигжитжапов Булад
гэгшэдтэ;
— Аялал-мэдээлэлэй «Байгал»
түбтэ (захирал Сандакова Н.Ж.);
— Улаан-Удын буряад-монгол
хоолой «Тала», Москва хотын
«Сэлэнгэ» ба «Алтаргана» ресто-
рануудта;
— Гэрэл зурагуудаар хангагшад
Ильин Сергей ба Хэшэгтэ Данса-
рунов гэгшэдтэ.

2
СЛЕПЦОВ ДЕНИС
Түрэ. Гэрэл зураг. 2017 он

3
Бууза. «Талá» (Улаан-Үдэ)
ресторанай архивһаа. Гэрэл
зураг. 2021 он
—УРБА ЗАЕВ ВЯЧЕСЛАВ
ИОСИФОВИЧ
Дэнзэ. Лхасаран Линховоиной
архивһаа. Гэрэл зураг. 2015 он

4
— Эдир репортер үхибүүд. Гэрэл
зурагууд. 2020 он
— Морин. «Байгал» т и ц -эй
(ти ц «Байкал») архивһаа. Гэрэл
зураг. 2017 он
— ЮНДУНОВ ДОНДОК (1957)
Шэнын нэгэ (зурагай хэһэг).
2017 он. Хоост, тоһон. 50 × 70 см

5
— ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Ивалгын дасанай ламанар. Гэрэл
зураг. 2009 он
— ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Бурхан багшын хүрэг. Гэрэл
зураг. 2012 он

7
ЭРДЭНИЙН ГАЛСАН
(1884—1938)
Эрдэнийн Г. Буряад хотон.
1920-оод онууд. Саарһан, үнгэтэ
харандаа. 26 × 16 см. Агын музей

8
«Буряад түрын ёһо заншал» (2014
он) номһоо. Гэрэл зураг. 2011 он

9
Иролтуев Чойнзон-Доржо
Хамбын (1843—1918) угай бэшэг.
Дурна зүгэй гар бэшэмэл ба
модон барай номой түб. л.а.ф. 18.
Оп. 1. Д. 295. Л. 3

11
ДУГАРОВ ДАШИ-НИМА
ДУГАРОВИЧ (1933—2001)
111 хубита зурагууд «Үнгэрһэн
саг». Эхын сэдхэл. 1967
он. Хоосто, үндэгэтэй шэрэ.
204 × 130 см. БУУМ*

12—13
Дээдэ ба Доодо Оронго, Жарга-
ланта нютагуудай Булагад Далай
харануудай угай бэшэгһээ хууда-
һан. Дурна зүгэй гар бэшэмэл
ба модон барай номой түб.
м.ф. м.1-9. Л. 3

14
ОЧИРОВ ЦЫРЕН-НАМЖИЛ
ОЧИРОВИЧ (1920—1987)
Худа оролго. Саарһан, тушь.
44 × 33 см. БУУМ

16
ДУГАРОВ ДАШИ-НИМА
ДУГАРОВИЧ (1933—2001)
Басага хүрэлгэ. 1959 он. Хоосто,
тоһон. 121 × 284 см. БУУМ

17
УЛАНОВА НАТАЛЬЯ
ВЛАДИМИРОВНА
Бэрийн үһэ хахалалга.
Гэрэл зураг. 2008 он

19
САМПИЛОВ ЦЫРЕНЖАБ
САМПИЛОВИЧ (1893—1953)
«Хори буряадай түрэ найр».
Төөлэй табилга. 1943 он. Саарһан,
уһан шэрэ. 41 × 50,5 см. БУУМ

20
БОЛСОБОВЕВ ЕВГЕНИЙ
АНАТОЛЬЕВИЧ (1971)
Үглөөгүүр. 2017 он. Саарһан,
хууха дээрэ һиилүүр. 44 × 34,5 см.
БУУМ

22
ЭРДЭНИЙН ГАЛСАН
(1884—1938)
Нарайлалга:
— Шүлэһэй хони гаргалга.
— Нарайлалга. Хүгшэн галаа
түлинэ, эсэгэнь бурхандаа
мүргэнэ, нэгэ эхэнэр үхибүү
угаагаад эхэдэнь үгэнэ, хүй
хүндэһэн эжы бэрийн хажууда
һууна, хадам эжын үхибүүнэй
унаһан хохир суглуулжа байна.
— Үхибүүгээ эдээлүүлгэ.
— Гэрэйнгээ газар үхибүүд
гэртэхинтээ.
Саарһан, уһан шэрэ.
22,3 × 18 см. Агын музей

25
МЭРДЫГЕЕВ РОМАН
СИДОРОВИЧ (1900—1969)
Үлгытэй Гэсэр. 1941 он. Саарһан,
гуашь. 50 × 40 см. БУУМ

26
САХАРОВСКАЯ АЛЕКСАНДРА
НИКИТИЧНА (1927—2004)
«Гэсэр» эпостэ зориулһан зураг.
1966—1967 онууд. Саарһан,
линогравюра. 23 × 31 см. БУУМ

27
АВТОРЫНЬ ЭЛИРХЭЙ БЭШЭ
«Сагаан Дара Эхэ» тэлэг бурханай
дүрын удхаар. Бүтээгдэһэн
жэлын мэдэгдэнэгүй. Хэблэн
олошоруулга. 33,5 × 42,5 см.
Буянтүев-Шираповтанай хубиин
архивһаа. Хориин аймагай Аалан
нютаг

28
РИНЧИНОВ СОЛБОН
РАДНАЕВИЧ (1936—2014)
Тоонто (Бүлэ). 1971 он. Хоосто,
тоһон шэрэ. 175 × 145 см. БУУМ

30
Буряад бүлэ. Гэрэл зураг.
ХХ-дохи зуунай эхин

31
ОБОДОЕВА БАЯРМА
ВЛАДИМИРОВНА (1981)
Отошо бурхан. 2011 он

33
ЦЫБИКОВА АЛЛА (АЛЬБИНА)
ОЙДОПОВНА (1951—1998)
Сагаан Дара эхье бараалхалга. 1997–1998 онууд

34
Үхибүү үлгйдэжэ байһан хүгшэн. Гэрэл зураг. 189᠐ он. *Library of Congress*

39
ДОРЖИЕВ ЗОРИКТО
БАЛЬЖИНИМАЕВИЧ (1976)
Буряад бүлэ. 201᠗ он. Хоосто, тоһон. 114 × 17᠐ см. *Ханхалаевай галерей (www.khankhalaev.com)*

40
ШОНХОРОВ ЧИНГИЗ
БАДМАЕВИЧ (1948)
Гэсэрэй түрэлгэ. 1 талаа. 1993 он. Саарһан, холимол техникэ. 23,4 × 21,1 см. БУУМ

44
ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Шагай наадан. 2012 он. Саарһан, гуашь, үнгэтэ будаг

45
СЛЕПЦОВ ДЕНИС
Шагай няһалалга. Гэрэл зураг. 202᠐ он

46
ГАРМЫН ГАЛСАН
Мэлхэй. Гэрэл зураг. 2022 он

48
АЛТАЕВ ИЛЬЯ ХАБИЧ (1927—2021). «Наадан» гэжэ гурбалжан зурагай «Ёохор». 200᠐ он. Хоосто, тоһон шэрэ. 124 × 173 см. БУУМ

50
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Морин хуур. Гэрэл зураг. 2008 он

53
ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Лимбэшэ хүбүүн. Саарһан, гуашь, үнгэтэ будаг. 2008 он

54
Мори урилдаан. Гэрэл зураг. 19᠐4 он. *Library of Congress*

57
ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Бүхэ барилдаан. Саарһан, гуашь, үнгэтэ будаг. 2012 он

58
Буряад бүхэ барилдаан Турын гол дээрэ. Гэрэл зураг. 1891 оной 6 нарын 17. *Library of Congress*

59
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Илагшын дэбшэл. Гэрэл зураг. 20᠐7 он

60
ИЛЬИН
СЕРГЕЙ ИВАНОВИЧ (1957)
һур харбаан Ивалгын дасанда. Гэрэл зураг. 2014 он

61
һур харбаан. Гэрэл зураг. х х зуун жэл. *Library of Congress*

62
һур харбагша. Гэрэл зураг. 19᠐4 он. *Library of Congress*

63
ЭРДЭНИЙН ГАЛСАН (1884—1938)
һур харбаан. 1935 он. Саарһан, уһан шэрэ. 17,5 × 27,5 см. БУУМ

65
ЭРДЭНИЙН ГАЛСАН (1884—1938)
Сагаалган. 1935 он. Саарһан, уһан шэрэ. 17,5 × 27,5 см. БУУМ

66
Анаа дасан. Гэрэл зураг. 1885 он. *Library of Congress*

67
Абгалдайтай бөө. Гэрэл зураг. 19᠐4 он. [Эрхүүгэй губерни]. БУУМ, *Library of Congress*

68
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Алханын обоо. Гэрэл зураг. 20᠐9 он

70
— **МАРТОС АЛЕКСЕЙ ИВАНОВИЧ** (179᠐—1842)
Бурхан, «Зүүн Сибирь» номһоо. Москва, 1827 он.
— **ГАРМЫН ГАЛСАН** (1978)
Модон бар. Гэрэл зураг. 2011 он
Туулган бар. Гэрэл зураг. 20᠐6 он

73
ЧАРУШИН НИКОЛАЙ
АПОЛЛОНОВИЧ (1851—1937)
Зуун гарһаа: сан, бумба, хүрдэ, голто, мандал, толи, наһата. Гэрэл зураг. 1875 он

74
Далай-лама ХIII. Гэрэл зураг. 19᠐4—19᠐5 онууд. БУУМ

75
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Анаа дасанай Отошын дуган. Гэрэл зураг. 2012 он

76
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Зандан Жуу. Гэрэл зураг. 20᠐7 он

77
— Богдо Зонхобо. Гэрэл зураг. 201᠐ он
— **ИЛЬИН**
СЕРГЕЙ ИВАНОВИЧ (1957)
Мянган зула. Гэрэл зураг. 2014 он

78
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
— Майдаринн хурал Ивалгын дасанда. Гэрэл зураг. 20᠐9 он
— Лавран дасан. Гэрэл зураг. 2014 он

80
Будаала. Гэрэл зураг. 2016 он

81
Сам Эгитын дасанда. Гэрэл зураг. х х-дохи зуунай эхин. БУУМ

82
— **ГАРМЫН ГАЛСАН** (1978)
Яруунын Баян Дэлгэрэй субарга. Гэрэл зураг. 20᠐9 он
— Сэргэ бурханууд. Петр Палласай номһоо зураг, 1773 он

83
Эрхүү буряаддуудай тайлган. Гэрэл зураг. 19᠐5 он. *Library of Congress*

84
— **ЭРДЭНИЙН ГАЛСАН** (1884—1938)
Онгондоо ороһон бөө. Саарһан, харандаа, тушь, уһан шэрэ. 2᠐,6 × 26,7 см. БУУМ
— Хии морин. х х-дохи зуунай эхин

85
— **ХАНХАРОВ СЕРГЕЙ**
ВЛАДИМИРОВИЧ (1957—2᠐11)
Хии морин. 20᠐4 он
— **ГАРМЫН ГАЛСАН** (1978)
ххiv Хамба Лама Д. Аюшеев Майдари хуралда. Гэрэл зураг. 20᠐9 оной 6 нарын 25

86
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Хүрдэ. Гэрэл зураг. 20᠐4 он

87
— **ГАРМЫН ГАЛСАН** (1978)
Зэдын аймагай Дэрэстэйн дасанда. Гэрэл зураг. 2012 он
— **ГАРМЫН ГАЛСАН** (1978)
Шасар малгай. Гэрэл зураг. 2011 он

88
ЧИМИТОВ БАТО-МУНКО
БАЛТУЕВИЧ (1954)
х11 Бандида Хамба Лама Даша-Доржо Этигэлов. Мамонтын яһаар бүтээнэн хүрэг. 2012 он
«Буряадай уран зураашад» («Художники Бурятии», 2018 он) номһоо

89
ДОРЖИЕВ ЛУБСАН
ДОРЖИЕВИЧ (1917—2᠐11)
Дугар зайһанай эрээн гүрөөһэ номгодхолго. Хоосто, темпер. 199᠐ он

90
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Хүүр дээрэхи маани. Гэрэл зураг. 2016 он

92
ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Сагаан үбгэн. Саарһан, гуашь, үнгэтэ будаг. 2012 он

93
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Дүгжүүбэ. Гэрэл зураг. 2022 он

94
ЛЫКСОКОВ БАЯСХАЛАН
ЦРКТЮЕВИЧ (1959)
Ута зун. Хоосто, тоһон шэрэ. 8᠐×13᠐ см. 2015 он. *«Буряадай уран зураашад» («Художники Бурятии», 2018 он) номһоо*

95
ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Сагаалганай золголго. Саарһан, гуашь, үнгэтэ будаг. 2012 он

97
ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Арбан хоёр жэл. Бүлэ. Саарһан, гуашь, үнгэтэ будаг. 2015 он

98
ЮНДУНОВ ДОНДОК (1957)
Догой. Хоост, тоһон шэрэ. 85 × 5᠐ см. 2008 он

99
— **ОЧИРОВ ЦЫРЕН-НАМЖИЛ**
ОЧИРОВИЧ (192᠐—1987)
Урданай айл
— **САХАРОВСКАЯ**
АЛЕКСАНДРА НИКИТИЧНА (1927—2᠐᠐4)
Монгол ороноор. Губи, арад. 1977 он. Хатуу саарһан, гуашь. 46 × 6᠐ см. БУУМ

1᠐᠐
ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Сэргэ. Саарһан, гуашь, үнгэтэ будаг. 2011 он

1᠐1
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Сэргэнууд, Хоринн аймаг. Гэрэл зурагууд. 20᠐7 он

1᠐2
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
— Ъэеы гэвнүүд, Байгал далайн хажууда.
— Булгааһан (балгааһан) гэр. Гэрэл зурагууд. 20᠐4 он

1᠐6
ЯДАМСҮРЭН (19᠐5—1986)
Монгол гэр. *«Монголын ардын гар урлаг» (196᠐ он) номһоо*

1᠐7
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Тооно, бахана, уняя. Гэрэл зураг. 20᠐9 он

111
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Айлай гуламта. Үбэр-Байгалай угсаата арадуудай зүйн музей. Гэрэл зураг. 20᠐4 он

115
ДОРЖИЕВ ЛУБСАН
ДОРЖИЕВИЧ (1917—2᠐11)
Айраг бүлэлгэ. 1983 он. Хоосто, темпер. 47 × 65 см. БУУМ

xiv

118
ГОМБОЕВ МАКСИМ
ПОКТЮЕВИЧ (1939)
Гунгарба: шэрээ, гунгарбаа, балдан жалсан, лабари. Нарһан, хуша, тоһон шэрэ. 8᠐ × 17᠐ см.
«Буряадай уран зураашад» («Художники Бурятии», 2018 он) номһоо

119
РАБЖАЕВА ВИКТОРИЯ
ФЕЛИКСОВНА (1974)
Мандал бүтээлгэ. 2016 он. Хоосто, акрил. 127 × 127 см. БУУМ

121
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Зуланууд. Анаа дасан. 20᠐7 он

122
ХАНТАЕВ АЛЕКСАНДР
Ханза, хайрсаг. Гэрэл зураг. 20᠐4 он

123
ГОМБОЕВ
ИЛЬЯ АРАНЗАЕВИЧ (194᠐)
Гуламта. Модоор һиилэлгэ. *«Буряадай уран зураашад» («Художники Бурятии», 2018 он) номһоо*

124
Баруун буряад айлай байдал. Гэрэл зураг. 19᠐5 он. *Library of Congress*

127
ХОРОШИХ П.П.
Буряад айлай амһартанууд: торхо, байлгаса, һаба, танха, буу, байлгаса. Таг дээрэ бага хэмжүүрэй түмэр, модон амһартанууд. Харганайн дайда. Гэрэл зураг. 1922 он. БУУМ

129
УРБАЗАЕВ ВЯЧЕСЛАВ
ИОСИФОВИЧ
Мүнгэн аяга. Лхасаран Линховоиной архивһаа. Гэрэл зураг. 2015 он

131
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Ганжан. Буузын талха хабтайлгана. Гэрэл зураг. 20᠐9 он

132
ИЛЬИН
СЕРГЕЙ ИВАНОВИЧ (1957)
Лёнхобын Галданай хэһэн һиилүүртэй домбо, хайлааһан аяганууд. 24 × 16,5 × 12 см. БУУМ

135
Буряад мяхан хоол. Шанаһан зөөхэй. «Талá» (Улаан-Үдэ) ресторанай архивһаа. Гэрэл зураг. 2᠐21 он

136
ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Сэргэм. Саарһан, гуашь, үнгэтэ будаг. 2013 он

137
Һүтэй сай. «Сэлэнгэ» (Москва) ресторанай архивһаа. Гэрэл зураг. 2᠐᠐8 он

138
Үрмэн. «Сэлэнгэ» (Москва) ресторанай архивһаа. Гэрэл зураг. 201᠐ он

139
Сагаан эдеэн. «Байгал» т и ц -эй (ти ц «Байкал») архивһаа. Гэрэл зураг. 2019 он

14᠐
Сайлалга. Эли захидал. 1899 он. *Library of Congress*

141
ДАНСАРУНОВ ХЭШЭГТО
ДАМДИН-ЦЫРЕНОВИЧ
Ногоон сай. «Алтаргана» (Москва) гэһэн эдеэнэй газарай архивһаа. 2018 он

142
ВЕНЮКОВ Л.
Тогоо нэрэлгэ. Гэрэл зураг. 19᠐5 он. *Library of Congress*

143
— Үбэр-Байгалай буряаддууд. Эли захидал. 1862 он. *Library of Congress*
— Һүнэй (хүрэнгын) архи нэрэлгэ. Гэрэл зураг. 189᠐ он. *Library of Congress*

145
Мойһон. Гэрэл зураг. 2015 он

146
ДАНСАРУНОВ ХЭШЭГТО
ДАМДИН-ЦЫРЕНОВИЧ
Бообо. «Алтаргана» (Москва) гэһэн эдеэнэй газарай архивһаа. 2018 он

148
ДУГАРОВ ДАШИ-НИМА
ДУГАРОВИЧ (1933—2᠐᠐1)
Хүлээлгэ. 1984 он. Хоосто, тоһон шэрэ. 1᠐᠐ × 14᠐ см. БУУМ

15᠐
САХАРОВСКАЯ АЛЕКСАНДРА
НИКИТИЧНА (1927—2᠐᠐4)
Гэсэр агнуурида. 2-дохи талаа. 1969 он. 45 × 78 см. БУУМ

151
Бүхэли мяхан. «Талá» (Улаан-Үдэ) ресторанай архивһаа. Гэрэл зураг. 2᠐21 он

152
Шанаһан мяхан. «Байгал» т и ц -эй (ти ц «Байкал») архивһаа. Гэрэл зураг. 2014 он

155
Шараһан эльгэн. «Алтаргана» (Москва) гэһэн эдеэнэй газарай архивһаа. Гэрэл зураг. 2018 он

156
Һугабша, боро шүлэн. «Сэлэнгэ» (Москва) ресторанай архивһаа. Гэрэл зураг. 201᠐ он

157
Хара шүлэн, талхатай шүлэн. «Сэлэнгэ» (Москва) ресторанай архивһаа. Гэрэл зураг. 201᠐ он

158
Арьбан, бууза. «Талá» (Улаан-Үдэ) ресторанай архивһаа. Гэрэл зураг. 2᠐21 он

159
— **ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ**
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Табагаар дүүрэн бууза. Саарһан, гуашь, үнгэтэ будаг. 2013 он
— Буузын янзанууд. «Сэлэнгэ» (Москва) ресторанай архивһаа. Гэрэл зураг. 20᠐8 он

16᠐
ЭРДЫНЕЕВ ЮРИЙ
ЧИНГИСОВИЧ (1965)
Шэнэ малгай. 32 × 23 × 13 см. Хүрэл шудхамал. 2016 он.
«Буряадай уран зураашад» («Художники Бурятии», 2018 он) номһоо

161
Оёдолшо эжы. Гэрэл зураг. 193᠐-аад он

162
ЦЫРЕМПИЛОВ НИКОЛАЙ
ВЛАДИМИРОВИЧ (1975)
Буряад хубсаһатай хүбүүн Цыренов Мэргэн. Гэрэл зураг, «Энгэр» студии. 20᠐6 он

163
ДАНСАРУНОВ ХЭШЭГТО
ДАМДИН-ЦЫРЕНОВИЧ
Басаган дэгэл. Гэрэл зураг. *«Сартуул угай заншалта хубсаһан» (2019 он) номһоо*

165
ВЕНЮКОВ Л.
Тэрлигтэй хори буряад, Үбэр-Байгал. Гэрэл зураг. 1895 он. *Library of Congress*

166
ТАНГАНОВ АНТОН
НИКОЛАЕВИЧ (197᠐)
Булагадуудай шүрэ ба мүнгөөр гоёогдоһон арһан бүһэ. *«Буряадай уран зураашад» («Художники Бурятии», 2018 он) номһоо*

168
Һамган дэгэл (татааһан, утаһан). хix зуунай һүүл, Үбэр-Байгал. Торгон, хилэн, хоргой, пумаажан бүд, тууза. БУУМ

169
Хормойтой уужатай гоёлой дэгэл. Торгон, пумаажан бүд, хилэн. БУУМ

171
ВЕНЮКОВ Л.
Шэршүү тэрлигтэй хори буряад басаган, Үбэр-Байгал. Гэрэл зураг. 1895 он. БУУМ, *Library of Congress*

172
ЛЫГДЕНОВА
АСЯ ПАВЛОВНА (1981)
Үбэлэй дэгэлтэй шэнэхээн буряад үхибүүд. Гэрэл зураг. 201᠐ он

173
ДАНСАРУНОВ ХЭШЭГТО
ДАМДИН-ЦЫРЕНОВИЧ
Хурьган дотортой дэгэлтэй сар-туул эрэ. Гэрэл зураг. *«Сартуул угай заншалта хубсаһан» (2019 он) номһоо*

174
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Шүрэ болон элдэб янзын тобшонууд. Гэрэл зурагууд. 2022 он

175
— **ДАНСАРУНОВ ХЭШЭГТО**
ДАМДИН-ЦЫРЕНОВИЧ
Хонин даха. Гэрэл зураг. *«Сартуул угай заншалта хубса-һан» (2019 он) номһоо*
— **ИЛЬИН**
СЕРГЕЙ ИВАНОВИЧ (1957)
Ямаан даха. 20᠐5 он

176
ДАНСАРУНОВ ХЭШЭГТО
ДАМДИН-ЦЫРЕНОВИЧ
Суба. Гэрэл зураг. *«Сартуул угай заншалта хубсаһан» (2019 он) номһоо*

177
Хонгоодор эхэнэрэй морин самса. Эрхүүгэй губерни. 1910 он. Шэршүү, миндаһан, пумаажан бүд. БУУМ

178
Шэгэбшэтэй малгайтай буряад хүбүүд. Гэрэл зураг. 193᠐-аад он

179
Дэнээ. х х зуун жэлэй эхин. Үбэр-Байгал. Мүнгэн, шүрэ, дабталга, һиилүүр, үнгэтэ шулуу шэгэдхэлгэ. БУУМ

181
Хурьган малгайтай нургуулиин үхибүүд. Гэрэл зураг. 193᠐-аад он

182
Эрмэгтэй буряад хүдэһэн гутал. 1988 он. Арһан, һэеы, бүд. БУУМ

183
— **ДАНСАРУНОВ ХЭШЭГТО**
ДАМДИН-ЦЫРЕНОВИЧ
Булгайр гутал. Гэрэл зураг. *«Сартуул угай заншалта хубсаһан» (2019 он) номһоо*
— Эрмэгтэй сэмбэ гутал.

184
ДАНСАРУНОВ ХЭШЭГТО
ДАМДИН-ЦЫРЕНОВИЧ
Иишэгэ. Гэрэл зураг. *«Сартуул угай заншалта хубсаһан» (2019 он) номһоо*

xv

190
ПҮРБУЕВ НИМА ПҮРБУЕВИЧ
(1959—2016)
Айлшад ерээ нэн. 2006 он.
Хоосто, тоһон шэрэ. 50×70 см.
Хубиин суглуулбари

191
ОЧИРОВ ЦЫРЕН-НАМЖИЛ
ОЧИРОВИЧ (1920—1987)
Арга уталга. 1983 он

193
— САМПИЛОВ ЦЫРЕНЖАБ
САМПИЛОВИЧ (1893—1953)
Бортого эрьюулгэ. 1923 он
— очиров цырен-намжил
очирович (1920—1987)
Эрьюулгэ эрьюулнэ. 1983 он

196
ГОМБОЕВ ДОРЖИ ГОМБОЕВИЧ
Нооһо сохилго. 1994 он

197
Даруулга, зүүдхэлтэй залуу
эхэнэрнүүд. Эли захидал. 1899 он.
Library of Congress

198
— Толгойн ба үбэрэй зүүдхэлнүүд.
Һиихэтэй даруулга. Хори буряад.
х 1х зуунай һүүл, х х зуунай
эхин. Үбэр-Байгал. Мүнгэн,
үйһэн, хилэн, шүрэ, хуба, түнхэн
шулуун, ногоолин; дабталга,
үлхэлгэ, һиилүүр. БУУМ
— Мүнгэн үлгүүртэй гуу. х 1х
зуунай һүүл. Үбэр-Байгал.
Мүнгэн, алта шаралга, дабталга,
гагналга, һиилүүр, алталалга.
БУУМ

201
ЭРДЭНИЙН ГАЛСАН
(1884—1938)
Даруулгатай, хээ зүүдхэлтэй
басагадтай буряад бүлэ. х х
зуунай эхин. Саарһан, харандаа,
тушь, шэрэ. 41,2×33,7 см. БУУМ

202
Бурханай хүрэг бүтээлгэ. х х-
дохи зуунай эхин. Үбэр-Байгал.
БУУМ

203
Мүнгэн гуу. х 1х-дэхи зуунай
һүүл. Мүнгэн, ээд, һиилүүр.
БУУМ

204
УРБАЗАЕВ ВЯЧЕСЛАВ
ИОСИФОВИЧ
Мүнгэн хутага. Лхасаран
Линховоиной архивһаа. Гэрэл
зураг. 2015 он

205
Буряад дархашуул. 1895 он.
Library of Congress

207
ЭРДЭНИЙН ГАЛСАН
(1884—1938)
Зуһаланда зөөлгэ. Саарһан,
үнгэтэ харандаа. 20×34,5 см.
1920-оод он. БУУМ

208
—Морид. «Байгал» тиц-эй
(тиц «Байкал») архивһаа. Гэрэл
зураг. 2019 он
— очиров цырен-намжил
очирович (1920—1987)
Табан хушуу мал

209
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Халзан зээрдэ. Ахын аймагай
Ботогол нютаг. Гэрэл зураг.
2016 он

210
САМПИЛОВ ЦЫРЕНЖАБ
САМПИЛОВИЧ (1893—1953)
Ургашан. 1934 он. Хоосто, тоһон
шэрэ. 104×159 см. БУУМ

212
ХОРОШИХ П. П.
Эмээл морин. 1895 он. БУУМ

213
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Морид. Ахын Ботогол нютаг.
Гэрэл зураг. 2016 он

215
ГОМБОЕВ ДОРЖИ ГОМБОЕВИЧ
—Мори хургалга. 1993 он
—Шүдэрлэлгэ. 2004 он

216
ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Морин эрдэни. Саарһан, гуашь,
үнгэтэ будаг. 2010 он

217
САХАРОВСКАЯ АЛЕКСАНДРА
НИКИТИЧНА (1927—2004)
«Гэсэр» эпостэ зорюулһан зу-
раг. 1966—1967 онууд. Саарһан,
линогравюра. 21×29 см. БУУМ

222
ДУГАРОВ ДАШИ-НИМА
ДУГАРОВИЧ (1933—2001)
Буряадай басагад. 1962 он.
Хоосто, тоһон шэрэ. 157×27 см.
БУУМ

228
Мори, тэмээ унаһан эрэшүүл.
«Байгал» тиц-эй (тиц «Байкал»)
архивһаа. Гэрэл зураг. 2019 он

229
ЮНДУНОВ ДОНДОК (1957)
Ага-Хангилай тэмээн һүрэг.
2014 он

230
УРБАЗАЕВ ВЯЧЕСЛАВ
ИОСИФОВИЧ
Энгин тэмээн ботогонтоёо.
Лхасаран Линховоиной архивһаа.
Гэрэл зураг. 2013 он

231
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Үнээн, Хориин аймаг. Гэрэл зураг.
2011 он

232
САМПИЛОВ ЦЫРЕНЖАБ
САМПИЛОВИЧ (1893—1953)
Эртын хабар. 1950 он. Хоосто, то-
һон шэрэ. 135×200 см. БУУМ

235
ГОМБОЕВ ИЛЬЯ АРАНЗАЕВИЧ
Сабшалан. Модон һиилүүр.
«Буряадай уран зураашад»
(«Художники Бурятии», 2018 он)
номһоо

236
ДОРЖИЕВ ЛУБСАН
ДОРЖИЕВИЧ (1917—2011)
Малшан. 1983 он. Хоосто, темпер.
47×65 см. БУУМ

237
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Хонид, Яруунын аймаг. Гэрэл
зураг. 2007 он

239
САМПИЛОВ ЦЫРЕНЖАБ
САМПИЛОВИЧ (1893—1953)
Ямаад. 1944 он. Хоосто, тоһон
шэрэ. 60×100 см. БУУМ

240
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Ямаад, Зэдын аймаг. Гэрэл зураг.
2012 он

241
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Үнээд, Хориин аймаг. Гэрэл зураг.
2012 он

245
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Үхэр мал, Хяагтын аймаг. Гэрэл
зураг. 2012 он

247
ДОРЖИЕВ
БАЛЬЖИНИМА (1950)
Бага наһанай дурасхаал. 2015 он

249
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Үбһэ сабшалга. Гэрэл зураг.
2006 он

250
Мүшэр хилгэһэн эрхүү буряад.
Гэрэл зураг. 1890 он. *Library
of Congress*

251
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Анаа дасанай субарганууд.
Гэрэл зураг. 2011 он

255
ГАРМЫН ГАЛСАН (1978)
Хонид, Ноёхон нютаг. Гэрэл
зураг. 2016 он

256
ЦЫДЕНОВ АНАТОЛИЙ
ХЫШИКТУЕВИЧ (1964)
Хии мориниинь өөдөө табан
хушуу малтай баян хүбүүн.
Саарһан, үнгэтэ гуашь, үнгэтэ
будаг. 2012 он

257 (i)
ОЧИРОВ ЦЫРЕН-НАМЖИЛ
ОЧИРОВИЧ (1920—1987)
Хадаг барина

Угэнүүдэй заалта

Указатель слов, приведенных в издании

А

Аадар 255
Аадарлаха 255
Аарса халааха 140
Аарсан 127, 128, 131, 132, 140
Аахурай 25, 69
Аба 8, 15, 30, 41
Аба хайдагай хэшэгэй ху-
баари *хi*
Абаахай саһан 253
Абарал 66, 68, 74, 78, 252, *iv*
Абаралай гурбан эрдэни 66
Абаралшан 66
Абари зангынь *xii*
Аба хайдаг *х*
Аба хайдагта бэлэдхэл *хi*
Аба хайдагта
хабаадагшад *хi*
Абга 8, 41, 211, 255
Абга абгай/абга эгэшэ 8
Абгалдай 66, *xiv*
Абдар 69, 115, 122, 123, 124
Абида 67, *iii*
Абишаг 67
Абьһаалин 9
Абья үгэхэ 30
Абьян бии болохо 20
Абьянай сууряатаха/абья-
най элээр, һонороор
дуулдаха 253
Агнуури *х*
Агнуурида сахиха ёһо-
нууд *х*
Агнууриин һалбаринууд *х*
Агнууриин зэр зэмсэгүүд *хi*
Агнуушадай буунууд *хi*
Аграмба 67
Агта араан 243
Агта/агта морин 211
Агтабша 221
Агталха/шэмхэхэ,
заһаха 244
Агын дасан 32, 67, 73, 77, 138
Агын дасан «Дэчен
Лхундублин» *iv*
Ада 67, 68
Адагуусан 67, 82, *viii*
Адис 31, 67, 74, 86, 120, 121
Адисаар утаха 31, 120
Адууһан 60, 126, 147, 150
Адууһан төөлэй 152
Адууһанай мяхан 3, 150, 158
Адуулха 99, 175, 223, 231, 237,
238, 245, *xii*
Адуун 56, 69, 208, 209, 210
Адуушан 210, 211, 216, 217
Адхаал 149, 151, 152
Адхаг 67, 81
Адхуур хайша/хабшадаг
хайша 195
Азарга 55, 56, 209, 210, 211,
216, 217, 218, 244, 247
Айлшание хүндэлэлгэ 94,
95, 148
Айрһан 115, 124, 131, 138, 139,
145, 158

Айраг 54, 127, 137, 138, 139,
140, 142, 143
Айраг бүлэхэ 115, 127, 138,
139, 140, хv
Айрагай тоһон 137, 138
Айха 67
Алаади, галаади 146
Алаг 217, 218, 224, 234, 240
Алаг ямаан 240
Алагшан 234
Алайрай дасан 67
Алайрай дасан «Даши
Чойнхорлин» *v*
Алгабша үмдэн 38
Алирһан 145
Алта нюулган 49
Алта шаралга/алталалга 204
Алтан 16, 17, 18, 25, 47, 49,
56, 67, 70, 71, 73, 83, 90, 93,
119, 122, 169, 170, 179, 199,
200, 202, 203, *ii, viii*
Алтан бугааг 202
Алтан бэһэлиг 202, 203
«Алтан гэрэл» 67
Алтан сэргэ 47, 83
Алтан худа 18
Алтан худагы 18
«Алта(н) һаба» татуулха 90
Алтан шагта 200
Алха 174, 199, 204, 248, 249,
250
Алха тобшо 174
Алханын обоо 68, 194, *xiv*
Алшуур 133, 153, 165, 177, 215
Альбан 68
Альган 45, 48, 119, 223
Аляатын дуган *vi*
Ама мэдүүлхэ 213, 222
Амалаадаһан 106
Аман хүзүүн 149
Аманай морин 17
Амаргал 149
Амба сар 199, 224, 231
Амбаар 71, 90, 98, 114, 115,
218, 227
Амбай 68, 69
Амгайтшалха 222
Амин золиг 68
Амитай 25, 68
Амһуур 143
Анахай 67, 68
Анаа дасан «Гандан
Шаддублин» *v*
Анза 15
Ара нэрэ 32
Ара-Хэрээтын ашаба-
гадай дасан «Галдан
Даржалин» *v*
Арал 226
Арамнай/рамнай 68
Арамнайлха 67, 68, 69
Аранга 68, 115, 131
Арба тоо *viii*
Арбан нэгэ тоо *viii*
Арбан гурба тоо *ix*
Арбан таба тоо *ix*
Аргал 23, 36, 113, 195, 233,
249

Аргамжаха 30
Ардаг 209, 211
Ардаха 68
Арза 142
Армаг 190, 224, 225, 226
Арса 68, 69, 81, 120
Архаг 68
Архан 68
Арга будалга 195
Арга гарһаа гаргаха 193
Арга мушхаха 191
Арга уталга 191, 195
Арга элдэхэ 190, 192, 194
Арһан 35, 36, 167, 190, 191,
193, 194, 195, 240, 243, *xii*
Арһан бүһэ 166, 167, хv
Арһан хурабша 189
Арһанай үһэ зулмааха 194
Арһанай эдээн 190, 193
Аршаан 31, 68, 119, 120, *v*
Аршааннаха 31
Аршааннаха, аршаанаар
угааха 120
Аршаха 41, 118, 155, 157, 246
Арын арбан гурбан ноёд 69
Арьбан 149, 158, хv
Арьбанта хабһан 149, 158
Арьяа-Баала 67, 69, *iii*
Арюулга 69
Аса 132, 228, 239, 249
Асагадай дасан 69
Асалха 249
Асари 56, 69, 103, 110
Асуйхан 69
Асын дасан «Түбдэн
Даржалин» *v*
Атаа Улаан тэнгэри 69
Атан 229
Аха 8, 9, 93
Аһаансар 9
Аша 8, 93
Аюуша 69, *iii*
Аюуша хадаг 69
Аяга 72, 95, 124, 129
Аяга бариха 95
Аягын шэрээ 38, 124

Б

Баабар 219, 221
Баабхай 47, 153
Баал татаха 247
Баасан *vii*
Бааһабша 37
Бадмасамбава *iii*
Бага бургад (боргон)
һара *vii*
Багатай болохо 23
Бадан жалсан 76, 118
База 10
Базарсада бурханай ордон.
Хилгантын дасан *vi*
Байгалай дасан «Дамба
Даржалин» *v*
Байда бэлдэхэ аргууд 55
Байлгаса/байлгансаг 128

Байра I 58, 98, 102, 103, 110
Байра II 169, 186
Байрын саһан 252
Байтаһан үнeэн 232
Байшан, байшан гэр 41, 83, 87, 99, 102, 103, 113, 114
Бай харбалга 62
Балгаан 87, 102, 110
Балдан һама iv
«Балдан Брайбун» дасан iv
Балин 84
Бандаб 69, 116, 123
Банди 69
Бандида хамба лама 70, 88, iv, xiv
Банзал 70
Банша 159
Баншан богдо 70
Бар 70
Бар жэл vii
Бар соохор 218
Бар саг vii
Бараа тушаалга 18
Бараалхаха 67, 70, xiv
Бараан 16, 116, 122
Баргажан дасан v
Барилдаанай саг 56
Бариса 69, 70
Барлалга 62
Баруун тала, галай баруун тала 116
Баруун талын байра 59
Баруун талын барисал-даан 58
Баруун талын хам барисалдаан 58
Баруун ханза 116, 123
Бархирха 30, 116, 240
Баршад 68, 69, 70
Барюубша 37
Барюул 61, 132, 248
Басага заһалга 15
Басага хүргэлгэ 16, 18, xiii
Басаган дэгэл 163, 186
Басаганай наадан 16
Басаганай худалдаан 15
Басагаяа зайлгалга 16
Бастариг 249
Баунтын дасан «Даши Даржалин» vi
Бахана 105, 107, 219, xi
Бахануудай абяа гаралга 254
Бахануудай тала руу гаралга 254
Башли 18
Баяг 70
Бисалгал 70
Бильчирын дуган vi
Бимба vii
Бишэн vii
Бишэн жэл vii
Бишэн саг vii
Богдо 69, 70, 71, 84, xiv
Богдо Зонхобо 77, xiv
Богдо гэгээн 71
Богони уужа/оодон уужа 169, 170

Богоһо 32, 53, 107, 224
Богсо 133
Богсолхо 133
Богто сэмгэн 149
Бодисада 67, 69, 70, 71
Бодо мал 15, 147, 167, 208
Бодо малай арһа элдэл-гэ 193, 194
Бодомол/бодхомол заха 165, 176
Бойлторго 235
Бойпуур 117, 119
Бойтог 38
Болоһон мяхан 133, 148, 151
Бомбо 71
Бообо 18, 139, 145, 146, 159
Боод 232, 233
Боодог 157, 180
Боожо 226, 236, 249
Боожын ташуур 227
Боолто 130, 166, 226, 227
Боомо үбшэн 243
Боотол/поотол 218
Боохолдой 71
Боргожохо 27
Бордоһолхо 253
Бордоһон 253
Боро 157, 216, 234, 254
Боро (үхибүүн) 27
Боро хурьһөөрнэ сабша-ха 246
Боро шүлэн 24, 156, 157, xv
Боро эдеэндэ орохо 27
Бороо 46, 175, 254, 255
Борсо 157
Борсолхо 157
Бортого 51, 61, 118, 120, 193, xvi
Бортого(н) хуур 51
Ботого буурашалга 42
Ботогон 42, 228, 243
Бөө 66, 67, 71, 77
Бөө найжа 32, 79, 82
Бөөлэхэ 71
Басаганай наадан 16
Бугааг 170, 202, 203, x
Бугааг тамга x
Буга һара vii
Будаг 182, 195
Будан хатан ийбии 71
Будда 66, 67, 71, 76, 77, 78, 79, 82, 85, 86, 88, 101, iii
Буддын шажан 69, 71
Будхаха 212, 213, 214
Бужуу 243
Бүзарха 91
Буйла 230
Буйлаан 229
Буйлаха 229
Буйр хүйтэн 253
Була 225
Булаша 146
Булгайр гутал 183, xv
Булгайр эмээл 221
Булгалха 147, 148, 149
Булгиха 211, 214
Булжамуур шубуу ажаглалга 254

Булсуу 61
Бултумур дасан «Дамчой Рабжалин» iv
Булуубша 167, 168
Булхар 133, 163
Булшархай 153, 154
Бумба 71, 73, 119, xiv
Бурантаг 230
Бургаха 252
Буржил һама 71
Буриха 214
Бурма 112, 114, 145, 157
Буруу I 48, 79, 107, 211
Буруу II 231, 242
Буруу үүдэн 107
Буруу хажуу 187, 211
Бурхан 59, 69, 71, 77, 79
Бурхан Багша 203, iii
Бурхан дэлгээхэ 93, 118
Бурханай доодо тала 116
Бурханай урда 116, 118
Бурханай шэрээ 83, 116, 117, 122, 123
Буряад тоо viii
Буряадудай мэдэхэ ехэ тоонууд viii
Буряад-монгол үүлтэрэй нохойнууд xii
Буряад-монгол нохойн тү-хэл шэнжэ xii
Буряад үлгы 35
Бутархай алтан 202, 203
Бууза 130, 149, 158, 159, xiii
Бууза мушхаха 159
Бууза хуниха 159
Бууза хэхэ 159
Бууза һэбихэ 159
Бууза шанаха 159
Бууза эдихэ 159
Буузалха 159
Буузын жэгнүүр 130
Буумал шулуу олоһон бөө 71
Буура 42, 229, 230, xi
Буурабшалха/буурагшалха 151
Буурагшан 234
Буурал 82, 94, 217, 230, 234
Бууса 9, 77, 98, 99, ii
Бууса урилха 99
Бууса хуушарха 98
Буха 232, 233
Буха дахаха 233
Буха магнал тэрлиг 146, 171
Буха тэргэ 225
Бухал 236, 247
Бухал оруулха 247
Бухал табиха/бухаллаха 247
Бухал шэрэхэ 247
Буян 32, 41, 72, 84, 86, 91, iv
Бүгэжэ 219, 220, 221
Бүгэлдэргэ 104, 107, 223, vi
Бүгэлдэргэлхэ 107, vi
Бүд бүһэ 166
Бүд үмдэн 177
Бүд нуури 36, 37
Бүдүүн гэдэһэн 154, 155

Бүдүүн үнeэн 232
Бүдүүн хонин 238
Бүлөөлинсэр 10
Бүлүүр 127, 128, 139
Бүлхи 153, 188, 195
Бүлэ 10, 17, 18
Бүлэ зээ 9, 10
Бүлэн/һур 61
Бүлэнсэр 9, 10
Бүлюу/лабаадха 249
Бүлюүдэхэ/лабаадхадаха 246
Бүм viii
Бүмбэ 87, 119
Бүрeэ 52, 72
Бүрeэ тамга ix
Бүрeэһэтэй шэрдэг 122, 126
Бүржэн һама iii
Бүрхөөр/бүрхээр/бүрхөөг 142
Бүтүү I 36, 57, 60, 131, 175, 184
Бүтүү II 93, 149
Бүтүү жолоо 220, 221, 222
Бүтүү үдэшэ (һүни) 93
Бүтүү утаһан тамга x
Бүүбэй 24, 29, 30
Бүүбэйлхэ 29
Бүүргэ 212, 219, 220
Бүхөөгтэй/бүрхөөгтэй тэр-гэ 225
Бүхэ барилдаан 56, 58, 59, ii, xiv
Бүхэ барилдаашан 56
Бүхэ барилдаанай дүрим 56
Бүхэ барилдаашанай тэмсээндэ гаралга 57
Бүхэд гэхэн мяхан 150
Бүхэли мяхан 93, 151
Бүхэтэр хажуур 248
Бүхэхэ 121
Бүһэ 57, 109
Бүһэ бүһэһөө хам барисалдаан 56, 57
Бүһэ/бэһэ 166
Бүһэ/малгай нюулга 49
Бүһэнүүдһээ хам барисал-даһан барилдаан 58
Бүһэлхэ 166
Бүһэтэй хүнэй дэгэл/эрэ дэгэл 165
Бүһэтэй хүнэй эмээл 221
Бүүһэг 149
Бүхын байра 58
Бэ бэеэ хөөдэхэ 26
Бэлбэһэн 10
Бэлхэбшэ 176
Бэлшэхэ 211, 233, 245
Бэлшээри 238, 245
Бэлшэхэхэ 238, 241
Бэлэг барилга 17, 26
Бэлэг табилга 15
Бэр 153
Бэрбэгы 213, 218
Бэргэн/бэригэн 10
Бэри 10, 14, 15, 17, 18, 94, 125, 143
Бэри буулгаха 14

Бэриие бэдэрэлгэ 14
Бэриин мүргэлгэ 17
Бэрсын дасан vi
Бэрһэгүй болохо 242
Бэһэлиг 47, 48, 202, 203
Бэһэлиг нюулган 48
Бээлэй тууха 42

Г

Гаарамба 72
Гааһан 165
Габала 72
Габжа 72, 80, 85, 86, 149, 152, 159
Гагналга 204, xvi
Гадагба 72
Гадар 38, 126, 171, 173, 174
Гадарлаха 173, 187
Газарша xi
Гал дэгжээхэ 72, 112
Гал манаха 112
Гал носоохо 25, 113, 120
Гал тайха 32
Гал тахилга 72
Гал түлихэ 17, 108, 110, 111
Гал удхалха 112
Гал һэргээхэ 112
Галша xi
Гал шабадаха 112
Галай һүллөөһлһэн 113
Галгюулха 215, 231, 236
Галда үргэхэ 18, 95
Галтайн (Түгнэ-Галтайн) дасан 73
Галуунай дээгүүр ниидэн бусалга 252
Ган 254, 255, viii
Гандан 69, 72, 73, 78, iv
Гандаха 255
Ганжан 131, xv
Ганжар 73
Ганжарбын гэгээн 73
Ганжуур 73, ix
Гани һара vii
Ганзага 21, 219, 220, 221
Ганзагалха 221
Гар талхи 192
Гар тээрмэ 132, 146
Гараг 73, 253, vii, viii
Гарагай үдэрнүүд vii
Гараха наранай задаралга 251
Гаргаха 23, 90, 91
Гаргаха болохо 21
Гарзалха 232, 242
Гарууди 57, 59, 73
Гарьха 199, 200, 201, 214
Гарьха тамга ix
Гасуу 62, 115, 191, 227
Гахай багшын гал түли-хэ 254
Гахай жэл vii
Гахай саг vii
Гашай 73, 79
Гашалһан хүн 137

Годон туулмаг 133
Годон нуури 30, 37
Годон шэрдэг 123, 126, 153
Гол 225
Гол морин 224
Гол/мухарюулга модон 196
Голто 73, 119, 120, 203, xiv
Гомбо iii
Гороо 26, 73
Гортиг 204
Горьё 167, 219, x
Горьё тамга x
Гохо 38, 189, 249
Гудад мяхан 148
Гуйба 210, 211, 212, 218, 223
Гуламта 17, 76, 110, 111, 116
Гунан 51, 55, 209, 229, 231
Гунгарбаа 116, 117, 118, 203
Гунжан 229, 231, 232, 245
Гуран шээрэн 255
Гуран һара vii
Гурбан эрдэм 73
Гурбан эрдэни 66, 73, viii
Гурба тоо viii
Гуталай хүбөө 184
Гуу 118, 199, 203
Гуулин 174, 203
Гуша 8
Гушан гурба тоо ix
Гушан долоо тоо ix
Гуя 148, 149, 150, 156, 211
Гуя эмдэлгэ 149
Гүйгөөшэ мориной шэнжэ-нүүд 55
Гүйжэ ябаһан үхибүүн 28
Гүйлгэхэ 55, 171, 213, 215
Гүлзөөргэнэ/үлжөөргэ-нэ 145
Гүрэм 68, 74
Гүсэ 29, 130, 141
Гүнэйн дасан «Дэчен Чойнхорлин» iv
Гүлгэнэй таарамжагүй шэнжэнүүд ба тэрэниень заһалга xii
Гүүн 55, 56, 140, 209, 215
Гьячжин iv
Гэбгы 74
Гэбшэ 72, 74
Гэгэхэ 30
Гэгээн 71, 73, 74
Гэгээтэйн дасан «Дамба Брэйбун» iv
Гэдэһэ аршаха 148, 155, 157
Гэдэһэ гаргаха 154
Гэдэһэ дүүрэлгэ 244
Гэдэһэн 21, 154, 156, 217
Гэдэһэтэй өөхэн 158
Гэдэһэтэй шуһан 155
Гээзэгэ 178, 197, 199, 200, 203
Гэлэн 74
Гэмэрхэ 30
Гэр I 17, 67, 99, 102, 103
Гэр II 155
Гэр III 167
Гэр тоорогдохо 17
Гэртээ түрэхэ 22
Гэсхы 74

Гэшүүнэ 145
Гэшэхэ 247
Гээхэ 21
Даага ташаха 210
Дааган 55, 209
Дааган шэхэн 145
Даалин тэрлиг 25, 171
Даам 42, 43
Даари 244
Дабжад 117, 119
Дабaa vii
Дабирхай 226, 232
Дабирхайдаха 226
Дабталаа 246
Дабтаха/сохихо 246, 249
Дабхар бээтэй болохо 21
Дабхарга 108
Дабхаса 169, 175, 176
Дабһалһан мангир 144
Дайдын хэшэг x, xi
Дала 149, 151, 152, 156, 171
Далай лама 70, 74, 75, 87, xiv
Далан 158
Далан гурба тоо ix
Далга(н) 74
Дали 61
Далитай шарга 227
Дамаари 75
Дамбар 158
Дамдин iii
Дамжаха 28
Дамжан дорлиг iv
Дамсарай 74
Данжуур 74
Даралта 37
Даруубша 227
Даруулга 201, 203
Даруулгын гол 197, 198
Дархан удха 74
Дасан 67, 69, 73, 75, 78, 83
Даха 175, 183, 240, xvi
Дахалай хурьган 237
Дахуул үхибүүн 10
Даяанша 74, 88
Диваажан 67, 75, 80
Диганаал дэгэл 171
Дид-хамба 75
Диилдэһэндэ тоологдохо ушарнууд 59
Добжоон 75
Добын наадан 49
Догжуур 75
Догшод 75
Долоогоно 145
Долоон гал xi
Долоон эрдэни 75
Долоон нуурай дасан vi
Долоо тоо viii
Домбо 71, 119, 130, 132, 141
Доншуур viii
Дооромбо 32, 75, 91
Досоодо хормой/дотор хор-мой 169

Дотор 179
Доторшон xi
Дохолтохо, туруунай үб-шэн 243
Дохюур 75
Дралха кьечикбу iv
Дугааг 225, 226, 227
Дугааг матаха 226
Дугаагай хүл 226
Дугаагай хонхо 224
Дугааглаха 226
Дуган 75, 76, 82, 83, 85, 87
Дугты 183, 184
Дуйнхор 75, iii
Дулды 122
Дуншаа гаргаха 21
Дуншаха 21
Дурдалга 71, 75
Дутуу гаргаха 21
Дутуу түрэхэ 21, 212
Дуу андалдаан 48
Дуудалга 56, 75
Духаряа ябуулха/бариха 15, 18, 94, 95, 130, 149
Дуһаалга 75
Дүгжүүбэ 93, xiv
Дүйсэн үдэр 76, 120, ix
Дүли (шулуун) 110
Дүнжэн 229, 231
Дүнэн 229, 231
Дүрбэн бэрхэ 44, 46,
Дүрбэн үнэн 76
Дүрбэн, зургаан шүдэтэй хонин 238
Дүрбэ тоо viii
Дүрбэлжэн нюдэтэй хотошо xii
Дүрөө 101, 212, 213, 219, ix
Дүрөө тамга ix, x
Дүрөөбшэ 219
Дүрөөдэ шагтагалдаха 213
Дүрөөтэй бэһэлиг 202
Дүршэг 76
Дүрэ I 56, 58, 118
Дүрэ II 77, 117
Дүрэ III 236
Дүү 8, 9, 10
Дүүжэн үлгы 35, 36
Дүүрэхэ 95, 103, 212
Дүшэ I 9
Дүшэ II 246, 249
Дүшэн юһэн хоног 91
Дхарма 76
Дэбхэрхэ 27, 49, 211
Дэбһэ(н) 219, 220, 221
Дэбшээри 196
Дэбэр 120, 130
Дэгтэнги 119, 124
Дэгэл 38, 162, 195
Дэгээ 131
Дэлгэмэл бурхан 76
Дэллэхэ 210, 223
Дэллээн 210
Дэлһэн 209, 210, 217, 218
Дэлэн 153, 233, 244
Дэлэн хабдаха 244
Дэлэнгээ үбдэхэ 233
Дэлэннэхэ 233

Дэлюун 154, 243
Дэлюурхэ үбшэн 243
Дэмчэг *iii*
Дэнзэ 179, *xv*
Дэрын нюур 125
Дэрын нюурай утаһан 126
Дэрын таб 125
Дэрэ 18, 117, 122, 125
Дэрэ буляалдалга 18
Дэрэ түрүүн 122
Дэрэстын дасан «Лхундув Дэчелин» *iv*
Дэхэхэ 233
Дээбэри 103, 108, 109
Дээжэ 16, 54, 76, 119, 141
Дээһэн аргамжа 236

Е, Ё

Еэбэн 146
Ерээдүй сагай дасан — Угнасаагай дуган *vi*
Ехэ бургад (боргон) нара *vii*
Ехэ тэрбүм *viii*
Ёбуутай хүригшэн 233, 234
Ёбуутай хээр 217, 218
Ёотон 234
Ёохор 17, 48, 49, 180, 225, *xiv*
Ёпоошхо 146, 154
Ёрхо 47

Ж

Жабар 252, 253
Жабдан 94, 116, 117, 123, 126
Жабты табюулха 31
Жаган 76, 110, 120
Жадха 76
Жалабша 142, 143
Жамсаран *iv*
Жалсан 76, 118, *xv*
Жанша 118, 121
Жаншалха 121
Жараахай тамга *ix*
Жасаа 76
Жасааша лама 76
Живаа *viii*
Жодоото 76
Жолоо 194, 212, 222
Жолоодохо 213
Жолоошо 55
Жоод 73, 76, 77
Жоодшо 76
Жороо тэргэ 126, 225
Жуд дуган 76
Жүрөөдэхэ 21, 29
Жэбхэндүүлхэ 132
Жэгшэхэ 214
Жэдэхэ 241
12 жэлнүүдэй нэрэнүүд *vii*
Жэлээ оруулха 77
Жэмбүүр 51

Жэрмэһэн/жэрмэсэн боло-хо 20
Жэрэм 211, 219
Жэрэмдэхэ 221
Жэшэхэ 192

З

Заадаха 214
Заарин 77
Забаг 108, 109
Забьяа 130
Загали бурхан 118
Загастайн дасан «Дэчен Рабжалин» *v*
Загаһан тамга *ix*
Заглуу 130
Загуурди 77, 91
Зада 254
Задагай гал 110
Зайдалха 213
Зайдан хана 105
Зайдан шарга 227
Зайла 232
Залаа 164, 179
Залааһан/залаадаһан 95
Залаагай тамһан 179
Залаха 120, 121
Залма 77, 171, 200
Замбаа 146
Зангяа 77, 121
Зандан Жуу 76, 77, *xiv*
Зартагай 25, 112, 113
Засуул (үнэлэн туһалаг-ша) 57
Засуулай (үнэлэн туһалаг-шын) хубсаһан ба үүр-гэ 57
Заха 1 86, 108
Заха 11 126, 165, 169, 177
Захатай бурхан 118
Захын үнгэсэ 164, 165
Захын хүбөө 163, 165, 168
Заһал 15, 18, 77, 125, 173
Заһуул (засуул) *xi*
Заядаха 233, 234
Зогдор 165, 229, 230
Зогсоолой адуун 211
Золголгон (золголдохо) 93
Золиг 68, 76, 77, 78
Зомгоол/зомгооһон 113
Зонхилогшо 18
Зонхобо 77, *iii*
Зошо 77
Зөөхэй 128, 135, 137, 138
Зугаалайн дасан «Дэчен Чойнхорлин» *iv*
Зуйхамаг 36, 37
Зула 77, 91, 93, 119, 120
Зула бадарааха/бариха 120
Зула хурал 77
Зулаг 182, 184, 185, 212
Зулайнь бүтэхэ 28
Зулын гол томохо/хэхэ 120
Зулын сэсэг/буурсаг 121

Зулын тоһон 120, 130, 155
Зурам 77
Зураахай 61
Зургаа тоо *viii, ix*
Зурхай 41, 70, 72, 78, 90, *vii*
Зурхайша 78
Зутараан сай/зутантай сай 141
Зуудаг 113
Зуузай 184, 187
Зуун найма тоо *ix*
Зууха 111, 214
Зүһаг 237, 239
Зүһалан 98, 99, 100, 191, 245
Зүһаха 99
Зүб үүдэн 107
Зүб хажуу 211
Зүйхэ 187
Зүгдэр Намжилма *iii*
Зүүдхэл 197, 200, 201, 202
Зүүн 1 18, 25, 51, 88, 107, 120, 212, 244, 246, *vii, xii*
Зүүн 11 189
Зүүн ба баруун дали *x*
Зүүн тала/галай зүүн тала 116
Зүүн талын байра 59
Зүүн талын барисалдаан 58
Зүүн талын хам барисалдаан 58
Зүүнэй гэр 201
Зүүнэй хадхуур 189
Зүрхэн 154
Зүхэли 78
Зүһэ/жүһэ 216
Зүһэлхэ/жүһэлхэ 234
Зэд 84, 113, 118, 203, 243
Зэд бугааг 202
Зэмһэн 148, 149
Зэмсэг 51, 52, 112, 131, 144, 162, 166, 187, 189, 192, 194, 219, 226, 248, 250, *xi*
Зэмьеэ 98, 103
Зэндэмэни тамга *x*
Зэргэшээ морин 224
Зэрлиг үхэр нюдэн 145
Зээ 9, 10
Зээг 27, 109
Зээгэтэ аба 5, *x*
Зээнсэр 9, 10
Зээрдэ 209, 216, 217
Зээрэмбэ 78

И

Ивалгын дасан 60, 78, 82, 87, 88, *iv, xiv*
Иилгэдэһэн 138
Иишгэгэ 183, 184, *xvi*
Им/имь 211
Илагшын дэбшэл 59, *xiv*
Империал 203
Инзаган шэрээ 117
Инсагаалха 214
Иочин 52

XX

Л

Лавран 78, *xiv*
Лама 67, 74, 78, 81, 85
Лама найжа 32, 41, 70
Ластии 61
Литэ 78
Лимбэ 51
Логшохо/шогшохо 187, 215
Лусад 78
Луу жэл *vii*
Луу саг *vii*
Луушан гутал 182
Луу хуур 52
Лушан 113
Лүйжэн 78
Лүндэн 78
Лхагба *vii*

М

Маани 32, 68, 76, 78, 85, 88, 90
Маахууза малгай 180
Магнал дэгэл/магнал гадартай дэгэл 146, 170
Манзашэри *iii*
Манджушри бурханай ордон. Эргэ-Бүргын да-сан *vi*
Магнал тэрлиг 146, 170, 171
Майдари 78, *iii*
Могой жэл *vii*
Могой саг *vii*
Могой тамга *ix*
Модон халбага 129
Модон хүнэг 51, 127, 137
Модон шанага 127, 128, 129
Можо 1 62, 103, 106, 107, 109
Можо 11 149, 150, 151,
Можо 111 221
Мойһон 144, 145
Мойһоной хурһан 144
Монбупутра *iv*
Монгол тобшо 174
Монгол, хэбтэһэн «Цэ» там-га *x*
Монгол үзэг «Гэ» тамга *x*
Мордохуулха 16, 18, 95, 211
Мори хорихо 212
Мори хойхо, хургаха 55
Мори хургаха/эмнигые хургаха 211, 215, 244, *xvii*
Мори абаха 10, 94
Мори мулталха 224, 226
Мори татаха 213
Мори тэргэ 224, 226
Мори тэргэлхэ 224, 226
Мори унаха шодоогууд 55
Мори урилдаалга 54
Мори урилдаан 45, 55
Мори урилдаанай дүримүүд 55
Мори уяха 212

Мори хүллэхэ 91, 224, 226, 227
Мори хүтэлхэ 212, 222
Мори хазаарлаха 211, 222
Мори эмээллэхэ/эмээл то-хохо 211, 213
Морин 17, 45, 208, 209, 211, 213, 214, 215, 236, 243, 244
Морин жэл *vii*
Морин саг *vi, vii*
Морин самса 177, *xvi*
Морин тамга *ix*
Мориной соло дуудалга 56
Морин унаа 208, 224
Морин хуур 52
Моринһоо бууха 212, 219, 222
Моринһоо унаха 212
Мориндо мордохо 16, 56, 212
Мориной туруунай хахарха 243
Мориной хара туруу 252
Моритой хүн 16, 212, 224
Моришон 55, 210
Мотор 79, *iii, iv, viii*
Мөөр 82, 224, 225, 226, 250
Мөөрэхэ 234
Мужаа 248
Мундаа 218, *xii*
Мунса 21, 131
Мунхан 79
Муу гараг 73
Майдариин хурал 78, 79, *xiv*
Майхабша 79
Мал барюулга 15
Мал гаргаха 147, 148, 153
Мал заалга 26
Мал заһалга 244
Мал хэтэрлүүлхэ 32
Малаабша 221
Малаагшан 233, 234
Малай галзуу 244
Малай ногоондо садаха 254
Малай түл 155, 184, 184, 208
Малгай 57, 178
Малгай нюулга 42, 43, 49
Малгайн омог 180
Малгайн орой 178, 179, 180
Мамбын дасан 79
Манаан 210
Манаха 112, 209, 210, 241, *xi*
Мангир 144, 153, 156, 157
Мангир дараха 144
Мангир түүхэ/татаха 144
Мандал 56, 73, 119, *iv, ix*
Манжа 60, 79
Манжуур залаа 166, 179
Манзашэри 32, 79, *iii*
Манрамба 79
Мансы 29, 35
Мансылха 35, 36, 37, 125
Масаг 79
Матаар/матаар аяга 129
Махабад 72, 155, 211, *viii*
Маюуза 219, 220
Милаан 41
Милаанай удха шанар 41

Милаангууд 26, 41
Милан тахал 244
Миндаһан 170, 187, 188
Могойн хадхаһан 244
Модон үүдэн 107
Модон аяга 24, 123, 129, 157
Модон гэр 102, 103, 110, 125, 151
Модон тобшо 174
Мухагшан 234
Мухалай 22, 23, 116, 122, 123, *vi*
Мухалиг 114
Мухалигтай тэргэ 225
Мухар гуя 150
Мухар төө 185
Мухар хүнжэл 126
Мухар һөөм 185, 186
Мушхалаа 191, 192, 193
Мушхалаагай гасуу 191
Мушхалаада оруулха/гарга-ха 191, 192
Мушхамал 235, 236
Мүгэлзы 234
Мүлхихэ 27
Мүнгэлэлгэ 204
Мүнгэн 120, 122, 123, 125, 126, 129, 130, 166, 167, 174, 175, 179, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 219, 221, 222
Мүнгэн бугааг 202
Мүнгэн бэһэлиг 202
Мүнгэн тобшо 174
Мүнгэн хүбөөтэй аяга 129
Мүнгэн хутага 166, 167, 204, 219, 222, *xvi*
Мүнгэн шагта 199, 219, 221
Мүнгэшэ дархан 204
Мүндэр 230, 255
Мүр 38, 179, 246, 247, 252, *iv, ix, x*
Мүр гаргаха 246
Мүр тууха/хашаха 246
Мүргэл 67, 69, 73, 78, 79, 82, 83, 85, 86, 91, 93, *i, xi*
Мүргэхэ 72, 235, *xiii*
Мүрэни дуган *vi*
Мүрын/мүрэй гуу 199
Мүшхөөһэн 163, 170
Мүшэр 43, 77, 84, 112, 113, 132, *xi*
Мэгзэм 41, 78, 79, *ix*
Мэлзэн боро 217, 218
Мэлхэй 44, 46, *xiv*
Мэнгэ голлохо 79
Мэнгээрһэн 149, 153, 154, 243
Мэнгээрһэн хоолой 154
Мэндэшэлэлгэ 10, 57, 93, 94, 95, 112, 116, 212
Мэнзэ 79
Мягмар *vii*
Мяха татаха 156, 159
Мяха үйхэ 151
Мяха шанаха 151, 153, 154
Мяха эмдэхэ 148
Мяхан түрэл 10

Н

Нааданхай 38
Набтаһан 233
Нагаса 8, 9, 10, 41, 144
Нагаса аба 8
Нагаса абгай 8, 144
Нагаса ажы 8
Найдан 79
Найжа 32, 41, 70, 79, 148
Найжа гуйха 32
Найжалха 32
Найрай айлшад 41
Найман тамга *ix*
Найма тоо *viii*
Наманшалха 73, 79
Намар тэрэнгиин дахин сэсэглэлгэ 252
Намарай тэнгэриин хаяа ажаглалга 252
Намсарай 79, *iv*
Намюурга 200, 201
Нарай 21, 23, 24, 209, 238
Нарайлха 21, 22, 23, *iii*
Нарайтай болохо 21, 23, 31
Нара зүб хас тамга *ix*
Наранай арюунда (сэлмэгтэ) оролго 251
Наранай задаралга 251
Наранай хүрээтэхэ 251
Наран тамга *ix*
Нарба 152, 218
Нари 150
Нари задалха 150
Нарин гэдэһэн 132, 154, 156
Нарин дархан 204
Нарин шэлбэ 252
Нахал 243
Наһата 119, *ix*
Нашан ба нугаһад 43
Наян нэгэ тоо *ix*
Нидхэрхэ 192
Ниидхэхэ 188
Нима *vii*
Нирваан 69, 79, *iii*
Ногоо эдихэ 242
Ногоолин 203
Ногоолин шулуун тобшо 175
Ногоон Дара эхэ 79, 81, *iii*
Ногоон дээрэ гараха 242
Ногоон сай 29, 141, 157, 193
Ногоондо садаха 242, 254
Ногооной гаралга 254
Ногто 222
Номо 60
Нойр 154, 157
Нойтон саһан 253
Номин 175, 179, 197, 203
Номнол 71, 75, 79
Номон тамга *ix*
Нооһо сохилго 171, 195, 196
Нооһо сохилгоной һүүлэй сайлалга 196
Нооһо хайшалалга 195
Нооһо хатаалга 195
Нооһо ээрэхэ 189

Нооһон оймһон 183
Нохой жэл *vii*
Нохойн шүлһэн эмтэй домтой *xii*
Нохой саг *vii*
Нохойтой холбоотой бэлгэ тэмдэгүүд *xii*
Нугарһан 18, 153
Нүгшэлгэ 83, 90
Нүгшэхэдэ зоохо сэргэ 101
Нүгэл 59, 67, 71, 79, 83, 84, *iv*
Нүүргэдэһэн 195
Нэгэ талын байра 59
Нэгэ тоо *viii*
Нэбтэгэлдихэ 125, 187
Нэмнэхэ 236
Нэмнээ 236
Нэмэри 16, 17, 59, 99
Нэрһэн 145
Нэрьеэн/нэрьелгэ 49
Нэрэ хэлгүүлхэ 32
Нэрэ эрихэ 32
Нэрэгүй тамга *x*
Нэрэдээ даагдаха 32
Нэрэтэ мяханууд 151
Нэхы дотор/нэхы дотортой дэгэл 22, 171, 173, 183
Нэхэмэл нооһон бүһэ 166
Нюдарга 43, 166
Нюдэнэй шэл тамга *ix*
Нюрга даруулха 243
Нюрган 24, 26, 47, 55, 60
Нюруулха 248
Няаха 159, 187
Нялха 21, 23, 24, 41, 121
Нярба 79, 149
Няһалалга 44, 45, *xiv*

О

Обоо 68, 70, 79, 80, 85
Обоодой 69, 80
Обоохой гэр 109
Оглёобо 176, 225, 226, 244
Однохоол тэргэ 224
Одхон 9, 72
Одсрун *iii*
Оёдол 179, 180, 187, 189
Оёдолшон 161, 185, 186, 188
Оёорсог 124, 128, 137
Оёхо 109, 170, 173, 180, 184
Оймһон 38, 183, 187, 189
Оймһоной зүүн 189
Ойхоной дасан *v*
Олбог 80, 123
Олих 234, 235
Ольбон 215, 255
Омһон 158
Оморюун 218, 221, 229
Онгон 66, 80, 84, *xiv*
Оноо 61
Ондо орохо 242, 245
Оодорхо 183, 215
Орёолто 121, 183, 199
Орбонгойнь наашаа боло-хо 233

Оргой 68, 8᠐, 1᠐᠖
Орилхо 3᠐
Орлигой дасан «Ламажапдойлин» v
Ормог 149, 15᠖
Оро заһалга 18
Орог ямаан 24᠐
Ород үлгы 35, 3᠖
Орой эхилһэн бороо 254
Оролго vii
Орон 21, 25, 29, 3᠐, 35, 69, 75, 8᠐, 82, 86, 87, 1᠐3, 116, 117, 122, 123, 125, 12᠖, 151, 15᠖, 172, 193, 249, viii, ix, x
Орооной буура 23᠐
Орооһондо бусалгагдаһан яһан 195
Орооһоной шүлэн 157
Орооһотой тахил 119
Орохо наранай задаралга 251
Орхимжо 69, 7᠐, 8᠐, 13᠐
Отог 1᠐, 25, 1᠐2, 1᠐9, 11᠐, 24᠖, ix, xi
Отондо орохо 232
Отошо 8᠐, iii
Отошын хуга 8᠐
Охотнооной үеэ таталга 252
Ошон 112, 114
Ошор 18, 8᠐, 119, 218, ix, x
Ошор тамга ix, x
Ошорбаани 8᠐
Ошорбаани Бурхан 59
Оюун 197, 2᠐3, i, viii
Очирдари iii
Очир-Дари бурханай Ордон-Янгаажан дасан «Даши Шарвавлин» vi
Очирвани iii, iv

ӨӨ

Өөлжэ (үбөөлжэ) хара vii

П

Пайлса 225
Папааха 18᠐
Пеэшэн 24, 11᠐, 111, 112, 113, 14᠖
Поольшо/поолец 199, 2᠐3
Поольшо тобшо 174
Посхоод 245
Потала (Будала) 8᠐, 86
Пулаад 15, 1᠖, 23, 26, 122, 125, 133, 1᠖3, 1᠖9, 17᠐, 171, 18᠐, 183, 24᠖
Пэлдэн 8᠐
Пэнии 183, 184
Пэхар iv
Пүрбэ vii

Р

Рабжамба 81
Римбүүшэ 81

С

Саба 21
Сабдаг 59, 71, 81, xi
Сабдаха 12᠐
Сабдуур 12᠐
Сабидар 215, 217, 218, 222
Сабира 81
Сабхи 183
Сабшалан 11᠐, 235, 245, 24᠖, 248, 249, 254, xvii, xxi᠔
Сабшаха 93, 183, 214, 24᠖, 247, 248, 255, vii, xii
Сагаа бусалгаха 14᠐
Сагаагшан 234
Сагаалган 65, 7᠖, 93, ii, xiv, xv
Сагаан 15, 42, 93, 94, 95, 11᠐, 122, 125, 128, 129, 131, 137, 138, 139, 144, 145, 152, 159, 174, 175, 184, 193, 197, 199, 2᠐᠐, 2᠐2, 2᠐3, 2᠐4, 2᠐8, 218, 221, x
Сагаан Гомбо iii
Сагаан (морин) 216, 218
Сагаан алтан 2᠐3
Сагаан буурал 144, 217
Сагаан Дара эхэ 33, 81, iii, xiv
Сагаан модон 43
Сагаан мяхан далга 81
Сагаан тоһон 138, 145, 152
Сагаан үбгэн 81, 92, xv
Сагаан шүрэ 2᠐3
Сагаан эдеэн 13, 16, 25, 31, 93, 94, 95, 12᠐, 137, 139, 142, 145, 196, xv
Сагаан эдеэн табаг 145
Сагаан ямаан 24᠐
Сагаан-боро 216, xi
Сагаан/сагаа мүнгэн 122, 125, 175, 197, 2᠐᠐, 201, 2᠐3, 221
Сагаанай шүүһэн 14᠐, 193, 194
Сад тобшо 174
Сажан 113
Сай 15, 17, 29, 93, 94, 113, 124, 13᠐, 131, 193, 244, vi
Сай аягалха/хэхэ 94, 95, 11᠖, 129, 124, 129, 133, 187
Сайба 115
Сайн хэршүүл 13᠐, 131
Сайраха 24, 27, 29, 191, 255
Саламаад 137, 138
Сам 81, xiv
Самба iv
Самнаха 81
Самса 15, 38, 55, 172, 177

Самьи iv
Сан 73, 78, 81, 86, 91, 93, 95, 118, 12᠐, xiv
Сандүй iii
Санагын дасан «Даши Пунсоглин» v
Сан табиха 81, 91, 93, 12᠐
Санкт-Петербурлын «Гүнзэчойнэй» дасан v
Сангарил 81
Сангха 66, 73, 81
Сандагаха 243
Санзай 68, 81, 84, 91, 117, 119, 12᠐
Санид 81
Сансар 81, 82, viii
Сансарын хүрдэ 82, viii
Санхир сагаан 218
Сапуун 226
Сар 15, 224, 225, 231, 234, 23᠖, 238
Сарампай 62
Сар тэргэ 225, 231
Сартуул-Булагай дасан «Гээдэн Пунцоглин» iv
Сар хүллэхэ 224, 225, 231, 23᠖
Сараг 182, 184
Сардаг 215
Сардагшаха 215
Сасали 82, 8᠖, x
Саха 115
Сахариг 3᠖, 62, 114, 122, 199, 2᠐᠐, 219, 22᠐, 222, 225, 22᠖, 23᠖, iv, ix
Сазариг тамга ix
Сажимжа 17
Сахюур 112, 114, 1᠖7, 2᠐1, xi
Сахюусан (һахюуһан) 59, 67, 69, 71, 76, 82, 83, 85, 93, 121, iii, iv, v, vi, viii
Сахюусан дуган 82
Саһан 17, 11᠐, 148, 18᠐, 212, 227, 234, 249, 252, 253, 255, xii
Сая viii
Сиддхартха 82
Сиидэм 141
Соёрхо 1᠐9, 215
Сог 112, 113, 114, 119, 157
Соголиг/соглиг 121
Согшон дуган 87
Сой 253
Сомпи 188
Сомпи зангидаха 188
Сонгоол дасан 82
Сонхо 1᠐3, 1᠐4, 114, 159, 1᠐8, 242, 253, xxi᠔
Соолго 242, 25᠐
Соохор 23, 217, 218, xxi᠔
Сор 93
Сорго 3᠖, 37, 51, 72, 111, 142, 143
Соржо 82
Сохимол 174, 184, 188, 2᠐᠐
Сохимол сохихо 188
Суба 173, 17᠖, 2᠐᠐, xvi

Субад 2᠐3, viii
Субарга 71, 73, 82, 251, iv, viii, ix, xiv, xvii
Суганды 82
Сугаха 214
Сулгы алтан 2᠐3
Суулгын дасан «Сунграб Шейраблин» v
Сумаа 24, 133, 151, 2᠐2
Сусал 15, 32, 11᠐, 113, 15᠐
Суур 51
Сууха 5᠐, 51, 128, 154, 155, 157
Сууха хуур 51
Сухабаадиин орон 71, 82
Сүб 138
Сүгсэ 83, 117, 119
Сүмэ (һүмэ) 66, 68, 71, 83, 116, 118
Сүсэгы 137, 139, 14᠐, 144
Сүүгэл дасан 73, 83
Сүүгэл дасан «Даши Чойпэллин» iv
Сэгээ 21, 5᠖, 128, 14᠐
Сэмбэ бүд гутал 183, xvi
Сэмбэ дэгэл/сэмбэ гадартай дэгэл 173
Сэмгэн 73, 149, 15᠐, 153, 157, xi
Сэндэмэ iv
Сэргэ 1᠐᠐, 1᠐1
Сэргэ зоохо газар 1᠐᠐
Сэргэ хэхэ модон 1᠐᠐
Сэргэ бодхоолго 18
Сэргэ бурхан 83, 1᠐1, 117, 118, xiv
Сэргэ бурхан шажантай холбоотой 1᠐1
Сэргэ һуулгаха заншал 1᠐1
Сэргэ нангин удхатай 1᠐1
Сэргын хэршэлээнүүд 1᠐1
Сэржэм 16, 78, 83, 1᠐1, 13᠖
Сэртээлыниг 226
Сээжэ 149, 154, 162, 1᠖3, 1᠖7, 169, 17᠐, 171, 187, 189, xii
Сээжэ дэгэл/сээжэ дотортой дэгэл 162, 171, 189
Сээжэшэ 17᠖
Сээр табилга 31

T

Таалсалга 44, 45
Таб 125, 175, 219, 22᠐, 221
Табaг 15, 1᠖, 25, 28, 93, 94, 124, 129, 137, 149, 155, 19᠖
Табaг бариха 95
Табaг мэдүүлхэ 15, 95
Табaг табиха 94, 95, 124, 19᠖
Табан зүүн 38, 189
Табан хаан iv
Табан хушуу мал 47, 54, 189, 2᠐8, 228, 231, 237, 239, 25᠖, ii, viii, xv

xxii

Табангууд-Үчөөтэйн дасан «Дэчен Рабжалин» iv
Табарха 215, 216, 217, 221, 224
Таба тоо viii
Табан тэбхэр тамга x
Табаршаалга 4᠖
Табгай 184, 216, 217, 218, 228
Табгай сагаан 216, 217, 218
Таблалга/хэбтэ сохилго 174, 2᠐4, 219
Табсан 72, 93, 1᠐1, 11᠖, 117, 118, 119, 124, x
Таг 117, 123, 129, v, xv
Тагаалал 73, 83, 85, 9᠐
Тагалсаг 15᠐, 153
Тайлаг 228
Тайлган 24, 25, 26, 77, 82, 83, 84, xiv
Талха хуураха 141, 14᠖
Талха һамарха 131, 138, 14᠐, 141
Талха элдэхэ 131, 159
Талхан наһата 121
Талханай нюхуур 131, 14᠖
Талхатай сай 141
Талхидаха 192, 194
Тамһалдиха 37, 1᠖5, 1᠖6, 1᠖7, 169, 174, 179, 187, 188
Тамһан 8, 1᠖5, 1᠖6, 1᠖7, 179, 187
Тама 83
Тамга 21, 13᠐, 132, 21᠐, 211, 238, 244, ii, ix, x
Тамгалха 21, 121, 211
Тамчын дасан 83
Тамчын дасан «Даша Гандан Даржалин» iv
Тан 83
Тангарха/тангаршааха 214
Танха 76, 142, 143, xv
Танхын хабхаг 142, 143
Тараал 74, 91
Тараг 11᠐, 127, 128, 137, 139, 182, 19᠐, 192, 193, 243, 244
Тараг бүрихэ 137, 192
Тарагай хүрэнгэ 137
Тарбага боохо 157
Тарбага хабшаха 158
Тарбаган дотортой дэ-гэл 1᠖7, 172
Таргалха 55, 99, 215, 242, 245, 254, 255, xi
Тарим 83
Тармаха 247
Тармуур 24᠖, 247, 248, 249
Тарнаан 144
Тарни 67, 84, iii, iv, viii, ix
Тархи 18, 93, 1᠐3, 144, 148, 149, 151, 254, vi, xii
Тархяа дааха 27
Таршалуулха 29
Татааһа татаха 188
Татааһан 1᠖3, 1᠖7, 1᠖8, 1᠖9, 17᠐, 172, 188, 199, xvi
Таталалга 193
Таталга 29, 3᠖, 193

Таталуулха 213, 242
Таталха 192, 242
Татуур 3᠐, 38, 98, 1᠐5, 177, 197, 199
Таха 218, ix, x
Таха тамга ix, x
Тахалха 218
Тахил 69, 7᠐, 77, 8᠐, 83, 84, 118, 119, 12᠐, 121, ix
Тахил аршаха 118, 119
Тахилай аршуул 12᠐
Тахья жэл vii
Тахья саг vii
Ташаргайн булшархай 154
Ташуур 55, 1᠐7, 186, 213, 223, 224, 227, xi
Тибһэ малтаха 144
Тиирэхэ 211, 215, 241
Тоһо иилүүлхэ 138
Тоһо турьяха 25
Тоборюулга 199, 219, 22᠐, 221, 22᠖
Тобшо 25, 153, 174, 175, 188, 192, 199, 2᠐᠐, 2᠐3, 233, ix, xvi
Тобшын таблаа 175
Тогоо нэрэхэ 3, 14᠐, 142, 143, xv
Тогоо шабаха 142
Тогоон 17, 24, 26, 47, 11᠐, 123, 129, 13᠐, 131, 132, 137, 138, 14᠐, 142, 143, 144, 14᠖, 149, 15᠐, 151, 155, 157, 159, 195, 21᠐, 217, 218, 243, 245, x, xv
Тогооной архи 142, 143, x, xv
Тогооной гэр 11᠐, 143, 159
Тогтоохо 15, 4᠖, 54, 6᠐, 7᠐, 85, 11᠐, 211, 238, 241
Тодохо 3᠐, 1᠖9
Тойн 153
Толгой 15, 27, 31, 35, 41, 4᠖, 52, 54, 61, 78, 1᠐1, 12᠐, 121, 147, 152, 153, 178, 18᠐, 197, 199, 218, 219, 229, vi, ix
Толи 7᠐, 73, 84, 119, i, ii, xiv
Толто 154
Тонтогоол 218, 245, 249
Тоо viii
Тооно 28, 1᠐5, 226, 253, vi, x, xv
Тооно тамга x
Тоонто гороололго 26
Тоонто нюуха 25
Тоонто гайха 25, 26, 31, 35
Тоонтодо мүргэлгэ 26
Тоонтодоо хүльбэрхэ ёһо 26
Тоонын гол 1᠐6
Тоонын түхэрээн 1᠐3, 1᠐5, 1᠐᠖, 1᠐8
Тооробшо/тойробшо мал-гай 178
Тоохоон 123
Тордохо 242
Торнихо 27, 32, 242
Тором 228
Тортог 114
Торхо 128, 14᠖

Тотого 1᠐4, 1᠐7
Тохёолгон 252
Тохир (хажуур) 248
Тохой 169, 17᠐, 186, v
Тохом 218, 22᠐, 221, 224, 244
Тохонoг/тохой 1᠖9
Тошон 242
Төө 1᠖7, 185
Төөлэй 18, 19, 151, 152, viii
Төөлэй барилга 18
Төөлэй заһаха 152
Төөнтэй 216, 217, 221
Төөнтэй хара 216, 217, 221
Тугал 26, 28, 133, 133, 139, 162, 195, 231, 232, 233, 234, 235, 23᠖, 238, 243, 244, 248, 249
Тугал бариха 233
Тугал татаха 233
Тугал туулмаг 133, 139, 249
Тугалаа нюуха 233
Тугалай шэшэхэ 244
Тугшанай дасан vi
Тудхуур/тодхуур 127
Туйба 155, 197, 199, 2᠐᠐, 2᠐1, 2᠐3
Туйбын алха 199
Туйбын тобшо 199
Тулам 23, 133, 199,
Тулга 22, 1᠐8, 11᠐, 112, 13᠐, 14᠐, 151, 213, 225, 226
Тулгаха/тулгалха 27
Тураха 242, 254
Туруун 1᠖6, 218
Турьяха 25, 214, 24᠐, 243
Тууга 219, 221
Тууза 17᠐, 187, 188
Тууза сохихо 17᠐, 187, 188
Туузын гол 188
Туузын хэб 187
Туулай жэл vii
Туулай саг vii
Туурга 1᠐8, 1᠐9
Туурга шууха 1᠐8
Толи 7᠐, 73, 84, 119, i, ii, xiv
Толто 154
Тонтогоол 218, 245, 249
Тоо viii
Тооно 28, 1᠐5, 226, 253, vi, x, xv
Тооно тамга x
Тоонто гороололго 26
Тоонто нюуха 25
Тоонто гайха 25, 26, 31, 35
Тоонтодо мүргэлгэ 26
Тоонтодоо хүльбэрхэ ёһо 26
Тоонын гол 1᠐6
Тоонын түхэрээн 1᠐3, 1᠐5, 1᠐᠖, 1᠐8
Тооробшо/тойробшо мал-гай 178
Тоохоон 123
Тордохо 242
Торнихо 27, 32, 242
Тором 228
Тортог 114
Торхо 128, 14᠖

Түлхюур тамга x
Түмэн viii
Түмэн жаргалай тамга x
Түмэр хурабша 189
Түнгэ 184
Түнхэ 62
Түнхэн шулуун 175, 2᠐3, xvi
Түнхэн шулуун/номин тоб-шо 175
Түрии 38, 57, 177, 182, 183, 184, viii
Түрүү мяхан 151, 152
Түрүү хүбүүн 16
Түрүүшэн 18
Түрүүшын үһэ хайшалха заншал 41
Түрүүшын үһэнэй буян 41
Түрхэм 1᠐
Түрэ 2, 15, 17, 18, 19, 1᠐1, 148, 17᠐, 231, xiii, xxi᠔, xxx
Түрэл 2, 8, 1᠐, 1᠖, 41, 68, 71, 75, 1᠐1, 137
Түрэхэ 2᠐, 21, 22, 23, 24, 25, 71, 84, 91, 1᠐1, 139, 212, 232, 233
Түрэхэ болохо 2᠐, 21
Түрэхэ үнеэн 233
Түрэрэн һамганай гар эм дом 23
Түүдэг үбшэн 244
Түүдэгэй/түүдэбшын наа-дан 49
Түүлхэ 226
Түүргэ 84
Түүхэй алтан 2᠐3
Түүхэй арһан 6᠐, 1᠐5, 184
Түүхэй хүн 137, 139
Түхэрээн хээтэй торгон тэр-лиг 17᠐
Түхэрээн тамга ix
Тэбхэ 61, 131
Тэбхэ тобшо 174
Тэбшэ 17, 79, 129, 13᠐, 149, 151, 15᠖, 159
Тэбэг 42, 43, 179
Тэбэг сохихо 42, 43
Тэбэнэ 189, 23᠐
Тэбэрихэ 29
Тэгнэхэ 212, 23᠐
Тэгнээ 133, 23᠐
Тэжээбэри 238
Тэмээ ноһон 23᠐
Тэмээ тэргэлхэ 224
Тэмээн 4, 1᠖, 44, 45, 125, 171, 17᠖, 187, 2᠐8, 228, 229, 228, 23᠐, xvi
Тэмээн тэргэ 225, 23᠐
Тэмээн утаһан 187, 23᠐
Тэмээн хамбы 23᠐
Тэмээн хүбэн 171, 17᠖, 189, 23᠐
Тэмээнэй бүхэн 229, 23᠐
Тэмээнэй мяхан 15᠐
Тэмээнэй хоргооһон 23᠐, 255
Тэмээшэлхэ 22
Тэмээшэн 229

xxiii

Тэрбүм *viii*
Тэргын голой шэхэн 226
Тэргэ 49, 114, 126, 171, 217, 222, 224, 225, 226, 227, 23᠐, 231, 236, 248, 249, 25᠐
Тэргэ амбаар 114
Тэргэ тэмээн/тэмээн тэр-гэ 23᠐
Тэрлиг 57, 125, 146, 17᠐, 171, 176, 178, 187, 2᠐3, *xvi*
Тэртэдэхэ/тэбхэдэхэ 191
Тэрхэнсэй 154, 156
Тэхын шээг 145
Тэхэ 112, 171, 239, 240
Тэхэрюулхэ 238
Тээли 9, 189, 195
Тээрэхэ 244
Тээхэ/ашаха 248

У

Убсанса 84
Убша 84
Уг ii, 9, 1᠐, 15, 16, 26, 82, 84, 1᠐1, *viii, ix, xi, xxx*
Угаалга 84, 91
Угааха 29, 31, 12᠐, 132, 139, 193
Угарха 254
Угдаанай дасан «Содном Даржалин» *v*
Угжа 37, 153
Угжаар (үхибүүн) 29
Угжаха 29
Угтамжа 16
Угтаха 94, 11᠐, 116, 124
Удаажа 23
Удаган 69, 84
Удам 1᠐
Удха 41, 54, 74, 84, 1᠐᠐, 1᠐1
Ужаргай 154
Уйгааг 114
Уйлхай 155
Ула 184, 187
Улаа нарай 24
Улаагана 145
Улаагшан 72, 232, 234, 235
Улаан (морин) 217
Улаан алтан 2᠐3
Улаан арһан 19᠐, 192
Улаан ган 255
Улаан зудан һара *vii*
Улаан хоолой 154, 156
Улаан хоолой урбуулха 156
Улаан татаха 213
Улаан-Удын Дээдэ-Онгостойн дасан «Жанчуб Допанхан» *vi*
Улай 147, 148
Улайшан 147
Улам 25, 71, 213, 219, *i, ii*
Улам татаха 213
Улам һуладхаха 213, 219
Улам шангадхаха 213
Улара һара *vii*

Улхан 128, 129, 144, 146, 155
Ульханай дасан *vi*
Улын шүрбэһэн 188
Ульгам 215, 226
Ум маани бад мэ хум 84
Умай 2᠐, 21, 41, *xiii*
Унаа 17, 47, 62, 224, 242, 252
Унага хаяха 212
Унагааха 21, 3᠐, 47, 187, 194, 21᠐, 218, 246, *xii*
Унаган 55, 172, 2᠐9, 214
Унаган дотор/унаган дотор-той дэгэл 172
Унай 233
Унай табиха 233
Унзад 68, 84
Унтуулха 29, 3᠐
Уняя 2, 1᠐5, 1᠐6, 1᠐7, 1᠐8, *vi*
Уняя униялха 1᠐7
Уняягай үзүүр 1᠐5, 1᠐7, *xi*
Ураа (Дохёо) туг *xi*
Ураг 1᠐
Урбуулха 156, 246
Урбуулһан хошхоног 156
Урга 21᠐, 212, 217, 223, 249
Ургалха 211, 212
Ургаша 21᠐, 211, 214, 217, *xvii*
Ургын хонин 241
Урда тала 58, 1᠐3, 116, 163, 167, 17᠐, 176, 177, 182, *vi*
Урда хормой/элюур хор-мой 169
Ури унаха 254
Уриха 94, 129, 21᠐
Урилдаанай урда тээхи ёһо-лол 54
Урилдаанай зай 54, 55
Урилдаанай моридой наһа-най илгаа 55
Урилдаанда түрүүлһэн моридто иимэ нэрэ соло үгтэдэг 56
Урлаха 187
Урлюулха 232, 233
Урса 25, 1᠐2, 1᠐9, 11᠐, 14᠐
Уриадаһалха 253
Усть-Ордагай дасан «Түбдэн Даржалин» *v*
Ута аралта 225
Ута жолоо 212, 213, 22᠐, 222
Ута намар 238, 255, *xxix*
Утаһа оёхо 187
Утаһан 23, 77, 88, 122, 125, 126, 166, 169, 17᠐, 184, 187, 188, 195, 197, 2᠐᠐, 2᠐1, 219, 23᠐, *x, xvi*
Утаһан бүһэ 166
Утаан 1᠐3, 1᠐8, 111, 114, 121, 151, 171, 195, 211
Утаари/утаариин нүхэн 195
Уталга 84, 191, 195, *xvi, xxi*
Ууган 9, 1᠐1
Уужа 24, 43, 48, 11᠐, 114, 115, 129, 145, 146, 15᠐, 154, 169, 17᠐, 195
Уула 8᠐, 112, 167
Уур 21, 29, 131, 144, 23᠐
Уур мунса хүдэлгэхэ 21

Уураг 18, 29, 139, 152, 153, 156, 233
Уураг тархи 18, 152, 153, 156
Уусань унаха 233
Уута 133, 228
Уушхан 67, 154
Ухваад/ухват 112
Уһалха 242, 245, 246
Уһан нарай 23
Уһатай тахил 118, 119
Ушааг/ушааг пеэшэн 111

Ү

Үбһэ сабшаха 4, 183, 245, 246, 247, 248
Үбһэ үрихэ 237, 242
Үбһэ хуриаха 246
Үбһэ һэлихэ 246
Үбһэн 4, 83, 11᠐, 236, 247, 248, 249
Үбһэндэ орохо 246, 248
Үбгэн аба 8
Үбгэн түрүү 16
Үбдэг талхи 192, 194
Үбдэгсөө саһан 252
Үбдэхэ 22, 31, 32, 68, 7᠐, 2᠐2, 233, 243, 244, *vii*
Үбсүүн 38, 149, 152, 153, 197, 214, 218, 221, 226, 229, *xii*
Үбшэлхэ 31, 242
Үбэлжөөн 98, 99, 1᠐᠐, 114
Үбэлжэхэ 99
Үбэрэй гуу 199
Үглөөнэй хаалга 233
Үглөөнэй хаам 233
Үглөөнэй бороо 254
Үдьхэлхэ 214, 215, 235
Үдэшын хаалга 233
Үдэн/дали 61
Үдэшэхэ 95
Үдэр гаргалга 41, 195
Үе 1᠐, 3᠐, 46, 75, 114, 145, 147, 152, 153, 199, 2᠐2, 218, 244, 255, *x*
Үен тараалга 28
Үендөө хүрэхэ 28, 31, 41, *xii*
Үенһөө үнгэрһэн үхи-бүүн 28
Үеэлэ 1᠐
Үзүүр дотор/үзүүр дотортой дэгэл 171
Үзэлшэн 66, 84
Үзөөн дасан «Даши Түбдэлин» *iv*
Үйһэн торхо 128, 146
Үйһэн үлгы 35
Үйһэн һагасаан 13᠐
Үйлын үри 79, 84
Үлгүүр 167, 199, 2᠐᠐, 2᠐1, *xvi*
Үлгы 29, 35, 36, 37
Үлгы хүдэлгэхэ 35
Үлгыдэ оруулха 35
Үлгыдэхэ 29, 35

Үлгын дуу дуулаха 3᠐
Үлгын дуун 29, 3᠐
Үлеэгүүр 112, 113
Үлеэлгэхэ 31
Үлир 141, 144, 145, 2᠐4
Үлэ 77, 85, 245
Үмдэн 3᠐, 38, 55, 57, 8᠐, 163, 169, 17᠐, 173, 176, 177, 189, 195, *viii*
Үмдэнэй заха 177
Үмэдхэл 15, 26
Үмэдхэл үмэдүүлгэ 15
Үмэдхэл үмэдхүүлхэ 26
Үнгэ хүдэһэн дэгэл 171, 195
Үнгын дасан *v*
Үнгэ зүһэнь *xii*
Үндэһэн аяга 129, 17᠐
Үндэһэн табаг 124, 129, 137
Үндэр хабһан 149, 15᠐, 152
Үнеэ һааха 127, 232, 233, 235
Үнеэ эбилгэхэ 232
Үнеэн 37, 139, 153, 229, 231, 232, 233, 234, 24᠐, 243, 244, 248

Үнеэнэй хүхэнэй хахархада 244
Үнжэгэ(н) 137
Үншэн хабһан 149, 151, *xxix*
Үнэһэн 114, 14᠐, 244
Үнэгэн даха 175
Үнэгэн/араата малгай 179
Үрөөлдэхэ 223
Үрөөлэ шүдэр 223
Үргүүлхэ 242
Үргэжэ абаха 32
Үргэмэл үхибүүн 9
Үргэн 1 126, 151, 166, 169
Үргэн 11 176, 18᠐, 227
Үргэн мүр/үргэн мүртэй (хүн) 246
Үргэхэ 1 85, 95, 119
Үргэхэ 11 214
Үрдиһэн 248
Үреэ 17, 18, 41, 47, 55, 62, 1᠐1, 1᠐8, 122, 166, 2᠐9, 211, 212
Үреэ шэмхэхэ/заһаха 211
Үреэ шэмхээн 211
Үрихэ 62, 242
Үрлэхэ 147
Үрмэн 138
Үрмэнэй тоһон 138
Үрсэ 154
Үрхэ 1᠐8
Үрхэ татаха 1᠐8
Үти 1᠐6
Үүгэнэхэ 234
Үүдэн 27, 68, 1᠐3, 1᠐5, 1᠐7, 116, 13᠐, 18᠐, 214, *vi*
Үүдэн хоорондо 116
Үүлэн таһаралдаха/таһар-ха 253
Үүлэнэй урагшаа зөөлгэ 253
Үүлэнэй хойшоо зөөлгэ 254
Үүрһэхэ 214
Үүсын мяхан 147, 153
Үүсын хаһа 147
Үүсэ 147, 148, 149, 156
Үүсэ хэхэ 147, 148, 156

xxiv

Үүсэ шахаха 147
Үүсэлхэ 147
Үүсэшэн 147, 148
Үүри һара *vii*
Үхибүүндэ бэлэг үгэлгэ 26, 41
Үхэг 116, 117, 123
Үхэр 44, 46, 72, 88, 99, 145, 156, 231, 232, 234, 235, 243, 233, 254, 255, *vii, xvii*
Үхэр бүрээ 72
Үхэр саг *vii*
Үхэр жэл 72, 88, *vii*
Үхэрэй зүһэ 4, 234
Үхэрэй мяхан 148, 15᠐
Үхэрэй шуу үбшэн 243
Үхээриин газар 91
Үһэ хайшалаан 28
Үһэ хахалалга 17, *xiii*
Үһэ абалгын ёһо гурим 41
Үһэ нооһониинь *xii*
Үһэ хайшалха үүргэтэй хүн 41
Үһэнэй туул-маг/орёолто 199
Үһэтэй хилэн гадартай дэ-гэл 173
Үһээ 241, 254
Үһээрхэ 254

Х

Ха 148, 149, 15᠐
Ха гуя 149
Ха эмдэхэ 148, 149
Хаалта 54, 1᠐5, 1᠐7, 111, 122, 127, 242
Хааха 111, 128, 214, 233, 238
Хаан Гарууди шубуун 59
Хабарай хара һалхин 254
Хабаржаан 99, 1᠐᠐
Хабаржаха 99
Хабидаа 235
Хабидаха 233
Хабисаг тогоон 13᠐
Хабтаһан 93, 219, 221
Хабһа хадаха 149
Хабһан 148, 149, 15᠐, 151, 152, 158 194, 243
Хабшаһан 182, 184
Хабшаг 112, 113
Хабшуур 195, 2᠐1, 2᠐4
Хаг 27
Хагайнь унаха 27
Хагсаа гаргаха 132
Хагсарга 1᠐4, 1᠐6, 1᠐7
Хагсаха 132, 145
Хагсуу 251, 253
Хадаг табилга 14, 15
Хадам 1᠐, 17, 156, *xiii*
Хадуурха 214
Хадхаг 145
Хажа/хаша 221
Хажуугай зүүдхэл/хажуугай юумэн 2᠐᠐

Хажуур 246, 248, 249, 25᠐
Хажуурай эшэ 248
Хазаар 16, 54, 133, 194, 196, 211, 212, 214, 218, 219, 221, 222, 224, 236, 247
Хазаар дараха 214
Хазаар морин 133, 211, 212, 219, 221, 224
Хазаарай ама ниилүүлхэ 213
Хазаарай аман 222
Хазаарай сахариг 222, 226
Хазаарай шагта 222
Хазаха 26, 214
Хайдаг үнээн 232, 233, 234
Хайраха 189, 235
Хайрсаг 22, 91, 119, 122, 124, 148, 224
Хайша 43, 1᠐3, 124, 189, 195, 2᠐4, *x*
Хайша тамга *x*
Хайшаха 27, 124, 214
Хайшалалгын удха 41
Халаха 187
Халбага 1᠐6, 124, 129, 137,
Халзан зээрдэ 2᠐9, 217, 218, *xvii*
Халимдар үмдэн 177
Халимнаха 19᠐
Халсагай хилэн гадартай дэгэл 173
Халтар 217
Халуулха 242
Халуун дабталга 2᠐4
Халюун 116, 165, 166, 169, 173, 217, 221
Халюун дотортой дэгэл 172
Хамагша 236
Хамар 43, 47, 149, 184, 217, 23᠐, 236, 243
Хамба лама 56, 7᠐, 75, 81, 85, 88, *iv, xiv, xv*
Хамба торгон тэрлиг 171
«Хамбын Хүрээ» дасан *iv*
Хамниган үрөөлэ 223
Хамсы 166, 167, 171, 176, 177, 189,
Хамсын узуур 167, 168, 169, 187
Хамсын хүбөө 166, 167, 185
Хана 2, 17, 42, 62, 1᠐5, 114, 118, 13᠐, 139, 14᠐
Хангир 8᠐, 111, 191, 192, 193
Ханза 22, 1᠐9, 116, 117, 122, 123, 124
Хансаабша 222
Хансаабшалха/хантаабшалха 222
Хантарха/хантуургада-ха 213
Хантууза 176, 2᠐᠐
Ханшар 149, 152, 154
Ханын аман 1᠐5, 1᠐6
Ханын дархан 1᠐5
Ханын тархи 1᠐3, 1᠐4, 1᠐5, 1᠐7, 176
Ханын татуур/матуур 1᠐5
Ханын үдөөри 1᠐4, 1᠐5

Хара 42, 62, 84, 125, 126, 145
Хара лама 85
Хара сай 129, 141
Хара шүлэн 157, *xvi*
Хара ямаан 32, 115, 24᠐
Хараасгайн доогуур ниидэлгэ 254
Харагшан 234, 243
Харалган 253
Хара нохой *xii*
Харбайд/харбаад 123
Харбалга 44, 47, 57, 6᠐, 62, Харбуул 47
Харти 149, 151, 156,
Харьбаһан 233
Харюу 15, 17, 35, 43, 55, 76, 79, 88, 94, 95, 113, *iv*
Хас тамга 85, *ix*
Хасабша 1᠐4, 1᠐8
Хатааха 19᠐, 193
Хатааһан мангир 144
Хатарха 215
Хатюулдиха/хатуулдиха 191
Хахад һара тамга *ix*
Хахалдаһан 17, 113
Хахидха дотор/хахидха до-тортой дэгэл 172
Хакирма 139, 14᠐
Хаһаг/хасаг тэргэ 224
Хашабаа шарга 227
Хашан 215, 223, 224, 238, 246
Хашараг 141, 231, 234
Хаяа 1᠐, 3᠐, 43, 45, 46, 47, 1᠐3, 1᠐8, 1᠐9, 11᠐, 113, 148, 158, 165, 214, *v, xii*
Хаяабша 1᠐3, 1᠐4, 1᠐9
Хаяала 1᠐
Хаялга 17
Хибэдэһэн 235
Хибэдэһээ хибэхэ 235
Хизаалан 2᠐9, 238
Хии морин 84, 85, *viii, xiv*
Хии хүшөөһэн 179
Хиибараан 253, 254
Хиид 83, 85
Хилгааһан гадартай дэ-гэл 173
Хилгааһан һуури 36, 37
Хилгэхэ 236
Хилгээ 236
Хилэн гадартай дэгэл 172, 173
Химэ 153
Хиргаха 21᠐
Хирмаг/хярмаг 252
Хирмаса/хярмаса 156
Хирмасын шүлэн 157
Хирмаха 218
Хирмуур 218
Хирэм 177, 249,
Хирэхэ 214
Хоёр лама 44, 46
Хоёр лама, хорин шүд-хэр 46
Хоёрдохи жэшэлгэ 193
Хоёрдохи мушхалга 192, 193
Хоёр тоо *viii*

Хобол 95, 2᠐᠐, 2᠐1
Хог 231, 242, 247
Хоглохо 242
Ходолгын морин 224
Ходоог тэргэ 224
Хожорхо 144, 233
Хожо һара *vii*
Хойлго 91, 128
Хоймог 129, 137, 139
Хоймогой шүүһэн 137
Хойморой ханза 116, 117, 122
Хойморой дасан «Дэчен Рабжалин» *v*
Хойто 86, 87, 91, 1᠐3, 1᠐8, 115, 116, 149, 151, 169, 17᠐, 183, 2᠐9, 219, 221, 223, 228, 244, 248
Хойто тала, хоймор 115
Хойто эсэгэ 1᠐
Хойто эхэ 1᠐
Хойтонь хаатаха 23
Холисо 68, 14᠐, 2᠐3, 216, 217, 219
Холхихо 238
Хомой архи 17
Хомууд 226, 247
Хомуудай шэхэн 226
Хонгордоолго 44, 45
Хонидой түрэлгэ 238
Хонин 15, 17, 18, 24, 25, 35, 36, 37, 113, 126, 138, 147, 15᠐, 155, 157, 162, 171, 175, 177, 182, 196, 238, 245, 252, *vii*
Хонин даха 175, *xvi*
Хонин гараг 138
Хониной мяхан 15᠐, 245
Хониной үбсүүн 151, 152
Хониной хара туруу 252
Хониной хатайр 243
Хониной һүүл 17, 25, 37, 153
Хониной шэбхэ 113
Хонин жэл *vii*
Хонин саг *vii*
Хонিশон 8, 238
Хонхо 44, 119, 218, 224, 225, 226
Хонхо, бүхэ түүлгэн 44
Хоозил/хоозол 226
Хоолобшо 226
Хоолой 17, 1᠐8, 111, 142, 154, 155, 156, 242, *ii, xiii*
Хоолой нугалха 111
Хоолойн хордолго 243
Хоори 225
Хооһон үлгы хүдэлгэхэгүй 35
Хоргодолсоон 43
Хордохо 214
Хорёо барилга 47
Хорзо 142
Хорин шүдхэр 44, 46
Хормой 17, 42, 7᠐, 162, 163, 167, 169, 171, 177, 186, 189, *ii*
Хурамхаанай дасан «Гандан Шедувлин» *v*
Хормойтой уужа 169, 17᠐, *xvi*
Хотиргой 154, 155, 156

xxv

Хотиргойн шуһан 155
Хото 148, 154, 155, 235, 249
Хотон 99, 100, 103, 148, 196, 237, 241, 249, х
Хотоото/хототой шуһан 155
Хорин нэгэ тоо *ix*
Хохи хабар 254
Хохир дэбдихэр/хохир 23
Хохир үйрүүлхэ 36
Хошлон 109
Хошхоног 24, 25, 26, 149, 154, 155, 156
Хошхоног урбуулха 156
Хошхоног хазаха 26
Хөө хара 217
Хөөбэр 38, 183, 189, 230, 240, *xii*
Хөөмэгшэ 224, 225, 231, 235, 236
Хөөмэгшэдэ оруулха 225
Хөөрүү (морин) 215
Хөөрэхэ 27, 235, *vii*
Хуаа 214, 217
Хуаагшан 234
Хуба 121, 125, 174, 175, 197, 200, 203
Хуба тобшо 175
Хубараг 69, 85, 121, 153, 159
Хуби 72, 76, 77, 78, 82, 83, 115, 117, 132, 142, 148, 154, 165, 169, 177, 183, 184, 196, 204, 218, 219, 229, 230, 233, х, *xxix*
Хубилгаан 66, 57, 71, 73, 85, 137, *iii*
Хубин 61, 76, 105, 107, 116, 154, 165, 177, 185, 219, 227
Хубсар 126
Худа 10, 14, 15, 18, 185, *xiii*
Худагы 10, 15, 18, 156, 185
Худагын түрүү 18
Хударга 221, 225, 226
Худын түрүү 15, 16, 18,
Хужар 195, 242, 243, 245, 253
Хужиртайн дасан *vi*
Хуйлаадаһан 252
Хуйха/хууха 153
Хула 9, 113, 217
Хулгана жэл 72, *vii*
Хулгана саг *vii*
Хулинсаг 10
Хумпараа 44, 47
Хунила 153
Хуниха 159, 187
Хуняһан 163, 167, 168, 169
Хурал 56, 68, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 85, 86, 87, 93, 120, *ix*, *xiv*
Хурга 23, 46, 51, 139, 144, 151, 166, 185, 186, 188
Хургаха 241
Хурим 2, 15, 16, 17, 18, 148, 170, *xxix*, *xxx*
Хуримай мордолго 18
Хурмаста 9, 85
Хур үбһэн 248
Хурһан 124, 139, 144
Хурьга һэеы 196

Хурьга эшэгэнэй болон жэжэ ангай арһа элдэл-гэ 193
Хурьган 8, 37, 38, 68, 103, 105, 126, 141, 145, 162, 163, 165, 166, 169, 172, 173, 176, 179, 180, 181, 237, 238, *xvi*
Хурьган дотор/хурьган до-тортой дэгэл 172
Хурьган малгай 179, 180, 181, *xvi*
Хурьган сай 141
Хурьган хана 105
Хурьган хүнжэл 126
Хурьган шэхэн 145
Хурьгашан 238
Хуряахай 10, 246, *xxi*
Хуса 238, *vii*, *xii*
Хуса хара *vii*
Хутага буулгаха 94
Хутага/һомошо хутага 201
Хутагта 79, 85
Хууг хара *vii*
Хуур 51
Хуучир 52
Хуулзуураа татаха 214
Хуулидха дотор/хуулидха дотортой дэгэл 172
Хуураһан мяхан 157
Хуураһан шуһан 156
Хуурай 23, 29, 35, 36, 37, 51, 113, 190, 204, 224, 233, 234, 255
Хуурайлха 29
Хуурга 157
Хуурмагша 179
Хуурсаг 90, 91
Хууханаг 153
Хуухирха 214
Хуушуур 159
«Хушуута аба» *xi*
Хушалга 24, 35, 36
Хушаха 90, 162, 173, 187
Хүбөө 36, 107, 118, 119, 125, 126, 129, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 179, 180, 182, 184, 185, 187, 189, 221, 251
Хүбөөлхэ 184, 187
Хүбүүн басаган хоёрой үнэ абалганай илгаа 41
Хүбүүдэй тоогоор хэгдэхэ сэргэ 101
Хүбэн 37, 38, 120, 171, 176, 177, 180, 187, 189, 203, 230, 253
Хүбэнтэй үмдэн 38, 177, 189
Хүбэнтэй дэгэл 171, 187
Хүбэрдихэ 103, 109, 187
Хүбшэ 60
Хүбшэлхэ 60, 61
Хүт 38, 238
Хүгшэн эжы 8, 177, 192
Хүдөө лама 85
Хүдөөлхэ үдэр, саг гаргуулха 91
Хүдэрын дасан *vi*
Хүдэһэн дэгэл 125, 170, 171, 195, 226

Хүдэһэн үмдэн 177
Хүдэлгэхэ 29, 35, 55, 91, 214
Хүжэ 120, 162, 217
Хүзүүн 36, 148, 149, 169, 191, 195, 199, 211, 218, 221, 224, 230, 235, *xii*
Хүй бүтэн эхэнэр 23
Хүй хүндэхэ 23
Хүй хүндэхэ эхэнэр 23
Хүй хүндэһэн эжы 23, *xiii*
Хүй/хүйһэн 23
Хүйһэ уяха оһор 23
Хүйһэн 27, 113, 243, 248
Хүйһэнэй унаха 27
Хүйтэн дабталга 204
Хүл сагаан 217
Хүл хүндэ болохо 20
Хүлһэхэ 31
Хүлөө татаха 28
Хүлөөрөө хайшаха 27
Хүлдэ орохо 28
Хүльбэрхэ 214
Хүлэг 54, 56, 211, 217
Хүлэрхэ 215
Хүмэлдэргэ 54, 220, 221
Хүнгэн хээли 21
Хүнгэрхэ 23
Хүнгэрэг 253
Хүндөөр түрэхэ 22
Хүнды зэд 113
Хүндэ хээли 21
Хүндэлэбшэ 105, 106
Хүнжэл 125, 126, 171, 195, 196
Хүнжэлэй заха 126
Хүнэй наһа баралга 71, 90, 91
Хүнэй наһан соохи сэргэнүүд 101
Хүр саһан 249, 253
Хүрбэдхэ дотор/хүрбэдхэ дотортой дэгэл 172
Хүргэһэн улир 144
Хүрдэ 24, 73, 75, 82, 86, 117, 119, 121, 183, *iii*, *viii*, *xiv*, *xv*
Хүрэн 86, 103, 117, 171, 229
Хүригшэн 233, 234
Хүрилхэ 253
Хүрин 140, 145, 154, 162, 171, 195, 209, 216, 217, 218, 231, 232, 234, 238, 240, *xi*
Хүрин зээрдэ 216
Хүрин хээр 216, 222, 231
Хүрмэ 105, 132, 176, 223
Хүрьгэн 10, 110, 173
Хүүгшэн 215, 232, 234
Хүүгэ абаха 29
Хүүгэдтэй болохо 22
Хүүгэдые хүндэ үгэхэ 32
«Хүүгэдэй Манзаргаша» 32
«Хүүгэдэй Манзаргаша» ун-шуулха 32
Хүүгэн 24, 35
Хүүр 70, 78, 90, 91, 101, 194
Хүхөө үгэхэ 29
Хүхөө хүхүүлхэ 29
Хүхөөр (үхибүүн) 29
Хүхүүр 128
Хүхын донгодолго 254

Хүхэ ямаан 26, 240
Хүхэлтэ 25, 29, 37, 153
Хүхэнһөө гаргаха 28
Хүхэнэй хүн 27, 29
Хүхэнэй хү наалгаха 29
Хүхэнэй хү хааха 29
Хүһэхэ 24
Хүшөөһэн 138, 179, 180
Хүшөөһэн/хүшөөдэһэн 138
Хүшүүргэ 193, 194, 227
Хүшэгэ 120
Хүшэлхэ 242
Хүшэхэ 187, 191
Хэб 50, 70, 185, 187, 188
Хэблүүр 188, 189, *i*
Хэблэхэ 70, 188
Хэбэл 21, 51
Хэбэнэг 176
Хэдэргэ 191, 192, 193
Хэдэргэдэхэ 192
Хэжэм/хижим 219
Хэжэнгын (Худанай) да-сан 86
Хэжэнгын дасан «Даши Лхунболин» *v*
Хэлэн 24, 27, 28, 60, 70, 73, 90, 109, 154, 217, 221, 257, *vii*, *viii*
Хэлэндэ орохо 28, *xxi*
Хэмжүүр 5, 36, 43, 60, 103, 108, 119, 121, 122, 128, 130, 133, 169, 180, 185, 186, 188, 195, 197, 204, *ii*, *viii*
Хэнгэрэг 75, 86
Хэндын дуган *vi*
Хэнэз ногоон 245, *xxix*
Хэрмын дасан *vi*
Хэрһэн 86, 152, 177, 194
Хэрһэн модон 194
Хэршэмэг 18, 155, 151, 155, 157
Хэршэмэг сасали 8, 86
Хэрэг хүүлэхэ 74, 86
Хэрээһэн модон 106
Хэрээһэн тамга *ix*
Хэрэнэй дасан «Дэчен Даржалин» *v*
Хэсэ 80, 86, 106
Хэтэ 17, 44, 71, 167, 180, 201, 204
Хэтэ сахиха 112, 167
Хэшэгэй далга 59
Хэшэр 60
Хээ 5, 58, 133, 170, 174, 187, 197, 200, 201, 204, *xxix*
Хээли 20, 21, 23, 41, 233, 245, х
Хээлитэй болохо 20, 21
Хээр 22, 91, 171, 195, 216, 217, 218, 222, 224, 231, 233, 234, 241, *xii*
Хюмһан 131, 140, 218, *xii*
Хюруу 144, 255
Хюһама 140
Хюһаран үнеэн 232
Хюһуур 131
Хязаз 163, 168, 169
Хята 158, *xii*

Һ

Һаамал үнеэн 232
Һаамхай үнеэн 232
Һаарагшан 234
Һаарал 186, 211, 213, 215, 217, 218, 234
Һаарамба 81, 86
Һаари жабар/хүйтэн 253
Һаатуулха 30
Һааһах һүн 137
Һаба 116, 123, 127, 128, 132, 138, 139, 150, 169, 187, 188, 189, 195, 196, 230, 233, 244, 249, 252, *ix*, *х*, *xii*, *хv*
Һабаа 195, 196
Һабаб дүйсэн хурал 86
Һабар тамга *ix*, *х*
Һабын хабхаг 127
Һагалдарга 180, 211, 220, 222
Һагли 238
Һагса дотор/Һагса дотортой дэгэл 172
Һагсарха 31, 32
Һайбарлаха 215
Һайрам 242, 243, 254
Һайн нохой болохо гүлгэнэй шэнжэнүүд *xii*
Һал хана 17
Һалай 233
Һалхи һүрюүлэн адуул-ха 241
Һалхин бууха 253, 254
Һам 218
Һама сахюусан 93
Һамбай 28, 218, 239, 253
Һамган дэгэл 3, 163, 167, 168, 169, 170, 173, 187, *xvi*
Һамга абахада бодхоохо сэргэ 101
Һаншаг 28, 41, 94, 180, 197, 199
Һарабша 113, 140, 178, 179
Һарадаа хүрэхэ 21
Һара тамга *ix*
Һарбаалжа 197, 198
Һархинсаг 154, 156
Һархинсагтай мяхан 156
Һарын хүрээтэхэ 251
Һарын нэрэнүүд *vii*
Һарьһан 195
Һарьһан үмдэн 177
Һарьмай 162, 171, 185, 189, 194, 221
Һарьмай дэгэл 171, 194
Һаса 77, 80, 86
Һатааруулха 30
Һахюуһан 66, 78, 82, 121
Һиибэр 142, 143
Һиилэхэ 151, 204
Һиилэхэ/Һиилүүр хэхэ 151, 204
Һиинэг 239
Һиихэ I 199
Һиихэ II 199
Һоёо һунгама 209

Һоёолон 55, 209
Һогообори 43, 236, 245
Һойлго/Һойлто 227
Һомон дэгэл 162, 163, 165
Һорёогоо хүсэхэ 212
Һохор һамгашаалга 49
Һөөг! һөөг! 230
Һөөм 185, 186
Һубаг 155, 246
Һубай үнеэн 232
Һубайрха 232
Һур харбаан 54, 57, 59, 60, 61, 62, 63, *xiv*
Һурша/годли 61
Һурша *ix*
Һуга һугалха 187
Һугабша 156, 176, 250
Һугалга 116, 117, 120
Һугшарха 30
Һудар 86
Һула алатай үмдэн 38
Һула шүлэн 153
Һундалдаха 213
Һурай хайрсаг/Һурай хан-за 124
Һуумга 27, 30, 37, 38, 108, 111
Һуури 15, 29, 36, 37, 52, 56, 69, 110, 115, 116, 196, 219, 226
Һууха 14, 17, 27, 55, 71, 78, 86, 102, 115, 143, 146, 212, 216, 248
Һүбөө/Һүбээ 152
Һүбэ 50, 152, 189, 233, *viii*, *xi*
Һүлһэн 154, 243
Һүлэр 248
Һүмэ 75, 78, 82, 83, 85, 87, 118
Һүндэ шанаһан тибһэн 144
Һүншэн 18, 95
Һүнһэ дуудаха 87
Һүнэһэн 67, 68, 71, 77, 85, 87, 91
Һүнэй архи 142, *vii*
Һүнэй дээгүүрхи 139, *xxvii*
Һүри 144, 234, 236, 247, 248
Һүриин гол 248
Һүрилхэ/Һүри хаяха 247
Һүрэг 209, 210, 214, 223
Һүтэй сай 137, 141, 151, *хv*
Һүүжэ 149, 150, 151
Һүүл 25, 26, 36, 37, 81, 120
Һүүрээхэ 193
Һэбһэ хаяха 230
Һэбһэн 148
Һэбэргэдэһэн 152, 153
Һэбюур 117, 120
Һэгсэрхэ 59, 133, 193, 214
Һэеы 103, 105, 107, 108, 126
Һэеы үүдэн 107
Һэеы гэр 37, 98, 102, 103, 105, 107
Һэеы даралган/нэхэлгэн 196
Һэеы хүхэлтэ 25, 37
Һэеы шэрэлгэ 108, 116, 125
Һэжэрхэ 193, 214, 246
Һэмжэ 25, 132, 155, 156

Һэнжэ 35, 119, 130, 174, 175, 200, 201, 203, *ix*
Һэрхэ 239, 240,
Һэтэр 32, 87, 115, 167, 170, 177, 194, 244
Һэхэмэл заха 165
Һэхэхэ 180
Һээр 43, 148, 149, 150, 153, 154, 218, 255
Һээр шаалга 43
Һээрэй хэрбээ 149, 153
Һээрэй шэхэн 150

Ц

Цээжэ-Бургалтайн дасан «Дондуб Норбулин» *v*

Ч

Чанза 52
Чойжал *iv*
Чесанын дасан «Гандан Чойнпэлин» *v*

Ш

Шаазгай һабар 252
Шаанги 146
Шабай 158
Шабалалга/шабалжа хэхэ 204
Шабганса 87, 157, 162, 171
Шабдаа 131
Шабхаха 233
Шарабша 38, 123, 137, 183
Шагай 44, 62, 153
Шагай няһалалга 45, *xiv*
Шагай харбалга 47
Шагай шүүрэлгэ 46, 47, 153
Шагайта 25, 26, 35, 44, 47, 149, 150, 151
Шагса бурхан 118, 199
Шагта 84, 125, 166, 167, 170, 171, 174, 176, 180, 197, 199, 200, 203, 213, 219, 221, 222, 223, 230, 236, 249
Шала 109
Шалсай 120
Шалши *iv*, *v*
Шамартай сай 141
Шамбала 87
Шанаһан зөөхэй 135, 137, 138, 141, *хv*
Шанаһан мяхан 123, 131, 151, 152, *xvi*
Шанаһан талхан 146
Шанар 10, 41, 54, 55, 68, 87, 100, 116, 154, 167, 171, 196, 202, *i*, *viii*, *ix*

Шанага(н) хуур (ёдого) 52
Шандар 87
Шандаруу 111, 114, 126
Шара набшын халуун 255
Шара сай 141, 219
Шара тоһон 120, 138
Шара тоһотой мойһон 144
Шараһан мяхан 157
Шарбин 159
Шарбууна тамга *ix*
Шарга 4, 41, 91, 113, 114, 175, 209, 211, 214, 217, 221, 224, 225, 227, 234, 236, 248, 249, 250, *v*, *xii*
Шарга/шаргал 217
Шаргал ямаан 240
Шаргалха 227
Шаргалжанай дуган *v*
Шаргын үргэн 227
Шарил 79, 83, 85, 87
Шарууһан 124, 148, 196
Шархи (гутал) 183
Шасаа/чисаа гараг 88
Шасар 70, 87, 88, *хv*
Шатар 43, *viii*, *х*
Шахалта 197, 198
Шашхаха 23, 30
Шиидхэхэ 95, *xi*
Шиилэ сохихо 43
Шингчжачен *iv*
Шогшохо 215
Шодоогой дүрим 55
Шойнжон тамга *х*
Шойжоншо 88
Шойнжон пулаад 180
Шойро 75, 81, 88, 129
Шоно даха 175
Шоно тарбаган хоёр 42
Шоно тарбагашааха 49
Шоно хүнжэл 126
Шонын хазаһан 244
Шоо 22, 66, 68, 88, 116, 170, 228, 248
Шоро 22, 24, 25, 49, 59, 62, 70, 72, 103, 109, 110, 114, 120, 132, 156, 157195, 218, 221, 234, 246
Шоро отог 109, 110, 246
Шудхаха 244
Шужуулха 226
Шулуутайн дасан «Гандан Даржалин» *v*
Шуудаг 57
Шуудай 133
Шуургалха 253
Шуурган 105, 241, 253, *xxix*
Шууха 108, 180
Шуһа эдихэ 155
Шуһа(н) эрээлжэ 156
Шуһан 41, 132, 140, 153, 154, 155, 156, 158, 243
Шүбгэ 43, 204
Шүбгэшэлгэ 43
Шүдэ гараха 27
Шүдэлэн 55, 56, 209, 238, 239
Шүдэр 1946 211, 215, 223, *xvii*

Шүдэр зайдаха 223
Шүдэрлэхэ 211, 215, 223, xvii
Шүлтэ 237
Шүлтэ 195
Шүлхы 243
Шүлэн 24, 26, 131, 150, 153, 156, 157, *xiii*, *xvi*
Шүлэнэй хонин 22, 24, *xiii*
Шүрбэһэ томохо 188
Шүрбэһэн 23, 60, 124, 153, 188
Шүрбэһэнэй хайрсаг 124
Шүррэ 25, 121, 122, 125, 165, 166, 170, 174, 175, 179, 197, 199, 200, 203, 204, 219, *xvi*
Шүрэ тобшо 174, 175
Шүүгшэ, тэрэнэй хубса-
хан 57
Шүүдэнгы мяхан 151
Шүүмэг 131
Шүүр шэдэлгэ/сохилго 49
Шүүр/эдеэнэй шүүр 131
Шүүрдэхэ 132, 140
Шүүрэлгэ 44, 46, 47
Шүхэртэ 88
Шэбхэ 1 113
Шэбхэ 11 191, 226
Шэбэртын дасан «Даши
Лхундублин» *v*
Шэбэргэл/шэбэргэ 199
Шэгнүүр 56, 149, 204, *xi*
Шэгэбшэ/шэхэбшэ 180
Шэгэбшэлхэ 180
Шэгэбшэтэй малгай 178, 179, 180, *xvi*
Шэгэдхүүр 120
Шэлбэ 46, 113, 120, 174, 188, 253, 199
Шэлбээри, шэлбүүхэн,
шэлбэһэн 113
Шэлгээхэ 214
Шэлүүхэн малгай 179
Шэлэ 153, 211
Шэлээбэри 112
Шэмхүүр/шэмхүүргэ 201
Шэмхүүргэ 200, 201, 204
Шэнэ гэр тоорогдохо 17
Шэнэһэнэй холтоһон 170, 195
Шэрдэг 22, 44, 45, 46, 47, 105, 108, 116, 123, 125, 126, 153, 176
Шэршүү тэрлиг 170, 172, *xvi*
Шэрэм 38, 111, 116, 125, 126, 130, 132, 137, 142, 146, 177, 182, 180, *vii*
Шэрэмэл/шэрээһэтэй шэр-
дэг 125
Шэрэхэ 1 184, 187
Шэрэхэ 11 196, 247
Шэрээтэ 67, 69, 73, 77, 79, 82, 86, 88, 108, 118, 140
Шэтын дасан «Дамба
Брайбунлин» *v*
Шэхэнэй сахариг 200
Шэхэр 145
Шээб 225
Шээни 225, 226

Э
Эбэл 18
Эбэр 4, 29, 37, 52, 60, 62, 80, 153, 190, 192, 193, 203, 204, 211, 231, 234, 235, 238, 239
Эбэр бүрээ 52
Эбэрдээ 235
Эбэрээхэ 190, 193
Эгэтын дасан «Дамчой
Рабжалин» *v*
Эгэшэ 8, 9, 10
Эдээ оруулха/түрхихэ 190
Эдөөнэй үхэг 116, 117, 123
Эжы 8, 23, 176, *xviii*
Эльбүүлхэ 32
Эльгэ(н) эрээлжэ 156
Эльгэдэлгэ 193, 194
Эльгэдэхэ/эльгэ түрхи-
хэ 193
Эльгэн 26, 112, 132, 138, 154, 155, 156, 158, 170, 177, 193, 195, 202, *xvi*
Эльгэн тараг 138
Эльгэн уужа 170
Эльгэн үмдэн 177
Эльгэн эдөөн 193
Элюур 169, 187, 189
Эмнээ 238, 244
Эмниг 62, 210, 211, 212
Эмнигшэ 211
Эмнихэ 238, 244
Эмшэ лама 79, 88
Эмь/имь 238
Эмээл 4, 15, 16, 54, 101, 116, 117, 123, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 231, 238, 243, *xvii*
Эмээл абаха 211, 214
Эмээл морин 15, 16, 211, 212, *xvii*
Эмээлэй үхэг 116, 117, 123
Энгин 229, 230
Энгэр 114, 141, 163, 164, 165, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 187, 199
Энгэрэй хүбөө 167
Энеэхэ 27, 30
Энжэ 15
Эрбэд соохор 218
Эргэнэг 116, 123
Эрээгшэн 233, 234
Эрээлжэ/эрээмэг 156
Эрөөн хүүгэд/үхибүүн 24
Эржэн 203
Эрмэг 62, 117, 149, 182, 183, 184, 189, *xii*, *xvi*
Эрмэг шэрэхэ 184
Эрмэгтэй гутал 182, 184, 189
Эрхи 54, 75, 88, 121, 122, 149, 245, 254, *viii*, *ix*, *x*, *xii*
Эрхүүгэй дасан «Намжал
Чойдоблин» *vi*
Эрхэлүүлхэ 29, 37
Эрье 83, 145, 211, 238
Эрьехэ 21, 78, 79, 179, *viii*
Эрьюулгын гол 194

Эрьюулгэ 111, 192, 193, 194
Эрьюулгэдэхэ/эрьюулхэ 193
Эсхэхэ 185
Этигэл 56, 84, 88, *iii*, *xv*
Этигэлэй хамба 57, 88
Этэшэлүүр 25, 129
Эхирлэхэ 23
Эхэнэрэй хазаар 221
Эхэнэрэй эмээл 116, 117, 219
Эхэһээ унаха 23
Эшэгэн 38, 193, 239, 244
Эдэлхэн хүн 137
Эээгэй 138, 139
Эээгэй айрһан 138
Эээгэй бусалгаха 138
Ээрмэг 131, 140
Ээрүүл/ээрсэг 189
Ээрэхэ 189, 241

Ю

Юбуун 219
Юрөөл 67, 91
Юрөөгэй дасан *v*
Юудэн 173, 176, 180
Юушхэ 111
Юһэ тоо *viii*

Я

Ябаган бордоһон 253
Ябаган гутал 182
Ябаган пеешэн 111
Ябаган табюур 124
Ябаган шэрээ 117, 123, 145
Ямаан 4, 37, 38, 43, 52, 115, 126, 147, 150, 153, 162, 171, 172, 175, 178, 183, 189, 194, 195, 208, 235, 239, 240, 244, 254, *viii*
Ямаан даха 175, 183, *xvi*
Ямаан дэгэл/ямаанай арһан
дэгэл 172
Ямаан самса 38, 172, 178, 240
Ямаан хүнжэл 126
Ямаанай арһан 52, 126, 172, 175, 240
Ямаанай мяхан 150, 240
Ямаанай хүн 240
Ямаан хуур 52
Ямандага *iii*
Янгаажанай дасан 88
Яндан 31, 67, 111, 203, 234
Янжима *iii*
Ятага 52
Яхадай дасан «Риво Гэжэй
Дашинорублин» *vi*
Яһан 1 10, 41, 50, 167
Яһан 11 47, 50, 67, 121, 233
Яһан тобшо 174

xxviii

ЖЭШЭЭ БОЛГОН АВТААН ҮГЭНҮҮДЭЙ ЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД (ИСТОЧНИКИ ПРИМЕРОВ ИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

- Абай Гэсэр богдо хаан. — Улаан-Үдэ, 1995.
- Абай Гэсэр хүбүүн. — Улаан-Үдэ, 1966.
- Бадлүев Ш-С. Сад дүрөө. — Улаан-Үдэ, 1980.
- Бадлүев Ш-С. Түрэхэн үдэр. — Улаан-Үдэ, 1965.
- Бадлүев Ш-С. Хүнэй шарай. — Улаан-Үдэ, 1968.
- Бадмаев Ц-Б. Барбаадай. — Улаан-Үдэ, 1987.
- Бадмаев Ц-Б. Б. Будамшуу-гай орон нютагаар Серёжын аяншалга. — Улаан-Үдэ, 1970.
- Бадмаев Ц-Б. Коммунистын зүрхэн. — Улаан-Үдэ, 1967.
- Базарон Б. Сэлэнгын үер. — Улаан-Үдэ, 1957.
- Балданжабон Ж. Алханын нюусанууд. — Улаан-Үдэ, 1955.
- Балданжабон Ж. Бүргэд. — Улаан-Үдэ, 1982.
- Балданжабон Ж. Паровоз хуугайлна. — Улаан-Үдэ, 1965.
- Балданжабон Ж. Сэнхир хаданууд. — Улаан-Үдэ, 1965.
- Балданжабон Ж. Хүнэн на-лаһан һүүдэр // Байгал, 1988, № 2.
- Балданжабон Ж. Шэлэгдэмэл зохёол-нууд. — Улаан-Үдэ, 1958.
- Барадин Б. Шэлэгдэмэл зо-хёолнууд. — Улаан-Үдэ, 1999.
- Батоев Б-Д. Хээрын нүхэнэй нюуса. — Улаан-Үдэ, 1989.
- Батажаргалай Сэрсэгмаа. Угаа уһанда хаянгүй. — Улаан-Үдэ, 1999.
- Батожабай Д. Адуушанай дуун. — Улаан-Үдэ, 1955.
- Батожабай Д. Багшашни хэн бэ? — Улаан-Үдэ, 1957.
- Батожабай Д. Төөригдэхэн хуби заяан. Гансаардалга. 1-дэхи ном. — Улаан-Үдэ, 1966.
- Батожабай Д. Төөригдэхэн хуби заяан. Шуурган өөдэ. 2-дохи ном. — Улаан-Үдэ, 1966.
- Батонин М. Хангайн гуранай харайса. — Улаан-Үдэ, 1988.
- Буряад арадай түүхэ домо-гууд (Гунгаров В. Ш. суглуу-лан согсолбо). — Улаан-Үдэ, 1990.
- Галанов Ц. Хун шубуун. — Улаан-Үдэ, 1975.
- Галанов Ц. Эсэгын хүбүүн. — Улаан-Үдэ, 1957.
- Дамбаев Г-Д. Гүнсэмаа. — Улаан-Үдэ, 1973.
- Дамбаев Г-Д. Нүүлшын хүсэ-лэн // Замай худал. — Улаан-Үдэ, 1976.
- Дамбаев Г-Д. Эжын хоёр. — Улаан-Үдэ, 1983.
- Дамдинжапов Ц-Д. Ажал гээшэ жаргал. — Улаан-Үдэ, 1958.

- Дамдинжапов Ц-Д. Амисхаал. — Улаан-Үдэ, 1963.
- Дамдинжапов Ц-Д. Бадма Бата хоёр. — Улаан-Үдэ, 1971.
- Дамдинжапов Ц-Д. Эрдэни Дугармаа хоёр. — Улаан-Үдэ, 1967.
- Дашабылов Г. Буряад ёһо заншалта нааданууд тухай. — Улаан-Үдэ, 1982.
- Дашабылов Г. Гараса дээрэ. — Улаан-Үдэ, 1982.
- Дашабылов Г. Суутайн са-гаан хулагшан. — Улаан-Үдэ, 1971.
- Дашын С. Уржин Гармаев. — Улаан-Үдэ, 2000.
- Дон Ц. Зохёолнууд. — Улаан-Үдэ, 1958.
- Дондогой Ц-Д. Далай ламын магтаал. — Улаан-Үдэ, 1993.
- Дондокова Ц-Д. Жаргалай мүндрэлөөн. — Улаан-Үдэ, 1986.
- Дондокова Ц-Д. Ногоохон отог // Байгал, 1995, № 3.
- Дугаров Д. Гомбо үбгэнэй гомдол // Байгал, 1969, № 2.
- Жимбиев Ц-Ж. Гал могой жэл. — Улаан-Үдэ, 1972.
- Жимбиев Ц-Ж. Лабшалугаа дангина // Замай худал, 1976.
- Жимбиев Ц-Ж. Мэнжын ха-руул. — Улаан-Үдэ, 1987.
- Жимбиев Ц-Ж. Сабшалан дээрэ // Байгалай толон, 1956, № 3.
- Жимбиев Ц-Ж. Сагаан шу-бууд. — Улаан-Үдэ, 1992.
- Жимбиев Ц-Ж. Талын харгынууд. — Улаан-Үдэ, 1967.
- Жимбиев Ц-Ж. Урасхал. — Улаан-Үдэ, 1978.
- Жимбиев Ц-Ж. Хамба лама. — Улаан-Үдэ, 1998.
- Ленхобоев Г. Сэлэнгын түрэ хуримай түүхэхээ. — Улаан-Үдэ, 1964.
- Линховоин Л. Агын буряа-дуудай урданай ёһо заншал-нууд. — Улаан-Үдэ, 1999.
- Линховоин Л. Баатар ахаяа түшөөд // Байгал, 1974, № 2.
- Лодойдамба Ч. Тунгалаг Тамир (Ш. Нимбуевай ор-шуулга). — Улаан-Үдэ, 1965.
- Лодойдамба Ч. Тунгалаг Тамир. 2-дохи ном//Байгал, 1971, № 3.
- Малакишинов П. Адууша. — Улаан-Үдэ, 1961.
- Мунгонов Б. Баян зүрхэн. — Улаан-Үдэ, 1974.
- Мунгонов Б. Сагаан һара. — Улаан-Үдэ, 1962.
- Мунгонов Б. Сууряан // Замай худал. — Улаан-Үдэ, 1976.
- Мунгонов Б. Харьалан урдаа Хёлгомнай. — Улаан-Үдэ, 1960.
- Намжилон Д-Р. Жэгдэн. — Улаан-Үдэ, 1966.
- Намсараев В. Сагаймнай амисхал. — Улаан-Үдэ, 1980.
- Намсараев В. Ээллээ // Замай худал. — Улаан-Үдэ, 1976.
- Намсараев Х. Суглуулагда-мал зохёолнууд. 1 боти. — Улаан-Үдэ, 1957.

- Намсараев Х. Суглуулагда-мал зохёолнууд. 2 боти. — Улаан-Үдэ, 1958.
- Намсараев Х. Тэршээхэн унаган. — Улаан-Үдэ, 1973.
- Намсараев Х. Үүрэй толон. 5 боти. — Улаан-Үдэ, 1990.
- Намсараев Х. Цыремпил. — Улаан-Үдэ, 1979.
- Намсарайн Б-Б. Хүлэг хээр. — Улаан-Үдэ, 1988.
- Насакова Ц. Алханын сууряан. — Улаан-Үдэ, 1972.
- Номтоев Ц. Тайгын мүрэн — Витим. — Улаан-Үдэ, 1980.
- Осодоев М. Баршуудхын Дүүхэй. — Улаан-Үдэ, 1978.
- Очилов Н. Газарай хани // Замай худал. — Улаан-Үдэ, 1976.
- Очилов Н. Олзо хүбүүн. — Улаан-Үдэ, 1968.
- Пинхаева У. Ойхон үндэр дайдамнай. — Улаан-Үдэ, 1996.
- Санжин Б. Заяанай зам. — Улаан-Үдэ, 1981.
- Тугутов И. Анда нүхэд (Н. Очировой оршуулга) // Байгалай толон, 1956, №№ 1, 2, 3.
- Тулаев В. Долоон үбгэд. — Улаан-Үдэ, 1974.
- Тумунов Ж. Алтан бороо. — Улаан-Үдэ, 1956.
- Тумунов Ж. Нойrhoo һэриһэн тала. — Улаан-Үдэ, 1949.
- Улзытуев Д. Бүрин хаанай хормойдо. — Улаан-Үдэ, 1971.
- Улзытуев Д. Хүхын дуунай үе. — Улаан-Үдэ, 1986.
- Халхуев В. Гүрэмэл та-шуур. — Улаан-Үдэ, 1989.
- Хамаев Ц-Д. Бэлшэр. — Улаан-Үдэ, 1988.
- Хамаев Ц-Д. Ган-Булад. — Улаан-Үдэ, 1978.
- Хамаев Ц-Д. Мартагдашагүй үдэрнүүд. — Улаан-Үдэ, 1970.
- Хамаев Ц-Д. Ута намарай сэсэг. — Улаан-Үдэ, 1981.
- Хамаев Ц-Д. Үншэн хабһан // Байгал, 1974, № 5.
- Хамаев Ц-Д. Хэнзэ ногоон. — Улаан-Үдэ, 1983.
- Хүхэ мүнхэ тэнгэри / Согсолб. Жимбиев Ц-Ж.А. — Улаан-Үдэ, 1996.
- Цыдендамбаев Ч. Банзарай хүбүүн Доржо. — Улаан-Үдэ, 1953.
- Цыдендамбаев Ч. Баяр-магай станци // Байгалай толон, 1956, № 1.
- Цыдендамбаев Ч. Буряад басаган. — Улаан-Үдэ, 1961.
- Цыдендамбаев Ч. Сэнхир сонхотой гэр // Байгалай толон, 1960, № 1.
- Цыдендамбаев Ч. Улаан сэ-сэг. — Улаан-Үдэ, 1964.
- Цыдендамбаев Ч. Үлгын дуун // Түрэлхи литература, 8 класс, 1962.
- Цыдендамбаев Ч. Шэнэ бай-шан. — Улаан-Үдэ, 1956.
- Цыдендамбаев Ч. Эрдэмтэнэй хуби заяан // Байгал, 1972, № 3.
- Цыденов К. Хээрэ // Байгалай толон, 1960, № 1.

- Цырендоржиев С. Дуунай шэди. — Улаан-Үдэ, 1977.
- Цырендоржиев С. Үүрэй солбоной гоё гэзэшэнь. — Улаан-Үдэ, 1975.
- Цырендоржиев Ц. Папан-саг. — Улаан-Үдэ, 1990.
- Шагжин Ц. Зүжэгүүд. — Улаан-Үдэ, 1965.
- Шагжин Ц. Эжымни үнэн. — Улаан-Үдэ, 1968.
- Эрдынеев Д. Будын Жанчиб // Замай худал. — Улаан-Үдэ, 1976.
- Эрдынеев Д. Хүлэг инсагална. — Улаан-Үдэ, 1979.
- Эрдынеев Д. Энэ на-һан//Байгал, 1967, № 5.
- Эрдэнэ С. Ангуушанай һам-ган (Н. Очировой оршуул-га)//Байгал, 1973, № 6.
- Эрдэнэ С. Минин хайрата хараасгай. Наран тохо-рюун//Байгал, 1976, № 3.
- Юндунов Б. Тэнсүүри. — Улаан-Үдэ, 1979.
- Юмсунов В. Эрдэмтэ соохор морин. — Улаан-Үдэ, 1966.
- Ябжанов Б. Зоной хэшэг. — Улаан-Үдэ, 1983.
- Ябжанов Б. Эртын шүүдэр. — Улаан-Үдэ, 1986.

ХЭРЭГЛЭГДЭХЭН НОМУУД (СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ)

- Бабуева В. Д. Материальная и духовная культура бурят. — Улан-Үдэ, 2004.
- Бадмацыренов У. Заншалта буряад барилдаанай нэрэ томьёогой толи. — Улаан-Үдэ, 2017.
- Баторова Е. А. Бурятский орнамент x v i i i — x x ве-ков. — Улан-Үдэ, 2007.
- Батомункин Б. Агинские буряты. История, традиции и культурное наследие. — Улан-Удэ, 2016.
- Бадмаев А. А. Ремесла агин-ских бурят. — Новосибирск, 1997.
- Бадмаева Л. Б. Лексические особенности языка летопи-си В. Юмсунова // Лексико-логические исследования монгольских языков. — Улан-Удэ, 1988.
- Бадмаева Р. Д. Бурятский на-родный костюм. — Улан-Удэ, 1987.
- Бальбуров А. 12 моих драго-ценностей. — Улан-Удэ, 1975.
- Балдаев Ф. И. Бурятский народный орнамент. — Бу-рядадай угалза хээ — Улан-Удэ, 2016.
- Базаров Б. Д. Таинство и практика шаманизма. — Улан-Удэ, 2003.
- Базарова Ц. Б. Лексика национальной одежды у агинских бурят. Автореф. канд. дисс. — Улан-Удэ, 1999.

xxix

12. Базарова Ц. Б. Лексика национальной одежды агинского бурята-кочевника // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. Языки. Фольклор. Литература. — Улан-Удэ, 2000.

13. Бальжинимаева Ц. Ц. Пласт лексики, связанный с рождением ребенка у агинских бурят // Проблемы бурятской диалектологии. — Улан-Удэ, 1996.

14. Бальжинимаева Ц. Ц. Терминология швейного производства бурят // Этнокультурная лексика монгольских народов. — Улан-Удэ, 1994.

15. Бальжинимаева Б.Д., Бальжинимаева Ц. Ц. Пласт лексики, отражающий кочевой образ жизни бурят // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций. Банчиков Г. Г. Современное монгольское жилище // Материалы по истории и филологии Центральной Азии. Вып. 2. — Улан-Удэ, 1965.

17. Барадин Б. Рождение ребенка у бурят-монголов (из старого быта хори-бурят Агинского аймака) // ж. «Жизнь Бурятии», № 7 — 9, 1928.

18. Бардаев Э. Ч. Номадная лексика монгольских народов. — М., 1976.

19. Батажаргалай Сэрсэгмаа. Угаа уһанда хаянгүй. Буряад уг заншалнууд, ажахы, хубсаһан тухай. — Улаан-Удэ, 1999.

20. Баторов П. П., Хороших П. П. Материалы по народному скотолечению иркутских бурят. — Иркутск, 1926.

21. Будожалова Л. Б. Буддийские термины в современном бурятском языке. Автореф. канд. дисс. — Улан-Удэ, 2000.

22. Буряад угсаатанай заншалта нааданууд // Министерство спорта и физической культуры и спорта Республики Бурятия — Улан-Удэ, 2016.

23. Буряад хэлэнэй тобшо тайлбари толи. — Улаан-Удэ, 1992.

24. Буряадай түүхэ бэшэгүүд. — Улаан-Удэ, 1992.

25. www.buryadxelen.com — сайтын үгүүлэлнүүд хэрэглэгдээ.

26. Бурятский художественный металл. — Улан-Удэ, 1971.

27. Ванчиков Б. Войлочная юрта агинских бурят // Бурятоведческий сборник. Вып. 111, 114. — Иркутск, 1927.

28. Вяткина К. В. Очерки культуры и быта бурят. — Л., 1969.

29. Гончикова М. Ц. Музыкальный инструментарий бурят. — Улан-Удэ, 2018.

30. Дамдинов Д. Г. О бурятских метрологических названиях // Этнография и фольклор монгольских народов. — Элиста, 1981.

31. Дамдинов Д. Г. О земледельческой терминологии бурятского языка // Вопросы литературного бурятского языка. — Улан-Удэ, 1963.

32. Дашиева Н. Б. Календарь в традиционной культуре бурят. — Москва, 2015.

33. Дашиева Л. Д. Традиционная музыкальная культура бурят. Улан-Удэ, 2005.

34. Демин А. Г. Музыкальный инструментарий монголов в эпоху великой империи (XIII — XIV вв.) — Улан-Удэ, 2000.

35. Доржиева В. Р. Кимэй, Б. Баттувшин. Возрождение утраченных бурятским народом старинных музыкальных инструментов // Егуновские чтения — VII Россия и монгольский мир: вектор на сближение. Сборник статей международной научно-практической конференции в рамках XII Международного Всебурятского фестиваля Алтаргана — Улан-Удэ, 2017.

36. Дугаров Н. Б. Заметка о животноводческой терминологии бурятского языка // Вопросы литературного бурятского языка. — Улан-Удэ, 1963.

37. Дугданов Ж.Д., Дамбиев М. Л. Азбука борца — Бүхэ барилдаан. — Улан-Удэ, 2014.

38. Жаргалов Д. Сказания об охотах облавных. — Улан-Удэ, 1984.

39. Жигмитов Д-Б. Ж. Молочные блюда агинских бурят // Этнографический сборник. — Улан-Удэ, 1961, № 2.

40. Жуковская Н. Л. Кочевники Монголии. — М., 2002.

41. Зомонов М. Д., Манжигеев И. А. Словарь бурятского шаманизма. — Улан-Удэ, 1998.

42. Историко-литературный атлас Бурятии. — Москва, 2001.

43. Ленхобоев Г. Сэлэнгын түрэ хуримай түүхэнээ. — Улаан-Удэ, 1964.

44. Линховоин Л. Л. Заметки о дореволюционном быте агинских бурят. — Улан-Удэ, 1972.

45. Линховоин Л. Л. Агын буряадуудай урданай ёһо заншалнууд. — Улаан-Удэ, 1999.

46. Линховоин Л. Лодон багшын дэбтэрһээ. — Улаан-Удэ, 2014.

47. Манжигеев И. А. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. — М., 1978.

48. Махазагаева Д. Б. Агын буряадай арһа элдэлгэдэ хабаатай үгэнүүд тухай // Исследования бурятских и русских говоров. — Улан-Удэ, 1977.

49. Михайлов В. А. Войлочная и деревянная юрты бурят. — Улан-Удэ, 1993.

50. Михайлов В. А. Тамги и метки бурят в конце XIX — первой половине XX вв. Улан-Удэ, 1993.

51. Монголын үндэсний биет бус соёлын өв Байгаль соёлын өвийг хамгаалах сан ба Монгол Улсын соёл, урлагийн хороо, 2021.

52. Намжилон Л. Б. Волшебные четки. Словарь с комментариями. — Улан-Удэ, 1996.

53. Намжилон Л. Б. Золотые четки. Словарь с комментариями. — Улан-Удэ, 2001.

54. Нацов Г-Д. Материалы по истории и культуре. — Улан-Удэ, 1995.

55. Обгоняя дыхание ветров // коллектив авторов. — Улаан-Удэ, 2013.

56. Обычаи монгольского народа // под ред. Скородумовой Л. Г. — Улаанбаатар, 2006.

57. Онгодов У-Ц. Рассказ об агинских бурятах. В ответ на программу вопросов Томского статистического комитета 1880 г. августа «8» дня. с. Урдо-Ага. оппв ф. 1, опись 1, д. 14.

58. Онгодов У-Ц. О новорожденных... // оппв ф. 1, оп. 1, д. 21.

59. Позднеев А. М. Очерки быта буддийских монастырей и буддийского духовенства в Монголии в связи с отношениями сего последнего к народу (Сер. «Наше наследие»). — Элиста, 1993.

60. Пюрбеев Г. Ц. Толковый словарь традиционного быта калмыков. — Элиста, 1996.

61. Рассадин В. И., Цыренова Д. Б. Лексика материальной культуры окинских соётов // Проблемы бурятской диалектологии — Улан-Удэ, 1996.

62. Рассадин В. И., Будаев Б. Ж. Названия молочных продуктов в монгольских языках // Этнокультурная лексика монгольских языков. — Улан-Удэ, 1994.

63. Ринчинов С. Сэргэнүүд ямар байха ёһотойб // Буряад Үнэн, 1983 оной, мартын 25.

64. Сампилов Ц. Ж. Этнографические зарисовки. — Новосибирск, 1995.

65. Сампилова Ц. Багшын дэбтэрһээ // Буряад Үнэн.

66. Тугутов И. Е. Бурятские народные игры. — Улан-Удэ, 1994.

67. Тугутов И. Е. Материальная культура бурят. — Улан-Удэ, 1958.

68. Хангалов М. Н. Собрание сочинений: В 3 т. Т. 1 — Улан-Удэ, 2004.

69. Цырендоржиева Б-Х. Ж. Хүн болохо баганаа. — Улаан-Удэ, 2000.

МЭДЭЭСЭГШЭД (ИНФОРМАНТЫ)

1. БАЛДАНОВА ДАРИМА БАЛДАНОВНА, 1920 оной, Шэтэ можын Агын аймагай Челутай нютаг.

2. БАЛЬЖИНИМАЕВА ЦЫПЫЛМА БАЛЬЖИНИМАЕВНА, 1924 оной, Шэтэ можын Агын аймагай Зугаалай нютаг.

3. БАЛЬЖИНИМАЕВ ЧИНГИС ЭРДЫНЕЕВИЧ, 1960 оной, Буряад Уласай Яруунын аймагай Үльдэргэ нютаг.

4. ДОРЖИЕВ ДАШИНИМА ДОРЖИЕВИЧ, д.ф.н., проф., 1928 оной, Шэтэ можын Могойтын аймагай Ага-Хангил нютаг.

5. ДУГДАНОВ ЖАРГАЛ ДОНДОКДОРЖИЕВИЧ, 1983 оной, Буряад Уласай Яруунын аймагай Үльдэргэ нютаг.

6. НАЙДАНОВ ЦЫБИКЖАП ЦЫДЕНОВИЧ, 1929 оной, Буряад Уласай Захааминай аймагай Михайловка тосхон.

7. МАГАКОВ ЦЫРЕН-ДОРЖО НАМДАКОВИЧ, 1940 оной, Агын Буярадай тойрогой Могойтын аймагай Зугаалай нютаг.

8. НАРАНЦЭЦЭГЭЙ ТӨМӨРЗҮРХ, 1964 оной, Монгол Улсын Дорнод аймагай Дашбалбар сүм.

9. НИМАЕВА ЦЫМЖИТ НИМАЕВНА, 1934 оной, Агын Буярадай тойрогой Агын аймагай Цогто-Хангил нютаг.

10. ЛХАГВАСҮРЭН БАДАМЖАВ, 1954 оной, Монгол Улсын Хэнтэй аймагай Норовлин сүм — Улаанбаатар.

11. ЦЫБИКЖАПОВА ЦЫПЫЛ БАТОВЕНА, 1938 оной, Шэтэ можын Агын аймагай Цогто-Хангил нютаг.

12. ЦЫДЕНОВ БАЗАРСАДА ЦЫДЕНОВИЧ, 1950 оной, Агын Буярадай тойрогой Агын аймагай Һүдэнтэ нютаг.

13. ЦЫДЕНОВА НАМЖИЛ ДОРЖИЕВНА, 1948 оной, Буряад Уласай Түнхэнэй аймагай Охор-Шэбэр нютаг.

14. ЮНДУНОВА ЦЫНДЫМА ЮНДУНОВНА, 1913 оной, Агын Буярадай тойрогой Агын аймагай Цогто-Хангил нютаг.

НЮТАГ ХЭЛЭНЭЙ ҮГЭНҮҮД (ДИАЛЕКТНЫЕ СЛОВА)

Буряад хэлэнэй тусхай баялигуудай нэгэн нютаг үгэнүүд болоно. Тиимэһээ нютаг хэлэнэй үгэнүүдые мартангүй, сахин хэрэглэжэ, буряад хэлээ баяжуулжа ябаха тон шухала.

Мал ажахы эрхилжэ байһан монгол арадуудай үгын сан ехэнхидээ адли байдаг гээд тэмдэглэе. Тибэшье абяанай талаар, мүн үгын хэлэлтэ, удхын талаар илгаатай байһан нютаг үгэнүүдые жэшээ болгон али нютаг хэлэндэ яагаад хэрэглэгдэнэб гэхэн тэмдэгтэйгээр толилбодби.

ХАСАГДАҺАН ҮГЭНҮҮД (СОКРАЩЕНИЯ)

АХА (аха)
БАРГАЖАН (барг.)
БАЙГАЛ-ХУДАРА (байг.-худ.)
БЭСҮҮР (бэс.)
ЗАХААМИН (зах.)
ЗЭДЭ (зэдэ)
ОЙХОН (ойх.)
ОҢО (оһо)
МУХАР-ШЭБЭР (мухар-шэб.)
ТҮНХЭН (түнх.)
СЭЛЭНГЭ (сэл.)
ШАРГАЛЖАН (шарг.)
ХЯАГТА (хяагт.)
ЭХИРЭД-БУЛАГАД (эхир.-бул.)

АБА — ав (бэс.), баабай (барг., ойх., зах, оһо), паапа (байг.-худ.), бөөвэй (түнх.)

АБГА 1) абгай (байг.-худ.), баабай (зэдэ); 2) абгай — абгазы (байг.-худ., зах.), абгалжин (шарг.), абжаа (ага), увашхай (зэдэ)

АБИҺААЛИН — абисоол (сэл.), базаалингууд (зах.), базанууд (барг.)

АДУУЛХА 1) харюулха (зэдэ, сэл., хяагт.); 2) адуулха — ухаживать за ребенком, скотиной (барг.)

АЛИРЬАН — альруун (барг.), алирс (бэс., зэдэ, хяагт.)

АРЬАН — арууһан (барг.), аруун (байг.-худ.), арас (сэл.)

АХА — ахай, авгай (зэдэ, сэл.)

БАСАГА ХҮРГЭХЭ — һаал ябаха (ойх.), басага борлуулха (барг.)

БАСАГАН ДЭГЭЛ — хүүхэн дээл (зэдэ)

БАСАГАНАЙ ЗАҢАЛ — хүүхэны засал (зэдэ)

БАСАГАНАЙ ХУДАЛДААН — хүүхэны наймаа (зэдэ)

БОРОО — хура (байг.-худ.), хур (ойх.)

БУГААГ — бугаабар (ойх.)

БҮҮБЭЙ — баадии (байг.-худ.), дядяа (оһо), хөөхэй (оһо)

БҮҮБЭГ — бүүгэ (барг.)

БЭХЭЛИГ — бульдаруу (барг.), бислаг (сэл., зэдэ), бэнэлэг (ойх.)

БЭРИ — изы (түнх.), хайхан басаган (байг.-худ.), бэрэ (ойх.), шэнэ ахай (зэдэ), бэрыгэн (барг.)

ГЭДЭБЭН — гүтүүн (байг.-худ.), гүтэһэн (зах.), гүзээн (барг.), гэдэс (зэдэ)

ГЭР — тура (оһо), соол (түнх.)

ДУУ АНДАЛДААН — хухалгаани дуун (байг.-худ.)

ДЭБХЭРХЭ — собхорхо (байг.-худ., ойх.)

ЗӨӨХЭЙ — дзөөхэй (зэдэ, сэл.), цүцэгы (бэс.), сайлагса (байг.-худ.)

ЗҮЙХАМАГ — үйсэн савяа (зэдэ)

ЗУЛАЙ БҮТЭХЭ — ёлоон (оройнь) хаагдаха (барг.)

ЗУН — нажар (ойх., барг.)

ЗУҢАЛАН — нажаржаан (барг.), дзуслан (сэл.)

МАНГИР — мандюуһан (барг.), мандир (зэдэ, сэл.), мандюун (байг.-худ.)

МИЛАНГУУД — арюулган (ойх., барг., байг.-худ.), милаагуур (сэл.)

МОЙҢОН — мойло (зэдэ), мёһон (барг., ойх.), мойл (сэл.)

МЭНГЭЭРЬЭН — мүгөөрц (бэс., зэдэ), мүгөөрсэ (сэл.)

НАГАСА — нагац (бэс., зэдэ), насхай (байг.-худ.)

НАГАСА АБА — нагац ав (бэс., зэдэ), хольти баабай (ойх.), хойхи баабай (эхир.-булг.), таабай (зах.), нагаса баабай (барг., арууна), нагаца ава (хяагт.), нагац үвгөө (сэл.)

НАГАСА АБГАЙ — насхай (байг.-худ.), нагацы (зах.), нагацхай (бэс., зэдэ)

НАГАСА ЭЖЫ — нагац эжии (бэс.), нагаса ибии (барг.), нагадчии (зэдэ), нагачии (хяагт.), нагаса изии (барг.), настяхай (байг.-худ.)

НАЙЖА — сахяача (зэдэ)

ОЙМЬОН — сульта (ойх.), сульхи (барг.), оймуун (байг.-худ.), оймос (зэдэ)

ПЕЭШЭН — соол (оһо)

САНЗАЙ — уталга (барг.), сангы дзай (сэл.), сангы эдэе (зэдэ)

САР — үрхэр (барг.)

СОНХО — шабаагар (байг.-худ.), цонх (зэдэ, сэл, хяагт.), шагаабар (барг.)

СЭЭЖЭБШЭ — хантааза (барг.), пупайха, хупаанчи (арһаар оёгдоһон) (ойх.), цээдживч (зэдэ), кантааз (сэл.)

ТАБАГ (блюдце) — ялбаашка (ойх.), налюудай (оһо)

ТАГАЛСАГ — шиираг (барг.), шиир (сэл.)

ТАЛХА ХУУРАХА — гурил хуурах (бэс., зэдэ)

ТАШУУР — минаа (барг.)

ТҮРЭХЭ БОЛОХО — гүтүүтэй болохо (байг.-худ.), гүтэһэтэй болохо (зах.), гүзээтэй болоо (барг.)

ТЭРХЭНСЭЙ — хэрхэнэг (зэдэ)

ТЭХЭРЮУЛХЭ — буцаах (зэдэ, хяагт.), тихэрюулхэ (барг.)

УГТАХА — золгохо (барг.)

УЖАРГАЙ — гүзээны бүдэрхэй (зэдэ)

УТААН — унин (барг., байг.-худ., зах.)

ҮБГЭН АБА — баабай, төөбэй (ойх., байг.-худ.), ехэ баабай (барг.), отоо баабай (эхир.-булг.), таабай (зах., аха), таавай (түнх), үвгөө (хяагт., зэдэ)

ҮБЭ ХАЙШАЛААН — нооһо хайшалаан (түнх.), үһэ тайрха (барг.)

ҮХЭГ — данхай (ойх., барг.)

ХАДАГ табиха — хурахайн арти уулгаха (ойх.), ураг орхо (барг.)

ХАДАМДА ГАРАХА — хурахада гараха (ойх.), хадамуушалха (барг.)

ХАЙРСАГ — табхаас (шкатулка) (ойх.)

ХАНА — хаяа (барг.)

ХАНЗА — хобто (ойх., барг.), абдар (зах., түнх)

ХОМОЙ АРХИ — харгын таяг (зэдэ)

ХОХИР — хии (барг.), хосир (байг.-худ.)

ХОШХОНОГ — сагаан мяхан (зах.), цагаан маха (зэдэ), ороймог (сэл.)

ХУДА — хаал худа (ойх.)

ХҮБЭНТЭЙ ДЭГЭЛ — зубцаа дээл (зэдэ)

ХҮГШЭН ЭЖЫ — төөбии (зах.), төөдүй (ойх.), теэбэй (аха), теэбини (түнх.), эмгэй (зэдэ, хяагт.), ибии (барг.) абын талаһаа эжы

ХҮНЭГ — зантуу (барг., байг.-худ.)

ХҮРЬГЭН — хүрбээн (түнх., зах.), хурайха (ойх.), хүргэн (зэдэ, сэл.)

ХЭЛЭНДЭ ОРОХО — аманда орохо (барг.)

ХҮМЬАН — хумас (бэс., хяагт., зэдэ, сэл.), сюмуун (байг.-худ.), хюмуун (барг.)

ҺААТУУЛХА — адуулха (барг.)

ҺАРАДАА ХҮРЭХЭ — сарадаа дүхэх (зэдэ)

ҺИИХЭ — ээмэг (байг.-худ.), сиих (бэс., зэдэ, хяагт.), сиихэ (сэл.), ээмэг, шируушка (ойх.)

ҺУГАЛГА — шүргүүл (зэдэ, зах.), соголго (сэл.)

ҺЭБЫ — эшэгы (зэдэ), эһигэй (барг.)

ШАЛА — оёор (түнх.), шал (бэс.), алабси (оһо)

ШЭНЭ ГЭР ТООРОГДОХО — шэнэ гэр тосодохо, арюудхаха (зэдэ)

ШЭРДЭГ — дэбдихэр (ойх.)

ЭГЭШЭ — дяадай (байг.-худ.), аади (оһо), сааштай (ойх.), адяа, джүүджеэ, джааджаа (зэдэ), хээтэй (мухар-шэб.), баабай (бэс., мухар-шэб.), баавай (хяагт., сэл.), ахай (зах.), гаагаа (оһо), хаахай (эхир.-булг.)

ЭЖЫ — изии (барг.), эбии (зах.), маамаа (байг.-худ.), ибии (түнх.), аажы (шарг.)

ЭНЕЭХЭ — неэхэ, һиймайха (барг.)

ЭХИРЛЭХЭ — хошоо гаргаха (барг.), хошоолхо (барг.),

ЯМААН — шоогой (барг.)

БУРЯД ЮРТЭМСЭ
Зурагтай нэвтэрхэй толи
ВСЕЛЕННАЯ БУРЯТА
Энциклопедия

Энэ ном Буряад Уласай байгуулаг-
даханай 100 жэлэй оёе тэмдэглэхэ
хүрээндэ Ородой Холбооной
Уласай Соёлой яаманай мүнгэн
дэмжэлгээр бэлэдхэгдэбэ (о х у - ай
Юрэнхылэгшын 2018 оной 4-р нарын
25-най үдэрэй 176 тоото зарлиг)
*Издание подготовлено при финансо-
вой поддержке Министерства
культуры Российской Федерации
в рамках празднования 100-летия
образования Республики Бурятия
(Указ Президента РФ от 25 апреля
2018 г. № 176)*

Зохёогшод:

БАБУЕВ С.Д.
БАЛЬЖИНИМАЕВА Ц.Ц.
ДАРИБАЗАРОВА Ц.Х.Р.

Хүтэлбэрилэгшэ:

ДЫМЧИКОВА Ж.Ч.

Харюусалгата редактор:

БАЛЬЖИНИМАЕВА Ц.Ц.

Хинагшад:

БАЛЬЖИНИМАЕВА Ц.Ц.
ДАРИБАЗАРОВА Ц.Х.Р.

Сахим хэлбэридэ оруулагша:

ГУЛГЕНОВА И.Ц.

Үгэнүүдэй заалта:

БАЛЬЖИНИМАЕВА Ц.Ц.
БУДАЕВА А.Е.
ЦЫРЕМПИЛОВ А.Н.
ЦЫРЕМПИЛОВ Н.В.

Нютаг үгын хуудаһа бэлдэгшэд:

БАЯРТУЕВА И.Б.
ПОСХОДИЕВА Д.В.
РАДНАЕВА Г.Ж.
ТЫПХЕЕВА Р. И.
УРБАЕВА Б. И.
ХАБУСОВА Л.А.

Буряад-монгол уран бэшлэгэ:

БАТУЕВА Я.Ц.

Уран зурааша:

БАЙНЗУРОВА И.В.

Загбар бэлдэһэн:

ГАРМАЕВ Д.О.
(«БУРЯД-МОНГОЛ
НОМ» ХЭБЛЭЛ)

Хэблэлдэ 2021.11.25-да

шэлжүүлбэ

Офсет саарһан 100 г/м²

Хэмжээ 70 × 100/8

Үзэгэй хэб PT Serif Pro

Хэблэлэн тоо 2000 шэрхэг

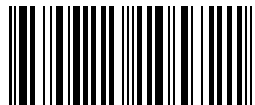
Хэблэлэй үйлэдбэри

*ОАО «Подольская фабрика
офсетной печати» 03630-21*

тоото захилга

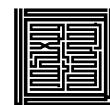

ISBN 978-5-7151-0572-1

6+

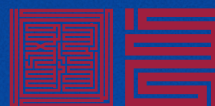
БУРЯД
УЛАСАЙ
ҮНДЭНЭТЭНЭЙ
НОМОЙ ЁАН

Хүндэтэ уншагшад!

Мүнөө таанар түрүүшынхиеэ зураглагдан хэблэгдэһэн буряад арадай нуудал байдалай дэлгэмэл тайлбари толи гартаа барибат. Тус энциклопеди уншахадаа, та бүгэдэ элинсэг дээдынгээ түүхэ, ёһо заншал, хомор болоһон үгэнүүдтэй шэнээр танилсан, эхэ хэлэнэйнгээ баян торгониие гайхан омогорхохот.

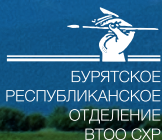
Талын нүүдэлшэ малшад хэр угһаа хүр хүлдөөр үндэр, хайрын дулаан сэдхэлтэй, газар уһандаа бэшэрэлтэй амидарһан гээшэ. Хүбэлгэн һонор, ухаан бодол түгэлдэр байһандаа оршон тойроноо гүн бодолоор ухамайлан, юртэмсын хамаг зүйлэй саадын холбоотой байһые ойлгожо, хадужа ябаа. Хүхэ мүнхэ тэнгэридэ мүргэн ябаха зуураа одо мүшэдые шэнжэн, тэдэнэй ябасаар саг гаргажа, ямар одон али хэрэг үйлэдэ нүлөөтэйб гэжэ тодоруулха аргатайшые һэн. Үндэһэн хубсаһан сансартай холбоотой: дэнзэ, улаан залаатай малгайһаа эхилээд, хүрьһэ һэндэхгүй гутал хүрэтэрөө удхатай. Эхэ байгаалияа амиды шүтээндэл сахин, мүнөө хүрэтэр гамнан ябаа. Буряад зоной онсо шэнжэнь — ажамидарлдань хамаатай хамаг зүйлнүүдые нарибшалан тодорхойлолго

НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ
РЕСПУБЛИКИ БУРЯТИЯ

ЦЕНТР НАРОДНОГО
ТВОРЧЕСТВА БУРЯТИИ

БУРЯТКОЕ
РЕСПУБЛИКАНСКОЕ
ОТДЕЛЕНИЕ
ВТОО СХР

BAIKAL
TOURIST INFORMATION CENTRE

ISBN 978-5-7151-0572-1

6+